

ARCHAEOLOGY and EARLY HISTORY of UKRAINE

1 (54) • 2025

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

SCIENTIFIC JOURNAL • FOUNDED IN 2011
PUBLISHED FOUR TIMES PER YEAR • KYIV

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ • ЗАСНОВАНИЙ У 2011 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК • КИЇВ

Volume editors

Olesia KONONENKO, Candidate of Sciences (PhD), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Yurii RASSAMAKIN, Candidate of Sciences (PhD), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

EDITORIAL BOARD

Vitalie BÂRCĂ, PhD, Romanian Academy, Institute of Archaeology and Art History of Cluj-Napoca

Alla BUJSKIKH., Corresponding Member of NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Serhii GORBANENKO (*executive secretary*), Candidate of Sciences (PhD), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Peter GOLDEN, Professor, Rutgers University, USA

Larysa KULAKOVSKA, Candidate of Sciences (PhD), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Giedre MOTUZAITÉ-MATUZEVICIUTE, PhD, Institute of History of Lithuania

Aleksandr NAYMARK, Professor, Hofstra University, USA

Marek OLBRICHT, Professor, Rzeszów University, Poland

Marta POŁTOWICZ-BOBAK, Dr. hab., Rzeszów University, Poland

Inna POTEKHINA, Candidate of Sciences (PhD), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Yurii RASSAMAKIN, Candidate of Sciences (PhD), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Ihor SAPOZHNYKOV, Doctor of Sciences (Dr. hab.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Oleksandr SYMONENKO (*editor-in-chief*), Doctor of Sciences (Dr. hab.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Serhii SKORY, Doctor of Sciences (Dr. hab.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Anatoly KHAZANOV, Professor, University of Madison — Wisconsin, USA

Svend HANSEN, Prof. Dr. Dr. h. c., Deutsches Archäologisches Institut, BRD

Jan CHOCHOROWSKI, Professor, Jagelloński University, Poland

Viktor CHABAI, Corresponding Member of NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Michael SHENKAR, Professor, Hebrew University in Jerusalem, Israel

Редактори випуску

КОНОНЕНКО Олеся, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна

РАССАМАКІН Юрій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

БИРКЕ Віталій, доктор археології, Інститут археології та історії мистецтв Академії наук Румунії

БУЙСЬКИХ Алла, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГОРБАНЕНКО Сергій (*відповідальний секретар*), кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ГОЛДЕН Петер, професор, Університет Раттерс, США

КУЛАКОВСЬКА Лариса, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОТУЗАЙТЕ-МАТУЗЄВІЧЮТЕ Гідре, доктор філософії, Інститут історії Литви

НАЙМАРК Александр, професор, Університет Хофстра, США

ОЛЬБРИХТ Марек, професор, Жешувський університет, Польща

ПОЛТОВИЧ-БОБАК Марта, професор, Жешувський університет, Польща

ПОТЄХІНА Інна, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАССАМАКІН Юрій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

САПОЖНИКОВ Ігор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СИМОНЕНКО Олександр (*головний редактор*), доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ Сергій, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ХАЗАНОВ Анатолій, професор, Університет Медісон — Вісконсін, США

ХАНСЕН Свенд, доктор хабілітат, Німецький археологічний інститут, ФРН

ХОХОРОВСЬКІ Ян, професор, Ягеллонський університет, Польща

ЧАБАЙ Віктор, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ШЕНКАР Міхаель, професор, Єврейський університет в Єрусалимі, Ізраїль

ARCHAEOLOGY AND EARLY HISTORY OF UKRAINE
*Scientific journal on problems of archeology
and ancient history*

The results of research on the archaeology and ancient history of Ukraine are published in the journal. The issues of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, the pages of the history of the Cimmerians, Scythians and Sarmatians, material and spiritual culture of the Greeks in the Northern Pontic region, ethnogenesis and early history of the Slavs, development of the cities and villages of Ancient Rus, material culture of the Medieval and Modern periods are observed. New archaeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

For the archaeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in the early history of Ukraine.

Founder and Publisher:
Institute of Archaeology
of the National Academy of Science of Ukraine

Media identifier:
R30-02355, Decision N 28, 11.01.2024

The official website of the journal | Офіційний сайт журналу:
<https://adiu.com.ua/index.php/journal>

The official page of the journal | Офіційна сторінка журналу:
Сайт «Спілка археологів України» [<http://www.vgosau.kiev.ua>] — Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України» [<http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/adiu>]

All materials are reviewed

Published by the resolution
of the editorial board of journal

All rights are reserved. Reprint is possible with
the consent of the editors and authors of the papers

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
*Науковий журнал з проблем археології
й давньої історії*

У журналі публікуються результати досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців, скіфів та сарматів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Засновник і видавець:
Інститут археології
Національної академії наук України

Ідентифікатор медіа:
R30-02355, Рішення № 28 від 11.01.2024 р.

Усі матеріали рецензовано

Надруковано за постановою
редакційної колегії журналу

Усі права застережено. Передрук можливий
зі згоди редакції та авторів статей

alt > bank

більше ніж просто банк

Published with the financial support
of «ALTBANK».
Banking license № 106
+380 44 364 41 11, 0 800 211111
<https://altbank.ua>, e-mail: contact@altbank.ua

Виходить за фінансової підтримки
Акціонерного товариства «АЛЬТБАНК».
Банківська ліцензія № 106
+380 44 364 41 11, 0 800 211111
<https://altbank.ua>, e-mail: contact@altbank.ua

Published with the informational
support of NGO
«Ukrainian Association of Archaeologists»

Виходить за інформаційної підтримки
Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952 (Print), ISSN 2708-6143 (Online)

© INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY NAS OF UKRAINE, 2025

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2025

Редактори А. Радченко, І. Тарасенко; рисунки авторські; верстка С. Горбаненка

Підписано до друку 20.03.2025. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.
Друк офс. Ум.-друк. арк. 31. Обл.-вид. арк. 35,7. Тираж 50 екз. Зам.

Тираж видруковано ФОП О. О. Євенок, 10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А, тел.: 0412-422-106,
e-mail: bookovych@gmail.com

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції України серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.

ЗМІСТ | CONTENTS

СТАТТІ | ARTICLES

ПІСТРУІЛ І. Крем'яний комплекс стоянки Анетівка 13 в контексті палеолітичних індустрій Північно-Західного Причорномор'я	5
PISTRUIL I. The flint assemblage of the Anetivka 13 site in the context of Paleolithic industries of the Northwestern Black Sea coast	
ЧЕРНИХ Л. Металеві ножі степових культур Північного Причорномор'я доби ранньої — середньої бронзи як потенційна зброя (до постановки питання)	12
CHERNYKH L. Metal knives of the Northern Pontic Steppe cultures of Early — Middle Bronze Age as potential weapons (to the issue statement)	
ЛИСЕНКО С. Д., ЛИСЕНКО С. С. Джерела до реконструкції вбрання носіїв комарівської культури	79
LYSENKO S. D., LYSENKO S. S. Sources for the reconstruction of adornments of the people of Komariv culture	

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ | PUBLICATION OF ARCHAEOLOGICAL MATERIAL

ВОТЯКОВА О. Аналіз шарантських індустрій Закарпаття	114
VOTIAKOVA O. Analysis of the Charente industries of Transcarpathia	
КИРИЛЬЧУК С., КОРОПЕЦЬКИЙ Р., СИТНИК О. Фінальнопалеолітична стоянка Долішній Івачів І	140
KYRYLCHUK S., KOROPETSKYI R., SYTNYK O. Final Paleolithic site of Dolishniy Ivachiv I	
БРОВЕНДЕР Ю., РУСІНОВ А. Курган доби бронзи на півночі Луганщини . . .	153
BROVENDER Yu., RUSINOV A. The Bronze Age barrow in the north of Luhansk region	
ЛОБАНОВА М. Антропоморфні статуетки з поселення Березівська ГЕС у колекціях Одеського археологічного музею	166
LOBANOVA M. Anthropomorphic figurines from the Berezivska HES site in the Odesa Archaeological Museum Collections	

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ | RECENT RESEARCH

СНІЖКО І. Нові місцезнаходження кам'яної доби у середній течії Сіверського Дінця	175
SNIZHKO I. New found Stone Age sites in the middle current of the Siverskyi Donetsk River	

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ | ARCHAEOLOGY AND NATURAL SCIENCES

КОЗАК О., ШАРАПОВА С. Case study of the skull trauma treatment in Inhul Catacomb Culture burial	185
КОЗАК О., ШАРАПОВА К. Випадок лікування травми черепа з поховання інгульської катакомбної культури	

ДИСКУСІЇ | DISCUSSIONS

- ТЕСЛЕНКО Д. Кургани поблизу с. Соколове у Нижньому Присамар'ї: до проблеми появи «довгих могил» доби бронзи 198
TESLENKO D. Barrows near Sokolove village in the Lower Samara region: the issue of the emergence of «long barrows» in the Bronze Age
- ТОВКАЙЛО М. Ґард на Бузі — вузол шляхів та комунікацій 233
TOVKAILO M. Garg on Buh — a junction of roads and communications

ІСТОРІЯ НАУКИ | HISTORY OF SCIENCE

- СТАНИЦІНА Г. Про охорону культурної спадщини на початку ХХ ст. за документами Наукового архіву Інституту археології НАН України 249
STANYTSINA G. On the Protection of Cultural Heritage in the Early Twentieth Century According to the Documents of the Scientific Archives of the Institute of Archaeology NAS of Ukraine

ХРОНІКА | CURRENT EVENTS

- БІЛИНСЬКИЙ О., ХОДУКІНА Ю., ДЕМІНА А., КЛОЧКО Д. Конференція «Археологічні студії — 2025» 262
BILINSKI O., KHODUKINA Yu., DEMINA A., KLOCHKO D. The Conference «Archaeological Studies — 2025»
- КУЛАКОВСЬКА Л. Королево: 50 років по тому 265
KULAKOVSKA L. Korolevo: Fifty Years Later

І. Піструїл

КРЕМ'ЯНИЙ КОМПЛЕКС СТОЯНКИ АНЕТІВКА 13 В КОНТЕКСТІ ПАЛЕОЛІТИЧНИХ ІНДУСТРІЙ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Біля сіл Анетівка та Щуцьке на р. Бакшала було відкрито майже 30 пам'яток кам'яної доби. Цікавими тут є матеріали стоянки Анетівка 13 (Щуцьке). За даними польових досліджень пам'ятка є однією з найдавніших стоянок регіону. Колекція крем'яного інвентаря пам'ятки досить специфічна. Натеper можна припустити, що стоянка Анетівка 13 — місце видобутку сировини, яке функціонувало в різні археологічні періоди кам'яної доби: від епохи муст'є, в період пізнього палеоліту і, можливо, мезоліту.

Ключові слова: Північно-Західне Причорномор'я, палеоліт, Анетівка 13, крем'яний інвентар.

За 45 років дослідження кам'яного віку біля сіл Анетівка та Щуцьке на р. Бакшала було відкрито майже 30 пам'яток кам'яної доби (напр.: Станко, Смольянинова 1985; Смольянинова 1989; Станко 1997; Піструїл 2018 та ін.). Накопичені матеріали широко використовуються для культурно-історичної і соціально-економічної реконструкції життя стародавніх колективів людей.

Відомі пам'ятки анетівського мікрорегіону за ступенем вивченості поділяються на дві групи: пам'ятки, на яких проведені стаціонарні археологічні дослідження та місцезнаходження з підйомним матеріалом (рис. 1: А).

Місцезнаходження репрезентовані різною кількістю археологічного матеріалу: від колекцій з десятками кременів до колекцій з сотнями кременевих виробів. На деяких місцезнаходженнях здійснено шурфування. Більша частина пам'яток попередньо датується часом верхнього палеоліту.

Опорною пам'яткою регіону стало верхньопалеолітичне поселення Анетівка II, яке з 1978 р. досліджувала експедиція під керівництвом В. Н. Станка (1937—2007), а з 2008 р. — автора цієї статті. Стаціонарні археологічні дослід-

© І. ПІСТРУІЛ, 2025

ження також виконані ще на деяких стоянках (Анетівка I, II, 13 та 22; Главенчук, Киосак, Піструїл 2008).

Цікавими тут є матеріали стоянки **Анетівка 13** (Щуцьке). За даними польових досліджень, пам'ятка є однією з найдавніших стоянок регіону. Її відкрила 1978 р. Причорноморська експедиція під керівництвом В. Н. Станка, а 1986 р. відбулись додаткові збори підйомного матеріалу. Стоянка розташована в 1,5 км на північний схід від с. Щуцьке, на мисі, утвореному вигином правого берега р. Бакшали (рис. 1: Б). На цьому місці був зібраний підйомний матеріал, що налічує біля 2000 кременів. За технікою обробки кременю та формою кам'яних знарядь в індустрії Анетівки 13 було виділено архаїчний та пізньопалеолітичний комплекси. Архаїчний комплекс репрезентований знаряддями, типовими для епохи муст'є — нуклеусами з радіальним сколюванням, відщепами з фасетованими площадками, скреблами, вістрями, виїмчасто-зубчастими виробами тощо. До верхньопалеолітичного комплексу були віднесені кутові та двогранні різці, скребачки, ретушовані пластини та відщепи, комбіновані знаряддя, пластини та відщепи з підтескою, одно- та двоплосинні нуклеуси, сколи оновлення нуклеусів тощо (Смольянинова 1989, с. 121).

Шар чорнозему на території стоянки був частково переміщений до водорозділу під час формування Бакшалінського водосховища. Окрім того, берег у місці розташування стоянки частково розорюють.

Додатковими розвідками уздовж берега річки було зафіксовано п'ять скупчень археологічного матеріалу кам'яного віку. Розкопки 1986—1987 рр. на ділянках двох південних скупчень археологічного матеріалу показали повну відсут-

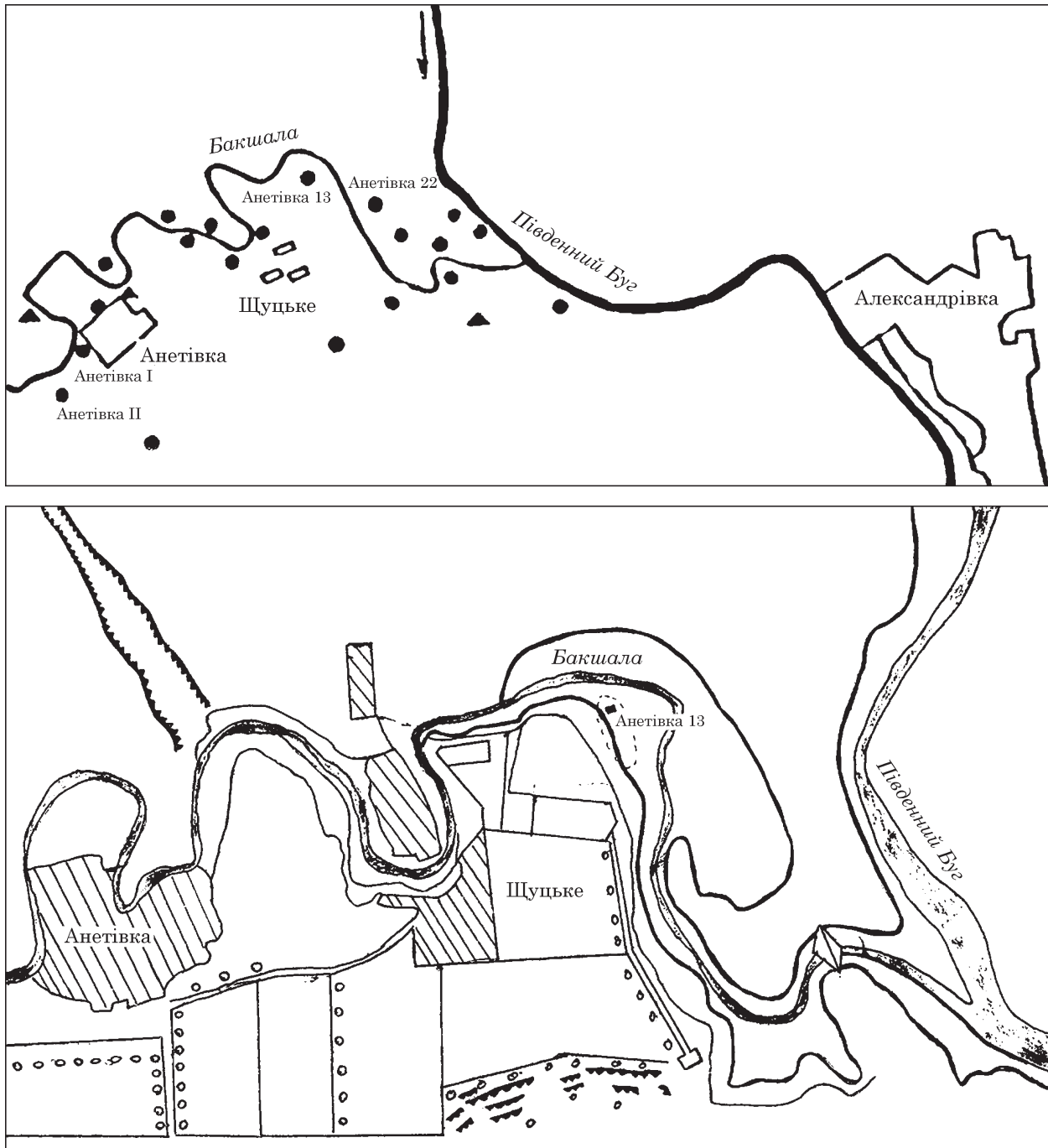

Рис. 1. Схеми розташування: А — стоянки кам'яної доби біля сіл Анетівка і Щуцьке; Б — стоянка Анетівка 13 біля с. Щуцьке (за: Станко 1994; Пиструїл 2018)

Fig. 1. Map of Stone Age sites: А — near villages Anetivka and Shchutske; Б — Location map of Anetivka 13 site near the village of Shchutske (Б) (after Stanko 1994; Pistrui 2018)

ність стратиграфії нашарувань, що свідчить про перевідкладеність археологічного матеріалу. Під шаром чорнозему (до 1 м), що містив крем'яні знахідки, залягали потужні поклади каоліну. Протягом 1991—1994 рр. були проведені дослідження на ділянці третього скупчення (Станко, Петрунь 1994, с. 161—179)¹. Археологічний матеріал зафіксовано за метричними горизонтами

1. Зараз це і два північних скупчення затоплені Бакшалінським водосховищем.

(0,25—0,3 м). Знахідки траплялись від денної поверхні до верхніх горизонтів лесоподібних супісків (до глибини 4,5 м). Стратиграфію геологічних відкладень вивчав В. Ф. Петрунь. Під шаром чорнозему він зафіксував поклади причорноморського, дофіновського та інших горизонтів (за схемою М. Ф. Векліча). У верхніх геологічних шарах культурних відкладень не зафіксовано. У покладах дофіновського часу (≈29—25 тис. років тому) розчищені два вогнища, біля яких знайдені кремeneві та фауністичні знахідки (перепалені та

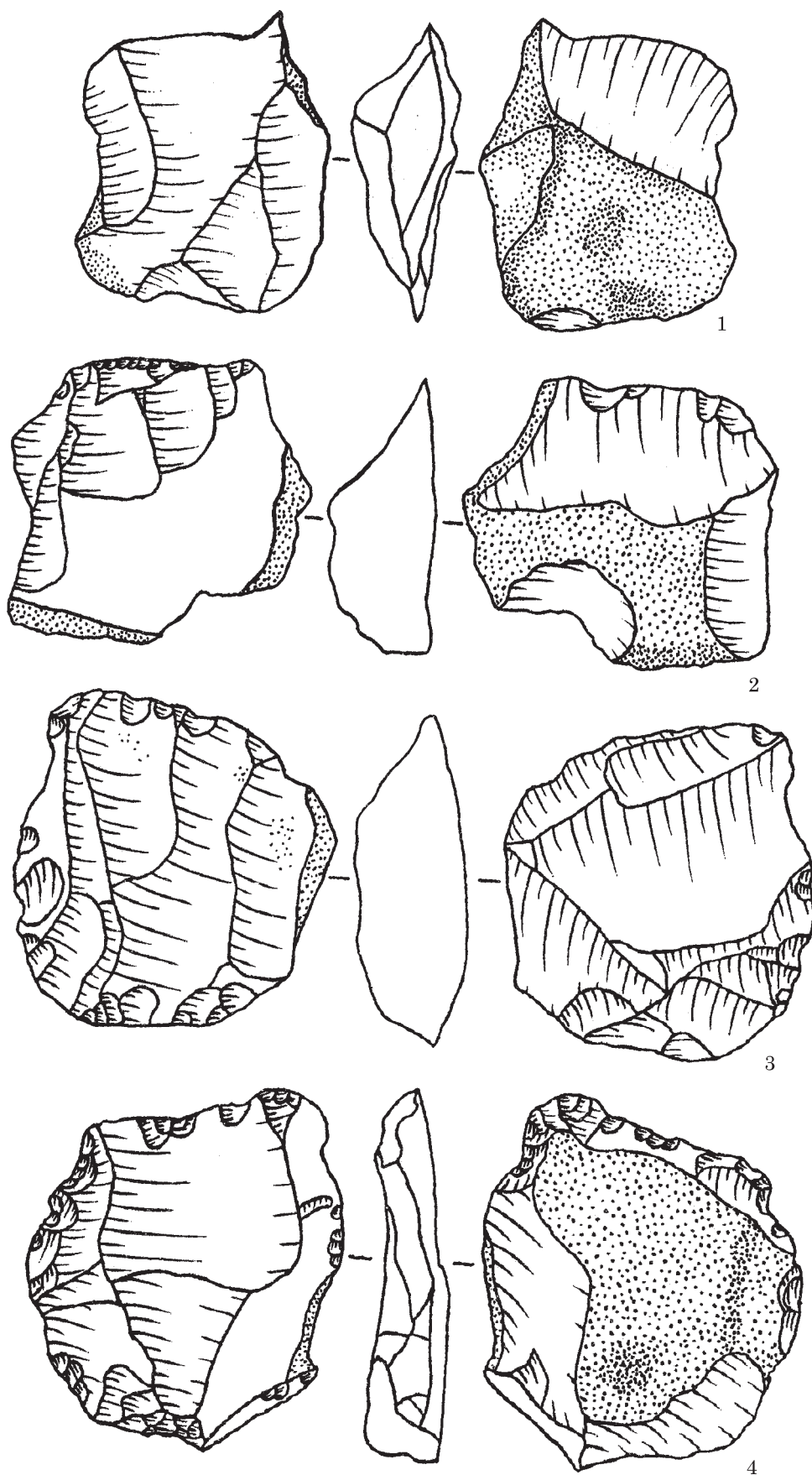

Рис. 2. Стоянка Анетівка 13, нуклеуси
Fig. 2. Anetivka 13 site, cores

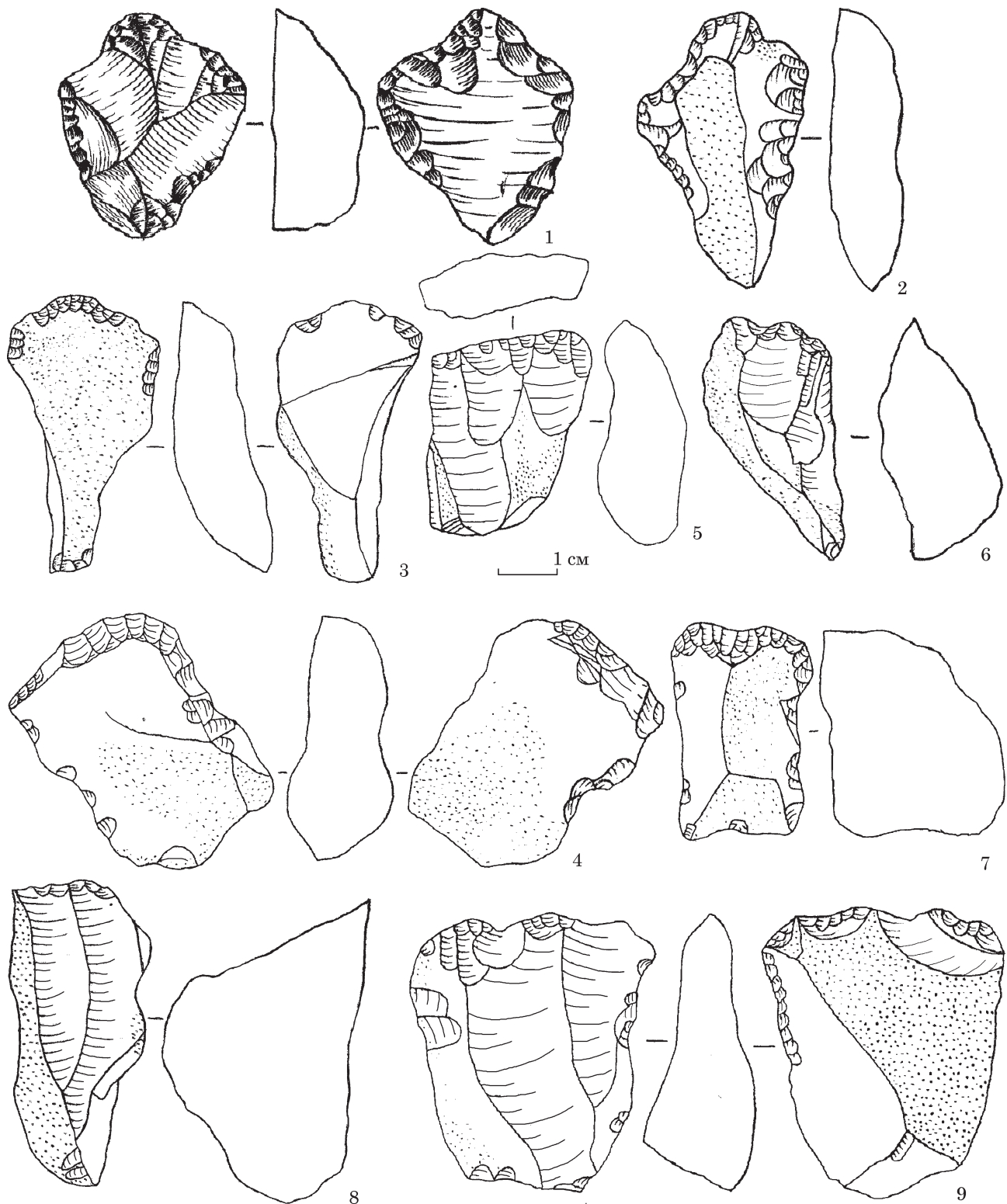

Рис. 3. Стоянка Анетівка 13: 1—4 — вироби з ретушшю; 5—8 — нуклеуси

Fig. 3. Anetivka 13 site: 1—4 — piece retouched; 5—8 — cores

не перепалені кістки декількох байбаків, зайця та дрібного хижака; Пиструил 1996, с. 156). Крім того, в нижній частині горизонту лесоподібних супісків, розкритих шурфом до глибини 4,5 м зафіксований суцільний прошарок кременевих уламків. Ці уламки не штучного походження, вони розламані по природних тріщинах. Судячи з усього, жовна

кременю були вимиті з покладів та експоновані на березі річки. Пізніше, під дією природних факторів (мороз, сонце тощо) вони розтріскувались і вкривали щільним шаром цей берег.

Пам'ятка інтерпретована як короточасна зупинка палеолітичних мисливців на березі річки під прикриттям невеликої скелі та каолінового

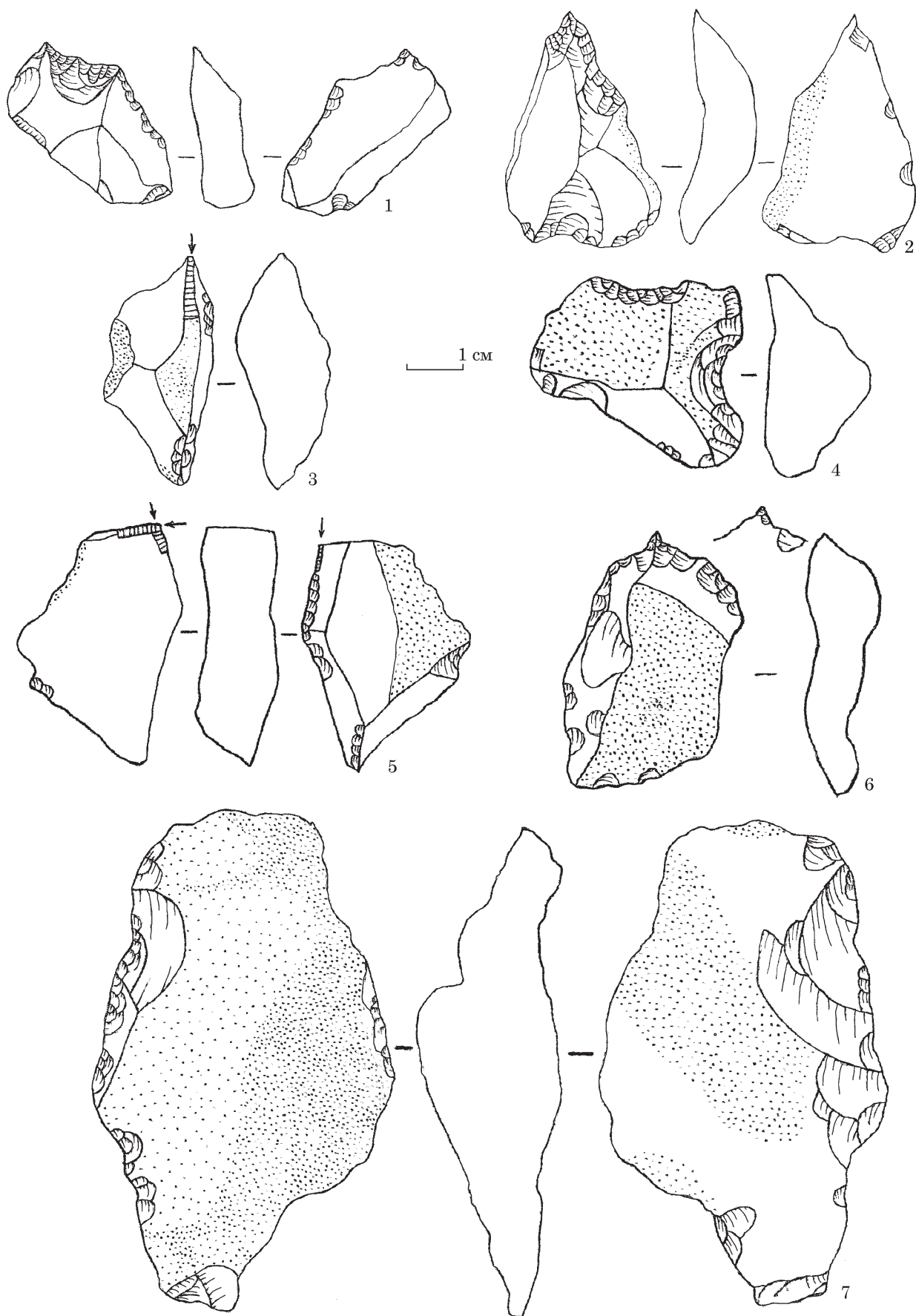

Рис. 4. Стоянка Анетівка 13, вироби з ретушшю
Fig. 4. Anetivka 13 site, piece retouched

обриву, що захищали від північних та західних вітрів (Пиструил 1996; Станко 1997, с. 15—16). Необхідно зауважити, що це один із епізодів присутності давньої людини на цьому місці.

З точки зору культурної інтерпретації, В. Н. Станко вважав, виходячи зі стратиграфії та наявності мустьєрських форм, що крем'яна індустрія стоянки Анетівка 13 є перехідною від мустьє до пізнього (верхнього) палеоліту. Згодом вона слугувала базою для формування анетівської археологічної культури (Станко 1997).

Однак наявний археологічний матеріал стоянки, на сучасному рівні досліджень дає підстави висунути і альтернативну точку зору. Її підкріплює зіставлення цих матеріалів з крем'яними комплексами інших стоянок регіону Північно-Західного Причорномор'я. Загалом протягом 1991—1994 рр. досліджень на стоянці Анетівка 13 знайдено майже 57000 кременів (Пиструил 1996, с. 155). Більшу частину колекції складають жовна й уламки кременю (до 65 %). Друга за численністю категорія — відщепи (до 15 %). Пластини поодинокі. Третю за численністю позицію займають відщепи та уламки зі слідами використання (до 10 %). Незначною кількістю представлені нуклеуси (в середньому до 3 % від загальної колекції). Нуклеуси одно- та двоплощинні, фронтального та торцевого сколювання (рис. 2; 3: 5—9). Сколи оновлення нуклеусів представлені тільки декількома екземплярами.

Колекція продуктів первинного розщеплення досить специфічна, особливо як порівняти з колекціями інших пам'яток регіону. По-перше, аномально високий відсоток сировини на Анетівці 13 (до 65 %). На інших пам'ятках регіону (напр.: Анетівка I, II, Велика Акаража) кількість сировини складає приблизно 6—13 % (Борисковский 1964, с. 27—28; Станко, Григорьева, Швайко 1989, с. 25; Смольянинова 1990, с. 27). По-друге, кількість сколів на стоянці Анетівка 13 також дуже відрізняється від інших стоянок. На стоянці Анетівка 13 відсоток сколів дуже низький (≈ 15 % від загальної кількості). У колекціях інших пам'яток регіону цей відсоток перевищує 80 %. Крім того, в колекції Анетівка 13 майже повністю відсутні пластини. Частка нуклеусів на всіх стоянках майже однакова. Серед нуклеусів на стоянці Анетівка 13, виділяються форми, характерні як для середнього, так і для верхнього палеоліту. По-третє, сколи оновлення нуклеусів на стоянці Анетівка 13 — поодинокі. Все це свідчить про те, що на стоянці Анетівка 13 практично не розщеплювали крем'яну сировину для отримання сколів-заготовок для виготовлення виробів зі вторинною обробкою. Тобто це підтверджує припущення, що первісні мисливці вибирали крем'яну сировину та відносили її на місця стоянок, а опробування матеріалу з подальшим формуванням нуклеусів тут практично не відбувалось. Це опосередковано підтверджує велика кількість необроблених уламків крем'яної сировини, характерних для цього родювища, на стоянках Анетівка I та II.

Цікавим також є комплекс виробів зі вторинною обробкою (від 0,5 до 3,5 %) — скребла, скребачки, вістря, зубчасто-виїмчасті знаряддя, різці, долота. Для досліджених пам'яток регіону (і не тільки) він є досить специфічним (рис. 3; 4). Серед категорії знарядь переважають скребки, виготовлені переважно на невеликих кременевих уламках. Серед скребачок приблизно 60 % віднесені до виробів з «носи́ком», часто високої форми (Станко, Петрунь 1994, с. 166—168). Більшість цих знарядь виготовлено на кутах уламків кременю. Не виключено, що значна їх частина природного походження, або є результатом первинного апробування кременевої сировини. Класичні, характерні для верхнього палеоліту, скребки на пластинах практично повністю відсутні.

Вістря — друга за кількістю категорія знарядь. У колекції є як добре виготовлені знаряддя на відщепах, так і вироби на кутах невеликих уламків. Як і у випадку зі скребками з «носи́ком», можна припустити, що деяка частина цих знарядь також має природне походження. Такий великий відсоток вістрів не трапляється в колекціях інших пам'яток регіону. Зазвичай це невеликі (за часткою) серії виробів.

Досить частими в колекції стоянки Анетівка 13 є зубчасто-виїмчасті знаряддя та скобелі (знаряддя з ретушованою виїмкою). Велика їх кількість не характерна для пам'яток верхнього палеоліту регіону. Також частина подібних виробів могла з'явитись унаслідок природних пошкоджень. Тим більше, що значна частина знарядь «зроблена» на невеликих уламках кременю.

Скребла та різці за кількістю поступаються вже описаним категоріям виробів. Їхні форми не є сталими, імовірно, частина з них має «випадкове» походження. Також небагато зафіксовано долотоподібних знарядь та деяких інших типів виробів. Також у колекції стоянки Анетівка 13 повністю відсутній мікроінвентар.

Як вказано вище, комплекс виробів пам'ятки зі вторинною обробкою є досить специфічним. Передусім це стосується наявності знарядь мустьєрської (скребла, зубчасто-виїмчасті форми) та верхньопалеолітичної доби (скребки, різці). Крім того, можливо, що частина виробів має природне походження або є результатом первинного апробування сировини. Окремі археологічні шари на пам'ятці відсутні, тому розподілити вироби за комплексами неможливо. Припущення, що ці знаряддя складають єдиний комплекс також мало ймовірне. Єдине, що доведено — наявність двох вогнищ у покладах дофіновського часу. Але кременеві знахідки біля них невиразні. До того ж необхідно пам'ятати про те, що досліджена нате́пер тільки частина пам'ятки.

Отже на сьогодні можна припустити, що стоянка Анетівка 13 є місцем видобутку сировини, яке функціонувало в різні археологічні періоди кам'яної доби: в епоху мустьє, в період верхнього палеоліту і, можливо, мезоліту.

ЛІТЕРАТУРА

Борисковский, П. И., Праслов, Н. Д. 1964. *Палеолит бассейна Днепра и Приазовья*. Свод археологических источников, А1—5. Москва; Ленинград: Наука.

Главенчук, А. В., Киосак, Д. В., Пиструил, И. В. 2008. Исследование каменного века долины р. Бакшалы: некоторые итоги и перспективы. *Науківі праці: Науково-методичний журнал*, т. 96, вип. 83: Історичні науки, с. 49-55.

Пиструил, И. В. 1996. Новые данные о позднепалеолитическом поселении Анетовка 13 (Украина). *Археологический альманах*, 5, с. 155-160.

Пиструил, И. В. 2018. Новые местонахождения каменного века у с. Анетовка (Доманевский р-н Николаевской обл., Украина). В: *Биоархеологические и этнокультурные исследования в юго-восточной Европе. Материалы международной археологической конференции (г. Кагул, Молдова)*. Кагул, с. 16-17.

Смолянинова, С. П. 1989. Карта памятников каменного века степного Побужья. В: Станко, В. Н., Григорьева, Г. В., Швайко, Т. Н. *Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2*. Киев: Наукова думка, с. 113-126.

Смолянинова, С. П. 1990. *Палеолит и мезолит степного Побужья*. Киев: Наукова думка.

Станко, В. Н. 1997. Некоторые итоги изучения позднего палеолита Северо-Западного Причерноморья (Южнобугская группа памятников). В: Булатович, С. А. (ред.). *Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования*. Одесса: Гермес, с. 14-27.

Станко, В. Н., Григорьева, Г. В., Швайко, Т. Н. 1989. *Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2*. Киев: Наукова думка.

Станко, В. Н., Петрунь, В. Ф. 1994. Анетовка 13 — памятник начальной поры позднего палеолита в степном Причерноморье (предварительная публикация). *Археологический альманах*, 3, с. 161-179.

Станко, В. Н., Смолянинова, С. П. 1985. Исследование палеолита и мезолита степного Побужья. *Советская археология*, 4, с. 5-20.

REFERENCES

Boriskovskii, P. I., Praslov, N. D. 1964. *Paleolit basseina Dnepra i Priazovia*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, A1—5. Moskva; Leningrad: Nauka.

Glavenchuk, A. V., Kiosak, D. V., Pistruil, I. V. 2008. Issledovanie kamennogo veka doliny r. Bakshaly: nekotorye itogi i perspektivy. *Naukovi pratsi: Naukovo-metodychnyi zhurnal*, t. 96, vyp. 83: Istorychni nauky, s. 49-55.

Pistruil, I. V. 1996. Novye dannye o pozdnepaleoliticheskom poselenii Anetovka 13 (Ukraina). *Arkheologicheskii almanakh*, 5, s. 155-160.

Pistruil, I. V. 2018. Novye mestonakhzhdeniia kamennogo veka u s. Anetovka (Domanevskii r-n Nikolaevskoi obl., Ukraina). In: *Bioarkheologicheskie i etnokulturnye issledovaniia v iugo-vostochnoi Evrope. Materialy mezhdunarodnoi arkheologicheskoi konferentsii (g. Kagul, Moldova)*. Kagul, s. 16-17.

Smolianinova, S. P. 1989. Karta pamiatnikov kamennogo veka stepnogo Pobuzhia. In: Stanko, V. N., Grigoreva, G. V., Shvaiko, T. N. *Pozdnepaleoliticheskoe poselenie Anetovka 2*. Kiev: Naukova dumka, s. 113-126.

Smolianinova, S. P. 1990. *Paleolit i mezolit stepnogo Pobuzhia*. Kiev: Naukova dumka.

Stanko, V. N. 1997. Nekotorye itogi izucheniia pozdnego paleolita Severo-Zapadnogo Prichernomoria (Iuzhnobugskaiia gruppa pamiatnikov). In: Bulatovich, S. A. (ed.). *Arkheologiya i etnologiya Vostochnoi Evropy: materialy i issledovaniia*. Odessa: Germes, s. 14-27.

Stanko, V. N., Grigoreva, G. V., Shvaiko, T. N. 1989. *Pozdnepaleoliticheskoe poselenie Anetovka 2*. Kiev: Naukova dumka.

Stanko, V. N., Petrun, V. F. 1994. Anetovka 13 — pamiatnik nachalnoi pory pozdnego paleolita v stepnom Prichernomorie (predvaritelnaia publikatsiia). *Arkheologicheskii almanakh*, 3, s. 161-179.

Stanko, V. N., Smolianinova, S. P. 1985. Issledovanie paleolita i mezolita stepnogo Pobuzhia. *Sovetskaia arkheologiya*, 4, s. 5-20.

I. Pistruil

THE FLINT ASSEMBLAGE OF THE ANETIVKA 13 SITE IN THE CONTEXT OF PALEOLITHIC INDUSTRIES OF THE NORTHWESTERN BLACK SEA COAST

The Anetivka 13 site was discovered in 1978 by Prychornomorska Expedition headed by V. N. Stanko. The site is located 1.5 km northeast of Shchutske village, on the cape of the right bank of the Bakshala River. In 1986—1987, the site was additionally surveyed and ca. 2,000 flints were collected. According to the knapping technology and the shape of stone tools in the Anetivka 13 industry the Archaic and Late Paleolithic complexes were identified. The archaic complex is represented by tools typical of the Mousterian period: disc-shaped cores, flakes with faceted platforms, scrapers, points, notched and denticulated tools, etc. The Upper Paleolithic complex included angle and dihedral burins, scrapers, retouched blades and flakes, combined tools, blades and flakes with undercutting, single- and double-platform cores, ridge flakes, etc.

In 1991—1994, archaeological research was conducted at the site. The excavations resulted in the discovery of about 57,000 flint items.

Based on the results of the research, it was concluded that the flint industry of the Anetivka 13 site is transitional from the Mousterian to the Late (Upper) Paleolithic. Later it became the basis for the formation of the Anetivka archaeological culture.

However, the available archaeological material of the site at the current level of research allows us to put forward an alternative point of view. The flint collection of the site is quite specific. The inventory is dominated by flint raw materials (flint nodules and fragments). Among the core, there are types characteristic of both the Mousterian and Upper Paleolithic periods. Flakes and blades are represented in small numbers. The tools (end-scrapers, burins, points, etc.) are rather amorphous. The Anetivka 13 flint assemblage is not similar to the complexes of other sites in the region. Thus, it can be assumed that Anetivka 13 is the place for extraction of raw materials that functioned in different archaeological periods of the Stone Age.

Keywords: Northwestern Black Sea region, Palaeolithic, Anetivka 13, flint inventory.

Одержано 22.01.2025

ПІСТРУІЛ Ігор, кандидат історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України, Одеса, Україна.

Ihor PISTRUIL, PhD, Odesa Archeological Museum, the National Academy of Sciences of Ukraine, Odesa, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-6193-1963,
e-mail: pistruiligor@ukr.net.

Л. Черних

МЕТАЛЕВІ НОЖІ СТЕПОВИХ КУЛЬТУР ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ДОБИ РАННЬОЇ — СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ ЯК ПОТЕНЦІЙНА ЗБРОЯ (до постановки питання)

На основі вибірки бронзових ножів із комплексів ямної і катакомбної КС представлено типологію, територіальне розподілення типів і еволюцію типів ножів на тлі культурно-хронологічної періодизації культур упродовж III тис. до н. е. Динаміка зміни типів ножів уможлиблює припустити призначення різних типів їх у соціальній практиці, зокрема виділити предмети озброєння.

Ключові слова: культурна спільнота (КС), періоди ямної і катакомбної КС, вибірка поховань, кургани, ніж, кинджал, група, тип, варіант.

I. Передумови дослідження. Завдання роботи. Степові простори Північного Причорномор'я протягом III тис. до н. е. займали послідовні культурні спільноти (КС) доби ранньої та середньої бронзи — ямна і катакомбна, основу життєдіяльності яких становили рухливі форми скотарства. Водночас це і епоха палеометалу, позначена розвитком металургії, що засвідчують знахідки виробничого реманенту в складі поховального інвентарю та серед матеріалів деяких поселень.

Історія давніх суспільств супроводжувалася різного роду конфліктами, які, як свідчать етнографічні матеріали, могли мати різні причини, що призводили до збройних сутичок (Шнирельман 1986, с. 405—407). У середовищі степових скотарів доби бронзи основні причини конфліктів, мабуть, крилися в прагненні розширити життєвий простір, боронити свої пасовиська та зручність чи приховати її в сусідів, а також з метою отримати доступ до сировинних ресурсів, наприклад, для виготовлення металевих виробів. Організація військової справи є складовою реконструкції соціальної організації носіїв певних культур Степу за археологічни-

ми джерелами, а соціальні реконструкції мають дискусійний характер з широкою амплітудою висновків — від різних стадій егалітарних спільнот ямної та катакомбної культур (Кайзер 2010) до суспільств на стадії формування військової демократії або переддержавної стадії з ранговою системою військової організації на базі кастової структури за етнічним принципом (Клочко В., Пустовалов 1992; Пустовалов 2005, с. 88—89; Клочко В. 2006, с. 124—125). Вивчення військової справи вказаної доби пов'язано з проблемами, що виявляються вже на рівні визначення комплексу озброєння — предметів із кременю (наконечники стріл, списів, дротиків) як знарядь для полювання чи зброї, з каменю (булави, сокири-молоти) як зброї чи символів влади, металевих втулкових сокир як теслярських знарядь чи зброї.

Оскільки військові дії, пов'язані з обороною чи агресією, впливали на соціальні практики суспільства, логічно припустити, що технічні досягнення, насамперед у галузі металообробки, були тісно пов'язані з потребами в озброєнні. Склад металевого інвентарю в матеріалах пам'яток ямної та катакомбної КС принципово подібний і представлений усіма основними категоріями, характерними для ЦМП: прикраси, ножі, стрижні-шила, втулкові сокири, плоскі сокири-тесла, долота, — що не означає одноманітності їх. Упродовж III тис. до н. е. спостерігаємо зміни практично в кожній із названих категорій предметів. Зокрема, еволюція втулкових сокир від енеоліту до середньої бронзи відображає розвиток нових прийомів лиття та удосконалення форм згідно з потребами підвищення їхніх бойових якостей, що передбачає використання їх головним чином у військовій сфері (Черних Л. 1995).

Одним із досягнень епохи міді—бронзи було поширення металевих ножів-кинджалів, що, на думку С. М. Кореневського, можна назвати «клинковою революцією» у військовій справі. Металеві ножі чи кинджали були «найпопулярнішою зброєю всіх часів і народів, постійним учасником рукопашних сутичок» (Кореневський 2017, с. 19). Бронзові ножі є однією з наймасовіших знахідок серед металевих виробів у похованнях степових культур, проте практично не були предметом спеціального дослідження на тлі реконструкції військових інституцій у спільнотах скотарів ранньої—середньої бронзи. Тобто у переліку комплексу озброєння ямної та катакомбної КС кинджали згадуються, але наводяться окремі, морфологічно виразні зразки (Стеганцева 1993, с. 52—57; Ключко В. 2006, с. 66—67, 75). У цій роботі міститься спроба простежити загальну тенденцію еволюції типів ножів з боку кількісної присутності їх, територіального розподілу та динаміки зміни типів як можливих індикаторів розвитку предметів озброєння. Для цього розглянуто вибірку металевих ножів із пам'яток послідовних культурно-хронологічних груп ямної та катакомбної КС на теренах України.

Джерела. Матеріали для вивчення згаданих культур представлено на поселеннях, у похованнях, скарбами і випадковими знахідками.

Поселення — доволі рідкісні та мало вивчені. В літературі наводяться дані про сотні поселень ранньої та середньої бронзи, відомі за розвідками. На більшості з них виявлено слабо насичений, малопотужний або порушений культурний шар, що містив переважно уламки кераміки та крем'яних знарядь. На деяких, досліджених розкопками, металеві предмети представлено поодинокими дрібними знахідками (о. Перун, Кіровське). Унікальним є поселення Михайлівське доби ранньої бронзи на правому березі Дніпра, де виявлено 26 предметів з міді та бронзи, а також кам'яні та керамічні знаряддя, пов'язані з металообробкою (Коробкова, Шапошникова 2005, с. 224—229, рис. 119). Нині опубліковано матеріали 29 поселень пізнього та фінального катакомбного часу, досліджених на Сіверськодонецьчині. На двох із них виявлено окремі вироби з бронзи, зокрема ножі (Проказине, Серебрянське), а також уламки керамічних плавильних чаш, сопел і ливарних матриць, ще на трьох — шматки оплакованої кераміки (Санжаров 2010, с. 269, рис. 193).

Доволі значний матеріал походить із нечисленних скарбів (Колонтаївка, Скакун), де переважно втулкові сокири, але у випадкових знахідках трапляються й ножі, які можна культурно і хронологічно визначити через зіставлення з матеріалами із закритих комплексів, насамперед поховань.

Поховання, як найбільш численні закриті комплекси степових культур, є базовим дже-

релом під час виділення хронологічних етапів та локальних особливостей у межах КС. Переважна більшість металевих виробів, зокрема ножів, походить із поховань, тому вони є основним джерелом цієї роботи.

Вибірка курганных поховань. Курганні поховання нині налічують десятки тисяч, справжнє число їх не визначено. Безліч розкопаних поховальних пам'яток ямної та катакомбної КС України не можна охопити одним дослідженням. Для виконання поставленого завдання зібрано серію металевих ножів із поховань за принципом випадкової вибірки, що охоплює основну територію ямної та катакомбної КС в Україні та Молдові. Це переважно степові та частково лісостепові райони від пониззя Дунаю і середнього Попруття на південному заході до лівобережжя Дніпра та Сіверського Дінця на сході. Вибірку розділено на 13 масивів, локалізованих переважно між річками або в їхніх долинах (рис. 1; табл. 1).

Використано матеріали, що зберігаються в Науковому архіві ІА НАН України, а також опубліковані в різних виданнях. Зокрема, залучено матеріали експедицій, які тривалий час провадили розкопки курганів у певному регіоні. Кидається в очі розбіжність у кількості поховань ямної та катакомбної КС у територіальних масивах, що відображає тенденцію реального співвідношення їх у курганах різних регіонів України. Загалом число курганів з ямними похованнями більше за кількість курганів, що містили катакомбні поховання, що особливо характерно для масивів Правобережжя. Серед врахованих курганів Правобережжя, що містили ямні поховання, число курганів з катакомбними похованнями становить близько 44,9 %, тобто менше половини. Характерною особливістю цих масивів є також насиченість курганів похованнями ямної КС (нерідко понад 10 в кургані). На сході співвідношення ямних і катакомбних поховань інше. У масивах Дніпровського Лівобережжя і Криму число курганів, які містили, крім ямних, також катакомбні поховання зросла до 80,4 %. У Приазовських масивах спостерігаємо зворотну картину — зростання числа курганів з катакомбними похованнями за меншої кількості курганів з ямними похованнями. А на Сіверськодонецьчині кургани з катакомбними похованнями переважають, а ті, що містили і ямні поховання, становлять 34,4 %. Співвідношення ямних і катакомбних поховань (рис. 1) відображає переважання перших у курганах, особливо на Правобережжі (масиви I—V), і скорочення числа їх на Лівобережжі та перевагу катакомбних поховань в масивах Приазов'я та Сіверського Дінця (масиви X—XIII). Таку ж ситуацію маємо за похованнями ямної культури України в роботі А. В. Ніколової (Николова 1992а), де ямні поховання Сіверськодонецьчини представлено мінімальним числом. С. Н. Брат-

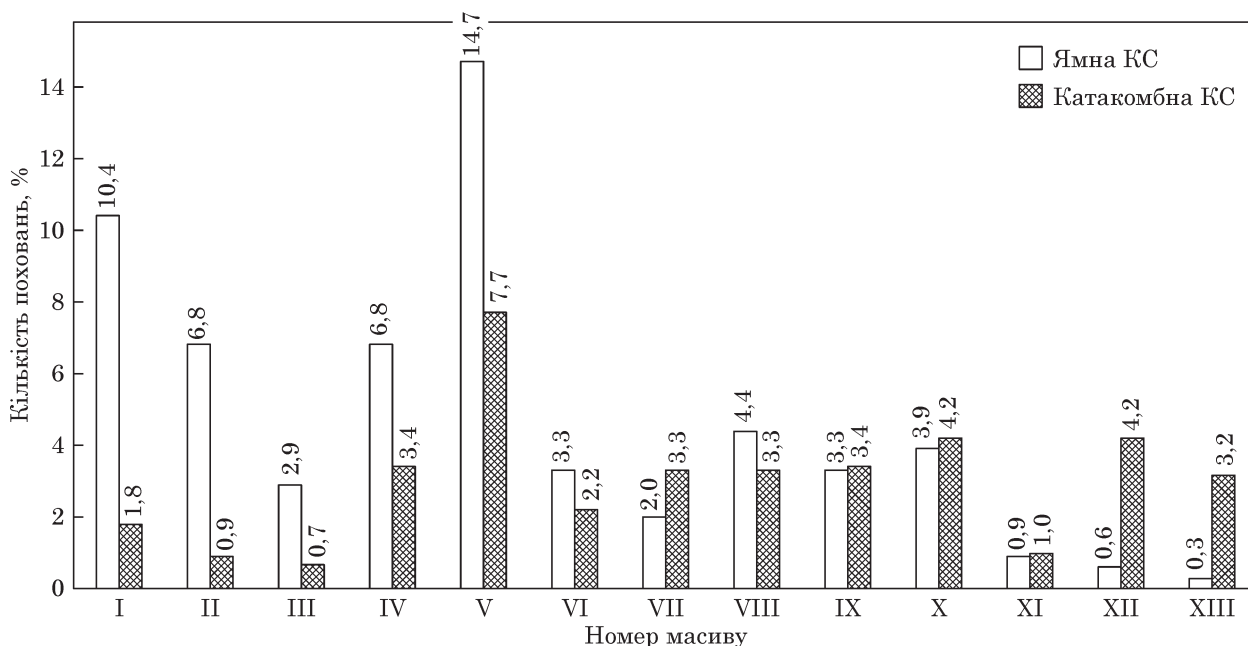

Рис. 1. Кількісний розподіл поховань ямної та катакомбної КС на теренах України та Молдови: I — Дунай—Прут—Дністер; II — Дністер—Південний Буг; III — Південний Буг—Інгул; IV — Інгул—Інгuleць; V — Інгuleць—Нижній Дніпро; VI — Орель—Самара; VII — Нижній Дніпро (Запорізький); VIII — Нижній Дніпро (Приморський); IX — Кримський; X — Західне Приазов'я; XI — Північне Приазов'я; XII — Правобережне Подонців'я; XIII — Лівобережне Подонців'я

Fig. 1. Frequency distribution of Yamna and Catacomb graves at the territory of Ukraine and Moldova: I — Danube—Prut—Dniester; II — Dniester—Southern Buh; III — Southern Buh—Inhul; IV — Inhul—Inhulets; V — Inhulets—Lower Dnipro; VI — Orel—Samara; VII — Lower Dnipro (Zaporizhzhia); VIII — Lower Dnipro (Black Sea region); IX — Crimea; X — Western Azov; XI — Northern Azov; XII — Right-bank Donets; XIII — Left-bank Donets

Таблиця 1. Кількісний вміст поховань з бронзовими ножами в складі вибірки курганних поховань ямної та катакомбної КС

Table 1. Quantitative distribution of the graves with bronze knives in the sample of kurgan burials referred to Yamna and Catacomb cultural entities

№ масиву	Поховання ямної і кемі-обинської культур				Поховання катакомбної КС			
	Всього	З металевим інвентарем / %	З ножами	% п. з ножами: від п. масиву / від п. з металом	Всього	З металевим інвентарем / %	З ножами	% п. з ножами: від п. масиву / від п. з металом
I	1404	104 / 7,7	8	0,6 / 8,8	243	2 / 0,8	—	0
II	918	42 / 4,6	7	0,7 / 16,6	133	6 / 4,5	2	1,5 / 33,3
III	401	15 / 3,7	2	0,5 / 13,3	101	4 / 3,9	—	0
IV	920	24 / 2,6	10	1,1 / 41,6	463	33 / 7,1	9	1,9 / 27,2
V	1993	48 / 2,4	19	0,9 / 39,6	1037	57 / 5,5	11	1,0 / 19,29
VI	453	14 / 3,0	2	0,4 / 14,3	294	19 / 6,4	4	1,4 / 21,0
VII	277	19 / 6,8	12	4,3 / 63,1	450	20 / 4,4	3	0,66 / 15
VIII	594	24 / 4,0	11	1,98 / 48	447	23 / 5,1	3	0,67 / 13,0
IX	452	26 / 5,7	15	3,3 / 57,7	458	17 / 3,7	3	0,65 / 17,6
X	528	54 / 10,0	21	4,2 / 40,7	566	41 / 7,2	12	2,1 / 29,26
XI	116	12 / 10,3	6	5,2 / 50	139	19 / 13,7	3	2,1 / 15,78
XII	79	15 / 18,9	6	7,6 / 40	572	140 / 24,5	52	9,0 / 37,1
XIII	46	8 / 17,3	5	10,8 / 62,5	433	98 / 22,6	31	7,1 / 31,6
Всього	8181	404 / 4,9	127	1,5 / 31,4	5336	479 / 8,9	133	2,49 / 27,76

ченко пояснював це розрідженим заселенням Нижнього Подонців'я і Нижнього Дону в епоху ранньої бронзи (2001, с. 51). Через те тут виявлено значне число курганів, зведених носіями

катакомбної КС раннього та пізнього періодів, які на західних теренах України є рідкістю.

На жаль, матеріали Подонців'я у Харківській обл. виявилися недоступними для скла-

дання статистично представницької вибірки. За публікаціями використано данні про деякі райони цієї області, кургани яких містили переважно поховання катакомбної КС за відсутності ямних.

Усього з ямної КС опрацьовано 8181 поховання із 1938 курганів, з-поміж яких було 406 поховань з металевими предметами. З катакомбної КС опрацьовано 5336 поховань із 1369 курганів, де виявлено 479 поховань з металевими виробами. Металеві ножі супроводжували 127 поховань ямної КС і 133 катакомбної (табл. 1). Ця вибірка є базою для типології ножів, а також для подальших кількісних зіставлень культур і регіонів. Завважимо, що збереження декотрих ножів, представлених невиразними фрагментами, унеможливило розробку їх у типологічних побудовах. Через це під час виділення типів залучено також ножі з інших пам'яток, із поселень (Михайлівське, Серебрянське) та випадкові знахідки. Тож число ножів в типологічних зіставленнях, картографуванні та подальшому аналізі може дещо різнитися від числа представлених у табл. 1. Додамо, що при складанні вибірки не було жодного випадку перехресної стратиграфії, скрізь ямні поховання передували катакомбним.

Культурно-хронологічне тло розгляду ножів. У визначенні культурно-хронологічної позиції комплексів бралися до уваги розробки останніх 30-ти рр. щодо уточнення схеми розвитку культур РБВ і СБВ. Під час зіставлення схем періодизації різних дослідників маємо певні різночитання, обумовлені і особливостями матеріалів конкретних регіонів, і суб'єктивним чинником у відборі хронологічних ознак, аналіз яких не входить до нашого завдання. У роботі використано основні хронологічні орієнтири в розвитку поховального обряду для культурно-хронологічної атрибуції поховань із металевими ножами та розгляду їхніх типів на тлі загальної схеми періодизації культур РБВ/СБВ України.

У вибірці поховань ямної КС враховано також поховання, визначені як кемі-обінські та буджацькі. Визначити час побутування типів ножів ямної КС (РБВ) вдалося частково, спираючись насамперед на дослідження А. В. Ніколової (Ніколова 1992а; 1992b) і Д. Л. Тесленка (1999). У роботі А. В. Ніколової охоплено всі регіони ямних пам'яток на теренах України, в роботі Д. Л. Тесленка — пам'ятки Надпоріжжя та Дніпровського Правобережжя. Обидва дослідники виділили по чотири періоди розвитку поховального обряду ямної КС. Але в характеристиці їх доволі чітко постають межі між найранішими (першим і другим) періодами та найпізнішим (четвертим), в якому спостерігається суттєва перевага поховань у позі скорчено на правому чи лівому боці. Позаяк у першому—другому і найтривалішому (за А. В. Ніколовою) третьому періоді різкої

зміни в обряді не відбулося, а також виявлено поєднання ознак різних обрядових груп, межі між першим—другим і третім періодами є розмитими. Ця обставина ускладнює визначення конкретних поховань у межах того чи іншого періоду за ознаками поховального обряду. Тож під час роботи було враховано стратиграфічну позицію конкретних поховань з металом у кургані. Спираючись на характеристику основних тенденцій змін у поховальному обряді (найчіткіше викладених А. В. Ніколовою), можна з більшою ймовірністю розподілити типи ножів у межах раніших періодів (першого—третього) та пізнього (четвертого).

У катакомбній КС, залежно від регіональних особливостей, виділяють два або три хронологічні періоди, в назві яких є розбіжності таксономічного, а іноді й змістовного порядку. У більшості регіонів України зафіксовано пам'ятки раннього періоду з характерними ознаками для величезної території — від Передкавказзя до Подніпров'я, названі «ямно-катакомбний період» чи культура (Кияшко 1999), «переддонецька катакомбна культура» (Смирнов 1986), ранній період донецької, інгульської чи дніпро-азовської культур (Братченко, Шапошникова 1985, с. 403—419; Братченко 2001), «ранньокатакомбна культура» (Отрощенко 2005, с. 157—159; Шишлина 2007, с. 149—196) тощо.

Наступні періоди катакомбної КС у різних регіонах України мають відмінності, зумовлені формуванням катакомбних культур розвиненого чи середнього етапів — донецької та інгульської (дніпро-азовської), а пізнього періоду — появою пам'яток з рисами маницької та середньо-донської (харківсько-воронізької) культур, насамперед на теренах Сіверськодонецчини, а також проявами їх і в ареалі інгульської культури на захід від Дніпра.

Для басейну Сіверського Дінця запропоновано схему з трьох періодів (Братченко 1976; 1989; 2004), де перший період становлять поховання, що відповідають загальному ранньокатакомбному горизонту, другий (середній або розвинений) — донецької катакомбної культури. Третій, пізній період, С. Н. Братченко визначав за появою поховань з обрядом і керамікою маницької та середньо-донської катакомбних культур і поховань змішаного бахмутського типу, в яких кераміка втрачає характерні риси орнаментації донецької культури. Поступовий перехід культури середнього етапу донецького типу в пізньокатакомбну із середньо-донськими рисами С. Н. Братченко (2004) пропонував розглядати як формування донецько-донської культури з низкою варіантів. Проте намічені ним розробки не були продовжені. О. М. Смирнов до другого періоду відніс лише частину поховань донецької культури, а інші, «пізньодонецькі», долучив до третього періоду поряд із похованнями середньо-донського та маниць-

кого типів, а також із керамікою з ялинковою орнаментациєю. Тобто третій період включає і поховання з виразною орнаментациєю в стилі «донецького бароко», а також низький посуд типу кубків (1996, с. 175—179, рис. 43—46). У цьому разі основою членування донецької культури є зміни в елементах орнаментациї кераміки, що поки не підтверджено стратиграфічними спостереженнями.

Для сусіднього регіону Північно-Східного Приазов'я виділено два періоди катакомбної КС. Ранній представлено похованнями ранньокатакомбної культури, пізній охоплює пам'ятки донецького, інгульського та бахмутського типів. По суті, другий період розділено на два етапи: раніший містить поховання донецької та частково інгульської культури, пізніший — пам'ятки інгульського та бахмутського типів, що містили також ріпоподібний посуд (Санжаров 2001, с. 44—138, табл. 19). Тобто фактично йдеться про три періоди.

У лісостепових районах лівого берега Сіверського Дінця виділено два періоди, позаяк тут немає пам'яток ранньокатакомбного горизонту (Берестнев 2001, с. 12—49). Найранішими катакомбними пам'ятками тут є поховання з класичною донецькою керамікою, які заступили пізньою культуру. Пізній етап становлять поховання з керамікою середньо-донського типу, названі С. І. Берестневим пам'ятками «оскольського» типу.

Тричленну періодизацію запропоновано для Орель-Самарського міжріччя (Ковалева 1982), пов'язану з похованнями різних типів, а саме: ранньокатакомбні, інгульські та із скорченими скелетами на боці з посудом маницького типу. Три періоди намічено в розвитку катакомбної КС у Криму (Тощев 2007, с. 113—140). Перший переважно відповідає загальному ранньокатакомбному періодові, хоча його проілюстровано й пізнішими похованнями (Тощев 2007, с. 125, рис. 64; с. 131, рис. 69); другий — прикметам інгульської культури, а третя «хронологічна група» — це невеликі катакомби із скорченими на боці кістяками, зрідка в супроводі неорнаментованого плоскостінного посуду (Тощев 2007, с. 139).

Не так докладно розроблено періодизацію поховань основного регіону інгульської (дніпро-азовської) культури — від Приазов'я до Подунав'я, де розвиток катакомбної КС звели до двох періодів: раннього та пізнього (Шапошникова і др. 1977, с. 29—38; Братченко, Шапошникова 1985, с. 403—419; Kaiser 2003, S. 49—80). До раннього періоду спершу залучали пам'ятки донецького типу, потім додали і ранньокатакомбні, до пізнього — інгульську культуру. Цей етап представлено одноманітним обрядом на величезних теренах від Нижнього Подунав'я до Північно-Східного Приазов'я — округла вхідна яма, овальна камера, випростана на спині або трохи скорчена поза скелета.

Зазвичай це впускні поховання, рівень впуску яких не завжди можна визначити через руйнацію верхніх шарів курганных насипів. Проте великий «інгульський» регіон навряд чи упродовж часу був культурно однорідним. У публікаціях, наукових звітах і в дослідженнях, присвячених аналізу культурної ситуації регіонів, неодноразово фіксувалися поховання з ознаками донецької, маницької та середньо-донської культур не тільки в Орель-Самарському міжріччі та Північному Приазов'ї, але й на Правобережжі Дніпра (Чередниченко і др. 1975, с. 11, рис. 10: 2—4), на Інгульці та в Поінгуллі (Мельник, Стеблина 2012, с. 99, 248; рис. 58: 6, 7; 151: 5—10 тощо), у Північно-Західному Причорномор'ї та на Середньому Дністрі (Клочок Е. 1990). Такі поховання ще не були предметом систематизації для більшої частини Подніпров'я та не охоплені в розробках періодизації.

У Північно-Західному Причорномор'ї немає поховань ранньокатакомбного періоду. С. В. Іванова вважає, що тут у межах «одного стратиграфічного горизонту» є катакомбні поховання різних обрядових груп. Інгульські поховання становлять основне тло катакомбних пам'яток, поряд з якими трапляються скорчені поховання з рисами донецької та маницької культур, а також із керамікою «типу Перун» (2021, с. 126—127).

Тобто пізньокатакомбний період характеризується помітною культурною еkleктикою. І саме просування катакомбних груп із сходу зумовило трансформацію інгульського поховального обряду та спричинило появу пізніших поховань у катакомбах інгульського типу із скорченою позою кістяків, особливими типами кераміки «ламаного» профілю, чавункоподібних форм, із орнаментациєю шнуром поряд із прокресленою, а також валиковою на плічках і в основі шийки, тобто типів поховань, що передують формуванню пам'яток культурного кола Бабіне (Братченко 1977, с. 40—41; 1989; Литвиненко 2009, с. 23—25; 2021 тощо).

Проблема абсолютного датування. Нині накопичено чимало дат C^{14} для ямної та катакомбної КС, яка представлена широким діапазоном для кожної з них і потребує уточнення.

Найранішу дату має основне поховання Сватове 12/1 у Подонців'ї, влаштоване на ДГ (Братченко 1996а, с. 34—36). Його дата C^{14} $4720 \pm BP$, калібрована усереднена — $3476 \pm 99 BC$, відповідає майкопській хронології (3700—3200 рр. до н. е.). С. Н. Братченко відніс поховання до нечітко виділеної синкретичної групи басейну Дону, яка має майкопські риси, А. В. Ніколова — до першого періоду ямної культури (1992b, с. 18). Ще одну ранню дату отримано для кемі-обінського поховання Долинка 1/3 у Криму, датованого від середини 4 тис. до н. е. (Ivanova, Rassman 2014). Автори дійшли висновку, що кемі-обінська культура була тісно пов'язана з майкопсько-новосвободненською та

в степах Північного Причорномор'я передувала ямній культурі. Ця думка видається спірною, бо маємо приклади перехресної стратиграфії поховань у кам'яних розписаних скринях із похованнями ямної культури.

Дати S^{14} ямної КС Подніпров'я представлено досить широким діапазоном: cal. 2910—2460 BC (Николова и др. 2011, с. 151). Згідно з датами S^{14} та дендрохронологічними, отриманими для низки ямних поховань у кургані в м. Кіровоград (нині Кропивницький), нижню межу ямних пам'яток степової та лісостепової смуг Дніпровського Правобережжя віднесено до рубежу IV—III тис. до н. е. (Nikolova, Kaiser 2009, с. 234; Николова 2012, с. 24—29), а перший і другий періоди ямної КС на Правобережжі можна датувати від межі IV—III до першої третини III тис. до н. е. У ці межі вкладаються дві усереднені дати S^{14} ямних поховань із курганів біля Сватове: п. 1/1 — 2766 ± 94 BC; п. 2/1 — 2692 ± 115 BC (Братченко 2004, с. 185). Але визначення верхньої межі ямних пам'яток лишається відкритим. Так, на підставі особливої групи посуду (з асиметричними ручками) із найпізніших ямних поховань різних регіонів України, які вважають імпортом із Балкано-Карпатського регіону або наслідкуванням їх, для них припускається як ключова дата 2500 BC (Rassamakin, Nikolova 2008). Наведені висновки здебільшого узгоджуються з міркуваннями інших дослідників, які визначають ранню фазу ямної КС 3100—2900 cal BC, розвинену — 2900—2600 cal BC, а пізню 2750—2300 cal BC, хоча верхня межа пізньої фази видається сумнівною (Тесленко, Кайзер, Шалобудов 2023, с. 172—175).

Дати S^{14} для ранньокатакомбних поховань у міжріччі Дніпра та Молочної відносно компактно вкладаються в діапазон 28—24 ст. до н. е. Пам'ятки донецької та інгульської культур, згідно з датами S^{14} охоплюють 25—19 ст. до н. е. (Николова, Рассамакін 2009, с. 42—43; Кайзер 2011, с. 22—25; Николова и др. 2011, с. 158—159). Діапазон дат для поховань донецької катакомбної культури з курганів біля м. Сватове охоплює від 2703 ± 131 до 2373 ± 99 BC (Братченко 2004, с. 185). Для інгульських поховань на Правобережжі Дніпра дві коректні дати вкладаються в другу половину III тис. до н. е. (Черных, Дараган 2014, с. 317). Серія дат S^{14} для пізньокатакомбних поховань Північно-Західного Причорномор'я вкладається в діапазон від 2580—2341 BC до 2267—1981 BC, фінал яких змикається з початком культурного кола Бабино (Іванова 2021, с. 124, 134, табл. 3: 1). Вочевидь, хронологічним репером для верхньої дати катакомбної КС може бути датування ранніх груп поховань бабинського культурного кола в діапазоні XXIII—XX ст. до н. е. (Мимоход 2011, с. 33). Тобто найпізніші поховання катакомбної КС орієнтовно можна датувати не пізніше кінця III тис. до н. е.

Основні хронологічні орієнтири РВВ—СВВ на теренах України в абсолютних датах запропонував С. Н. Братченко (2001, с. 47): наймасовіші пам'ятки ямної культури (РВВ) — від межі IV—III тис. до першої третини III тис. до н. е.; ранньокатакомбний період (початок СВВ) — 2700—2500 pp. до н. е. Тут є проблема накладання діапазонів каліброваних значень S^{14} дат для пізньої ямної та ранньокатакомбної культур, яке приблизно припадає на 2700—2500 pp. до н. е. Пам'ятки розвиненого катакомбного періоду датовано 2500—2300 pp. до н. е., пізньокатакомбного — 2300—2000 pp. до н. е.

Принципи класифікації ножів. Склалася традиція типологічно описувати ножі степових культур ранньої та середньої бронзи України, згідно із періодизацією кавказької металургії А. А. Іессена (1950) або за схемою С. М. Кореневського (1978). А. А. Іессен, розглянувши еволюцію металевих виробів, подав діагностичні типи ножів для кожного періоду кавказької металургії раннього і середнього бронзового віку (майкопського, новосвободненського, привольненського, костромського). Спираючись на цю типологію, С. Н. Братченко показав головну тенденцію в еволюції типів катакомбних ножів Нижнього Подоння і Подонців'я, які зіставив з привольненським і костромським етапами (1976, с. 51, 95, 140, 143).

С. М. Кореневський (1978) показав загальну тенденцію в поширенні типів ножів ранньої та середньої бронзи в степових культурах Східної Європи та Північного Кавказу і створив прецедент зіставлення матеріалів різних регіонів. Він виділив чотири групи ножів: I — з клинком, розширеним до округлого чи прямого леза; II — з виділеним і підгострим лезом; III — листоподібні з широким лезом; IV — листоподібні з вузьким лезом. Іншими словами, врахував найзагальніші морфологічні риси знарядь, що відображають подібність їхніх форм за доби ранньої та середньої бронзи на великій території. Та подальше накопичення джерел показало, що в кожній із цих груп ножі різняться деталями форми, пропорціями та розмірами, що й стало основою детальнішої класифікації ножів у певних регіонах.

Докладнішу морфологічну характеристику ножів розроблено через уточнення культурно-хронологічної схеми кавказької металургії, доповненої андрюковським і успенським періодами (Рысин 1996; Кияшко 2002), а також степових культур Передкавказзя (Трифонов 1991; Гей 2000; тощо), при виділенні осередків металообробки (Гак 2005; 2007), у зв'язку з уточненням культурно-хронологічної схеми катакомбних поховань Сіверського Дінця (Смирнов 1996), а також у зв'язку з характеристикою металу та зброї майкопської культури (Кореневський 2011; 2017).

У підсумку маємо. По-перше, виявлено загальні тенденції в розвитку металообробки Кав-

казу і прилеглих степових територій, які певною мірою є опорою для розробки регіональних хронологічних схем на основі предметів-індикаторів, зокрема ножів як наймасовішої категорії металевих інвентарю. По-друге, попри деякі відмінності у визначенні типів (пов'язаних із числом вибірки, деякими принципами класифікації), можна говорити, що нині вироблено загальні критерії типології ножів, на які спирається і ця робота. По-третє, вказано на необхідність уточнення локальних особливостей і поширення типів, що вимагає аналізу масового матеріалу культур для зіставлення їх.

Попередня робота з типології ножів ямної та катакомбної культур показала схожість низки виділених груп, тобто спільних для обох культур (Черных Л. 2009; 2011), що виправдовує розгляд ножів разом, у складі загальної формально-типологічної схеми для вияву хронологічної лінії розвитку типів. Окрім того, перевірка попередньої роботи уможливила встановити й усунути неточності у визначенні форми деяких виробів і віднести їх до певних типів.

У характеристиці типів ножів здебільшого основну увагу приділяють формі та розміру клинка. Конфігурацію клинка визначає місце його максимальної ширини і форма завершення леза. Але загальновідомі труднощі в класифікації ножів пов'язані зі сточуванням лез під час використання. Через це, по-перше, як зауважив С. Н. Братченко (1976, с. 49), лише наявність серії подібних виробів уможливує уникнення виділення випадкових форм. По-друге, доцільно враховувати оформлення черешка, форму переходу від нього до клинка і прилеглої частини клинка (плічок). Виходячи з цих міркувань, типологію ножів укладено з урахуванням таких ознак:

1) форма і параметри черешка, а також характер переходу від нього до клинка: виділений / невиділений (безчерешковий) та намічений плавним прогином до плічок;

2) параметри, що характеризують загальну конфігурацію клинка, його пропорції, а саме:

- місце максимальної ширини клинка: біля черешка; посередині; наприкінці леза, однакова по всій довжині (паралельні сторони клинка);

- форма завершення леза (спрямлена, заокруглена, загострена);

- форма плічок (прямі або високі, пологі, округлі);

- бічні сторони клинка (прямі — прямо звужуються / паралельні; опуклі, увігнуті);

3) характер заточки клинка — ножі односторонні / двосторонні; по всьому периметру клинка / частина клинка;

4) враховано пропорції ножів, пов'язані з такими параметрами, як довжина й ширина клинка (плічок). Але індексація цих параметрів (співвідношення між довжиною клинка та його максимальною шириною) ускладнюється через

значну кількістю ножів із сточеним лезом або зотлілим клинком. Тож низку предметів віднесено до якоїсь групи умовно, виходячи з форми та параметрів частини біля черешка (характер переходу від черешка до клинка, форма та ширина плічок).

II. Типологія ножів. Як сказано вище, основу дослідження становлять матеріали вибірки з ямних і катакомбних поховань, залучено також ножі з Михайлівського та Серебрянського поселень. Усього задіяно 309 ножів: 140 походять із поховань ямної КС, а також синхронних у кам'яних чи дерев'яних скринях (кемі-обінські), і 159 ножів — із пам'яток катакомбної КС і 10 із випадкових знахідок і поховань ранньої / середньої бронзи, культурну позицію яких не визначено

Виділено дев'ять груп ножів, а в деяких — типи і варіанти. Характеристику їх подано разом з культурно-хронологічним визначенням і територією поширення.

Група I. Ножі з невиділеним або ледь помітним переходом від черешка до клинка — 23 од. За термінологією С. М. Коренівського, «безчерешкові і півбезчерешкові» (2011, с. 41—47). Клинок — трикутний, ромбоподібний або овальний.

Тун 1. Безчерешкові ножі — 8 од. (рис. 2). Мають видовжену ромбоподібну або лінзоподібну форму, перехід від черешка до клинка практично не виділено або іноді ледь намічено помітним прогином. Довжина 8,0—13,2 см, ширина клинка 2,0—3,2 см (тут і далі маємо на увазі мінімальні і максимальні параметри). Черешок дещо потовщений, має заокруглену п'яту. Довжина від п'яти до максимальної ширини клинка різна і становить від однієї третини до половини довжини ножа. Цілком можливо, що чотири ножі (рис. 2: 2—4, 8) мали довший частково втрачений черешок, тобто могли бути півбезчерешковими. Походять із поховань кемі-обінської, ямної та катакомбної КС, зокрема ранньокатакомбної та інгульської, розсіяних на теренах від Донеччини до Поінгулля (рис. 3).

Тун 2. Півбезчерешкові — 15 од. (рис. 4). Походять із Нижнього Подніпров'я, Криму, р. Молочна та Сіверськодонецчини (рис. 5). За деталями форми виділено три варіанти.

Варіант А. Ножі з черешком, дуже розширеним від п'яти до високих уступчастих плічок. Довжина 7,4—11,0 см, ширина клинка 2,4—3,0 см. Із дев'яти од. сім походять з пізньоямних поховань Нижнього Подніпров'я, Північно-Західного Приазов'я, р. Молочна та Криму (рис. 4: 1—7), з ранньокатакомбного та пізньокатакомбного поховань на Сіверському Дінці (рис. 4: 8, 9).

Варіант Б. Два ножі, в яких розширений черешок плавно переходить у клинок ромбоподібної форми. Довжина 12,4—11,0 см, ширина клинка 3,0—3,2 см (рис. 4: 10, 11). Походять

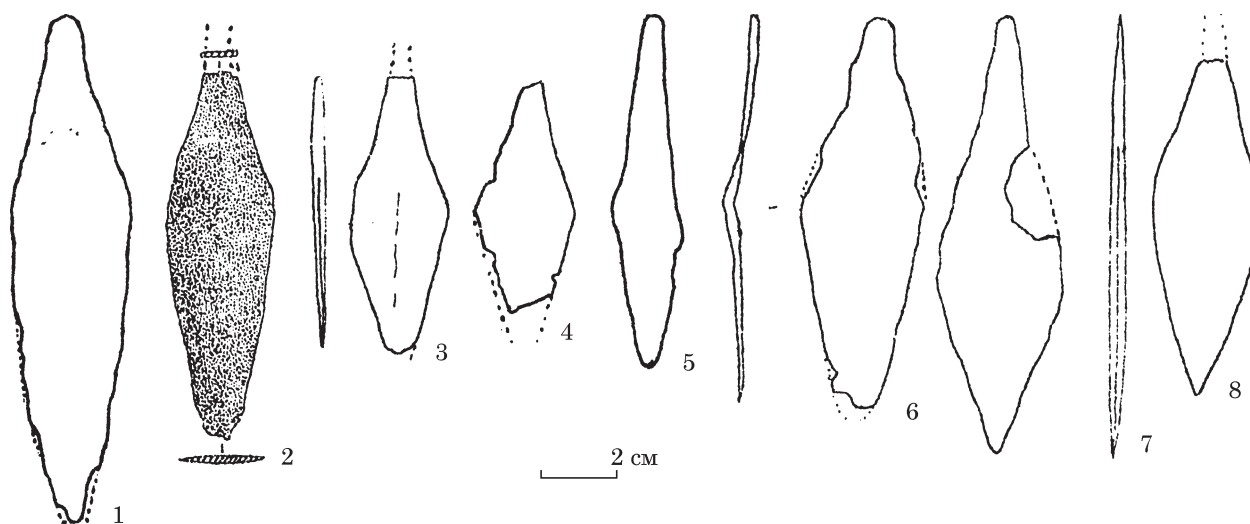

Рис. 2. Ножі типу I.1: 1 — Фрунзе к. 3Б; 2 — Давидівка 1/5; 3 — Любиме 13/1; 4 — Відрадне 1/15; 5 — Кривий Ріг, ПГСК 2/18; 6 — Василівка 7/7; 7 — Нове 1/2; 8 — Крим, ур. Абдал 1/2 (1, 3 — Братченко 2001; 2, 7 — Кубишев и др. 1982; 4 — Шапошникова и др. 1986; 5 — Мельник, Стеблина 2012; 6 — Kaiser, Plešivenko 2000; 8 — Щепинский 2002)

Fig. 2. Knives of Type I.1: 1 — Frunze, kurgan 3B; 2 — Davydivka 1/5; 3 — Liubyme 13/1; 4 — Vidradne 1/15; 5 — Kryvyi Rih, PGSK 2/18; 6 — Vasylivka 7/7; 7 — Nove 1/2; 8 — Crimea: Abdal 1/2 (1, 3 — Bratchenko 2001; 2, 7 — Kubishev et al. 1982; 4 — Shaposhnikova et al. 1986; 5 — Melnik, Steblina. 2012; 6 — Kaiser, Plešivenko 2000; 8 — Shchepinskii 2002)

Рис. 3. Карта поширення ножів типу I.1: 1 — Фрунзе; 2 — Давидівка; 3 — Любиме; 4 — Відрадне; 5 — Кривий Ріг; 6 — Василівка; 7 — Нове; 8 — Крим, ур. Абдал. **Умовні позначки:** I — кемі-обінські та ямні поховання; II — катакомбні поховання

Fig. 3. Spatial distribution of Type I.1 knives: 1 — Frunze; 2 — Davydivka; 3 — Liubyme; 4 — Vidradne; 5 — Kryvyi Rih; 6 — Vasylivka; 7 — Nove; 8 — Crimea, Abdal. **Legend:** I — Kemi-Oba and Yamna graves; II — Catacomb graves

із пізньодонецького поховання у Подонців'ї та пізньокатакомбного в Північному Криму.

Варіант В. Чотири ножі, в яких розширений від п'яти черешок має незначний прогин перед

овальним клинком. Виявлені в трьох пізньоямних похованнях Подніпров'я і Північного Криму (рис. 4: 12, 14, 15) і донецької катакомбної культури в зруйнованому кургані на р. Ос-

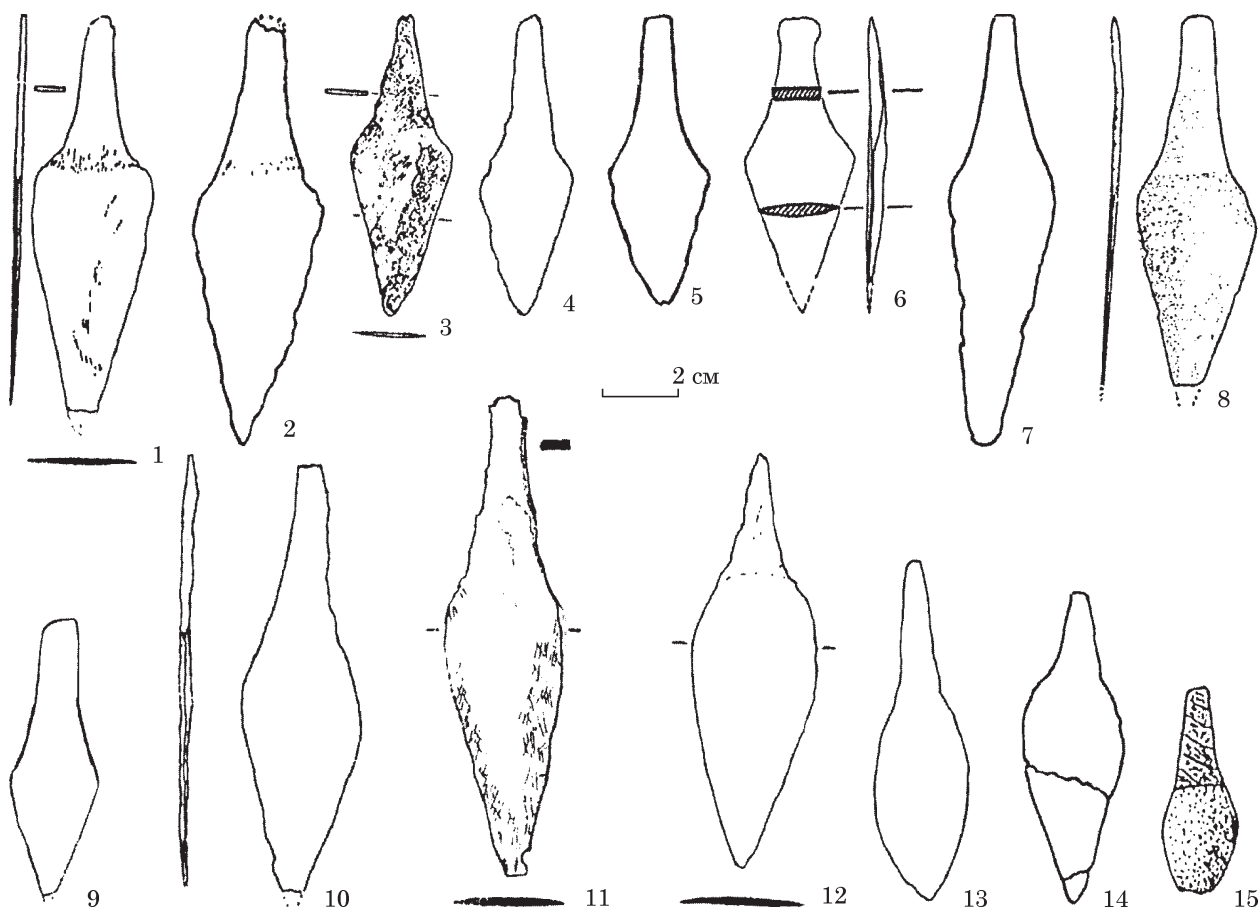

Рис. 4. Ножі типу I.2: 1 — Вовчанськ 2/2; 2 — Виноградне 19/6; 3 — Шевченко 28/14; 4 — Красне 6/2; 5 — Попівка 1/2; 6 — Залізний Порт 1/15; 7 — Новомильська 5/6; 8 — Привілля 1/4; 9 — Новомильське 1/2; 10 — Покровське 1/4; 11 — Цілинне 6/4; 12 — Любимівка 27/2; 13 — Шелаєве, Кубаєва Могила, розораний курган; 14 — Рисове 1/66; 15 — Чкаловка 5/1 (1 — Кубишев и др. 1980; 2 — Рассамкин 1991; 3 — Черных, Дараган 2014; 4 — Черненко и др. 1975; 5 — Дашевская 1969; 6 — Евдокимов и др. 1982; 7 — Вязьмитина та ін. 1960; 8 — Братченко 2001; 9 — Братченко, Швецов 1991; 10 — Кравец и др. 2000; 11 — Генинг, Корпусова 1989b; 12 — Лесков 1968; 13 — Берестнев 2001; 14 — Щепинский, Черепанова 1969; 15 — Ковалева и др. 1987)

Fig. 4. Knives of Type I.2: 1 — Vovchansk 2/2; 2 — Vynohradne 19/6; 3 — Shevchenko 28/14; 4 — Krasne 6/2; 5 — Popivka 1/2; 6 — Zaliznyi Port 1/15; 7 — Novomylypivka 5/6; 8 — Pryvillia 1/4; 9 — Novomykilske 1/2; 10 — Pokrovske 1/4; 11 — Tsilyne 6/4; 12 — Liubymivka 27/2; 13 — Shelayeve, Kubayeva Mohyla, plough-damaged kurgan; 14 — Rysove 1/66; 15 — Chkalovka 5/1 (1 — Kubishev et al. 1980; 2 — Rassamakin 1991; 3 — Chernikh, Daragan 2014; 4 — Chernenko et al. 1975; 5 — Dashevskaya 1969; 6 — Yevdokimov et al. 1982; 7 — Vyazmitina et al. 1960; 8 — Bratchenko 2001; 9 — Bratchenko, Shvetsov 1991; 10 — Kravets et al. 2000; 11 — Gening, Korpusova 1989b; 12 — Leskov et al. 1968; 13 — Berestnev.2001; 14 — Shchepinskii, Cherepanova 1969; 15 — Kovaleva et al. 1987)

кіл (рис. 4: 13). Довжина 5,2—10,6 см, ширина клинка 2,0—3,2 см.

На думку С. М. Кореневського, безчерешкові та півбезчерешкові ножі наслідують виробу майкопської культури та синхронних пам'яток Переднього Сходу, де були найдавнішими формами ножів. Дослідник відзначає широке їх розповсюдження за межами майкопської культури, зокрема в балкано-дунайських культурах і на Правобережжі Дніпра (Трипілля VII) приблизно в першій чверті IV тис. до н. е. як конвергентного явища, а в культурах Степу на північ від МНО — як «конкретний» майкопський вплив (2011, с. 43—47). Виходячи з вибірки, у Північному Причорномор'ї такі ножі побутовували протягом усього періоду ранньої/середньої бронзи, а такий елемент, як більш-менш виражене розширення черешка до клинка, зберігається в но-

жах різної конфігурації — лопатоподібні (бритви), листоподібні, трикутні та деякі п'ятикутні, які розглянемо далі. Тут до групи I.2 внесено найвиразніші півбезчерешкові зразки.

Група II. Ножі з кривим клинком — 7 од. Довжина 6,6—13,6 см, ширини плічок 1,8—3,5 см (рис. 6). Трапилися в похованнях, розсіяних на широкому просторі (рис. 7). П'ять (рис. 6: 1—5) виявлено в похованнях ямної культури від раннього (Сватове) до пізнього періодів (Жданов-Виноградники), два — у ранньокаткомбних похованнях Подонців'я (рис. 6: 6, 7).

Більшість ножів мають прямий черешок з чітко виділеним переходом до клинка, з округлими чи прямими плічками. На одному черешок дуже розширений до клинка, перехід з одного боку помітно ледь виступаючим плічком, з іншого — плавно переходить в заокруглене лезо, тобто його можна

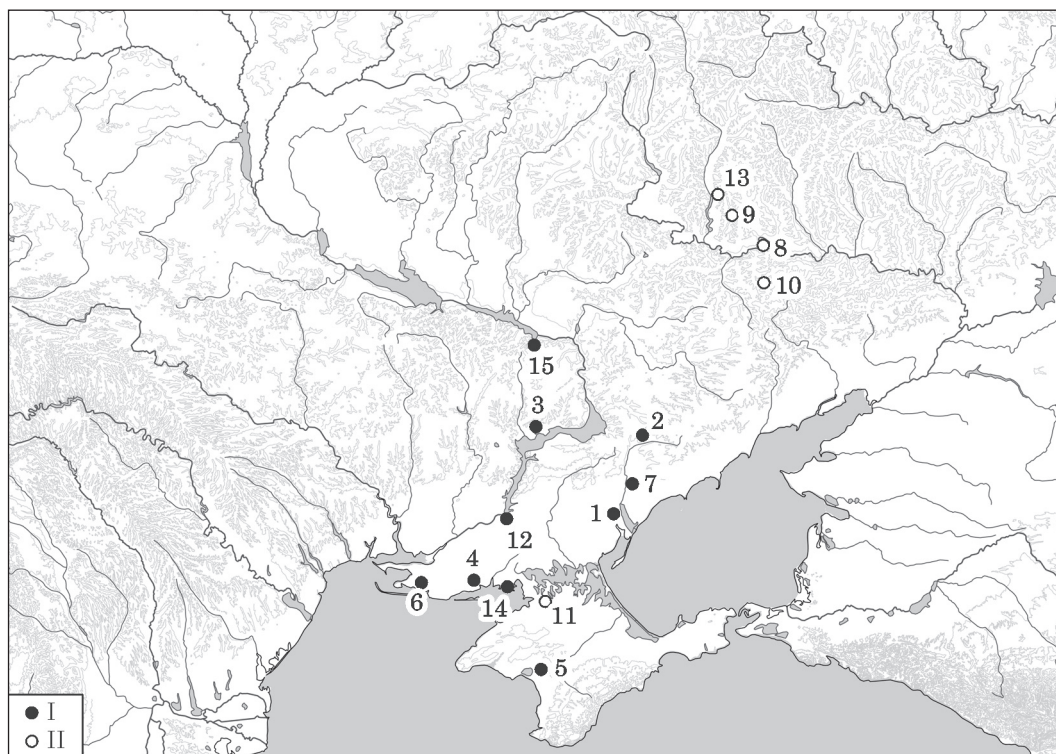

Рис. 5. Карта поширення ножів типу I.2: 1 — Вовчанськ; 2 — Виноградне; 3 — Шевченко, Шахтар; 4 — Красне; 5 — Попівка; 6 — Залізний Порт; 7 — Новописипівка; 8 — Привілля; 9 — Новомикільське; 10 — Покровське; 11 — Цілинне; 12 — Любимівка; 13 — Шелаете; 14 — Рисове; 15 — Чкаловка. **Умовні позначки:** I — ямні поховання; II — катакомбні поховання

Fig. 5. Spatial distribution of Type I.2 knives: 1 — Vovchansk; 2 — Vynohradne; 3 — Shevchenko, Shakhhtar; 4 — Krasne; 5 — Popivka; 6 — Zaliznyi Port; 7 — Novopylipivka; 8 — Pryvillia; 9 — Novomykilske; 10 — Pokrovske; 11 — Tsilynnne; 12 — Liubymivka; 13 — Shelayeve; 14 — Rysove; 15 — Chkalovka. **Legend:** I — Yamna graves; II — Catacomb graves

віднести до півбезчерешкових ножів (рис. 6: 5). Ножі з катакомбних поховань за формою плічок і пропорціями є близькі до характерних для ранньокатакомбного періоду листоподібних форм, але відрізняються легкою кривизною клинка, помітною на ножі з Жолобка, яка припускається і для ножа із Зимогір'я (Смирнов 1996, с. 16—17; Братченко 2001, с. 113, рис. 39: 3).

Найвиразнішим у цій групі є ніж з основного поховання 12/1 біля м. Сватове. Зіставлення його з ранньокатакомбними ножами стало підставою для твердження про їхню синхронність (Смирнов 1996, с. 16—17). Але, виходячи з ранньої дати комплексу Сватове 12/1, навряд чи це правомірно.

Група III. Сюди віднесено ножі, названі в літературі умовно бритвами, за Б. А. Куфтіним (1949), чи рідше «свіжувальними ножами», за Г. Чайлдом (1956, с. 109). Такі ножі з пам'яток степових культур Причорномор'я і Північного Кавказу С. М. Кореневський відніс до групи I: з розширеним і заокругленим вістрям; максимальне розширення леза припадає на нижню половину клинка (1978, с. 34—36). Автор врахував вісім знахідок: три з Прикубання без чіткої культурної атрибуції, один із циліндричного дольмена в ст. Новосвободній віднесено до майкопської культури, чотири з пам'яток ямної

культури Нижнього Подніпров'я та Поінгулля, а також вказав аналогії з пам'яток Болгарії (Езеро В) і поховання біля м. Ямбол, що належать до другого етапу РБВ стародавньої металургії цього регіону, за С. М. Чернихом. Через це побутування цієї групи ножів визначено в широких межах ранньої бронзи (Кореневський 1978, с. 34—36, 45). Надалі ареал ножів групи I (за С. М. Кореневським) був розширений знахідками з комплексів МНО, ямної та новотиторівської культур із Подніпров'я, Приазов'я, Середнього і Нижнього Подоння та Передкавказзя (Синюк 1983, с. 25—26, 125—126, рис. 8; Братченко 1996а, с. 40—43; 2001, с. 24; Трифонов 1991, с. 112, рис. 9: 40; Гей 2000, с. 151—152 тощо). До ножів-бритв було залучено екземпляри з ширшим списком ознак конфігурації клинка, тобто знаряддя не тільки з розширеною нижньою третьою клинка, але із клинком овальної конфігурації, де максимальна ширина припадає приблизно на середину клинка. С. Н. Братченко співвідносив ножі-бритви з ранньобронзовим віком, долучаючи й пам'ятки пізньоямного часу (там само).

Нині знахідки ножів-бритв на теренах України збільшено за рахунок раніше не врахованих предметів із прямим лезом, а також ножів з овальною конфігурацією клинка (Черних Л.

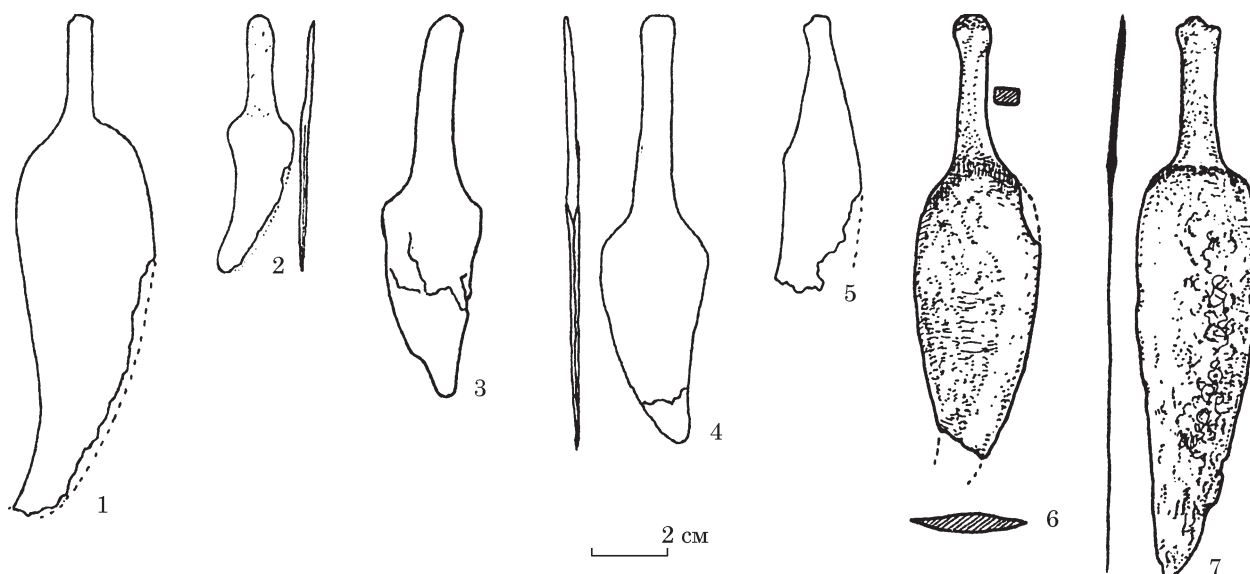

Рис. 6. Ножі групи II: 1 — Сватове 12/1; 2 — Водяно-Лорине 1/12; 3 — оз. Старе 14/22; 4 — Калинівка 1/5; 5 — Зимогір'я 1/14; 6 — Зимогір'я 2/9; 7 — Жолобок 3/9 (1 — Братченко 2004; 2 — Шапошникова и др. 1987; 3 — Щепинский, Черепанова 1969; 4 — Кульбака 1985; 5 — Пыслару, Самойленко 2010; 6, 7 — Братченко 2001)

Fig. 6. Knives of Group II: 1 — Svatove 12/1; 2 — Vodiano-Loryne 1/12; 3 — Stare Lake 14/22; 4 — Kalynivka 1/5; 5 — Zymohirya 1/14; 6 — Zymohirya 2/9; 7 — Zholobok 3/9 (1 — Bratchenko 2004; 2 — Shaposhnikova et al. 1987; 3 — Shchepinskii, Cherepanova 1969; 4 — Kulbaka 1985; 5 — Pislaru, Samoilenko 2010; 6, 7 — Bratchenko 2001)

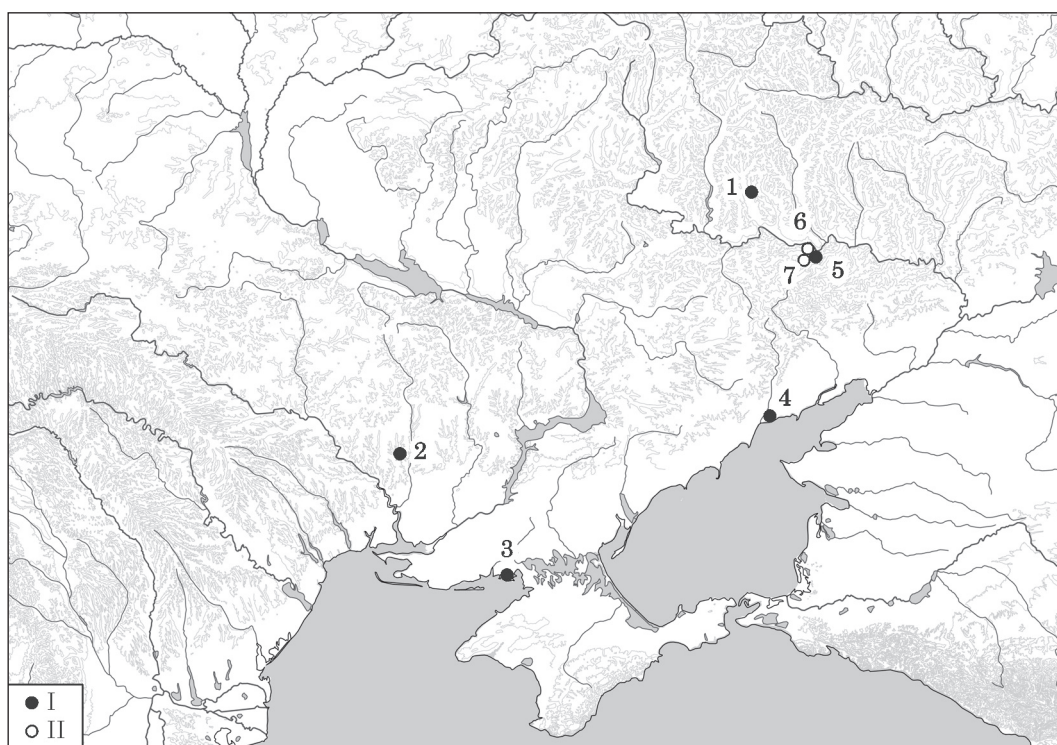

Рис. 7. Карта поширення ножів групи II: 1 — Сватове; 2 — Водяно-Лорине; 3 — оз. Старе; 4 — Калинівка 1/5; 5, 6 — Зимогір'я; 7 — Жолобок. **Умовні позначки:** I — ямні поховання; II — катакомбні поховання

Fig. 7. Spatial distribution of Group II knives: 1 — Svatove; 2 — Vodiano-Loryne; 3 — Stare Lake; 4 — Kalynivka 1/5; 5, 6 — Stare Lake; 7 — Zholobok. **Legend:** I — Yamna graves; II — Catacomb graves

2009, с. 48, рис. 2; Ніколова, Черных 2012, рис. 1). Вкажемо, що два ножі ямної КІС залучено в цих роботах помилково¹. Відтак, маємо ножів-бритв

21 од. із поховань ямної та катакомбної КС України, які можна поділити на три типи.

1. При зверненні до першоджерел з'ясувалося, що фрагментовані ножі з поховання 2/2 біля с. Яски

(Алексеева 1976, табл. XV: 4) і 3/24 Чкаловської гр. I біля м. Орджонікідзе (Мозолевский 1979, табл. XVII: 6) належать до інших типів.

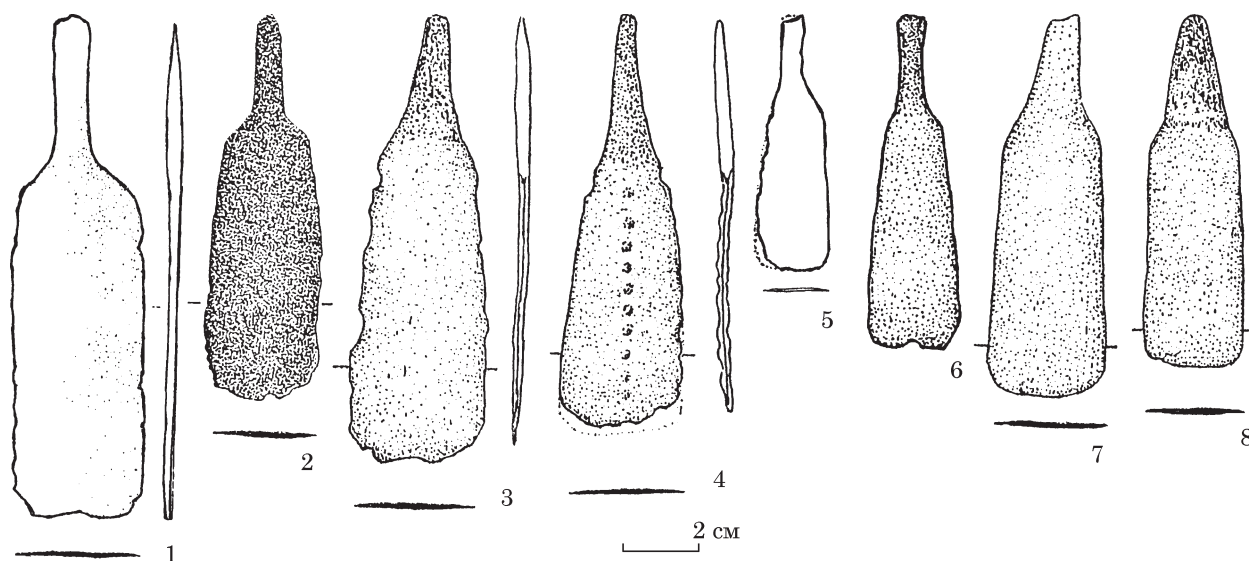

Рис. 8. Ножі типу III.1: 1 — Тараклія II 10/19; 2 — Балки, Висока Могила 6; 3 — Михайлівське поселення; 4 — Кривий Ріг, група Рядові Могили 2/1; 5 — Алкалія 5/8; 6 — Кривий Ріг, Царева Могила 10; 7 — Жовтневе II 5/7; 8 — Сміла 521/8 (1 — Агульніков, Савва 1986; 2 — Бидзиля, Яковенко 1971; 3 — Лагодівська та ін. 1962; 4 — Мельник, Стеблина 2012; 5 — Субботин и др. 1987; 6 — Fabritzius 1925; 7 — Рассамакін и др. 1982; 8 — Братченко 1996а)

Fig. 8. Knives of Type III.1: 1 — Tarakliya II 10/19; 2 — Balky, Vysoka Mohyla 6; 3 — Mykhailivka settlement; 4 — Kryvyi Rih, Riadovi Mohyly Group 2/1; 5 — Alkaliya 5/8; 6 — Kryvyi Rih, Tsareva Mohyla 10; 7 — Zhovtneve II 5/7; 8 — Smila 521/8 (1 — Agulnikov, Savva 1986; 2 — Bidzilya, Yakovenko 1971; 3 — Lagodovska et al. 1962; 4 — Melnik, Steblina 2012; 5 — Subbotin et al. 1987; 6 — Fabritzius 1925; 7 — Rassamakin et al. 1982; 8 — Bratchenko 1996a)

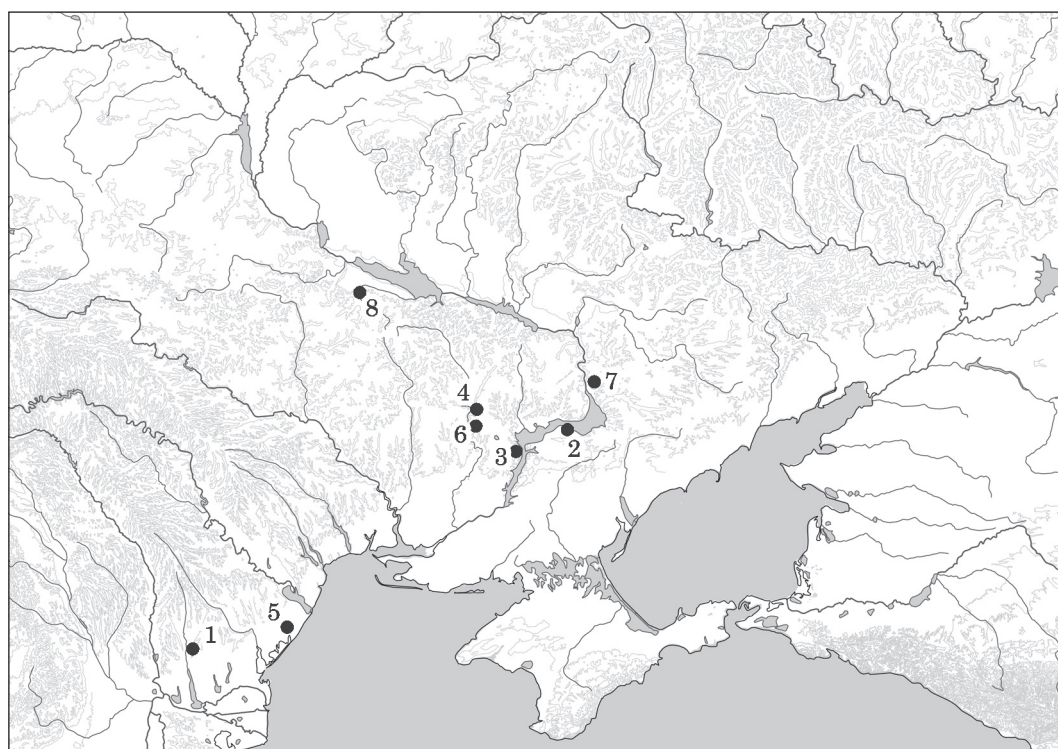

Рис. 9. Карта поширення ножів типу III.1 у похованнях ямної культури: 1 — Тараклія; 2 — Балки; 3 — Михайлівське поселення; 4, 6 — Кривий Ріг, Царева Могила, група Рядові могили; 5 — Алкалія; 7 — Жовтневе; 8 — Сміла

Fig. 9. Spatial distribution of Type III.1 knives in Yamna graves: 1 — Tarakliya; 2 — Balky; 3 — Mykhailivka settlement; 4, 6 — Kryvyi Rih, Tsareva Mohyla, Riadovi Mohyly Group; 5 — Alkaliya; 7 — Zhovtneve; 8 — Smila

Тун 1. Ножі з прямокутною або трапецієподібною конфігурацією клинка, з широким випрямленим лезом — лопатоподібні. Вісім од., усі походять з пам'яток ранньої бронзи.

Довжина 9,3—13,0 см, ширина клинка 2,5—3,4 см (рис. 8).

За формою черешка і плічок виділяємо такі варіанти.

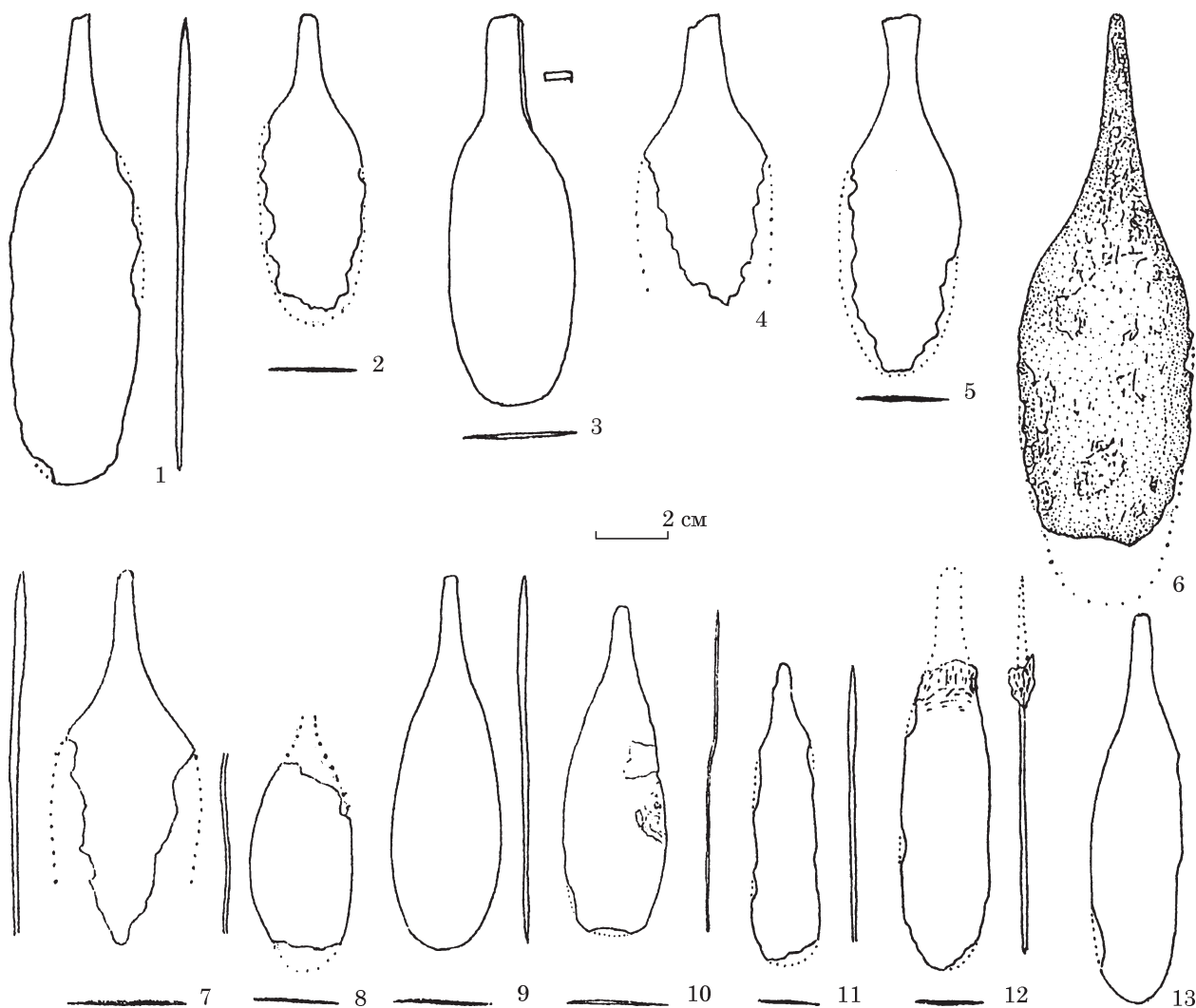

Рис. 10. Ножі типів ІІІ.2 і ІІІ.3: 1 — Михайлівське поселення; 2 — Зарічне 6/8; 3 — Приморське 1/50; 4 — Болотне 15/13; 5 — Миколаївка 6/2; 6 — Кривий Ріг, Царева Могила; 7 — Кремінна 2/4; 8 — Алкалія 3/33; 9 — Жданов-Виноградники 1/7; 10 — фонди ІА НАН України, б. н.; 11 — Відрадне 1/5; 12 — Балабанівка 1/1; 13 — Красна Зоря 2/9 (1 — Лагодовська та ін. 1962; 2 — Михайлов 1995; 3 — Субботин 2003; 4 — Генинг, Корпусова 1989а; 5 — Братченко 1996б; 6 — Архів Херсонського історичного музею; 7 — Санжаров, Братченко 1999; 8 — Субботин і др. 1988; 9 — Кульбака, Качур 1998; 11 — Шапошникова і др. 1986; 12 — Шапошникова і др. 1987; 13 — Санжаров 1992)

Fig. 10. Knives of Type ІІІ.2 and ІІІ.3: 1 — Mykhailivka settlement; 2 — Zarichne 6/8; 3 — Prymorske 1/50; 4 — Bolotne 15/13; 5 — Mykolayivka 6/2; 6 — Kryvyi Rih, Tsareva Mohyla; 7 — Kreminna 2/4; 8 — Alkaliya 3/33; 9 — Zhdanov-Vynohradnyky 1/7; 10 — Scientific Storage of the ІА NAS of Ukraine, non-numbered; 11 — Vidradne 1/5; 12 — Balabanivka 1/1; 13 — Krasna Zoria 2/9 (1 — Lagodovska et al. 1962; 2 — Mikhailov 1995; 3 — Subbotin 2003; 4 — Gening, Korpusova 1989a; 5 — Bratchenko 1996b; 6 — Archive of the Kherson Historical Museum; 7 — Sanzharov, Bratchenko 1999; 8 — Subbotin et al. 1988; 9 — Kulbaka, Kachur 1998; 11 — Shaposhnikova et al. 1986; 12 — Shaposhnikova et al. 1987; 13 — Sanzharov 1992)

Варіант А. Два ножі з прямим черешком з чітким переходом до трохи пологих відносно широких плічок і майже прямокутним клинком (рис. 8: 1, 2).

Варіант Б. Два ножі з прямим черешком; вузькі асиметричні плічки ледь виражені, клинок має трапецієподібну форму (рис. 8: 5, 6).

Варіант В. Чотири од. з черешком, розширеним від п'яти до клинка із ледь вираженими плічками (рис. 8: 3, 4, 7, 8)

Тип 2. Ножі із заокругленим клинком у формі широкого овалу, плічки не виражено. Десять од. із пам'яток ранньої і середньої бронзи

(рис. 10) ². Довжина цілих зразків 8,0—12,6 см,

2. Ножі із втраченими деталями віднесено до цієї групи умовно. Ніж із п. 15/13 біля с. Болотне — за слідами від зітлілого клинка на дні (Генинг, Корпусова 1989а). Що ж до форми ножа із Кремінної 2/4, то автори публікації припускають два варіанти: або вона подібна до листоподібного ножа-кинджала із п. 1/8 біля с. Огородне, або до ножа-бритви із п. 1/7 з кургану біля Жданов-Виноградники (Санжаров, Черных 2005, с. 125). Другий варіант видається ймовірнішим: тонкий, звужений до кінця черешок і плавний перехід до клинка зближують цей ніж з іншими ножами типу ІІІ.2. Два ножі — депаспорти-

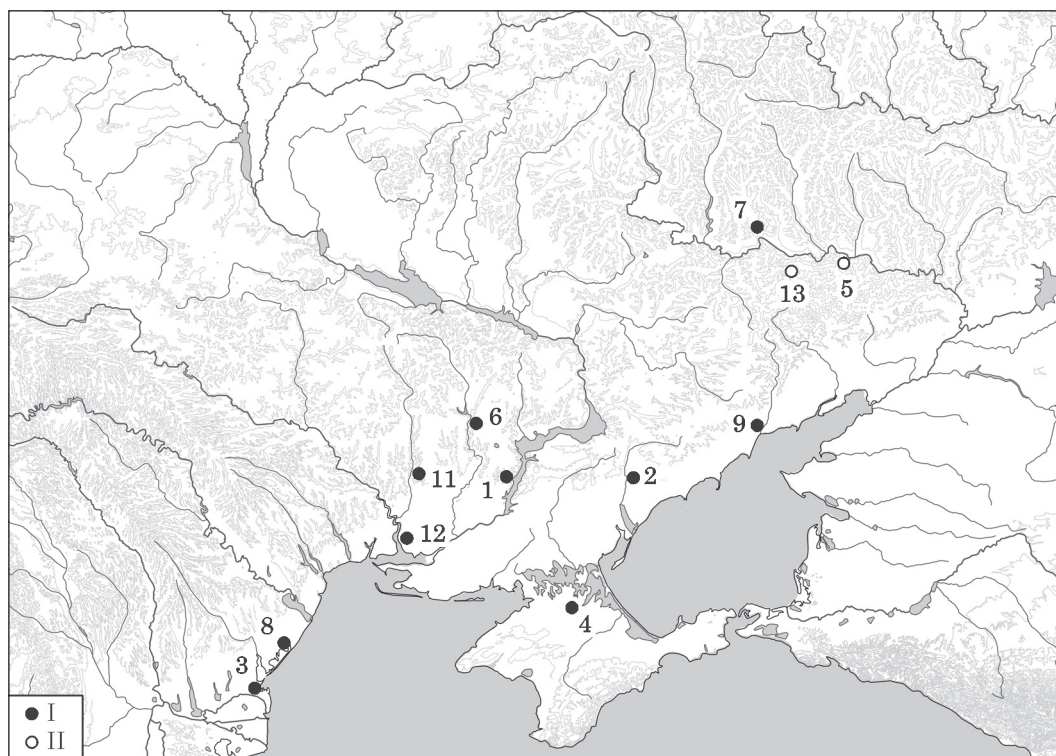

Рис. 11. Карта поширення ножів типів III.2 і III.3: 1 — Михайлівка; 2 — Зарічне; 3 — Приморське; 4 — Болотне; 5 — Миколаївка; 6 — Кривий Ріг; 7 — Кремінна; 8 — Алкалія; 9 — Жданов-Виноградники; 11 — Відрадне; 12 — Балабанівка; 13 — Красна Зоря. **Умовні позначки:** I — кемі-обінські та ямні поховання, поселення Михайлівка III; II — катакомбні поховання

Fig. 11. Spatial distribution of Type III.2 and III.3: 1 — Mykhailivka; 2 — Zarichne; 3 — Prymorske; 4 — Bolotne; 5 — Mykolayivka; 6 — Kryvyi Rih; 7 — Kreminna; 8 — Alkaliya; 9 — Zhdanov-Vynohradnyky; 11 — Vidradne; 12 — Balabanivka; 13 — Krasna Zoria. **Legend:** I — Kemi-Oba and Yamna graves, Mykhailivka settlement III; II — Catacomb graves

найбільша ширина клинка припадає на його середину або нижню третину і становить 2,8—3,4 см. За формою черешка зняряддя цього типу можна поділити на два варіанти.

Варіант А. Більшість (7 од.) має вузький черешок (завширшки 0,4 см біля п'яти), плавно розширений до клинка, перехід до нього у вигляді плавного прогину (рис. 10: 1, 2, 6—10). Здебільшого черешок короткий 1,6—2,2 см, лише у двох ножів він довший — 3,0 і 3,2 см.

Варіант Б. Три ножі мають прямий, відносно широкий черешок до 1,0 см біля п'яти (рис. 10: 3—5).

Тип 3. Три ножі мають вузько-овальний клинок. Довжина 8,2—10,4 см, ширина клинка 1,8—2,4 см (рис. 10: 11—13). Як і варіант А

типу 2, вони мають вузький короткий черешок із плавним прогином у переході до клинка.

Хронологічну позицію поховань із ножами групи **III** було докладно розглянуто (Николова, Черних 2012). Сім ножів типу **III.1** супроводжували скелети в позі скорчено на спині, що мають стратиграфічні й обрядові прикмети раннього періоду ямної КС — вони основні в ямних курганах або впускні в енеолітичні. Один ніж походить із Михайлівського поселення. Знахідки походять головню з теренів на захід від Дніпра (шість), два ножі виявлено в курганах лівого берега Дніпра (рис. 9).

Територія поширення ножів типів **III.2** і **III.3** більша, ніж типу **III.1**. Знахідки їх трапилися від Подунав'я до Подонців'я (рис. 11), вони мають ширший діапазон зіставлень у пам'ятках РБВ і межі РБВ/СБВ. Окрім вказаних, це Прикубання та дольмени Верхньої Ешери. Хронологічно вони, мабуть, є більш пізніми. Більшість таких ножів трапилися в ямних похованнях, один у кам'яній скрині (Алкалія 3/33), впускних у кургани ямного часу, поза — скорчено на боці, що є ознаками пізньоямного періоду. Лише один ніж походить із поховання з позою скорчено на спині (Відрадне 1/5). Але пізня стратиграфічна позиція цього поховання та наявність плоскодонної амфори з вушками, яка

зовані. Один зберігається у фондах ІА НАН України (рис. 9: 10), інший (фрагментований) представлений у фотодокументах архіву Херсонського краєзнавчого музею з підписом «Царева Могила» (рис. 9: 6). За формою і параметрами цей ніж відрізняється від опублікованого з п. 10 Царевої Могили (Fabritzius 1925) і віднесений нами до типу **III.1**. Враховуючи незадовільний характер розкопок цього кургану, здійснених на початку ХХ ст., а також курганів поблизу, можна припустити, що ніж на фото походить із якогось зруйнованого поховання в кургані Царева Могила чи з кургану поблизу.

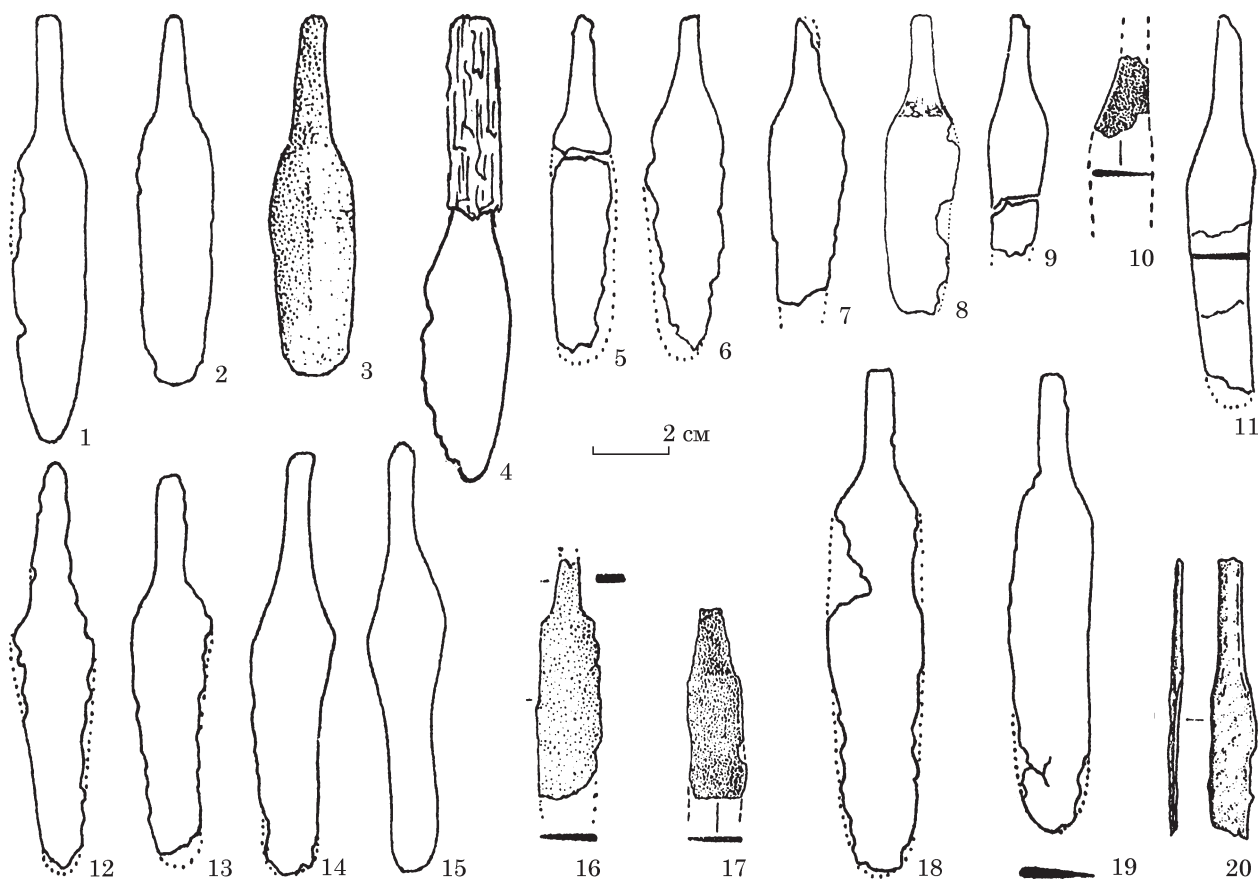

Рис. 12. Ножі групи IV: 1 — Березівка 1/1; 2, 9 — Михайлівське поселення; 3, 14 — Звонецьке II 23/14; 4 — Боровківка 1/11; 5 — Велика Знам'янка 5/3; 6 — Семенівка 2/1; 7 — Старогорожене 1/1; 8 — Добра Криниця 1/20; 10 — Білозерка 8/24; 11 — Виноградне 6/2; 12 — Вільноуланівка 3/8; 13 — Виноградне 3/40; 15 — Актове 7/18; 16 — Олонешть 6/2; 17 — Ольгівка 3/8; 18 — Петрівка; 19 — Філатівка 12/2; 20 — Оріхів Тарасова Могила 31 (1 — Бокий 1969; 2, 9 — Дагодовська та ін. 1962; 3, 14 — Ковалева і др. 1990; 4 — Ковалева і др. 1991; 5, 13 — Рассамакін і др. 1982; 6 — Михайлов 1991; 7 — Шапошникова і др. 1977; 8 — Шапошникова і др. 1985; 10 — Ніколова і др. 2011; 11 — Збенович, Черненко 1971; 12 — Телегін і др. 1977а; 15 — Шапошникова і др. 1987; 16 — Яровой 1990; 17 — Кубішев і др. 1984; 18 — фонди НМІУ 6. н.; 19 — Бессонова і др. 1984; 20 — Govedarica 2006)

Fig. 12. Knives of Group IV: 1 — Berezivka 1/1; 2, 9 — Mykhailivka settlement; 3, 14 — Zvoneteske II 23/14; 4 — Borovkivka 1/11; 5 — Velyka Znamyanka 5/3; 6 — Semenivka 2/1; 7 — Starohorozhene 1/1; 8 — Dobra Krynytsia 1/20; 10 — Bilozerka 8/24; 11 — Vynohradne 6/2; 12 — Vilnoulanivka 3/8; 13 — Vynohradne 3/40; 15 — Aktove 7/18; 16 — Olonesht 6/2; 17 — Olhivka 3/8; 18 — Petrivka; 19 — Filativka 12/2; 20 — Orihiv Tarasova Mohyla 31 (1 — Bokii 1969; 2, 9 — Lagodovska et al. 1962; 3, 14 — Kovaleva et al. 1990; 4 — Kovaleva et al. 1991; 5, 13 — Rassamakin et al. 1982; 6 — Mikhailov 1991; 7 — Shaposhnikova et al. 1977; 8 — Shaposhnikova et al. 1985; 10 — Nikolova et al. 2011; 11 — Zbenovich, Chernenko 1971; 12 — Tegin et al. 1977a; 15 — Shaposhnikova et al. 1987; 16 — Yarovi 1990; 17 — Kubishev et al. 1984; 18 — Storage of the National Museum of the History of Ukraine, without a number; 19 — Bessonova et al. 1984; 20 — Govedarica u. a. 2006)

належить до характерного типу посуду пізньоямного часу (Ніколова 1992b, с. 18; Братченко 1996a, с. 43), вказує, що і цей комплекс є пізньоямного періоду.

Два ножі виявлено в катакомбних похованнях Подонців'я. Одне, Червона Зоря 2/9, безперечно, ранньокатакомбне (Санжаров, Бритюк 1996; Братченко 2001, с. 100, рис. 26). Поховання 6/2 біля с. Миколаївка явно є пізнішим, що потребує подальшого уточнення. С. Н. Братченко (1996b) зарахував його до «середньокатакомбного» періоду; С. М. Смирнов (1996, с. 90, 174, рис. 41) розглядає його разом із пізньокатакомбними похованнями, які містили кераміку з ялинковою орнаментациєю.

Група IV. Ножі з вузьким клинком, який трохи звужується до заокругленого кінця. Ця досить численна серія знахідок (22 од.) походить із 16 поховань і поселення Михайлівка III, в ілюстрації подано 20 од. (рис. 12). Ще два з ямних поховань 9/11 і 37/1 курганної групи I біля с. Софіївка Каховського р-ну, судячи з опису їх у польовому звіті, за формою і параметрами цілком співпадають з цією групою (Шілов, Болдин 1972). Довжина 8,0—11,0 см, найбільша ширина, 1,2—2,2 см. Зазвичай черешок прямий, у декотрих трохи розширений до пологих чи прямих коротких плічок (рис. 12: 2, 9, 12, 17). На низці ножів клинок трохи асиметричний. На прикладі деяких предметів лезо спостерігається лише з одного боку клинка.

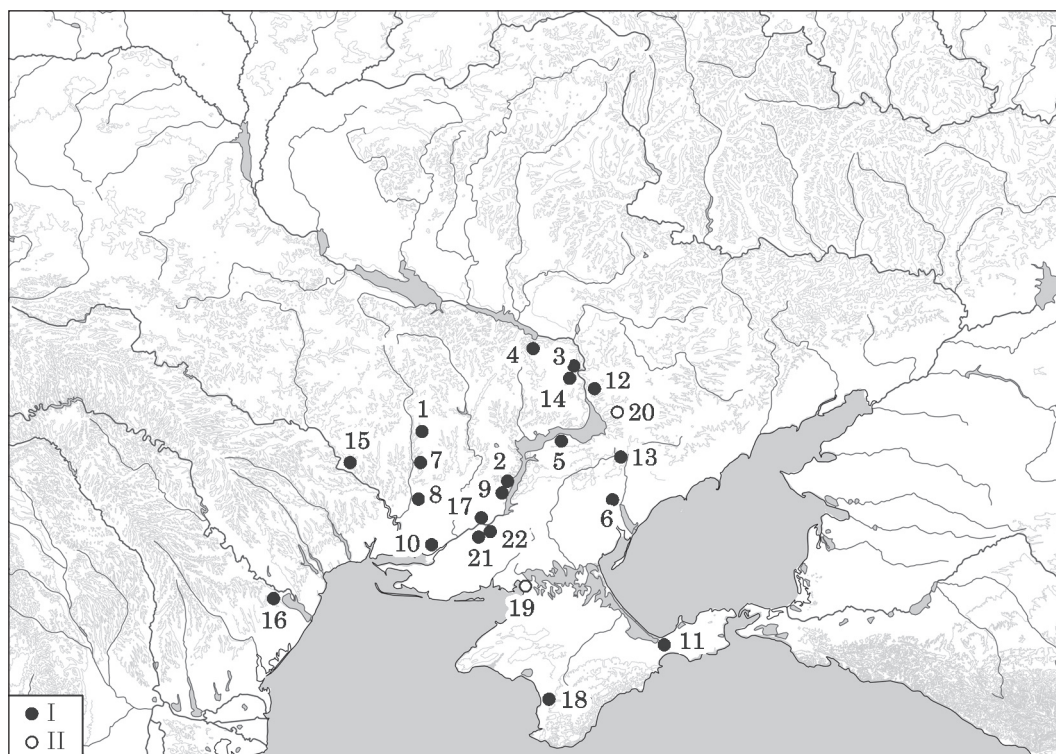

Рис. 13. Карта поширення ножів групи IV: 1 — Березівка; 2, 9 — Михайлівське поселення; 3, 14 — Звонецьке; 4 — Боровківка; 5 — Велика Знам'янка; 6 — Семенівка; 7 — Старогорожене; 8 — Добра Криниця; 10 — Білозерка; 11 — Виноградне; 12 — Вільноуланівка; 13 — Виноградне; 15 — Актіве; 16 — Олонешть; 17 — Ольгівка; 18 — Петрівка; 19 — Філатівка; 20 — Орхів; 21, 22 — Софіївка. **Умовні позначки:** I — кемі-обінські та ямні поховання, поселення Михайлівка; II — катакомбні поховання

Fig. 13. Spatial distribution of Group IV knives: 1 — Berezivka; 2, 9 — Mykhailivka settlement; 3, 14 — Zvonetske; 4 — Borovkivka; 5 — Velyka Znamyanka; 6 — Semenivka; 7 — Starohorozhene; 8 — Dobra Krynytsia; 10 — Bilozerka; 11 — Vynohradne; 12 — Vilnoulaniivka; 13 — Vynohradne; 15 — Aktive; 16 — Olonesht; 17 — Olhivka; 18 — Petrivka; 19 — Filativka; 20 — Orikhiv; 21, 22 — Sofiyivka. **Legend:** I — Kemi-Oba and Yamna graves, Mykhailivka settlement III; II — Catacomb graves

Більшість ножів (19 од.) походить із поховань РБВ (рис. 12: 1—18), сконцентрованих на доволі компактній території: у дніпровських правобережних масивах (12 од.), чотири на лівому березі Дніпра, по два — на р. Молочна і в Криму (рис. 13). Характер комплексів засвідчує широкий хронологічний діапазон цієї групи.

Низка поховань були основними в курганах і містили скелети в позі скорчено на спині, орієнтовані на схід чи північний схід (Боровківка 1/11, Велика Знам'янка 5/3, Вільноуланівка 3/8, Виноградне 6/2), що уможливило віднести їх до ранніх етапів ямної КІС. Деякі поховання (поза скорчено на спині), орієнтовані на схід і захід, було введено до ямних курганів і їхню хронологічну позицію слід уточнити (Звонецьке 23/14, Добра Криниця 1/20, Виноградне 3/40 тощо). Поховання Старогорожене 1/1 у кам'яній скрині з розписами стін у вигляді «дерева життя» було введено до кургану ранньої бронзи та здійснено скорчено на спині головою на південний захід, тобто його можна зарахувати до третього періоду РБВ. Шість поховань мали ознаки пізнього та пізнішого етапів ямної КІС, бо були введені до курганів ранньої бронзи та містили скелети в

позі скорчено на лівому чи правому боці (Березівка 1/1 — у кам'яній скрині, Семенівка 2/1, Ольгівка 3/8, Олонешть 6/2, Білозерка 8/24, Софіївка 9/11). В одному (Білозерка) була кругла бляха з пуансонним орнаментом, яка маркує пізньоямний період. Один ніж, найкрупніший у групі, походить із поховання епохи ранньої бронзи біля с. Петрівка у Криму (рис. 11: 18)³.

Два ножі були в похованнях інгульської катакомбної культури в Криму і на лівому березі Дніпра (рис. 11: 19, 20). Один (курган Тарасова Могила 31 біля м. Орхів) зотлів, а кінець клинка втрачено, тож ніж долучено до цієї групи умовно.

Таким чином, ножі **групи IV** побутували на теренах Дніпровського басейну протягом усього періоду ямної КС, і ймовірно, схема їх виготовлення дожила в цьому регіоні до інгульської культури. У Північному Приазов'ї та в Подонців'ї таких ножів, за нашими даними, немає.

Група V. Великі ножі з прямим черешком і широким клинком, трохи звуженим до відносно широкого заокругленого кінця леза. 11 од. —

3. Повідомлення автора розкопок А. О. Щепинського. Звіт відсутній.

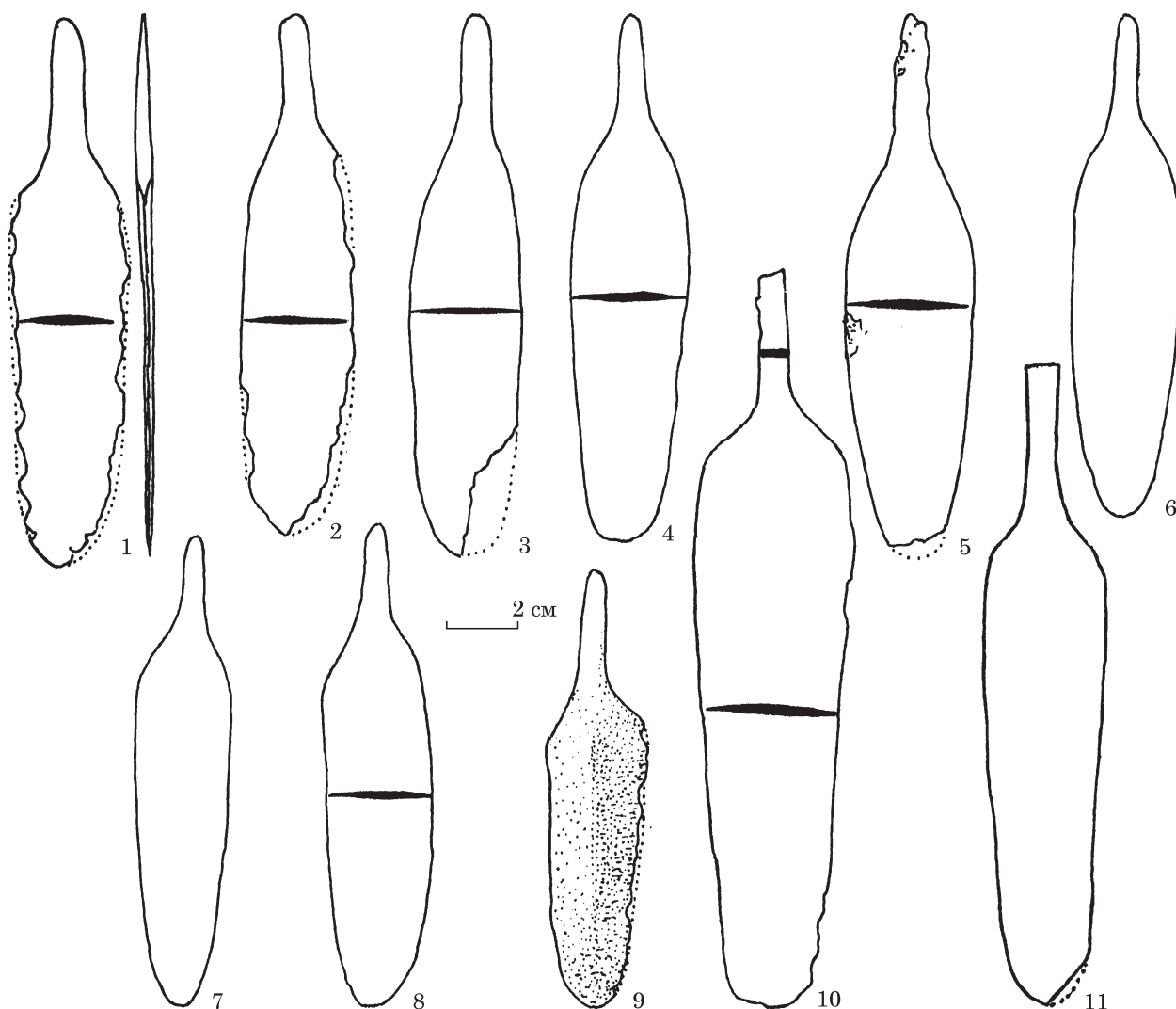

Рис. 14. Ножі групи V: 1 — Виноградне 1/3; 2 — Виноградне 6/2; 3 — Новомиколаївка; 4 — Велика Білозерка 2/3; 5 — Вовчанськ I 1/23; 6 — Кілія; 7 — Доброолександрівка; 8 — Крим; 9 — Долинка 1/3; 10 — Жовтневе II 5/7; 11 — Кривий Ріг, Царева Могила 10 (1, 2 — Збенович, Черненко 1971; 3, 8 — Кореневський 1978; 4 — Нечитайло 1991; 5 — Кубишев и др. 1979; 6, 7 — Тошчев 1986; 9 — Шепинский 2002; 10 — Рассамкин и др. 1982; 11 — Fabritzius 1925)

Fig. 14. Knives of Group V: 1 — Vynohradne 1/3; 2 — Vynohradne 6/2; 3 — Novomykolayivka; 4 — Velyka Bilozerka 2/3; 5 — Vovchansk I 1/23; 6 — Kiliya; 7 — Dobrooleksandrivka; 8 — Crimea; 9 — Dolynka 1/3; 10 — Zhovtneve II 5/7; 11 — Kryvyi Rih, Tsareva Mohyla 10 (1, 2 — Zbenovich, Chernenko 1971; 3, 8 — Korenevskii 1978; 4 — Nechitailo 1991; 5 — Kubishev et al. 1979; 6, 7 — Toshchev 1986; 9 — Shchepinskii 2002; 10 — Rassamakin et al. 1982; 11 — Fabritzius 1925)

шість із поховань, інші долучено за публікаціями речей із поховань і випадкових знахідок (рис. 14). За формою плічок тут маємо такі різновиди.

Тун 1. Ножі з округло-покатими плічками й трохи випуклими боками — 9 од. (рис. 14: 1—9), два ножі мають більш акцентовані пологі асиметричні плічки, у ножа з Долинка є кована грань вздовж центральної осі клинка (рис. 14: 8, 9). Мають довжину 12,0—15,0 см, ширина клинка 2,8—3,4 см

Тун 2. Два ножі з високими плічками, довгим клинком з прямозвуженими контурами, довжина 17,6—20,0 см, ширина клинка 3,3—4,4 см (рис. 14: 10, 11).

Ножі групи V походять із поховань РБВ — ямної КС та кемі-обінського біля с. Долинка.

Такі знахідки зосереджено в Криму і Нижньому Подніпров'ї на обох берегах Дніпра, випадкові знахідки походять із Північно-Західного Причорномор'я (рис. 15). У похованнях скелети лежали скорчено на спині, три були основними в курганах. Поховання біля Жовтневого й Вовчанська належать до першого та другого періодів ямної КС. У похованнях біля Жовтневого та Царевої Могили знайдено також ножі-бритви, розглянуті вище (тип I.1). Ранній час комплексів з такими ножами підтверджують дати C^{14} , отримані для кемі-обінського поховання з Долинка.

Дві випадкові знахідки з Північно-Західного Причорномор'я (Кілія, Доброолександрівка) віднесено до КБК (Тошчев 1986), однак такі ножі поки невідомі ні у комплексах культурного кола

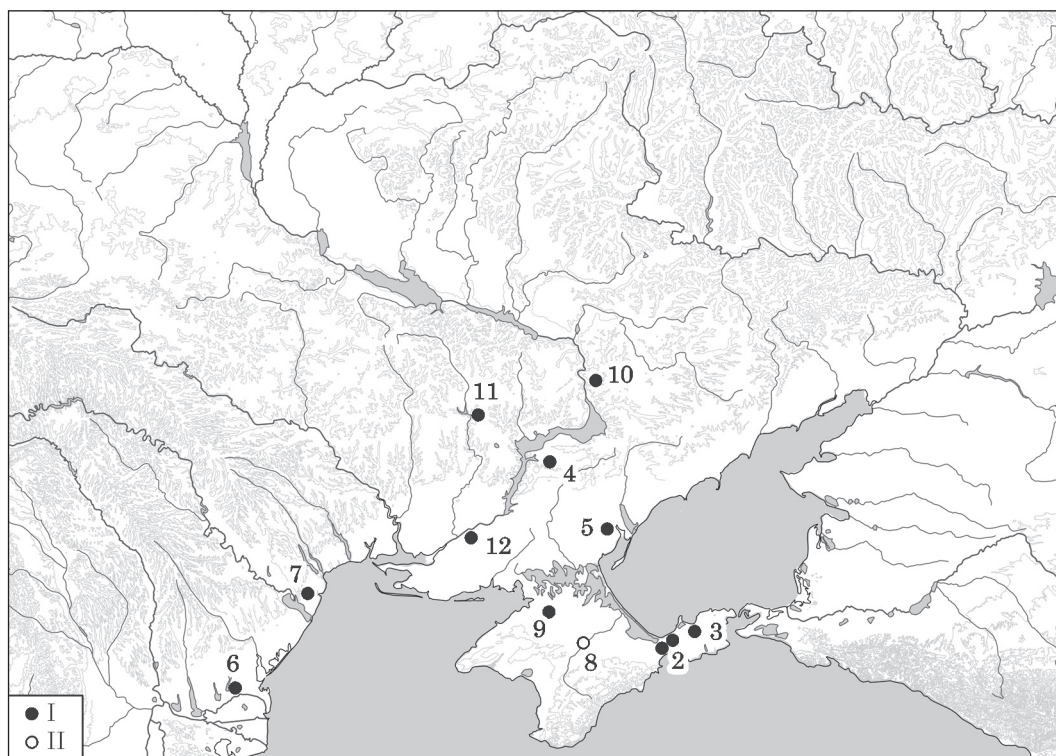

Рис. 15. Карта поширення ножів групи V, кемі-обінські та ямні поховання і випадкові знахідки: 1, 2 — Виноградне; 3 — Новомиколаївка; 4 — Велика Білозерка; 5 — Вовчанськ; 6 — Кілія; 7 — Доброолександрівка; 8 — Крим; 9 — Долинка; 10 — Жовтневе; 11 — Кривий Ріг; 12 — Нова Каховка. **Умовні позначки:** I — поховання та випадкові знахідки; II — точне місце знахідки не визначено

Fig. 15. Spatial distribution of Group V knives, Kemi-Oba and Yamna graves, and occasional finds: 1, 2 — Vynohradne; 3 — Novomykolayivka; 4 — Velyka Bilozerka; 5 — Vovchansk; 6 — Kiliya; 7 — Dobrooleksandrivka; 8 — Crimea; 9 — Dolynka; 10 — Zhovtneve; 11 — Kryvyi Rih; 12 — Nova Kakhovka. **Legend:** I — burials and occasional finds; II — the location of finding is not known

Бабіне, ні катакомбної КС. Ножі близьких форм походять з майкопських/новосвободненських комплексів і з ранньоямних поховань Північного Кавказу, Прикубання, Поманиччя: Кішпек, Бамут, Чегем, Новосвободна, к. 4, Новолабинська 3/1, Первомайський 2/2, Брюховецька 3/3, Дубенцівка V 1/6, Новокарсунська 1/11 тощо (Мунчаев 1975; Кореневский 2009; Чеченов 1980; Братченко 1996; Трифонов 1991; Лимберис, Марченко 2002). Ножі з Жовтневого і Царевої Могили демонструють подібність до кинджалів груп КЧ2 і КЧ3, які представляють атрибути соціально значимих майкопських поховань (Кореневский 2011, с. 204—206, рис. 20—22). Але для більшості виробів Північного Кавказу з пам'яток майкопської культури характерними є широкі канелюри вздовж центральної частини клинка чи трохи виражені ребра по його периметру, відсутні на ножах з Північного Причорномор'я. Тут маємо лише одну випадкову знахідку кинджала з двома ребрами вздовж клинка з району Нової Каховки, яка є кавказьким імпортом (Нечитайло 1991, с. 38—39, рис. 10: 1).

Група VI. Ножі з прямим черешком і чітко виділеним переходом від черешка до клинка видовжено-трикутної конфігурації, з високими, майже прямими чи трішки пологими плічками, прямо звуженими контурами клинка.

Представлені модифікаціями, які різняться пропорціями клинка та розмірами (34 од.). Їх поділено на чотири типи.

Tun 1. Ножі «великі», з широкими плічками (6 од.). Довжина 13,6—17,7 см, ширина клинка 4,0—4,3 см. Походять із ямних (рис. 16, 1—3) і ранньокатакомбних поховань (рис. 16: 4—6) на території Криму, Північно-Західного Приазов'я і Подонців'я (рис. 17).

Поховання ямної культури були основними в курганах, здійснені в позі скорчено на спині, що вказує на досить ранню позицію їх. Близькі за формою клинки з «крутими» ще ширшими плічками є в комплексах межі ранньої / середньої бронзи Середнього та Нижнього Поволжя і Південного Уралу, що відповідають андрюковському періоду кавказької металургії (Кияшко 2002, с. 38, рис. 3: 8; с. 39, рис. 4: 10). Знахідки з ранньокатакомбних поховань маркують верхню межу побутування подібних ножів. Ніж із ранньокатакомбного поховання Лисичанськ 4/1 виділяється товстішим, розкутим на кінці черешком і наявністю кованої грані на центральній осі клинка (рис. 16: 6). Ніж з Говорухи має майже паралельні боки клинка в його нижній третині (рис. 16: 5). На думку О. М. Смирнова, ця деталь вказує на типологічну близькість цього ножа до виробів ранньодонецького періоду —

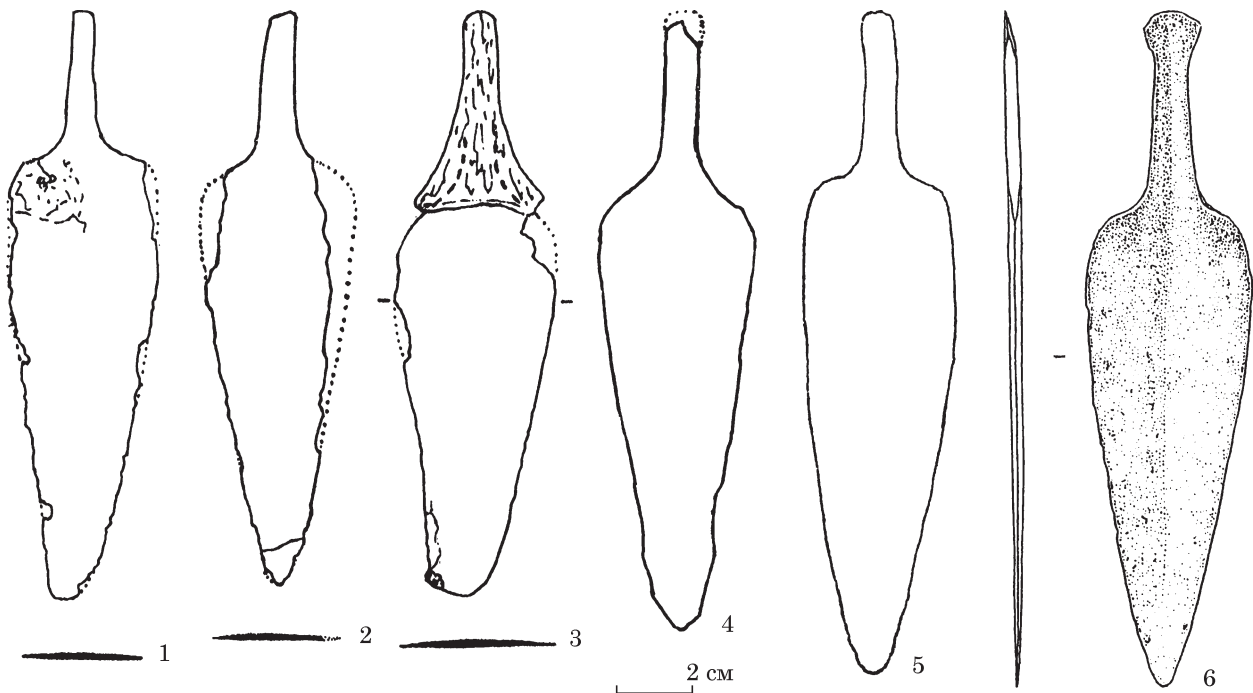

Рис 16. Ножі типу VI.1: 1 — Володимирівка, Великий курган 12; 2 — Якимівка 1/6; 3 — Червона Зірка 1/18; 4 — Червоне 5/27; 5 — Говоруха 7/24; 6 — Лисичанськ 1/4 (1 — Кубишев и др. 1981; 2 — Колотухин 1984; 3 — Колтухов, Тоцев 1998; 4 — Копьева-Колотухина 2009; 5 — Братченко 2001; 6 — Санжаров, Черных Е. А. 2021)

Fig. 16. Knives of Type VI.1: 1 — Volodymyrivka, Velykyi Kurgan 12; 2 — Yakymivka 1/6; 3 — Chervona Zirka 1/18; 4 — Chervone 5/27; 5 — Govorukha 7/24; 6 — Lysychansk 1/4 (1 — Kubishev et al. 1981; 2 — Kolotukhin 1984; 3 — Koltukhov, Toshchev 1998; 4 — Kopeva-Kolotukhina 2009; 5 — Bratchenko 2001; 6 — Sanzharov, Chernikh, Ye. A. 2021)

Рис. 17. Карта поширення ножів типу IV.1: 1 — Володимирівка; 2 — Якимівка; 3 — Червона Зірка; 4 — Червоне; 5 — Лисичанськ; 6 — Говоруха. **Умовні позначки:** I — ямні поховання; II — катакомбні поховання

Fig. 17. Spatial distribution of Type IV.1 knives: 1 — Volodymyrivka; 2 — Yakymivka; 3 — Chervona Zirka; 4 — Chervone; 5 — Lysychansk; 6 — Govorukha. **Legend:** I — Yamna graves; II — Catacomb graves

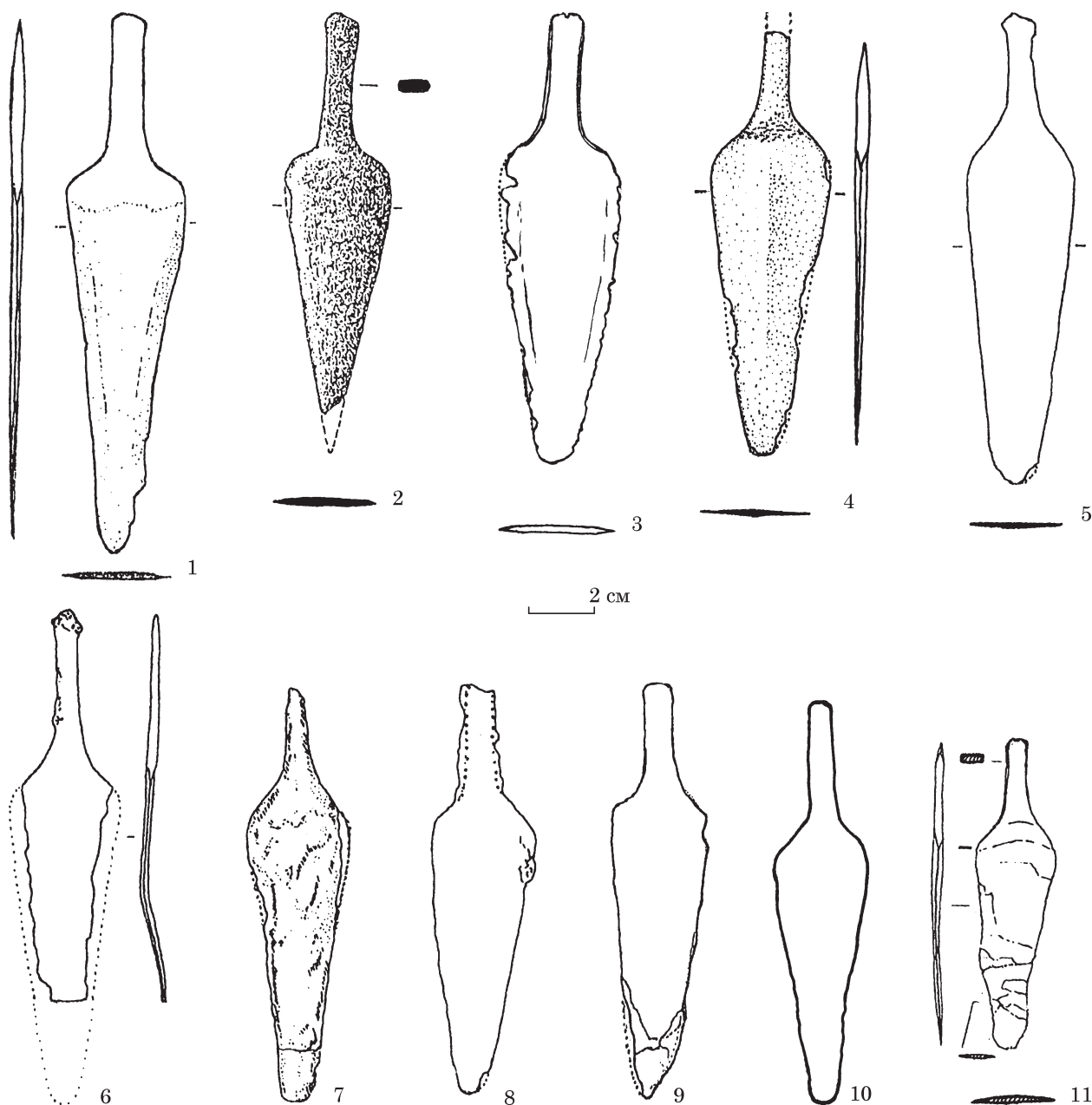

Рис. 18. Ножі типу VI.2: 1 — Луганськ (ВСГІ) 1/1; 2 — Кривий Ріг (Войкове) 2/23; 3 — Павлиш 1/1; 4 — Широке 3/14; 5 — Царівка 4/6; 6 — Василівка 8/9; 7 — Болотне 14/28; 8 — Сергіївка II 3/3; 9 — Бабенкове 1/19; 10 — Бешчасна Могила; 11 — Садове 2/1 (1 — Гладких и др. 1974; 2, 4 — Мельник, Стеблина 2012; 3 — Бокий 1969; 5 — Братченко и др. 1980; 6 — Kaiser, Plešivenko 2000; 7 — Генинг, Корпусова 1989b; 8 — Кубышев и др. 1984; 9 — Щепинский, Черепанова 1969; 10 — Самоквасов 1905; 11 — Евдокимов и др. 1992)

Fig. 18. Knives of Type VI.2: 1 — Luhansk (VSGI) 1/1; 2 — Kryvyi Rih (Voikove) 2/23; 3 — Pavlysh 1/1; 4 — Shyroke 3/14; 5 — Tsarivka 4/6; 6 — Vasylivka 8/9; 7 — Bolotne 14/28; 8 — Serhiyivka II 3/3; 9 — Babenkove 1/19; 10 — Beshchasna Mohyla; 11 — Sadove 2/1 (1 — Gladkikh et al. 1974; 2, 4 — Melnik, Steblina 2012; 3 — Bokii 1969; 5 — Bratchenko et al. 1980; 6 — Kaiser, Plešivenko 2000; 7 — Gening, Korpusova 1989b; 8 — Kubishev et al. 1984; 9 — Shchepinskii, Cherepanova 1969; 10 — Samokvasov 1905; 11 — Yevdokimov et al. 1992)

т. зв. п'ятикутних (1996, с. 12). Але в п'ятикутних ножів нижню частину розширено до середини клинка, а ніж з Говорухи має таку само конфігурацію клинка, як у ножа з ямного п. 12 біля с. Володимирівка (рис. 16: 1), а також із пізньоямного поховання Тамар-Уткуль VIII 8/4 у Приураллі.

Тун 2. Ножі з вузькими плічками (11 од.): довжина 9,4—16,0 см, ширина клинка 2,4—3,6 см (рис. 18). У деяких ножів клинок сточено

чи частково втрачено внаслідок корозії (рис. 18: 2, 6). На двох клинках з ямних поховань вздовж лез помітні сліди кованої грані (рис. 18: 1, 3), на одному є грань по центру клинка (рис. 18: 4).

Хронологічний діапазон цих ножів на теренах України є близький до часу побутування попереднього типу — від раннього періоду ямної КС до раннього періоду катакомбної КС за значної переваги ножів у ямних похованнях (9 од.).

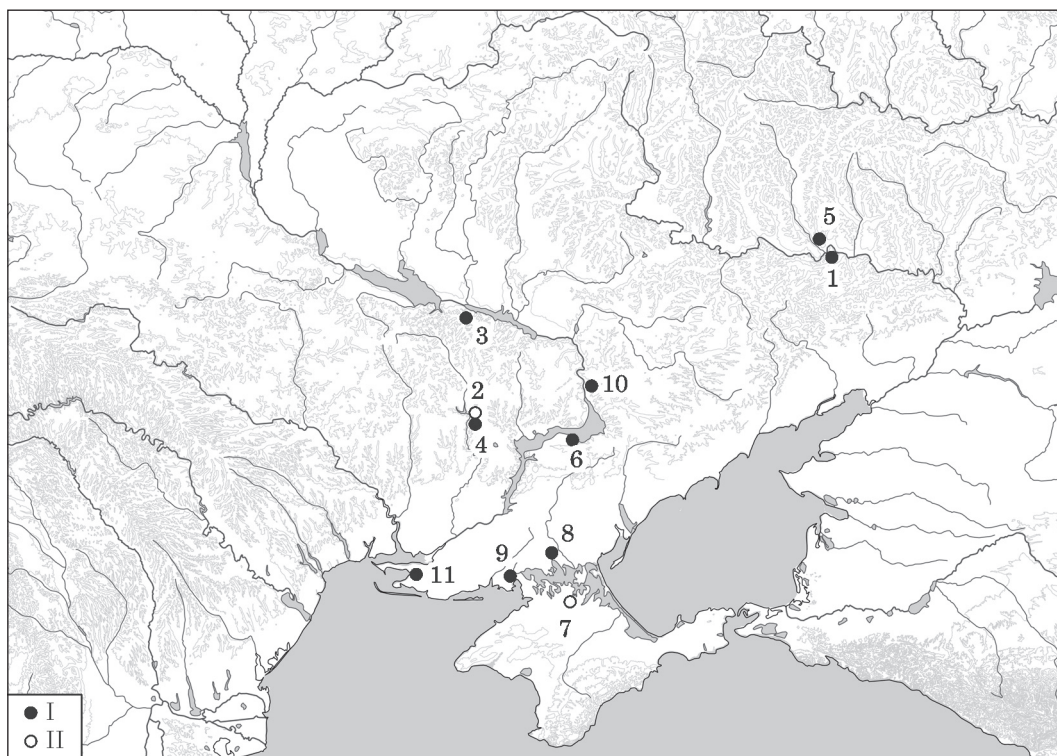

Рис. 19. Карта поширення ножів типу IV.2: 1 — Луганськ (ВСП); 2 — Кривий Ріг (Войкове); 3 — Павлиш; 4 — Широке; 5 — Царівка; 6 — Василівка; 7 — Болотне; 8 — Сергіївка; 9 — Бабенкове; 10 — Бещасна Могила; 11 — Садове. **Умовні позначки:** I — ямні поховання; II — катакомбні поховання

Fig. 19. Spatial distribution of Type IV.2 knives: 1 — Luhansk (VSGI); 2 — Kryvyi Rih (Voikove); 3 — Pavlysh; 4 — Shyroke; 5 — Tsarivka; 6 — Vasylivka; 7 — Bolotne; 8 — Serhiyivka; 9 — Babenkove; 10 — Beshchasna Mohyla; 11 — Sadove. **Legend:** I — Yamna graves; II — Catacomb graves

П'ять найбільших і виразних зразків супроводжували ямні поховання з позою скелетів скорчено на спині, орієнтованими на схід, північний схід і захід, чотири з них були основними в курганах (ВСП у Луганську, Павлиш, Василівка, Царівка), а поховання в Широкому було другим після основного поховання. Тобто перелічені ножі мають відносно ранню хронологічну позицію. Два ножі походять з Подонців'я, інші — з поховань у басейні Нижнього Дніпра, один — з Криму (рис. 19).

Деякі ножі з ямних поховань — явно пізніші (рис. 18: 8, 9, 11). Поховання Бабенкове 1/19 введено на периферії ямного кургану; поховання Сергіївка 3/3 — у пізньоаямний курган; поховання Садове 2/1 має риси пізнішого періоду ямної КС: здійснено на правому боці та супроводжувалося великим горщиком, характерним для пам'яток зламу РБВ/СБВ, — з кулястим роздутим тулубом і дуже вузьким денцем.

Два ножі (рис. 18: 2, 7) були в ранньокатакомбних похованнях: Кривий Ріг (Войкове) 2/23 і Болотне 14/28 у Криму. Близькі форми з вузькими «крутими» плічками, але з довшим клинком трапилися в ранньокатакомбних похованнях Нижнього Дону (Костянтинівка, курган Баба III/3, Ясирів I, 9/39).

Туп 3. Ножі з трикутним коротким клинком (рис. 20), які різняться пропорціями.

Варіант А. З відносно довгим черешком і коротким, імовірно, дуже сточеним клинком

(10 од.). Довжина 8,6—10,6 см, ширина клинка 2,6—3,4 см (рис. 20). За хронологічним розподілом повторюють два попередні типи: п'ять походять із ямних поховань (рис. 20: 1—5), п'ять — із ранньокатакомбних (рис. 20: 6—10). Територіальне поширення їх (рис. 21) доповнює картину знахідок ножів групи VI: головним чином у Подонців'ї (ранньокатакомбні), а також у Криму і Нижньому Подніпров'ї (ямні).

На трьох клинках із ранньокатакомбних поховань є кована грань по його центру (рис. 20: 6—8). Цілком можливо, що початково вони являли собою ножі типу VI.1 або VI.2.

Варіант Б. Ножі, близькі до попереднього варіанта, але з коротким черешком і вужчим клинком (4 од.), імовірно, від самого початку були невеличкими (рис. 20: 11—14). Довжина 7,0—9,0 см, ширина клинка 2,0—2,4 см. Три ножі походять з ранньокатакомбних поховань, один — із ямного.

Варіант В. Мініатюрний (вотивний?) ніжик з високими плічками та, можливо, з частково сточеним клинком (рис. 20: 15). Вціліла довжина 3,6 см, ширина клинка 1,2 см. Походить із ранньокатакомбного поховання біля с. Зміївка на Правобережжі Нижнього Дніпра.

Туп 4. Два різновеликі ножі з унікальною деталлю — невеликим розширенням-перехватом в основі черешка (рис. 22). Один — відносно великий, завдовжки 14,4 см, інший — мініа-

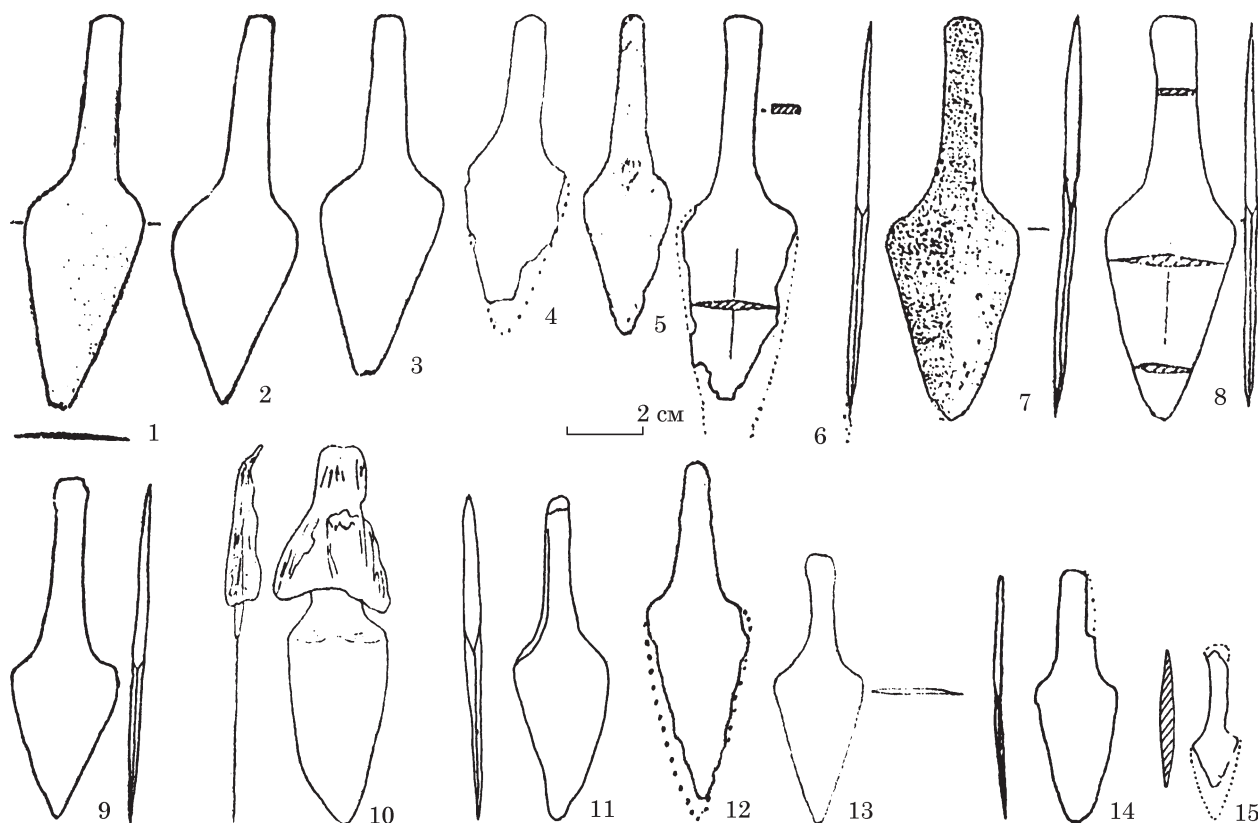

Рис. 20. Ножі типу VI.3: 1 — Красноярське 11/30; 2 — Сватове 12/1; 3 — Крим, кург. пох.; 4 — Наташине 10/8; 5 — Велика Білозерка 5/6; 6 — Голубовський 1/1; 7 — Красна Зоря 6/6; 8 — Олександрівськ 1/38; 9 — Новоселівка 2/2; 10 — Лисичанськ (ЛНПЗ) 2/1; 11 — Красна Зоря 4/2; 12 — Акермень 1, 7/1; 13 — Старосілля 1/14; 14 — Василівка 7/4; 15 — Зміївка 1/7 (1 — Колтухов, Тошчев 1998; 2 — Братченко 2004; 3 — Щепинський 2002; 4 — Колотухин, Тошчев 2000; 5 — Латынин 1967; 6, 8—10 — Братченко 2001; 7, 11 — Санжаров, Бритюк 1996; 12 — Вязьмитина и др. 1960; 13 — Шилов, Болдин 1972 1972; 14 — Kaiser, Plešivenko 2000; 15 — Евдокимов и др. 1986)

Fig. 20. Knives of Type VI.3: 1 — Krasnoyarske 11/30; 2 — Svatove 12/1; 3 — Crimea, grave under kurgan; 4 — Natashyne 10/8; 5 — Velyka Bilozerka 5/6; 6 — Golubovskiy 1/1; 7 — Krasna Zoria 6/6; 8 — Oleksandriivsk 1/38; 9 — Novoselivka 2/2; 10 — Lysychansk (LNPZ) 2/1; 11 — Krasna Zoria 4/2; 12 — Akermen 1, 7/1; 13 — Starosillia 1/14; 14 — Vasylivka 7/4; 15 — Zmiyivka 1/7 (1 — Koltukhov, Toshchev 1998; 2 — Bratchenko 2004; 3 — Shchepinskii, A.A. 2002; 4 — Kolotukhin, Toshchev 2000; 5 — Latinin 1967; 6, 8—10 — Bratchenko 2001; 7, 11 — Sanzharov, Britiuk.1996; 12 — Vyazmitina et al. 1960; 13 — Shilov, Boldin 1972; 14 — Kaiser, Plešivenko 2000; 15 — Yevdokimov et al. 1986)

тюрний (мотивний?) завдовжки 6,6 см. Кінці черешків розкуті в один бік. Виявлені в ранньокатакомбних похованнях Подонців'я та на р. Молочна (рис. 23). На одному (поховання Благівка 2/7) збереглися рештки дерев'яного руків'я, яке перекривало «перехват» в основі черешка і упиралося в круті плічка клинка⁴.

4. О. М. Смирнов і С. Н. Братченко потовщення на черешку ножа з Благівки розглядали як деталь форми самого клинка, як «уступчасті плічка в основі клинка» (Смирнов 1996, с. 12) чи як «різко звужену основу клинка» (Братченко 2001, с. 24). Якщо О. М. Смирнов відзначив унікальність цього ножа, то С. Н. Братченко навів йому як аналогії рідкісні знахідки ножів з низькою виїмкою в основі клинка з комплексів ранньої бронзи Прикубання і Нижнього Поволжя, які, на його думку, відбивають пошук форм, розповсюджених уже в середньому та пізньому катакомбних періодах, і водночас нагадують ранньозрубні ножі з перехватом (Братченко 1976, с. 53—97; 2001, с. 24). Наведені паралелі між ножами з потовщенням (упором) на черешку і ножами з низькою виїмкою клинка, схоже, помилкові.

Група VII. Ножі з пологими плічками, клинком трикутних або ромбоподібних обрисів і прямо звуженими до вістря сторонами-лезами (42 од.), що різняться пропорціями і розмірами. На відміну від попередніх ножів демонструють ширший територіальний і хронологічний діапазони побутування. А. В. Кияшко вважає, що численна серія різновеликих ножів з пологими плічками є в комплексах ранньої і середньої бронзи Доно-Волзького регіону, які датуються «андрюковським» і «успенським» періодами кавказької металооброби (Кияшко 1999, рис. 94, с. 19, 20, рис. 95: 10, 12, 16; 2000, рис. 2: 2, 4, 6, 8, 11, 12; рис. 3: 1, 5—7; рис. 6: 2—11, 17). Виходячи з вибірки, подібні ножі в Північному Причорномор'ї можна поділити на три типи, з них тільки третій тип має довгу хронологію — від ямної КС до пізнього періоду катакомбної КС.

Тун 1. Вісім ножів з відносно вузьким клинком і вузьким прямим черешком (завширшки 0,6—1,0 см), чітким переходом від черешка до

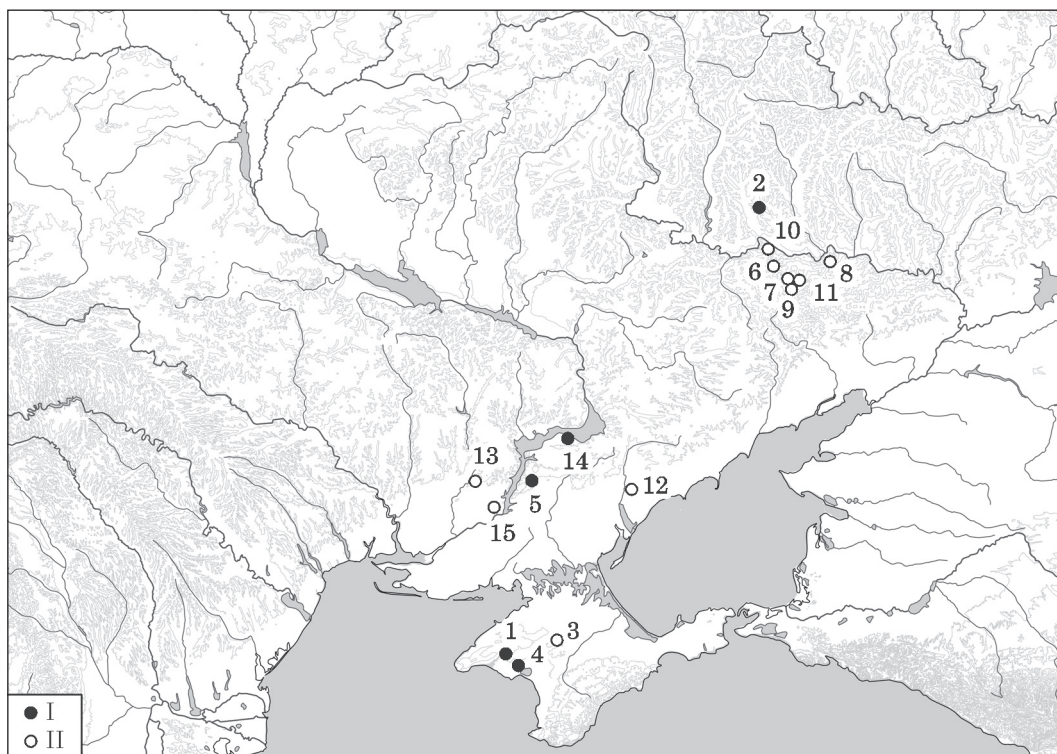

Рис. 21. Карта поширення ножів типу VI.3: 1 — Красноярське; 2 — Сватове; 3 — Крим; 4 — Наташине; 5 — Велика Білозерка; 6 — Голубовський; 7, 11 — Красна Зоря; 8 — Олександрівськ; 9 — Новоселівка; 10 — Лисичанськ; 12 — Акермень; 13 — Старосілля; 14 — Василівка; 15 — Зміївка. **Умовні позначки:** I — ямні поховання; II — катакомбні поховання

Fig. 21. Spatial distribution of Type VI.3 knives: 1 — Krasnoyarske; 2 — Svatove; 3 — Crimea; 4 — Natashyne; 5 — Velyka Bilozerka; 6 — Golubovskiy; 7, 11 — Krasna Zoria; 8 — Oleksandriivsk; 9 — Novoselivka; 10 — Lysychansk; 12 — Akermen; 13 — Starosillia; 14 — Vasylivka; 15 — Zmiyivka. **Legend:** I — Yamna graves; II — Catacomb graves

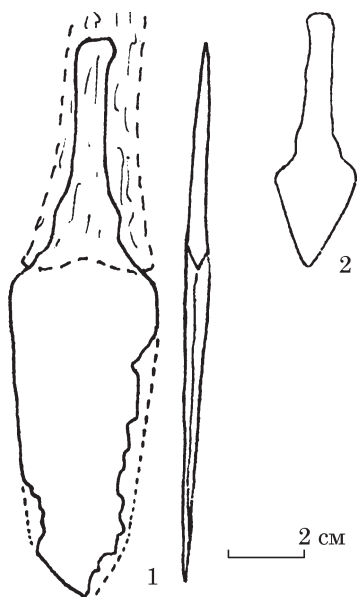

Рис. 22. Ножі типу VI.4: 1—Благівка 2/7; 2 — Виноградне 24/22 (1 — Братченко 2001; 2 — Отрошенко и др. 1984)

Fig. 22. Knives of Type VI.4: 1 — Blahivka 2/7; 2 — Vynohradne 24/22 (1 — Bratchenko 2001; 2 — Otroshchenko et al. 1984)

клинки (рис. 24). Довжина 9,6—12,8 см, ширина клинка 2,6—3,6 см. Найкоротші зразки цього типу, мабуть, мають сточений клинок (рис. 24: 1—3). Усі походять з поховань РБВ, з-поміж яких є поховання у ямах з дерев'яним перебиттям на рівні уступу і одне в кам'яній скрині (рис. 24: 5). Знахідки розсіяно від Подонців'я до Подунав'я (рис. 25). Судячи з поховального обряду і стратиграфії, поховання належать до різних періодів РБВ. Можливо, ранішим є поховання Григорівка II 12/1, основне в кургані, в позі скорчено на спині, головою на південний захід, що за Д. Л. Тесленком (1999), є ознаками другого етапу ямної КС правобережного Подніпров'я. Поховання Зимогір'я 1/14, Басань Бабакова Могила 3/8 і оз. Старе 14/18, воче-

видь, є найпізнішими — здійснені скорчено на правому боці чи з розворотом праворуч, два з них були впускними в кургани РБВ.

Тун 2. Шість ножів — найбільші в цій групі — з широким черешком і широкими пологими плічками (рис. 26). Чотири походять із поховань Донеччини, два — випадкові знахідки на Дніпровському Правобережжі та в Криму (рис. 27). За формою черешка виділяємо два варіанти.

Варіант А. Три ножі з коротким прямим широким черешком. Довжина 13,0—14,6 см, ширина по плічкам 4,2—3,6 см, ширина черешка 1,4—1,6 см (рис. 26: 1—3). Два походять із поховань донецької катакомбної культури (раннього, за О. М. Смирновим, чи розвиненого, за

Рис. 23. Карта знахідок ножів типу VI.4 у катакомбних похованнях: 1 — Благівка; 2 — Виноградне
Fig. 23. Spatial distribution of Type VI.4 knives in Catacomb graves: 1 — Blahivka; 2 — Vynohradne

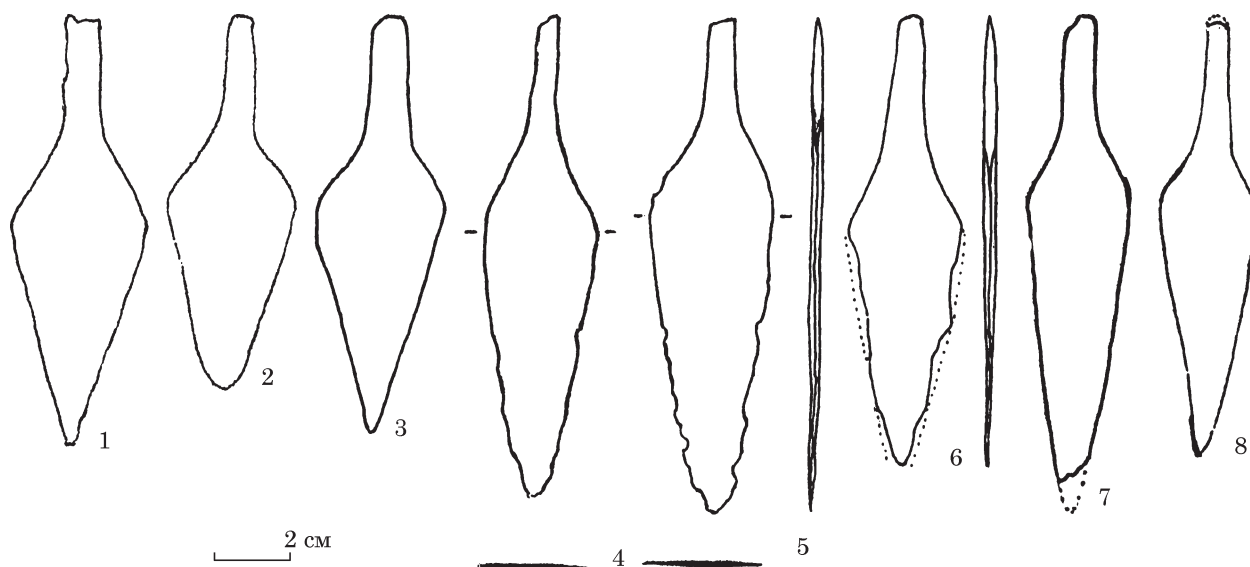

Рис. 24. Ножі типу VII.1: 1 — Басань, Бабакова Могила 3/8; 2 — Крим, кург. пох.; 3 — оз. Старе 14/18; 4 — Григорівка II, 12/1; 5 — Євпаторія; 6 — Зимогір'я 1/14; 7 — Фрікацей 4/12; 8 — Глиное I 1/6 (1 — Плешивенко 1993; 2 — Щепинский 1973; 3 — Щепинский, Черепанова 1969; 4 — Ковалева, Шалобудов 1988; 5 — Щепинский 2002; 6 — Писларий и др. 1977; 7, 8 — Субботин 2003)

Fig. 24. Knives of Type VII.1: 1 — Basan, Babakova Mohyla 3/8; 2 — Crimea, grave under kurgan; 3 — Stare Lake 14/18; 4 — Gryhorivka II, 12/1; 5 — Yevpatoriya; 6 — Zymohyrya 1/14; 7 — Frikatsei 4/12; 8 — Glinoye I 1/6 (1 — Pleshivenko 1993; 2 — Shchepinskii 1973; 3 — Shchepinskii, Cherepanova 1969; 4 — Kovaleva, Shalobudov 1988; 5 — Shchepinskii 2002; 6 — Pislarii et al. 1977; 7, 8 — Subbotin 2003)

С. Н. Братченком, періоду), один — випадкова знахідка.

Варіант Б. Три ножі на відміну від попередніх з довшим черешком, трохи розширеним від п'яти до клинка (рис. 26: 4—6). Довжина 14,6—14,8 см, ширина клинка 3,8—4,4 см, череш-

ка — 1,0—1,2 см біля п'яти, 1,8 см біля клинка. Один ніж виявлено в ранньокатакомбному похованні, інші два — випадкові знахідки.

Tun 3. Численна група невеликих ножів (28 од.) з прямим черешком, виділеним переходом від черешка до клинка, що відрізняють-

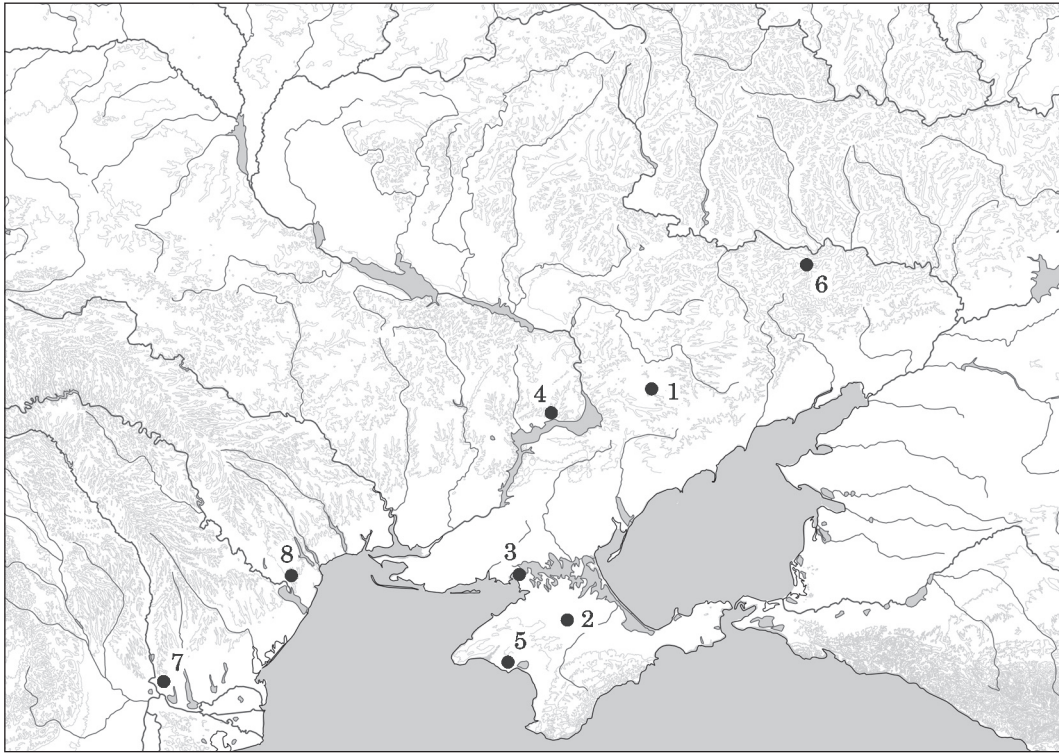

Рис. 25. Карта знахідок ножів типу VII.1, кемі-обінські та ямні поховання: 1 — Басань; 2 — Крим; 3 — оз. Старе; 4 — Григорівка; 5 — Євпаторія; 6 — Зимогір'я; 7 — Фрікацей; 8 — Глиное

Fig. 25. Spatial distribution of Type VII.1 knives, Kemi-Oba and Yamna graves: 1 — Basan; 2 — Crimea; 3 — Stare Lake; 4 — Gryhorivka; 5 — Yevpatoriya; 6 — Zymohirya; 7 — Frikatsei; 8 — Glinoye

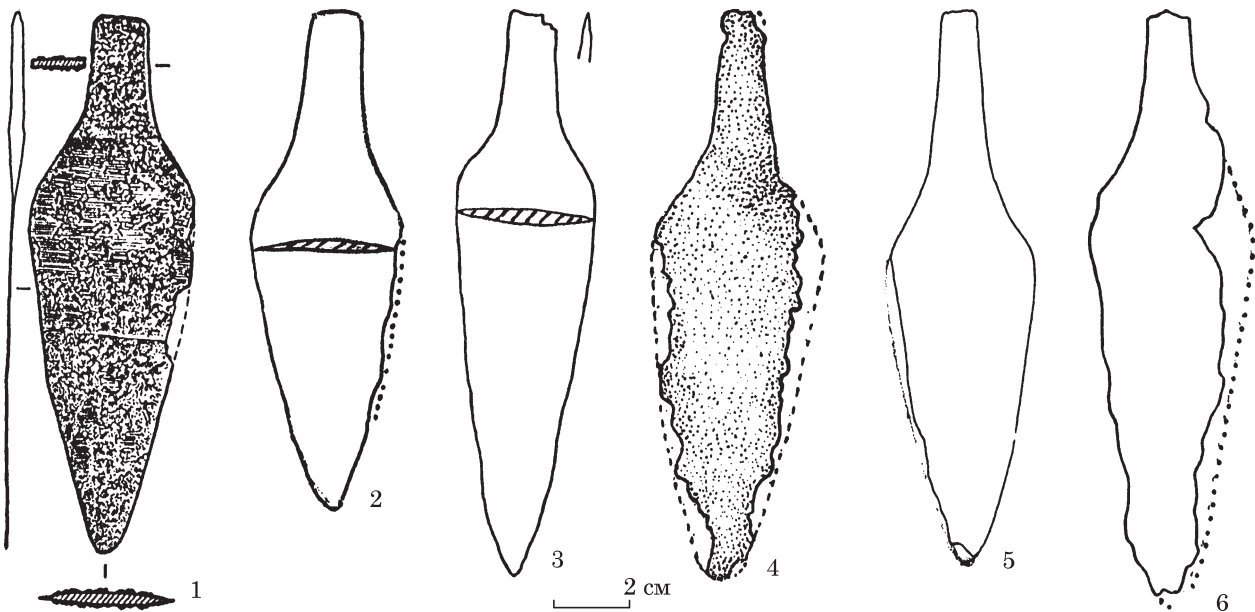

Рис. 26. Ножі типу VII.2: 1 — Велика Камишуваха, Гостра Могила 2/4; 2 — Колесниківка II, 3/1; 3 — Чугуїв, випадкова знахідка; 4 — Петрівка; 5 — Ведмедівка; 6 — Голубовський 4/4 (1—3 — Берестнев 2001; 4 — фонди НМІУ, АТ-189; 5 — фонди НМІУ, 18077/3-574; 6 — Братченко 2001)

Fig. 26. Knives of Type VII.2: 1 — Velyka Kamyshuvakha, Gostra Mohyla 2/4; 2 — Kolesnykivka II, 3/1; 3 — Chuhuyiv, occasional find; 4 — Petrivka; 5 — Vedmedivka; 6 — Golybovskiy 4/4 (1—3 — Berestnev 2001; 4 — Storage of the National Museum of the History of Ukraine, AT-189; 5 — Storage of the National Museum of the History of Ukraine, 18077/3-574; 6 — Bratchenko 2001)

ся від попередніх меншим розміром (рис. 28). Саме ці ножі походять з поховань широкого хронологічного і територіального діапазону (рис. 29) і різняться пропорціями.

Варіант А. Найбільші ножі у межах цього типу (12 од.). Довжина 8,0—9,2 см, ширина плічок 2,3—2,8 см (рис. 28: 1—12). Походять із поховань ямної культури різних періодів і ка-

Рис. 27. Карта поширення ножів типу VII.2 у катакомбних похованнях: 1 — Велика Камишуваха; 2 — Колесниківка; 3 — Чугуїв; 4 — Петрівка; 5 — Ведмедівка; 6 — Голубовський

Fig. 27. Spatial distribution of Type VII.2 knives in Catacomb graves: 1 — Velyka Kamyshuvakha; 2 — Kolesnykivka; 3 — Chuhuyiv; 4 — Petrivka; 5 — Vedmedivka; 6 — Golybovskyi

такомбної КС інгульського, донецького, пізньодонецького і маницького типів (рис. 28: 1—7). Можливо, деякі з катакомбних ножів з відносно довгим черешком (рис. 28: 4—7) спочатку мали і довший клинок, сточений при використанні⁵.

Варіант Б. Відрізняється від попередніх меншим розміром і коротким черешком (8 од.). Імовірно, від початку були невеликими (рис. 28: 16—23). Довжина 6,0—7,4 см, ширина плічок 2,0—2,2 см. Три походять із поховань різного часу ямної культури Криму, Подніпров'я і Поінгулля (рис. 28: 16—18). Один ніж із ранньокатакомбного поховання в Подонців'ї (рис. 28: 19); три — з інгульських поховань Подніпров'я та Поінгулля (рис. 28: 21—23), один — із пізнішого катакомбного поховання на р. Інгул (рис. 28: 20). Ще один подібний ніж маємо з пізньоямного поховання Владичень 4/3 Одеської обл. (Дергачев 2023, с. 328, табл. 174: Е 3, 4).

Варіант В. Три ножі з клинком вузько-видовжених пропорцій (рис. 28: 13—15) виявлено в пізньоямних похованнях: два в Північно-Західному Причорномор'ї, один у басейні р. Молочна.

Варіант Г. Три ножі з відносно товстим коротким черешком і ромбоподібним клинком

(рис. 28: 24—26). Довжина 5,0—9,0 см, ширина клинка 2,0—3,0 см. Виявлені в похованні пізнього періоду катакомбної КС на р. Сіверський Донець і в інгульському на р. Інгул.

Варіант Д. Два мініатюрні ножики з пізньоямних поховань у Подунав'ї та на р. Інгулець (рис. 28: 27, 28). Довжина 4,4—5,2 см, ширина клинка 1,7—1,8 см.

Група VIII. Листоподібні ножі з чітко виділеним переходом від прямого черешка до клинка, округлими плічками і максимальною шириною клинка в його нижній третині (біля черешка) або майже посередині клинка (плічка не виділена). Одна з найчисленніших груп (71 од.), поділена на вісім типів.

Два найбільші ножі становлять окремі типи VIII.1 і VIII.2. Один виявлено в Поінгуллі, інший — на Сіверськодоначчині, ймовірно є імпортом (рис. 31). Інші ножі цієї групи, схоже, наслідують такі форми в загальних рисах, але представлені скромнішими розмірами.

Тун 1. Ніж із ямного поховання 1/17 біля с. Старогорожене (рис. 30: 1) завдовжки 23,3 см і завширшки 4,4 см виділяється не тільки розмірами, а й наявністю литого фігурного руків'я. Ця деталь розглядається як свідчення імпортного походження ножа на ґрунті різних зіставлень: із знахідками в майкопських пам'ятках (Нечитайло 1991, с. 38) або із сачхерськими кинджалами, які, своєю чергою, пов'язуються з численними анатолійськими прототипами

5. Особливо виразним є ніж з інгульського поховання Ковалівка VIII 1/15 (рис. 27: 6), на залишку клинка якого видно широкі фаски вздовж лез від заточування та вціліла ледь помітна кована грань по центральній осі клинка.

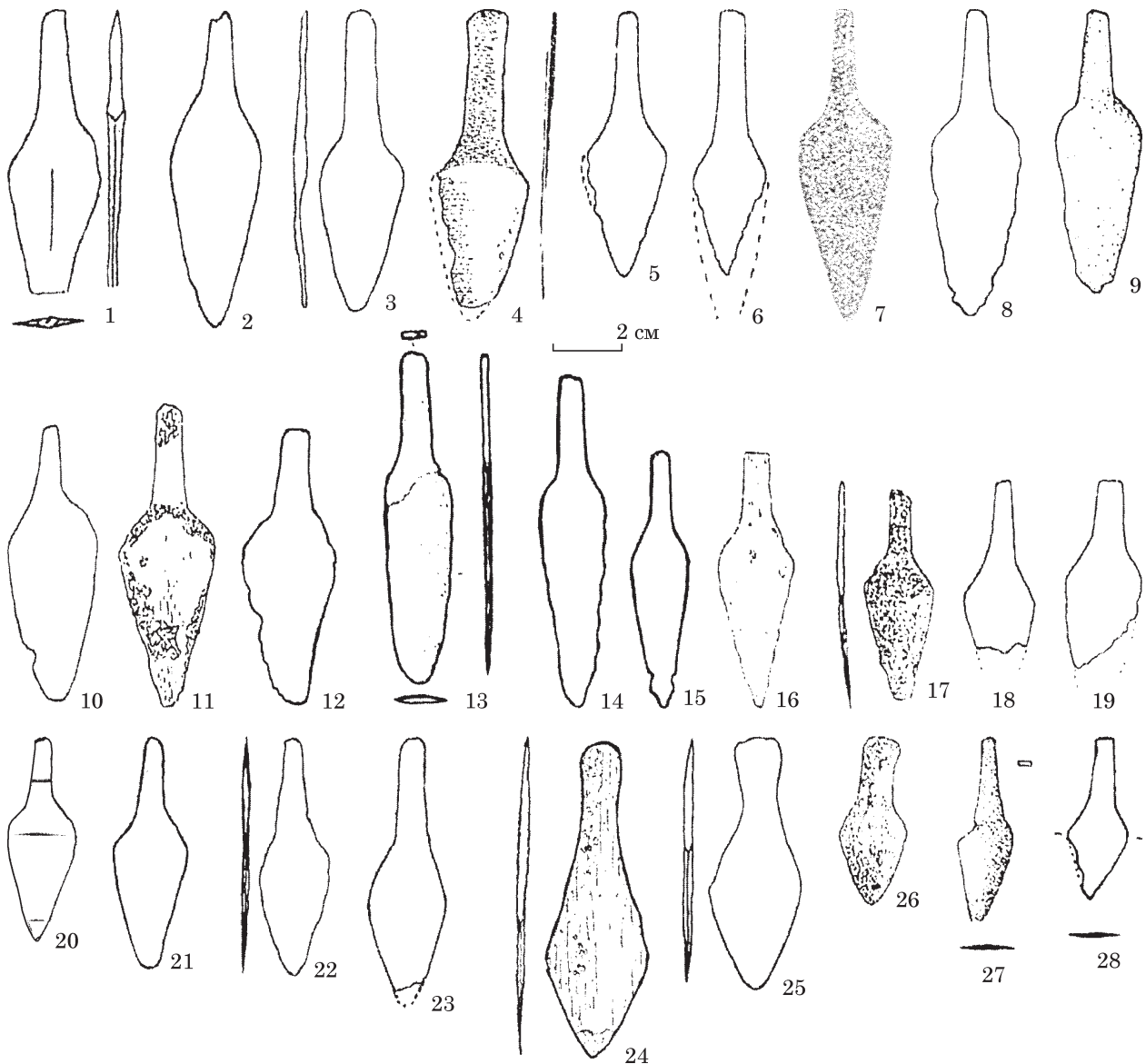

Рис. 28. Ножі типу VII.3: 1 — Головкивка II 11/6; 2 — Головкивка II 11/1; 3 — Плющівка, 1/31; 4 — Миколаївка 8/1; 5 — Войтове III, 4/9; 6 — Ковалівка VIII, 1/15; 7 — Кривий Ріг, курган Войкове/12; 8 — Бірюкове 9/8; 9 — Звонецьке II 23/7; 10 — Вербки 10/5; 11 — Кривий Ріг, курган Могила 2; 12 — Виноградне 15/11; 13 — Каушани I 1/10; 14 — Кам'янка 13/10; 15 — Вовчанськ II 1/8; 16 — Березівка 23/2; 17 — Костянтинівка 9/15; 18 — Михайлівське поселення; 19 — Новоселівка 1/9; 20 — Кривий Ріг, курган Лук'янівка 2; 22 — Залівне 4/2; 23 — Первوماївка 5/13; 24 — Привілля 1/8; 25 — Кремінна 2/2; 26 — Костянтинівка 2/2; 27 — Новокам'янка 1/11; 28 — Шевченко 2/3; (1, 2 — Полин, Тупчиенко, Ніколова 1992; 3 — Никитин, Снитко 1985; 4 — Братченко 2009; 5 — Писларий і др. 1980; 6 — Ковпаненко і др. 1974; 7, 11, 20, 28 — Мельник, Стеблина 2012; 8 — Антоненко і др. 1987; 9 — Ковалева і др. 1990; 10 — Марина і др. 1990; 12 — Отрошенко і др. 1983; 13, 27 — Dergachev 2002; 14, 17, 26 — Шапошникова і др. 1986; 15 — Кубишев і др. 1980; 16 — Щепинский 1967; 18 — Лагодовська та ін. 1962; 19 — Писларий і др. 1977; 22 — Тощев 2004; 23 — Іллінська та ін. 1960; 24 — Кульбака, Качур 2002; 25 — Санжаров, Черных Е. А. 2005; 26 — Шапошникова і др. 1973)

Fig. 28. Knives of Type VII.3: 1 — Golovkivka II 11/6; 2 — Golovkivka II 11/1; 3 — Pliushchivka, 1/31; 4 — Mykolayivka 8/1; 5 — Voitove III, 4/9; 6 — Kovalivka VIII, 1/15; 7 — Kryvyi Rih, Voikove Kurgan 12; 8 — Biriukove 9/8; 9 — Zvonetske II 23/7; 10 — Verbky 10/5; 11 — Kryvyi Rih, Mohyla Kurgan/2; 12 — Vynohradne 15/11; 13 — Kaushany I 1/10; 14 — Kamyanka 13/10; 15 — Vovchansk II 1/8; 16 — Berezivka 23/2; 17 — Kostiantynivka 9/15; 18 — Mykhailivka settlement; 19 — Novoselivka 1/9; 20 — Kryvyi Rih, Lukyanivka Kurgan 2; 22 — Zalyvne 4/2; 23 — Pervomayivka 5/13; 24 — Pryvillia 1/8; 25 — Kremynna 2/2; 26 — Kostiantynivka 2/2; 27 — Novokamyanka 1/11; 28 — Shevchenko 2/3 (1, 2 — Polin, Tupchienko, Nikolova 1992; 3 — Nikitin, Snitko 1985; 4 — Bratchenko 2009; 5 — Pislarii et al. 1980; 6 — Kovpanenko et al. 1974; 7, 11, 20, 28 — Melnik, Steblina 2012; 8 — Antonenko et al. 1987; 9 — Kovaleva et al. 1990; 10 — Marina et al. 1990; 12 — Otroshchenko et al. 1983; 13, 27 — Dergachev 2002; 14, 17 — Shaposhnikova et al. 1986; 15 — Kubishev et al. 1980; 16 — Shchepinskii 1967; 18 — Lagodovska et al. 1962; 19 — Pislarii et al. 1977; 22 — Toshchev 2004; 23 — Illinska et al. 1960; 24 — Kulbaka, Kachur 2002; 25 — Sanzharov, Chernikh, Ye. A. 2005; 26 — Shaposhnikova et al. 1973)

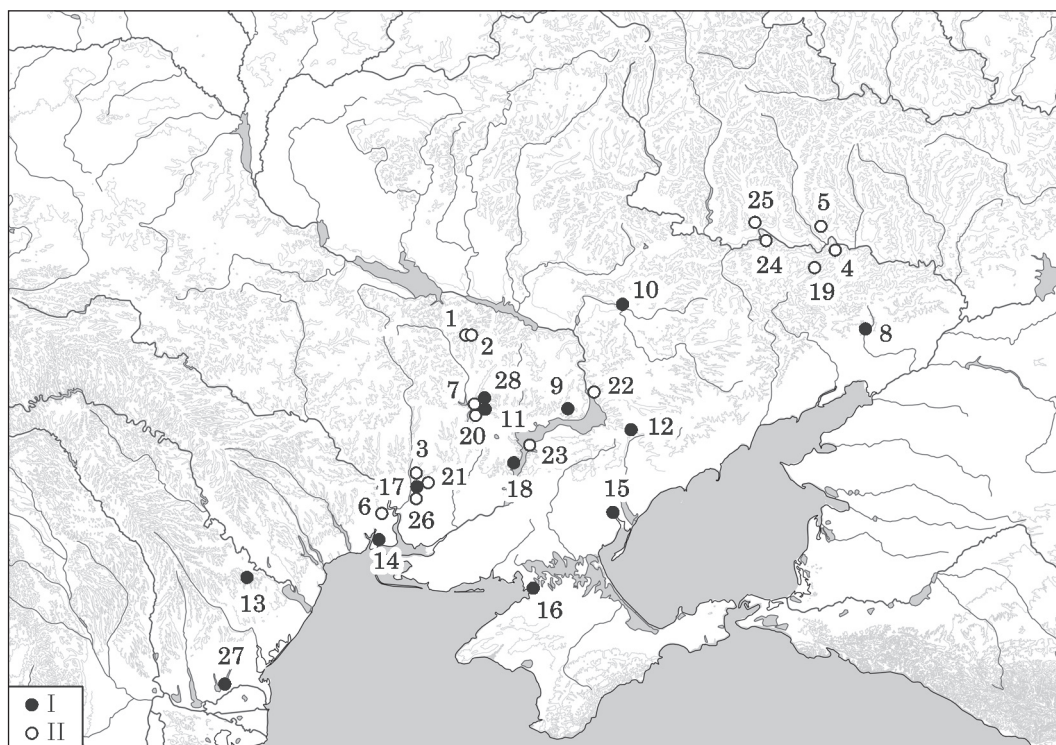

Рис. 29. Карта поширення ножів типу VII.3: 1, 2 — Головкивка; 3 — Плющівка; 4 — Миколаївка; 5 — Войтове; 6 — Ковалівка; 7, 11, 20 — Кривий Ріг, кургани Войков, Могила і Лук'янівка; 8 — Бірюкове; 9 — Звонецьке; 10 — Вербки; 12 — Виноградне; 13 — Каушани; 14 — Кам'янка; 15 — Вовчанськ; 16 — Березівка; 17, 21, 26 — Костянтинівка; 18 — Михайлівське поселення; 19 — Новоселівка; 22 — Заливне; 23 — Первомайівка; 24 — Привілля; 25 — Кременна; 27 — Новокам'янка; 28 — Покровськ (колишнє Орджонікідзе). **Умовні позначки:** I — ямні поховання, пос. Михайлівка; II — катакомбні поховання

Fig. 29. Spatial distribution of Type VII.3 knives: 1, 2 — Golovkivka; 3 — Pliushchivka; 4 — Mykolayivka; 5 — Voitove; 6 — Kovalivka; 7, 11, 20 — Kryvyi Rih, kurgans Voikov, Mohyla and Lukyanivka; 8 — Biriukove; 9 — Zvonetske; 10 — Verbky; 12 — Vynohradne; 13 — Kaushany; 14 — Kamyanka; 15 — Vovchansk; 16 — Berezivka; 17, 21, 26 — Kostiantynivka; 18 — Mykhailivka settlement; 19 — Novoselivka; 22 — Zalyvne; 23 — Pervomayivka; 24 — Pryvillia; 25 — Kreminna; 27 — Novokamyanka; 28 — Pokrovsk (former Ordzhonikidze). **Legend:** I — Yamna graves, Mykhailivka settlement; II — Catacomb graves

(Шапошникова и др. 1986, с. 44). Остання думка, мабуть, імовірніша. Наявність на руків'ї двох отворів для прикріплення можна розглядати як реліктовий пережиток анатолійських кинджалів, що не властиво майкопським виробам. Поховання — впускне, в позі скорчено на спині, орієнтоване на північний захід А. В. Ні-

Рис. 30. Ножі типів VIII.1, 2: 1 — Старогорожене 1/17; 2 — Боровське 1/1 (1 — Шапошникова и др. 1986; 2 — Клименко 1997)

Fig. 30. Knives of Type VIII.1, 2: 1 — Starohorozhene 1/17; 2 — Borovske 1/1 (1 — Shaposhnikova et al. 1986; 2 — Klimenko 1997)

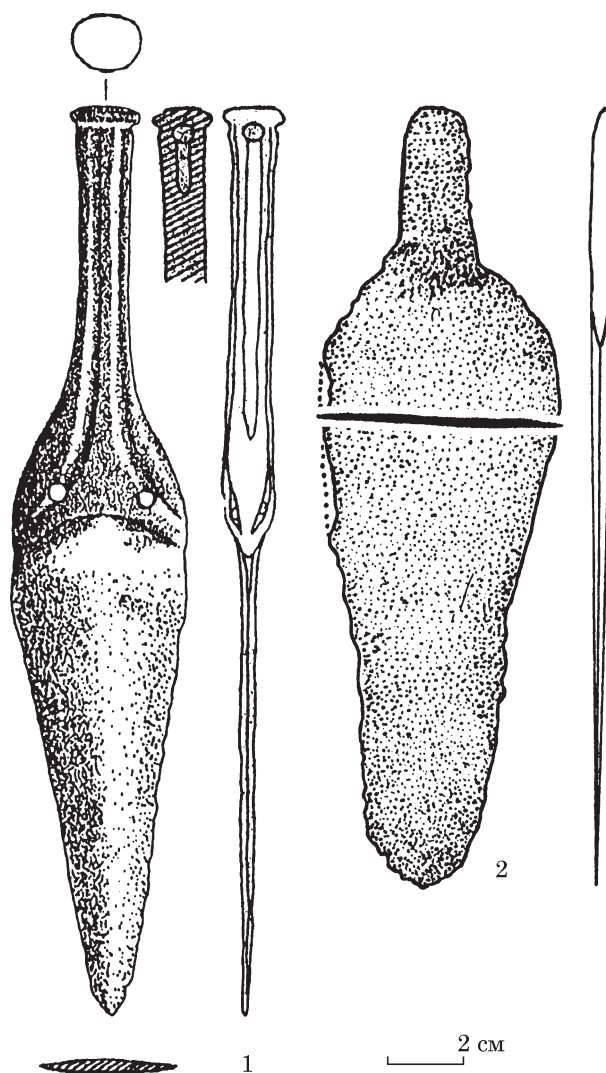

Рис. 31. Карта знахідок ножів типів VIII.1, 2 у ямних похованнях: 1 — Старогорожене; 2 — Боровське
Fig. 31. Spatial distribution of Type VIII.1,2 knives in Yamna graves: 1 — Starohorozhene; 2 — Borovske

колова (1992а, с. 166—167) зарахувала до третього хронологічного періоду ямної культури.

Тун 2. Ніж із ямного поховання 1/1 біля с. Боровське (рис. 30: 2) є унікальним за пропорціями та розміром: з коротким широким черешком, широкими округлими плічками і заокругленим кінцем клинка. Довжина близько 22,0 см, ширина клинка приблизно 6,0 см. У загальних рисах він нагадує ножі з широкими плічками з ямних поховань Нижнього та Середнього Поволжя, але повних аналогій знайти не вдалося. Супроводжував основне поховання, хронологічна позиція якого не зрозуміла, позаяк воно частково порушено: не визначено позу скелета, а наступні поховання належать до пізньоямного періоду. А. В. Ніколова (там само) зарахувала його до третього періоду в загальній схемі періодизації ямної культури.

Тун 3. Ножі з клинком відносно вузьких пропорцій, високими округлими плічками і прямо звуженими контурами клинка — 15 од. (рис. 32).

Варіант А. Найбільший у цій серії — фрагментований ніж із ямного поховання біля с. Заможне 3/6 у Північному Приазов'ї на р. Кальміус (рис. 32: 1). Ширина клинка 4,0 см, вціліла довжина ножа 17,2 см, реальна, ймовірно, сягала не менше 20,0 см. За ознаками поховального обряду (поза скорчено на спині, головою на північний схід) і за наявністю характерного горщика, зіставного з керамікою середнього шару Михайлівського поселення, С. Н. Братченко зарахував цей комплекс до давнішого

ямного періоду. На його думку, найближчими аналогіями є невелика серія ножів з пам'яток новосвободненського типу Північного Кавказу та в одному з найраніших ямних поховань біля хут. Алітуб у пониззі р. Манич. С. Н. Братченко вважав ніж імпортом (1973, с. 25—26). Накопичений нині матеріал засвідчує наявність близьких, можливо похідних, але менших за розмірами форм ножів ямної культури в Північному Причорномор'ї, які можна поділити на два варіанти.

Варіант Б (11 од.) представлено ножами відносно вузьких пропорцій з доволі довгим клинком (рис. 32: 2—12). Довжина близько 13,0—15,6 см, ширина клинка 2,8—3,2 см. Сюди умовно включено три ножі з коротким, сточеним і зітлілим клинком (рис. 32: 10—12). Усі походять із поховань ямної культури, більшість зосереджено в Нижньому Подніпров'ї та Присивашші, окремі є в Північному Приазов'ї, Криму, Подонців'ї (рис. 33). Аналогічним є ніж із п. 14/3 Павловської групи в Середньому Подонні (рис. 32: 15). Більшість поховань були основними, а також впускними в енеолітичні чи ямні кургани із зведеними над ними досипками, здійснені у позі скорчено на спині, тобто, ймовірно, зіставні з першим—третім періодом ямної КС. У діапазоні цих періодів визначено хронологію низки поховань, які були об'єктами спеціального аналізу: Широке II 1/3, Зимогір'я 1/5, Балки 1/57 (Ніколова 1992, с. 166—167; Тесленко 1999: с. 276, рис. 31: 2; с. 293: рис. 48).

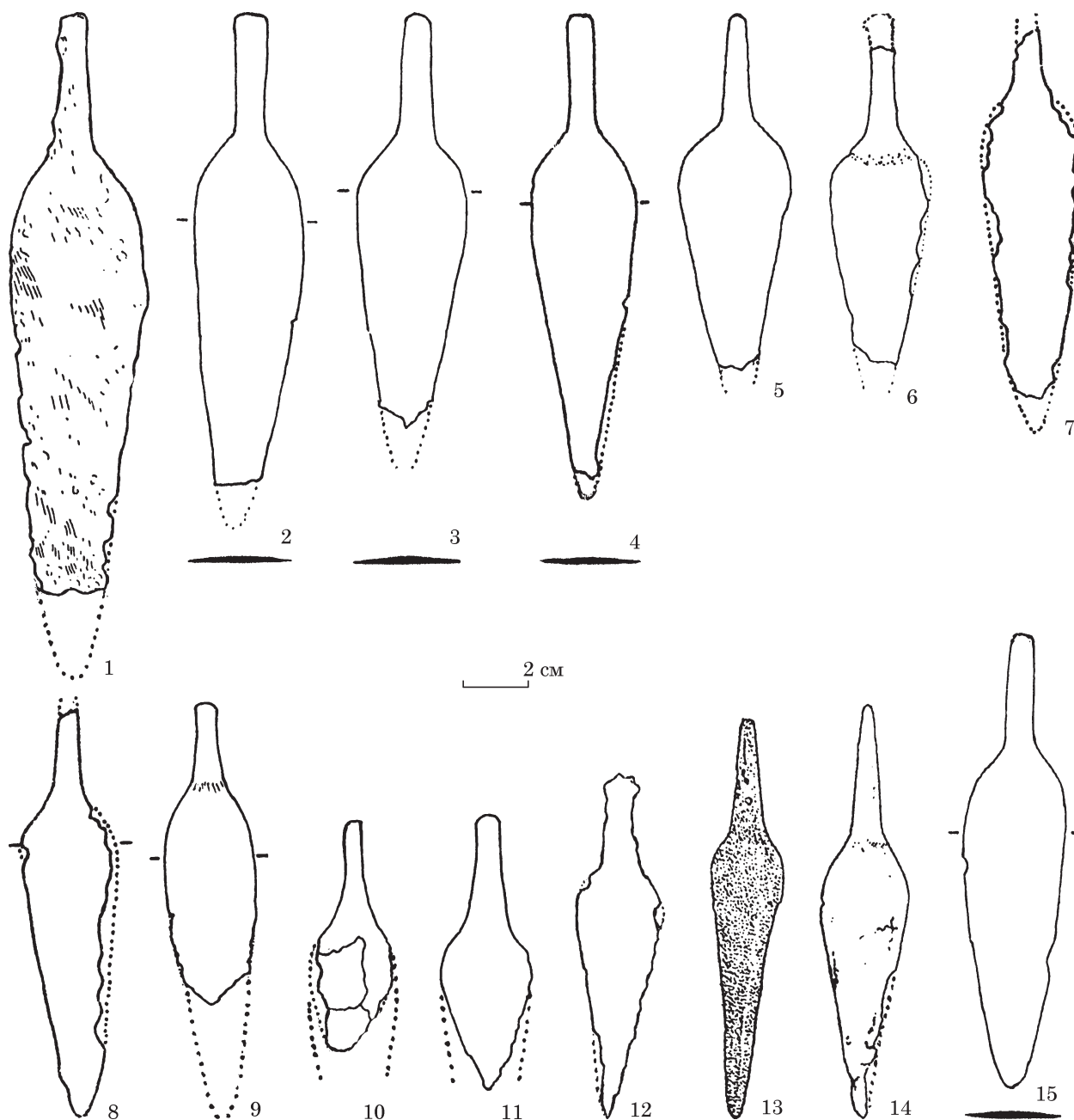

Рис. 32. Ножі типу VIII.3: 1 — Заможне 6/3; 2 — Говоруха 8/2; 3 — Зимогір'я 1/5; 4 — Попівка 1/5; 5 — Широке II, 1/3; 6 — Першокостянтинівка 1/12; 7 — Василівка 2/6; 8 — Балки 1/57; 9 — Покровськ (колишнє Орджонікідзе), гр. Чкаловська I 3/24; 10 — Бабенкове 1/13; 11 — Мала Козирщина I 8/4; 12 — Виноградне 24/24; 13 — Широка Балка 4/2; 14 — Велика Білозерка 5/1; 15 — Воронізька обл., Павловська група 14/3 (1 — Братченко 1973; 2 — Кротова і др. 1976; 3 — Писларий і др. 1977; 4 — Дашевська 1969; 5 — Ковалева і др. 1987; 6 — Нечитайло 1991; 7 — Кубишев і др. 1984; 8 — Ляшко, Отрощенко 1988; 9 — Мозолевський 1979; 10 — Щепинський, Черепанова 1969; 11 — Ковалева, Марина 1982; 12 — Отрощенко і др. 1984; 13 — Ніколова і др. 2011; 14 — Латынин 1967; 15 — Синюк 1983)

Fig. 32. Knives of Type VIII.3: 1 — Zamozhne 6/3; 2 — Govorukha 8/2; 3 — Zymohirya 1/5; 4 — Popivka 1/5; 5 — Shyroke II, 1/3; 6 — Pershokostiantynivka 1/12; 7 — Vasylivka 2/6; 8 — Balky 1/57; 9 — Pokrovsk (former Ordzhonikidze), Chkalovska group I 3/24; 10 — Babenkove 1/13; 11 — Mala Kozyrshchyna I 8/4; 12 — Vynohradne 24/24; 13 — Shyroka Balka 4/2; 14 — Velyka Bilozerka 5/1; 15 — Voronezh oblast, Pavlovsk group 14/3 (1 — Bratchenko 1973; 2 — Krotova et al. 1976; 3 — Pislarii et al. 1977; 4 — Dashevskaya 1969; 5 — Kovaleva et al. 1987; 6 — Nechitailo 1991; 7 — Kubishev et al. 1984; 8 — Lyashko, Otroshchenko 1988; 9 — Mozolevskii 1979; 10 — Shchepinskii, Cherepanova 1969; 11 — Kovaleva, Marina 1982; 12 — Otroshchenko et al. 1984; 13 — Nikolova et al. 2011; 14 — Latinin 1967; 15 — Sinyuk 1983)

Варіант В. Два ножі з найвужчим клинком і черешком, що трохи розширюється від вузької, майже загостреної п'яти до округлих плі-

чок (рис. 32: 13, 14). Довжина 12,0—12,6 см, ширина клинка 2,2—2,6 см. У одного (рис. 32: 13) вздовж лінії лез ковкою сформовано грані.

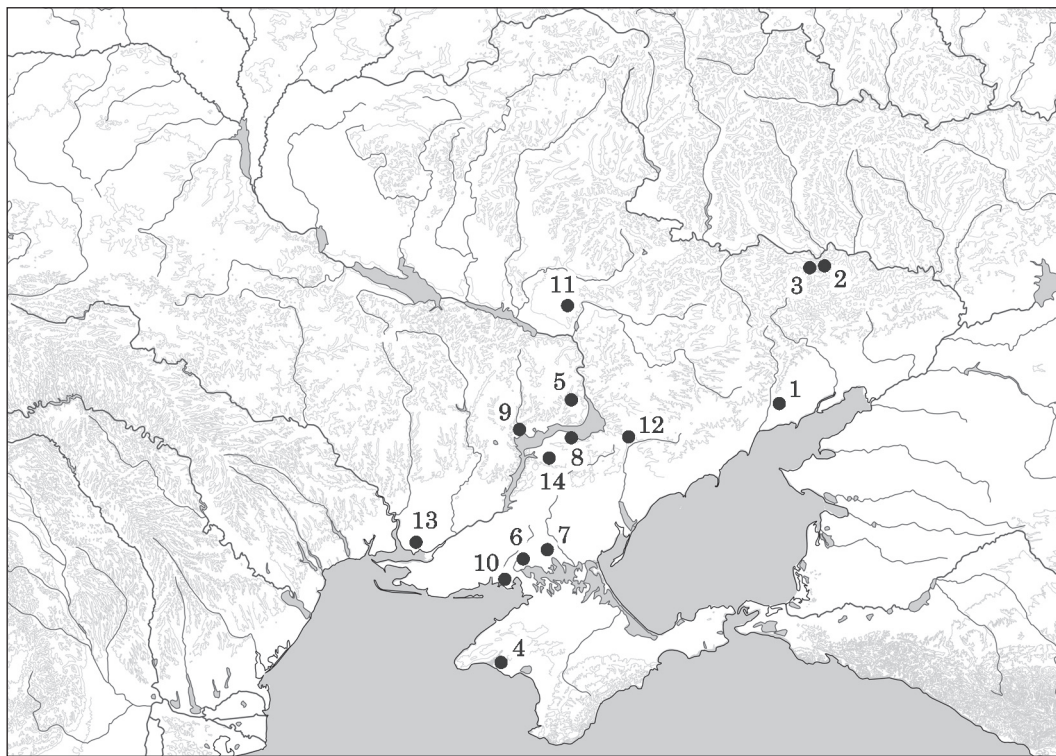

Рис. 33. Карта поширення ножів типу VIII.3 у ямних похованнях: 1 — Заможне; 2 — Говоруха; 3 — Зимогір'я; 4 — Попівка; 5 — Широке; 6 — Першокостянтинівка; 7 — Василівка; 8 — Балки; 9 — Покровськ (колишнє Орджонікідзе); 10 — Бабенкове; 11 — Мала Козирщина; 12 — Виноградне; 13 — Широка Балка; 14 — Велика Білозерка

Fig. 33. Spatial distribution of Type VIII.3 knives in Yamna graves: 1 — Zhamozhne; 2 — Govorykha; 3 — Zymohir'ya; 4 — Popivka; 5 — Shyroke; 6 — Pershokostiantynivka; 7 — Vasylivka; 8 — Balky; 9 — Pokrovsk (former Ordzhonikidze); 10 — Babenkov; 11 — Mala Kozyrshchyna; 12 — Vynohradne; 13 — Shyroka Balka; 14 — Velyka Bilozerka

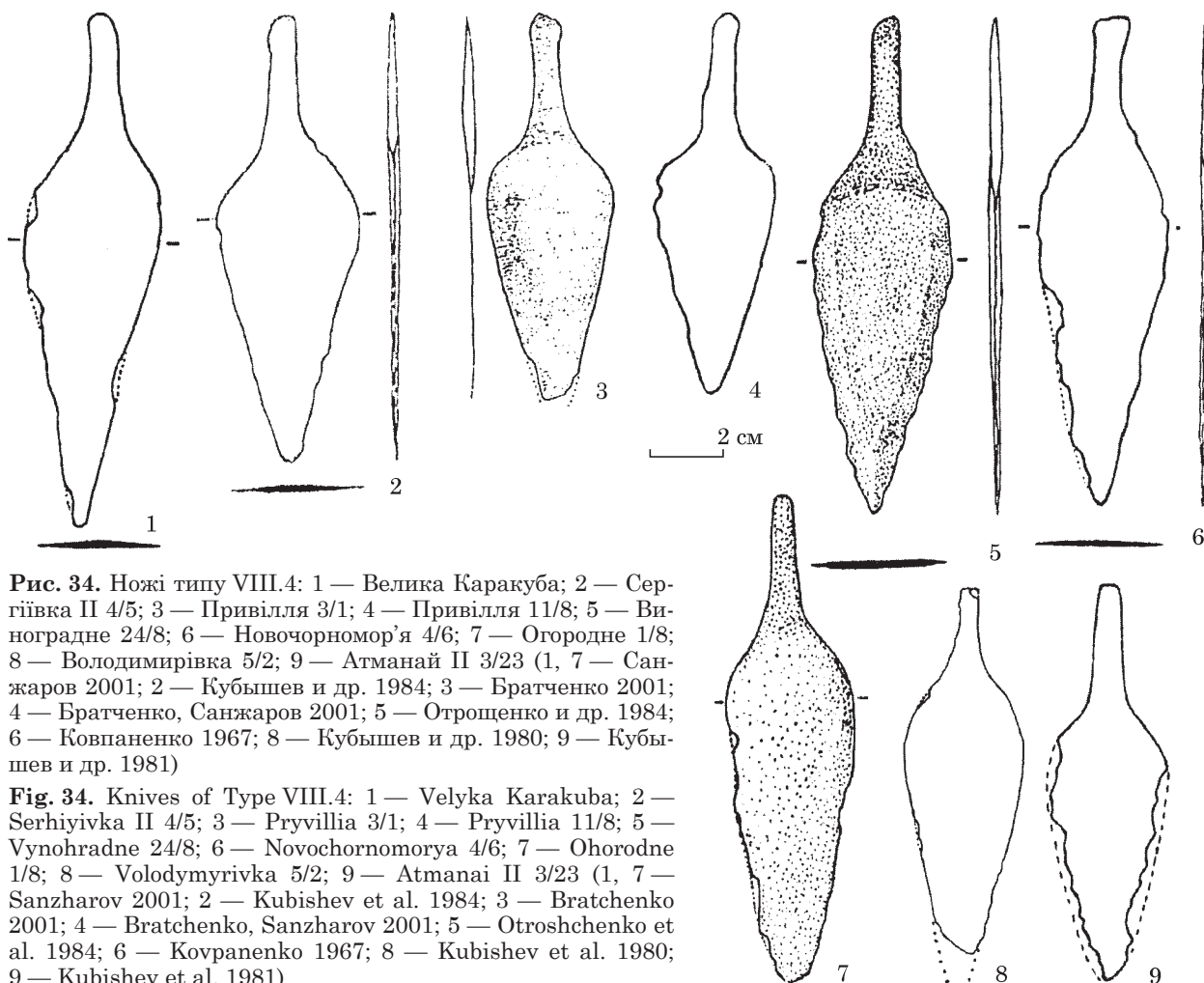

Рис. 34. Ножі типу VIII.4: 1 — Велика Каракуба; 2 — Сергіївка II 4/5; 3 — Привілля 3/1; 4 — Привілля 11/8; 5 — Виноградне 24/8; 6 — Новочорномор'я 4/6; 7 — Огородне 1/8; 8 — Володимирівка 5/2; 9 — Атманай II 3/23 (1, 7 — Санжаров 2001; 2 — Кубишев и др. 1984; 3 — Братченко 2001; 4 — Братченко, Санжаров 2001; 5 — Отрощенко и др. 1984; 6 — Ковпаненко 1967; 8 — Кубишев и др. 1980; 9 — Кубишев и др. 1981)

Fig. 34. Knives of Type VIII.4: 1 — Velyka Karakuba; 2 — Serhiyivka II 4/5; 3 — Pryvillia 3/1; 4 — Pryvillia 11/8; 5 — Vynohradne 24/8; 6 — Novochoornomorya 4/6; 7 — Ohorodne 1/8; 8 — Volodymyrivka 5/2; 9 — Atmanai II 3/23 (1, 7 — Sanzharov 2001; 2 — Kubishev et al. 1984; 3 — Bratchenko 2001; 4 — Bratchenko, Sanzharov 2001; 5 — Otroshchenko et al. 1984; 6 — Kovpanenko 1967; 8 — Kubishev et al. 1980; 9 — Kubishev et al. 1981)

Рис. 35. Карта поширення ножів типу VIII.4: 1 — Велика Каракуба; 2 — Сергіївка; 3, 4 — Привілля; 5 — Виноградне; 6 — Новочорномор'я; 7 — Огородне; 8 — Володимирівка; 9 — Атманай. **Умовні позначки:** I — ямні поховання; II — катакомбні поховання

Fig. 35. Spatial distribution of Type VIII.4 knives: 1 — Velyka Karakuba; 2 — Serhiyivka; 2 — Serhiyivka; 3, 4 — Pryvillia; 5 — Vynohradne; 6 — Novochornomorya; 7 — Ohorodne; 8 — Volodymyrivka; 9 — Atmanai. **Legend:** I — Yamna graves, Mykhailivka settlement; II — Catacomb graves

Походять із поховань Нижнього Подніпров'я обох берегів Дніпра (рис. 33). Судячи з обряду та стратиграфічної позиції, поховання можна зарахувати до третього—четвертого періоду ямної КІС.

Таким чином, ножі типу VIII.3 побутували впродовж ямної КС.

Тун 4. Ножі з клинком відносно широких пропорцій і прямо звуженими контурами клинка — 9 од. (рис. 34). Довжина 10,5—13,6 см, ширина плічок 3,4—3,9 см. Один має сформовані ковкою грані вздовж лез. Більшість ножів (рис. 34: 1, 2, 5—9) виявлено в пізньоямних похованнях півдня степової смуги від Дніпра до Північного Приазов'я (рис. 35). Але хронологічна позиція деяких поховань потребує уточнення. Комплекс Володимирівка 5/2, судячи з поховального обряду, мабуть, є найранішим у цій серії знахідок. Комплекс Огородне 1/8 С. М. Санжаров розглядає серед пізньоямних пам'яток Приазов'я (2001, с. 18, 33, рис. 10: 3). Один ніж походить з ранньокатакомбного поховання Привілля 3/1 на Сіверському Дінці.

Ніж із поховання Привілля 11/8 (рис. 34: 4) «випадає» із хронологічного діапазону цього типу ножів. Цей, можливо сточений екземпляр, походить із «багатого» пізньокатакомбного поховання з бронзовою сокирою колонтаївського типу і ріпоподібним горщиком. Для пізньокатакомбного комплексу форма цього ножа є

архаїчною (Смирнов 1996, с. 107) і, можливо, пояснюється імпортом походженням із Передкавказзя, де такі форми трапляються в комплексах середньої бронзи.

Тун 5. Ножі (11 од.), близькі до попереднього типу, відрізняються від нього більш покатыми і менш акцентованими плічками, а також трохи випуклими контурами клинка (рис. 36). У більшості п'ята черешка розкута. Довжина 11,0—15,6 см, ширина клинка 3,0—3,4 см. У деяких спостережено ковану грань по центральній осі клинка (рис. 36: 5, 6, 8). Усі ножі виявлено в катакомбних похованнях.

Більшість ножів (8 од.) походить із ранньокатакомбних поховань Подонців'я (рис. 37). Три маємо в похованнях пізнішого часу. Один (рис. 36: 11) був у похованні Преображенне 1/6 на р. Красна. Зважаючи на дві посудини, це поховання відповідає типу 2 маницького кола пам'яток, за класифікацією О. М. Смирнова (1996, с. 160, рис. 27). Другий, можливо, з частково сточеним клинком (рис. 36: 10), виявлено в інгульському похованні Новоявленка 1/7 у Поїнгуллі. Третій ніж (рис. 36: 9) був у похованні Соколове 2/10 у Присамар'ї. Це поховання здійснено випростано на спині, що уможливило віднести його до інгульської культури, якщо тільки воно не належить до рідкісних випадків прояву на теренах України ранньокатакомбного обряду з випростаною позою по-

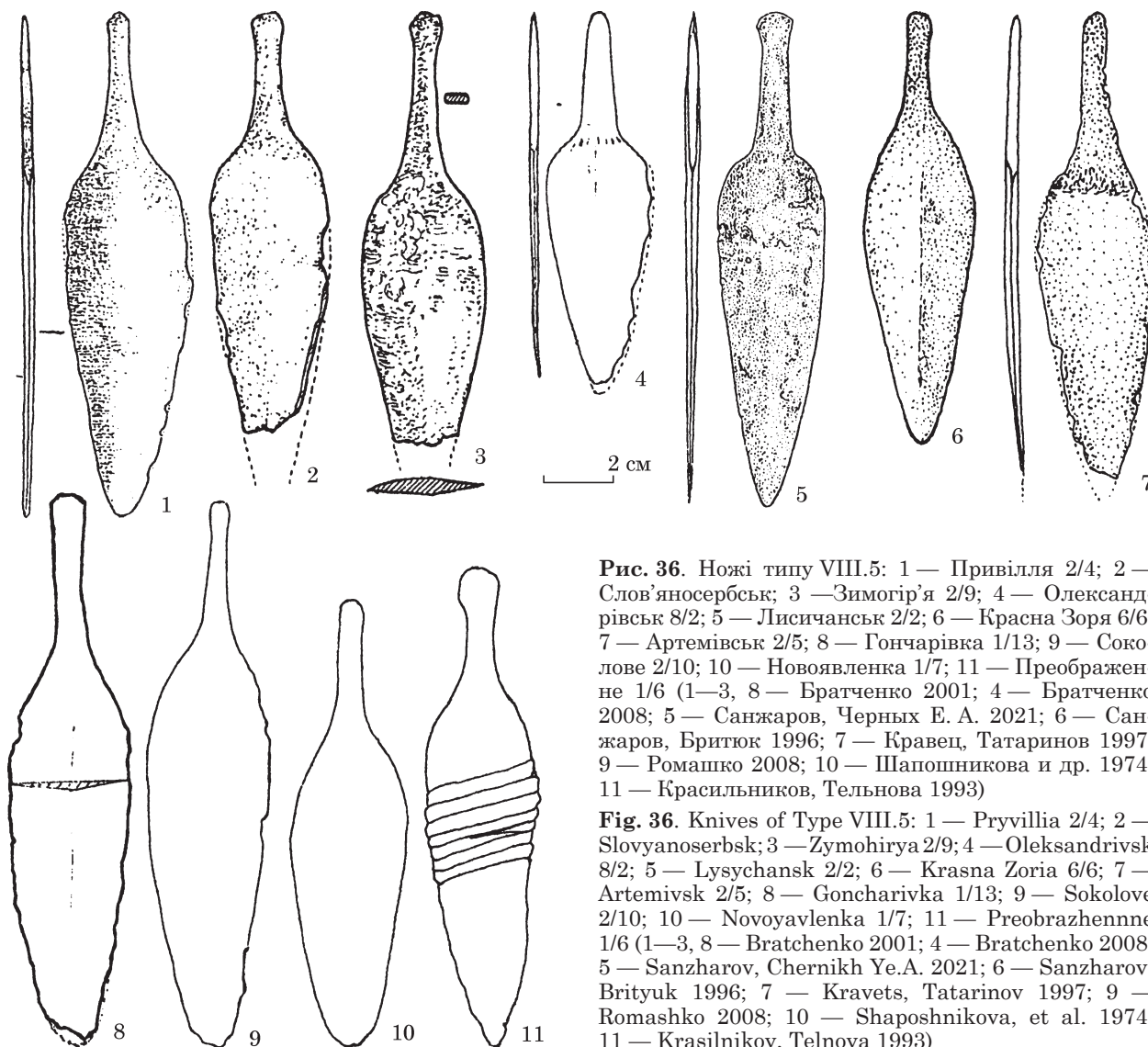

Рис. 36. Ножі типу VIII.5: 1 — Привілля 2/4; 2 — Слов'яносербськ; 3 — Зимогір'я 2/9; 4 — Олександрівськ 8/2; 5 — Лисичанськ 2/2; 6 — Красна Зоря 6/6; 7 — Артемівськ 2/5; 8 — Гончарівка 1/13; 9 — Соколове 2/10; 10 — Новоявленка 1/7; 11 — Преображенне 1/6 (1—3, 8 — Братченко 2001; 4 — Братченко 2008; 5 — Санжаров, Черных Е. А. 2021; 6 — Санжаров, Бритюк 1996; 7 — Кравец, Татаринов 1997; 9 — Ромашко 2008; 10 — Шапошникова и др. 1974; 11 — Красильников, Тельнова 1993)

Fig. 36. Knives of Type VIII.5: 1 — Pryvillia 2/4; 2 — Slovyanoserbsk; 3 — Zymohirya 2/9; 4 — Oleksandrivsk 8/2; 5 — Lysychansk 2/2; 6 — Krasna Zoria 6/6; 7 — Artemivsk 2/5; 8 — Goncharivka 1/13; 9 — Sokolove 2/10; 10 — Novoyavlenka 1/7; 11 — Preobrazhennne 1/6 (1—3, 8 — Bratchenko 2001; 4 — Bratchenko 2008; 5 — Sanzharov, Chernikh Ye.A. 2021; 6 — Sanzharov, Brityuk 1996; 7 — Kravets, Tatarinov 1997; 9 — Romashko 2008; 10 — Shaposhnikova, et al. 1974; 11 — Krasilnikov, Telnova 1993)

хованих (Гончарівка 1/13; Шандрівка 4/7; Калинівка 2/6) ⁶.

Ці ножі відповідають ножам типу 1, за О. М. Смирновим, які є прикметними для ранньокатакомбного періоду на Сіверському Дінці: «з клинком видовжено-листоподібної форми з найбільшим розширенням біля черешка у вигляді півкола». Ідентичними ножам цього типу дослідник вважає ножі з ямних поховань Зимогір'я 5/1, Говоруха 8/2, що, на його думку, вказує на синхронність ямних і ранньокатакомбних поховань (1996, с. 16—17, с. 139, рис. 7: 3, 4). Але згадані ножі з ямних поховань, які вище віднесені до типу VIII.3, мають вузькі пропорції, вирізняються більш акцентованими плічками і прямозвуженими контурами клин-

6. Форму вхідної ями поховання Соколове 2/10 у насипу не простежено, хоча дослідники його припускають, що вона була кругла. Простора поховальна камера у формі широкого овалу чи прямокутна з дуже заокругленими кутами в хронологічному аспекті не виразна. Тож визначення культурно-хронологічної позиції цього комплексу є проблематичним.

ка. За конфігурацією клинка ямним ножам типу VIII.3 дещо відповідним є ніж з ранньокатакомбного поховання Лисичанськ 2/2 (рис. 36: 5), який відрізняється від них кованою гранню по центру клинка і розкутим на кінці черешком.

Подібні за формою ножі з Волго-Донського міжріччя та Південного Приуралля В. Я. Кияшко датує I—II ямно-катакомбним періодом чи андрюковським періодом кавказької металургії (1999, рис. 94: 2, 12—17; 2000, рис. 3: 2—4). О. М. Смирнов вважає, що ножі «1-го типу» зникають у Подонців'ї з появою ранніх пам'яток донецької катакомбної культури, але побутовали на Лівобережжі Нижнього Дону та в Передкавказзі аж до появи пам'яток пізньокатакомбних культур (1996, с. 12, 17, 138, рис. 12). Судячи із згаданих вище поодиноких знахідок у похованнях інгульської та маницької культур, так було і в Північному Причорномор'ї.

Туп 6. Невеликі ножі з клинком вузьких пропорцій, виділеними вузькими плічками, які здебільшого дещо вузьчі, ніж максимальна ширина клинка, що тяжіє до його середини —

Рис. 37. Карта поширення ножів типу VIII.5 у катакомбних похованнях: 1 — Привілля; 2 — Слов'яносербськ; 3 — Зимогір'я; 4 — Олександрівськ; 5 — Лисичанськ; 6 — Красна Зоря; 7 — Артємівськ; 8 — Гончарівка; 9 — Соколове; 10 — Новоявленка; 11 — Преображення

Fig. 37. Spatial distribution of Type VIII.5 knives in Catacomb graves: 1 — Pryvillia; 2 — Slovyanoserbbsk; 3 — Zymohirya; 4 — Oleksandrivsk; 5 — Lysychansk; 6 — Krasna Zoria; 7 — Artemivsk; 8 — Goncharivka; 9 — Sokolove; 10 — Novoyavlenka; 11 — Preobrazhennne

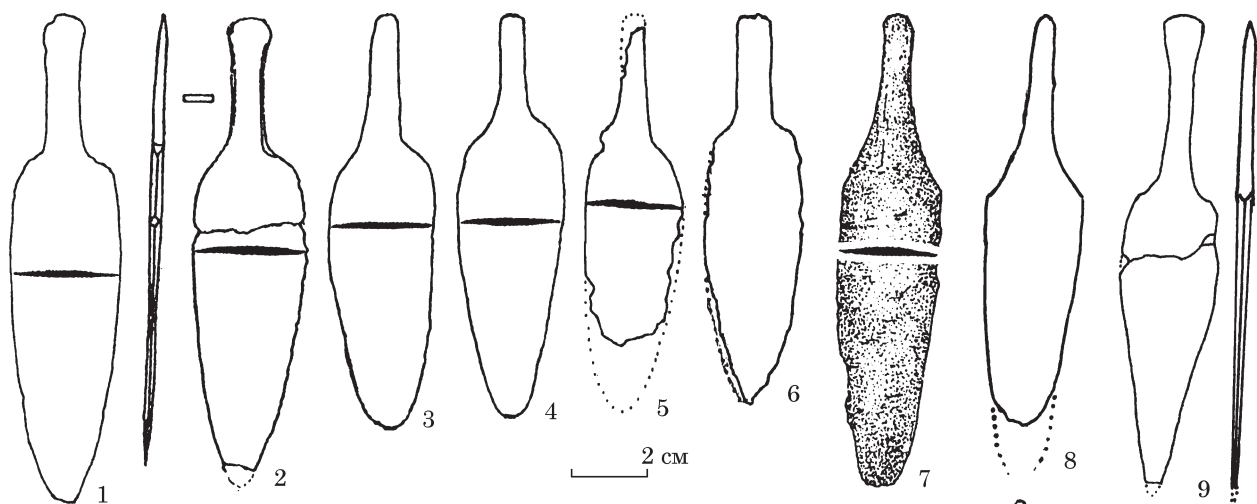

Рис. 38. Ножі типу VIII.6: 1 — Касперівка 1/8; 2 — Покровськ (колишнє Орджонікідзе), група Завадські Могили 7/30; 3 — Покровськ (колишнє Орджонікідзе), група Екскаторного парку Богданівського кар'єру 2/3; 4 — Комінтерн 2/7; 5 — Нове 2/10; 6 — Желябівка 1/12; 7 — Істочне 12/5; 8 — Покровськ (колишнє Орджонікідзе), група Північно-Шевченківського кар'єру 2/3; 9 — Вищетарасівка 70/13; 10 — Майорівка 4/15; 11 — Мала Лепетиха 4/13 (1 — Шапошникова и др. 1974; 2 — Bunjatian et al. 2006; 3 — Мозолевский и др. 1969; 4 — Щепинский 2002; 5 — Кубышев и др. 1986; 6 — Гаврилов, Тоцев 1999; 7 — Генинг, Корпусова 1989 а; 8 — Тереножкин 1964; 9 — Чередищенко и др. 1975; 10 — Шапошникова и др. 1986)

Fig. 38. Knives of Type VIII.6: 1 — Kasperivka 1/8; 2 — Pokrovsk (former Ordzhonikidze), Zavadski Mohyly Group 7/30; 3 — Pokrovsk (former Ordzhonikidze), Group of Excavator Park of Bohdanivka Karyer 2/3; 4 — Komintern 2/7; 5 — Nove 2/10; 6 — Zheliabivka 1/12; 7 — Istochne 12/5; 8 — Pokrovsk (former Ordzhonikidze), Group of Pivnichnko-Shevchenskiy Karyer 2/3; 9 — Vyshchetasivka 70/13; 10 — Mayorivka 4/15; 11 — Mala Lepetykha 4/13 (1 — Shaposhnikova et al. 1974; 2 — Bunjatian u. a. 2006; 3 — Mozolevskii et al. 1969; 4 — Shchepinskii 2002; 5 — Kubishev et al. 1986; 6 — Gavrilov, Toshchev 1999; 7 — Gening, Korpusova 1989a; 8 — Terenozhkin 1964; 9 — Cherednichenko et al. 1975; 10 — Shaposhnikova, et al. 1986)

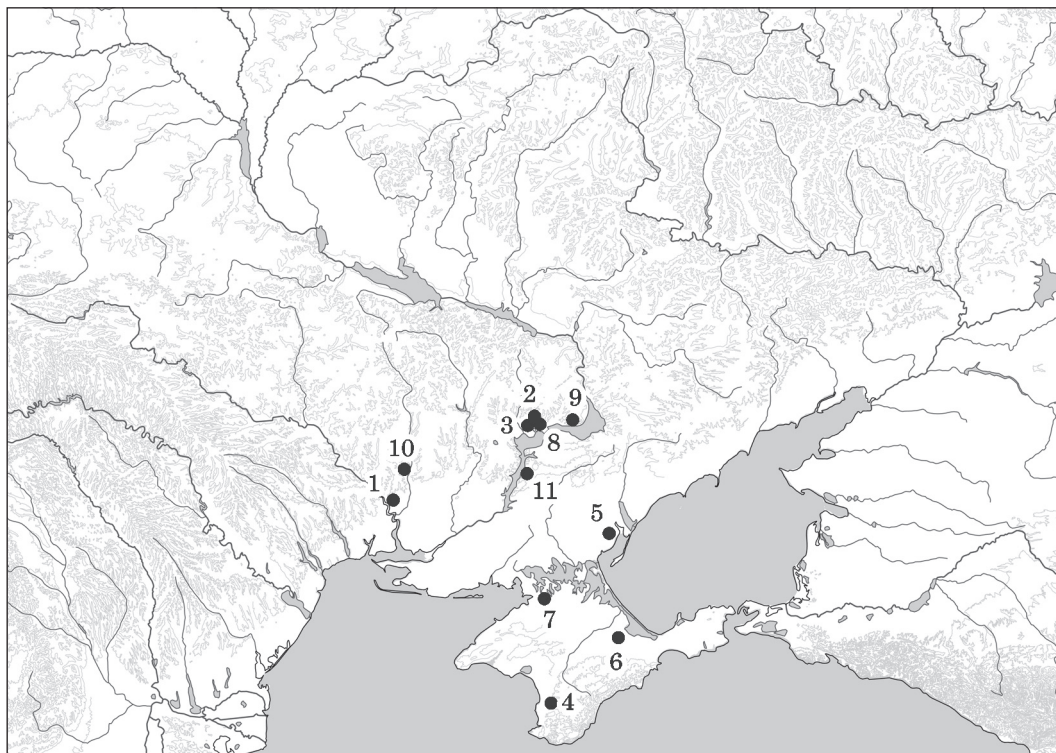

Рис. 39. Карта поширення ножів типу VIII.6, кемі-обінські та ямні поховання: 1 — Касперівка; 2, 3, 8 — Покровськ (колишнє Орджонікідзе, групи Завадські Могили, Експлуатаційного парку і Північно-Шевченківського кар'єру; 4 — Комінтерн; 5 — Нове; 6 — Желябівка; 7 — Істочне; 9 — Вищетаарасівка; 10 — Майорівка; 11 — Мала Лепетиха

Fig. 39. Spatial distribution of Type VIII.6 knives, Kemi-Oba and Yamna graves: 1 — Kasperivka; 2, 3, 8 — Pokrovsk (Former Ordzhonikidze, Groups Zavadski Mohyly, Excavator Park of Bohdanivka Karyer, and Pivnichnko-Shevchenskiy Karyer; 4 — Komintern; 5 — Nove; 6 — Zheliabivka; 7 — Istochne; 9 — Vyshchetarasivka; 10 — Mayorivka; 11 — Mala Lepetykha

11 од. (рис. 38). Довжина 10,0—12,2 см, ширина клинка 2,4—3,0 см. Усі походять із поховань РБВ на відносно обмеженій території: від Поінгулля до Криму (рис. 39). Поховання — переважно основні або впускні в кургани енеоліту і ямної культури. За стратиграфією та ознаками обряду належать до різних періодів ямної КС. Найранішими, мабуть, є поховання Істочне 12/5 і 2/3 у групі Шевченківського кар'єру біля м. Покровськ (колишнє Орджонікідзе), які можна віднести до зламу першого—другого періодів ямної КС (Николова 1992а, с. 166). Одним із найпізніших є поховання Касперівка 1/8 у дерев'яній скрині. Незрозумілою є хронологічна позиція ножа із поховання 2/3 групи Експлуатаційного парку (Богданівський кар'єр, м. Покровськ), виявленого під час дослідження енеолітичного поховання. Схоже, він походить із зруйнованого поховання (Николова, Рассамкин 1985).

За деталями форми виділено такі варіанти.

Варіант А. Ножі з прямим черешком, чітко виділеним переходом до клинка, плавно вигнутими сторонами клинка і трохи заокругленим на кінці лезом — 6 од. (рис. 38).

Варіант Б. У двох ножів перехід від черешка виражено плавним прогином до пологих плічок (рис. 38: 7, 8).

Варіант В. Три ножі з прямими, майже паралельними сторонами в нижній половині клинка (рис. 38: 9—11). В. Я. Кияшко особливо відзначив один ніж подібної форми із пізньоямного поховання в Подонні серед основної маси знахідок (1999, с. 80, 151, рис. 95: 15). Такі ножі нагадують форми, які з'явилися в катакомбний період — з т. зв. п'ятикутним клинком чи з прямими паралельними боками, які, на відміну від ямних, частково заточені, а саме від вістря клинка до середини. Але називати цю форму ямних ножів прототипами катакомбних поки складно через малу кількість знахідок. Можливе й утворення «випадкових форм» через сточену нижню половину леза під час використання.

Тип 7. Ножі з довгим клинком вузько-видовжених пропорцій, плавно випуклими лезами, максимальна ширина припадає приблизно на середину клинка, плічка не виражені (5 од.). Чотири — з Подонців'я, один із Присивашся (рис. 40: 41). Два походять з ранньокатакомбних поховань (рис. 40: 1, 2), два — з поховань донецької катакомбної культури (рис. 40: 3, 4), один — з інгульського поховання (рис. 40: 5). Ніж із ранньокатакомбного поховання Зимогір'я 1/6 виділяється значним розміром і кованим ребром по центру клинка, довжина 19,0 см, ширина клин-

Рис. 40. Ножі типу VIII.7: 1 — Зимогір'я 1/6; 2 — Сіверськ 1/2; 3 — Астахове 22/4; 4 — Черевків 1/5; 5 — Сергіївка 4/11 (1 — Братченко, 2001; 2 — Смирнов 1996; 3 — Евдокимов 1991; 4 — Городцов 1905; 5 — Кубышев и др. 1984)

Fig. 40. Knives of Type VIII.7: 1 — Zymohirya 1/6; 2 — Siversk 1/2; 3 — Astakhove 22/4; 4 — Cherevkiv 1/5; 5 — Serhiyivka 4/11 (1 — Bratchenko 2001; 2 — Smirnov 1996; 3 — Yevdokimov 1991; 4 — Berestnev 2001; 5 — Kubishev et al. 1984)

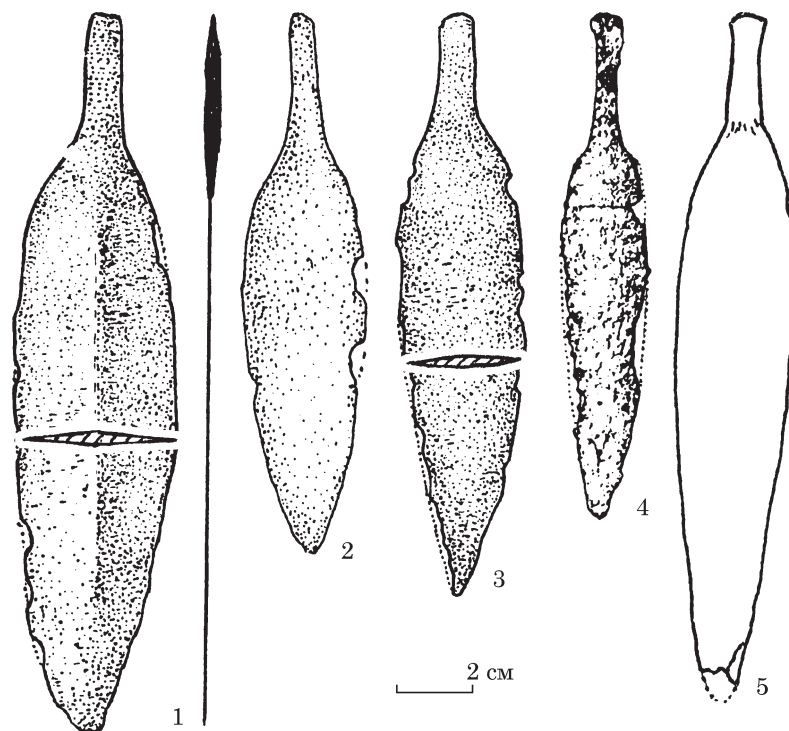

Рис. 41. Карта знахідок ножів типу VIII.7 у катакомбних похованнях: 1 — Зимогір'я; 2 — Сіверськ; 3 — Астахове; 4 — Черевків; 5 — Сергіївка

Fig. 41. Spatial distribution of Type VIII.7 knives in Catacomb graves: 1 — Zymohirya; 2 — Siversk; 3 — Astakhove; 4 — Cherevkiv; 5 — Serhiyivka

ка 4,2 см. Таким за довжиною є кинджал із Сергіївки у Присивашші, але має вузький клинок завширшки 2,8 см. Довжина інших ножів 13,0—15,0 см, ширина клинка 2,0—3,2 см. На східних степових теренах довгі ножі з листоподібним клинком і максимальною шириною приблизно

в центрі клинка, «з плавними контурами абрису» побутували довше. Подібні відомі в ямних похованнях Калмикії, спорадично трапляються в похованнях середнього бронзового віку степового Передкавказзя, Південного Приуралля. В. Я. Кияшко зіставляє їх із раннім або розви-

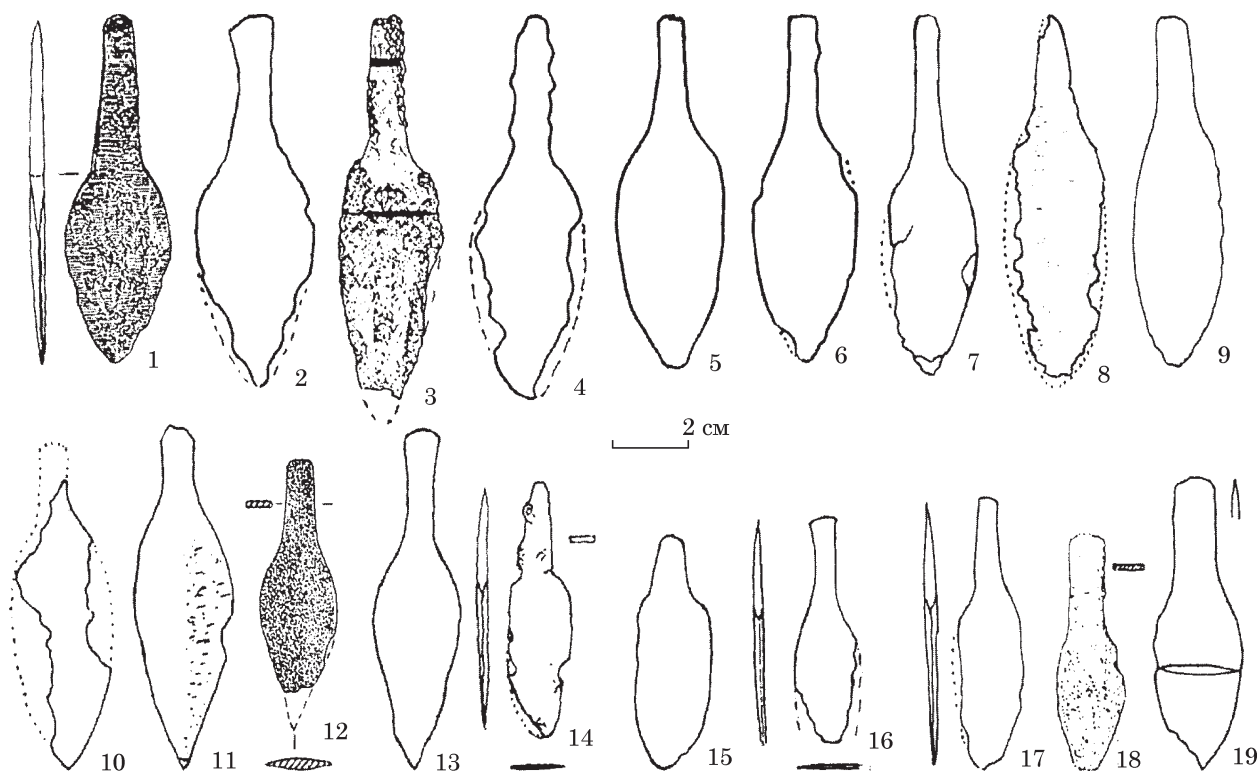

Рис. 42. Ножі типу VIII.8: 1 — Жданів-Виноградники 1/5; 2, 13 — ВСГІ (Луганськ) 3/19; 3 — Кондратівка 3/10; 4 — Роздолівка 2/1; 5 — Акермень І 17/4; 6 — Преображенне, 1/14; 7 — Чорнухине 1/9; 8 — Яски 2/2; 9 — Кривий Ріг, ПГЗК 10/6; 10 — Астахове 3/15; 11 — Вовчанськ 1/30; 12 — Мала Тернівка 1/9; 14 — Залізний Порт 6/7; 15 — Вовчанськ І 1/23; 16 — Радянське 2/22; 17 — Покровське 1/6; 18 — Баратівка 1/13; 19 — Вербівка 10/7 (1 — Кульбака 1984; 2, 13 — Гладких и др. 1974; 3 — Кульбака, Качур 1998; 4 — Кравец и др. 1991; 5 — Вязьмитина та ін. 1960; 6 — Красильников, Тельнова 1993; 7 — Гершкович 1996; 8 — Алексеева 1976; 9 — Крылова 1964; 10 — Евдокимов 1991; 11 — Кубышев и др. 1980; 12 — Кубышев и др. 1981; 14 — Евдокимов и др. 1982; 15 — Кубышев и др. 1979; 16 — Евдокимов и др. 1989; 17 — Кравец и др. 2000; 18 — Петренко, Елагина 1968; 19 — Клименко 1997)

Fig. 42. Knives of Type VIII.8: 1 — Zhdaniv-Vynohradnyky 1/5; 2, 13 — VSGI (Luhansk) 3/19; 3 — Kondrativka 3/10; 4 — Rozdolivka 2/1; 5 — Akermen I 17/4; 6 — Preobrazhenne, 1/14; 7 — Chornukhyne 1/9; 8 — Yasky 2/2; 9 — Kryvyi Rih, PGZK 10/6; 10 — Astakhove 3/15; 11 — Vovchansk 1/30; 12 — Mala Ternivka 1/9; 14 — Zaliznyi Port 6/7; 15 — Vovchansk I 1/23; 16 — Radianske 2/22; 17 — Pokrovske 1/6; 18 — Barativka 1/13; 19 — Verbivka 10/7 (1 — Kulbaka 1984; 2, 13 — Gladkikh et al. 1974; 3 — Kulbaka, Kachur 1998; 4 — Kravets et al. 1991; 5 — Vyazmitina et al. 1960; 6 — Krasilnikov, Telnova 1993; 7 — Gershkovich 1996; 8 — Alekseeva 1976; 9 — Krilova 1964; 10 — Yevdokimov 1991; 11 — Kubishev et al. 1980; 12 — Kubishev et al. 1981; 14 — Yevdokimov et al. 1982; 15 — Kubishev et al. 1979; 16 — Yevdokimov et al. 1989; 17 — Kravets et al. 2000; 18 — Petrenko, Yelagina. 1968; 19 — Klimenko 1997)

ним періодами донецької катакомбної культури, але більшість із них відрізняються ширшими пропорціями (Кияшко 1999, рис. 8: 1, 6; 2002, с. 43, рис. 8: 6; Гак, Калмыков 2009, с. 107, рис. 1: 28—35; с. 108). Найближчий до наших за формою ніж походить із поховання Упраздно-Кагальницький III 1/8 у Нижньому Подонні, який, за В. Я. Кияшко, належить до «ранньодонецького етапу» (там само).

Тип 8. Ножі з коротким клинком овальної конфігурації, максимальна ширина припадає на верхню його половину чи середину — 19 од. (рис. 42). Варіанти цього типу ножів походять з ямних і, переважно катакомбних поховань, трапляються на широких просторах степової України (рис. 43).

Варіант А. Доволі численна серія (13 од.) — невеликі ножі, приблизно однакових розмірів, довжина 9,0—10,8 см, ширина клинка 2,4—

3,2 см (рис. 42: 1—13). Один — менший, але таких само пропорцій (рис. 42: 12). Сім ножів з відносно довгим черешком (3,0—4,4 см) походять з катакомбних поховань раннього і пізнього періодів на теренах від Подонців'я до Північного Приазов'я. П'ять мають коротші черешки (2,0—2,6 см), три з них супроводжували ямні поховання пізнього періоду в Подонців'ї, на р. Інгулець і на р. Дністер (рис. 42: 8—10). Два ножі маємо з інгульських поховань у районі Утлюкського лиману в Північно-Західному Приазов'ї (рис. 42: 11, 12).

Варіант Б. Два малі ножі з асиметричним клинком завдовжки 6,0 і 6,6 см, ширина клинка 1,8 і 2,0 см. Виявлено в пізньоямних похованнях у Причорномор'ї та Північно-Західному Приазов'ї (рис. 42: 14, 15).

Варіант В. Два малі ножі завдовжки близько 7,0 см, з вузьким клинком завширшки при-

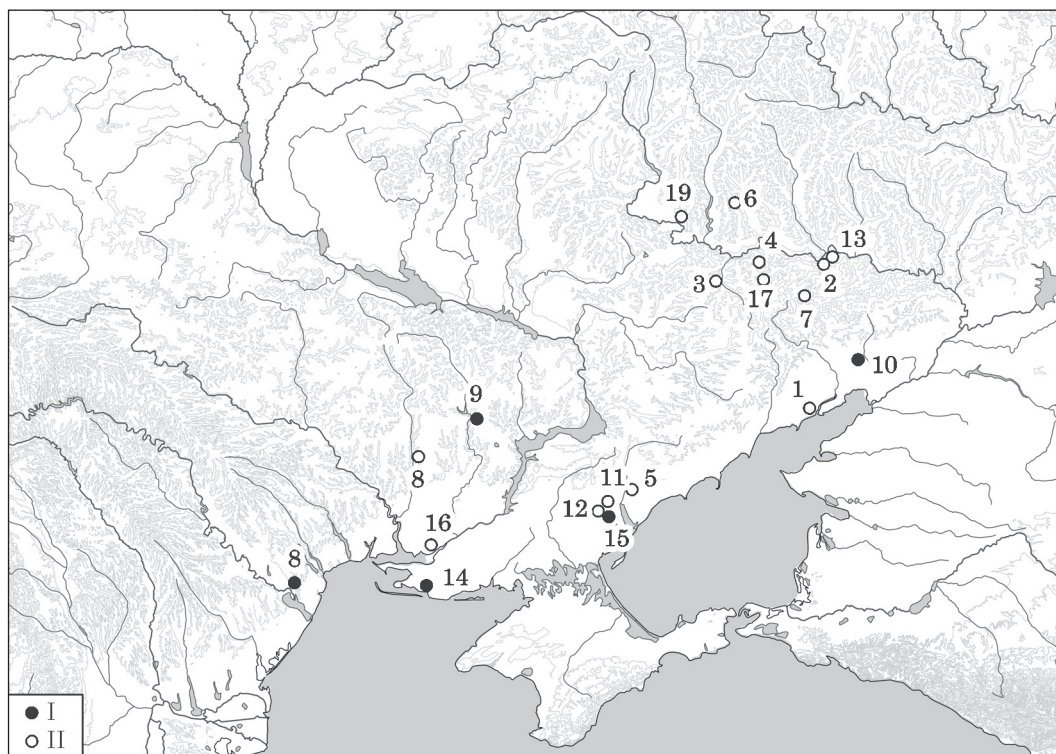

Рис. 43. Карта поширення ножів типу VIII.8: 1 — Жданів-Виноградники; 2, 13 — Луганськ (ВСГІ); 3 — Кондратівка; 4 — Роздолівка; 5 — Акермень; 6 — Преображенне; 7 — Чорнухине; 8 — Яски; 9 — Кривий Ріг; 10 — Астахове; 11, 15 — Вовчанськ; 12 — Мала Тернівка; 14 — Залізний Порт; 16 — Радянське; 17 — Покровське; 18 — Баратівка; 19 — Вербівка. **Умовні позначки:** I — ямні поховання; II — катакомбні поховання

Fig. 43. Spatial distribution of Type VIII.8 knives: 1 — Zhdaniv-Vynohradnyky; 2, 13 — Luhansk (VSGI); 3 — Kondrativka; 4 — Rozdolivka; 5 — Akermen; 6 — Preobrazhenne; 7 — Chornukhyne; 8 — Yasky; 9 — Kryvyi Rih; 10 — Astakhove; 11 — Vovchansk; 12 — Mala Ternivka; 14 — Zaliznyi Port; 15 — Vovchansk; 16 — Radianske; 17 — Pokrovske; 18 — Barativka; 19 — Verbivka. **Legend:** I — Yamna graves, Mykhailivka settlement; II — Catacomb graves

близно 1,6 см, з відносно вузьким черешком завширшки 0,6 см (рис. 42: 16, 17). Походять із інгульського поховання в низинах Дніпра та з пізньокатакомбного поховання в Подонців'ї.

Варіант Г. Два невеличкі ножі завдовжки 7,8 і 6,2 см, ширина клинка 2,2 і 1,8 см, черешок прямий, відносно широкий 1,1 і 1,0 см (рис. 42: 18, 19). Походять з інгульського поховання в Поїгуллі та пізньокатакомбного в Подонців'ї.

Група IX. Ножі з клинком, розширеним від черешка до середини чи до верхньої його третини (біля вістря). Найчисленніша група — 78 од. Різняться за конфігурацією клинка та пропорціями.

Тип 1. Ножі широких пропорцій з вузькими плічками, прямо розширеним клинком приблизно до його середини (рис. 44; 45). У літературі мають назву «п'ятикутні» або «ромбоподібні». У більшості заточена тільки звужена до вістря частина клинка. Особлива увага до цієї групи пов'язана з періодизацією катакомбних пам'яток Донецчини і Доно-Волзького регіону. На теренах України більшість таких ножів зосереджена в Подонців'ї (рис. 46). 15 ножів цього типу представлено трьома різновидами.

Варіант А. Ножі відносно широких пропорцій з прямим черешком і ромбоподібним клинком — 11 од. (рис. 44). Довжина відрізаних зразків 9,0—15,0 см, ширина клинка 2,6—4,6 см. Є

ножі, заточені по периметру клинка (рис. 44: 2) і частково заточені (переважна більшість) приблизно від перегину в місці максимальної ширини клинка до вістря (рис. 44: 1, 3, 6—10).

Три ножі (рис. 44: 1—3) походять із ранньокатакомбних поховань Донецчини (переддонецького періоду, за О. М. Смирновим, чи ранньодонецьких, за С. Н. Братченком, що відповідає андріюковському періоду, за В. Я. Кияшко). Але більшість виявлено в похованнях разом із класичними донецькими кубками, тобто належать до раннього та розвиненого періодів донецької катакомбної культури. Тільки два ножі виявлено далеко на захід від Сіверського Дінця в інгульських похованнях. Один був у похованні на р. Молочна (рис. 44: 10). Ще один подібний ніж виявлено нещодавно в похованні 1/16 на р. Інгулець біля с. Вишневе (Тесленко 2017). Ножі подібної схеми є також на схід від Подонців'я — у Доно-Волзькому міжріччі в катакомбних похованнях успенського періоду, за В. Я. Кияшко (1999, рис. 96: 23, 25, 27; 2002, рис. 5: 1, 2, 4, 5, 9, 8, 11, 12)⁷. Є. І. Гак під-

7. Успенський період, за В. Я. Кияшком, відповідає ранньому періоду донецької катакомбної культури, до якого він відносить і комплекс Олександрівськ 9/25, і загалом пропонує називати цей тип ножів «олександрівським» (2002, с. 25).

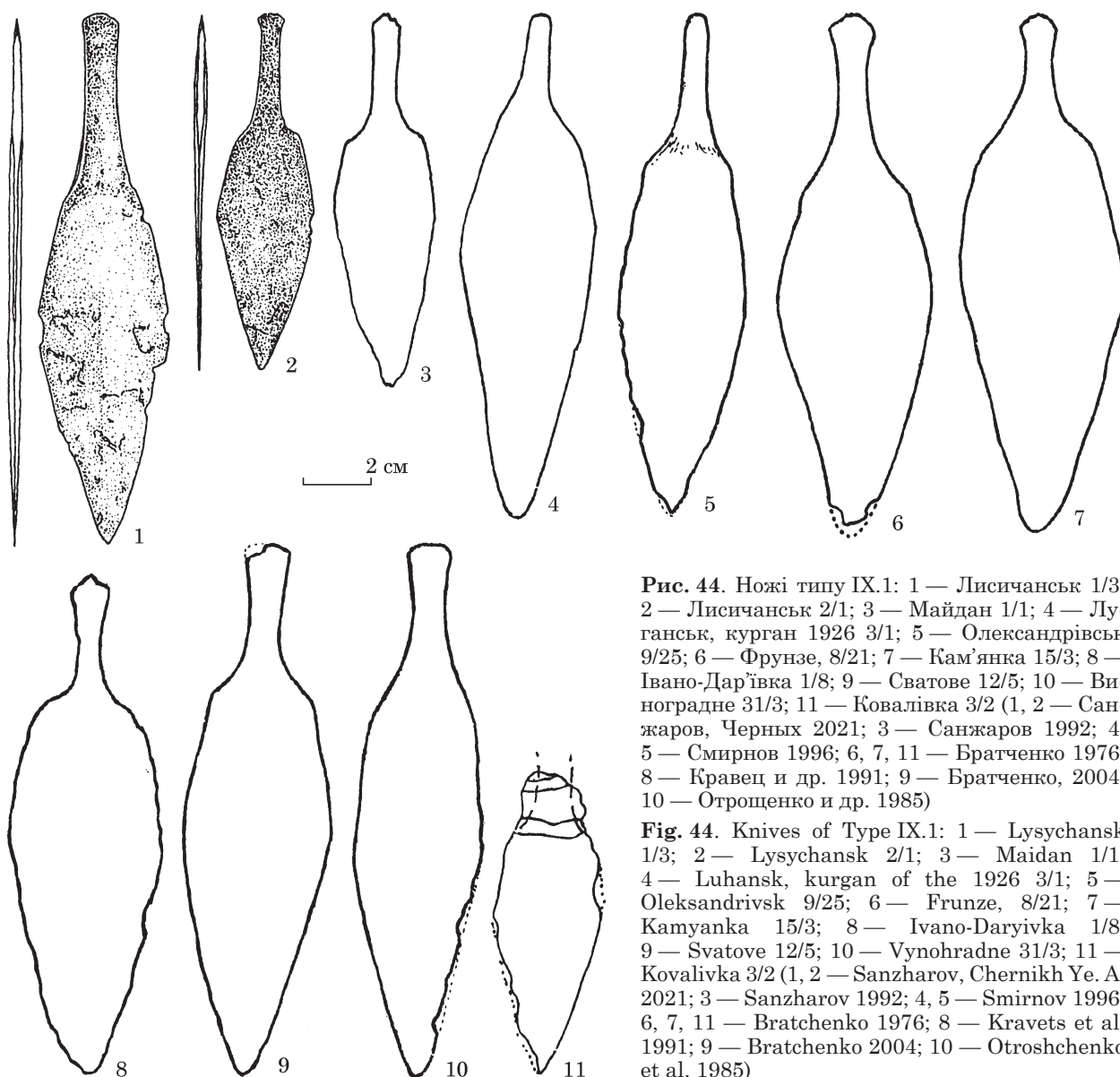

Рис. 44. Ножі типу IX.1: 1 — Лисичанськ 1/3; 2 — Лисичанськ 2/1; 3 — Майдан 1/1; 4 — Луганськ, курган 1926 3/1; 5 — Олександрівськ 9/25; 6 — Фрунзе, 8/21; 7 — Кам'янка 15/3; 8 — Івано-Дар'ївка 1/8; 9 — Сватове 12/5; 10 — Виноградне 31/3; 11 — Ковалівка 3/2 (1, 2 — Санжаров, Черных 2021; 3 — Санжаров 1992; 4, 5 — Смирнов 1996; 6, 7, 11 — Братченко 1976; 8 — Кравец и др. 1991; 9 — Братченко, 2004; 10 — Отрошенко и др. 1985)

Fig. 44. Knives of Type IX.1: 1 — Lysychansk 1/3; 2 — Lysychansk 2/1; 3 — Maidan 1/1; 4 — Luhansk, kurgan of the 1926 3/1; 5 — Oleksandrivsk 9/25; 6 — Frunze, 8/21; 7 — Kamyanka 15/3; 8 — Ivano-Daryivka 1/8; 9 — Svatove 12/5; 10 — Vynohradne 31/3; 11 — Kovalivka 3/2 (1, 2 — Sanzharov, Chernikh Ye. A. 2021; 3 — Sanzharov 1992; 4, 5 — Smirnov 1996; 6, 7, 11 — Bratchenko 1976; 8 — Kravets et al. 1991; 9 — Bratchenko 2004; 10 — Otroshchenko et al. 1985)

креслює пріоритет Сіверського Дінця у виробництві цього типу ножів (2002, с. 124).

Варіант Б. Два різновеликі ножі з клинком вужчих пропорцій, заточені тільки на звуженій до вістря частині клинка (рис. 45: 1, 2)⁸. Походять із поховань донецької катакомбної культури на Донеччині та різняться деталями. Великий ніж із поховання Новомикільське 1/5 з прямим довгим черешком і відносно широкими пологими плічками. Довжина 24,2 см, максимальна ширина дещо нижче середини клинка становить 4,3 см. Кинджал із Фрунзе 8/2-2 — довжина 14,6 см, ширина 3,1 см — має корот-

кий відносно широкий черешок, розширений до трохи виділених вузьких плічок.

Подібні ножі (рис. 45: 3, 4) є знані в Нижньому Подонні та Поволжі і датуються раннім періодом донецької катакомбної культури або успенським періодом кавказької металообробки (Кияшко 1999, с. 155, рис. 99: 2; 2002, рис. 5).

Варіант В. Два різновеликі ножі з Подонців'я вирізняються менш вираженою ромбоподібною формою, позаяк клинок унизу (біля черешка) має майже паралельні сторони. Ніж з ранньокатакомбного поховання Новоселівка 1/9 має короткий широкий черешок, розширений від п'яти до плічок (рис. 45: 5). Ніж із поховання донецької катакомбної культури ВСГІ (Луганськ) 3/19, завдовжки приблизно 16,8 см і завширшки 4,5 см, вирізняється широкими пологими плічками, а також має заточку по всьому периметру клинка (рис. 45: 6).

Тун 2. Ножі видовжених пропорцій, з прямо розширеними сторонами клинка та максималь-

8. Спершу такі ножі було віднесено до 2-го привольненського типу (Братченко 1976, с. 49—51). Але О. М. Смирнов доречно вказав на відмінність цих ножів від 2-го привольненського типу, бо вони мають найбільшу ширину приблизно на середині клинка, тобто належать до типу «ромбоподібних» раннього періоду донецької катакомбної культури (1996, с. 33, 109—111, 144, рис. 12).

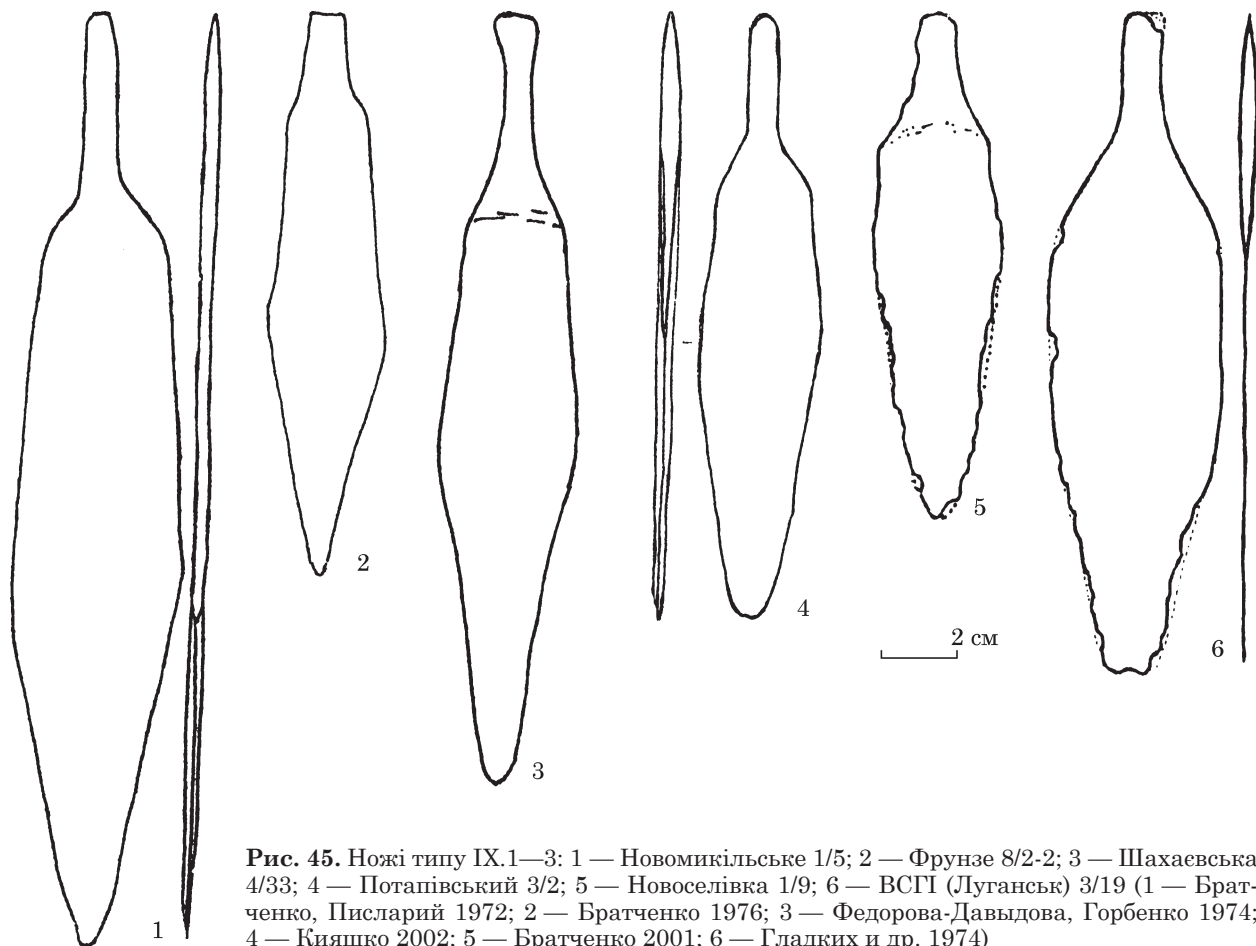

Рис. 45. Ножі типу IX.1—3: 1 — Новомикільське 1/5; 2 — Фрунзе 8/2-2; 3 — Шахаєвська 4/33; 4 — Потапівський 3/2; 5 — Новоселівка 1/9; 6 — ВСГІ (Луганськ) 3/19 (1 — Братченко, Писларий 1972; 2 — Братченко 1976; 3 — Федорова-Давыдова, Горбенко 1974; 4 — Кияшко 2002; 5 — Братченко 2001; 6 — Гладких и др. 1974)

Fig. 45. Knives of Type IX.1—3: 1 — Novomykilske 1/5; 2 — Frunze 8/2-2; 3 — Shakhayevska 4/33; 4 — Potapivskyi 3/2; 5 — Novoselivka 1/9; 6 — VSGI (Luhansk) 3/19 (1 — Bratchenko, Pislarii 1972; 2 — Bratchenko 1976; 3 — Fedorova-Davidova, Gorbenko 1974; 4 — Kiyashko 2002; 5 — Bratchenko 2001; 6 — Gladkikh et al. 1974)

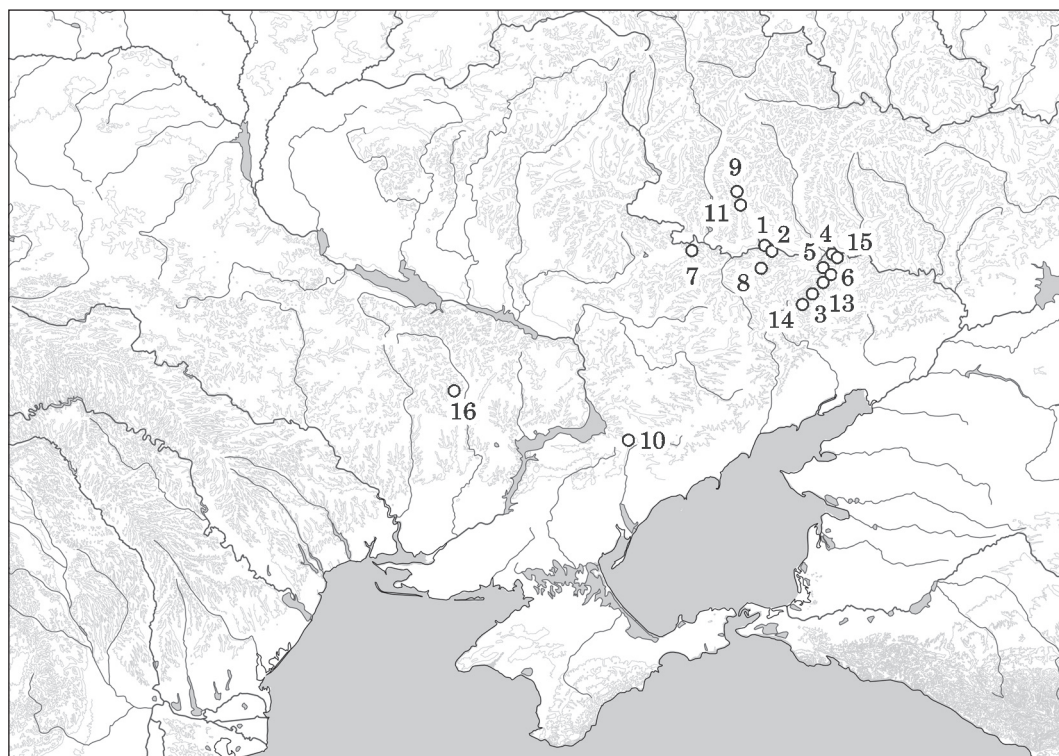

Рис. 46. Карта поширення ножів типу IX.1—3 у катакомбних похованнях: 1, 2 — Лисичанськ; 3 — Майдан; 4 — Луганськ; 5 — Олександрівськ; 6 — Фрунзе; 7 — Кам'янка; 8 — Івано-Дар'ївка; 9 — Сватове; 10 — Виноградне; 11 — Новомикільське; 12 — Фрунзе; 14 — Новоселівка; 15 — Луганськ (ВСГІ); 16 — Вишневе

Fig. 46. Spatial distribution of Type IX.1—3 knives in Catacomb graves: 1, 2 — Lysychansk; 3 — Maidan; 4 — Luhansk; 5 — Oleksandrivsk; 6 — Frunze; 7 — Kamyanka; 8 — Ivano-Daryivka; 9 — Svatove; 10 — Vynohradne; 11 — Novomykilske; 12 — Frunze; 14 — Novoselivka; 15 — Luhansk (VSGI); 16 — Vyshneve

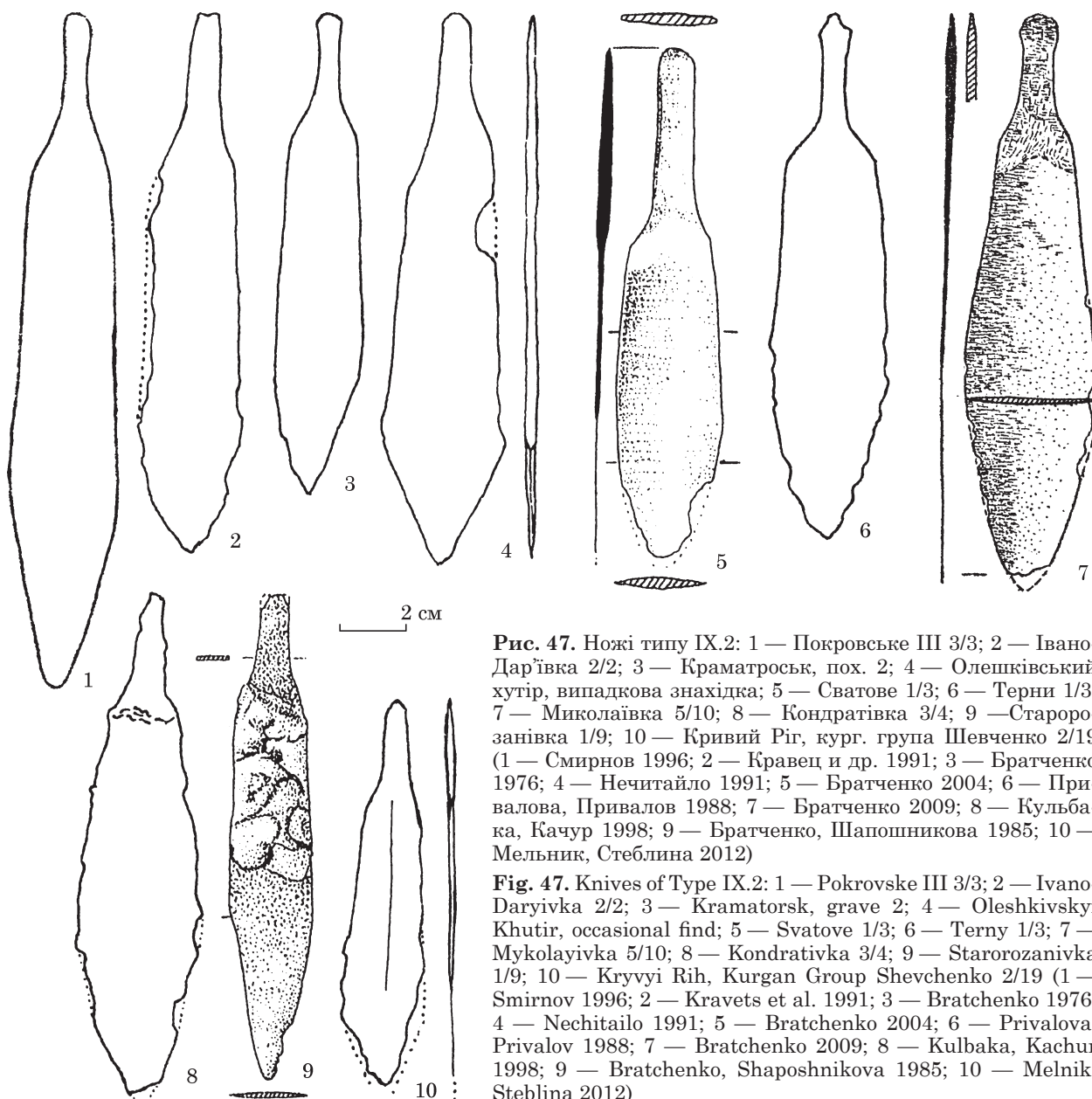

Рис. 47. Ножі типу IX.2: 1 — Покровське III 3/3; 2 — Івано-Дар'ївка 2/2; 3 — Краматорськ, пох. 2; 4 — Олешківський хутір, випадкова знахідка; 5 — Сватове 1/3; 6 — Терни 1/3; 7 — Миколаївка 5/10; 8 — Кондратівка 3/4; 9 — Старорозанівка 1/9; 10 — Кривий Ріг, кург. група Шевченко 2/19 (1 — Смирнов 1996; 2 — Кравец и др. 1991; 3 — Братченко 1976; 4 — Нечитайло 1991; 5 — Братченко 2004; 6 — Привалова, Привалов 1988; 7 — Братченко 2009; 8 — Кульбака, Качур 1998; 9 — Братченко, Шапошникова 1985; 10 — Мельник, Стеблина 2012)

Fig. 47. Knives of Type IX.2: 1 — Pokrovske III 3/3; 2 — Ivano-Daryivka 2/2; 3 — Kramatorsk, grave 2; 4 — Oleshkivskiy Khutir, occasional find; 5 — Svatove 1/3; 6 — Terny 1/3; 7 — Mykolayivka 5/10; 8 — Kondrativka 3/4; 9 — Starorozanivka 1/9; 10 — Kryvyi Rih, Kurgan Group Shevchenko 2/19 (1 — Smirnov 1996; 2 — Kravets et al. 1991; 3 — Bratchenko 1976; 4 — Nechitailo 1991; 5 — Bratchenko 2004; 6 — Privalova, Privalov 1988; 7 — Bratchenko 2009; 8 — Kulbaka, Kachur 1998; 9 — Bratchenko, Shaposhnikova 1985; 10 — Melnik, Steblina 2012)

ною шириною в його верхній третині (біля вістря), яка і є лезом — 10 од. (рис. 47). Довжина 11,0—19,4 см, ширина клинка 2,4—4,0 см. Більшість походить із поховань донецької катакомбної культури Подонців'я (рис. 48). Цей тип ножів отримав від С. Н. Братченка назву «другого привольненського типу» (1976, с. 49—51, рис. 22: 8; 24: 10—15). За спостереженнями О. М. Смирнова, ножі цього типу (Покровське III 3/3, Миколаївка 1/5) були разом із посудом, який зберігає в орнаментативні риси донецької катакомбної культури, тобто за його періодизацією належать до початку пізнього періоду цієї культури (1996, с. 109—110, рис. 47: 1, 2). Комплекси Івано-Дар'ївка 2/2 і Сватове 1/3 зараховано до середнього чи розвиненого донецького катакомбного періоду (Кравец и др. 1991, с. 34; Братченко 2004, с. 179—181, рис. 87).

Такі ножі трапилися на схід від Сіверського Дінця в похованнях катакомбного часу Нижньо-

го і Середнього Подоння та, на думку В. Я. Кияшка, відповідають «привільненському» періоду розвитку кавказької металургії і розглядаються ним як нова ступінь еволюції клинків «олександрівського» типу (1999, рис. 96: 25, 27; 2002, с. 26—27, 42, рис. 7: 1—6, 11).

На захід від Донеччини такі ножі трапляються рідко — три од. Один — випадкова знахідка на лівому березі Дніпра (Олешківський хутір). Другий супроводжував поховання інгульської катакомбної культури (Старорозанівка). Третій, мабуть, із втраченим частково вістрям, виявлено в похованні на р. Інгулець (Кривий Ріг, курганна група Шевченко) з неясними культурними ознаками: в катакомбі з округлою вхідною ямою, довгим пандусом перед овальною камерою, скорченою позою небіжчика на лівому боці та неорнаментованим горщиком дніпро-азовського типу.

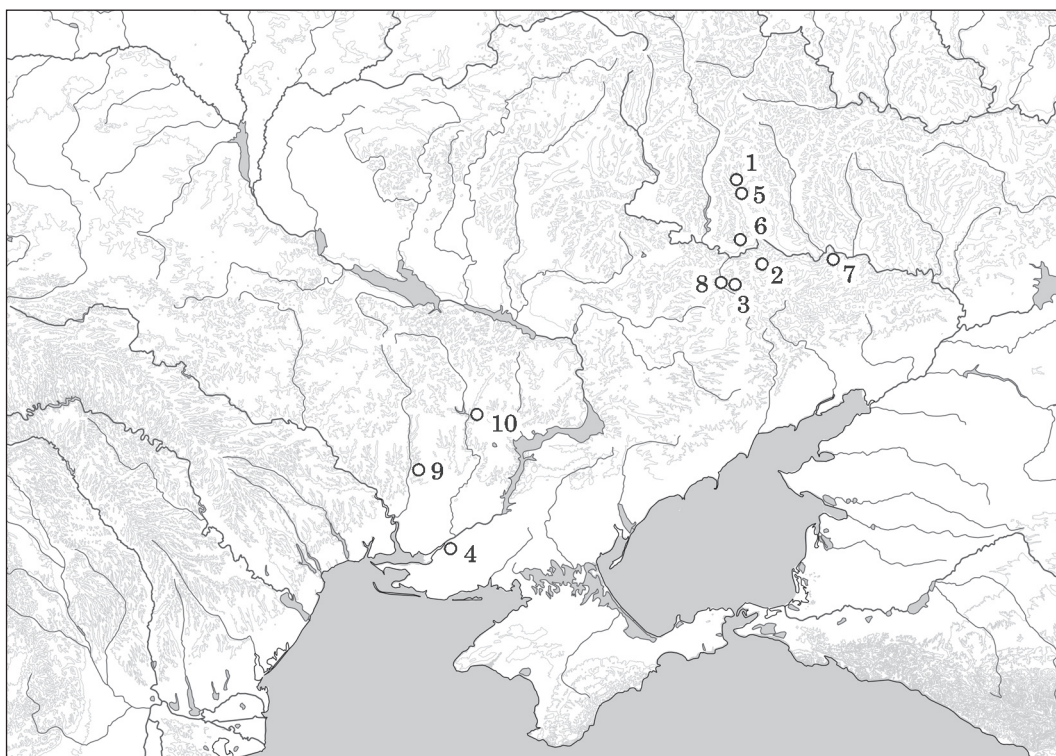

Рис. 48. Карта знахідок ножів типу IX.2 у катакомбних похованнях: 1 — Покровське; 2 — Івано-Дар'ївка; 3 — Краматорськ; 4 — Олешки; 5 — Сватове; 6 — Терни; 7 — Миколаївка; 8 — Кондратівка; 9 — Старорозанівка; 10 — Кривий Ріг, кург. група Шевченко

Fig. 48. Spatial distribution of Type IX.2 knives in Catacomb graves: 1 — Pokrovske; 2 — Ivano-Daryivka; 3 — Kramatorsk; 4 — Oleshky; 5 — Svatove; 6 — Terny; 7 — Mykolayivka; 8 — Kondrativka; 9 — Starorozanivka; 10 — Kryvyi Rih, Kurgan Group Shevchenko

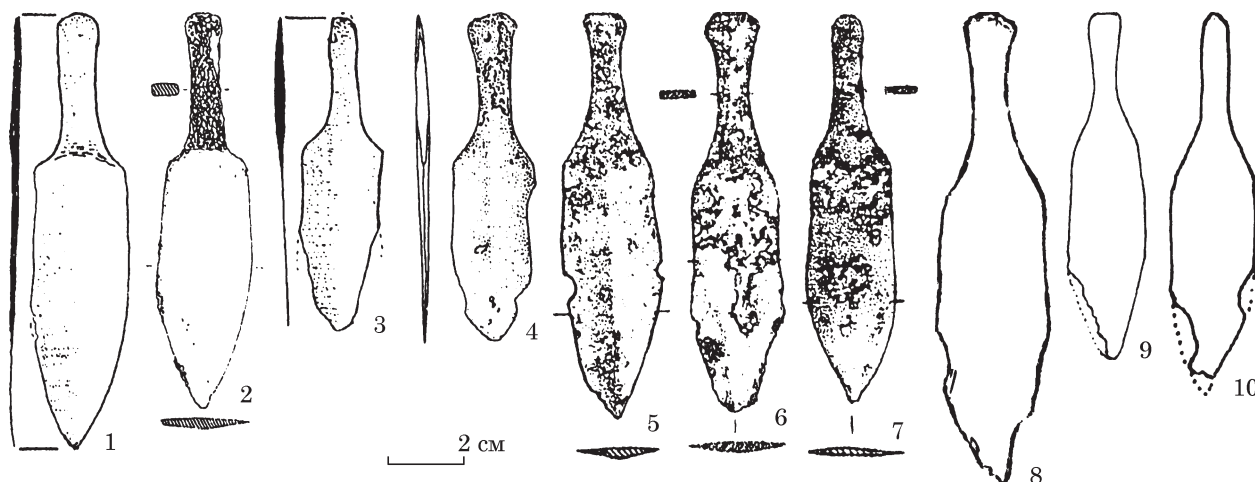

Рис. 49. Ножі типу IX.3: 1 — Сватове 18/2; 2 — Кривий Ріг, Довга Могила 8; 3 — Сватове 10/2; 4 — Невське 2/10; 5 — Заможне 6/3; 6 — Заможне 5/2; 7 — Заможне 5/7; 8 — Дмитрівка 3/6; 9 — Слинєнка 8/2; 10 — Сватове 14/1 (1, 3, 10 — Братченко 2004; 2 — Мельник, Стеблина 2012; 4 — Санжаров, Братченко 1999; 5—7 — Отрошенко, Пустовалов 1991; 8 — Папанова и др. 2017; 9 — Кубышев и др. 1986)

Fig. 49. Knives of Type IX.3: 1 — Svatove 18/2; 2 — Kryvyi Rih, Dovha Mohyla 8; 3 — Svatove 10/2; 4 — Nevske 2/10; 5 — Zamozhne 6/3; 6 — Zamozhne 5/2; 7 — Zamozhne 5/7; 8 — Dmytrivka 3/6; 9 — Slynenska 8/2; 10 — Svatove 14/1 (1, 3, 10 — Bratchenko 2004; 2 — Melnik, Steblina 2012; 4 — Sanzharov, Bratchenko 1999; 5—7 — Otroshchenko, Pustovalov 1991; 8 — Papanova et al. 2017; 9 — Kubishev et al. 1986)

Туп 3. Невеликі ножі з коротким, трохи розширеним до верхньої третини клинком або з майже паралельними його сторонами. Нагадують ножі «другого привольненського типу», можливо, є похідними від них. 10 од. (рис. 49). Довжина

8,2—12,0 см, ширина 2,0—2,8 см. Різняться заточкою клинка: деякі заточені по всьому периметру клинка (рис. 49: 4), але здебільшого заточена тільки верхня частина клинка. На деяких є кована грань по центру клинка (рис. 49: 4—6).

Рис. 50. Карта знахідок ножів типу IX.3 у катакомбних похованнях: 1, 3, 10 — Сватове; 2 — Кривий Ріг; 4 — Невське; 5—7 — Замозжне; 8 — Дмитрівка; 9 — селище Слинєнка

Fig. 50. Spatial distribution of Type IX.3 knives in Catacomb graves: 1, 3, 10 — Svatove; 2 — Kryvyi Rih; 4 — Nevskе; 5—7 — Zamozhne; 8 — Dmytrivka; 9 — Slynenska

Чотири ножі супроводжували катакомбні поховання з пізньодонецькою керамікою на Донеччині, шість — інгульські поховання на р. Молочна, у пониззі Дніпрі та на р. Інгулець (рис. 50).

Тун 4. Ножі видовжених пропорцій з вузькими плічками, прямими, практично паралельними сторонами більшої частини клинка і трикутною, виділеною невеликими плічками верхньою частиною клинка, яка і є лезом — 13 од. (рис. 51). С. Н. Братченко назвав їх «пікоподібними» (1976, с. 95—96). Більшість походить із пізньокатакомбних поховань Донеччини, один — із інгульського поховання Вербки в Присамар'ї (рис. 52). Навряд чи можна погодитися з віднесенням цього типу ножів до привольненського етапу кавказької металургії (Кияшко 2002, с. 28—29). Адже такі ножі трапилися разом із посудом маницького типу (Біловодськ 6/2). Поховання Миколаївка 1/6; 2/2 та обидва поховання з Біловодська дослідники зараховують до пізнього періоду катакомбної культури (Смирнов 1996, с. 180, рис. 47: 3; Братченко, Санжаров 2001; Братченко 2009, с. 140, рис. 3: 1; Санжаров 2010, с. 338, рис. 221: 19). Лише на деяких горщиках із поховань є елементи донецького стилю (Артемівськ 2/3), які можна віднести до пізнього періоду донецької культури. За пропорціями виділяємо такі варіанти.

Варіант А. Вузько-видовжених пропорцій з довгою передлезовою частиною клинка, максимальна ширина якого припадає на його вер-

хню третину. Довжина 14,0—19,4 см, ширина клинка 2,2—3,2 см (рис. 51: 1—8). На деяких є кована грань по центральній осі клинка. Кінець черешка розкутий.

Варіант Б. Три ножі з коротким клинком широких пропорцій і коротким розкутим на кінці черешком (рис. 51: 9—11). Максимальна ширина припадає на верхню половину клинка. Розміри одного — довжина 16,0 см і ширина клинка 3,8 см; два інші вироби — довжина 10,0 і 10,2 см, ширина 3,2 і 2,8 см.

Варіант В. Два невеличкі ножі відносно вузьких пропорцій з ледь наміченими «плічками» в основі загостреної частини клинка, довжина 10,4 і 9,2 см, ширина 2,4 і 2,0 см (рис. 51: 12, 13).

Тун 5. Ножі видовжених пропорцій з відносно довгими, дуже або трохи увігнутими сторонами клинка перед розширеним вістрям, розміщеним вище його середини — 12 од. (рис. 53). Це тип «полум'яподібні» ножі, за С. Н. Братченко (1976, с. 95—96) або другий тип, за С. М. Кореневським (1978). Ще один ніж із Сватове 2/10 опублікував С. М. Санжаровим (2010, с. 331, рис. 219). Довжина 9,0—16,4 см, ширина клинка 2,0—3,6 см. Більшість походить із пізньокатакомбних поховань Донеччини з керамікою маницького, середньодонецького, пізньодонецького і бахмутського типів. Два ножі маємо в західному ареалі катакомбної КС — на р. Інгулець і Дністер, які відрізняються від інгульських поховань конструкцією

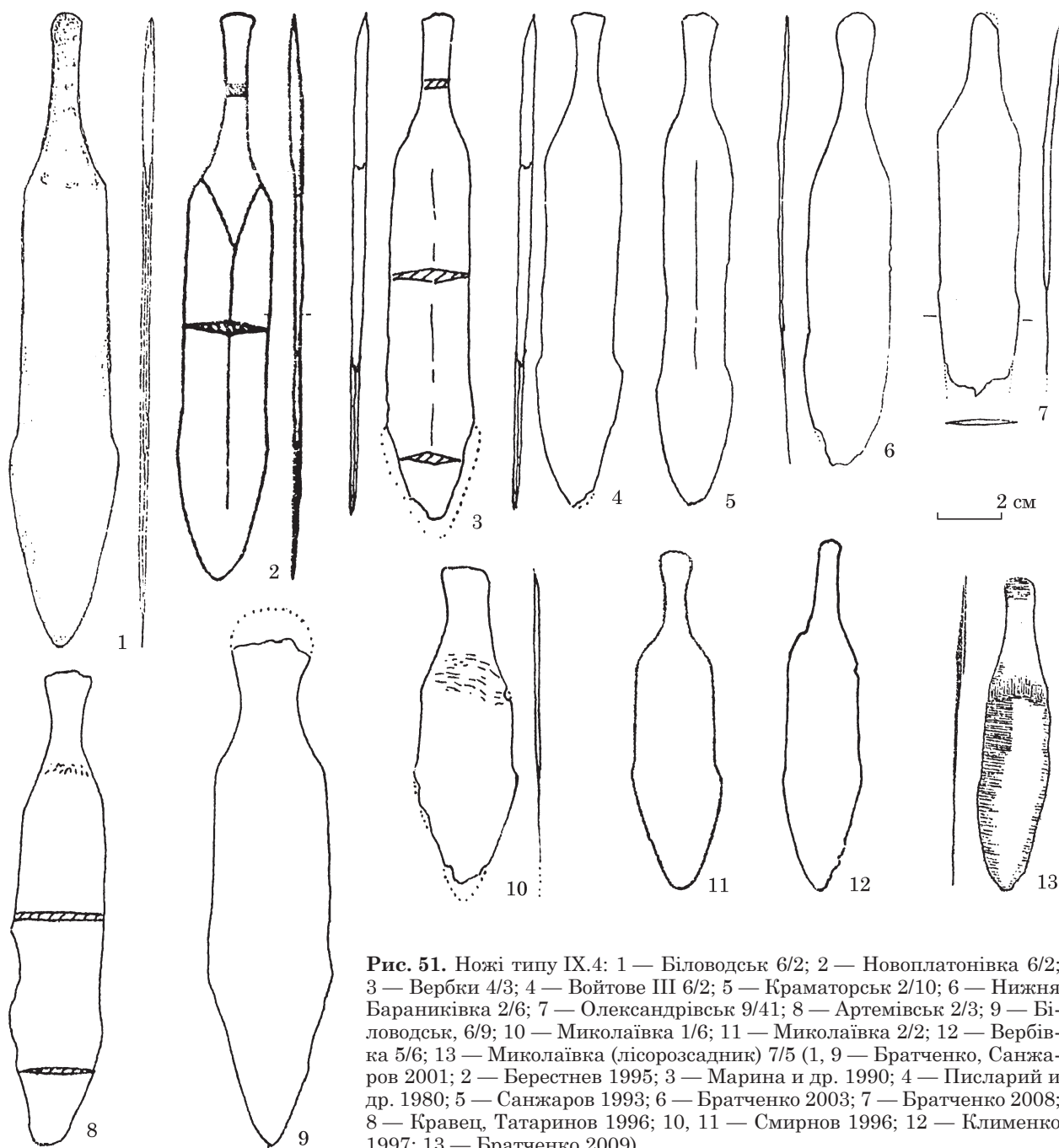

Рис. 51. Ножі типу IX.4: 1 — Біловодськ 6/2; 2 — Новолатонівка 6/2; 3 — Вербки 4/3; 4 — Войтове III 6/2; 5 — Краматорськ 2/10; 6 — Нижня Бараниківка 2/6; 7 — Олександрівськ 9/41; 8 — Артемівськ 2/3; 9 — Біловодськ, 6/9; 10 — Миколаївка 1/6; 11 — Миколаївка 2/2; 12 — Вербівка 5/6; 13 — Миколаївка (лісорозсадник) 7/5 (1, 9 — Братченко, Санжаров 2001; 2 — Берестнев 1995; 3 — Марина et al. 1990; 4 — Писларий et др. 1980; 5 — Санжаров 1993; 6 — Братченко 2003; 7 — Братченко 2008; 8 — Кравець, Татаринів 1996; 10, 11 — Смирнов 1996; 12 — Клименко 1997; 13 — Братченко 2009)

Fig. 51. Knives of Type IX.4: 1 — Bilovodsk 6/2; 2 — Novoplatonivka 6/2; 3 — Verbky 4/3; 4 — Voitove III 6/2; 5 — Kramatorsk 2/10; 6 — Nyzhnia Baranykivka 2/6; 7 — Oleksandrivsk 9/41; 8 — Artemivsk 2/3; 9 — Bilovodsk, 6/9; 10 — Mykolayivka 1/6; 11 — Mykolayivka 2/2; 12 — Verbivka 5/6; 13 — Mykolayivka (Lisorozsadnyk) 7/5 (1, 9 — Bratchenko, Sanzharov 2001; 2 — Berestnev 1995; 3 — Marina et al. 1990; 4 — Pislarii et al. 1980; 5 — Sanzharov 1993; 6 — Bratchenko 2003; 7 — Bratchenko 2008; 8 — Kravets, Tatarinov 1997; 10, 11 — Smirnov 1996; 12 — Klimenko 1997; 13 — Bratchenko 2009)

катакомби, скорченою на боці позою похованих і відповідають пізньокатакомбним похованням Донеччини. Обидва ножі виділяються у цій серії пологими, ледь наміченими плічками в основі клинка (рис. 53: 11, 12). Один ніж (рис. 53: 8) походить із інгульського поховання на р. Інгул⁹ (рис. 54).

9. Ніж із інгульського поховання Христофорівка 6/16 був зарисований двічі. Вперше, коли клинок

Значна кількість знахідок такого роду ножів походить із Подоння і Передкавказзя, де багато екземплярів мають дуже увігнуті сторони

був цілим, удруге — за втрати верхньої його частини. Позаяк у поле зору потрапив другий варіант рисунка, ніж було помилково віднесено до типу односторонніх з вузьким клинком (Черних Л. 2011, с. 30, рис. 2). Висловлюю щирі подяки В. М. Фоменку за наданий перший варіант рисунка.

Рис. 52. Карта поширення ножів типу IX.4 у катакомбних похованнях: 1, 9 — Біловодськ; 2 — Новолатонівка; 3 — Вербки; 4 — Войтове; 5 — Краматорськ; 6 — Нижня Бараниківка; 7 — Олександрівськ; 8 — Артемівськ; 10, 11, 13 — Миколаївка; 12 — Вербівка

Fig. 52. Spatial distribution of Type IX.4 knives in Catacomb graves: 1, 9 — Bilovodsk; 2 — Novoplatonivka; 3 — Verbky; 4 — Voitove; 5 — Kramatorsk; 6 — Nyzhnia Baranykivka; 7 — Oleksandrivsk; 8 — Artemivsk; 10, 11, 13 — Mykolayivka; 12 — Verbivka

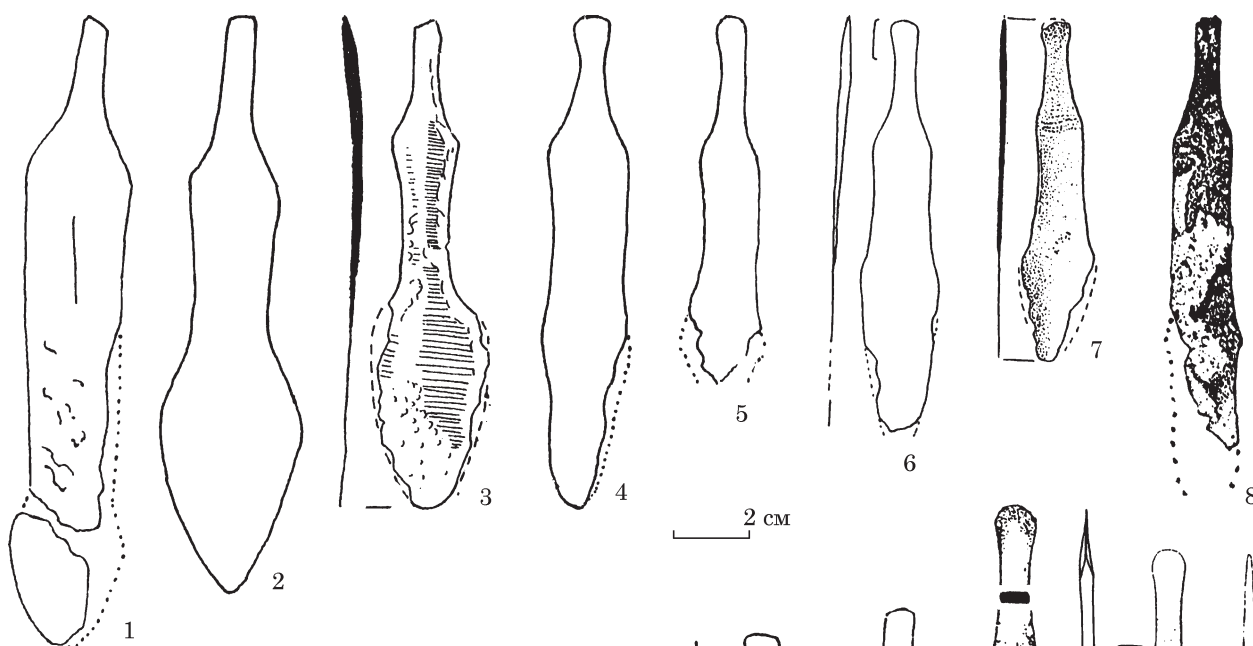
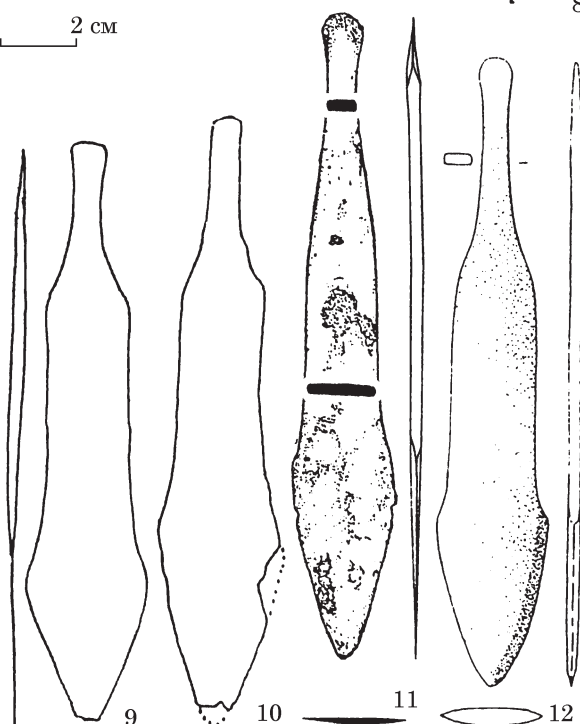

Рис. 53. Ножі типу IX.5: 1 — Фрунзе 8/4; 2 — Говоруха 1/3; 3 — Олександрівськ 10/13; 4 — Блаківка 1/9; 5 — Новомикільське 1/10; 6 — Новомикільське 1/3; 7 — Сватове 10/1; 8 — Христофорівка 6/16; 9 — Степовий 3/5; 10 — Жолобок 3/6; 1977; 11 — Кривий Ріг, Рибасове II 4/10; 12 — Окниця 3/15 (1 — Братченко 1976; 2, 4 — Смирнов 1996; 3 — Післарій 2008; 5, 6 — Братченко, Швецов 1991; 7 — Братченко 2004; 8 — Шапошникова и др. 1973; 9 — Санжаров 2010; 10 — Післарій и др. 1977; 11 — Мельник, Стеблина 2012; 12 — Ключко Е. 1990)

Fig. 53. Knives of Type IX.5: 1 — Frunze 8/4; 2 — Govorukha 1/3; 3 — Oleksandrivsk 10/13; 4 — Blahivka 1/9; 5 — Novomykilske 1/10; 6 — Novomykilske 1/3; 7 — Svatove 10/1; 8 — Khrystoforivka 6/16; 9 — Stepovyi 3/5; 10 — Zholobok 3/6; 1977; 11 — Kryvyi Rih, Rybasove II 4/10; 12 — Oknytsia 3/15 (1 — Bratchenko 1976; 2, 4 — Smirnov 1996; 3 — Pislariy 2008; 5, 6 — Bratchenko, Shvetsov 1991; 7 — Bratchenko 2004; 8 — Shaposhnikova et al. 1973; 9 — Sanzharov 2010; 10 — Pislarii et al. 1977; 11 — Melnik, Steblina 2012; 12 — Klochko Ye. 1990)

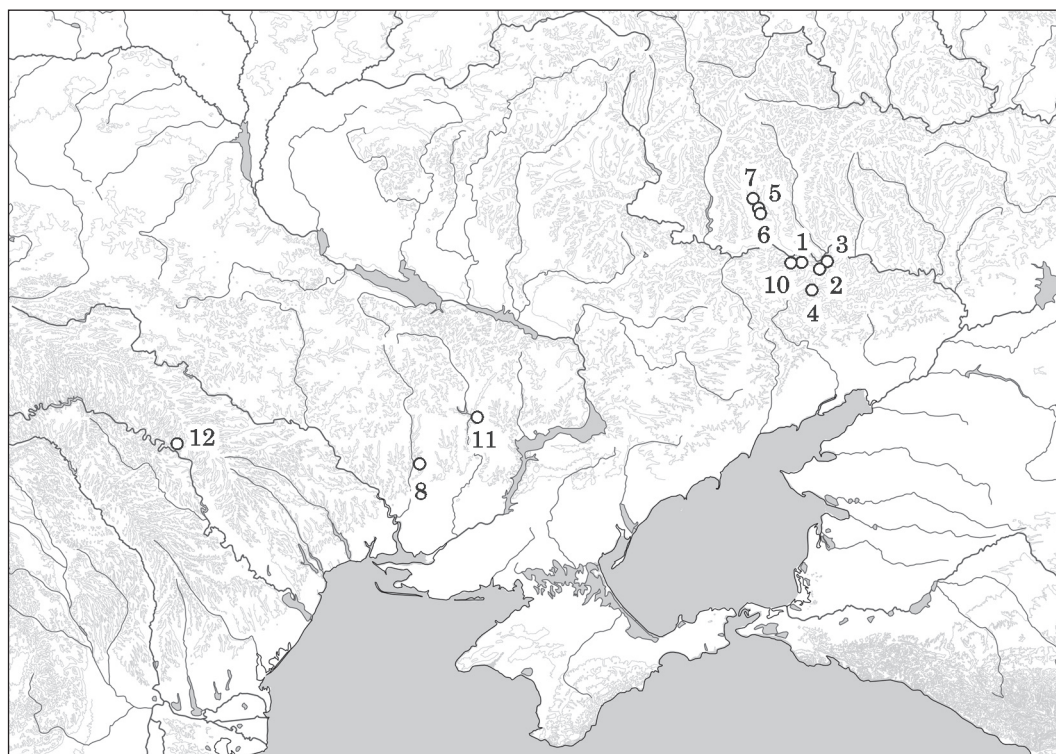

Рис. 54. Карта поширення ножів типу IX.5 у катакомбних похованнях: 1 — Фрунзе; 2 — Говоруха; 3 — Олександрівськ; 4 — Блаківка; 5, 6 — Новомикільське; 7 — Сватове; 8 — Христофорівка; 9 — Степовий; 10 — Жолобок; 11 — Кривий Ріг (Рибасове); 12 — Окниця

Fig. 54. Spatial distribution of Type IX.5 knives in Catacomb graves: 1 — Frunze; 2 — Govorukha; 3 — Oleksandrivsk; 4 — Blahivka; 5, 6 — Novomykilske; 7 — Svatove; 8 — Khrystoforivka; 9 — Stepovyi; 10 — Zholobok; 11 — Kryvyi Rih, Rybasove; 12 — Oknytsia

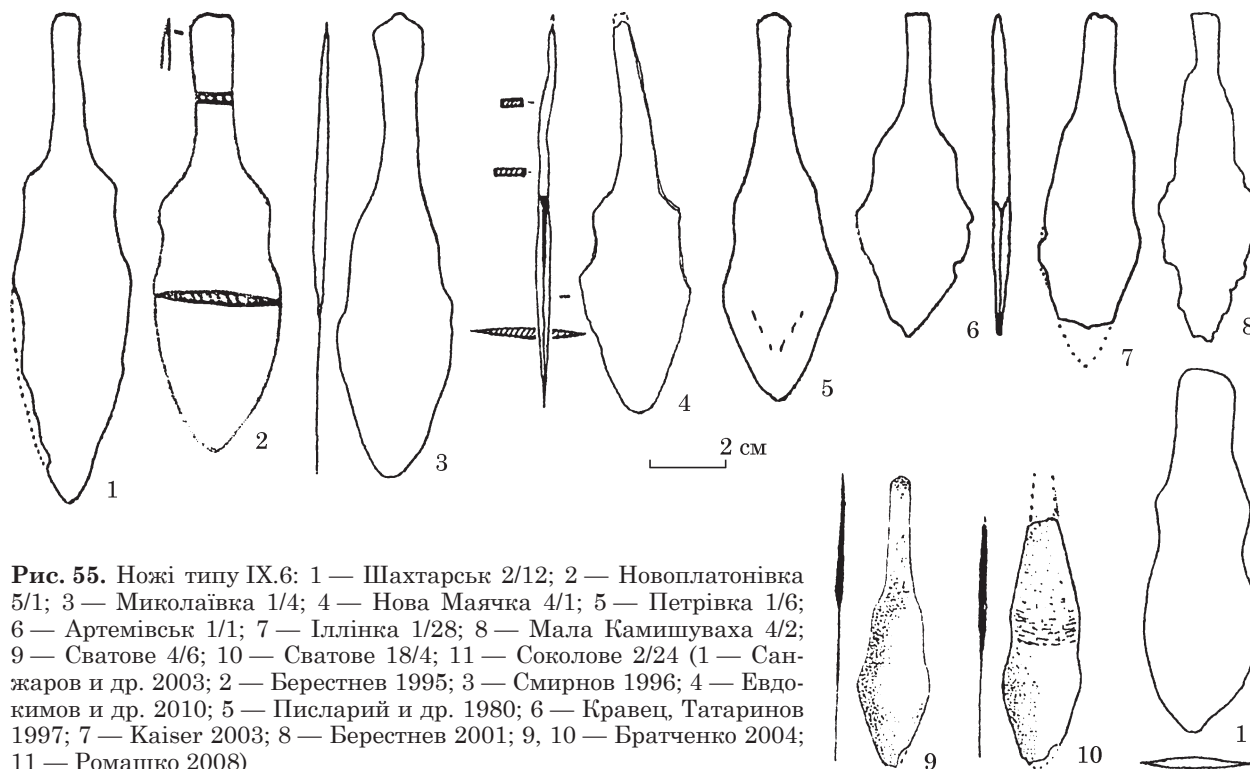

Рис. 55. Ножі типу IX.6: 1 — Шахтарськ 2/12; 2 — Новолатонівка 5/1; 3 — Миколаївка 1/4; 4 — Нова Маячка 4/1; 5 — Петрівка 1/6; 6 — Артемівськ 1/1; 7 — Іллінка 1/28; 8 — Мала Камішувача 4/2; 9 — Сватове 4/6; 10 — Сватове 18/4; 11 — Соколове 2/24 (1 — Санжаров и др. 2003; 2 — Берестнев 1995; 3 — Смирнов 1996; 4 — Евдокимов и др. 2010; 5 — Писларий и др. 1980; 6 — Кравец, Татаринів 1997; 7 — Кайзер 2003; 8 — Берестнев 2001; 9, 10 — Братченко 2004; 11 — Ромашко 2008)

Fig. 55. Knives of Type IX.6: 1 — Shakhtarsk 2/12; 2 — Novoplatonivka 5/1; 3 — Mykolayivka 1/4; 4 — Nova Mayachka 4/1; 5 — Petrivka 1/6; 6 — Artemivsk 1/1; 7 — Ilinka 1/28; 8 — Mala Kamyshuvaka 4/2; 9 — Svatove 4/6; 10 — Svatove 18/4; 11 — Sokolove 2/24 (1 — Sanzharov et al. 2003; 2 — Berestnev 1995; 3 — Smirnov 1996; 4 — Yevdokimov et al. 2010; 5 — Pislarii et al. 1980; 6 — Kravets, Tatarinov 1997; 7 — Kaiser 2003; 8 — Berestnev 2001; 9, 10 — Bratchenko 2004; 11 — Romashko 2008)

Рис. 56. Карта поширення ножів типу IX.6 у катакомбних похованнях: 1 — Шахтарськ; 2 — Новолатонівка; 3 — Миколаївка; 4 — Нова Маячка; 5 — Петрівка; 6 — Артемівськ; 7 — Іллінка; 8 — Мала Камишувиха; 9, 10 — Сватове; 11 — Соколове; 12 — Красноріченське

Fig. 56. Spatial distribution of Type IX.6 knives in Catacomb graves: 1 — Shakhtarsk; 2 — Novoplatonivka; 3 — Mykolayivka; 4 — Nova Mayachka; 5 — Petrivka; 6 — Artemivsk; 7 — Illinka; 8 — Mala Kamyshuvakha; 9, 10 — Svatove; 11 — Sokolove; 12 — Krasnorichenske

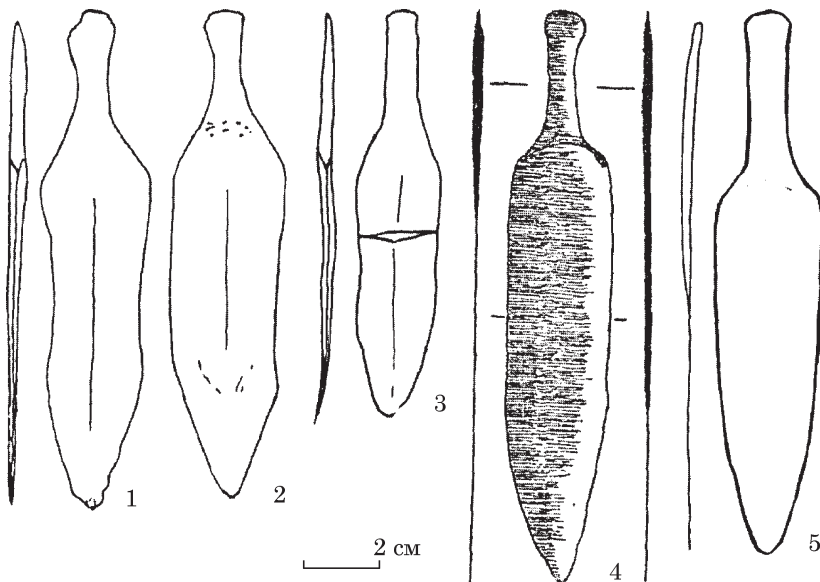

Рис. 57. Ножі типів IX.7, 8: 1 — Бобрикове 4/6; 2 — Миколаївка I 1/3; 3 — пос. Серебрянське; 4 — Миколаївка 5/21; 5 — Преображенне 1/2 (1 — Антоненко и др. 1988; 2 — Братченко, Санжаров 2001; 3 — Нечитайло, Санжаров 2003; 4 — Братченко 2009; 5 — Писларий и др. 1977)

Fig. 57. Knives of Type IX.7, 8: 1 — Bobrykove 4/6; 2 — Mykolayivka I 1/3; 3 — Serebrianske settlement; 4 — Mykolayivka 5/21; 5 — Preobrazhenne 1/2 (1 — Antonenko et al. 1988; 2 — Bratchenko, Sanzharov 2001; 3 — Nechitailo, Sanzharov 2003; 4 — Bratchenko 2009; 5 — Pislarii et al. 1977)

клинки і мають назву ножі «з двочленим черешком» (Державин 1991).

Тип 6. Ножі з коротким клинком широких пропорцій і короткою частиною клинка перед лезом. Розширену загострену частину клинка виділено плічками, вістря займає понад його половину — 11 од. (рис. 55). Довжина 7,2—12,4 см, ширина клинка 1,8—3,2 см. Локалізовані головню на Донеччині (рис. 56) — дев'ять ножів вибірки та ще один із розкопок біля се-

лища Красноріченське, де супроводжували пізньокатакомбні поховання, іноді разом із керамікою бахмутського (постдонецького) та середньодонського типів (Смирнов 1996, рис. 47; Берестнев 2001; Братченко 2004, с. 93, 160—161; Красильников 2007). На Правобережжі Дніпра ножі були у двох похованнях інгульської культури (Іл'їнка 1/28; Соколове 2/24), третє (Нова Маячка 4/1) має ознаки пізнішого катакомбного часу — катакомба з округлою вхідною ямою

Рис. 58. Карта знахідок ножів типів IX.7, 8 у катакомбних похованнях: 1 — Бобрикове, 2, 4 — Миколаївка; 3 — пос. Серебрянське; 5 — Преображенне

Fig. 58. Spatial distribution of Type IX.7, 8 knives in Catacomb graves: 1 — Bobrykove, 2, 4 — Mykolayivka; 3 — Serebrianske settlement; 5 — Preobrazhenne

і овальною камерою, скорчена на правому боці поза скелета, неорнаментований горщик з ламаним профілем.

Тун 7. Три ножі з трохи увігнутими сторонами клинка, які на відміну від попередніх типів мають плічки в основі клинка, ширші, ніж виділене вигином трикутне вістря, та заточені по всьому периметру клинка і мають ковану грань по його центральній осі (рис. 57: 1—3). Довжина 10,4—13,0 см, ширина біля черешка 2,2—2,8 см. Два ножі походять із поховань маницького типу, один — із поселення Серебрянське. Є. І. Гак повідомив про 11 ножів такого типу, знахідки яких концентруються в похованнях пізньокатакомбних груп басейну Сіверського Дінця (пункти не названо) і зазначив, що в передкавказькому і кавказькому регіонах такі форми невідомі (2002, с. 124).

Тун 8. Два ножі — відносно довгі з паралельними чи ледь звуженими сторонами клинка і трикутним вістрям. У одного клинок заточено від рівня його нижньої треті (рис. 57: 5). У іншого — один бік клинка заточений повністю, другий — у верхній третині клинка (рис. 57: 4). Довжина 14,0—14,8 см, ширина клинка 2,8 см. Ножі виявлено в пізньокатакомбних похованнях Донецчини (рис. 58) з посудом середньодонського і пізньодонецького типів (з ялинковою орнаментациєю).

III. Підсумки. Еволюція типів. Типологія і картографування різновидів ножів уможливають зробити певні висновки щодо основних

тенденцій культурно-хронологічного і територіального розподілу їх, а також висловити припущення щодо їхнього практичного призначення.

1. Матеріали вибірки засвідчують зростання загальної кількості ножів у складі інвентарю поховань від ранньої бронзи до катакомбних КС — від 1,5 % до 2,49 %. Ці показники вказують на цінність ножів (і металевих предметів загалом) упродовж III тис. до н. е. Науважимо також, що серед поховань з металевим супроводом ямної КС ножі становлять більший відсоток, ніж у похованнях катакомбної КС, позаяк у складі їхнього інвентарю зростає кількість інших металевих виробів, зокрема прикрас (табл. 1).

Картографія знахідок ножів дає картину локалізації їх за ранньої та середньої бронзи (рис. 59). Численні серії ножів ямної культури походять із центральних районів України — з право- і лівобережних районів Подніпров'я, частково з Криму та Приазов'я. Ситуація кардинально змінюється за катакомбної КС. Абсолютне переважання знахідок приходить на масиви Донецчини (XII, XIII), а у масивах I і III знахідки ножів у складі катакомбних поховань вибірки взагалі були відсутні.

Може, ця картина відображає наявність різних центрів виробництва за епохи РБВ і СБВ. Цілком можливо, що металообробка ранньої бронзи базувалася на рудних джерелах Подніпров'я, наприклад Криворіжжя, які

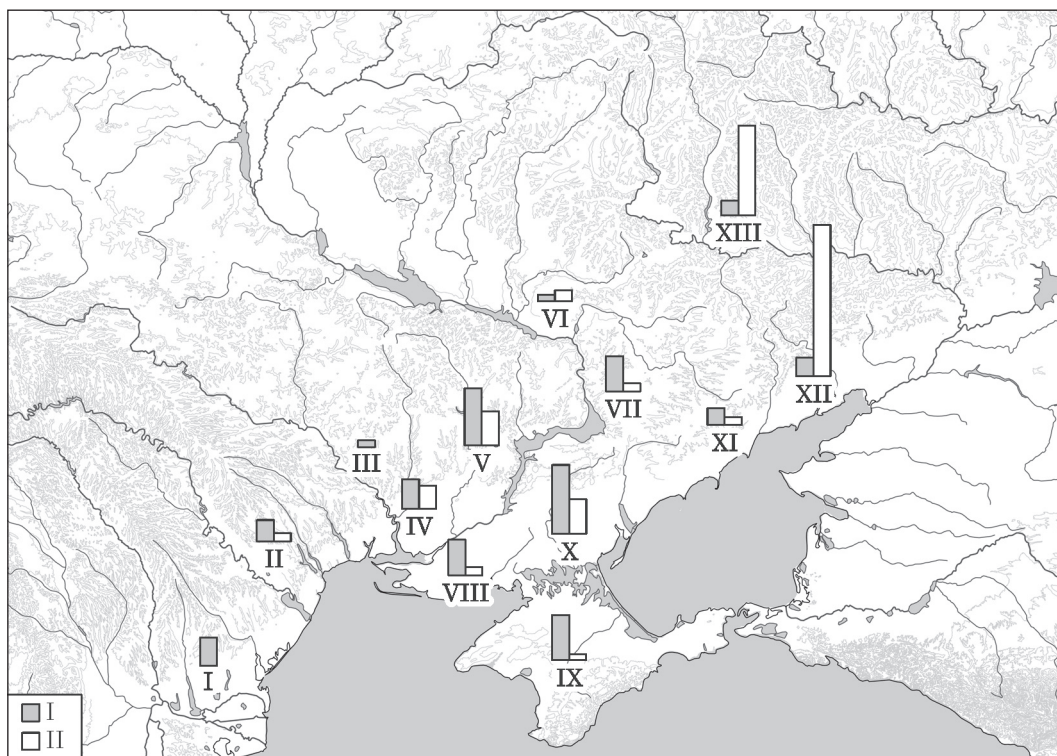

Рис. 59. Кількісний розподіл ножів у масивах поховань ямної та катакомбної КС. **Умовні позначки:** I — поховання ямної КС; II — поховання катакомбної КС

Fig. 59. Frequency distribution of knives in the territorial groups of graves of Yamna and Catacomb cultural complexes. **Legend:** I — Yamna graves; II — Catacomb graves

меншою мірою використовували в наступному періоді¹⁰. Сказане не заперечує можливості використання за доби РБВ мідно-рудних джерел Донецького басейну, які, мабуть, почали розробляти ще за доби енеоліту. Це засвідчують знахідки реманенту для металообробки або слідів мідних шлаків у похованнях і на поселеннях цього часу в регіоні чи на суміжних теренах (Черных Л. 2003, с. 215). Загальна кількість ножів РБВ у масивах Подонців'я є меншою, ніж у придніпровських насамперед через малу кількість ямних поховань, але відсотковий показник відносно всіх врахованих поховань донецьких масивів значно вищий, ніж у всіх масивах на захід від Донеччини — 8,8 % (табл. 1). Значне збільшення металевих виробів у катакомбних похованнях Донеччини

свідчить про зростання ролі Донецьких мідно-рудних джерел та їх розробки в час катакомбної КС.

Навряд чи можна погодитися з оцінкою металевих виробів степових культур Північного Причорномор'я — як імпортих, так і місцевої металообробки, тільки як предметів насичення символічної сфери, які слугували ритуальним цілям, зокрема в похованнях (Черных Е. 2000, с. 34—37). Дійсно, металеві речі в складі поховального посагу є рідкісними. Але, наприклад, ножі (найчисленніший металевий інвентар у похованнях) мають сліди зношеності клинка, отже ними активно користалися в повсякденні. Рідкісні знахідки на поселеннях — це такі само типи знарядь, як і в похованнях. Окрім того, наявність різних типів ножів може вказувати не тільки на різні центри виробництва, а й на функціональну диференціацію їх і еволюцію як побутових знарядь чи зброї. Тобто у похованнях маємо ножі, якими, мабуть, користалися в різних сферах життєдіяльності, що не уможливило того, що в складі поховального посагу вони мали і якусь знакову функцію.

2. Типологічний склад ножів ямної та катакомбної КС Північного Причорномор'я в цілому має спільні тенденції еволюції типів, що спостережено для степових культур ранньої та середньої бронзи та суміжних східних областей у межах ЦМП. Розвиток традицій степового металовиробництва доби міді—бронзи

10. На можливість використання родовищ металевих руд Криворізького басейну звертали увагу ще в другій половині XIX ст. у зв'язку з масовими знахідками металевих речей пізньобронзового віку (Бурачков 1988). На жаль, коротке повідомлення про відомі тоді пункти із слідами давнього видобутку мідних руд і виплавку міді в цьому регіоні не набуло подальшого розгляду в роботах цього автора та його сучасників. Згодом припущення про можливість використання Криворізьких родовищ періодично з'являлися у зв'язку з виділенням осередків металообробки пізньої бронзи (Иессен 1947) або при характеристиці металовиробництва в археологічних культурах Північного Причорномор'я (Клочко В. 1994).

мав спадковий характер і багато в чому визначався високим ступенем культурної інтеграції племен півдня Східної Європи, переважно Північного Кавказу (Гак 2005 тощо), але мав і певні особливості. Виділені групи ножів відображають загальний стиль (схему, стереотип) у виготовленні знарядь, що панував за певного часу на широкій території. Типи в групах і їхні варіанти, скоріш за все, відображають локальні (хронологічні чи територіальні) особливості металообробки.

3. Ножі різняться залежно від часу побутування, що встановлюється на рівні груп і типів

(рис. 60), а також за кількісною наявністю в матеріалах археологічних культур (табл. 2). Можливо, це відображає еволюцію форм, удосконалення їх залежно від призначення. Розглянемо динаміку змін виділених груп і типів ножів, як її відображено в хронологічних межах побутування їх.

Ножі оригінальних форм. Ножі груп II і III є характерними для ямної КС Північного Причорномор'я, модифікації їхньої форми трапляються зрідка в катакомбних похованнях, а також знані й пізніше на теренах України та ширше.

Таблиця 2. Кількісний розподіл типологічних груп і типів ножів за культурно-хронологічними ознаками поховань

Table 2. Quantitative distribution of the typological groups and types of knives in burials referred to Yamna and Catacomb cultural entities

Ножі		Кількість ножів у похованнях ямної КС, кемі-обінської культури і катакомбної КС							
		Ранній бронзовий вік (РБВ)		Середній бронзовий вік (СБВ) — катакомбна КС					Не визначені (випадкові знахідки)
Група	Тип	Кемі-обінська	Ямна	Ранній період	Донецька	Інгульська	Пізній період (маницька, харківсько-воронізька, бахмутська)	З синкретичними рисами	
I	1	1	2	2	—	3	—	—	—
	2	—	10	1	2	—	2	—	—
II	—	—	5	2	—	—	—	—	—
III	1	—	8	—	—	—	—	—	—
	2	1	6	—	1	—	—	—	2
	3	—	2	1	—	—	—	—	—
IV	—	2	17	—	—	2	—	—	1
V	1	1	5	—	—	—	—	—	3
	2	—	2	—	—	—	—	—	—
VI	1	—	3	3	—	—	—	—	—
	2	—	9	2	—	—	—	—	—
	3	1	5	9	—	—	—	—	—
	4	—	—	2	—	—	—	—	—
VII	1	1	7	—	—	—	—	—	—
	2	—	—	1	3	—	—	—	2
	3	—	13	1	1	7	6	—	—
VIII	1, 2	—	2	—	—	—	—	—	—
	3	—	14	—	—	—	—	—	—
	4	—	7	1	—	—	1	—	—
	5	—	—	8	—	1	1	—	1
	6	1	10	—	—	—	—	—	—
	7	—	—	2	2	1	—	—	—
	8	—	5	1	3	4	6	—	—
IX	1	—	—	4	10	2	—	—	—
	2	—	—	—	3	1	4	1	1
	3	—	—	—	2	5	3	—	—
	4	—	—	—	1	1	11	—	—
	5	—	—	—	—	1	11	—	—
	6	—	—	—	—	2	9	1	—
	7, 8	—	—	—	—	—	5	—	—

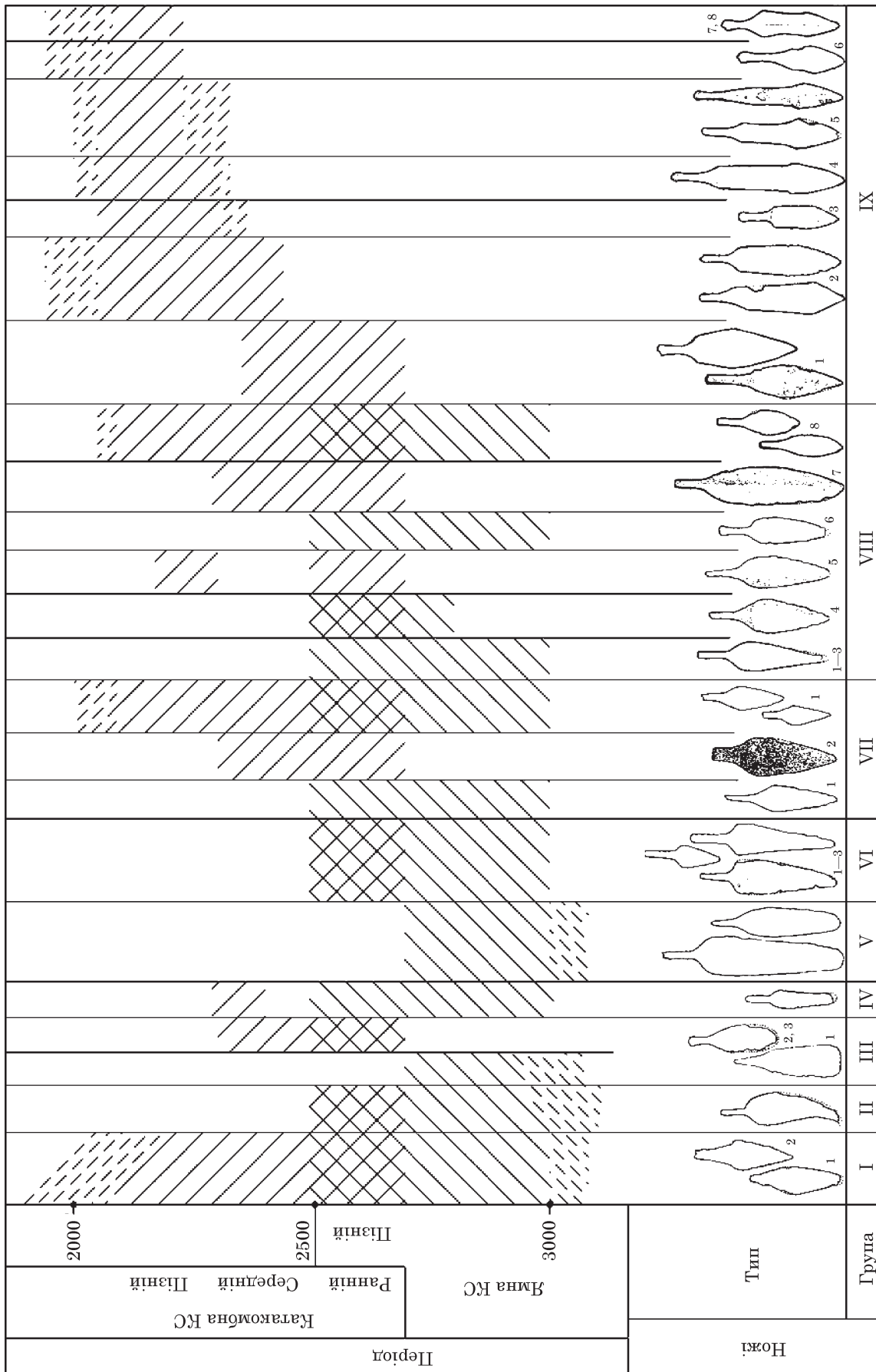

Рис. 60. Хронологічна схема (періоди) побутування типів ножів ямної та катакомбної КС
Fig. 60. Chronological scheme (periods) of the knife types use in Yamna and Catacomb cultural complexes

Ножі групи II з кривим клинком (рис. 6) трапляються дуже рідко, у вибірці — це сім різновеликих виробів із поховань від раннього часу РБВ до початку СБВ (рис. 60: I). Найбільшим зразком (довжина 13,6 см) і виразною формою є ніж із Сватове 12/1, найменшим — ніж із поховання Водяно-Лорине 1/12 завдовжки 6,6 см. Аналогії знахідкам періоду РБВ у зоні ЦМП теж є рідкісними та представлені різними розмірами: в комплексі МНО біля ст. Махошевська (Мунчаев 1975, рис. 50: 14), у новотиторовських похованнях Тимашевськ 1/30, Дніпровська I 3/2 у Прикубанні (Гей 2000, с. 152—153, рис. 46: 7, 13). Поодинокі знахідки маємо на території Греції, Анатолії (Троя II—V), а також у Сирії та Єгипті в комплексах III тис. до н. е. (Мунчаев, Мерперт, Бадер 1990, с. 15; Горелік 1993, с. 10—15).

Пізні знаряддя такого роду чи їхні модифікації траплялися в Нижньому Подонні та Передкавказзі у комплексах СБВ. Це поховання хут. Орешкін 24/1, яке датується успенським періодом (Кияшко 2002, с. 246, табл. XIX), пізньокатакомбні поховання маницького типу на Ставропіллі і в Калмикії — Чограй VIII, 12/3; Єргені 2/1 тощо (Андреева 1989, с. 72, 91, рис. 15; Гак, Калмыков 2009, с. 107, 108—109, рис. 1: 54, 55). На теренах України знахідки ножів з кривим клинком відомі у зрубній КС (Отрошенко 1993, с. 20).

Орієнтуючись на матеріали Давнього Сходу (Єгипет, Месопотамія), припускають, що прототипами кривих металевих ножів були крем'яні (Горелік 1993). Але крем'яні ножі з кривим клинком є і в матеріалах ямної КС у Нижньому Подніпров'ї та Середньому Подонні (Лагодовська і др. 1962, с. 120—124; Синюк 1983, с. 28, рис. 9: 5).

Незвичайна форма ножів передбачає функціональну специфіку, стосовно якої єдиної думки не існує. М. В. Горелік подібні форми визначає як «бойові» в озброєнні Стародавнього Сходу (1993, с. 10—15). О. М. Гей (2000, с. 153) вказує на наявність таких ножів новотиторовської культури у «виробничих» комплексах бронзових знарядь поряд із звичайними прямими клинками, що, зокрема, співпадає із Сватівським похованням. С. Н. Братченко звернув увагу на тонший клинок кривого ножа порівняно із «звичайним» ножом з цього ж поховання (1996а, с. 36), що, мабуть, суперечить використанню його як кинджала. С. М. Кореневський завважив, що ніж із ст. Махошевської — єдиний серед знахідок майкопських кинджалів однолезовий, мініатюрний, тож не міг бути зброєю, а був вотивним предметом (Кореневський 2011, с. 54—55). В. В. Отрошенко (1993) наявність ножів із кривим клинком в пізньобронзових похованнях пояснює використанням їх у культовій сфері.

Доволі довго побутували ножі групи III («бритви»). Форма їх еволюціонувала від ти-

пу III.1 (рис. 8) ранньоямного періоду до типів III.2 і 3 (рис. 10) у пізньоямних і катакомбних похованнях раннього і середнього періодів, де трапляються лише поодинокі знахідки їх (рис. 60: III.1—3). На теренах України у похованнях катакомбних культур пізнього періоду ножі цієї групи не знані, але їхні модифікації, мабуть, продовжували побутувати в носіїв пізньокатакомбної КС за межами України. На це вказує ніж у Герасимівці 5/1 (Середній Дон) другого етапу середньодонської катакомбної культури (Березуцкая 2003, рис. 40: 5; 62: 46). Ремінісценції ножів з округлим клинком широкіх пропорцій трапляються і в похованнях посткатакомбного часу, що засвідчує знахідка в похованні культурного кола Бабіне біля Волновахи в Подонців'ї (Клименко, Цимбал 1998, с. 72, рис. 1: 6). Цілком можливо, що ножі групи III становлять тривалу еволюційну лінію знарядь-«бритв», які побутували протягом значного часу доби бронзи та за пізнього її періоду набули, крім овальної, також прямокутної форми клинка з виїмкою на кінці леза (Отрошенко 2001, с. 275, мал. 29: 4; с. 278, мал. 32: 2; с. 279, мал. 33: 8).

Як було сказано вище, ножі групи III частіше називають бритвами. С. М. Кореневський подібні вироби з майкопських комплексів разом із ножами інших форм зараховує до кинджалів, зокрема до типів КЧ3 і КЧ4, але завважив, що їх призначення не зрозуміло — для культових або для якихось особливих господарчих потреб (2011, с. 48—50, 52—53, 208, рис. 23; с. 210, рис. 25). С. Н. Братченко звернув увагу на знахідки таких ножів у похованнях разом із великими ножами-кинджалами (Царева Могिला, Жовтневе), що, на його думку, вказує на різне призначення цих предметів, тож знаряддя з прямим чи округлим завершенням клинка вважав бритвами. Таке припущення є цілком імовірним. Про це свідчить і тонка клинкова частина таких ножів, а також особливе оформлення деяких із них. Наприклад, невелику бритву (Нальчик 1/1) оформлено золотою обіймою, бритва з Поінгулля (Відрадне 1/5) була «посріблена» арсеном (Братченко 1996, с. 43). До цих прикладів додамо ніж із поховання біля м. Кривий Ріг (Рядові Могили 2/1), унікальною рисою якого є орнамент із рядочка круглих цяток, нанесених пуансоном уздовж центральної осі клинка (рис. 8: 1).

Таким чином, ножі групи II і III, найімовірніше, були культовими предметами. Відносна рідкість їх свідчить можливо про якісь особливі ритуали, а поодинокі знахідки у катакомбних похованнях можуть вказувати на затухання традицій у відправленні ритуалів із залученням цих ножів за періоду катакомбної КС.

Дуже цікавим і поки що незрозумілим є характер територіального і хронологічного розподілення невеликих і дрібних ножів гр. IV — з вузьким, заокругленим на кінці клинком, за-

точеним з одного боку (рис. 12). Зважаючи на морфологію виробів, вони були призначені для різання, тобто, мабуть, були «господарчими» знаряддями. Виробництво їх маркують доволі численні знахідки впродовж усього періоду РБВ, локалізовані переважно в правобережних районах Подніпров'я та в прилеглих районах Лівобережжя (рис. 13; 60). У межах цієї ж території є поодинокі знахідки цієї групи ножів у похованнях інгульської культури, що засвідчує доживання цієї традиції саме в дніпровських осередках металообробки, що сформувалися за ямного часу.

Наймасовішими є ножі з трикутним, ромбоподібним або з листоподібним клинком, заточеним з обох боків і звуженим до вістря. Такі ножі мають формальні ознаки кинджалів, за С. М. Кореневским (Кореневский 2011, с. 41). З-поміж них є типи, які побутували впродовж III тис. до н. е. і типи, що існували на певних етапах цього тисячоліття (табл. 2, рис. 60).

Типи ножів тривалого хронологічного діапазону. Найтриваліше побутування у Північному Причорномор'ї встановлено для ножів відносно невеликих і геть малих розмірів, ромбоподібних або з трикутним чи листоподібним клинком, заточені з обох боків клинка. Довжина ножів окремих зразків 10,6—12,0 см, але здебільшого 5,0—8,0 і 3,6—4,4 см у мініатюрних. До цієї серії зараховано ножі типів I.1, 2; VII.3; VIII.8 (рис. 60), які належать до найбільш розповсюджених стереотипів ножів у степових культурах доби бронзи.

Ножі типів I.1,2 — безчерешкові і півбезчерешкові (рис. 2; 4) нечисленні, особливо I.1 (табл. 2). Їх знайдено в похованнях РБВ і СБВ, і, як сказано вище, вони наслідують майкопські форми. На теренах степової України найранішими знахідками є два фрагментовані ножі з поховань постмаріупольської/квітнянської культури біля с. Булахівка 3/9 і с. Богданівка 1/7 (Ковалева 1979). Подібні трапляються і в похованнях посткатакомбного часу, культурного кола Бабіне, як Заплавка I 5/9 у Присамар'ї, один з ножів із поховання Пологи 1/2 (Попандопуло 1991, с. 68, рис. 2: 4). Поховання ямної культури зі знахідками цього типу зосереджено від Дніпра до р. Молочна, катакомбні — на Донеччині (рис. 3; 5). Наявність безчерешкових і півбезчерешкових ножів на тлі більшості знарядь, у яких перехід від черешка до клинка чітко виражено, свідчить про тривале збереження усталених традицій металообробки, що проявляються в осередках металообробки Північного Причорномор'я.

Типи ножів VII.3 із пологими плічками (рис. 28) і VIII.8 із клинком овальної конфігурації (рис. 42) є найбільш численними в кожній з груп (табл. 2) і не виявляють територіальної локалізації (рис. 29; 43). Варіанти їх маємо практично в усіх культурах Північного Причорномор'я протягом ранньої та середньої

бронзи (крім кемі-обінських поховань). Подібні ножі побутували й пізніше, що засвідчують знахідки у похованнях культурного кола Бабіне, наприклад, один із ножів у п. 2 з кургану Соколовський біля м. Пологи (Попандопуло 1991, с. 68, рис. 2: 4), у п. 1/8 біля с. Миколаївка в Подонців'ї (Полидович 1993) тощо.

Цілком можливо, що деякі ножі, зокрема групи I, були кинджалами із дуже сточеним клинком, як поховання Фрунзе ЗБ, Давидівка 1/5 (рис. 2: 1, 2), Виноградне 19/6, Новописівка 5/6, Покровське 1/4, Цілинне 6/4 (рис. 4: 2, 7, 10, 11), а також типу VII.3, наприклад, Ковалівка VIII 1/15 (рис. 28: 7). Але більшість ножів типів I.1,2; VII.3; VIII.8 і групи IV, які зберігали основну форму клинка протягом тривалого часу, ймовірно, були універсальними знаряддями, призначеними і для господарчих цілей — колоти, різати, стругати.

Типи ножів відносно короткого хронологічного діапазону. Більшість ножів побутували в межах окремих культурно-хронологічних етапів III тис. до н. е. (рис. 60: V, VI, VII.1, 2, VIII.1—7, IX.1—8).

Ножі РБВ. Тільки для цього періоду є характерними типи ножів трьох груп — V.1,2; VII.1; VIII.1—3, 6 (табл. 2). Усі вони мають звужений до вістря клинок з прямою лінією лез, заточених з обох боків.

Найкоротший час побутували великі ножі групи V (довжина 12,0—20,0 см) із заокругленим завершенням клинка (рис. 14), що супроводжували поховання кемі-обінської та ямної культур раннього періоду. У двох похованнях вони були з ножами типу III.1, також характерними для раннього періоду РБВ. Територія знахідок ножів групи V приблизно співпадає з основним ареалом поховань у розписаних кам'яних скринях (рис. 15) — у Криму і Нижньому Подніпров'ї до Північно-Західного Причорномор'я. Враховуючи вказані вище прототипи й аналогії з пам'яток МНО і ямної культури Прикубання, можна припустити, що кинджали групи V були ремінісценцією майкопських виробів і були пов'язані з просуванням якихось груп людю з Передкавказзя в Крим і Нижнє Подніпров'я.

Ножі типу VII.1 з пологими плічками (рис. 24) і типи листоподібних клинків з округлими плічками VIII.1—3 (рис. 30; 32), а ще типу VIII.6 (рис. 38) представлено в похованнях ямної (і кемі-обінської) культури раннього та пізнього періодів (табл. 2; рис. 60). Нечисленні знахідки ножів типу VII.1 майже рівномірно розсіяні на просторі від Нижнього Подунав'я до Донеччини (рис. 25). Ножі типів VIII.3 і VIII.6, як і більшість ямних ножів, зосереджено переважно у придніпровських районах (рис. 33; 39). Серед цих типів найменші розміри мають ножі типу VII.1 і VIII.6 (довжина 10,0—12,8 см), найбільші — типу VIII.1—3 від 12,0 см (за спрацьованості клинків) до 22,0—23,0 см.

Ножі періоду РБВ — межі РБВ/СБВ. До таких належать ножі групи VI.1—3 із високими прямими або трохи пологими плічками широкими і вузькими пропорцій (рис. 16; 18; 20), а також невелика серія ножів типу VIII.4 із заокругленими широкими (повними) плічками (рис. 34). Довжина від 8,5—11,0 см (ножі із зотлілим чи спрацьованим клинком) до 17,7 см. Такі ножі свідчать про взаємозв'язки пізньоямного люду і ранньокатакомбного на суміжних теренах. У цьому сенсі примітною є територія знахідок нечисленної серії ножів типу VIII.4, які розтягнуті ланцюжком широтного напрямку вздовж степових приморських районів від північного Приазов'я до низовин Дніпра (рис. 35). Переважають знахідки цього типу в похованнях ямної культури пізнього періоду (табл. 2). Тільки один ніж (Привілля 3/1) знайдено в ранньокатакомбному на Сіверському Дінці. Ще один, імовірно імпортований, був у пізньокатакомбному похованні Привілля 11/8 разом із горщиком маницького типу.

Ножі катакомбної КС. Ранньокатакомбний період постає як час інновацій форм ножів, пов'язаних з Донецьким басейном. Насамперед тут з'явилися модифіковані типи ножів архаїчних форм з клинком трикутної або листоподібної конфігурації. Серед них є невелика серія ножів типу VII.2, які, ймовірно, були виробленими найбільш габаритних ножів у межах традиційних форм з пологими плічками (рис. 26). Більшість їх пов'язані з донецькою катакомбною культурою (табл. 2). Численнішими є листоподібні ножі типу VIII.5 з покатыми округлими плічками і випуклими контурами клинка (рис. 36), які характерні для ранньокатакомбного часу (табл. 2), хоча поодинокі знахідки трапилися в похованнях інгульської та маницької культур. У ранньокатакомбний час з'явилися також листоподібні ножі типу VIII.7 із максимальною шириною клинка приблизно на його середині (рис. 40), модифікації яких трапилися і в середньокатакомбний період (табл. 2).

Ножі типу IX.1 (рис. 44: 1—3) з широким «п'ятикутним» клинком із ранньокатакомбних поховань становлять початкову ланку еволюції ножів «катакомбних» типів — із заточеною верхньою частиною клинка, які мали подальший розвиток у носіїв донецької культури раннього та середнього періодів, а деякі потрапили до ареалу інгульської культури (рис. 44: 6—10; 45: 1, 2, 5, 6).

Інновацією середньокатакомбного періоду є ножі типу IX.2, похідні від типу IX.1, — видовжених пропорцій, з прямо розширеними сторонами клинка і максимальною його шириною у верхній третині, що і є трикутним вістрям (рис. 47). Такі ножі є характерними для середнього і пізнього етапів донецької катакомбної культури, поодинокі знахідки наявні в інгульських похованнях (табл. 2). Примітно, що на теренах України похідні від них форми доживають

до кінця середньої бронзи, зважаючи на знахідки в культурному колі Бабіне (наприклад, Краснопартизанськ 2/4). Ймовірно, похідні від ножів типу IX.2 і частково синхронні з ними були коротші ножі типу IX.3 із пізньодонецьких та інгульських поховань (рис. 49; табл. 2).

Наступною ланкою в розвитку ножів із загостреною верхньою частиною клинка є ножі з паралельними або увігнутими боками клинка, характерні для пізньокатакомбного періоду, — ножі типів IX.4, 5, у яких лезова частина (вістря) була виділена невеликими плічками (рис. 51; 53; табл. 2). Знахідки їх зосереджено в похованнях з керамікою маницького, середньодонецького і бахмутського типів. «Мода» на форми з виділеним вістрям клинка, ймовірно, перейшла на виготовлення невеликих і маленьких ножиць типу IX.6 (рис. 55) завдовжки 7,2—12,4 см, які на відміну від попередніх типів мали коротку частину клинка перед розширеним лезом, і призначених, мабуть, для побутових цілей. Вони трапляються в найпізніших катакомбних похованнях, а подібні до них — у фінальних для середньої бронзи пам'ятках культурного кола Бабіне (Кривий Ріг, Гостра Могила п. 5; Рибинське 9/7 тощо). Фінал катакомбної КС маркують також нечисленні ножі типів IX.7,8 (рис. 57; 60; табл. 2).

4. Динаміка зміни типів ножів, згідно з етапами раннього і середнього бронзового віків, постає як основна тенденція розвитку предметів озброєння, тобто розглянуті типи ножів «обмеженого» хронологічного діапазону, найімовірніше, були кинджалами¹¹. Цілком можливо, що кинджали були знаряддям-зброєю, тобто могли використовуватися не тільки як зброя ближнього бою, а й як мисливські знаряддя та в господарстві. Але зміна типів кинджалів протягом III тис. до н. е., виглядає як поетапна їх еволюція, мабуть, пов'язана саме з потребами військової справи, тобто з пошуком найефективніших форм зброї (рис. 61).

За РБВ еволюція форм відбувалася в різних модифікаціях трикутного або листоподібного клинка з максимальною шириною біля черешка. Головним рубежем у зміні таких кинджалів був ранньокатакомбний період. Тут розпочалася модифікація архаїчних форм у бік зміщення максимальної ширини клинка до його середини, та був вироблений новий тип клинка — п'ятикутний, від якого похідними були типи ножів-кинджалів розвиненого та пізнього ета-

11. За С. М. Кореневським, у результаті багатовікового досвіду у виготовленні кинджалів на Кавказі було вироблено форми завдовжки 25—55 см (Кореневський 2017, с. 18). Але спочатку ножі-кинджали могли сягати довжини 14—15 см, що, наприклад, припускається для зброї доби бронзи Мінусинської улоговини (Соколова 1998, с. 49). Саме такими параметрами характеризується і більшість кинджалів нашої вибірки, в якій лише невелике число ножів сягає довжини 20—23 см.

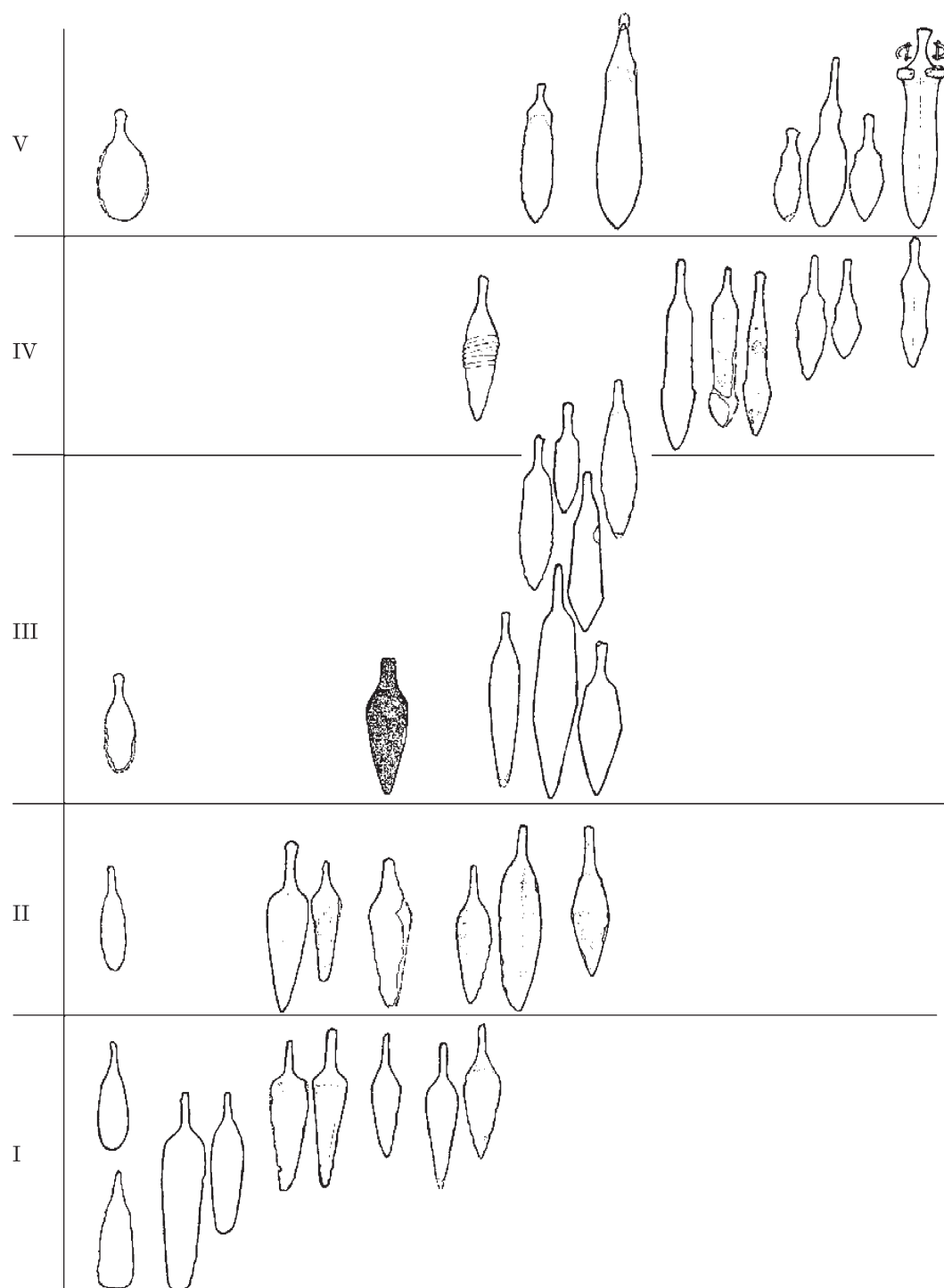

Рис. 61. Еволюція ножів-бритв і кинджалів упродовж III тис. до н. е.: I — період РБВ (ямна та кемі-обінська культури); II—IV — ранній, середній і пізній періоди катакомбної КС; V — культурне коло Бабине

Fig. 61. Evolution of knives-razors and daggers during the 3rd millennium BC: I — Early Bronze Age (Yamna and Kemi-Oba); II—IV — Early, Middle and Late periods of Catacomb cultural complex; V — Babyne cultural complex

пів катакомбної КС із заточкою короткої виділеної частини клинка, призначеного, мабуть, для нанесення кулючих ударів. Цілком можливо, що поява таких кинджалів і подальше їх вдосконалення було пов'язане з появою і вдосконаленням засобів захисту. Найінтенсивніша динаміка еволюції спостерігається за середнього і особливо пізнього періодів катакомбної КС, а подальше вдосконалення вироблених форм

кинджалів відбувалось у культурному колі Бабине (рис. 61). Загалом знахідки кинджалів у похованнях зростають від часу ямної КС (близько 47 %, тобто менше половини від усіх поховань з ножами) до катакомбної КС (понад 62 %).

Еволюція кинджалів може свідчити про зростання ролі війни протягом III тис. до н. е. Потреба у вдосконаленні озброєння могла стимулюватися просуванням катакомбного люду в західному

напрямку в ранньокатакомбний час. Інтенсифікацію військових конфліктів могла провокувати й культурна еkleктика пізньокатакомбного періоду. Особливо помітною є картина культурної строкатості Донеччини, куди просунулися носії харківсько-воронезької (середньодонської) культури з північного сходу, маницької — з південного сходу та інгульської із заходу. Цілком імовірно, що, крім освоєння нового життєвого простору, різні катакомбні спільноти прагнули заволодіти сировинними ресурсами для металообробки. Саме тут (у масивах XII і XIII) спостерігаємо значне збільшення металевих виробів, починаючи з ранньокатакомбного часу, зокрема ножів — 63,8 % (рис. 59), а також найбільш інтенсивну модифікацію типів ножів середньо- і пізньокатакомбного періодів, спрямовану на вироблення оптимальних форм кинджалів.

Разом з тим, помітною є міграція пізньокатакомбного люду зі сходу на захід у основний регіон інгульської культури, що маркують поховання з ознаками маницької, харківсько-воронізької культур і з синкретичними рисами, які з'явилися в Орель-Самарському міжріччі, а на правому березі Дніпра фіксуються до Північно-Західного Причорномор'я та далі вгору уздовж Дністра. В супроводі таких поховань були й кинджали типу IX.2 (Кривий Ріг, кург. група Шевченко 2/19), типу IX.5 (Кривий Ріг, кург. група Рибасове II 4/10; Окниця 3/15).

Зростання військової напруги в Степу засвідчує і еволюція бронзових втулкових сокир енеоліту — середньої бронзи (Черных Л. 1985). У пізньокатакомбний період з'явилися досконалі бойові сокири колонтаївського типу із заокругленим або скошеним лезом щодо втулки, вилиті в закритих ливарних формах, які відповідали єдиному стереотипу сокир СБВ у зонах ЦМП. На теренах України маємо не менше 25 пунктів із знахідками таких сокир (Черных Л. 1997, с. 389, рис. 14). Місцеве виробництво їх документовано похованнями т. зв. ливарників-зброярів із глиняними ливарними матрицями в Подонців'ї та Північному Приазов'ї: Луганськ (ВСП) 3/16, Покровка 4/3, Краматорськ (зруйнований курган). У цьому ж регіоні виявлено чотири поховання із сокирами колонтаївського типу: Привілля 11/8, Біловодськ 6/2 і 6/9, Сватове 2/8 (Братченко, Санжаров 2001; Санжаров 2010, с. 323—332). Але більшість випадкових знахідок таких сокир (бойові втрати?) виявлено на західній і північно-західній периферії «катакомбного світу», що, мабуть, було пов'язано з нестабільною ситуацією у цих регіонах.

5. У цій роботі не ставилася мета соціальної ідентифікації похованих із ножами та ножами-кинджалами, а тим паче, реконструкція військових дій. Ножі-кинджали є лише частиною озброєння доби ранньої—середньої бронзи. Як не раз наголошено вище, металеві речі були рідкістю в складі поховального посагу, а ножі представлені мізерною кількістю (табл. 1). Враховуючи символіку предметів у поховальному

обряді, навряд чи можна однозначно визначити, що маркують ножі-кинджали — поховання професійних воїнів чи людей, відзначених за особливу доблесть у збройних сутичках, вождів чи військових лідерів, чи видатних майстрів якоїсь справи тощо.

У похованнях бронзові ножі трапляються у різних сполученнях з іншими категоріями інвентарю. Серед них кам'яні і крем'яні предмети, які вважають зброєю чи інсигніями влади, заготовки зброї та різні знаряддя праці, керамічний і дерев'яний посуд, бронзові, срібні чи кістяні прикраси або амулети. Є поховання з ножами, які супроводжувалися дерев'яним візком чи колесами. Але є й такі, де був тільки бронзовий ніж чи кинджал. Посаг, мабуть, регламентувався нормами поховального обряду, які різнилися в ямній КС і культурах катакомбної КС. Це — окрема тема. Тут лише зауважимо, що серед поховань з кинджалами є, так би мовити, найбагатші, що містили й іншу зброю, зокрема кам'яні та бронзові сокири, а також бронзові знаряддя (тесла, долота), як кемі-обінське поховання Долинка 1/3, катакомбні поховання Біловодськ 6/2 і 6/9 тощо. Схожі трапляються і в похованнях доби ранньої/середньої бронзи суміжних регіонів Передкавказзя, що пов'язується із сприйняттям традицій майкопської культури та Давнього Сходу. Такі комплекси, безперечно, відображають складну соціальну організацію, що уможливило трактувати її як вождівства з егалітарною військово-виробничою символікою лідерів (Кореневский 2017, с. 93, 121—124). Проте таке загальне визначення мало що дає для розкриття конкретики. Тут слід шукати подальші підходи до опрацювання та аналізу масового матеріалу поховань, зокрема і враховуючи тривалий розвиток їх у часі та просторі.

Подяки: це дослідження підтримувалося стипендією Німецького археологічного Інституту (DAI project «Bronze Knives from the Early and Middle Bronze Age Steppe Cultures in the North Pontic Region as Probable Weapons», 01.09.2023—31.12.2023).

ЛІТЕРАТУРА

- Агульников, С. М., Савва, Е. М. 1986. Курганы эпохи энеолита—бронзы у п. г. т. Тараклия. *Археологические исследования в Молдавии в 1982 г.*, с. 34-54.
- Алексеева, И. Л. 1976. *Отчет о работе Нижне-Днестровской новостроечной экспедиции ИА АН УССР в зоне строительства 1-й очереди Нижне-Днестровской оросительной системы в 1976 году (с. Яскии Беляевского района Одесской области, с/х «Дружба народов»)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1976/87.
- Андреева, М. В. 1989. Курганы у Чаграйского водохранилища (материалы раскопок экспедиции 1979 года). В: Мунчаев, Р. М. (ред.). *Древности Ставрополя*. Москва: Наука, с. 24-124.
- Антоненко, Б. А., Пиоро, И. С., Самойленко, Л. Г., Склярский, А. Б. 1987. *Отчет о работе Ворошиловградской археологической экспедиции Киевского*

государственного университета в 1987 году. НА ІА НАН України, ф. 64, 1987/44.

Антоненко, Б. А., Пиоро, И. С., Самойленко, Л. Г. 1988. *Отчет о работе Ворошиловградской археологической экспедиции Киевского государственного университета в 1988 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/200.

Берестнев, С. И. 1995. Новолатоновский катакомбный курганный могильник на р. Оскол. *Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник*, с. 134-135.

Берестнев, С. И. 2001. *Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.)*. Харьков: Амет.

Березуцкая, Т. Ю. 2003. *Среднедонская катакомбная культура и ее локальные варианты (по материалам погребальных памятников)*. Воронеж: ВГПУ.

Бессонова, С. С., Черных, Л. А., Куприй, С. А. 1984. *Курганы у с. Филатовка. В: Корпусова, В. Н. (ред.). Курганы степного Крыма*. Киев: Наукова думка, с. 41-68.

Бідзіля, В. І., Яковенко, Є. В. 1971. *Звіт про розкопки кургану «Висока Могила» біля с. Балки Василівського району Запорізької області*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/24а.

Бокий, Н. М. 1969. *Отчет Кировоградского краеведческого музея об археологических раскопках в Кировоградской области за 1969 год*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1969/65.

Братченко, С. Н. 1973. Матеріали до вивчення ямної культури Північного Приазов'я. *Археологія*, 11, с. 21-27.

Братченко, С. Н. 1976. *Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы*. Киев: Наукова думка.

Братченко, С. Н. 1977. К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики). В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье*. Киев: Наукова думка, с. 21-42.

Братченко, С. Н. 1989. Катакомбные культуры Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья. В: *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тезисы докладов научно-практического семинара 19—21 апреля 1989 года*. Донецк, с. 27-29.

Братченко, С. Н. 1996а. До проблеми ранньобронзової індустрії Східної Європи. В: Санжаров, С. Н. (ред.). *Древние культуры Восточной Украины*. Луганск: ВУГУ, с. 32-57.

Братченко, С. Н. 1996b. Второй и шестой Николаевские курганы на Луганщине. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, 2, с. 52-62.

Братченко, С. Н. 2001. *Донецька катакомбна культура раннього етапу*. Луганськ: Шлях.

Братченко, С. Н. 2003. Могили бронзової доби в басейні р. Деркул. *Матеріали та дослідження по археології Восточной Украины*, 1, с. 162-225.

Братченко, С. Н. 2004. Прадавня Слобожанщина: сватівські могили — кургани III тис. до н. е. та майдани. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 2, с. 65-190.

Братченко, С. Н. 2008. Олександрівські могили — кургани в долині Лугані. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 8, с. 134-217.

Братченко, С. Н. 2009. Миколаївські могили — кургани в пониззі р. Лугань. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 9, с. 137-197.

Братченко, С. Н., Писларий, И. А. 1972. *Отчет о работе Северско-Донецкой экспедиции в 1972 году о раскопках курганов у с. Новоалександровка, Новоникольское, Новая Астрахань, х. Шевченко, с. Бул-*

гаковка Луганской области. НА ІА НАН України, ф. 64, 1972/33а.

Братченко, С. Н., Гершкович, Я. П., Дубовская, О. Р., Константинову, Л. Ф., Швецов, М. Л. 1980. *Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1980 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/3.

Братченко, С. Н., Шапошникова, О. Г. 1985. Катакомбная культурно-историческая общность. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Археология СССР*. 1. Киев: Наукова думка, с. 403-419.

Братченко, С. Н., Швецов, М. Л. 1991. Северско-донецкие катакомбные погребения на реке Красная. В: Братченко, С. Н. (ред.). *Катакомбные культуры Северного Причерноморья*. Киев: Институт археологии, с. 165-186.

Братченко, С. Н., Санжаров, С. М. 2001. *Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверськодонецчини та Долини III тис. до н. е.* Луганськ: Суну.

Бурачков, П. О. 1888. Объяснение к археологической карте Новороссийских губерний и Крыма. В: *Древности. Труды Московского археологического общества*, XII, с. 7-16.

Васильев, И. Б. 1980. Могильник ямно-полтавского времени у с. Утевка в Среднем Поволжье. *Археология Восточно-Европейской лесостепи*, с. 32-58.

Вязьмитина, М. І., Іллінська, В. А., Покровська, Е. Ф., Тереножкін, А. І., Ковпаненко, Г. Т. 1960. Курганы біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень». *Археологічні пам'ятки УРСР*, VIII, с. 22-135.

Гаврилов, А. В., Тоцев, Г. Н. 1999. Курганы у с. Желябовка в Крыму. *Stratum plus*, 2, с. 160-166.

Гак, Е. И. 2002. Металлические ножи восточных регионов катакомбной культурно-исторической области (к вопросу о локальных особенностях производства). В: Пиатровский, Ю. В. (ред.). *Степи Евразии в древности и средневековье. К 100-летию со дня рождения М. П. Грязнова*. Санкт-Петербург, с. 121-125.

Гак, Е. И. 2005. *Металлообрабатывающее производство катакомбных племен степного Предкавказья, Нижнего Дона и Северского Донца*. Автореферат диссертации канд. ист. наук: МГУ им. М. В. Ломоносова. Москва.

Гак, Е. И. 2007. Общее и особенное в металлопроизводстве катакомбных культур Подонцовья, Нижнего Подонья и Предкавказья. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 7, с. 95-103.

Гак, Е. И., Калмыков, А. А. 2009. Ямно-новотиторовское наследие в металлопроизводстве катакомбных культур центральной и восточной части степного Предкавказья. В: *Проблемы изучения культур раннего бронзового века степной зоны Восточной Европы*. Оренбург: ОГПУ, с. 104-119.

Гей, А. Н. 2000. *Новотиторовская культура*. Москва: Старый сад.

Генинг, В. В., Корпусова, В. Н. 1989а. *Археологические памятники Крымского Присивашья. Курганы у с. Источное и Болотное*. Препринт. Киев: Институт зоологии им. И. И. Шмальгаузена.

Генинг, В. В., Корпусова, В. Н. 1989b. *Археологические памятники Крымского Присивашья. Вторая курганная группа у с. Целинное*. Препринт. Киев: Институт зоологии им. И. И. Шмальгаузена.

Гершкович, Я. П. 1996. Курганы в междуречье р. Лозовой и р. Ольховой на Донецком кряже. В: Санжаров, С. Н. (ред.). *Древние культуры Восточной Украины*. Луганск: ВУГУ, с. 133-167.

Гладких, М. И., Писларий, И. А. 1974. *Отчет о работе Северско-Донецкой экспедиции в 1974 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1974/13.

- Горелик, М. В. 1993. *Оружие Древнего Востока*. Москва: Наука.
- Дашевская, О. Д. 1969. Курганы эпохи бронзы у с. Поповка близ Евпатории. *Краткие сообщения Института археологии*, 115, с. 62-69.
- Дергачев, В. А. 1986. *Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы*. Кишинев: Штиинца.
- Дергачев, В. А. 2023. *Ямная культура Карпато-Подоунавья. = Yamnaya culture of the Carpathian-Danube region*. I: Каталог памятников. Кишинев: СЭР USM.
- Державин, В. Л. 1991. *Степное Ставрополье в эпоху ранней и средней бронзы*. Москва: ИА АН СССР.
- Евдокимов, Г. Л. 1991. Погребения эпохи ранней и средней бронзы Астаховского могильника. В: Братченко, С. Н. (ред.). *Катакомбные культуры Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 187-213.
- Евдокимов, Г. Л., Гершкович, Я. П., Поруцкий, А. Г. 1982. *Отчет о работе Краснознаменной новоостроевской экспедиции в Херсонской области в 1982 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1982/9.
- Евдокимов, Г. Л., Гершкович, Я. П., Шевченко, Н. П. 1986. *Отчет о раскопках в зоне строительства оросительных систем в Херсонской области в 1986 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1986/12.
- Евдокимов, Г. Л., Солтыс, О. Б., Куприй, С. А. 1989. *Отчет о раскопках курганов в зоне строительства оросительных систем Херсонской области Краснознаменной постоянно действующей экспедицией ИА АН УССР в 1989 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1989/24.
- Евдокимов, Г. Л., Данилко, Н. А., Пустовалов, С. Ж. 2010. Курганы Херсонщины. В: Василенко, А. И. (ред.). *Проблемы охраны и изучения памятников археологии степной зоны Восточной Европы*. Луганск: Глобус, с. 137-171.
- Збеневич, В. Г., Черненко, Е. В. 1971. *Отчет о раскопках курганов у с. Виноградное, Ленинского района, Крымской области*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1971/32.
- Иванова, С. В. 2021. *Історія населення Північно-Західного Причорномор'я наприкінці IV—III тис. до н. е.* Житомир: Бук-Друк.
- Иванова, С. В., Петренко, В. Г., Ветчинникова, Н. Е. 2005. *Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра*. Одесса: КП ОТГ.
- Иессен, А. А. 1947. *Греческая колонизация Северного Причерноморья*. Ленинград: Государственный Эрмитаж.
- Иессен, А. А. 1950. К хронологии «больших» кубанских курганов. *Советская археология*, XII, с. 157-200.
- Іллінська, В. А., Ковпаненко, Г. Т., Петровська, Е. О. 1960. Розкопки курганів поблизу с. Первомайська. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IX, с. 127-140.
- Кайзер, Э. 2010. Эгалитарное пастушеское общество versus войны-кочевники? Попытка реконструкции социальной структуры ямной и катакомбной культур. *Stratum plus*, 2, с. 99-120.
- Кайзер, Э. 2011. Проблемы абсолютного датирования катакомбной культуры Северного Причерноморья. *Краткие сообщения Института археологии*, 225, с. 15-27.
- Кияшко, А. В. 1999. *Происхождение катакомбной культуры Нижнего Подонья*. Волгоград: ВолГУ.
- Кияшко, А. В. 2002. *Культурогенез на востоке катакомбного мира*. Волгоград: ВолГУ.
- Клименко, В. Ф. 1997. *Курганные древности Северского Донца*. Енакиев; Краматорск: АПП.
- Клименко, В. Ф., Цимбал, В. И. 1998. О погребениях культуры многоваликовой керамики в Северном Причерноморье. В: Тоцев, Г. Н. (ред.). *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИ-ОМК)*. Запорожье: ЗГУ, с. 70-74.
- Ключко, В. И. 1994. *Металлургическое производство в энеолите — бронзовом веке*. В: Черняков, И. Т. (ред.). *Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине*. Киев: Наукова думка, с. 96-132.
- Ключко, В. И. 2006. *Озброєння та військова справа давнього населення України*. Київ: АртЕк.
- Ключко, В. И., Пустовалов, С. Ж. 1992. До реконструкції озброєння та військової страви катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. *Праці центру пам'яткознавства*, с. 118-141.
- Ключко, Е. О. 1990. Редкий погребальный комплекс катакомбной культуры на среднем Днестре. В: *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности. Тезисы докладов всесоюзного семинара*. Запорожье, с. 28-30.
- Ковалева, И. Ф. 1979. Вытянутые погребения днепровского ареала волго-днепровской культурно-исторической общности эпохи энеолита. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Курганные древности степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.* 3. Днепрпетровск: ДГУ, с. 61-79.
- Ковалева, И. Ф. 1982. Катакомбные погребения Орель-Самарского междуречья. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Древности Степного Поднепровья*. Днепрпетровск: ДГУ, с. 35-45.
- Ковалева, И. Ф. 1990. Предстепье Левобережной Украины в катакомбное время. В: *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности. Тезисы докладов всесоюзного семинара*. Запорожье, с. 22-24.
- Ковалева, И. Ф., Шалобудов, В. Н., Мухопад, С. Е., Андросов, А. В. 1987. *Отчет о научно-исследовательской работе: археологические исследования курганов в зонах строительства оросительных систем Днепрпетровской области (Солоняно-Томаковской, колхоза «Заря Коммунизма» Покровского района и Александровской ОС*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1987/176.
- Ковалева, И. Ф., Марина, З. П. 1982. *Исследование археологических памятников в зоне строительства Магдалиновской оросительной системы*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1982/50.
- Ковалева, И. Ф., Шалобудов, В. Н. 1988. *Отчет о научно-исследовательской работе по теме: «Археологические исследования курганов в зоне строительства Солоняно-Томаковской оросительной системы Днепрпетровской области»*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1988/69.
- Ковалева, И. Ф., Шалобудов, В. Н., Андросов, А. В., Мухопад, С. Е. 1990. *Отчет о научно-исследовательской работе по теме «Исследование курганов в зонах мелиоративного строительства Днепрпетровской области в 1990 году»*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1990/143.
- Ковалева, И. Ф., Ромашко, В. А., Шалобудов, В. Н. 1991. *Раскопки на Днепрпетровщине*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1991/137.
- Ковпаненко, Г. Т. 1967. Курганы в Чаплинском районе Херсонской области. В: Лесков, А. М., Мерперт, Н. Я. (ред.). *Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР*. Киев: Наукова думка, с. 33-43.
- Ковпаненко, Г. Т., Анохин, В. А., Гаврилюк, Н. А., Сухова, И. К. 1974. *Отчет о работе Южно-Бугской (Очаковской) экспедиции Института археологии Украинской Академии Наук за 1974 год*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1974/11.
- Колотухин, В. А. 1984. *Отчет о работах Северо-Крымской экспедиции в 1984 г. в зоне строительства*

второй очереди Северо-Крымского канала по исследованию курганов. НА ИА НАН України, ф. 64, 1984/4.

Колотухин, В. А., Тощев, Г. Н. 2000. *Курганные древности Крыма (по материалам раскопок Северо-Крымской экспедиции в 1993—1996 гг. Сакский р-н Крымской области)*. III. Запорожье: ЗГУ.

Колтухов, С. Г., Тощев, Г. Н. 1998. *Курганные древности Крыма (по материалам раскопок Северо-Крымской экспедиции в 1993—1995 гг.)*. II. Запорожье: ЗГУ.

Копьева-Колотухина, Т. А. 2009. Ранний этап катакомбной культуры в Крыму: хронологический аспект. *Археологический альманах*, 20, с. 310-325.

Кореневский, С. Н. 1978. О металлических ножах ямной, полтавкинской и катакомбной культур. *Советская археология*, 2, с. 33-48.

Кореневский, С. Н. 2011. *Древнейший металл Предкавказья. Типология. Историко-культурный аспект*. Москва: Таус.

Кореневский, С. Н. 2017. *Оружие в комплексах культур начала медно-бронзового века (V—IV тысячелетия до н. э.). Очерки военизации древних обществ по данным археологии. Подунавье, юг Восточной Европы, Кавказ, Ближний Восток*. Москва: ИА РАН.

Коробкова, Г. Ф., Шапошникова, О. Г. 2005. *Поселение Михайловка — эталонный памятник древнеямной культуры (экология, жилища, орудия труда, системы жизнеобеспечения, производственная структура)*. Санкт-Петербург: Европейский дом.

Кравец, Д. П., Посредников, В. А., Литвиненко, Р. А. 1991. *Курганы эпохи раннего металла Ивано-Дарьевского микрорайона в Донбассе*. Донецк: ДонГУ.

Кравец, Д. П., Татаринов, с. И. 1997. Новые катакомбные памятники Бахмутского края. *Донецкий археологический сборник*, 7, с. 77-115.

Кравец, Д. П., Татаринов, С. И., Федяев, С. В. 2000. Курганы донецкой катакомбной культуры в урочище «Острая Могила» (Донецкий Кряж). *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, VII, с. 143-153.

Красильников, К. И., Тельнова, Л. И. 1993. Исследование кургана у с. Преображенное на реке Красная. В: Санжаров С. Н. (ред.). *Древние культуры Подонцовья*. 1. Луганск: Областное управление по печати, с. 91-125.

Кротова, А. А., Зельдина, В. Я., Самойленко, В. Г. 1976. *Отчет о раскопках курганов у с. Говоруха в 1975—1976 гг.* НА ИА НАН України, ф. 64, 1976/10а.

Кубышев, А. И., Дорофеев, В. В., Гошко, Т. Ю., Марченко, И. Л., Сердюков, В. В. 1979. *Отчет о раскопках Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства орошаемых участков Каховской оросительной системы в Херсонской области в 1979 г.* НА ИА НАН України, ф. 64, 1979/32.

Кубышев, А. И., Дорофеев, В. В., Шилов, Ю. А., Полин, С. В., Шевченко, Н. П., Черных, Л. А., Марченко, И. Л., Солтыс, О. В., Сердюков, В. В., Якулов, С. А. 1980. *Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР у с. Волчанск, с. Владимировка, с. Красное — Акимовского района, Запорожской области в 1980 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1980/15.

Кубышев, А. И., Дорофеев, В. В., Шилов, Ю. А., Полин, С. В., Черняков, И. Т., Битковский, О. В., Сердюков, В. В., Солтыс, О. В., Шевченко, Н. П. 1981. *Работы Херсонской археологической экспедиции в 1981 году. Отчет о работах Херсонской экспедиции Института археологии АН УССР в п. г. т. Великая Александровка, с. Староселье Велико-Александровского района, с. Соленое (Атманай II) Генического*

района, Херсонской области и у сс. Владимировка, Юрьевка, Малая Терновка, Волчанск Акимовского района Запорожской области. НА ИА НАН України, ф. 64, 1981/19.

Кубышев, А. И., Дорофеев, В. В., Нечитайло, А. Л., Симоненко, А. В., Шилов, Ю. А., Куприй, С. А., Ковалев, Н. В., Амирханов, А. Ш., Лысенко, Г., Толкачев, Ю. И., Ян, С. А. 1984. *Отчет о раскопках Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР в 1984 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1984/11.

Кубышев, А. И., Болтрик, Ю. В., Симоненко, А. В., Фялко, Е. Е., Куприй, С. А., Ковалев, Н. В., Лысенко, Г. И. 1986. *Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства Каховской оросительной системы в Херсонской, Запорожской областях УССР в 1986 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1986/13.

Кульбака, В. К. 1984. *Отчет об исследованиях кургана у г. Жданова в 1984 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1984/72.

Кульбака, В. К. 1985. *Отчет об исследовании курганов у с. Калиновка Новоазовского района Донецкой области*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1985/103.

Кульбака, В., Качур, В. 1998. *Соматичні культури бронзового віку півдня Східної Європи*. Маріуполь: Інформ Меню.

Кульбака, В., Качур, В. 2000. *Давні індоєвропейці України в світлі новітніх археологічних досліджень*. Маріуполь: Рената.

Куфтин, Б. А. 1949. *Материалы по археологии Колхиды*. 1. Тбилиси: Мецниереба.

Лагодовська, Е. Ф., Шапошникова, О. Г., Макаревич, М. Л. 1962. *Михайлівське поселення*. Київ: Наукова думка.

Латынин, Б. А. 1967. *Молоточковидные булавки, их культурная атрибуция и датировка*. Археологический сборник государственного Эрмитажа, 9. Ленинград: Советский художник.

Лесков, А. М., Черненко, Е. В., Болтрик, Ю. В., Отрошенко, В. В. 1968. *Отчет о раскопках Каховской экспедиции в 1968 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1968/15.

Лимберс, Н. Ю., Марченко, И. И. 2002. Новокарусские курганы. *Материалы и исследования по археологии Кубани*, 2, с. 3-71.

Литвиненко, Р. О. 2009. *Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток)*. Дисертація д-ра іст. наук: ІА НАН України.

Литвиненко, Р. О. 2021. Бабинська культурогенеза. *Археологія і давня історія України*, 2 (39), с. 59-70.

Ляшко, С. Н., Отрошенко, В. В. 1988. Балковский курган. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Новые памятники ямной культуры степной Украины*. Киев: Нвукова думка, с. 40-64.

Марина, З. П., Ромашко, В. А., Фещенко, Е. Л., Войтко, П. В. 1990. Курганный могильник у с. Вербки. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Исследования по археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с. 22-38.

Мельник, О. Стеблина, І. 2012. *Кургани Криворіжжя*. Кривий Ріг: Видавничий дім.

Мимоход, Р. А. 2011. Радиоуглеродная хронология блока посткатакомбных культурных образований. *Краткие сообщения Института археологии*, 225, с. 32-55.

Михайлов, Б. Д. 1991. Курганы эпохи бронзы на Мелитопольщине. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, II, с. 63-65.

Михайлов, Б. Д. 1995. Курганы эпохи бронзы в Северо-Западном Приазовье. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, V, с. 169-181.

- Мозолевский, Б. Н. 1979. *Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции*. НА ІА АН України, ф. 64, 1979/9.
- Мунчаев, Р. М. 1975. *Кавказ на заре бронзового века*. Москва: Наука.
- Мунчаев, Р. М., Мерперт, Н. Я., Бадер, Н. О. 1990. Телль-Хазна І (исследование советской экспедиции в Северо-Восточной Сирии 1988—1989 гг.). *Советская археология*, 3, с. 5-24.
- Нечитайло, А. Л. 1991. *Связи населения степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы*. Киев: Наукова думка.
- Нечитайло, А. Л., Санжаров, С. Н. 2003. Металлообрабатывающий комплекс поселения Серебрянское. *Материалы и исследования по археологии Восточной Украины*, 1, с. 226-237.
- Никитин, В. И., Снитко, И. А. 1985. *Отчет сектора охраны памятников археологии при Николаевском краеведческом музее об охранных раскопках курганной группы I у с. Плющевка, Баитанского района, Николаевской области в 1985 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1985/36.
- Николова, А. В. 1992а. *Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины*. Диссертация канд. ист. наук: ІА АН України.
- Николова, А. В. 1992б. *Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины*. Автореферат диссертации канд. ист. наук: ІА АН України.
- Николова, А. В. 2012. Абсолютна хронологія ямної культури Північного Надчорномор'я в світлі дендродат. *Археологія*, 4, с. 14-31.
- Николова, А. В., Рассамкин, Ю. Я. 1985. О позднэнеолитических памятниках правобережья Днестра. *Советская археология*, 3, с. 37-56.
- Николова, А. В., Рассамкин, Ю. Я. 2009. Глиняная модель колыбельки из Коланчака и некоторые вопросы хронологии ранней и средней бронзы Днепро-Донецкого региона. *Tyragetia. Arheologie istorie antica*, III (XVIII), 1, с. 31-58.
- Николова, А. В., Черных, Л. А., Евдокимов, Г. Л. 2011. Курганы эпохи бронзы в низовьях Днестра и Ингульца (по материалам Краснознаменной экспедиции). *Материалы та дослідження з археології Східної України*, 11, с. 96-163.
- Николова, А. В., Черных, Л. А. 2012. О ножжах-«бритвах» ранней бронзы Северного Причерноморья. *Stratum plus*, 2, с. 303-322.
- Отрощенко, В. В. 1993. Жреческие комплексы в системе погребений срубной общности. В: Оленковський, Н. П. (ред.). *Археологічні та історичні дослідження Херсонщини*. Херсон, с. 17-31.
- Отрощенко, В. В. 2001. *Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-хронологічні зіставлення)*. Київ: ІА НАН України.
- Отрощенко, В. В. 2005. Катакомбна культурно-історична спільнота. В: Залізняк, Л. Л. (ред.). *Археологія України. Курс лекцій*. Київ: Либідь, с. 156-164.
- Отрощенко, В. В., Пустовалов, С. Ж. 1991. Обряд моделировки лица по черепу у племен катакомбной культуры. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Духовная культура древних обществ на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 59-84.
- Отрощенко, В. В., Рассамкин, Ю. Я., Битковский, О. В., Гошко, Т. Г., Кравченко, С. Н., Константи́неску, Л. Ф. 1983. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1983 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/10.
- Отрощенко, В. В., Рассамкин, Ю. Я., Константи́неску, Л. Ф., Нор, Е. В., Покляцкий, О. В., Савовский, И. П. 1984. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1984 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1984/10.
- Папанова, В. А., Тоцев, Г. Н., Голик, А. А., Каира, Ф. В., Тоцев, А. Г. 2017. *Отчет. Раскопки курганного могильника № 2700 (с. Дмитровка Бердянского района Запорожской области) в 2016 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2017.
- Петренко, В. Г., Елагина, Н. Г. 1968. *Отчет об археологических раскопках, произведенных Ингульской скифо-степной экспедицией в 1968 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1968/54.
- Післарій, І. А. 2008. Олександрівська могила 10 та групи поховань 11 і 12. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 8, с. 218-228.
- Післарій, І. А., Гераськова, Л. С., Дубовская, О. Р. 1977. *Отчет Северско-Донецкой новоотстроенной экспедиции в 1977 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1977/13.
- Післарій, І. А., Дубовская, О. Р., Орел, Р., Смирнов, А. И., Кульбака, В. К., Кравченко, С. Н. 1980. *Отчет об исследованиях Северско-Донецкой экспедиции ИА АН УССР в 1980 году на территории Ворошиловградской области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/14.
- Плешивенко, А. Г. 1993. Могильник кургана «Бабакова Могила» из Северного Приазовья. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, IV, с. 128-156.
- Полидович, Ю. Б. 1993. Новые погребальные памятники эпохи бронзы с территории Донецкой области. *Археологический альманах*, 2, с. 35-98.
- Полин, С. В., Тупчиенко, Н. П., Николова, А. В. 1992. *Курганы верхнего Ингульца (курганы у сс. Успенка и Головкивка)*. Препринт. Киев: Институт археологии.
- Попандопуло, З. Х. 1991. Курган «Соколовский» у г. Пологи. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, II, с. 66-76.
- Привалова, О. Я., Привалов, А. И. 1988. *Список памятников археологии Украины. Донецкая область*. Киев: УООП.
- Пустовалов, С. Ж. 2005. *Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я*. Київ: Шлях.
- Пыслару, И., Самойленко, В. Г. 2010. Исследования курганов в Славяносербском и Краснодарском районах Луганской области. В: Василенко, А. И. (ред.). *Проблемы охраны и изучения памятников археологии степной зоны Восточной Европы*. Луганск: Глобус, с. 49-91.
- Рассамкин, Ю. Я. 1991. О погребениях предкатакомбного времени в Северо-Западном Приазовье. В: Братченко, С. Н. (ред.). *Катакомбные культуры Северного Причерноморья*. Киев: Институт археологии, с. 42-56.
- Рассамкин, Ю. Я., Отрощенко, В. В., Ляшко, С. Н., Салий, Н. Г., Пустовалов, С. Ж., Кравченко, С. Н., Ковалев, В. Н., Николова, А. В. 1982. *Отчет о работе Запорожской экспедиции в 1982 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1982/2.
- Ромашко, В. А. 2008. *Отчет о раскопках курганов в зоне подработки шахты «Степная» у с. Николаевка Петропавловского района Днепропетровской области в 2008 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2008/47.
- Рысин, М. Б. 1996. Начальный этап эпохи средней бронзы на Северном Кавказе. В: *Между Азией и Европой. Кавказ в IV—I тыс. до н. э. Материалы конференции, посвященной 100-летию со дня рождения А. А. Иессена*. Санкт-Петербург, с. 78-81.

- Санжаров, С. Н. 1992. *Северскодонецкие раннекатакомбные погребения с орнаментированными бляхами. Каталог археологических коллекций*. 1. Луганск: Центрально-Донецкая археологическая экспедиция.
- Санжаров, С. Н. 1993. Курганы у г. Краматорска на Казенном Торце. *Древние культуры Подонцовья*, 1, с. 58-90.
- Санжаров, С. Н. 2001. *Катакомбные культуры Северо-Восточного Приазовья*. Луганск: ВУНУ им. В. Даля.
- Санжаров, С. Н. 2010. *Восточная Украина на рубеже эпох средней — поздней бронзы*. Луганск: ВУНУ им. В. Даля.
- Санжаров, С. Н., Братченко, С. Н. 1999. *Отчет о полевых исследованиях научно-исследовательской лаборатории «Спадщина» в 1999 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1999/32.
- Санжаров, С. Н., Бритюк, А. А. 1996. Краснозори́нский курганный могильник в бассейне Лугани. Санжаров, С. Н. (ред.). *Древние культуры Восточной Европы*. Луганск: ВУГУ, с. 58-132.
- Санжаров, С. Н., Литвиненко, Р. А., Черных, Е. А., Прынь, А. В. 2003. Неординарные курганы и погребения Шахтерского могильника и их место в системе древностей юга Восточной Европы. *Материалы и исследования по археологии Восточной Украины*, 1, с. 122-161.
- Санжаров, С. Н., Черных, Е. А. 2005. Кременские курганы на р. Красная в Подонцовье. *Материалы та дослідження з археології Східної України*, 4, с. 170-198.
- Санжаров, С. Н., Черных, Е. А. 2021. *Курганные древности Привольнянской излучины Северского Донца*. Луганск: ЛГУ им. В. Даля.
- Синюк, А. Т. 1983. *Курганы эпохи бронзы Средне-го Дона*. Воронеж: ВГУ.
- Смирнов, А. М. 1996. *Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце*. Москва: ИА РАН.
- Соколова, Л. А. 1998. Оружие племен эпохи бронзы Минусинской котловины. В: Вилинбахов, Г. В., Массон, М. В. (ред.). *Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе. Материалы международной конференции 2—5 сентября 1998 года*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 48-51.
- Стеганцева, В. Я. 1998. Военное дело в эпоху ранней и средней бронзы на юге Восточной Европы. В: Вилинбахов, Г. В., Массон, М. В. (ред.). *Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе. Материалы международной конференции 2—5 сентября 1998 года*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 52-57.
- Субботин, Л. В. 2003. *Орудия труда, оружие и украшения племен ямной культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: Полис.
- Субботин, Л. В., Дзиговский, А. Н., Фокеев, М. М., Сапожников, И. В. 1987. *Отчет о работе Дунай-Днестровской новостроечной экспедиции ИА АН УССР в 1987 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1987/24.
- Субботин, Л. В., Дзиговский, А. Н., Островерхов, А. С., Фокеев, М. М. 1988. *Отчет о работе Дунай-Днестровской новостроечной экспедиции в 1988 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/23.
- Телегин, Д. Я., Круц, В. А., Братченко, С. Н., Петровская, Е. А. 1977. Вильно-Улановская курганный группа. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Вильнянские курганы в Днепро-вом надпорожье*. Киев: Наукова думка, с. 83-97.
- Тереножкин, А. И. 1964. *Отчет о раскопках скифской экспедиции Института археологии АН УССР 1964 года*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1964/7.
- Тесленко, Д. Л. 1999. *Ямна культура Дніпровського Надпоріжжя та правобережного Переддніпров'я*. Автореферат дисертації канд. іст. наук: ІА НАН України.
- Тесленко, Д. Л. 2017. *Звіт про виконання наукових археологічних досліджень курганної групи № 3809 та № 3843 поблизу с. Зелений Гай на території Широкинського району Дніпропетровської області у 2017 року*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2017.
- Тесленко, Д. Л., Кайзер, Е., Шалобудов, В. М. 2023. Кургани Присамар'я: досвід міждисциплінарних досліджень. *Археологія і давня історія України*, 1 (46), с. 146-177.
- Тощев, Г. Н. 1986. *Средний период бронзового века Юго-Запада СССР*. Препринт. Запорожье: ЗГУ.
- Тощев, Г. Н. 2004. *Отчет о раскопках кургана № 2 у с. Заливное Ново-Николаевского района Запорожской области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2004/12.
- Тощев, Г. Н. 2007. *Крым в эпоху бронзы*. Запорожье: ЗНУ.
- Трифонов, В. А. 1991. Степное Прикубанье в эпоху энеолита-средней бронзы (периодизация). В: Массон, В. М. (ред.). *Древние культуры Прикубанья (по материалам археологических работ в зонах мелiorации Краснодарского края)*. Ленинград: Наука, с. 92-166.
- Федорова-Давыдова, Э. А., Горбенко, А. А. 1974. Раскопки Шахаевской курганной группы в 1971 году. В: Мошкова, М. Г., Шелов, Д. Б. (ред.). *Археологические памятники Нижнего Подонья*. II. Москва: Наука, с. 81-136.
- Чайлд, Г. 1956. *Древний Восток в свете новых раскопок*. Москва: Наука.
- Чеботаренко, Г. Ф., Черняков, И. Т., Тощев, Г. Н. 1993. Курганы у с. Приморское. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, IV, с. 46-62.
- Чердниченко, Н. Н., Бессонова, С. С., Болдин, Я. И., Бунятян, Е. П., Ковалева, Л. Г., Козловский, А. А., Орлов, Р. С., Пустовалов, С. Ж., Орлов, К. К., Рассамкин, Ю. Я., Шевченко, Н. П., Бобырь, И. Г. 1975. *Отчет о работе Верхне-Тарасовской экспедиции в 1975 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1975/11.
- Черных, Е. Н. 2000. Эпоха раннего металла: темп и ритм кардинальных инноваций. В: Скрипкина, Л. И. (ред.). *Проблемы интерпретации памятников археологии в экспозициях исторических, краеведческих и археологических музеев. Современные концепции первобытной истории*. Труды ГИМ, 113. Москва, с. 29-40.
- Черных, Л. А. 1995. К вопросу о сфере применения втульчатых топоров энеолита — средней бронзы из памятников Северного Причерноморья. В: *Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. Тезисы докладов конференции*. Харьков: Бизнес Информ, с. 40-42.
- Черных, Л. А. 2003. О возможности использования медно-рудных источников Донбасса в период энеолита, ранней и средней бронзы. В: Толочко, П. П., Дорофеев, В. М. (ред.). *Проблеми гірничої археології (довіді ІІ-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару)*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 213-222.
- Черных, Л. А. 2009. Бронзовые ножи из памятников ямной КИО Украины (классификация по выборке предметов, предварительные итоги). В: Бровендер, Ю. М. (ред.). *Проблеми гірничої археології (матеріали VII-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару)*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 43-77.

- Черных, Л. А. 2011. Бронзовые ножи из памятников катакомбной КИО Украины (классификация по выборке предметов — предварительные итоги). В: Бровендер, Ю. В. (ред.). *Проблеми гірничої археології (матеріали VIII-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару)*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 23-79.
- Черных, Л. А., Дараган, М. Н. 2014. *Курганы эпохи энеолита—бронзы междуречья Базавлука, Солоний, Чертомлыка*. Курганы Украины, 4. Киев; Берлин: О. Филук.
- Чеченов, И. М. 1980. Богатые захоронения в кургане раннебронзового века у сел. Кишпек в Кабардино-Балкарии. В: Марковин, В. И. (ред.). *Северный Кавказ в древности и в средние века*. Москва: Наука, с. 15-33.
- Шапошникова, О. Г., Бочкарев, В. С., Шарафутдинова, И. Н. 1977. О памятниках эпохи меди-ранней бронзы в бассейне р. Ингула. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древности Поингулья*. Киев: Наукова думка, с. 7-36.
- Шапошникова, О. Г., Балушкин, А. М., Гребенников, Ю. С., Фоменко, В. Н., Ключинцев, В. Н., Елисеев, В. Ф., Товкайло, Н. Т. 1985. *Отчет о работе Николаевской экспедиции за 1985 год*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1985/3.
- Шапошникова, О. Г., Балушкин, А. М., Гребенников, Ю. С., Елисеев, В. Ф., Довженко, Н. Д., Ключинцев, В. Н., Солтыс, О. В., Товкайло, Н. Т., Фоменко, В. Н., Шепель, Е. Н. 1987. *Отчет о работе Николаевской экспедиции в 1987 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1987/21.
- Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Бочкарев, В. С., Гребенников, Ю. С., Рычков, Н. А., Ребедайло, Г. П., Ключинцев, В. Н. 1973. *Отчет о работе Ингульской экспедиции за 1973 год*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1973/8.
- Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Бочкарев, В. С., Балушкин, А. М., Гребенников, Ю. С., Ключинцев, В. Н., Ребедайло, Г. П., Рычков, Н. А. 1974. *Отчет о раскопках Ингульской экспедиции за 1974 год*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1974/12.
- Шапошникова, О. Г., Балушкин, А. М., Гребенников, Ю. С., Елисеев, В. Ф., Довженко, Н. Д., Ключинцев, В. Н., Солтыс, О. В., Товкайло, Н. Т., Фоменко, В. Н., Шепель, Е. Н. 1987. *Отчет о работе Николаевской экспедиции в 1987 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1987/21.
- Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Довженко, Н. Д. 1986. *Ямная культурная историческая область (южнобугский вариант)*. Свод археологических источников. Киев: Наукова думка.
- Шилов, Ю. А., Болдин, Я. И. 1972. *Отчет о раскопках курганов у с. Староселье Велико-Александровского р-на, Херсонской области. Раскопки Херсонской экспедиции в 1972 г. у сс. Софиевка, Семеновка, Зеленый Лагерь*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1972/356.
- Шишлина, Н. И. 2007. *Северо-Западный Прикаспий в эпоху бронзы (V—III тысячелетия до н. э.)*. Труды ГИМ, 165. Москва.
- Шнирельман, В. А. 1986. Позднепервобытная община земледельцев-скотоводов и высших охотников, рыболовов и собирателей. В: Бромлей, Ю. В. (ред.). *История первобытного общества*. Москва: Наука, с. 236-426.
- Щепинский, А. А. 1967. *Отчет о работах Северо-Крымской экспедиции в 1967 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1967/18.
- Щепинский, А. А. 1973. *Энеолит Крыма*. Диссертация канд. ист. наук: ИА НАН України.
- Щепинский, А. А. 2002. *Памятники кими-обинской культуры (свод археологических источников)*. Запорожье: ЗГУ.
- Щепинский, А. А., Черепанова, Е. Н. 1969. *Северное Причерноморье в V—I тыс. до н. э.* Симферополь: Крым.
- Яровой, Е. В. 1990. *Курганы энеолита — эпохи бронзы Нижнего Поднестровья*. Кишинев: Штиинца.
- Bunatian, K. P., Kaiser, E., Nikolova, A. V. 2006. *Bronzezeitliche Bestattungen aus dem Unteren Dneprgebiet*. Schriften des Zentrums für Archäologische und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 8. Langenweissbach: Beier & Beran.
- Govedarica, B., Kaiser, E., Rassamakin, Ju., Samar, V. 2006. Der Grabhügel «Tarasova Mogila» bei der Stadt Orechov. Neue Angaben zur Periodisierung und Chronologie der dneolithischen und bronzezeitlichen Steppen-kulturen im Azovgebiet. *Eurasia Antiqua*, 12, S. 63-112.
- Dergacev, V. 2002. *Die aneolitischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*. Prähistorische Bronzefunde, XX, 9. Stuttgart: F. Steiner.
- Fabritzus, I. 1925. Tzareva mogila. *Eurasia Septentrionalis antiqua*, 4, S. 126-134.
- Ivanova, V., Rassmann, K. 2014. Das späthalkolithische Steinkistengrab von Dolinka, Kr. Krasnoperekopsk, Ukraine. Neue spektralanalytische Untersuchung und absolute Chronologie. *Eurasia Antiqua*, 20, S. 207-218.
- Kaiser, E. 2003. *Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut*. Archäologie in Eurasien. Archäologie in Eurasien, 14. Mainz am Rhein: DAI.
- Kaiser, E., Plesivenco, A. G. 2000. Die bronzezeitlichen Grabsitten im unteren Dnepergebiet. *Eurasia Antiqua*, 6, S. 125-208.
- Nikolova, A. V., Kaiser, E. 2009. Die absolute Chronologie der Jamnaja-Kultur im nördlichen Schwarzmeergebiet auf der Grundlage erster dendrochronologischer Daten. *Eurasia Antiqua*, 15, S. 209-240.
- Rassamakin, Yu., Nikolova, A. 2008. Carpathian Imports and Imitations in Context of the Eneolithic and Early Bronze Age of the Black Sea Steppe Area. In: Biehl, P. F., Rassamakin, Yu. (ed.). *Import and Imitation in archaeology*. Schriften des Zentrums für Archäologische und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 11. Langenweissbach: Beier & Beran, p. 51-88.

REFERENCES

- Agulnikov, S. M., Savva, E. M. 1986. Kurgany epokhi eneolita—bronzy u p. g. t. Tarakliia. *Arkheologicheskie issledovaniia v Moldavii v 1982 g.*, s. 34-54.
- Alekseeva, I. L. 1976. *Otchet o rabote Nizhne-Dnestrovskoi novostroechnoi ekspeditsii IA AN USSR v zone stroitelstva 1-i ocheredi Nizhne-Dnestrovskoi orositelnoi sistemy v 1976 godu (s. Iasski Beliaevskogo raiona Odesskoii oblasti, s/kh «Druzhba narodov»)*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1976/87.
- Andreeva, M. V. 1989. Kurgany u Chagraiskogo vodokhranilishcha (materialy raskopok ekspeditsii 1979 goda). In: Munchaev, R. M. (ed.). *Drevnosti Stavropolia*. Moskva: Nauka, s. 24-124.
- Antonenko, B. A., Pioro, I. S., Samoilenko, L. G., Skliarskii, A. B. 1987. *Otchet o rabote Voroshilovgradskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Kievskogo gosudarstvennogo universiteta v 1987 godu*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1987/44.
- Antonenko, B. A., Pioro, I. S., Samoilenko, L. G. 1988. *Otchet o rabote Voroshilovgradskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Kievskogo gosudarstvennogo universiteta v 1988 godu*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1988/200.
- Berestnev, S. I. 1995. Novoplatonovskii katakombnyi kurgannyi mogilnik na r. Oskol. *Drevnosti. Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii ezhegodnik*, s. 134-135.

- Berestnev, S. I. 2001. *Vostochnoukrainskaia lesostep v epokhu srednei i pozdnei bronzy (II tys. do n. e.)*. Kharkov: Amet.
- Berezutskaia, T. Iu. 2003. *Srednedonskaia katakombnaia kultura i ee lokalnye varianty (po materialam pogrebalnykh pamiatnikov)*. Voronezh: VGPU.
- Bessonova, S. S., Chernykh, L. A., Kuprii, S. A. 1984. Kurgany u s. Filatovka. In: Korpuseva, V. N. (ed.). *Kurgany stepnogo Kryma*. Kiev: Naukova dumka, s. 41-68.
- Bidzilia, V. I., Yakovenko, Ye. V. 1971. Zvit pro rozkopky kurhanu «Vysoka Mohyla» bilia s. Balky Vasyliivskoho raionu Zaporizkoi oblasti. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/24a.
- Bokii, N. M. 1969. *Otchet Kirovogradskogo kraevedcheskogo muzeia ob arkheologicheskikh raskopkakh v Kirovogradskoi oblasti za 1969 god*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1969/65.
- Bratchenko, S. N. 1973. Materialy do vyvchennia yamnoi kultury Pivnichnoho Pryazovia. *Arkheolohiia*, 11, s. 21-27.
- Bratchenko, S. N. 1976. *Nizhnee Podone v epokhu srednei bronzy*. Kiev: Naukova dumka.
- Bratchenko, S. N. 1977. K voprosu o slozhenii babinskoi kultury (mnogovalikovo keramiki). In: Tegin, D. Ia (ed.). *Vilnianskie kurgany v Dneprovskom Nadporozhe*. Kiev: Naukova dumka, s. 21-42.
- Bratchenko, S. N. 1989. Katakombnye kultury Sevorskogo Donsa i Severo-Vostochnogo Priazovia. In: *Problemy okhrany i issledovaniia pamiatnikov arkheologii v Donbasse. Tezisy dokladov nauchno-prakticheskogo seminaru 19—21 apreliia 1989 goda*. Donetsk, s. 27-29.
- Bratchenko, S. N. 1996a. Do problemy rannobronzovoi industrii Skhidnoi Yevropy. In: Sanzharov, S. N. (ed.). *Drevnie kultury Vostochnoi Ukrainy*. Lugansk: VUGU, s. 32-57.
- Bratchenko, S. N. 1996b. Vtoroi y shestoi Nikolaevskye kurhany na Luhanshchynе. *Drevnosti stepnogo Prychernomoria i Kryma*, 2, s. 52-62.
- Bratchenko, S. N. 2001. *Donetska katakombna kultura rannoho etapu*. Luhansk: Shliakh.
- Bratchenko, S. N. 2003. Mohyly bronzovoi doby v baseini r. Derkul. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Vostochnoi Ukrainy*, 1, s. 162-225.
- Bratchenko, S. N. 2004. Pradavnia Slobozhanshchyna: svatyski mohyly — kurhany III tys. do n. e. ta maidany. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 2, s. 65-190.
- Bratchenko, S. N. 2008. Oleksandrivski mohyly — kurhany v dolyni Luhani. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 8, s. 134-217.
- Bratchenko, S. N. 2009. Mykolaivski mohyly — kurhany v ponyzzy r. Luhanka. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 9, s. 137-197.
- Bratchenko, S. N., Pislarii, I. A. 1972. *Otchet o rabote Sevorskodonetskoy ekspeditsii v 1972 godu o raskopkakh kurganov u s. Novodaleksandrova, Novonikolskoe, Novaya Astrahan, h. Shevchenko, s. Bulgakovka Luganskoy oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1972/33a.
- Bratchenko, S. N., Gershkovich, Ia. P., Dubovskaia, O. R., Konstantinesku, L. F., Shvetsov, M. L. 1980. *Otchet ob issledovaniiah Donetskoy ekspeditsii v 1980 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/3.
- Bratchenko, S. N., Shaposhnikova, O. G. 1985. Katakombnaia kulturno-istoricheskaiia obshchnost. In: Tegin, D. Ya. (ed.). *Arkheologiia USSR*. 1. Kiev: Naukova dumka, s. 403-419.
- Bratchenko, S. N., Shvetsov, M. L. 1991. Sevorskodonetskie katakombnye pogrebeniia na reke Krasnaia. In: Bratchenko, S. N. (ed.). *Katakombnye kultury Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Institut arkheologii, s. 165-186.
- Bratchenko, S. N., Sanzharov, S. M. 2001. *Ridkisi bronzovi znariaddia z katakomb Siverskodonechchyny ta Donshchyny III tys. do n. e*. Luhansk: SUNU.
- Burachkov, P. O. 1888. Obieiasnenie k arkheologicheskoi karte Novorossiiskikh gubernii i Kryma. In: *Drevnosti. Trudy Moskovskogo arkheologicheskogo obshchestva*, XII, s. 7-16.
- Vasilev, I. B. 1980. Mogilnik iamno-poltavinskogo vremeni u s. Uteva v Srednem Povolzhie. *Arkheologiia Vostochno-Evropaiskoi lesostepi*, s. 32-58.
- Viazmitina, M. I., Illinska, V. A., Pokrovska, E. F., Terenozhkin, A. I., Kovpanenko, H. T. 1960. Kurhany bilia s. Novo-Pylipivky i radhospu «Akkermen». *Arkheolohichni pamiatky URSR*, VIII, s. 22-135.
- Gavrilov, A. V., Toshchev, G. N. 1999. Kurgan u s. Zheliabovka v Krymu. *Stratum plus*, 2, s. 160-166.
- Gak, E. I. 2002. Metallicheskie nozhi vostochnykh regionov katakombnoi kulturno-istoricheskoi oblasti (k voprosu o lokalnykh osobennostiakh proizvodstva). In: Piatrovskii, Iu. V. (ed.). *Stepi Evrazii v drevnosti i srednevekovie. K 100-letiiu so dnia rozhdeniia M. P. Griaznova*. Sankt-Peterburg, s. 121-125.
- Gak, E. I. 2005. *Metalloobrabatyvaiushchee proizvodstvo katakombnykh plemen stepnogo Predkavkazia, Nizhnego Dona i Sevorskogo Donsa*. Avtoreferat dissertatsii kand. ist. nauk: MGU im. M. V. Lomonosova. Moskva.
- Gak, E. I. 2007. Obshchee i osobennoe v metalloproizvodstve katakombnykh kultur Podontsovia, Nizhnego Podonia i Predkavkazia. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 7, s. 95-103.
- Gak, E. I., Kalmykov, A. A. 2009. Iamno-novotitorovskoe nasledie v metalloproizvodstve katakombnykh kultur tsen-tralnoi i vostochnoi chasti stepnogo Predkavkazia. In: *Problemy izucheniiia kultur rannego bronzovogo veka stepnoi zony Vostochnoi Evropy*. Orenburg: OGPU, s. 104-119.
- Gei, A. N. 2000. *Novotitorovskaia kultura*. Moskva: Staryi sad.
- Gening, V. V., Korpuseva, V. N. 1989a. *Arkheologicheskie pamiatniki Krymskogo Prisivashia. Kurgany u s. Istochnoe i Bolotnoe*. Preprint. Kiev: Institut zoologii im. I. I. Shmalgauzena.
- Gening, V. V., Korpuseva, V. N. 1989b. *Arkheologicheskie pamiatniki Krymskogo Prisivashia. Vtoraia kurgan-naia grupa u s. Tselinnoe*. Preprint. Kiev: Institut zoologii im. I. I. Shmalgauzena.
- Gershkovich, Ia. P. 1996. Kurgany v mezhdureche r. Lozovoi i r. Olkhovoi na Donetskom kriazhe. In: Sanzharov, S. N. (ed.). *Drevnie kultury Vostochnoi Ukrainy*. Lugansk: VUGU, s. 133-167.
- Gladkikh, M. I., Pislarii, I. A. 1974. *Otchet o rabote Sever-skodonetskoy ekspeditsii v 1974 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1974/13.
- Gorelik, M. V. 1993. *Oruzhie Drevnego Vostoka*. Moskva: Nauka.
- Dashevskaiia, O. D. 1969. Kurgan epokhi bronzy u s. Popovka bliz Evpatorii. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 115, s. 62-69.
- Dergachev, V. A. 1986. *Moldaviia i sosednie territorii v epokhu bronzy*. Kishinev: Shtiintsa.
- Dergachev, V. A. 2023. *Iamnaia kultura Karpato-Podunav-ia. = Yamnaya culture of the Carpathian-Danube region*. I: Katalog pamiatnikov. Kishineu: SER USM.
- Derzhavin, V. L. 1991. *Stepnoe Stavropole v epokhu rannei i srednei bronzy*. Moskva: IA AN SSSR.
- Evdokimov, G. L. 1991. Pogrebeniia epokhi rannei i srednei bronzy Astakhovskogo mogilnika. In: Bratchenko, S. N. (ed.). *Katakombnye kultury Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 187-213.
- Evdokimov, G. L., Gershkovich, Ia. P., Porutskii, A. G. 1982. *Otchet o rabote Krasnoznamenskoi novostrochnoi ekspeditsii v Khersonskoi oblasti v 1982 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1982/9.
- Evdokimov, G. L., Gershkovich, Ia. P., Shevchenko, N. P. 1986. *Otchet o raskopkakh v zone stroitelstva orositelnykh sistem v Khersonskoi oblasti v 1986 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1986/12.
- Evdokimov, G. L., Soltys, O. B., Kuprii, S. A. 1989. *Otchet o raskopkakh kurganov v zone stroitelstva orositelnykh sistem Khersonskoi oblasti Krasnoznamenskoi postoianno deistvuiushchei ekspeditsiei IA AN USSR v 1989 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1989/24.
- Evdokimov, G. L., Danilko, N. A., Pustovalov, S. ZH. 2010. Kurgany Khersonshchiny. In: Vasilenko, A. I. (ed.). *Problemy okhrany i izucheniiia pamiatnikov arkheologii stepnoi zony Vostochnoi Evropy*. Lugansk: Globus, s. 137-171.
- Zbenovich, V. G., Chernenko, E. V. 1971. *Otchet o raskopkakh kurganov u s. Vinogradnoe, Leninskogo raiona, Krymskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/32.
- Ivanova, S. V. 2021. *Istoriia naseleeniia Pivnichno-Zakhid-noho Prychernomoria naprykintsi IV—III tys. do n. e*. Zhytomyr: Buk-Druk.
- Ivanova, S. V., Petrenko, V. G., Vetchinnikova, N. E. 2005. *Kurgany drevnikh skotovodov mezhdurechia Iuzhnogo Buga i Dnestra*. Odessa: KP OTG.

- Iessen, A. A. 1947. *Grecheskaia kolonizatsiia Severnogo Prichernomoria*. Leningrad: Gosudarstvennyi. Ermitazh.
- Iessen, A. A. 1950. K khronologii «bolshikh» kubanskikh kurganov. *Sovetskaia arkhologiiia*, XII, s. 157-200.
- Illinska, V. A., Kovpanenko, H. T., Petrovska, E. O. 1960. Rozkopky kurhaniv poblyzu s. Pervomaivka. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, IX, s. 127-140.
- Kaizer, E. 2010. Egalitarnoe pastusheskoe obshchestvo versus voyny-kochevnyki? Popytka rekonstruktsii sotsialnoi struktury ianoi i katakombnoi kultur. *Stratum plus*, 2, s. 99-120.
- Kaizer, E. 2011. Problemy absoliutnogo datirovaniia katakombnoi kultury Severnogo Prichernomoria. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkhologii*, 225, s. 15-27.
- Kiashko, A. V. 1999. *Proiskhozhdenie katakombnoi kultury Nizhnego Podonia*. Volgograd: VolGU.
- Kiashko, A. V. 2002. *Kulturogenез na vostoке katakombnogo mira*. Volgograd: VolGU.
- Klimenko, V. F. 1997. *Kurgany drevnosti Severskogo Donsa*. Enakievo; Kramatorsk: APP.
- Klimenko, V. F., Tsimbal, V. I. 1998. O pogrebeniakh kultury mnogovalikovoі keramiki v Severo-Vostochnom Prichernomore. In: Toshchev, G. N. (ed.). *Problemy izucheniia katakombnoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti (KKIO) i kulturno-istoricheskoi obshchnosti mnogovalikovoі keramiki (KIOMK)*. Zaporozhe: ZGU, s. 70-74.
- Klochko, V. I. 1994. Metallurgicheskoe proizvodstvo v eneolite — bronzovom veke. In: Cherniakov, I. T. (ed.). *Remeslo epokhi eneolita-bronzy na Ukraine*. Kiev: Naukova dumka, s. 96-132.
- Klochko, V. I. 2006. *Ozbroiennia ta viiskova sprava davnogo naselennia Ukrainy*. Kyiv: ArtEk.
- Klochko, V. I., Pustovalov, S. Zh. 1992. Do rekonstruktsii ozbroiennia ta viiskovoі stravy katakombnogo suspilstva Pivnichnogo Prychornomor'ia. *Pratsi tsentru pamiatkoznavstva*, s. 118-141.
- Klochko, E. O. 1990. Redkii pogrebalnyi kompleks katakombnoi kultury na srednem Dnestre. In: *Problemy izucheniia katakombnoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti. Tezisy dokladov vsesoiuznogo seminaru*. Zaporozhe, s. 28-30.
- Kovaleva, I. F. 1979. Vytianutye pogrebeniia dneprovskogo areala volgo-dneprovskoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti epokhi eneolita. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Kurgany drevnosti stepnogo Podneprov'ia III—I tys. do n. e.* 3. Dnepropetrovsk: DGU, s. 61-79.
- Kovaleva, I. F. 1982. Katakombnye pogrebeniia Orel-Samarskogo mezhdurechia. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Drevnosti Stepnogo Podneprov'ia*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 35-45.
- Kovaleva, I. F. 1990. Predstepe Levoberezhnoi Ukrainy v katakombnoe vremia. In: *Problemy izucheniia katakombnoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti. Tezisy dokladov vsesoiuznogo seminaru*. Zaporozhe, s. 22-24.
- Kovaleva, I. F., Shalobudov, V. N., Mukhopad, S. E., Androsov, A. V. 1987. *Otchet o nauchno-issledovatel'skoi rabote: arkheologicheskie issledovaniia kurganov v zonakh stroitel'stva orositel'nykh sistem Dnepropetrovskoi oblasti (Soloniano-Tomakovskoi, kolkhoza «Zaria Kommunistov» Pokrovskogo raiona i Aleksandrovskoi OS)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1987/176.
- Kovaleva, I. F., Marina, Z. P. 1982. *Issledovanie arkheologicheskikh pamiatnikov v zone stroitel'stva Magdalinovskoi orositel'noi sistemy*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1982/50.
- Kovaleva, I. F., Shalobudov, V. N. 1988. *Otchet o nauchno-issledovatel'skoi rabote po teme: «Arkheologicheskie issledovaniia kurganov v zone stroitel'stva Soloniano-Tomakovskoi orositel'noi sistemy Dnepropetrovskoi oblasti»*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1988/69.
- Kovaleva, I. F., Shalobudov, V. N., Androsov, A. V., Mukhopad, S. E. 1990. *Otchet o nauchno-issledovatel'skoi rabote po teme «Issledovanie kurganov v zonakh meliorativnogo stroitel'stva Dnepropetrovskoi oblasti v 1990 godu»*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1990/143.
- Kovaleva, I. F., Romashko, V. A., Shalobudov, V. N. 1991. *Raskopki na Dnepropetrovshchine*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1991/137.
- Kovpanenko, G. T. 1967. Kurgany v Chaplinskoi raione Khersonskoi oblasti. In: Leskov, A. M., Merpert, N. IA (ed.). *Pamiatniki epokhi bronzy Iuga Evropeiskoi chasti SSSR*. Kiev: Naukova dumka, s. 33-43.
- Kovpanenko, G. T., Anokhin, V. A., Gavriluk, N. A., Sukhova, I. K. 1974. *Otchet o rabote Iuzhno-Bugskoi (Ochakovskoi) ekspeditsii Instituta arkhologii Ukrainskoi Akademii Nauk za 1974 god*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1974/11.
- Kolotukhin, V. A. 1984. *Otchet o rabotakh Severo-Krymskoi ekspeditsii v 1984 g. v zone stroitel'stva vtoroi ocheredi Severo-Krymskogo kanala po issledovaniiu kurganov*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1984/4.
- Kolotukhin, V. A., Toshchev, G. N. 2000. *Kurgany drevnosti Kryma (po materialam raskopok Severo-Krymskoi ekspeditsii v 1993—1996 gg. Saksii r-n Krymskoi oblasti)*. III. Zaporozhe: ZGU.
- Koltukhov, S. G., Toshchev, G. N. 1998. *Kurgany drevnosti Kryma (po materialam raskopok Severo-Krymskoi ekspeditsii v 1993—1995 gg.)*. II. Zaporozhe: ZGU.
- Kopeva-Kolotukhina, T. A. 2009. Rannii etap katakombnoi kultury v Krymu: khronologicheskii aspekt. *Arkheologicheskii almanakh*, 20, s. 310-325.
- Korenevskii, S. N. 1978. O metallicheskh nozhakh ianoi, poltavkinskoi i katakombnoi kultur. *Sovetskaia arkhologiiia*, 2, s. 33-48.
- Korenevskii, S. N. 2011. *Drevneishii metall Predkavkazia. Tipologiia. Istoriko-kulturnyi aspekt*. Moskva: Taus.
- Korenevskii, S. N. 2017. *Oruzhie v kompleksakh kultur nachala medno-bronzovogo veka (V—IV tysiacheletii do n. e.). Ocherki voenizatsii drevnikh obshchestv po dannym arkheologii. Podunave, iug Vostochnoi Evropy, Kavkaz, Blizhnii Vostok*. Moskva: IA RAN.
- Korobkova, G. F., Shaposhnikova, O. G. 2005. *Poselenie Mikhailovka — etalonnyi pamiatnik drevneianoi kultury (ekologiia, zhilishcha, orudiia truda, sistemy zhizneobespecheniia, proizvodstvennaia struktura)*. Sankt-Peterburg: Evropeiskii dom.
- Kravets, D. P., Posrednikov, V. A., Litvinenko, R. A. 1991. *Kurgany epokhi rannego metalla Ivano-Darevskogo mikro-raiona v Donbasse*. Donetsk: DonGU.
- Kravets, D. P., Tatarinov, S. I. 1997. Novye katakombnye pamiatniki Bakhmut'skogo kraia. *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 7, s. 77-115.
- Kravets, D. P., Tatarinov, S. I., Fediaev, S. V. 2000. Kurgany donetskoi katakombnoi kultury v urochishche «Ostraia Mogila» (Donetskii Kriazh). *Starozhytnosti stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, VIII, s. 143-153.
- Krasilnikov, K. I., Telnova, L. I. 1993. Issledovanie kurgana u s. Preobrazhennoe na reke Krasnaia. In: Sanzharov S. N. (ed.). *Drevnie kultury Podontsovia*. 1. Lugansk: Oblastnoe upravlenie po pečati, s. 91-125.
- Krotova, A. A., Zeldina, V. Ia., Samoilenko, V. G. 1976. *Otchet o raskopkakh kurganov u s. Govorukha v 1975—1976 gg.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1976/10a.
- Kubyshev, A. I., Dorofeev, V. V., Goshko, T. Iu., Marchenko, I. L., Serdiukov, V. V. 1979. *Otchet o raskopkakh Khersonskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v zone stroitel'stva oroshaemykh uchastkov Kakhovskoi orositel'noi sistemy v Khersonskoi oblasti v 1979 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1979/32.
- Kubyshev, A. I., Dorofeev, V. V., Shilov, Iu. A., Polin, S. V., Shevchenko, N. P., Chernykh, L. A., Marchenko, I. L., Soltys, O. V., Serdiukov, V. V., Iakulov, S. A. 1980. *Otchet o rabotakh Khersonskoi arkheologicheskoi ekspeditsii IA AN USSR u s. Volchansk, s. Vladimirovka, s. Krasnoe — Akimovskogo raiona, Zaporozhskoi oblasti v 1980 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/15.
- Kubyshev, A. I., Dorofeev, V. V., Shilov, Iu. A., Polin, S. V., Cherniakov, I. T., Bitkovskii, O. V., Serdiukov, V. V., Soltys, O. V., Shevchenko, N. P. 1981. *Raboty Khersonskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 1981 godu. Otchet o rabotakh Khersonskoi ekspeditsii Instituta arkhologii AN USSR v p. g. t. Velikaia Aleksandrovka, s. Starosele Veliko-Aleksandrovskogo raiona, s. Solenoe (Atmanai II) Genicheskogo raiona, Khersonskoi oblasti i u ss. Vladimirovka, Iurevka, Malaia Ternovka, Volchansk Akimovskogo raiona Zaporozhskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/19.
- Kubyshev, A. I., Dorofeev, V. V., Nechitailo, A. L., Simonenko, A. V., Shilov, Iu. A., Kuprii, S. A., Kovalev, N. V., Amirkhanov, A. SH., Lysenko, G., Tolkachev, Iu. I., Ian, S. A. 1984. *Otchet o raskopkakh Khersonskoi arkheologicheskoi ekspeditsii IA AN USSR v 1984 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1984/11.

- Kubyshev, A. I., Boltrik, Iu. V., Simonenko, A. V., Fialko, E. E., Kuprii, S. A., Kovalev, N. V., Lysenko, G. I. 1986. *Otchet o rabotakh Khersonskoi arheologicheskoi ekspeditsii v zone stroitelstva Kakhovskoi orositelnoi sistemy v Khersonskoi, Zaporozhskoi oblastiakh USSR v 1986 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1986/13.
- Kulbaka, V. K. 1984. *Otchet ob issledovaniakh kurgana u g. Zhdanova v 1984 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1984/72.
- Kulbaka, V. K. 1985. *Otchet ob issledovanii kurganov u s. Kalinovka Novoazovskogo raiona Donetskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1985/103.
- Kulbaka, V., Kachur, V. 1998. *Somatychni kul'ty bronzovo-ho viku pivdnia Shkhidnoi Yeuropy*. Mariupol: Inform Meniu.
- Kulbaka, V., Kachur, V. 2000. *Davni indoevropeitsi Ukrainy v svitli novitnikh arheolohichnykh doslidzhen*. Mariupol: Renata.
- Kuftin, B. A. 1949. *Materialy po arheologii Kolkhidy*. 1. Tbilisi: Metsniereba.
- Lahodovska, E. F., Shaposhnykova, O. H., Makarevych, M. L. 1962. *Mykhailivske poselennia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Latynin, B. A. 1967. *Molotochkovidnye bulavki, ikh kulturnaia atributsiia i datirovka*. Arkheologicheskii sbornik gosudarstvennogo Ermitazha, 9. Leningrad: Sovetskii khudozhnik.
- Leskov, A. M., Chernenko, E. V., Boltrik, Iu. V., Otroshchenko, V. V. 1968. *Otchet o raskopkakh Kakhovskoi ekspeditsii v 1968 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1968/15.
- Limbers, N. Iu., Marchenko, I. I. 2002. Novokarsunskie kurgany. *Materialy i issledovaniia po arheologii Kubani*, 2, s. 3-71.
- Lytvynenko, R. O. 2009. *Kulturne kolo Babyne (za materialamy pokhvalnykh pam'iatok)*. Dysertatsiia d-ra ist. nauk: IA NAN Ukrainy.
- Lytvynenko, R. O. 2021. Babynska kulturoheneza. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (39), s. 59-70.
- Liashko, S. N., Otroshchenko, V. V. 1988. Balkovskii kurgan. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Novye pamiatniki iamnoi kul'tury stepnoi Ukrainy*. Kiev: Nvukova dumka, s. 40-64.
- Marina, Z. P., Romashko, V. A., Feshchenko, E. L., Voitiuk, P. V. 1990. Kurgannyi mogilnik u s. Verbkii. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Issledovaniia po arheologii Podneprov'ia*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 22-38.
- Melnyk, O. Steblyna, I. 2012. *Kurhany Kryvorizhzhia*. Kryvyi Rih: Vydavnychiy dim.
- Mimokhod, R. A. 2011. Radiouglerodnaia khronologiia bloka postkatakombnykh kulturnykh obrazovani. *Kratkie soobshcheniia Instituta arheologii*, 225, s. 32-55.
- Mikhailov, B. D. 1991. Kurgan epokhi bronzы na Melitopol'shchine. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, II, s. 63-65.
- Mikhailov, B. D. 1995. Kurgany epokhi bronzы v Severo-Zapadnom Priazove. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, V, s. 169-181.
- Mozolevskii, B. N. 1979. *Otchet o rabote Ordzhonikidzevskoi ekspeditsii*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1979/9.
- Munchaev, R. M. 1975. *Kavkaz na zare bronzovogo veka*. Moskva: Nauka.
- Munchaev, R. M., Merpert, N. IA., Bader, N. O. 1990. Tell-Khazna I (issledovanie sovetskoi ekspeditsii v Severo-Vostochnoi Sirii 1988—1989 gg.). *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 5-24.
- Nechitailo, A. L. 1991. *Svazi naseleniia stepnoi Ukrainy i Severnogo Kavkaza v epokhu bronzы*. Kiev: Naukova dumka.
- Nechitailo, A. L., Sanzharov, S. N. 2003. Metalloobrabatyvauushchii kompleks poseleniia Serebrianskoe. *Materialy i issledovaniia po arheologii Vostochnoi Ukrainy*, 1, s. 226-237.
- Nikitin, V. I., Snitko, I. A. 1985. *Otchet sektora okhrany pamiatnikov arheologii pri Nikolaevskom kraevedcheskom muzee ob okhrannykh raskopkakh kurgannoi grupy I u s. Plushchevka, Bashtanskogo raiona, Nikolaevskoi oblasti v 1985 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1985/36.
- Nikolova, A. V. 1992a. *Khronologicheskaiia klassifikatsiia pamiatnikov iamnoi kul'tury stepnoi zony Ukrainy*. Disertatsiia kand. ist. nauk: IA AN Ukrainy.
- Nikolova, A. V. 1992b. *Khronologicheskaiia klassifikatsiia pamiatnikov iamnoi kul'tury stepnoi zony Ukrainy*. Aftoreferat dissertatsii kand. ist. nauk: IA AN Ukrainy.
- Nikolova, A. V. 2012. Absoliutna khronolohiia yamnoi kul'tury Pivnichnoho Nadchornomor'ia v svitli dendrodat. *Arkheolohiia*, 4, s. 14-31.
- Nikolova, A. V., Rassamakin, Iu. Ia. 1985. O pozdneeneoliticheskikh pamiatnikakh pravoberezhia Dnepra. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 37-56.
- Nikolova, A. V., Rassamakin, Iu. Ia. 2009. Glinianaia model kolybelki iz Kolanchaka i nekotorye voprosy khronologii rannei i srednei bronzы Dnepro-Donetskogo regiona. *Tyrageiia. Arheologie istorie antica*, III (XVIII), 1, s. 31-58.
- Nikolova, A. V., Chernykh, L. A., Evdokimov, G. L. 2011. Kurgany epokhi bronzы v nizoviakh Dnepra i Ingultsa (po materialam Krasnoznamen'skoi ekspeditsii). *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Shkhidnoi Ukrainy*, 11, s. 96-163.
- Nikolova, A. V., Chernykh, L. A. 2012. O nozhakh «britvakh» rannei bronzы Severnogo Prichernomoria. *Stratum plus*, 2, s. 303-322.
- Otroshchenko, V. V. 1993. Zhrecheskie komplekсы v sisteme pogrebenii srubnoi obshchnosti. In: Olenkovskiy, N. P. (ed.). *Arkheolohichni ta istorichni doslidzhennia Khersonshchyny*. Kherson, s. 17-31.
- Otroshchenko, V. V. 2001. *Problemy periodyzatsii kul'tur srednoi ta piznoi bronzы pivdnia Shkhidnoi Yeuropy (kulturno-khronolohichni zistavleniia)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Otroshchenko, V. V. 2005. Katakombna kulturno-istorichna spilnota. In: Zaliziak, L. L. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainy. Kurs lektsii*. Kyiv: Lybid, s. 156-164.
- Otroshchenko, V. V., Pustovalov, S. Zh. 1991. Obriad modelirovki litsa po cherepu u plemen katakombnoi kul'tury. In: Gening, V. F. (ed.). *Dukhovnaia kul'tura drevnykh obshchestv na territorii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 59-84.
- Otroshchenko, V. V., Rassamakin, Iu. Ia., Bitkovskii, O. V., Goshko, T. G., Kravchenko, S. N., Konstantinesku, L. F. 1983. *Otchet o raskopkakh Zaporozhskoi ekspeditsii v 1983 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1983/10.
- Otroshchenko, V. V., Rassamakin, Iu. Ia., Konstantinesku, L. F., Nor, E. V., Pokliatskii, O. V., Savovskii, I. P. 1984. *Otchet o raskopkakh Zaporozhskoi ekspeditsii v 1984 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1984/10.
- Papanova, V. A., Toshchev, G. N., Golik, A. A., Kaira, F. V., Toshchev, A. G. 2017. *Otchet. Raskopki kurgannogo mogilnika N 2700 (s. Dmitrovka Berdianskogo raiona Zaporozhskoi oblasti) v 2016 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2017.
- Petrenko, V. G., Elagina, N. G. 1968. *Otchet ob arheologicheskikh raskopkakh, proizvedennykh Ingul'skoi skifostepnoi ekspeditsiei v 1968 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1968/54.
- Pislarii, I. A. 2008. Oleksandrivska mohyla 10 ta hrupy pokhovan 11 i 12. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Shkhidnoi Ukrainy*, 8, s. 218-228.
- Pislarii, I. A., Geraskova, L. S., Dubovskaia, O. R. 1977. *Otchet Seversko-Donetskoi novostroechnoi ekspeditsii v 1977 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1977/13.
- Pislarii, I. A., Dubovskaia, O. R., Orel, R., Smirnov, A. I., Kulbaka, V. K., Kravchenko, S. N. 1980. *Otchet ob issledovaniakh Seversko-Donetskoi ekspeditsii IA AN USSR v 1980 godu na territorii Voroshilovgradskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/14.
- Pleshivenko, A. G. 1993. Mogilnik kurgana «Babakova Mogila» iz Severnogo Priazovia. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, IV, s. 128-156.
- Polidovich, Iu. B. 1993. Novye pogrebalnye pamiatniki epokhi bronzы s territorii Donetskoi oblasti. *Arkheologicheskii almanakh*, 2, s. 35-98.
- Polin, S. V., Tupchienko, N. P., Nikolova, A. V. 1992. *Kurgany verkhnego Ingultsa (kurgany u ss. Uspenka i Golovkovka)*. Preprint. Kiev: Institut arheologii.
- Popandopulo, Z. Kh. 1991. Kurgan «Sokolovskii» u g. Pologi. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, II, s. 66-76.
- Privalov, O. Ia., Privalov, A. I. 1988. *Spisok pamiatnikov arheologii Ukrainy. Donetskaia oblast*. Kiev: UOOP.
- Pustovalov, S. Zh. 2005. *Sotsialnyi lad katakombnogo suspilstva Pivnichnoho Prychornomor'ia*. Kyiv: Shliakh.
- Pyslaru, I., Samoilenko, V. G. 2010. Issledovaniia kurganov v Slavianskomykh i Krasnodonskom raionakh Luganskoi oblasti. In: Vasilenko, A. I. (ed.). *Problemy okhrany i izuchenii pamiatnikov arheologii stepnoi zony Vostochnoi Yeuropy*. Lugansk: Globus, s. 49-91.

- Rassamakin, Iu. Ia. 1991. O pogrebeniakh predkatakombnogo vremeni v Severo-Zapadnom Priazove. In: Bratchenko, S. N. (ed.). *Katakombnye kul'tury Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Institut arkeologii, s. 42-56.
- Rassamakin, Iu. Ia., Otroshchenko, V. V., Liashko, S. N., Salii, N. G., Pustovalov, S. Zh., Kravchenko, S. N., Kovalev, V. N., Nikolova, A. V. 1982. *Otchet o rabote Zaporozhskoi ekspeditsii v 1982 godu*. NA IA NAN Ukraïna, f. 64, 1982/2.
- Romashko, V. A. 2008. *Otchet o raskopkakh kurganov v zone podrobotki shakhty «Stepnaia» u s. Nikolaevka Petropavlovskogo raiona Dnepropetrovskoi oblasti v 2008 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2008/47.
- Rysin, M. B. 1996. Nachalniy etap epokhi srednei bronzy na Severnom Kavkaze. In: *Mezhdru Aziei i Evropoi. Kavkaz v IV—I tys. do n. e. Materiali konferentsii, posvshchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia A. A. Iessena*. Sankt-Peterburg, s. 78-81.
- Sanzharov, S. N. 1992. *Severskodonskie rannekatakombnye pogrebeniia s ornamentirovannymi bliakhami. Katalog arkeologicheskikh kolleksii*. 1. Lugansk: Tsentralno-Donetskaia arkeologicheskaiia ekspeditsiia.
- Sanzharov, S. N. 1993. Kurgany u g. Kramatorska na Kazennom Tortse. *Drevnie kul'tury Podontsovia*, 1, s. 58-90.
- Sanzharov, S. N. 2001. *Katakombnye kul'tury Severo-Vostochnogo Priazovia*. Lugansk: VUNU im. V. Dalia.
- Sanzharov, S. N. 2010. *Vostochnaia Ukraina na rubezhe epokh srednei — pozdnei bronzy*. Lugansk: VUNU im. V. Dalia.
- Sanzharov, S. N., Bratchenko, S. N. 1999. *Otchet o polevykh issledovaniia nauchno-issledovatel'skoi laboratorii «Spadshchina» v 1999 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1999/32.
- Sanzharov, S. N., Britiuk, A. A. 1996. Krasnozorsinskii kurgannyi mogilnik v basseine Lugani. Sanzharov, S. N. (ed.). *Drevnie kul'tury Vostochnoi Evropy*. Lugansk: VUGU, s. 58-132.
- Sanzharov, S. N., Litvinenko, R. A., Chernykh, E. A., Pryn, A. V. 2003. Neordinarnye kurgany i pogrebeniia Shakhterskogo mogilnika i ikh mesto v sisteme drevnostei iuga Vostochnoi Evropy. *Materialy i issledovaniia po arkeologii Vostochnoi Ukrainy*, 1, s. 122-161.
- Sanzharov, S. N., Chernykh, E. A. 2005. Kremenskie kurgany na r. Krasnaia v Podontsove. *Materialy ta doslidzhennia z arkeolohii Shkhidnoi Ukrainy*, 4, s. 170-198.
- Sanzharov, S. N., Chernykh, E. A. 2021. *Kurgannye drevnosti Privolnianskoi izluchiny Severskogo Dontsa*. Lugansk: LGU im. V. Dalia.
- Siniuk, A. T. 1983. *Kurgany epokhi bronzy Srednego Dona*. Voronezh: VGU.
- Smirnov, A. M. 1996. *Kurgany i katakomby epokhi bronzy na Severskom Dontse*. Moskva: IA RAN.
- Sokolova, L. A. 1998. Oruzhie plemen epokhi bronzy Minusinskoi kotloviny. In: Vilinbakhov, G. V., Masson, M. V. (ed.). *Voennaia arkeologiia. Oruzhie i voennoe delo v istoricheskoi i sotsialnoi perspektive. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii 2—5 sentiabria 1998 goda*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 48-51.
- Stegantseva, V. Ia. 1998. Voennoe delo v epokhu rannei i srednei bronzy na iuge Vostochnoi Evropy. In: Vilinbakhov, G. V., Masson, M. V. (ed.). *Voennaia arkeologiia. Oruzhie i voennoe delo v istoricheskoi i sotsialnoi perspektive. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii 2—5 sentiabria 1998 goda*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 52-57.
- Subbotin, L. V. 2003. *Orudiia truda, oruzhie i ukrasheniia plemen iamnoi kul'tury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa: Polis.
- Subbotin, L. V., Dzigovskii, A. N., Fokeev, M. M., Sapozhnikov, I. V. 1987. *Otchet o rabote Dunai-Dnestrovskoi novotrochnoi ekspeditsii IA AN USSR v 1987 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1987/24.
- Subbotin, L. V., Dzigovskii, A. N., Ostroverkhov, A. S., Fokeev, M. M. 1988. *Otchet o rabote Dunai-Dnestrovskoi novotrochnoi ekspeditsii v 1988 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1988/23.
- Telegin, D. Ia., Kruts, V. A., Bratchenko, S. N., Petrovskaia, E. A. 1977. Vilno-Ulanovskaia kurgannaia gruppa. In: Telegin, D. Ia. (ed.). *Vilnianskie kurgany v Dneprovskom nadporozhe*. Kiev: Naukova dumka, s. 83-97.
- Terenzhkin, A. I. 1964. *Otchet o raskopkakh skifskoi ekspeditsii Instituta arkeologii AN USSR 1964 goda*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1964/7.
- Teslenko, D. L. 1999. *Yamna kul'tura Dniprovskoho Nadporizhzhia ta pravoberezhnogo Peredstepu*. Avtoreferat dysertatsii kand. ist. nauk: IA NAN Ukrainy.
- Teslenko, D. L. 2017. *Zvit pro vykonannia naukovykh arkeolohichnykh doslidzhen kurhannoi hrupy N 3809 ta N 3843 poblyzu s. Zelenyi Hai na terytorii Shyrokynskoho raionu Dnipropetrovskoi oblasti u 2017 roku*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2017.
- Teslenko, D. L., Kaizer, E., Shalobudov, V. M. 2023. Kurhany Prysamar'ia: dosvid mizhdystsylinarnykh doslidzhen. *Arkeolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (46), s. 146-177.
- Toshchev, G. N. 1986. *Srednii period bronzovogo veka Iugo-Zapada SSSR*. Preprint. Zaporozhe: ZGU.
- Toshchev, G. N. 2004. *Otchet o raskopkakh kurgana N 2 u s. Zaliunoe Novo-Nikolaevskogo raiona Zaporozhskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2004/12.
- Toshchev, G. N. 2007. *Krym v epokhu bronzy*. Zaporozhe: ZNU.
- Trifonov, V. A. 1991. Stepnoe Prikubane v epokhu eneolita-srednei bronzy (periodizatsiia). In: Masson, V. M. (ed.). *Drevnie kul'tury Prikubania (po materialam arkeologicheskikh rabot v zonakh melioratsii Krasnodarskogo kraia)*. Leningrad: Nauka, s. 92-166.
- Fedorova-Davydova, E. A., Gorbenko, A. A. 1974. Raskopki Shakhavskoi kurgannoi hrupy v 1971 godu. In: Moshkova, M. H., Shelov, D. B. (eds.). *Arkeologicheskie pamiatniki Nizhnego Podonia*. II. Moskva: Nauka, s. 81-136.
- Chaild, G. 1956. *Drevnii Vostok v svete novykh raskopok*. Moskva: Nauka.
- Chebotarenko, G. F., Cherniakov, I. T., Toshchev, G. N. 1993. Kurgany u s. Primorskoe. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, IV, s. 46-62.
- Cherednichenko, N. N., Bessonova, S. S., Boldin, Ia. I., Buniatian, E. P., Kovaleva, L. G., Kozlovskii, A. A., Orlov, R. S., Pustovalov, S. Zh., Orlov, K. K., Rassamakin, Iu. Ia., Shevchenko, N. P., Bobyr, I. G. 1975. *Otchet o rabote Verkhne-Tarasovskoi ekspeditsii v 1975 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1975/11.
- Chernykh, E. N. 2000. Epokha rannego metalla: temp i ritm kardinalnykh innovatsii. In: Skrypkina, L. I. (ed.). *Problemy interpretatsii pamiatnikov arkeologii v ekspozitsiakh istoricheskikh, kraevedcheskikh i arkeologicheskikh muzeev. Sovremennye kontseptsii pervobytnoi istorii*. Trudy GIM, 113. Moskva, s. 29-40.
- Chernykh, L. A. 1995. K voprosu o sfere primeneniia vtulchatykh toporov eneolita — srednei bronzy iz pamiatnikov Severnogo Prichernomoria. In: *Problemy arkeologii, drevnei i srednevekovoi istorii Ukrainy. Tezisy dokladov konferentsii*. Kharkov: Biznes Inform, s. 40-42.
- Chernykh, L. A. 2003. O vozmozhnosti ispolzovaniia medno-rudnykh istochnikov Donbassa v period eneolita, rannei i srednei bronzy. In: Tolochko, P. P., Dorofeev, V. M. (ed.). *Problemy hirnychoi arkeolohii (dopovidi II-ho mizhnarodnogo Kartamyskoho polovoho arkeolohichnogo seminaru)*. Alchevsk: DonDTU, s. 213-222.
- Chernykh, L. A. 2009. Bronzovye nozhi iz pamiatnikov iamnoi KIO Ukrainy (klassifikatsiia po vyborke predmetov, predvaritelnye itogi). In: Brovender, Yu. M. (ed.). *Problemy hirnychoi arkeolohii (materialy VII-ho mizhnarodnogo Kartamyskoho polovoho arkeolohichnogo seminaru)*. Alchevsk: DonDTU, s. 43-77.
- Chernykh, L. A. 2011. Bronzovye nozhi iz pamiatnikov katakombnoi KIO Ukrainy (klassifikatsiia po vyborke predmetov — predvaritelnye itogi). In: Brovender, Iu. V. (ed.). *Problemy hirnychoi arkeolohii (materialy VIII-ho mizhnarodnogo Kartamyskoho polovoho arkeolohichnogo seminaru)*. Alchevsk: DonDTU, s. 23-79.
- Chernykh, L. A., Daragan, M. N. 2014. *Kurgany epokhi eneolita—bronzy mezhdurechia Bazavliuka, Solenoi, Chertomlyka*. Kurgany Ukrainy, 4. Kiev; Berlin: O. Filiuk.
- Chechenov, I. M. 1980. Bogatye zakhoroneniia v kurgane rannebronzovogo veka u sel. Kishpek v Kabardino-Balkarii. In: Markovin, V. I. (ed.). *Severnii Kavkaz v drevnosti i v srednie veka*. Moskva: Nauka, s. 15-33.

Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Bochkarev, V. S., Grebennikov, Iu. S., Rychkov, N. A., Rebedailo, G. P., Kliushintsev, V. N. 1973. *Otchet o rabote Ingul'skoi ekspeditsii za 1973 god.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1973/8.

Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Bochkarev, V. S., Balushkin, A. M., Grebennikov, Iu. S., Kliushintsev, V. N., Rebedailo, G. P., Rychkov, N. A. 1974. *Otchet o raskopkakh Ingul'skoi ekspeditsii za 1974 god.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1974/12.

Shaposhnikova, O. G., Bochkarev, V. S., Sharafutdinova, I. N. 1977. O pamiatnikakh epokhi medi-rannei bronzы v basseine r. Ingula. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevnosti Poin-gulia*. Kiev: Naukova dumka, s. 7-36.

Shaposhnikova, O. G., Balushkin, A. M., Grebennikov, Iu. S., Fomenko, V. N., Kliushintsev, V. N., Eliseev, V. F., Tovkailo, N. T. 1985. *Otchet o rabote Nikolaevskoi ekspeditsii za 1985 god.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1985/3.

Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Dovzhenko, N. D. 1986. *Iamnaia kulturnaia istoricheskaia oblast (iuzhnobug-skii variant)*. Svod arkheologicheskikh istochnikov. Kiev: Naukova dumka.

Shaposhnikova, O. G., Balushkin, A. M., Grebennikov, Iu. S., Eliseev, V. F., Dovzhenko, N. D., Kliushintsev, V. N., Soltys, O. V., Tovkailo, N. T., Fomenko, V. N., Shepel, E. N. 1987. *Otchet o rabote Nikolaevskoi ekspeditsii v 1987 godu.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1987/21.

Shilov, Iu. A., Boldin, Ia. I. 1972. *Otchet o raskopkakh kurganov u s. Starosele Veliko-Aleksandrovs'kogo r-na, Khersonskoi oblasti. Raskopki Khersonskoi ekspeditsii v 1972 g. u ss. Sofieva, Semenova, Zelenyi Lager.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1972/35b.

Shishlina, N. I. 2007. *Severo-Zapadnyi Priekspii v epokhu bronzы (V—III tysiacheletia do n. e.)*. Trudy GIM, 165. Moskva.

Shnirelman, V. A. 1986. Pozdnepervobytnaia obshchina zemledeltsev-skotovodov i vysshikh okhotnikov, rybolovov i sobiratelei. In: Bromley, Yu. V. (ed.). *Istoriia pervobytnogo obshchestva*. Moskva: Nauka, s. 236-426.

Shchepinskii, A. A. 1967. *Otchet o rabotakh Severo-Krymskoi ekspeditsii v 1967 godu.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1967/18.

Shchepinskii, A. A. 1973. *Eneolit Kryma*. Dissertatsiia kand. ist. nauk: IA NAN Ukrainy.

Shchepinskii, A. A. 2002. *Pamiatniki kemi-obinskoii kul'tury (svod arkheologicheskikh istochnikov)*. Zaporozhe: ZGU.

Shchepinskii, A. A., Cherepanova, E. N. 1969. *Severnoe Prichernomorie v V—I tys. do n. e.* Simferopol: Krym.

Iarovoi, E. V. 1990. *Kurgany eneolita — epokhi bronzы Nizhnego Podnestrovia*. Kishinev: Shtiintsa.

Bunatian, K. P., Kaiser, E., Nikolova, A. V. 2006. *Bronzezeitliche Bestattungen aus dem Unteren Dneprgebiet*. Schriften des Zentrums für Archäologische und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 8. Langenweissbach: Beier & Beran.

Govedarica, B., Kaiser, E., Rassamakin, Ju., Samar, V. 2006. Der Grabhügel «Tarasova Mogila» bei der Stadt Orehov. Neue Angaben zur Periodisierung und Chronologie der eneolithischen und bronzezeitlichen Steppen-kulturen im Azovgebiet. *Eurasia Antiqua*, 12, S. 63-112.

Dergachev, V. 2002. *Die eneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*. Prähistorische Bronzefunde, XX, 9. Stuttgart: F. Steiner.

Fabritzius, I. 1925. Tzareva mogila. *Eurasia Septentrionalis antiqua*, 4, S. 126-134.

Ivanova, V., Rassmann, K. 2014. Das spätkolonialistische Steinkistengrab von Dolinka, Kr. Krasnoperekopsk, Ukraine. Neue spektralanalytische Untersuchung und absolute Chronologie. *Eurasia Antiqua*, 20, S. 207-218.

Kaiser, E. 2003. *Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut*. Archäologie in Eurasien. Archäologie in Eurasien, 14. Mainz am Rhein: DAI.

Kaiser, E., Plesivenco, A. G. 2000. Die bronzezeitlichen Grabsitten im unteren Dneprgebiet. *Eurasia Antiqua*, 6, S. 125-208.

Nikolova, A. V., Kaiser, E. 2009. Die absolute Chronologie der Jamnaja-Kultur im nördlichen Schwarzmeergebiet auf der Grundlage erster dendrochronologischer Daten. *Eurasia Antiqua*, 15, S. 209-240.

Rassamakin, Yu., Nikolova, A. 2008. Carpathian Imports and Imitations in Context of the Eneolithic and Early Bronze Age of the Black Sea Steppe Area. In: Biehl, P. F., Rassamakin, Yu. (ed.). *Import and Imitation in archaeology*. Schriften des Zentrum für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 11. Langenweissbach: Beier & Beran, p. 51-88.

L. Chernykh

METAL KNIVES OF THE NORTHERN PONTIC STEPPE CULTURES OF EARLY — MIDDLE BRONZE AGE AS POTENTIAL WEAPONS (to the issue statement)

The aim of the paper is to define a major tendency in the evolution of knife types during the 3rd mil. BC. Characteristics of these types are presented in the context of periodization of Yamna and Catacomb cultural complexes (YCC and CCC). Sample includes knives belonging to YCC and CCC. Typology based on 309 items includes nine groups subdivided into types and variants. Location of YCC graves in Dnipro region and CCC graves in Donetsk region may be explained by different centers of their production.

Knives of the Groups II and III attributed as ritual artifacts. Tools used for utility purposes include YCC knives of Group IV, and also knives of Types I.1, 2, VII.3 and VIII.8 with double-edge blade, whose shape was constant during the 3rd mil. BC. Dynamics of change of the majority of types with double-edge blade represents gradual evolution of shapes related to a search for effective forms of weapons. YCC is characterized by triangle/leaf-shaped blades with their maximal width near the shaft (Types V.1,2, VII.1, VIII.1—3, 6), which were used till the transition from Early to Middle Bronze Age (Types VI.1—3; VIII.4). One can watch the intensive evolution of blades in CCC. Innovations began in the early period from the modification of blades of archaic shapes (Types VII.2, VIII.5, VIII.7). A new type of blade of Type IX.1 sharpened from the middle to the edge appeared. Types of daggers of the middle and late CCC (Types IX.2, IX.3—8) with sharpened wider part of blade (edge) were derived from the latter. Later evolution of their shape occurred in the final phase of the Middle Bronze Age.

The evolution of daggers could have been stimulated by the increasing military conflicts during the 3rd mil. BC caused by the movement of bearers of catacomb burial rites to the west in the turn of Early and Middle Bronze Age and also by the migrations and cultural eclectics of the late CCC. Bronze knives are found in graves together with various categories of grave goods, including the tools used for utility purposes.

Keywords: cultural complex (CC), Yamna CC, Catacomb CC, sample of graves, kurgans, knife, dagger, group, type, variant

Одержано 7.06.2024

ЧЕРНИХ Людмила, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Liudmyla CHERNYKH, PhD, the Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. ORCID: 0000-0003-3686-1075, e-mail: lchernych1950@gmail.com.

С. Д. Лисенко, С. С. Лисенко

ДЖЕРЕЛА ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ ВБРАННЯ НОСІЇВ КОМАРІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Наявні на сьогодні матеріали не дозволяють реконструювати одяг носіїв комарівської культури тшинецького культурного кола (ТКК) навіть гіпотетично, що не скасовує необхідності пошуку загальних особливостей костюмного комплексу та елементів вбрання. Джерелом для таких побудов є одночасне виявлення прикрас у закритих комплексах (поховання, скарби), їхнє розташування щодо кісток скелета, аналіз параметрів прикрас, емпіричні дослідження.

Ключові слова: доба пізньої бронзи, тшинецьке культурне коло, комарівська культура, прикраси.

Вступ. Однією із найважливіших рис матеріальної та духовної культури давнього суспільства є традиційний костюм та його елементи (Рабинович 1986; Доде 2005; Яценко 2006; Куприянова 2008). Однак для археологічних культур пізньобронзової доби Чорноморсько-Балтійського регіону не відомі ані залишки стародавнього одягу в похованнях, ані докладний образотворчий матеріал, що дозволяють відновити крій одягу, його просторову форму, манеру носіння, повний комплект вбрання. У зв'язку з цим наявні «реконструкції» костюма носіїв тшинецького культурного кола (Клочко 1998; Васіна 2003; Клочко, Васіна 2011) не можна визнати коректними, оскільки «розміщення наявних артефактів на довільно виконаних зображеннях одягу навряд чи слід вважати реконструкцією»¹ (Доде 2005, с. 307).

Матеріали як більш ранніх, так і останніх польових досліджень приводять до висновку, що достовірної відповіді на запитання «як виглядав костюм населення України епохи пізньої

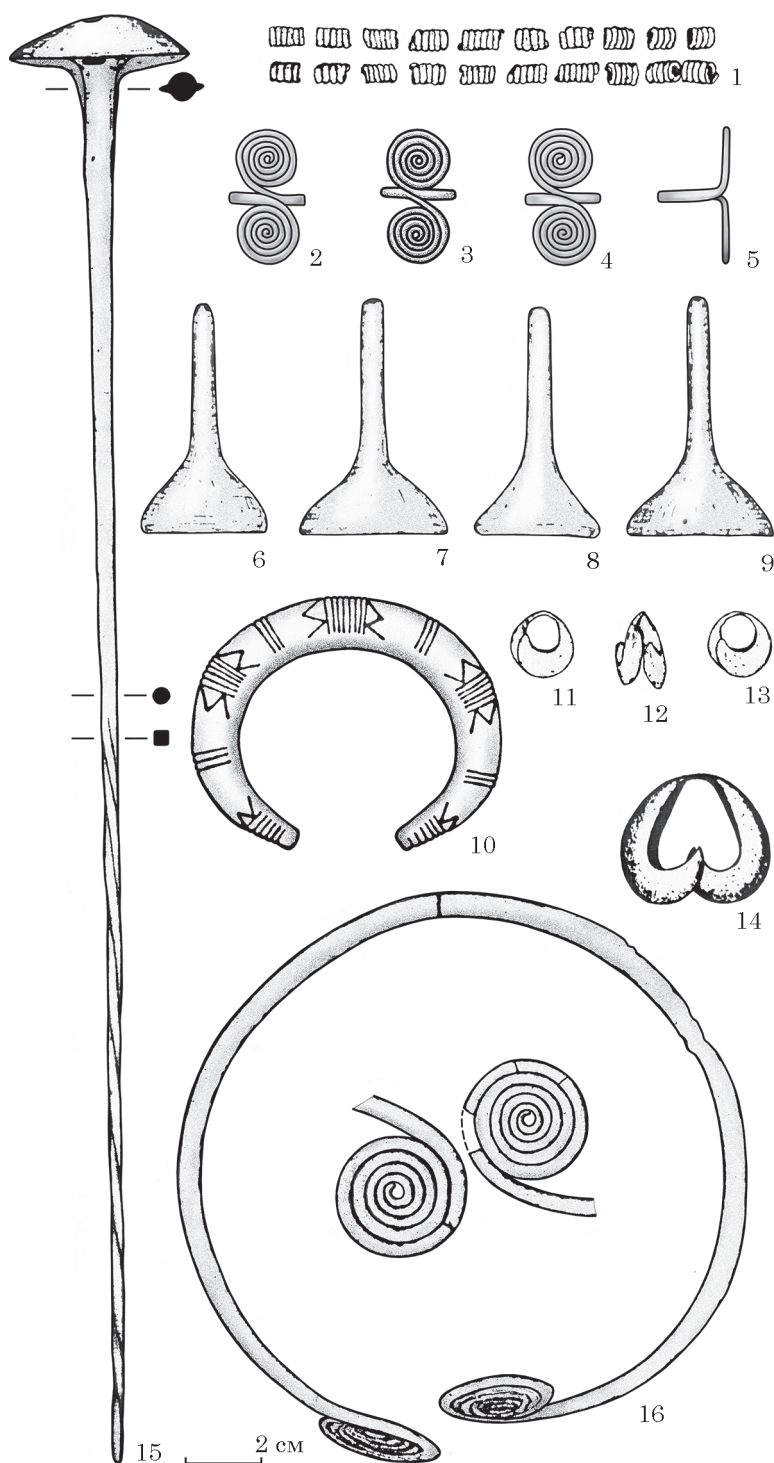
бронзи?», зважаючи на наявні сьогодні дані, дати не можливо (Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2014)². Об'єктивно це може бути пов'язано не лише зі станом вивченості території, а й з особливостями поховального обряду та характером ґрунтів, у яких практично не зберігається органіка.

Проте неможливість реконструкції стародавнього одягу як такої, не скасовує необхідності пошуку загальних особливостей костюмного комплексу та елементів вбрання. Джерелом для таких побудов є одночасне виявлення прикрас у закритих комплексах (поховання, ритуальні кургани / «зольники», скарби), інформація про розташування прикрас щодо кісток скелета, а також аналіз параметрів прикрас та емпіричні дослідження можливих варіантів їх носіння (Лысенко С. С. 2003; 2005a; 2005b; 2012; 2021; Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2012; 2017).

Все сказане повною мірою стосується також комарівської культури ТКК, поширеної за доби пізньої бронзи в лісостеповій зоні Північного Причорномор'я від Карпат до долини Дніпра (Північна Україна, Північна Молдова та Північно-Східна Румунія). Ранній та класичні горизонти комарівської культури датовані в межах XVII—XIII ст. до н. е., а разом із фінальним, білогрудівським горизонтом, її існування у значній частині ареалу може бути подовжене до XII—X ст. до н. е. (Swieszniakow 1967; Лысенко С. Д. 2005a; 2012; 2013; 2015b; 2017; Gyrski, Lysenko, Makarowicz 2003).

2. Це слід враховувати і під час створення музейних археологічних експозицій, щоб не чіпляти прикраси доби бронзи на стилізований етнографічний селянський одяг.

1. Тут і далі переклад цитат наш, — авт.

Стан джерел. До комарівської культури (разом із фінальним, білогрудівським етапом) загалом можна зарахувати близько 400 поховань³. Значну частину цих поховань було виявлено випадково під час будівництва або досліджено розкопками ще у другій половині XIX — першій

3. Крім того, існує ще певна кількість безінвентарних поховань доби пізньої бронзи, впускених у кургани, розташованих у південній та східній частині ареалу комарівської культури (у зоні взаємонакладання ТКК із культурними колами Бабине, зрубним, Сабатинівка—Ноа—Кослоджень), культурна атрибуція яких викликає певну складність.

Рис. 1. Комарів, курган 8, комплекс прикрас (за: Sulimirski 1968, fig. 26: 1—6)

Fig. 1. Komariv, barrow 8, complex of the adornments (after Sulimirski 1968, fig. 26: 1—6)

половині XX ст., тому інформація про ці дослідження часом уривчаста та суперечлива.

Менше третини відомих поховань містили металеві прикраси. Зумовлено це, зокрема, відсутністю значних родовищ міді в ареалі комарівської культури. Метал імпортувався насамперед із Карпато-Балканського регіону⁴, і металеві вироби були доступні явно не всім верствам населення (Гошко та ін. 2009, с. 106; Гошко 2011, с. 71—76).

Для прикладу, наведемо статистику за окремими пам'ятками, найбільш повно вивченими плановими розкопками. На *Комарівському могильнику* в Івано-Франківській обл. поховання комарівської культури виявлено у 31 кургані; прикраси знайдено лише у трьох (Sulimirski 1936; Swiesznikow 1967; Makarowicz 2010). На могильнику *Буківна* тієї ж області у різні роки розкопано 18 курганів комарівської культури; прикраси знайдено у чотирьох (Siwkówna 1938; Rogozińska 1959; Makarowicz, Lysenko, Koćkin 2013; Лысенко С. Д. и др. 2015; Макарович та ін. 2016; Makarowicz et al. 2018; Makarowicz 2019). На *Войцехівському могильнику* біля с. Колодяжне Житомирської обл. у 19 курганах комарівської культури, розкопаних у різні роки, виявлено 42 поховання; прикраси зафіксовано лише у восьми похованнях курганної групи 1 (Гамченко 1924; Лагодовська 1948; Лагодовська, Захарук 1956; Лысенко С. Д., Лысенко С. С. 2017; 2018). З 10 розкопаних курганів комарівської культури біля

м. *Нетішин* Хмельницької обл. бронзові прикраси знайдено лише у двох (Березанська, Гершкович, Самолук 1998; Березанська, Самолук 1999; 2002; 2003; Березанська, Гошко, Самолук 2004). На могильнику *Кордишів 8* у Тернопільській обл. у трьох курганах було зафіксовано

4. Питання щодо використання за доби пізньої бронзи самородної міді Волині та інших рудопроявів Середньої Наддніпрянщини, Волині, Галичини, Поділля залишається відкритим (Клочко 1994, с. 124; Маркус, Охріменко 2005, с. 315—316; Гошко 2011, с. 15—18).

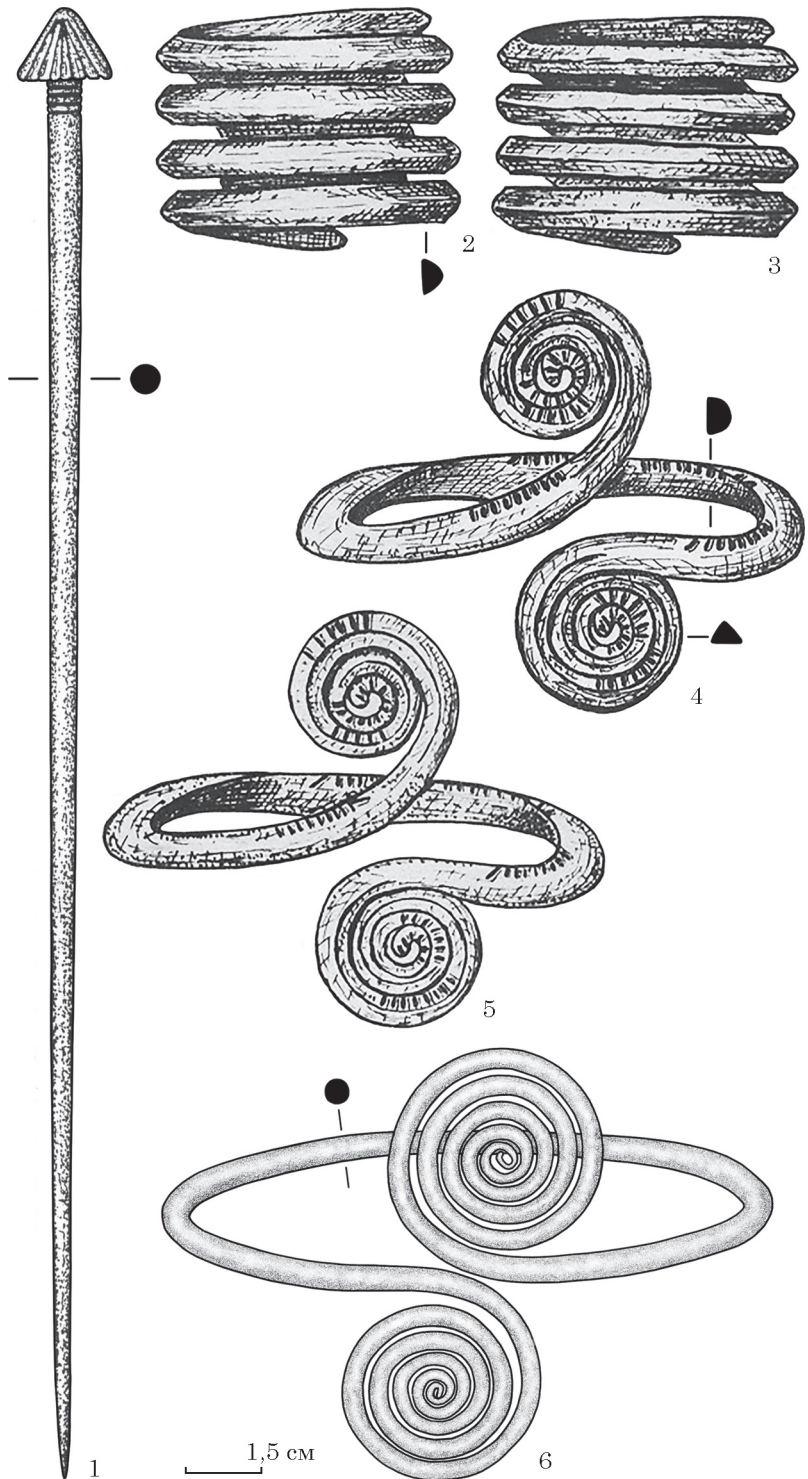
Рис. 2. Івання, курган 2, поховання 1, комплекс прикрас (за: Сवेशніков 1966/72, табл. 10: 11—17; Маркус, Охріменко 2010, рис. 1.24: 4)

Fig. 2. Ivannia, barrow 2, burial 1, complex of the adornments (after Svieschnikov 1966/72, tabl. 10: 11—17; Markus, Okhrimenko 2010, rys. 1.24: 4)

дев'ять поховань комарівської культури; прикраси знайдено у чотирьох похованнях (Льчишин 2016; Ягодинська, Льчишин 2020; Makarowicz et al. 2024). На *Малополовецькому могильнику* у Київській обл. до різних етапів комарівської культури зараховано 56 поховань; прикраси містили чотири поховання (Лысенко С. Д. 2007; Лысенко С. С. 2021, с. 247—252). На могильнику *Козаровичі* Київської обл. із дев'яти поховань епохи пізньої бронзи, бронзову прикрасу знайдено лише в одному (Лысенко С. Д. 2015а).

Винятком на цьому тлі є лише елітний *Гордіївський могильник* у Побужжі (Вінницька обл.), що складався із 40 поховань епохи пізньої бронзи, виявлених у 38 курганах. Металеві прикраси тут зафіксовано у 25 похованнях, а ще шість містили тільки дрібні прикраси з бурштину⁵ та одне — із кістки (Berezanskaia, Klosko 1998; Березанська, Клочко 2011). Однак зазначимо, що практично всі кургани Гордіївського могильника були якісно пограбовані ще в данину, тому для детальної реконструкції вбрання більшість з них також малоінформативні.

Закриті комплекси комарівської культури з прикрасами. В ареалі комарівської культури нами враховано 134 закриті комплекси, що містили прикраси (126 поховань і поховально-ритуальних пам'яток⁶

5. Зазначимо, що для Поділля бурштин також є предметом імпорту, незалежно від вирішення питання про його походження — з Балтики чи Волинського Полісся (Березанська, Клочко 2011, с. 60; Клочко 2011а, с. 114; Лысенко С. Д. 2015b, с. 225).

6. Як окремий комплекс розглядаються прикраси, які супроводжують одинарне поховання або пов'язані з окремим скелетом у колективному похованні. Якщо належність прикрас до певного скелету у колективному похованні не було встановлено або курган взагалі не містив людських решток, то знахідки з таких поховань / курганів враховувалися як один умовний комплекс.

та вісім скарбів), які локалізовані відносно 52 населених пунктів⁷.

Галицька (комарівська) група (рис. 1; 9: 1—2): *Берем'яни*, підплитове поховання 3 (Kirkor 1878, s. 9; Kozłowski 1928, s. 101; Swiesznikow 1967, s. 40, 53); *Буківна*, курган III 1937 р. (Siwkówna 1938, s. 67—69; Макаровіч та ін. 2016, рис. 6.206); *Буків-*

7. Усі посилання на окремі комплекси див. за наведеним нижче реєстром.

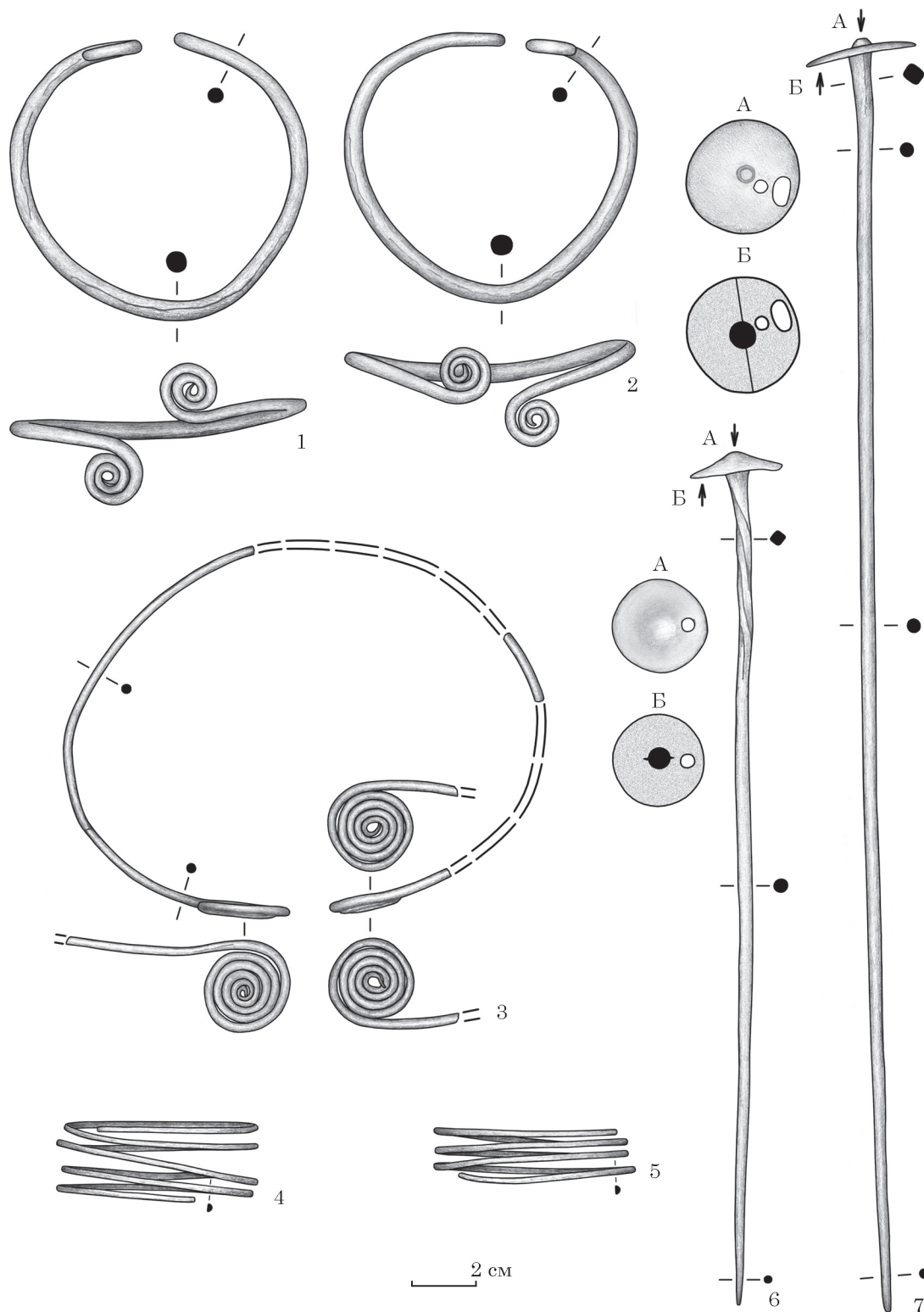

Рис. 3. Кордишів 8, курган 3 (2015), поховання 1, комплекс прикрас: 1—5, 7 — скелет 2; 6 — скелет 1 (розкопки М. О. Ягодинської та В. В. Ільчишина; рис. С. Д. Лисенка)

Fig. 3. Kordyshiv 8, barrow 3 (2015), burial 1, complex of the adornments: 1—5, 7 — skeleton 2; 6 — skeleton 1 (excavations by M. O. Yahodynska and V. V. Ilchyshyn; drawing by S. D. Lysenko)

на I 1/3⁸, 2/1, 3/1 (Лысенко С. Д. и др.

8. Тут і далі чисельник позначає номер кургану, знаменник — номер поховання або об'єкта у кургані; через дефіс вказано номер скелета у колективному похованні; римська цифра — номер курганної групи.

2015)⁹; Василів, поховання 1 (Свешніков 1967, с. 1); Городище 1/1 (Swiesznikow 1967, s. 52,

9. На Буківнянському могильнику всі поховання та інші об'єкти із розкопок 2010—2013 рр. у межах окремого кургану мають наскрізну нумерацію.

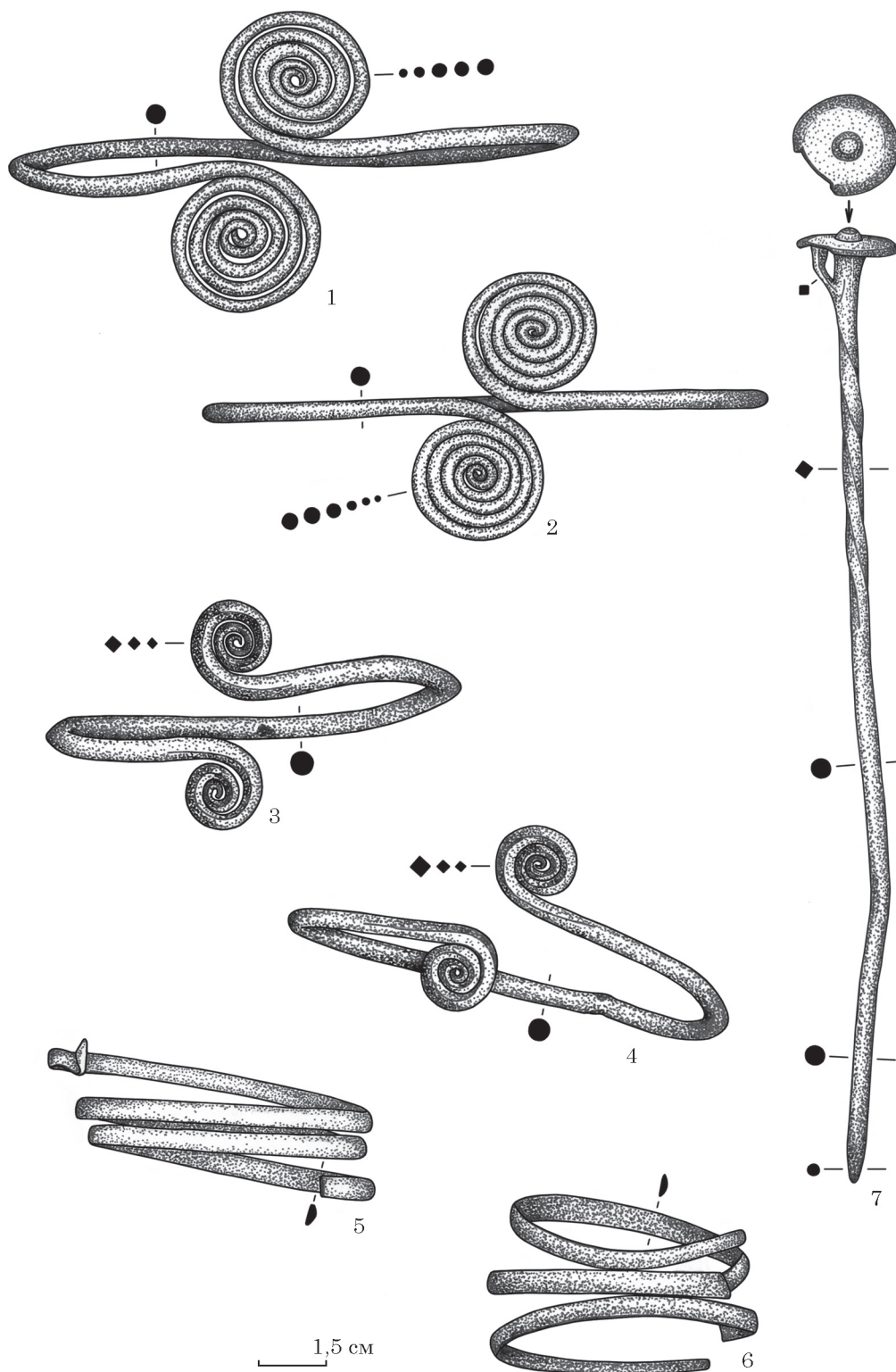

Рис. 4. Малополовецьке 3, комплекс 1, поховання 1, комплекс прикрас (за: Лысенко С. Д., Лысенко С. С. 2001, рис. 6—8)

Fig. 4. Malopolovetske 3, complex 1, burial 1, complex of the adornments (after Lysenko S. D., Lysenko S. S. 2001, rys. 6—8)

73, tabl. X: 7—10); *Кам'янка Бузька*, скарб (чи поховання?) (Kozłowski 1928, s. 54, 129; Swiesznikow 1967, tabl. XI: 1, 2); *Комарів* 6/1; 8/1; 28/1 (Sulimirski 1936; 1968, s. 107; Макаровіч та ін. 2016, рис. 10.74, 10.82—84); *Путятинці*, курган 1896 р. (Kozłowski 1928, s. 53,

101; Sulimirski 1968, s. 144; Макаровіч та ін. 2016, рис. 15.11—12); *Чижикив* (Swiesznikow 1967, s. 67, tabl. VII: 4—8).

Волинська група (рис. 2; 3; 7: 3—4; 8: 1—2; 9: 3—5; 13; 14: 3—5; 15: 7—11); *Боратин* (*Великий Боратин*), курган 1938 р. (Fitzke

Рис. 5. Малополовецьке 3, комплекс 7а, поховання 63, комплекс прикрас (за: Лысенко С. Д., Лысенко С. С. 2001, рис. 9)

Fig. 5. Malopolovetske 3, complex 7a, burial 63, complex of the adornments (after Lysenko S. D., Lysenko S. S. 2001, rys. 9)

1938, s. 128; Фітцке 2005, с. 100; Synkalowski 1961, s. 89)¹⁰; *Войцехівка I* 2/2¹¹, 2/3; 5/2¹²; 6/2 (Гамченко 1924, с. 66—94; Лагодовська 1948); 9/1, 9/2; 11/2; 12/1 (Лагодовська, Захарук 1956; Лысенко С. Д. 2019, с. 49—52); *Дитиничі* 1/1; 2/1 (Березанская 1972, с. 58—59); *Дорогоща* 1/2, 1/3, 2/2 (Винокур, Гуцал, Мегей 1995); *Івання* 2/1, 2/2, 2/4, 2/5, 3/1, 4/1)¹³ (Свешніков 1966; Свешников 1968); *Кордишів* 8 3/1, 3/4, 3/9, 3/10¹⁴ (Ільчишин 2016; Ягодинська, Ільчишин 2020, с. 274—276; Лысенко С. Д., Лысенко С. С. 2024, с. 42—

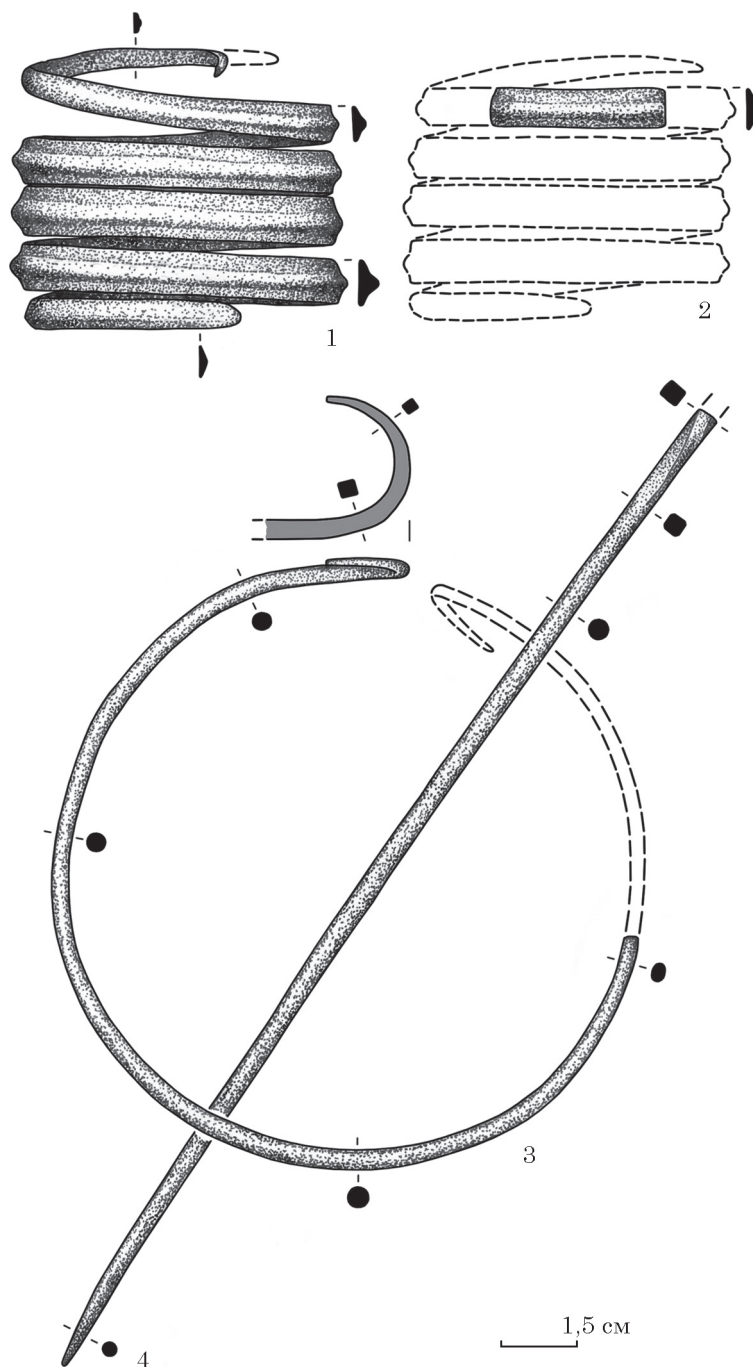
10. Я. Фіцке вважав, що курган з Великого Боратина, імовірно, належить до другого періоду доби бронзи. І. К. Свешніков зарахував цей курган до стжижовської культури, однак зазначав, що ані опису поховань, ані речей з кургану не збереглося, за винятком трьох пластинчастих пронизок (Свешніков 1974, с. 124, 127). Інші дослідники зараховують парні поховання з Великого Боратина, здійснені за войцехівським обрядом, до комарівської культури (Лагодовська, Захарук 1956, с. 73—74; Synkalowski 1961, s. 89; Бардецький, Ткач 2012, с. 155—156).

11. На Войцехівському могильнику кожен скелет із розкопок 1924 та 1949 рр. позначався як окреме поховання.

12. Аналіз співставлення опису у тексті, креслень та фотографій у звіті С. С. Гамченка, дають підстави вважати, що всі прикраси у колективному похованні Войцехівка 5/2—4 були пов'язані саме із похованням 5/2.

13. Кургани 3 (1938 р.) та 4 (1930-ті рр.) могильника Івання, зруйновані у передвоєнні роки, не мали номерів. Наскрізню нумерацію ввели автори для зручності посилання на комплекси (Лысенко С. С. 2021, с. 214).

14. У попередній публікації результатів розкопок 2019 р. це поховання, розташоване у південно-західній полі кургану 3 (2015 р.), було позначене під № 2 (Ягодинська, Ільчишин 2020, с. 274—276). Однак у 2015 р. № 2 вже був наданий похованню давньоруського часу (Ільчишин 2016, с. 262). Тому в останній публікації матеріалів доби бронзи з кургану 3 виникла плутанина. Поховання комарівської культури із розкопок 2019 р. залучено до наскрізної нумерації поховань під № 2, а на плані кургану позначено в його центральній частині, ймовірно, на місці давньоруського поховання (Makarowicz et al. 2024, fig. 4, tabl. 1).

48; Makarowicz et al. 2024); *Корнін* (Маркус, Охріменко 2010, рис. 1.23: 8; Гошко 2011, с. 48, рис. 17: 7); *Кустівці*, курган 1852 р. (Kostrzewski 1924, s. 182; 1927, s. 113—114; 1928; Березанская 1972, с. 58, рис. 17); *Майдан-Липно / Кругле Поле*, скарб 2003 р. (Маркус, Охріменко 2005, с. 316, рис. 11); *Мала Осниця* (Охріменко, Маркус 2005, с. 448); *Нетішин I* 12 / яма 6 (Березанская, Самолюк 2003, с. 6—7, рис. 21: 1); *Нетішин III* 8/1, 8/2, 8/3, 8/4 (Березанська, Гошко, Самолюк 2004)¹⁵; *Пересопниця*, скарб

15. Розкопані кургани біля м. Нетішин мають наскрізню нумерацію в межах усіх курганих груп, дослідження на яких проводилися протягом 1998—2003 рр.

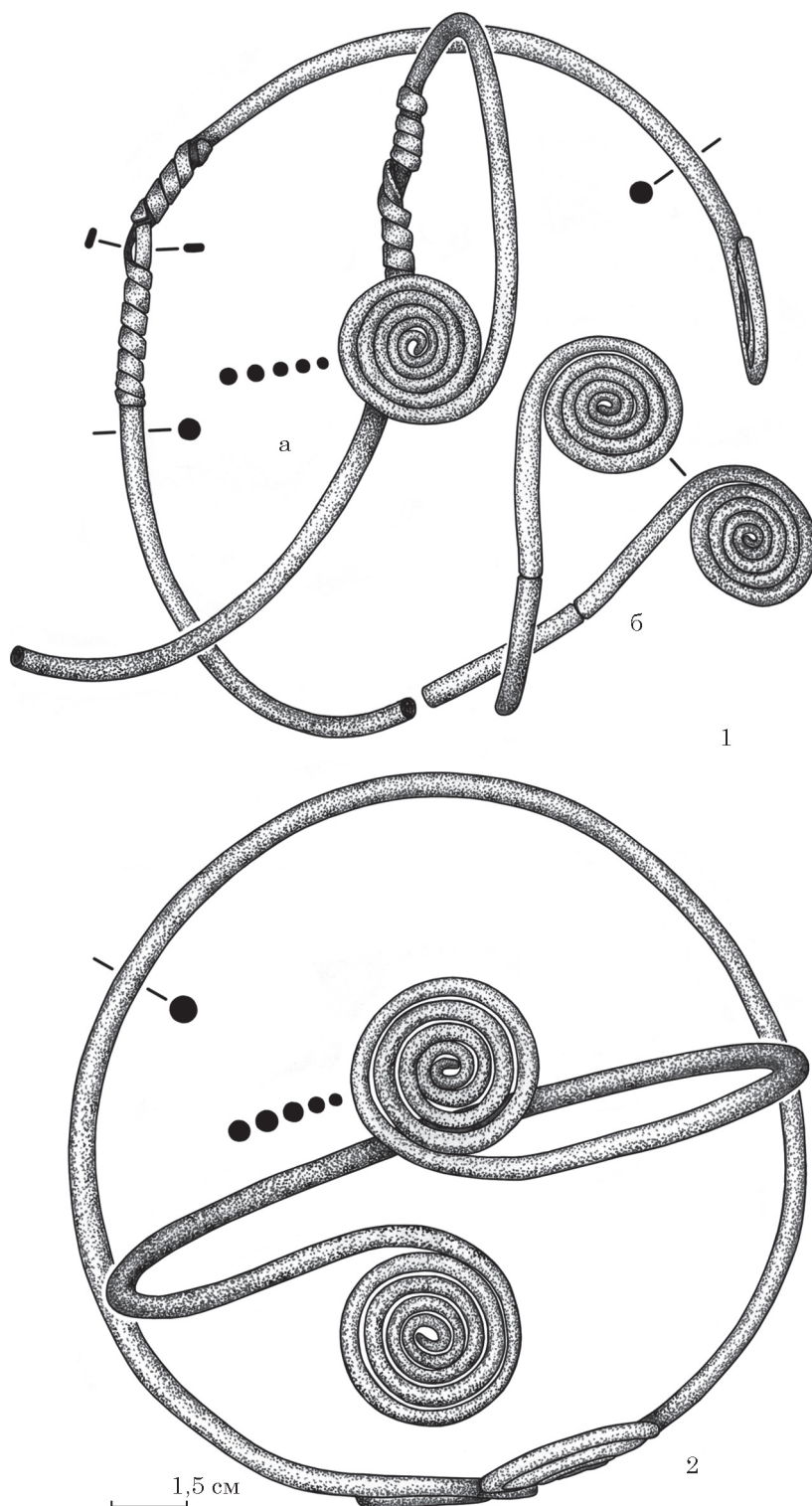

Рис. 6. Малополовецьке 3, комплекс 7а, поховання 68, комплекс прикрас (за: Лысенко С. Д., Лысенко С. С. 2001, рис. 10)

Fig. 6. Malopolovetske 3, complex 7a, burial 68, complex of the adornments (after Lysenko S. D., Lysenko S. S. 2001, rys. 10)

1936 р. (Cynkałowski 1961, s. 88—89, tabl. IX: 6—9; Węgrzynowicz 2001, s. 41, rys. 33: а—е); *Полянсь 1* / насип (Березанская, Самолюк 2004, с. 11, табл. А); *Скурч* (*Скирче*), курган 1892 р. (Kostrzewski 1927, s. 111—113; Kozłowski 1928, s. 102, tab. XIII; Cynkałowski 1961, s. 89); *Смор-*

два, ґрунтове поховання (Свешников 1990, с. 84; Маркус, Охріменко 2005, с. 332); *Унійв* (*Ставищани*), курган (?) 1856 р. (Kozłowski 1928, s. 103; Sulimirski 1968, р. 169); *Устенське Друге* (*Дермань Друга*), ґрунтове поховання (Свешников 1990, с. 84; Маркус, Охріменко 2005,

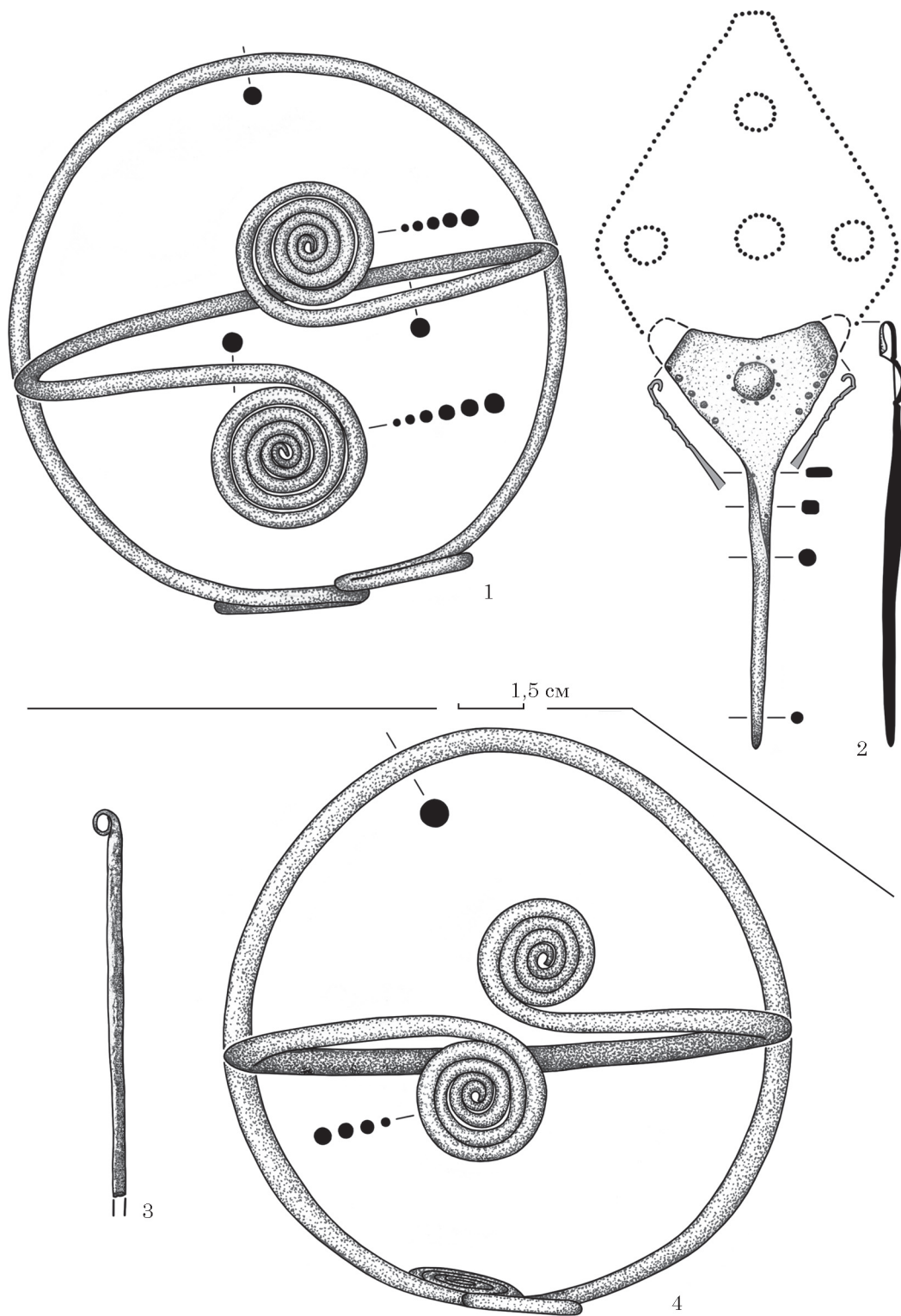

Рис. 7. Комплекси прикрас: 1, 2 — Малополовецьке 3, комплекс 7а, поховання 72; 3, 4 — Войцехівка I, курган 2, поховання 3 (за: 1, 2 — Лысенко С. Д., Лысенко С. С. 2001, рис. 11; 3, 4 — Гамченко 1924, № 46, фото 85, 98; Лысенко С. Д. и др. 2005, рис. 12: 1)

Fig. 7. Complexes of the adornments: 1—2 — Malopolovetske 3, complex 7a, burial 72; 3—4 — Voitsekhivka I, barrow 2, burial 3 (after: 1—2 — Lysenko S. D., Lysenko S. S. 2001, rys. 11; 3, 4 — Gamchenko 1924, N 46, foto 85, 98; Lysenko S. D. et al. 2005, rys. 12: 1)

с. 334; Лысенко С. С. 2021, рис. 25: 3); *Чаруків*, курган 1930-х рр. (Березанская 1972, с. 200); *Черськ*, курган 1933 р. (Cynkałowski 1961, s. 89; Swiesznikow 1967, s. 41—42, 66, tabl. XII: 2;

Березанская 1972, с. 60, 200); *Шепель*, курган 1938 р. (Fitzke 1938, s. 128; Cynkałowski 1961, s. 89; Березанская 1972, с. 200; Фітцке 2005, с. 100).

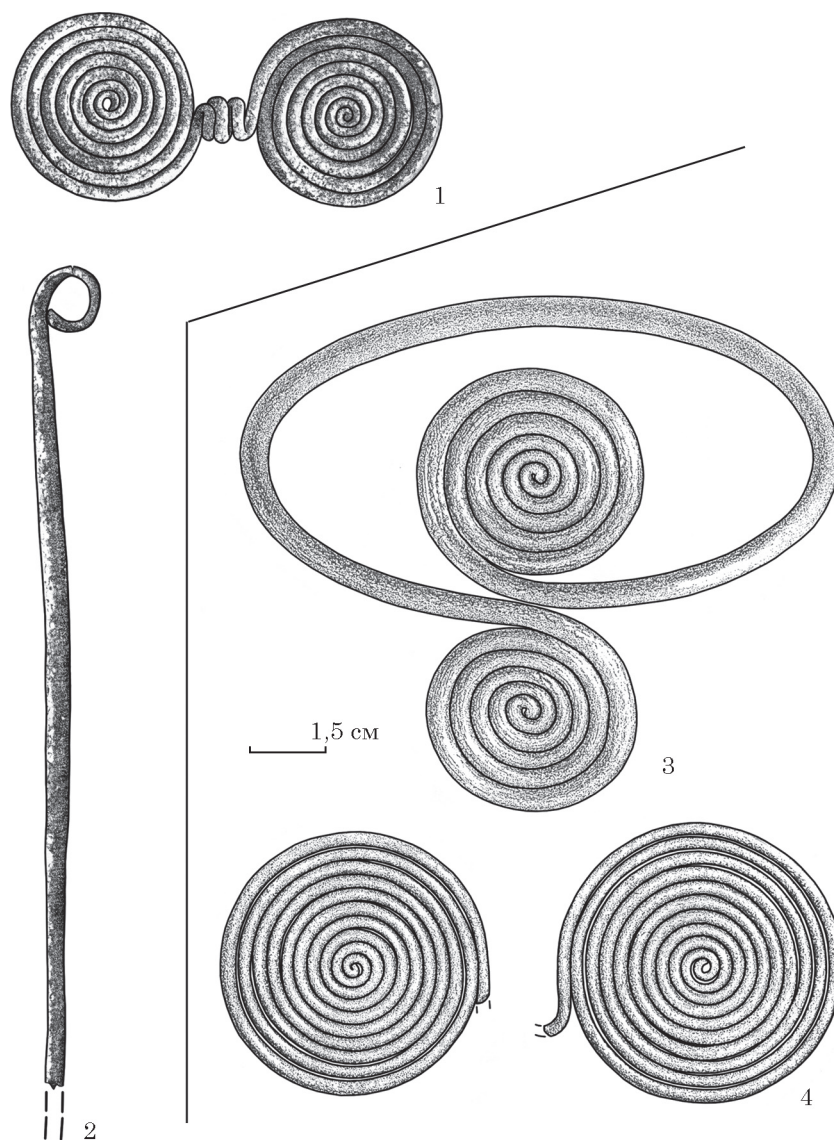

Рис. 8. Комплекси прикрас: 1, 2 — Войцехівка I, курган 6, поховання 2 (за: Гамченко 1924, № 46, фото 93, 95); 3, 4 — Теклине, курган CCCXLVII, поховання 1 (за: 1, 2 — Гамченко 1924, № 46, фото 93, 95; 3, 4 — Бобринский 1901, табл. II: 4, 9)

Fig. 8. Complexes of the adornments: 1, 2 — Voitsekhivka I, barrow 6, burial 2; 3, 4 — Teklyne, barrow CCCXLVII, burial 1 (after: 1, 2 — Gamchenko 1924, N 46, foto 93, 95; 3, 4 — Bobrinskii 1901, tabl. II: 4, 9)

Києво-черкаська група (рис. 4—6; 7: 1—2; 8: 3—4; 12; 15: 1—6): *Вергуни*, поховання 5, 14, 19, 35 (Куштан 2013, рис. 76); *Гуляй-Город* 41/2 (Бобринский 1887, с. 102, табл. VIII: 14, 16; IX: 7, 8, 15; Березанская 1972, с. 59—60; Лысенко С. Д. и др. 2005, с. 152—153); *Журавлиха* 3/5 (Ковпаненко, Ричков 2004, с. 67; Лысенко С. С. 2021, с. 210)¹⁶; *Заломі* (Панченко 2017, с. 336, рис. 3: 2—3); *Канів/Пилипенкова Гора*, поховання 1 (Бондар 1972, с. 88); *Козаровичі / Бусловка*, поховання 43 (Лысенко С. Д., 2015а, рис. 6—7); *Лука-Райковецька*, скарб 1948 р.

(Тереножкин 1957, с. 58; Гончаров 1963, с. 290; Березанская 1972, с. 199); *Малополовецьке-3* 1/1, 7а/63, 7а/68, 7а/72¹⁷ (Шишкін, Лысенко 1996; Лысенко С. Д., Лысенко С. С. 2001); *Переяслав*, скарб 1886 р. (Рудинський 1928, с. 41, табл. IV: 1—4); *Старосілля*, скарб 1977 р. (Телегін 1982; Куштан 2020); *Текліне* 347/1 (Бобринский 1901, с. 18, табл. II: 4, 9; Березанская 1972, с. 60); *Трипілля*, скарб (Черных 1976, с. 197, табл. XLV: 1—5); *Троянів*, курган 1896 р. (Антонович 1901, с. 95; Березанская 1972, с. 59); *Худяки* 1/4 (Куштан 2013, рис. 82:

16. Поховання росташоване в ареалі києво-черкаської групи ТКК та за 14С датоване XV ст. до н. е. (Лысенко С. Д. 2005а, табл. IV). Можливо, воно пов'язане із постбабинським населенням, змішаним у лісостепу Середнього Подніпров'я із комарівським.

17. Для Малополовецького-3 нумерація поховань наскрізна для всього могильника. За характером скупчення поховань та деякими іншими ознаками реконструюються курганні та ритуально-поховальні міжкурганні комплекси, які також мають наскрізну нумерацію.

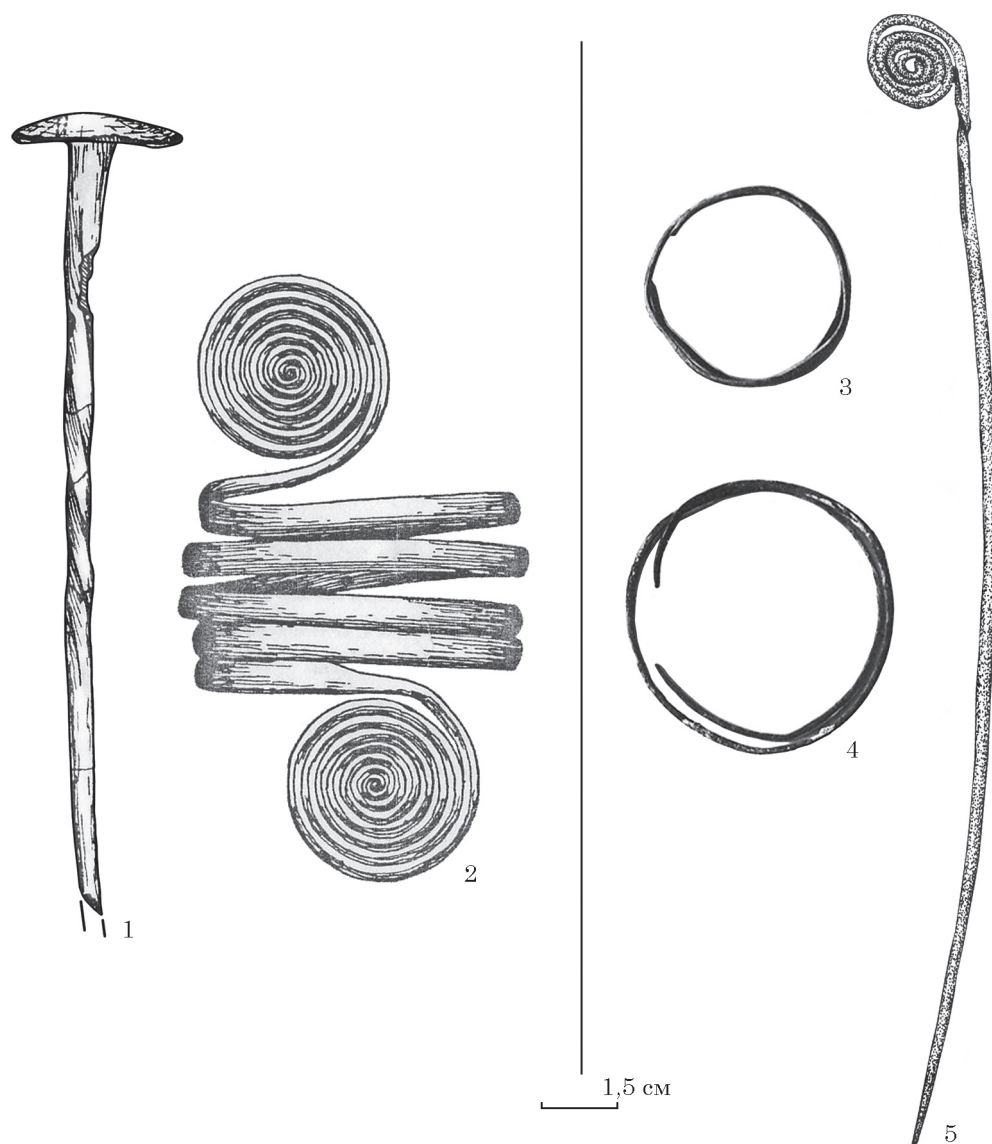

Рис. 9. Комплекси прикрас: 1, 2 — Буківна, курган III (1937 р.); 3—5 — Войцехівка I, курган 5, поховання 2 (за: 1, 2 — Sivkovna 1938, rys. 1, 2; 3—5 — Гамченко 1924, № 46, фото 87, 88, 97)

Fig. 9. Complexes of the adornments: 1, 2 — Bukivna, barrow III (1937); 3—5 — Voitsekhivka I, barrow 5, burial 2 (after: 1, 2 — Sivkovna 1938, rys. 1, 2; 3—5 — Gamchenko 1924, N 46, foto 87, 88, 97)

13—16); *Чорногородка 2*, скарб 2012 р. (Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2015); *Яжберень II* 1/1 (Гамченко 1924, с. 38).

Подільська група (рис. 10; 11; 14: 1—2): *Бар*, курган 1882 р. (Kostrzewski 1924, s. 182; Swiesznikow 1967, tabl. XIV: 1—2; Sulimirski 1968, p. 171); *Білий Камінь*, поховання 2, 3, 6 (Макаревич 1940, с. 465); *Гордіївка*, кургани 2, 3, 5—18, 21, 23—28, 31—35, 37, 38, 41, 42¹⁸ (Ло-

бай 1986; Березанская, Лобай 1987; 1988; Березанська, Лобай 1994; Berezanська, Ключко 1998; Березанская 1999; Березанська, Ключко 2011)¹⁹; *Мошурів* (розкопки С. М. Рижова; Лысенко С. С. 2002, с. 119); *Печера* 1 (5), 2 (7), 5 (8) (Рыбалова 1961, с. 21—23); *Собківка*, зольник 1949 р. (Тереножкин 1961, с. 104); насипи 1, 5, 7 (1951—1952 рр.; Березанська, Тітенко 1954,

18. У монографії С. С. Березанської та В. І. Ключка (2011 р.) під номерами 41 та 42 представлено два кургани, досліджені експедицією Вінницького музею у 1995 р. Однак у звіті про розкопки за 1988 р. під цими ж номерами проходять два кургани ямної культури. Вони ж позначені і на плані могильника як у звіті 1988 р., так і в публікації 2011 р. (Березанская, Лобай 1988, табл. II; XXXIX—XLII; Березанська, Ключко 2011, рис. 1).

19. Можливо, що з якогось із пограбованого вже у наш час кургану, розташованого неподалік від Гордіївського могильника (?), походить і т. зв. «спадок бабуні» на Вінниччині (золоті предмети: багатоспиральний браслет, три листоподібні підвіски, 41 спіральна пронизка, пластина-накладка на дерев'яну посудину), який було конфісковано та передано до Вінницького музею, але потім повернуто за рішенням прокуратури приватному колекціонеру (Ключко В. І. 2011b, с. 252—253, рис. 13).

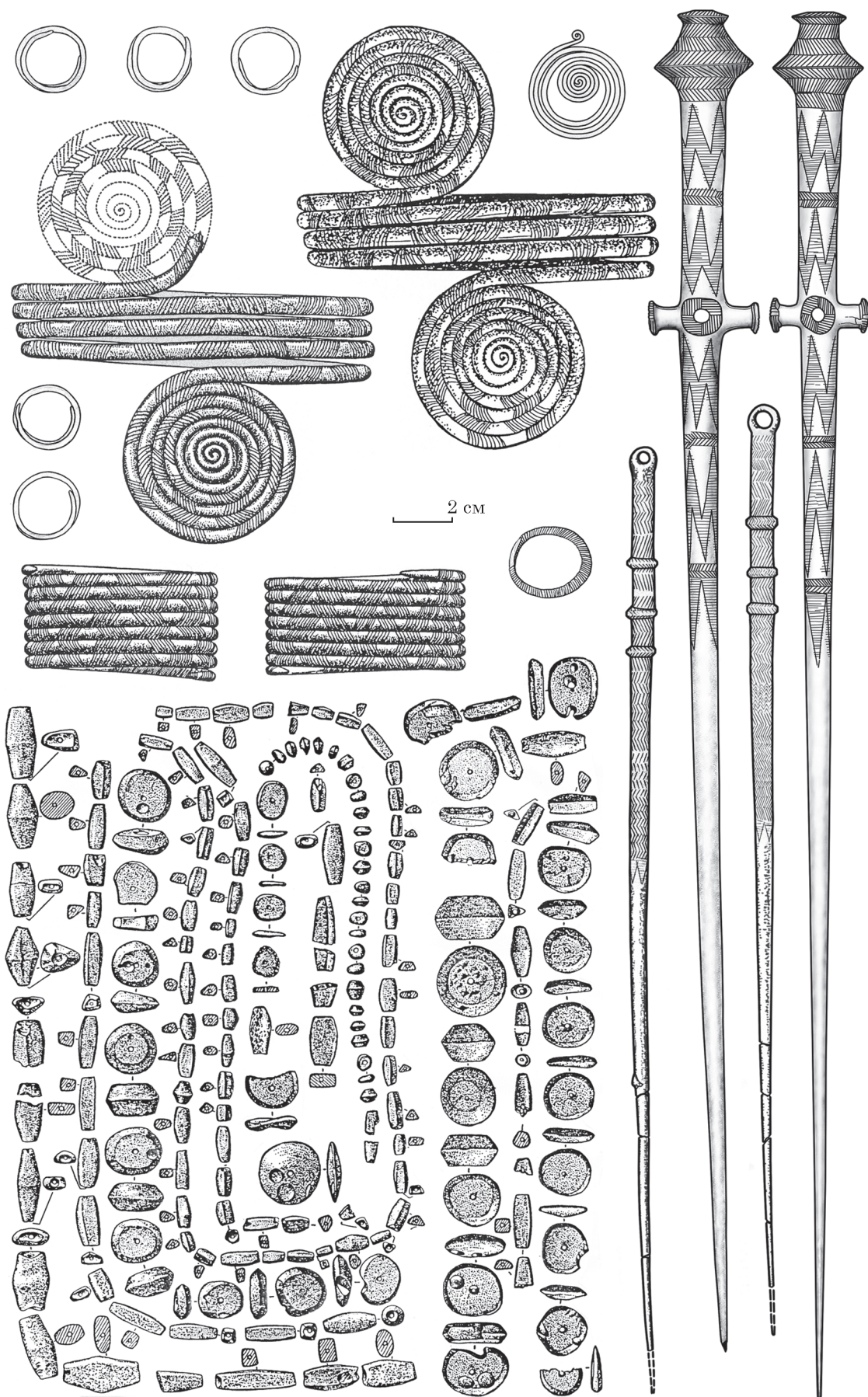

Рис. 10. Гордіївка, курган 16, комплекс прикрас (за: Лобай 1986, табл. XXXI—XXXIV; Berezanskaja, Klochko 1998, tabl. 27—31)

Fig. 10. Hordiiivka, barrow 16, complex of the adornments (after: Lobai 1986, tabl. XXXI—XXXIV; Berezanskaja, Klochko 1998, tabl. 27—31)

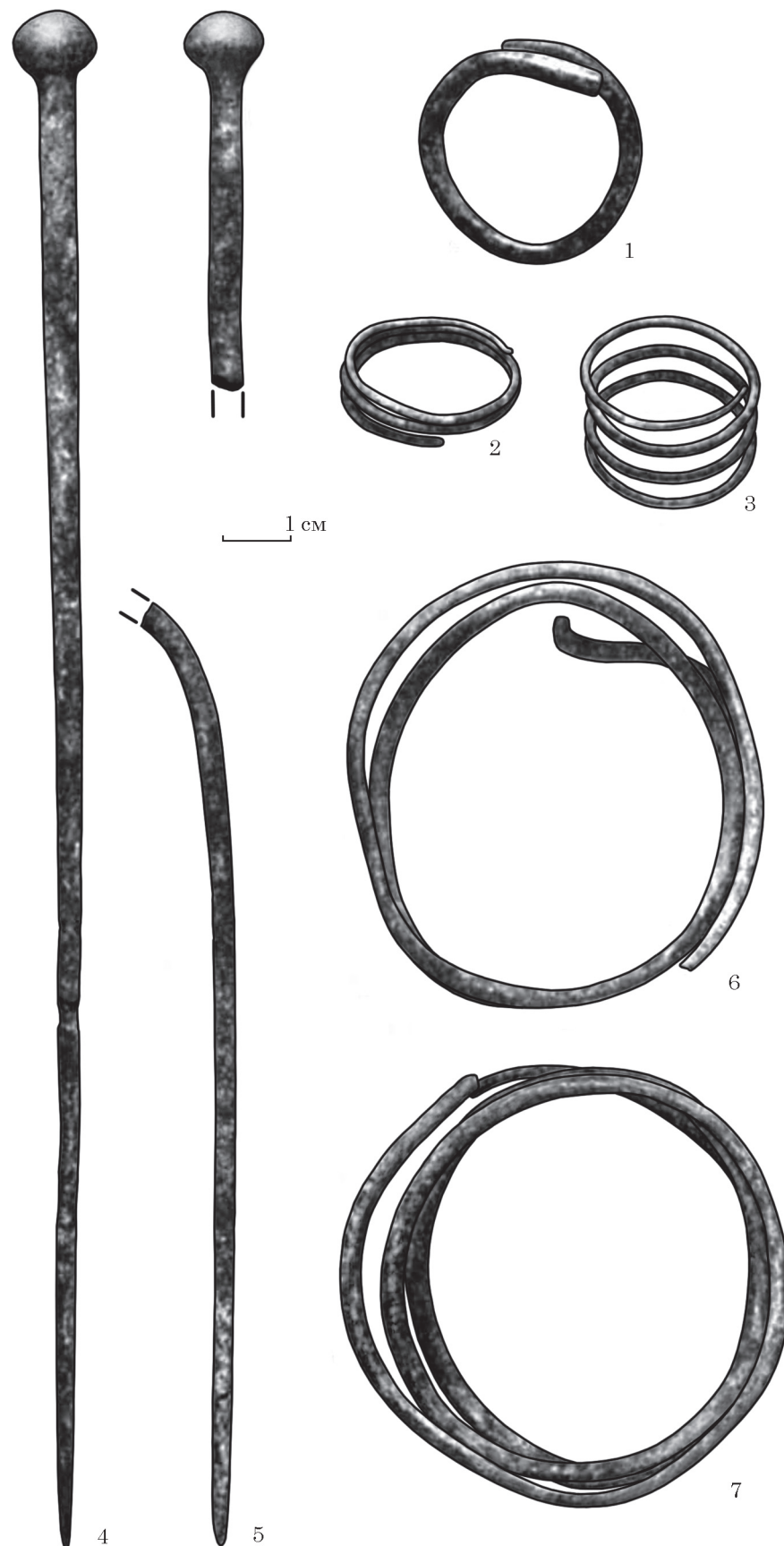

Рис. 11. Чоботарка, курган 1930 р., комплекс прикрас: 1 — нижче рівня черепів; 2 — скелет 2; 3—7 — скелет 1 (за: Козловська 1930, табл. IV)

Fig. 11. Chobotarka, barrow (1930), complex of the adornments: 1 — below the level of the skulls; 2 — skeleton 2; 3—7 — skeleton 1 (after: Kozlovskaya 1930, tabl. IV)

с. 121—125)²⁰; *Умань* (Тереножкин 1961, с. 45); *Чоботарка (Заболотне)*, курган (?) 1929 р. (Козловська 1930).

В ареалі *молдовсько-буковинської групи (Костіша)* поховання із прикрасами нам невідомі (Florescu 1970; Дергачев 1986, с. 146—152; Savruc, Dumitroaia 2001)²¹.

Більшість із зазначених комплексів належать до раннього, ранньо- та пізньокласичного горизонтів комарівської культури (XVII—XIII ст. до н. е.). До фінального, білогрудівського горизонту (XII—X ст. до н. е.), належать комплекси з Городища, Вергунів, Залом, Білого Каменю, Мошурова, Печери, Собківки, Трипілья, Умані та курганів 31—35, 37, 38 Гордіївського могильника.

Скарби з Пересопниці та Чорногородки 2 було вміщено всередину тюльпаноподібних посудин тшинецького типу²². Скарб із Майдан-Липно знайдено поряд із вогнищем у житлі (?). Інформація щодо умов виявлення інших скарбів уривчаста і значною мірою побудована на повідомленнях місцевих жителів або взагалі відсутня.

На відміну від скарбів тшинецької культури ТКК у Польщі (Дратов, Ставищице), що містили по кілька десятків речей (Miśkiewicz 1978, s. 178—189), а також скарбів із Галичини, Буковини та Волині періоду BrD—HaA (Грушка, Жабокруки, Хотимир, Кіцмань, Коровія, Войцехівка VI та ін.) та HaB, що належать до часів експансії на схід культур карпато-дунайського гальштату та складаються значною мірою із металевих бруків та злитків металу (Kozłowski 1928, s. 53; Крушельницька 1985, с. 52—53; Пивоваров, Ільків 2009; Ільків 2010, с. 46—47; Бандрівський 2014; Лисенко С. Д., Лисенко С. С. 2021), скарби власне комарівської культури раннього та класичного періодів невеличкі, «камерні». Складається враження, що речі, які входили до них, були особистими речами окремих індивідів, що дає підстави також залучати їх для реконструкції особистого вбрання.

Загальну характеристику комплексу прикрас комарівської культури доповнюють знахідки зі зруйнованого культурного шару могильників,

20. П. Курінний, перший дослідник насипів у Білогрудівському лісі, вважав їх курганным могильником (Курінний 1926). Курганоподібні «зольники білогрудівського типу» із Піківця, Собківки та ін. за будовою майже нічим не відрізняються від багатьох курганів комарівської культури, досліджених на могильниках Буківна, Дорогоща, Нетішин, Полян, Войцехівка IV, Печера. Тому вважаємо за можливе розглядати всі ці споруди в одному ряду з ритуально-поховальними пам'ятками, інтерпретація яких залишається відкритою.

21. До групи Костіша загалом можемо зарахувати лише три кільця із подвоєного дроту (Noppenringe), знайдені на поселенні Сіліштя (Siliştea; Румунія, jud. Neamţ) (Savruc, Dumitroaia 2001, p. 46, 49, pl. 40: 1—3), які, можливо, пов'язані із розтягнутим скарбом (?).

22. Цілком можливо, що ці скарби також могли бути свого роду кенотафами (?).

знахідки на поселеннях та випадкові знахідки окремих речей. Серед останніх трапляються і типи, які не зафіксовані у закритих комплексах, але можуть бути зараховані до різних етапів комарівської культури²³ (Лисенко С. С. 2021).

Статеві-вікові визначення. В археологічній літературі, присвяченій добі бронзи, поширене упередження, що наявність прикрас у похованні обов'язково є ознакою жіночої статі похованого. Тому — за самим фактом наявності прикрас — поховання часто вже під час описання позначаються як «жіночі» (наприклад: Гамченко 1924; Лагодовська 1948; Свешников 1968; тощо). Але для доби пізньої первісності та класоутворення таке твердження навряд чи можна вважати справедливим. Без антропологічних визначень, здійснених фахівцями-антропологами, будь-які статеві-вікові реконструкції залишаються щонайменше спірними.

Однак справа в тому, що таких опублікованих статеві-вікових визначень, здійснених фахівцями, для всього масиву комарівської культури (враховуючи і білогрудівський горизонт) у нас є дуже мало. Серед них: чотири поховання з *Малополовецького 3* (Литвинова 2001); парне поховання 9/1-2 у курганній групі 1 *Войцехівського могильника* (визначення Т. С. Кондукторової; Лагодовська, Захарук 1956, с. 71)²⁴; два парних поховання з кургану 8 у *Нетішині* (визначення Л. В. Литвинової; Березанська, Гошко, Самолюк 2004, с. 114); три парних та одне колективне поховання з *Кордишева-8* (визначення О. Д. Козак; Ільчишин 2016, с. 270; Makarowicz et al. 2024, tabl. 1); п'ять поховань *Гордіївського могильника* (Литвинова 2011)²⁵.

На *Малополовецькому* могильнику прикраси знайдено у похованнях жінки 35—40 років та підлітка (1/1); дорослих чоловіка та жінки (7a/63); зрілого чоловіка (7a/68); дитини у віці другого дитинства (7a/72-2)²⁶. У парному по-

23. Серед таких прикрас: шпилька кіпрського типу (Пуятинці), гривна типу Сенява (Олесько), двоспиральні пластинчасті браслети лужицького типу, великі місяцеподібні пластинчасті підвіски тощо.

24. Загалом краніологічна серія з курганної групи 1 (1949 р.) Войцехівського могильника складається з трьох чоловічих та трьох жіночих черепів (Кондукторова 1979; цит. за: Литвинова, Лисенко 2012).

25. Опубліковані також загальні результати антропологічних визначень могильника білогрудівського горизонту Залом на Кіровоградщині (Круц, Литвинова 1994), однак за публікацією їх неможливо співвіднести з певними похованнями.

26. Всі згадані поховання на Малополовецькому було здійснено за обрядом розчленування (демембрації), а прикраси в них слід розглядати, швидше, як поховальні дари, а не елементи власне поховального вбрання. Крім того, склепіння черепа підлітка у похованні 1/1, біля якого лежала більшість прикрас, ймовірно, також є не залишками другого похованого, а свого роду «інвентарем» (Лисенко С. Д. 2015с, с. 93).

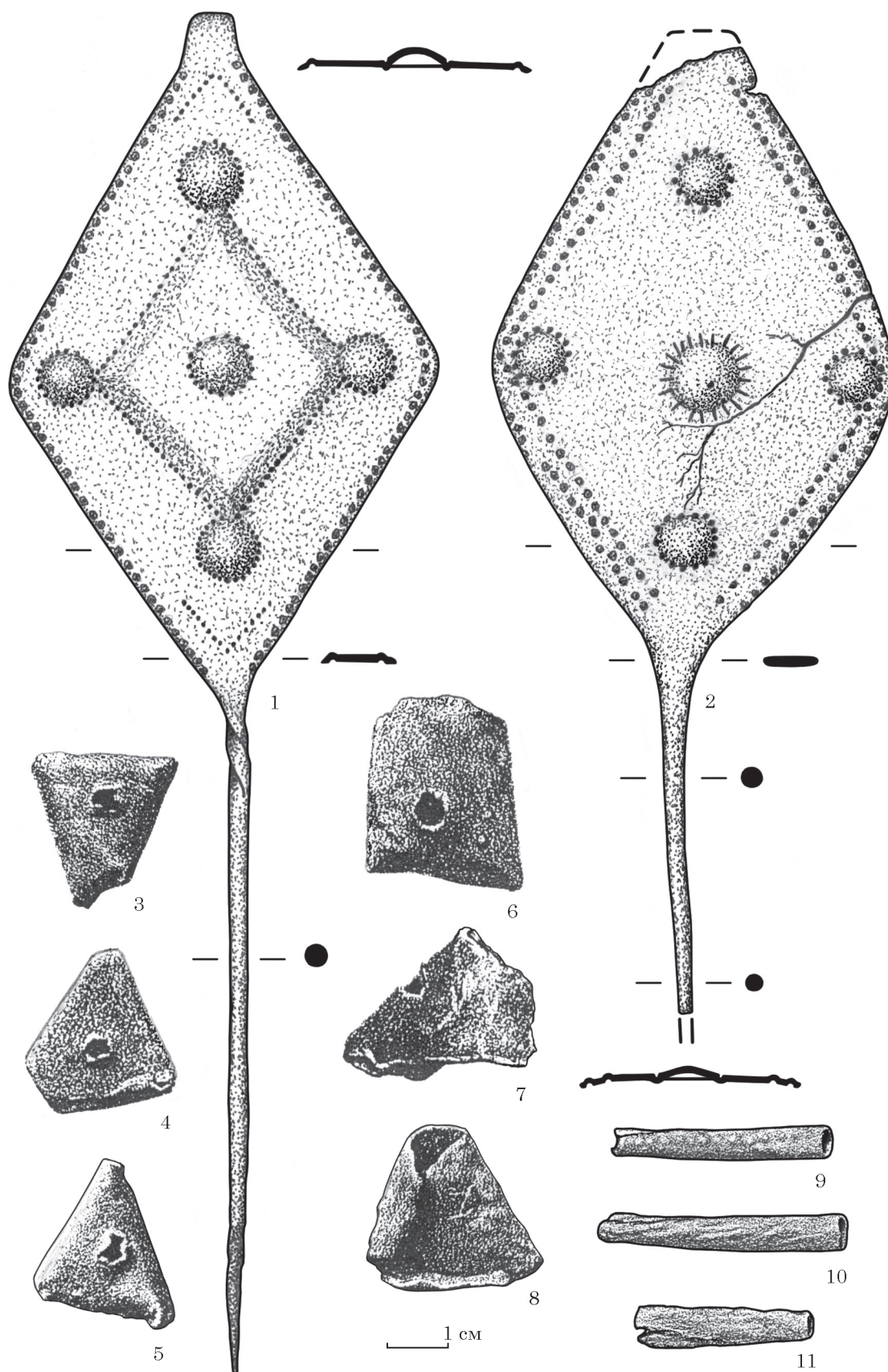

Рис. 12. Гуляй-Город, курган ХЛІ, комплекс прикрас біля скелетів 1 та 2 (за: Бобринский 1887, табл. VIII: 14, 16; IX: 15; Лысенко С. Д. и др. 2005, рис. 1; 2: 1)

Fig. 12. Huliai-Horod, barrow ХLI, skeletons 1 and 2, complex of the adornments (after: Bobrinskii 1887, tabl. VIII: 14, 16; IX: 15; Lysenko S. D. et al. 2005, rys.1; 2: 1).

хованні з *Войцехівки*, скелет 9/1 належав чоловікові, скелет 9/2 — жінці. У *Нетішині* було поховано чоловіка 25—30 років (8/1), дорослого 25—30 років (8/2), жінку 25 років (8/3) та чоловіка 45—50 років (8/4). У *Кордишеві* із прикрасами поховано жінку віком від 20—25 до 35—45 років (3/1-1, 3/1-2, 3/9-N, 3/10-3), чоловіка 30—35 років (3/4-S) та дітей 5—6 та 9—11 років (3/10-4, 3/10-5). На *Гордіївському* могильнику всі антропологічно визначені кістяки належали чоловікам від 25—30 до 35—40 років (27/1, 32/2, 33/1, 35/1, 37/1).

Як бачимо, прикраси було знайдено у похованнях як жінок, так і чоловіків. Чіткої диференціації прикрас різних категорій та типів за статтю не спостерігається. Отже, невизначеною в більшості випадків залишається навіть основа для реконструкції костюма — жіночого чи чоловічого (?).

Розподіл прикрас за категоріями та сировиною. Весь комплекс прикрас комарівської культури може бути поділений на дев'ять основних категорій. Головні з них три, найбільш масивні, що входили до всіх найбагатших комплексів: *шпильки*, *браслети* та *шийні гривни*. Ще за п'ятьма категоріями розподілено дрібніші прикраси: *фібули* (зокрема двоспиральні брошки-фібули), *кільця* (зокрема персні та кільця-підвіски), *підвіски* (зокрема скроневі підвіски; кулони та підвіски-амулет), *намистини* (зокрема металеві пронизки; литі намистини з кольорових металів; намистини з бурштину, каменю, кістки, мушлі, скла, глини), *бляхи та гудзики* (металеві та із кістки / рогу). До дев'ятої категорії (*рідкісні типи*) залучено уламки довгих платівок, довгі спіралі, ланцюжки тощо.

Розподіл прикрас за категоріями є досить умовним. Оскільки однотипні за морфологією вироби могли використовувати у різний спосіб. Наприклад, кільця могли бути застосовані і як скроневі підвіски, і як персні, і у складі намиста, і навіть як пряжки та розподільні кільця у складі портупей (цільнолиті). Не завжди можна провести чітку грань між великими кільцями-підвісками та маленькими браслетами. Різноманітні підвіски могли використовувати і як скроневі прикраси, і як кулони у складі намиста, і як амулети. Певна частина намистин могла входити до складу не лише шийного намиста, а і до набірних браслетів, прикрашати волосся тощо.

Більшу частину металевих прикрас комарівської культури було виготовлено з бронзи. Великі прикраси із золота відомі лише на Гордіївському могильнику — два гофровані браслети (Гордіївка 24/1). Дрібні прикраси із золота у Гордіївці походять із 18 поховань (персні, кільця та кільця-підвіски; підвіски; намистини та пронизки), зі срібла — з одного поховання 26/1 (дві підвіски білогрудівського типу). У восьми випадках вироби з коштовних металів

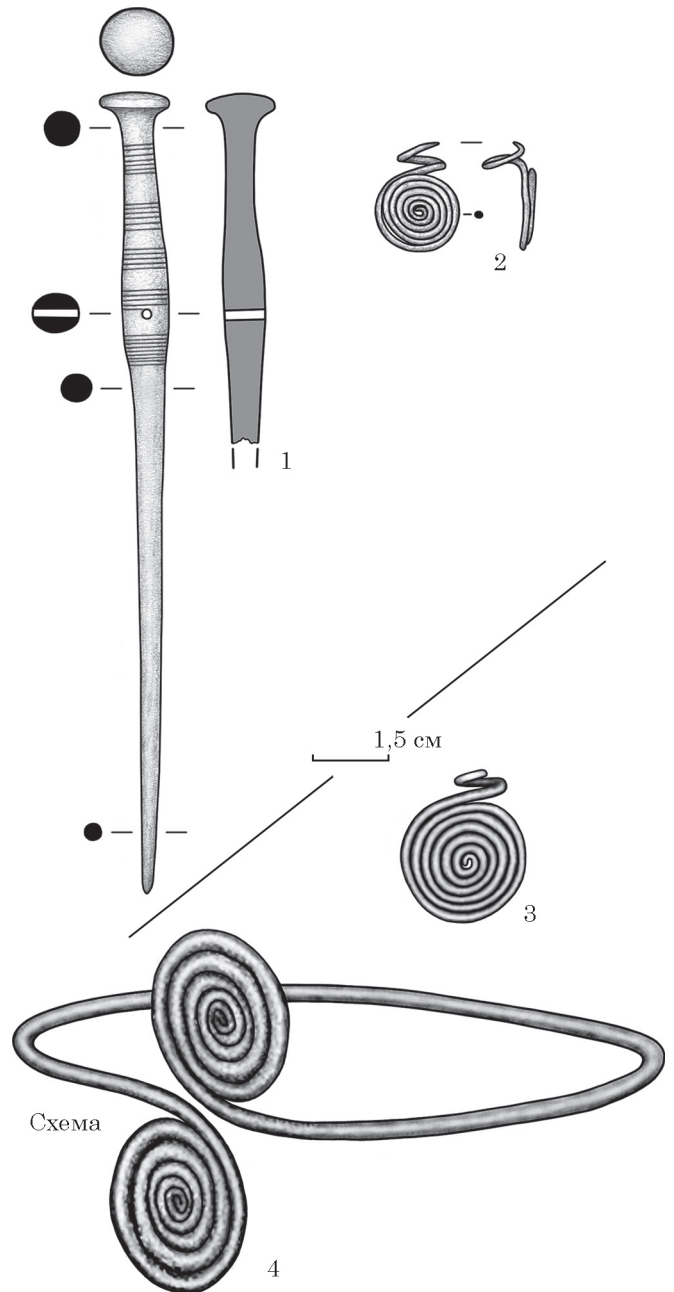

Рис. 13. Комплекси прикрас: 1—2 — Кордишів 8, курган 3, поховання 9; 3—4 — Кордишів 8, курган 3, поховання 10, скелет 3 (4 — схема; розкопки М. О. Ягодинської та В. В. Ільчишина; за: Лисенко С. Д., Лисенко С. С. 2024, рис. 6; 8)

Fig. 13. Complexes of the adornments: 1—2 — Kordyshiv-8, barrow 3, burial 9; 3—4 — Kordyshiv-8, barrow 3, burial 10, skeleton 3 (4 — the scheme; excavations by M. O. Yahodynska and V. V. Ilchyshyn; after: Lysenko S. D., Lysenko S. S. 2024, rys. 6; 8)

у Гордіївці супроводжували великі прикраси, відсутність яких у інших похованнях, мабуть, пов'язана з пограбуванням могильника. У північних групах (галицька, волинська, киево-черкаська) у шести комплексах виявлено дев'ять дрібних прикрас із золота: шість калачико-подібних підвісок (Комарів 8/1 — 4 екз.; 28/1; Буківна I 3/1), два кільця-підвіски з подвоєно-

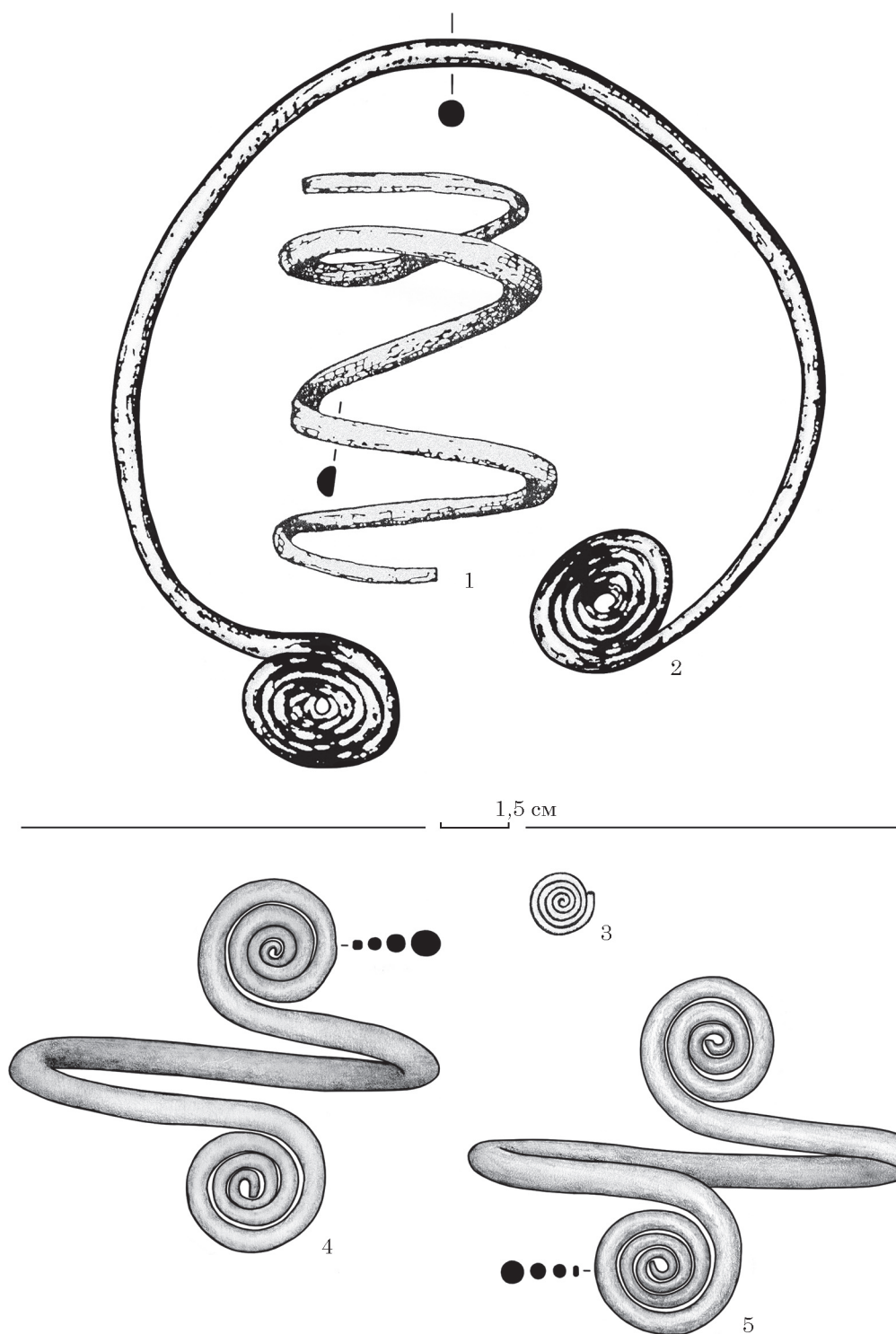

Рис. 14. Комплекси прикрас: 1, 2 — Бар, курган 1882 р.; 3—5 — Войцехівка I, курган 9, поховання 2 (за: 1, 2 — Swiesznikow 1967, tabl. XIV: 1, 2; 3—5 — Лагодівська, Захарук 1956, рис. 2; 3; Лысенко С. Д. 2019, рис. 1)

Fig. 14. Complexes of the adornments: 1, 2 — Bar, barrow (1882); 3—5 — Voitsekhivka I, barrow 9, burial 2 (after: 1, 2 — Swiesznikow 1967, tabl. XIV: 1, 2; 3—5 — Lahodovska, Zakharuk 1956, rys. 2; 3; Lysenko S.D. 2019, rys. 1)

го дроту (Комарів 6/1; Івання 2/4); у Войцехівці I 9/2 під час розчищення черепа біля зубів виявлено маленький шматочок тонкого листового золота. *Залізні прикраси* у комарівській культурі представлені лише уламком стрижня шпильки з Городища 1/1, який було знайдено

разом із двома бронзовими браслетами. *Кістяні шпильки* зафіксовано лише у трьох комплексах (Гордіївка 31/1; Дорогоща 2/2; Собківка, зольник 1949 р.).

Можемо припустити, що частина прикрас могла бути виготовлена із недовговічних ма-

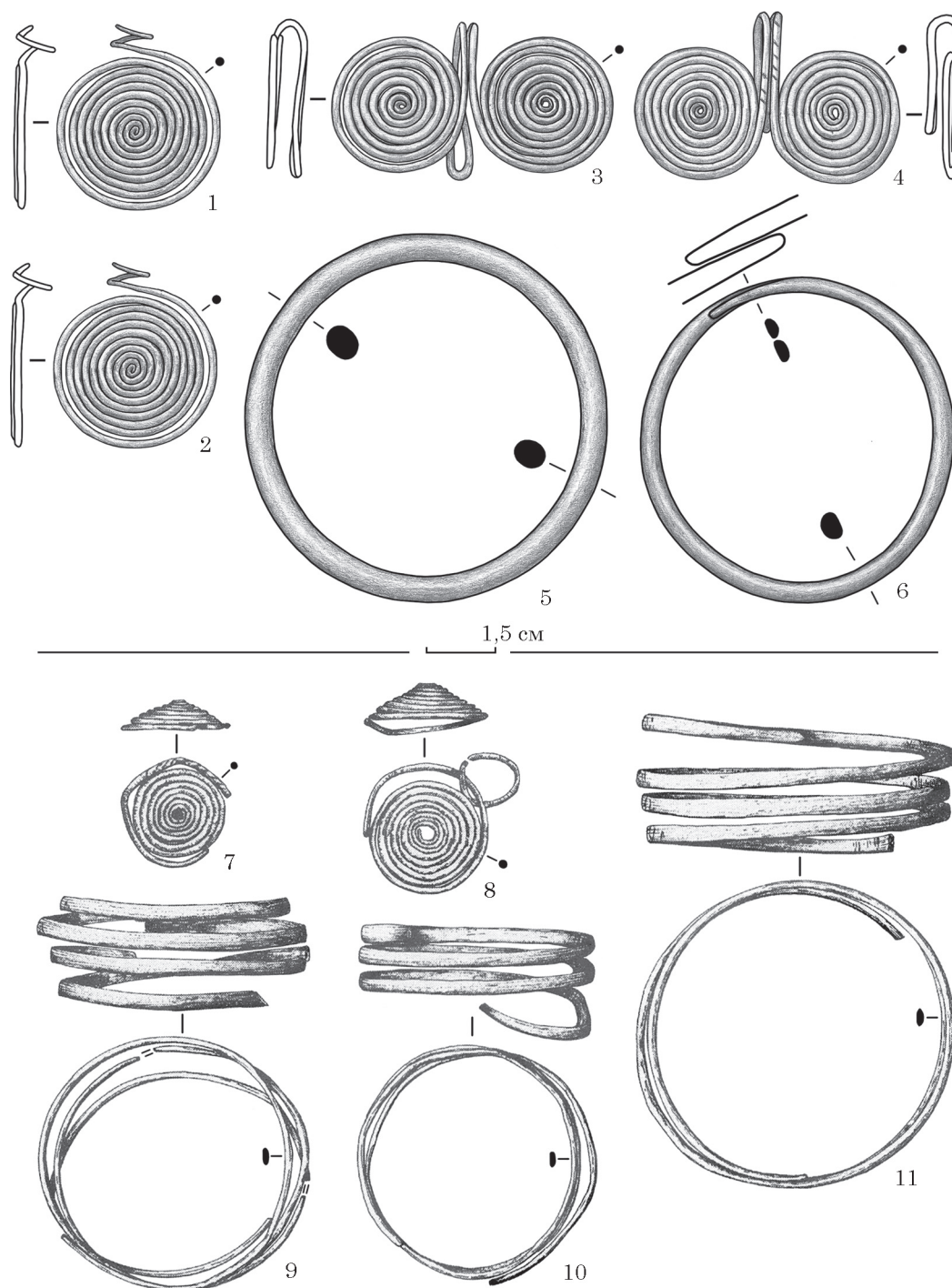

Рис. 15. Комплекси прикрас: 1—6 — Чорногородка 2, скарб 2012 р.; 7—11 — Пересопниця, скарб 1936 р. (за: 1—6 — Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2015, рис. 2; 7—11 — Węgrzynowicz 2001, rys. 33: а—е)

Fig. 15. Complexes of the adornments: 1—6 — Chornohorodka 2, hoard (2012); 7—11 — Peresopnytsia, hoard (1936) (after: 1—6 — Lysenko S. S., Lysenko S. D. 2015, rys. 2; 7—11 — Węgrzynowicz 2001, rys. 33: а—е)

теріалів (деревини, шкіри тощо) та просто не збереглися²⁷.

27. Дерев'яну намистину-пронизку було знайдено, наприклад, у пізньоскіфському похованні Глине 116/1 (північна камера) у Північно-Західному Причорномор'ї (Синика, Тельнов 2018, с. 234, рис. 9: л). Якщо такі прикраси трапляються у досить бідній на деревину степовій зоні, то поширення їх у лісостепу дуже імовірне.

Одночасно виявлені прикраси у закритих комплексах. У роботі розглядаються 134 комплекси, що містили прикраси. З них великі прикраси (шпильки, браслети, гривни) знайдено в 83 комплексах (76 поховань і поховально-ритуальних комплексів та сім скарбів), а в решті — зафіксовано лише різноманітні дрібні прикраси (фібули, кільця, підвіски, намистини, бляхи), а також прикраси рідкісних типів. Серед основних категорій масивних при-

крас найрідкішими є шийні гривни, за ними за кількістю йдуть браслети та шпильки.

Шийні гривни зі спіральними щитками (15 екз.) знайдено у 13 похованнях. Усі вони належать до раннього та раньо-класичного горизонтів комарівської культури. У п'яти похованнях разом із гривнами було виявлено браслети та шпильки²⁸ (Комарів 8/1; Івання 2/1; Кордишів 8 3/1-2; Малополовецьке 3 1/1, 7а/63). При цьому поховання Івання 2/1, Кордишів 8 3/1-2 та Малополовецьке 3 1/1 містили по чотири браслети — по два багатоспіральні та по два зі спіральними щитками (рис. 2; 3: 1—5, 7; 4); поховання Малополовецьке 3 7а/63 — два багатоспіральні браслети (рис. 5), а Комарів 8/1 — лише один масивний литий браслет із незізнаними кінцями. Однак останнє поховання, крім основних категорій прикрас, супроводжували також і численні дрібні прикраси: чотири персні зі спіральними щитками, чотири золоті калачикоподібні та чотири бронзові лійчасті підвіски, 20 спіральних пронизок (рис. 1).

У двох випадках разом із гривнами знайдено лише по одній шпильці (Войцехівка І 2/3, рис. 7: 3, 4; Малополовецьке 7а/72-2, рис. 7: 1, 2); в одному — лише один багатоспіральний браслет (Бар; рис. 14: 1, 2). У Кустівцях поховання, крім гривни, супроводжували два багатоспіральні браслети у вісім обертів, браслет зі спіральними щитками та двоспіральна фібула (однак, цілком можливо, що не всі ці знахідки становили один комплекс, а належали до різних поховань?).

В одному випадку разом із гривнею знайдено лише двоспіральну фібулу (Текліне 347/1; рис. 8: 3, 4), в одному — підвіску типу Лубна—Чорногородка (Кордишів 8 3/10-3; рис. 13: 3, 4). Лише гривни було виявлено у похованнях Малополовецьке 3 7а/68 (2 екз.) та зруйнованому похованні з Корніна.

По дві гривни у похованнях було зафіксовано лише на Малополовецькому могильнику (1/1, 7а/68; рис. 4; 6). При цьому гривни із поховання 1/1 лежали перевиті між собою (утворюючи ніби одну шийну прикрасу із чотирма щитками?), а одна гривна з 7а/68 (зі слідами ремонту) була з ритуальною метою ще раз розламана на дві нерівні частини (рис. 6: 1) та розкладена по різні боки скупчення кісток.

Шпильки знайдено у 50 похованнях і ритуально-поховальних комплексах та одному скарбі. Представлені: шпильками із пластинчастими ромбічними та трикутними голівками, кільцеподібними, петельчастими, спіральними, грибоподібними, цвяхоподібними, конічними, біконічними, кулястими голівками, із протуберанцями «ноїчного типу», шпильками-жезлами, кістяними шпильками із лопаткоподібною голівкою та шпильками-проколками зі слонової кістки.

28. У всіх випадках коли сировина не вказана, мова йде про вироби з бронзи.

Більше однієї шпильки зафіксовано лише у восьми похованнях. Тільки в одному похованні (Гордіївка 16/1; рис. 10) виявлено чотири шпильки (дві з маленькими кільцеподібними голівками гордіївського типу та дві гіпердовгі шпильки-жезла). У Гордіївці 31/1, крім бронзової шпильки із кулястою голівкою, було знайдено ще дві шпильки-проколки зі слонової кістки. По дві шпильки знайдено у шести похованнях: Чоботарка, скелет 1 (із кулястими голівками; рис. 11: 3—7), Гордіївка 24/1 (із кулястою голівкою та фрагментована), Гордіївка 27/1 (із маленькими кільцеподібними голівками гордіївського типу), Путятинці (із грибоподібними голівками), Сморгда, Устенське²⁹. Таким чином, використання більше однієї шпильки у вбранні носіїв комарівської культури можемо вважати, швидше, винятком. При цьому п'ять із восьми таких комплексів припадає на подільську групу ТКК і жодна не належить до киево-черкаської.

У семи похованнях шпильки було знайдено разом із шийними гривнами. В одному з них разом із гривнею, браслетами та різноманітними дрібними прикрасами (Комарів 8/1); у чотирьох — разом із гривнею/гривнами та браслетами (Івання 2/1; Кордишів 8 3/1-2; Малополовецьке 3 1/1, 7а/63); у двох — лише з гривнею (Войцехівка І 2/3; Малополовецьке 7а/72-2).

У семи комплексах шпильки супроводжували браслети та різноманітні дрібні прикраси. Найбагатіші комплекси походять із Гордіївського могильника (Гордіївка 6/1, 16/1, 24/1); усі вони, крім шпильок і браслетів, містили також золоті кільця-підвіски, золоті підвіски білогрудівського типу та бурштинові намистини (від 101 до 234 од.), а у Гордіївці 24/1 знайдено ще довгу спіраль із золотої стрічки. Кільця та намисто разом зі шпильками та браслетами знайдено у двох похованнях (Гордіївка 28/1 — «шумлячі браслети» і близько 160 бурштинових намистин; Кордишів 8 3/10-5 — браслети зі спіральними щитками і зі зламаної гривни та вісім кам'яних намистин); в одному — їх супроводжувало багатоспіральне кільце / перстень (Чоботарка, скелет 1; рис. 11: 3—7); в одному — двоспіральна фібула (?)³⁰ (Буківна, курган ІІІ, рис. 9: 1, 2).

У п'яти похованнях разом зі шпильками знайдено лише браслети різних типів (Вой-

29. Щодо зруйнованого ґрунтового поховання в Устенському відомо лише, що при ньому було знайдено «шпильки» — тобто їх було не менше двох; одна з них — із грибоподібною голівкою та вушком.

30. Два спіральні щитки було знайдено децю північніше поховальної ями; автори розкопок інтерпретують їх як голівки ще двох шпильок. На наш погляд, це, швидше, могли бути уламки двоспіральної фібули (?), зламані на зразок фібули з Текліне. Цілком можливо, це могли бути щитки від спіральних підвісок, але у підвісок діаметр дроту загалом менший, ніж у шпильок та фібул. Зображення цієї прикраси немає.

цехівка I 5/2; рис. 9: 3—5; Городище 1/1; Устенське; Дорогоща 1/3; Сморгда).

У 19 похованнях шпильки супроводжували лише різноманітні дрібні категорії прикрас, а також рідкісні прикраси (на зразок бронзової стрічки/діадеми). У двох із цих поховань шпильки було знайдено разом із двоспіральними фібулами (Дитиничі 1/1, Войцехівка I 6/2; рис. 8: 1, 2); до комплексу із Дитиничів входила також верболиста (?) підвіска³¹. У двох комплексах шпильки супроводжували кільця-підвіски, підвіски різних типів і намисто (Гордіївка 26/1, 31/1); у двох — кільця-підвіски і намисто (Гордіївка 27/1; Собківка, насип 7); у чотирьох — лише кільця-підвіски (Берем'яни, поховання 3; Войцехівка I 12/1; Комарів 6/1; Івання 2/4); у трьох — підвіски та намистини різних типів (Гордіївка 11/1; Гуляй-Город 41/2-1, 41/2-2; рис. 12); у двох — лише підвіски (Буківна I 3/1; Кордишів 8 3/9-N, рис. 13: 1—2); у двох — лише пластинчасті пронизки (Буківна I 1/3; Худяки 1/4); в одному — лише бляха-гудзик на ніжці (Чижиків). У похованні Дитиничі 2/1 разом зі шпилькою знайдено фрагментовану бронзову стрічку, інтерпретовану С. С. Березанською як діадема.

У 13 комплексах знайдено лише шпильки (Буківна I 2/1; Дорогоща 2/2; Івання 3/1; Кордишів 8 3/1-1, 3/4-S, 3/10-4; Лука-Райковецька, скарб; Нетішин III 8/2; Нетішин I 12/яма 6; Полянь 1 / насип; Путятинці; Собківка, зольник 1949 р.; Яжберень II 1/1).

Браслети знайдено у 45 комплексах (39 поховань та шість скарбів). Представлені: дротними браслетами із кінцями, що заходять одне за одне, багатоспіральними браслетами, браслетами зі спіральними щитками, багатоспіральними зі спіральними щитками, масивними литими браслетами із незімкнутими кінцями та цільнолитими (круглими та овальними), пластинчастими гофрованими та «шумлячими» браслетами.

У семи похованнях браслети знайдено разом із шийними гривнами; в одному з них — разом із гривною, шпилькою та різноманітними дрібними прикрасами; у чотирьох — разом із гривною/гривнами та шпилькою; в одному — із гривною та двоспіральною фібулою; в одному — лише із гривною. У семи комплексах браслети супроводжували лише шпильки та різноманітні дрібні прикраси; у п'яти похованнях разом із браслетами знайдено лише шпильки (докладно див. вище: «*гривни*» та «*шпильки*»).

У 10 похованнях браслети супроводжували лише різноманітні дрібні категорії прикрас. В одному з цих поховань браслет було знайдено разом зі щитком двоспіральної фібули

(Войцехівка I 2/2). В одному похованні разом із браслетом було знайдено золоте кільце-підвіску, дзвоноподібні підвіски, бурштиновий диск-амулет та 217 бурштинових намистин (Гордіївка 38/1). У трьох похованнях браслети супроводжували кільця та кільця-підвіски різних типів (Гордіївка 9/1; Печера 5 (8); Скурч). У двох комплексах разом із браслетами знайдено підвіски та намисто (Вінничина, «спадок бабуні»; Нетішин III 8/3); в одному — лише підвіска та шматочок тонкого листового золота (Войцехівка I 9/2; рис. 14: 3—5); в одному — лише намистина (Козаровичі, поховання 43-3). В Унієві браслет зі спіральними щитками супроводжували «інші бронзові прикраси, які всі втрачені».

Крім того, дрібні прикраси супроводжували браслети у трьох скарбах. До складу скарбу з Трипілля, крім браслетів, входили три масивні аротні фібули. У двох скарбах браслети супроводжували підвіски (Пересопниця; рис. 15: 7—11; Чорногородка 2, рис. 15: 1—6).

До 13 комплексів (10 поховань та три скарби) входили лише браслети (Василів, поховання 1; Заломи; Дорогоща 1/2; Івання 2/5, 4/1; Кам'янка-Бузька, скарб; Переяслав-Хмельницький, скарб; Печера 1 (5) / насип; Старосілля, скарб; Троянів; Умань; Чаруків; Черськ).

У 26 комплексах (22 поховання та чотири скарби) знайдено більш ніж по одному браслету. По чотири браслети знайдено у чотирьох похованнях: Івання 2/1; Кордишів 3/1-2; Малополовецьке 1/1; Гордіївка 16/1); по два з них були багатоспіральними, а ще по два — зі спіральними щитками (у Гордіївці — багатоспіральні зі спіральними щитками). Всі ці поховання містили також шпильки та гривни (у волинській та киево-черкаській групах; рис. 2—4) або набір численних дрібних прикрас: кільце-підвісок, підвісок та намистин (у подільській групі; рис. 10).

У п'яти комплексах було виявлено по три браслети: три багатоспіральні (Пересопниця, скарб); два багатоспіральні та один зі спіральними щитками (Кустівці; Івання 2/5); один цільнолитий овальний, один багатоспіральний та один із кінцями, що заходять одне за одне (Скурч); один цільнолитий овальний, один багатоспіральний та один зі спіральними щитками (Переяслав, скарб).

Ще у 17 комплексах знайдено по два браслети. Серед останніх у 12 похованнях зафіксовано *парні браслети*: багатоспіральні (Войцехівка I 5/2; Дорогоща 1/3; Нетішин III 8/3; Малополовецьке 3 7a/63; Гордіївка 6/1; Чоботарка, скелет 1); із кінцями, що заходять одне за одне (Городище 1/1); із вузької пластини зі спіральними щитками (Василів, поховання 1); із спіральними щитками (Войцехівка I 9/2; Троянів); золоті гофровані (Гордіївка 24/1); «шумлячі браслети» (Гордіївка 28/1). Три комплекси містили *непарні браслети*: один зі спі-

31. «Скроневе кільце у формі листка верби» (Березанская 1972, с. 59). Цілком можливо, що за верболисту підвіску було прийнято фрагментовану підвіску калачикоподібного типу, бо верболисті підвіски у регіоні загалом притаманні більш ранньому періоду.

ральними щитками та один зі зламаной гривни з одним спіральним щитком (Кордишів 8 3/10-5); один багатоспіральний та один кобанського типу (Трипільля, скарб)³²; один цільнолитий круглий та один із кінцями, що заходять одне за одне (Чорногородка 2, скарб). У двох комплексах тип браслетів не вказано (Смордва; Устенське³³).

Комплекси з двома—трьома браслетами містили також шийну гривну та двоспіральну фібулу (Кустівці); шийну гривну та шпильку (Малополовецьке 3 7a/63); шпильку / шпильки та різноманітні дрібні прикраси (Гордіївка 6/1, 24/1, 28/1; Кордишів 3/10-5; Чоботарка, скелет 1); лише шпильку/шпильки (Смордва; Войцехівка I 5/2; Дорогоща 1/3; Городище 1/1); дугоподібні фібули (Трипільля, скарб); лише підвіску та намисто (Нетішин III 8/3); лише підвіски (Войцехівка I 9/2; Пересопниця, скарб; Чорногородка 2, скарб).

Фібули в ареалі комарівської культури представлені двома типами: двощиткові спіральні брошки / фібули та дугоподібні (арочні). Фібули першого типу належать до раннього та ранньо-класичного горизонтів комарівської культури. Знайдені вони у шести похованнях: чотири у волинській групі (Войцехівка 2/2, 6/2; Дитиничі 1/1; Кустівці) та по одному у галицькій (Буківна, курган III) та киево-черкаській (Текліне 347/1)³⁴ групах ТКК.

У Кустівцях фібулу знайдено разом із шийною гривною та трьома браслетами; у Текліні — із шийною гривнею; у Буківні — зі шпилькою з грибоподібною голівкою та багатоспіральним браслетом із спіральними щитками;

у Дитиничах 1/1 — із маленькою шпилькою з цвяхоподібною (?) голівкою та верболистою / калачикоподібною (?) підвіскою; у Войцехівці 6/2 — разом із шпилькою з петельчастою голівкою; у Войцехівці 2/2 — із багатоспіральним браслетом.

Три масивні дугоподібні фібули кобанського типу³⁵ входили до складу скарбу білогрудівського горизонту з Трипільля — разом із двома браслетами.

Персні, кільця та кільця-підвіски знайдено у 39 комплексах (зокрема в одному скарбі). Представлені: дротяними кільцями із кінцями, що заходять одне за одне, багатоспіральними кільцями, кільцями із спіральними щитками, багатоспіральними із спіральними щитками, пластинчастими кільцями, кільцями із подвоєного дроту та цільнолитими.

У 19 комплексах кільця знайдено разом із великими прикрасами: з гривнею, шпилькою, браслетом, підвісками та намистом (Комарів 8/1)³⁶; зі шпильками, браслетами, підвісками та намистом (Гордіївка 6/1, 16/1, 24/1; в останньому — ще із довгою спіраллю із золотої стрічки); зі шпильками, браслетами та намистом (Гордіївка 28/1; Кордишів 3/10-5); лише зі шпильками та браслетами (Чоботарка); зі шпильками, підвісками та намистом (Гордіївка 26/1, 31/1); зі шпильками та намистом (Гордіївка 27/1; Собківка, насип 7); тільки зі шпильками (Берем'яни, поховання 3; Войцехівка I 12/1; Комарів 6/1; Івання 2/4); із браслетом, підвісками та намистом (Гордіївка 38/1); тільки із браслетами (Гордіївка 9/1; Печера 5 (8); Скурч).

У 12 похованнях разом із перснями, кільцями та кільцями-підвісками знайдено лише інші категорії дрібних прикрас: підвіски, намисто та бляхи (Гордіївка 34/1); підвіски та намисто (Гордіївка 3/1, 14/1, 25/1); лише підвіски (Білий Камінь, поховання 2); намисто, бронзові та кістяні бляхи (Гордіївка 5/1, 37/1; останнє поховання містило також ланцюг з цільнолитих кілець); лише намисто (Гордіївка 15/1, 21/1, 32/2; Вергуни, поховання 35); лише ланцюжок із кілець, що заходять одне за одне (Білий Камінь, поховання 3). Із шести комплексів походять лише кільця та кільця-підвіски (Білий Камінь, поховання 6; Гордіївка 13/1; 23/1; Нетішин III 8/1; Собківка, насип 5; Чоботарка, скелет 2). Лише 10 кілець знайдено, крім того,

32. Є. М. Черних датував скарб із Трипільля «зрубним часом (або його фіналом)» та пов'язував із проникненням у Північне Причорномор'я кобанських старожитностей (Черних 1976, с. 197). В. І. Козенкова формування кобанської культури у північно-західній частині її ареалу датує XII ст. до н. е. (Козенкова 1989, с. 13), що відповідає білогрудівському горизонту комарівської культури у лісостеповій зоні Північного Причорномор'я. Пластинчасті браслети зі спіралями на кінцях з'являються у кобанській культурі ще на її першому етапі, у XII—XI ст. до н. е., та сходять до манжетоподібних браслетів Подунав'я та Альпійського регіону (Козенкова 1982, с. 47; 1989, рис. 2: 4, табл. XXI: 28; 1998, с. 52—53, табл. XVI: 7—9). При цьому багатоспіральний браслет із Трипільля цілком може бути не кавказьким імпортом, а місцевим виробом; він виготовлений із відносно широкої, підтрикутної у перетині стрічки і належить до того самого варіанту багатоспіральних браслетів, що і браслети з Івання 2/1 та Малополовецьке 7a/63, які характерні у Північному Причорномор'ї саме для комарівської культури.

33. Щодо зруйнованого ґрунтового поховання в Устенському відомо лише, що при ньому було знайдено «браслети» — тобто їх було не менше двох.

34. Крім того, в ареалі киево-черкаської групи відомі ще дві двоспіральні фібули, які походять не із закритих комплексів: Овруч, Київ / Оболонь (Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2018).

35. Поява дугоподібних фібул у кобанській культурі також належить до кінця II — межі II—I тис. до н. е. (Козенкова 1982, с. 59; 1998, с. 71—73).

36. Т. Сулімірський залучав кільця зі спіральними щитками з Комарів 8/1 до складу намиста разом із різноманітними підвісками та спіральними пронизками. Однак внутрішній діаметр цих кілець цілком дозволяє використовувати їх і як персні, а місце розташування у похованні (у скриньці) не дозволяє робити однозначні висновки щодо їх місця у вбранні.

у скарбі з Майдану-Липно³⁷. Фрагмент кільця походить також із одного з поховань у Великому Боратині.

Підвіски та підвіски-амулет знайдено у 31 комплексі (зокрема в двох скарбах). Представлені: калачикоподібними підвісками, спіральними підвісками типу Лубна—Чорногородка, білогрудівського типу, у вигляді спірального щитка (плоскими та конічними), двоспіральними із крюком посередині; пластинчастими листоподібними, круглими, трикутними із загнутими кутами; лійчастими та дзвоноподібними підвісками; дископодібними підвісками-амулетами (із бронзи та бурштину), підвісками-амулетами з іклів хижаків.

У 19 комплексах підвіски знайдено у комплекті з великими прикрасами: із гривною, шпилькою, браслетом, кільцями / персями та намистом (Комарів 8/1); лише із гривною (Кордишів 3/10-3); зі шпильками, браслетами, кільцями та намистом (Гордіївка 6/1, 16/1, 24/1; в останньому — ще із довгою спіраллю із золотої стрічки); зі шпилькою та двоспіральною фібулою (Дитиничі 1/1); зі шпильками, кільцями та намистом (Гордіївка 26/1, 31/1); зі шпильками та намистом (Гордіївка 11/1; Гуляй-Город 41/2-1, 41/2-2); лише зі шпильками (Буківна I 3/1; Кордишів 8 3/9-N); із браслетом, кільцем та намистом (Гордіївка 38/1); із браслетами та намистом (Вінничина, «спадок бабуні»; Нетішин III 8/3); тільки із браслетами (Войцехівка I 9/2; Пересопниця, скарб; Чорногородка 2, скарб).

У п'яти похованнях разом із підвісками знайдено лише інші категорії дрібних прикрас: кільця, намисто та бляхи (Гордіївка 34/1); кільця та намисто (Гордіївка 3/1, 14/1, 25/1); лише кільця (Білий Камінь, поховання 2). У семи комплексах було знайдено лише підвіски та підвіски-амулет: калачикоподібна (Комарів 28/1), типу Лубна—Чорногородка (Войцехівка I 11/2), білогрудівського типу (Заломі; Мошурів; Собківка, насип 1), фрагментована (Івання 2/2), підвіска-амулет з ікла хижаків Журавлиха 3/5).

До складу підвісок-амулетів Гордіївського могильника також входили диски-амулет: бронзовий диск у вигляді коліщатка з маточинами (25/1), бронзовий диск (31/1), бурштиновий диск (38/1).

Намистини та пронизки походять із 44 комплексів (18 з них — з Гордіївського могильника). Представлені: металевими пластинчастими та спіральними пронизками; литими намистинами з кольорових металів (біконічними, трьохлопатовими, пронизками із потовщенням у середній частині); різноманітними намистинами з бурштину, каменю, кістки, мушлі, скла, глини (дископодібними, підсферичними, біконічними, циліндричними, чотирикутними у перетині, канельованими та рифленими).

37. Можливо, до цієї групи можна залучити і три кільця, знайдені на незначній площі розкопу на поселенні Сілішта у Румунії.

У 19 комплексах намистини знайдено у комплекті з великими прикрасами: із гривнею, шпилькою, браслетом, кільцями / персями та підвісками (Комарів 8/1); зі шпильками, браслетами, кільцями та підвісками (Гордіївка 6/1, 16/1, 24/1; в останньому була ще довга спіраль); зі шпильками, браслетами та кільцями (Гордіївка 28/1; Кордишів 3/10-5); зі шпильками, кільцями та підвісками (Гордіївка 26/1, 31/1); зі шпильками та кільцями (Гордіївка 27/1; Собківка, насип 7); зі шпильками та підвісками (Гордіївка 11/1; Гуляй-Город 41/2-1, 41/2-2); лише зі шпильками (Буківна I 1/3; Худяки 1/4); із браслетом, кільцем та підвісками (Гордіївка 38/1); із браслетами та підвісками (Вінничина, «спадок бабуні»; Нетішин III 8/3); тільки із браслетом (Козаровичі, поховання 43-3).

У 12 похованнях намисто супроводжували інші дрібні прикраси: кільця, підвіски та бляхи (Гордіївка 34/1); кільця та підвіски (Гордіївка 3/1, 14/1, 25/1); кільця та бляхи (Гордіївка 5/1, 37/1; в останньому був ще ланцюг з цільнолитих кілець); лише кільця (Гордіївка 15/1, 21/1, 32/2; Вергуни, поховання 35); бляхи-гудзики та довга спіраль (Вергуни, поховання 5); ланцюжок із кілець, що заходять одне за одне (Вергуни, поховання 19). У 12 похованнях знайдено лише намисто (Гордіївка 2/1, 7/1, 8/1, 10/1, 12/1, 17/1, 18/1, 35/1, 41/1, 42/1; Вергуни, поховання 14; Мала Осниця). Три пластинчасті пронизки походять також із поховань у Великому Боратині.

Слід зазначити, що в ареалі комарівської культури бурштинові намистини відомі лише у курганах Гордіївського могильника та у похованні з Малої Осниці.

Бляхи та гудзики різних типів із бронзи або кістки знайдено у дев'яти похованнях. Представлені вони великими круглими випуклими бляхами із литим вушком; маленькими бляхами-гудзиками із литим або петельчастим вушком та на трубчастій ніжці; кістяними та роговими бляхами-гудзиками (круглими та квадратними), вісімкоподібними та стрижнеподібними бляхами-гудзиками, фігурними бляхами-пряжками.

Лише в одному комплексі бляху-гудзик на ніжці було знайдено разом зі шпилькою (Чижиків). У чотирьох похованнях бляхи супроводжували лише інші категорії дрібних прикрас та прикраси рідкісних типів: кільця, підвіска та намисто (Гордіївка 34/1); кільця, намисто та ланцюг з цільнолитих кілець (Гордіївка 37/1); кільця та намисто (Гордіївка 5/1); намисто та довга спіраль (Вергуни, поховання 5). З чотирьох поховань походять лише бляхи або бляхи-гудзики (Войцехівка 9/1; Гордіївка 33/1; Канів / Пилипенкова Гора, поховання 1; Печера 2 (7) / 1).

Бляхи з кістки / рогу (фігурні та бляхи-гудзики) зафіксовано лише у похованнях Гордіївського могильника (Гордіївка 33/1, 34/1, 37/1, 5/1); при цьому в трьох останніх — разом із бронзовими бляхами.

Рідкісні типи прикрас в ареалі комарівської культури представлені уламками бронзових стрічок, довгими спіралями та ланцюжками, зафіксованими у восьми комплексах.

Уламки *бронзових стрічок* (*діадеми?*) походять із трьох поховань. Їх було знайдено разом із шпилькою зі спіральною голівкою (Дитиничі 2/1) та дрібними бронзовими прикрасами (Великий Боратин 1/4). В одному похованні зафіксовано лише уламок бронзової стрічки (Нетішин III 8/4).

Довгі спіралі було виявлено у двох похованнях: разом із шпильками, браслетами, кільцями, підвісками та намистом (Гордіївка 24/1 — золота); із спіральною пронизкою та бляхами-гудзиками (Вергуни, поховання 5 — бронзова).

Бронзові *ланцюжки* походять із трьох поховань. Ланцюжок із трьох великих та трьох маленьких цільнолитих кілець³⁸ супроводжували кільця, намисто та бляхи (Гордіївка 37/1). Ланцюжки з кілець із кінцями, що заходять одне за одне, було знайдено разом із дротяними кільцями (Білий Камінь, поховання 3) та пластинчастими пронизками (Вергуни, поховання 19).

Розташування прикрас у похованнях. У джерелах інформація про розміщення прикрас щодо скелета часто не вказана. Багато поховань було зруйновано в давнину чи під час виявлення; частина містила демембрації (розчленування), кремації або є кенотафами. Крім того, наявні описи розміщення прикрас у похованнях зовсім не завжди можна вважати достовірними³⁹. Тому зупинимося докладно на розташуванні лише тих прикрас, які було знайдено безпосередньо поруч зі скелетом, що лежить в анатомічному порядку, і могли бути елементом поховального вбрання небіжчика (або натякати на таке вбрання у демембраціях та кремаціях на місці).

Шпильки. Найчастіше цю категорію прикрас зафіксовано у *районі грудної клітки* — в

11 похованнях (Гуляй-Город 41/2-1, 41/2-2; Гордіївка 6/1; 16/1, 24/1⁴⁰; Івання 3/1; Комарів 6/1; Кордишів 3/1-1; Нетішин III 8/2; Худяки 1/4; Чоботарка, скелет 1). До цієї групи також можна віднести поховання Івання 2/1 (шпильку було покладено після здійснення кремації на місці) та Малополовецьке 7а/72-2 (шпильку було покладено у демембрації так, що вістрям заходила під основу черепа, а голівкою направлена до основного масиву кісток та шийної гривни). Шпильки було зафіксовано як з лівого (Івання 3/1; Кордишів 3/1-1), так і правого (Чоботарка, скелет 1) боку грудей. Вістря були направлені переважно до голови (Гордіївка 6/1, 16/1, 24/1; Кордишів 3/1-1; Малополовецьке 7а/72-2; Нетішин III 8/2), але зафіксовано і протилежний напрямок (Худяки 1/4).

На грудях, найімовірніше, було розміщено шпильки і у похованні Гордіївка 27/1, що містило, як і Гордіївка 16/1, дві шпильки з маленькою кільцеподібною голівкою гордіївського типу, але було в значній мірі зруйноване грабіжниками — *«речі знайдені <...> у районі голови та верхньої половини тулуба поховано-го»* (Березанська, Клочко 2011, с. 25—26).

Біля голови / плеча шпильки знайдено у п'яти похованнях (Береміани, поховання 3; Войцехівка I 2/3, 6/2; Кордишів 3/9-N, 3/10-4). Вістря було спрямоване як до черепа (Кордишів 3/10-4), так і від нього (Кордишів 3/9-N). У похованні 1/1 Малополовецького могильника шпилька з грибоподібною голівкою лежала разом із браслетом, двома перевитими гривнями та фрагментом склепіння черепа 2 за черепом скелета 1, і могла бути, швидше, підношенням, ніж частиною поховального вбрання.

Серед нехарактерних позицій розташування шпильок: *за спиною* (Войцехівка I 5/2 — на рівні поперека, вістрям від таза)⁴¹, *на поясі* (Дитиничі 1/1 — вставлена між двома спіраля-

38. В. І. Клочко інтерпретує цей виріб як «вудила» (Березанська, Клочко 2011, с. 32), а З. О. Васіна — як «діадему» (2003, с. 113). Обидві інтерпретації є суто умоглядними та не можуть бути однозначно підтвердженими контекстом знахідки.

39. Як приклад довільної авторської «реконструкції» можна навести елітне поховання Івання 2/1, здійснене за обрядом часткової кремації на місці (Свешніков 1968, с. 163). Опис автором розкопок поховання відображає, на наш погляд, не реальне місце більшості прикрас на тілі, а погляди автора на те, як вони «повинні були» використовуватися. Розташування прикрас, як вони представлені на фотографії поховання (Свешніков 1966, табл. V: 2—3), а також відсутність на них слідів дії вогню, свідчать про те, що прикраси були розміщені у похованні як дари вже після (!) здійснення кремації (Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2014, с. 98—99, рис. 6—7) — разом із ще двома небіжчиками (Івання 2/2—3), покладеними децю в стороні від поховання 2/1, у центральній частині «місця кремації», скелети яких також не мають слідів дії вогню.

40. Тут і далі місце прикрас у непограбованому похованні Гордіївка 24/1, скелет у якому майже повністю зоглів, реконструюється за місцем розташування прикрас *in situ* у східній частині ями та взаєморозташування прикрас відносно залишків черепа (Лобай 1986/147, табл. XLVII—XLVIII; фото з особистого архіву М. В. Потупчика).

41. У рукописі звіту С. С. Гамченка та публікації І. Ф. Лагодовської зазначено, що шпилька із поховання Войцехівка 5/2—4 знайдена «між черепами дівчат» (Гамченко 1924, с. 85; Лагодовська 1948, с. 68). Однак на фотографії у рукописі С. С. Гамченка добре видно, що ця шпилька лежить на «попику» за спиною північно-східного скелета (поховання 5/2), на рівні поперекових хребців. А між головами скелетів на фото видніється якийсь корінець або паличка, який, мабуть, і спантеличив С. С. Гамченка (?), коли він робив опис поховання вже після розкопок, за фотографією. На схематичному зображенні поховання у тому ж звіті, здійсненому І. Ф. Левицьким, шпилька зображена за спиною північно-східного скелета, але не на рівні його хребта, а на рівні черепа (Гамченко 1924, рис. 148, фото 82; Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2014, с. 109, рис. 3—4).

ми двоспіральної фібули), *на руках / біля рук* (Дитиничі 2/1 — вістря до тіла; Кордишів 3/1-2 — вздовж передпліччя лівої руки, вістря від тулуба; Кордишів 3/4-S — вістря до обличчя); *біля ніг* (Кордишів 3/10-5).

Парні шпильки всі виявлено в районі грудей та верхньої половини тулуба (Гордіївка 16/1, 24/1, 27/1; Чоботарка).

Розміщення шпильок у районі грудної клітки/плеча знаходить широкі паралелі у похованнях епохи пізньої бронзи Центральної Європи, зокрема Південно-Західної Німеччини та Південної Баварії. Шпильки тут також було розташовано вістрями як у напрямку до обличчя, так і від нього; значна частина поховань містила парні шпильки (Wels-Weyrauch 1978; 1991). Розміщення шпильок у районі грудей чи шиї найчастіше пояснюють тим, що ними закріплювали якийсь верхній одяг на зразок плаща. Висловлювалася також думка про прикріплення шпильками савана (Бандрівський, Крушельницька 1998, с. 224—225).

Браслети. Найчастіше цю категорію прикрас фіксують *на руках* похованих. Місце, на якому носили браслети, безпосередньо пов'язане з їх внутрішнім діаметром. Так багатоспіральні браслети, браслети із кінцями, що заходять одне за одне, литі браслети із кінцями, що не сходяться, гофровані браслети частіш за все відповідають діаметру *зап'ястя*; параметри більшості браслетів із спіральними щитками, великих овальних цільнолитих браслетів дозволяють носити їх *вище ліктя*.

Багатоспіральні браслети *на кістках передпліччя* було зафіксовано у шести комплексах: у п'яти похованнях — відразу на обох руках (Войцехівка I 5/2⁴²; Гордіїв-

ка 6/1⁴³; 16/1; Кордишів 3/1-2; Нетішин III 8/3), в одному — на лівій (?) руці (Козаровичі, поховання 43-3). Найімовірніше, так само використовували і багатоспіральні браслети, про які відомо лише, що їх було знайдено *«на руках/на руці»* (Бар; Івання 2/1⁴⁴; Кустівці; Чоботарка, скелет 1) або *«у перегною грудних кісток»* (Войцехівка I 2/2).

Пара пластинчастих гофрованих браслетів також, найімовірніше, була одягнена на зап'ястя у похованні Гордіївка 24/1, кістки у якому майже повністю зотлілі, — відповідно до взаєморозташування прикрас на фотографії щодо залишків черепа.

Пару пластинчастих браслетів зі спіральними щитками було зафіксовано *«на кістках рук»* у Васильєві (поховання 1); незначний діаметр браслетів (зовнішній діаметр одного з браслетів за рисунком у звіті 5,5 см) свідчить про те, що вони також носилися на зап'ясті.

У Скурчі браслети (із кінцями, що заходять одне за одне; багатоспіральний; цільнолитий овальний) було знайдено *«при руках скелета»*. Різні розміри браслетів дозволяють припускати, що їх носили на різних частинах руки / рук, від зап'ястя до плеча. У Кустівцях браслет зі спіральними щитками було знайдено *«на плечах скелета»*.

Описані у літературі випадки фіксації браслетів зі спіральними щитками *на ногах* (Войцехівка 9/2; Івання 2/1) є досить суперечливі (докладно див.: Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2014, с. 97—99). Також не вважаємо достовірною версію розміщення безпосередньо на ногах парних багатоспіральних браслетів із спіральними щитками у похованні Гордіївка 16/1 (Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2014, с. 99). Ці прикраси, на нашу думку, було покладено у ногах скелета як поховальні дари. Не викликає сумніву лише один комплекс, де браслет зі спіральними щитками та браслет, виготовлений зі зламаної гривни, було зафіксовано *на кістках ніг* (Кордишів 3/10-5)⁴⁵; однак слід зазначити, що анатомічну цілісність цього скелета (дитина 9—11 років) також було порушено.

З 27 відомих нам браслетів різних типів зі спіральними щитками комарівської культури (поховання, скарби та випадкові знахідки), 14

42. У рукописі звіту С. С. Гамченка вказано: «Позаду черепа № дівчинки стояла кубішка, на відстані 0,26 м, на лосі. NNOше від посудини, в 0,83 м і вище на 0,62 м, знайдений посаджений на корінь дерева мідний дротняний браслет. На правій ліктьовій кістці № дівчинки виявився такий же мідний браслет» (Гамченко 1924, с. 85). На схематичному зображенні поховання у тому ж звіті, здійсненому І. Ф. Левицьким, обидва браслети зображені на руках дитячих поховань (№ 2 і 3), по одному на кожний скелет (Гамченко 1924, рис. 148; Лысенко С. Д., Лысенко С. С. 2011, рис. 5). Однак на фото у звіті один браслет знайдений на руці північної дитини (поховання 2), а поряд покладений ще один багатоспіральний браслет, виявлений за текстом звіту на корені дерева (Гамченко 1924, фото 82; Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2014, рис. 4: 1). Якщо припустити, що останній браслет було покладено перед фотографуванням приблизно там, де його було знайдено (тобто на SSW від посудини, а не на NNO), а також враховуючи, що при напрямку NNO переміщений браслет взагалі було б знайдено в стороні від поховань 2—4, над похованням 1, то цілком можливо, що у тексті рукопису міг бути переплутаний і скелет дитини, на руці якого було знайдено один із браслетів — не південний, а північний. Тобто обидва браслети, швидше за все, належали до поховання 2. Тим більше, що саме так обидві прикраси розміщені на фото із звіту С. С. Гамченка.

43. Поховання майже повністю зотліло; фрагмент кістки руки було зафіксовано лише в одному з однотипних браслетів, що лежать поряд (Березанська, Ключко 2011, с. 11).

44. У Івання 2/1 браслети було покладено серед залишків перепалених кісток вже після здійснення кремації на місці.

45. «На кінцівках, у пристоповій частині, зафіксовано (in situ) бронзові браслети. Судячи із положення кісток, двоштитковий браслет був одягнутий на праву нижню кінцівку, яка лежала паралельно, поверх нижньої лівої, так само з браслетом, з одним відламаним щитком» (Ягодинська, Ільчишин 2020, с. 275—276, рис. 1).

були парними. Не маючи можливості для однозначної реконструкції місця більшості з цих браслетів у поховальному вбранні на підставі їхнього розташування в похованнях, ми можемо говорити про відповідність їхніх діаметрів обхвату руки в районі передпліччя та плеча (Лысенко С. С. 2021, рис. 72—82). З цим висновком узгоджуються і результати експериментальних досліджень (Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2012; 2017).

Гривни. Переважно такі прикраси було знайдено в районі шиї похованого (Войцехівка І 2/3 — «у перегною згнилих кісток черепа—шиї»; Кордишів 3/1-2 — «на шиї скелета»; Кордишів 3/10-3 — «на шиї»; Кустівці — «на плечах скелета»⁴⁶). У демембраційному похованні Малополовецьке 7а/72-2 гривну було покладено біля основи черепа, серед основного масиву скупчення кісток.

Згідно із Т. Сулімірським, у Барі гривну було знайдено «на голові» та інтерпретовано як «діадему» (Sulimirski 1968, s. 171). Однак така інтерпретація викликає певні сумніви, тим більше, що у більш ранніх публікаціях обставини виявлення речей у похованні відсутні. Всі інші дослідники послідовно називають цю прикрасу «нашийник» (Kostrzewski 1924, s. 182; Swiesznikow 1967, tabl. XIV: 1) або «гривна» (Лагодовська 1948, с. 76; Березанская 1972, с. 64).

Також не можна вважати достовірною інформацію І. К. Свешнікова щодо розміщення великого «браслета» у похованні Івання 2/1 «вище коліна лівої ноги» (Свешников 1968, с. 163). Ця прикраса явно була покладена до поховання як приношення вже після деградації тіла — кремації на місці (Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2014, с. 98—99, рис. 6—7); так само, як і шийні гривни, знайдені у демембраціях Малополовецьке 1/1, 7а/63, 7а/68, 7а/72.

Фібули. Двоциткові фібули мають певну прив'язку до кісток скелета лише у трьох комплексах. У двох із них такі прикраси було знайдено у верхній частині тулуба: у кургані з Кустівців — «на плечах скелета» (Kostrzewski 1924, s. 182); у похованні Войцехівка І 2/2 — «серед струхлілих грудних кісток» (Лагодовська 1948, с. 63—64).

У похованні Дитиничі 1/1 фібулу, за даними С. С. Березанської, було знайдено «на поясі» скорченого скелета; при цьому «в петельку, розташовану між двома спіралями, було вставлено маленьку шпильку цвяхоподібної форми» (Березанская 1972, с. 59).

46. І. Костжевський пише про два екземпляри браслетів зі спіральними щитками «на плечах скелета», не згадуючи розмірів браслетів (Kostrzewski 1924, s. 182). Враховуючи те, що відомості про курган 1852 р. у Кустівцях взагалі досить суперечливі, великий «браслет» — шийна гривна, — найімовірніше, не був одягнений на плечову кістку, а лежав поряд або зверху неї.

Таким чином, спосіб носіння та кріплення цього типу прикрас залишається відкритим. Будучи візуально дуже схожими з класичними фібулами з двома спіральними щитками кінця доби фінальної бронзи та переходу до раннього залізного віку Карпато-Дунайського регіону, комарівські «фібули» мають з ними істотну відмінність. У них немає ані голки, ані приймача! Можливо, подібно фібулі з Дитиничів, вони мали якісь додаткові пристрої для кріплення у вигляді невеликих шпильок? Однак у нас немає ні зображення шпильки з Дитиничів, ні її кріплення до двоспіральної прикраси, ні достовірного зображення самої «фібули» з Дитиничів. Не можна також унеможливити використання таких прикрас у комплексі з елементами з органічних матеріалів, зокрема петельок (шнур, шкіра). Можливо, також має рацію С. С. Гамченко, коли називає подібні прикраси «брошкою», наголошуючи на естетичній функції, без додаткового навантаження, як засобу кріплення одягу. Носіння подібних прикрас на грудях, можливо, знайшло відображення в орнаменталізації антропоморфної пластики епохи пізньої бронзи з Сербії — Радугац, культура Žuto Brdo, 1500—1200 BC (Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2018).

Персні та кільця. Морфологічно схожі вироби цієї категорії могли використовувати по-різному, що також певною мірою знайшло відображення у різноманітному розташуванні кілець у поховальному вбранні.

На черепі / біля черепа кільця було зафіксовано в 11 похованнях (Білий Камінь, поховання 2, 3, 6; Берем'яни, поховання 3⁴⁷; Гордіївка 6/1, 16/1, 24/1, 26/1; Кордишів 3/10-5; Негішин ІІІ 8/1; Чоботарка, скелет 2). У цих випадках може йтися про кільця-підвіски — скроневі підвіски або частину якогось іншого головного вбрання.

У трьох похованнях кільця знайдені біля рук скелета: Войцехівка І 12/1 — «трохи нижче ліктя лівої руки»; Скурч — «при руках скелета»; Чоботарка, скелет 1 — «там, де на грудях сходилися пальці рук». В останньому випадку багатоспіральне кільце могли використовувати як перстень.

У Комарові 8/1 чотири кільця зі спіральними щитками компактно лежали у дубовій скриньці разом із підвісками та спіральними пронизками, на підставі чого Т. Сулімірський вважав їх деталями наміста. Хоча, як і інші прикраси цього типу з Північного Причорномор'я, кільця з Комарова мають внутрішній діаметр, що дорівнює обхвату пальців рук. Використання кілець зі спіральними щитками як перснів підтверджують знахідки аналогічних прикрас у синх-

47. «На черепі залишилися сліди від бронзових кілець, що не збереглися» (Kirkor 1878, s. 9), «біля вуха — сліди бронзової патини» (Kozłowski 1928, s. 101).

ронних похованнях зрубного культурного кола. У Хащовому 5/14 перстень зі спіральним щитком було знайдено *на середньому пальці правої руки*, а у Новопадкрязі III 1/7 — *на вказівному пальці лівої руки*. Багатоспіральний перстень зі спіральними щитками виявили *серед фаланг пальців* на могильнику Відродження II 2/5. Щоправда, у Луганську 1/12 такий перстень було виявлено *під черепом* скелета підлітка, що лежав у скорченій позі (Лысенко С. С. 2021, с. 126).

Підвіски. За місцем розташування щодо скелета підвіски з комплексів комарівської культури можна поділити на скроневі підвіски та підвіски, що прикрашали груди та шию.

Біля голови скроневі підвіски зафіксовано у дев'яти похованнях. Серед них виділяються декілька типів: «у формі листка верби» / фрагмент калачикоподібної (Дитиничі 1/1); у вигляді спірального щитка (Войцехівка I 9/2); спіральні типу Лубна–Чорногородка (Кордишів 3/9-N; 3/10-3); спіральні білогрудівського типу (Білий Камінь, поховання 2; Гордіївка 6/1, 16/1⁴⁸, 24/1; Мошурів). Підвіски було зафіксовано як *на правій* (Кордишів 3/10-3), так і *на лівій скроні* (Мошурів), а також вони були *парними* (Білий Камінь, поховання 2). Біля голови підвіски білогрудівського типу було знайдено й у похованнях білозерської культури північної частини Нижнього Подніпров'я, населення якого інтенсивно контактувало із лісостепом (Ігрень, поховання 1; Кічкас, поховання 35; Компанійці, поховання 1) (Лысенко С. С. 2002; 2021, с. 127).

У верхній частині тулуба підвіски різних типів зафіксовано у семи комплексах. У трьох похованнях підвіски було знайдено разом із пронизками або намистинами, і, ймовірно, вони входили до складу намиста: «*біля грудних кісток*» (Гуляй-Город 41/2-1, 41/2-2 — по три трикутні підвіски із загнутими кутами), «*біля ший*» (Нетішин III 8/3 — уламок дротяної підвіски). Ще з чотирьох поховань походять поодинокі підвіски та підвіски-амулет, знайдені «*біля ліктя лівої руки*» (Войцехівка I 9/2 — типу Лубна–Чорногородка), «*на грудях*» (Гордіївка 34/1 — золотий медальйон), «*на правій стороні грудної клітки*» (Іванна 2/2 — дрібні уламки якоїсь невеликої прикраси), «*між ліктем правої руки та ребрами*» (Журавлиха 3/5 — підвіска-амулет з ікла хижака).

Намистини та пронизки було виявлено здебільшого, незалежно від форми та матеріалу, у районі грудей, ший та черепа похованого. Біля голови намистини локалізовані у похованні Гордіївка 34/1. У дев'яти похованнях намистини знайдено *в районі грудей* та *на / біля ший* (Гуляй-Город 41/2-1, 41/2-2; Гордіївка 6/1,

16/1, 24/1; 37/1; Кордишів 3/10-5; Нетішин III 8/3; Худяки 1/4). Біля *передпліччя* намистину зафіксовано лише у Козаровичах (поховання 43-3), поряд із багатоспіральним браслетом. Однак позиція рук у цьому похованні, сильно зігнутих у ліктях, дозволяє розглядати місце розташування цієї намистини двоюко: як «*біля руки*», так і «*біля грудей / ший*» (Лысенко С. Д., 2015а, рис. 6).

У традиційних культурах народів світу знаходимо різне використання намистин. Їх носили не тільки у складі намиста, а й прикрашали ними волосся, розшивали головні убори та одяг, використовували у складі набірних браслетів тощо.

Бляхи. Місце розташування прикрас цієї категорії щодо скелета зафіксовано лише в одному комплексі. У Войцехівці 9/1 бронзова бляха-гудзик із вушком лежала біля черепа чоловіка.

Прикраси рідкісних типів (металеві стрічки, довгі спіралі та ланцюжки). У всіх випадках, коли відоме розташування цих прикрас щодо кісток скелета, вони локалізуються в районі черепа або ший.

Уламки *бронзових стрічок* всі знайдено біля черепа (Великий Боратин 1/4; Дитиничі 2/1) або на черепі (Нетішин III 8/4 — на лобній кістці). Частіш за все ці вироби інтерпретуються як залишки налобних прикрас-діадем (Свешніков 1974, с. 127; Березанская 1972, с. 59⁴⁹). Було також висловлено припущення, що подібні платівки могли бути нашиті на якусь тканину або шкіряну основу (Березанська, Гошко, Самолюк 2004, с. 114). Однак тут треба бути достатньо обережними, тому що не всі уламки бронзових стрічок, які локалізуються біля черепа, є залишками прикрас. Принаймні в одному випадку це — явно не так. У похованні Малополовецьке 3 7в/104 біля черепа було знайдено широку бронзову стрічку, зігнуту у формі прямокутника, що унеможливило використання її як діадеми. Швидше за все, це було окуття вінця якоїсь посудини із органічної речовини (шкіра, береста тощо) (Лысенко С. Д. 2005b).

На залишках зітлілого черепа було знайдено і *довгу спіраль* у похованні Гордіївка 24/1. Цю знахідку автор досліджень також інтерпретував як «діадема» (Лобай 1986/147, табл. XLVIII).

Ланцюжки із кілець з кінцями, які заходять одне за одне, було знайдено біля черепа (Білий Камінь поховання 3) та *в районі грудей / ший* (Вергуни, поховання 19 — немовля 6—7 міс.).

Розміщення прикрас як поховальних дарів. У значній кількості поховань, про які є інформація щодо розташування прикрас, а їх переміщення у поховальній камері або за її ме-

48. Відповідно до фотографії з особистого архіву М. В. Потупчика — за потилицею (Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2017, рис. 4: 3).

49. Правда, уламки стрічки з Дитиничів С. С. Березанська інтерпретувала то як залишки діадеми (Березанская 1972, с. 59), то як заготовку широкого пластинчастого браслета (Там же, с. 85).

жами не пов'язане із пограбуванням, прикраси взагалі не входили до складу поховального вбрання. Принаймні у 28 комплексах вони були розташовані як дари.

Безпосередньо поруч із похованими, що лежали в анатомічному порядку, — контактний супровідний інвентар⁵⁰ — прикраси було знайдено у двох комплексах: Гордіївка 16/1 (дві шпильки-жезла біля рук у «залишках дерев'яного футляра» та два багатоспіральні браслети із спіральними щитками, покладені біля ніг) та Кордишів 3/1-2 (два браслети зі спіральними щитками, покладені перед обличчям).

Приношення прикрас в стороні від похованого, але в межах поховальної камери (безконтактний супровідний інвентар), зафіксовано в чотирьох комплексах (Гордіївка 34/1, 37/1, 38/1; Комарів 8/1). У Комаріві 8/1 прикраси (шпилька, гривна, браслет, персні, підвіски, пронизки) було вміщено у «дубову скриньку», яка лежала у східній частині поховання. У Гордіївці 38/1 прикраси було знайдено двома скупченнями неподалік від північно-східної стінки камери *на залишках тканини*; одне скупчення містило багато бурштинових намистин⁵¹, інше — вісім дзвоноподібних підвісок і уламок браслета. У Гордіївці 34/1 та 37/1 речі було знайдено всередині та поряд зі стовповою ямкою⁵².

Крім того, як дари (супутній та супровідний інвентар) прикраси було знайдено у п'яти демембраціях (Вергуни, поховання 5; Малополовецьке 1/1, 7а/63, 7а/68, 7а/72), двох кремаціях на місці (Буківна, курган ІІ; Івання 2/1), шести кремаціях на стороні (Дорогоща 1/2, 1/3, 2/2; Івання 2/4, 2/5; Черськ), дев'яти курганах-кенотафах та курганах-зольниках (Буківна І 1/3, 2/1, 3/1; Нетішин І 12/яма 6; Полян' 1 / насип; Собківка, зольник 1949 р.; Собківка, насипи 1, 5, 7).

Слід звернути особливу увагу, що навіть у найбагатших похованнях як північних (Кордишів 3/1-2), так і південних (Гордіївка 16/1) груп комарівської культури, у яких прикраси було знайдено разом зі скелетами, що лежали в анатомічному порядку, не всі (!) прикраси були одночасно використані у поховальному вбранні

50. Класифікація поховального інвентарю за: Смирнов 1997, с. 32, 73.

51. «Їх компактне положення дозволяє припустити, що вони лежали у мішечку з тканини, від якого зберігся невеликий шматок» (Березанська, Ключко 2011, с. 37).

52. В. І. Ключко інтерпретує знахідки з поховань Гордіївка 34/1 та 37/1 (бронзові та кістяні бляхи, ланцюг із цільнолитих кілець та цільнолиті кільця) як елементи кінської вузди (Березанська, Ключко 2011, с. 32, 35). Однак умови знахідки не дають можливості для одностайної інтерпретації, а деякі морфологічно подібні речі могли використовувати і у вбранні, і у кінському спорядженні, де мали подібне естетичне (бляхи) та функціональне (цільнолиті кільця) навантаження.

(на зразок «новорічної ялинки» та «реконструкції» З. Васіної). Швидше за все, не всі вони одночасно використовувалися і у повсякденному житті (за винятком окремих, найбільш значимих подій?), що підкреслює вишуканий смак представників еліти комарівської культури.

Експериментальні дослідження способу носіння. Експериментально, за допомогою муляжів, було досліджено *межі можливостей* способів носіння багатоспіральних браслетів, браслетів та гривень зі спіральними щитками, багатоспіральних браслетів зі спіральними щитками (Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2012; 2017), а також *кріплення* шпильок із вушками, отворами, петельчастими та кільцеподібними голівками. Зупинимося коротко на висновках із цих досліджень.

Багатоспіральні браслети викликають найменшу кількість питань — їх діаметри підходять тільки на зап'ястя рук. У нашому експерименті такий браслет (з не найменшим зовнішнім діаметром — 7 см) змогли вдягнути лише три жінки та один чоловік — найграцильніший⁵³. В інших — кисть у браслет просто не пройшла. Таким чином, подібні прикраси могли носити лише відносно грацильні особи з вузькою долонею.

Браслети зі спіральними щитками. Різним учасникам експерименту як чоловікам, так і жінкам муляж браслета підходив на руку на різні місця. Жоден із можливих варіантів носіння не виявився повністю непридатним. Такі браслети могли носити над біцепсом, на біцепсі, над ліктем, під ліктем, на середній частині передпліччя і навіть на зап'ясті. Носіння цих браслетів на ногах теж цілком можливе, правда, для цього їх довелося б щоразу розгинати та згинати, бо інакше стопа не проходить у підйомі. Однак, слід зазначити, що відомі нам екземпляри таких браслетів не мають надломів та явних ушкоджень внаслідок постійного згинання / розгинання. Крім того, для браслетів на зразок Войцехівки 9/2, товщина дроту яких перевищує 7 мм, така процедура взагалі навряд чи можлива. І абсолютно нереальна для масивних браслетів такого ж типу тшинецької культури ТКК, у яких товщина прута іноді перевищує 1 см (Miśkiewicz 1978, tabl. XLIX).

Гривни зі спіральними щитками мають занадто великий діаметр, щоб носити їх на руках, хіба що на дуже товстому плечі або хутро. Але через круглу форму, навіть за розвиненої мускулатури, носити їх на руці (над біцепсом) некомфортно — сильно тиснуть у пахву. Для решти місць на руці вони безнадійно великі.

53. Тут слід згадати, що дослідники відмічають середній зріст та загальну грацильність населення Правобережного лісостепу доби бронзи, представленого генетичною лінією шнурових культур, комарівською та білогрудівською культурами (Сегеда 2002, с. 158).

Єдині місця, де гривни зі щитками можна було носити на ногах, щоб вони не завдавали незручностей, — це над коліном (під стегновими м'язами) і під коліном (над литковими м'язами). Під час вдягання на шию гривни лежать зручно, не заважають і досить добре виглядають. Таким чином, експеримент підтверджує припущення, що гривни зі спіральними щитками могли використовувати як шийна прикраса. Однак навантаження на метал під час такого носіння дуже велике — обруч потрібно весь час згинати-розгинати. Свідченням подібних дій можна вважати сліди ремонту та надломи на одній із гривен з Малополовецьке 7а/68, фрагментація гривни з Кордишів 3/1-2 та гривну з далеко розведеними щитками з Бара.

Овальні багатоспіральні браслети зі спіральними щитками. Проведення експериментальних досліджень показало, що овальний багатоспіральний браслет зі спіральними щитками дуже добре сідає на руку вище ліктя, на біцепс та над біцепсом. Завдяки овальній формі він відмінно тримається і не тисне в пахву під час притискання руки до тіла. На ногу такий браслет більшості респондентів (як чоловікам, так і жінкам) не вдалося одягнути. Ті ж кілька жінок, які змогли надіти браслет, не змогли в ньому ходити — браслет або зісковзує, або сильно перетискає м'язи, викликаючи біль; у положенні ж безпосередньо над стопою, великі щитки волочаться землею, що унеможливило носіння таких браслетів на ногах навіть як святкове вбрання. Таким чином, якщо їх і могли вдягати на ноги, то лише на тіло під час проведення поховального обряду (?).

Шпильки. Для кріплення шпильок із голівками, що мали у своїй конструкції різноманітні петельки, вушка або отвори, додатково могли використовувати шкіряний шнурок або мотузку (Лисенко С. Д. 1999, с. 94, рис. 6; Лисенко С. С. 2018, с. 130; Лисенко С. С., Лисенко С. Д. 2019, с. 167). Можливо, на одягу також попередньо підготовляли отвори або петлі, через які вже скріплювали його шпилькою / шпильками. Додаткове кріплення за допомогою шнурка забезпечує надійну фіксацію шпильки, протягнутої через такі отвори/петлі.

Проте необхідність додаткового кріплення створювала і певні незручності. Тому ще на завершальному етапі доби пізньої бронзи (НаА) на території степового Північно-Західного та Північного Причорномор'я, перш за все в ареалі білозерської культури, набуває поширення зовсім інший тип застібок / прикрас — пружинні фібули (Ванчугов 2008; Кашуба 2011). Мабуть, універсальність нового типу застібок для одягу стала однією з причин поступового витіснення ними шпильок на наступному етапі історичного розвитку — у ранньому залізному віці. Хоч у Лісостепу шпильки і в цей час продовжують домінувати (Петренко 1978), зберігаючи певні традиції вбрання комарівської культури ТКК.

Міркування щодо можливості подвійного призначення деяких типів прикрас.

Деякі гривни та браслети зі спіральними щитками, а також багатоспіральні браслети, що походять із Центральної та Південно-Східної Європи, явно відігравали роль захисного обладунку — вони масивні, мають велику кількість витків та досить великі спіральні щитки (Mozsolics 1967; Petrescu-Dîmbovița 1977; Müller-Karpe 1980; Балагури 2001). Хоча прикраси комарівської культури ТКК значно поступаються центральноевропейським у захисних якостях, не можна однозначно відкидати у деяких з них можливість подібного допоміжного функціонального навантаження. Багатоспіральні браслети могли виконувати функцію свого роду поручів, особливо багатовиткові у вісім обертів (Кустівці), багатоспіральні з широкою пластини з поздовжньою нервюрою (Кам'янка Бузька). Щодо останнього такої думки дотримується і В. І. Ключко (2006, с. 136). Багатоспіральні браслети із спіральними щитками добре прикривали верхню частину рук. Шийні гривни комарівського типу могли значно знизити ефективність застосування ножів-кінджалів як лобойківської, так і інгуло-красномаяцької металургійних традицій, що проникали в ареал ТКК з південного сходу та півдня, з ареалів зрубного культурного кола та культурного кола Сабатинівка—Ноа—Кослоджень.

Далеко не всі вироби, формально залучені до категорії «прикрас», взагалі були власне елементами вбрання. Так, деякі гіпердовгі шпильки — і в першу чергу шпильки-жезли (або шпильки-стилети) на зразок гордієвських — могли використовувати як парадну / ритуальну «зброю» (Лисенко С. Д., Лисенко С. С., Якубенко 2008; Гошко 2011, с. 41—44). Шумлячі «браслети», імовірно, використовували як своєрідні «музичні інструменти» (Березанська, Ключко 2011, с. 57; Гошко 2011, с. 40—41). Частина цільнолитих кілець та ланцюжок з них, частина бронзових та кістяних блях, могла бути елементами кінського спорядження (Березанська, Ключко 2011, с. 54—55), хоч однозначно відокремити ці вироби від елементів вбрання для комарівської культури ТКК за наявними матеріалами не вважаємо за можливе.

Висновки. Відносна рідкість металевих прикрас у похованнях комарівської культури, на тлі імпорту сировини для їх виробництва, дозволяє розглядати прикраси як елементи парадного вбрання осіб більш високого, у порівнянні із основним масивом похованих, статусу / рангу. При цьому можна виділити незначний відсоток — менше 20 поховань, які за комплексом прикрас можемо зарахувати до представників місцевої еліти.

Повний комплект парадного вбрання північних груп комарівської культури містив шпильку, шийну гривну та браслет/браслети. Найбільш стійке поєднання великих прикрас

спостерігається у волинській та киево-черкаській групах: шпилька, шийна гривна, пара багатоспіральних браслетів (на зап'ястя) та пара браслетів зі спіральними щитками (на плечі?) (Івання 2/1; Кордишів 3/1-2; Малополовецьке 1/1). Поховання раннього та класичного етапів цих груп вражають своєю строгістю. За відносно значної кількості поховань з гривнами, шпильками та браслетами, досить рідкісним є використання у поховальній практиці більше 1—5 прикрас дрібних категорій (кілець, підвісок, намистин); серед останніх переважають бронзові пронизки. Використання переважно дрібних прикрас (кілечка, підвіски, невеликі бляхи-гудзики, пронизки) характерне для заключного (білогрудівського) етапу (Вергуни).

У галицькій групі браслетів зі спіральними щитками не зафіксовано, місце багатоспірального браслета у найбагатшому похованні займає масивний литий браслет. При цьому парадність комплексу підкреслюється додатковим використанням ще трьох категорій дрібних прикрас (Комарів 8/1). Не набули тут поширення і двоспіральні «фібули», більш характерні для волинської та киево-черкаської груп.

У подільській групі комарівської культури шийні гривни не відомі (за винятком раннього поховання у Барі). Не відомі тут і одновиткові браслети зі спіральними щитками, двоспіральні брошки / «фібули». На відміну від основного масиву лісостепових груп комарівської культури, елітні поховання подільської групи створюють відчуття «святковості» вбрання, завдяки залученню великої кількості дрібних прикрас, насамперед кілець-підвісок, підвісок і намист з бурштинових намистин, які замінили шийні гривни (Гордіївка 6/1, 16/1, 24/1).

ЛІТЕРАТУРА

- Антонович, В. Б. 1895. *Археологическая карта Киевской губернии*. Москва: типография М. Г. Волчанинова.
- Балагури, Э. А. 2001. *Население Верхнего Подпутья в эпоху поздней бронзы*. Ужгород: УжНУ.
- Бандрівський, М. С. 2014. *Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи — на початку доби раннього заліза*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Бандрівський, М. С., Крушельницька, Л. І. 1998. Основні періоди розвитку висоцької культури (за матеріалами поховальних пам'яток). *Записки наукового товариства ім. Шевченка*, ССХХV, с. 193-247.
- Бардецький, А., Ткач, В. 2012. Поховальні пам'ятки, відкриті Ю. Ф. Шумовським у 1930-х роках в с. Мирогоща Дубенського р-ну Рівненської обл.: аналіз та інтерпретація даних. *Волино-Подільські археологічні студії*, III, с. 153-162.
- Березанская, С. С. 1972. *Средний период бронзового века в Северной Украине*. Киев: Наукова думка.
- Березанская, С. С. 1999. Могильник эпохи бронзы Гордеевка на Южном Буге. *Советская археология*, 4, с. 131-148.
- Березанська, С. С., Гершкович, Я. П., Самолюк, В. О. 1998. Розкопки курганів тшинецької культури на р. Горинь. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.*, с. 53-54.
- Березанська, С. С., Гошко, Т. Ю., Самолюк, В. О. 2004. Колективне поховання тшинецької культури на р. Горинь. *Археологія*, 1, с. 111-125.
- Березанська, С. С., Ключко, В. І. 2011. Гордіївський могильник. В: Ключко, В. І. (ред.). *Гордіївський могильник*. Вінниця: ВОКМ, с. 7-113.
- Березанская, С. С., Лобай, Б. И. 1987. *Отчёт о раскопках могильника эпохи бронзы у с. Гордеевка Тростянецкого р-на Винницкой обл.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1987/6.
- Березанская, С. С., Лобай, Б. И. 1988. *Отчёт о раскопках могильника эпохи бронзы у с. Гордеевка Тростянецкого р-на Винницкой обл. в 1988 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/5.
- Березанська, С. С., Лобай, Б. І. 1994. Курганний могильник бронзової доби поблизу с. Гордіївка на Південному Бугі (попереднє повідомлення). *Археологія*, 4, с. 148-153.
- Березанская, С. С., Самолюк, В. А. 1999. *Отчёт о раскопках курганообразной насыпи тшинецкой культуры близ г. Нетишин Хмельницкой области в 1999 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1999/64.
- Березанская, С. С., Самолюк, В. А. 2002. *Отчёт о раскопках курганной насыпи IX в урочище «Казачье Могилы» в окрестностях г. Нетишин Славутского р-на Ровенской обл. в 2002 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2002/21.
- Березанская, С. С., Самолюк, В. А. 2003. *Отчёт о раскопках, проведённых в 2003 году в окрестностях г. Нетишин Славутского р-на Хмельницкой обл.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2003/216.
- Березанская, С. С., Самолюк, В. А. 2004. *Отчёт о раскопках в 2004 году в окрестностях с. Полян Славутского района Ровенской области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2004/167.
- Березанська, С. С., Тітенко, Г. Т. 1954. Нові розкопки пам'яток білогрудівського типу. *Археологія*, IX, с. 119-132.
- Бобринский, А. А. 1887. *Курганы и случайные археологические находки близ Смелы*. 1. Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича.
- Бобринский, А. А. 1901. *Курганы и случайные археологические находки близ Смелы*. 3. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.
- Бондар, М. М. 1972. Дослідження Канівської комплексної експедиції. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.*, с. 87-90.
- Ванчугов, В. П. 2008. Древнейшие фибулы Северного Причерноморья. В: Papuci-Wladyka, E. (ed.). *Pontika 2006: Recent Research in Northern Black Sea Coast Greek Colonies*. Krakow: Jagiellonian University, с. 205-219.
- Васіна, З. 2003. *Український літопис вбрання*. 1. Київ: Мистецтво.
- Винокур, Й., Гуцал, А., Мегей, В. 1995. Дослідження курганів доби бронзи у селі Дорогощі на Волині. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*, ССХХV, с. 433-465.
- Гамченко, С. С. 1924. *Раскопки 1924 г. на Волыни Сергея Гамченка*. НА ІА НАН України, фонд С. С. Гамченка, № 46—48.
- Гончаров, В. К. 1963. *Лука-Райковецкая. Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, с. 283-315.
- Гошко, Т. Ю. 2011. *Металлообробка у населення Правобережної Лісостепової України за доби пізньої бронзи*. Київ: ІА НАН України.

- Гошко, Т., Манічев, В., Приймаченко, В., Бондаренко, І. 2009. Дослідження кольорового металу доби пізньої бронзи з території Правобережної лісостепової України. В: Отрощенко, В. В. (ред.). *Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи*. Київ; Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, с. 99-118.
- Дергачёв, В. А. 1986. *Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы (анализ и характеристика культурных групп)*. Кишинев: Штиинца.
- Доде, З. В. 2005. Костюм как репрезентация историко-культурной реальности: к вопросу о методе исследования. *Структурно-семиотические исследования в археологии*, 2, с. 305-330.
- Ільчишин, В. В. 2016. Комарівський горизонт багатопарового курганного могильника Кордишів VIII на Шумщині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 20, с. 259-272.
- Ільків, М. В. 2010. Нові знахідки епохи бронзи на Буковині. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 43-49.
- Кашуба, М. Т. 2011. Ранняя фибула из поселения кобанской культуры Змейское и северопонтийские смычковые фибулы XI—X вв. до н. э. В: Мамаев, Х. М. (ред.). *Вопросы древней и средневековой археологии Кавказа*. Москва: ИА РАН, с. 61-78.
- Клочко, В. И. 1994. Металлургическое производство в энеолите — бронзовом веке. В: Черняков, И. Т. (ред.). *Ремесло эпохи энеолита—бронзы на Украине*. Киев: Наукова думка, с. 96-132.
- Клочко, В. І. 2006. *Озброєння та військова справа давнього населення України (5000—900 рр. до Р. Х)*. Київ: АртЕк.
- Клочко, В. І. 2011а. Бузький торговельний шлях. В: Клочко, В. І. (ред.). *Гордіївський могильник*. Вінниця: ВОКМ, с. 114-132.
- Клочко, В. І. 2011b. Нові знахідки речей та комплексів гордіївського типу на Вінничині. В: Клочко, В. І. (ред.). *Гордіївський могильник*. Вінниця: ВОКМ, с. 250-258.
- Клочко, Л. С. 1998. Женский костюм в Правобережной Украине по материалам украшений тшинецкой и комаровской культур. В: Koško, A., Czebreszuk, J. (ed.). *«Trzciniec» — system kulturowy czy interkulturowy proces*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, с. 329-336.
- Клочко, Л. С., Васина, З. О. 2011. Реконструкція жіночого вбрання за знахідками в похованнях Гордіївського могильника. В: Клочко, В. І. (ред.). *Гордіївський могильник*. Вінниця: ВОКМ, с. 237-249.
- Ковпаненко, Г. Т., Ричков, М. О. 2004. Кургани доби бронзи на півдні Київщини. *Археологія*, 1, с. 60-75.
- Козенкова, В. И. 1982. *Типология и хронологическая классификация предметов кобанской культуры. Восточный вариант*. Свод археологических источников, В2-5, вып. 3. Москва: Наука.
- Козенкова, В. И. 1989. *Кобанская культура. Западный вариант*. Свод археологических источников, В2-6, вып. 3?. Москва: Наука.
- Козенкова, В. И. 1998. *Материальная основа быта кобанских племен. Западный вариант*. Свод археологических источников, В2-5, том 5. Москва: Наука.
- Козловська, В. 1930. Бронзові прикраси з давнього поховання на терені заповідника ім. акад. Заболотного (с. Чоботарка, Тульчинської окр.). *Хроніка археології та мистецтва*, 2, с. 31-34.
- Кондукторова, Т. С. 1979. Антропологический тип людей комаровско-тшинецкой культуры Украины. *Вопросы антропологии*, 62, с. 44-60.
- Круц, С. И., Литвинова, Л. В. 1994. Антропологические материалы из погребений белогрудовской культуры. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья. V тыс. до н. э. — V в. н. э.* Тирасполь: Археология, с. 124-125.
- Крушельницька, Л. І. 1985. *Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза)*. Київ: Наукова думка.
- Куприянова, Е. В. 2008. *Тень женщины: женский костюм эпохи бронзы как «текст» (по материалам некрополей Южного Зауралья и Казахстана)*. Челябинск: Авто Граф.
- Курінний, П. 1926. Дослідження Білогрудівського могильника. *Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні дослідження року 1925*, с. 74—80.
- Куштан, Д. П. 2013. *Південь Лісостепового Подніпров'я за доби пізньої бронзи*. Археологічний альманах, 29. Донецьк: Донбас.
- Куштан, Д. П. 2020. Ще раз про Старосілівський скарб доби пізньої бронзи з Черкащини. *Археологія і давня історія України*, 4 (37), с. 340-347.
- Лагодовська, О. Ф. 1948. Войцехівський могильник бронзової доби на Волині. *Археологія*, II, с. 62-77.
- Лагодовська, О. Ф., Захарук, Ю. М. 1956. Нові дослідження Войцехівського могильника. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 69-74.
- Литвинова, Л. В. 2001. Население Среднего Поднепровья в эпоху поздней бронзы (по материалам могильника Малополовецкое-3). В: Лисенко, С. Д. (ред.). *Етнокультурні процеси у Середньому Подніпров'ї за матеріалами археологічних досліджень*. Київ: Знання, с. 10-12.
- Литвинова, Л. В. 2011. Палеоантропологічні матеріали з Гордіївського могильника. В: Клочко, В. І. (ред.). *Гордіївський могильник*. Вінниця: ВОКМ, с. 259-269.
- Литвинова, Л. В., Лисенко, С. Д. 2012. Новый антропологический материал из Войцеховского могильника. В: Алёшкин, В. А. (ред.). *Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями. 1*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, Периферия, с. 9497.
- Лобай, Б. И. 1986. *Научный отчет о работе археологической экспедиции Винницкого краеведческого музея в 1986 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1986/147.
- Лисенко, С. Д. 1999. До реконструкції жіночого вбрання стародавнього населення краю доби бронзи (за матеріалами розкопок могильника Малополов'цьке-3). *Прес-музей*, 8—9, с. 93-95.
- Лисенко, С. Д. 2005а. Длинные пластины оковки эпохи поздней бронзы. Ключева, І. М. (ред.). *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України*. Київ: Шлях, с. 101-103.
- Лисенко, С. Д. 2005b. Абсолютная хронология восточного массива тшинецкого культурного круга. В: Василенко, А. И. (ред.). *Проблемы эпохи бронзы Великой Степи*. Луганск: Глобус, с. 37-60.
- Лисенко, С. Д. 2007. Динамика развития тшинецкого культурного круга на границе Правобережной лесостепи и Полесья. In: Bakalarska, L. (ed.). *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski*. Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, с. 341-389.
- Лисенко, С. Д. 2012. Тшинецкий культурный круг и проблемы перехода к раннему железному

веку в Северной Украине. *Российский археологический ежегодник*, 2, с. 263-275.

Лисенко, С. Д. 2013. Тшинецьке культурне коло. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія Історії України*: у 10 томах. 10: Т—Я. Київ: Наукова думка, с. 188-190.

Лисенко, С. Д. 2015а. Могильник Козаровичи епохи пізньої бронзи. В: Дяченко, О. В. (ред.). *Кукутень-трипільський культурний комплекс та його сусіди*. Львів: Астролябія, с. 463-474.

Лисенко, С. Д. 2015b. К вопросу о культурной принадлежности Гордеевского могильника. *Stratum plus*, 2, с. 207-230.

Лисенко, С. Д. 2015с. Демембрация в погребальном обряде комаровской культуры. В: Токарева, Е. П. (ред.). *Древние культы, обряды, ритуалы: памятники и практики. Сборник научных статей*. I. Зимовники: Зимовниковский краеведческий музей, с. 74-100.

Лисенко, С. Д. 2017. Тшинецкий культурный круг — связующее звено между Балтийским и Черноморским регионами в эпоху поздней бронзы (2 тыс. до н. э.). *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма*, 9, с. 23-66.

Лисенко, С. Д. 2019. Материалы комаровской и сосницкой культур в экспозиции Археологического музея Института археологии НАН Украины. *Археологія і давня історія України*, 3 (32), с. 49-62.

Лисенко, С. Д., Лисенко, С. С. 2001. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2000 г. *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 147-159.

Лисенко, С. Д., Лисенко, С. С. 2011. Вклад С. С. Гамченко в изучение памятников тшинецкого культурного круга. В: Платонова, Н. И. (ред.). *История археологии: личности и школы*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 217-230.

Лисенко, С. Д., Лисенко, С. С. 2017. Курганоподобные возвышения с территории Войцеховского могильника (по результатам исследований 2013 г.). *Новое прошлое*, 4, с. 264-285.

Лисенко, С. Д., Лисенко, С. С. 2018. Курганная группа 3 Войцеховского могильника (по результатам исследований 2011—2012 гг.). В: Синика, В. С., Рабинович, Р. А. (ред.). *Древности. Исследования. Проблемы*. Кишинёв; Тирасполь: Stratum, с. 89-112.

Лисенко, С. Д., Лисенко, С. С. 2021. Комплекс металлических изделий завершающего этапа эпохи поздней бронзы с территории Войцеховского могильника. *Stratum plus*, 2, с. 339-360.

Лисенко, С. Д., Лисенко, С. С. 2024. Спиральні підвіски тшинецького культурного кола типу Лубна—Чорногородка. *Археологія і давня історія України*, 1 (50), с. 40-53.

Лисенко, С. Д., Лисенко, С. С., Якубенко, Е. А. 2008. Булавки-железы из собрания Национального музея истории Украины. В: Савинов, Д. Г. (ред.). *Случайные находки: хронология, атрибуция, историко-культурный контекст*. Санкт-Петербург: СПбГУ, с. 61-65.

Лисенко, С. Д., Лисенко, С. С., Диденко, С. В., Якубенко, Е. А. 2005. Бронзовые украшения эпохи поздней бронзы — начала раннего железного века из фондов Национального музея истории Украины. В: Лисенко, С. Д. (ред.). *Проблемы археологии Среднего Подніпров'я*. Київ; Фастів: ФДКМ, с. 152-200.

Лисенко, С. Д., Шкляревский Е. И., Разумов С. Н., Лисенко С. С. 2015. Курганный могильник комаровской культуры у с. Буковна (результаты исследований 2010—2013 гг.). *Материалы по археоло-*

гии и истории античного и средневекового Крыма, 7, с. 11-49.

Лисенко, С. С. 2002. Подвески белогрудовского типа. В: Строкова, Л. В. (ред.). *Музейні читання (матеріали наукової конференції, грудень 2001 р.)*. Київ: МПКУ, с. 116-125.

Лисенко, С. С. 2003. К вопросу о реконструкции погребального убранства эпохи поздней бронзы на территории Украины. В: Шишлина, Н. И. (ред.). *Чтения, посвященные 100-летию деятельности Василия Алексеевича Городцова в Государственном Историческом музее*. 1. Москва: ГИМ, с. 150-152.

Лисенко, С. С. 2005а. Украшения эпохи поздней бронзы Украины. *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.*, с. 348-355.

Лисенко, С. С. 2005b. Гривны, браслеты и перстни со спиральными щитками с территории Украины. В: Василенко, А. И. (ред.). *Проблемы эпохи бронзы Великой Степи*. Луганск: Глобус, с. 25-36.

Лисенко, С. С. 2012. Реконструкция погребального убранства бронзового века. В: Конвалюк, Н. В. (ред.). *Археологічні дослідження на Київщині*. Трипіль: Київський обласний археологічний музей, с. 21-30.

Лисенко, С. С. 2018. Булавки с пластинчатой головкой эпохи поздней бронзы с территории Украины. В: Синика, В. С., Рабинович, Р. А. (ред.). *Древности. Исследования. Проблемы*. Кишинёв; Тирасполь: Stratum plus, 125-133.

Лисенко, С. С. 2021. Украшения населения Северного Причерноморья эпохи поздней бронзы. Кишинёв; Киев: Stratum plus.

Лисенко, С. С., Лисенко, С. Д. 2012. Экспериментальные исследования браслетов и гривен со спиральными щитками для определения их места в убранстве. В: Ключева, И. М. (ред.). *Проблемы дослідження пам'яток археології Східної України*. Луганськ: Луганський обласний краєзнавчий музей, с. 272-277.

Лисенко, С. С., Лисенко, С. Д. 2014. Некоторые аспекты реконструкции древнего костюма и убранства. *Археологія і давня історія України*, 2 (13), с. 107-119.

Лисенко, С. С., Лисенко, С. Д. 2015. Новый клад комаровской культуры на Киевщине. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 13, с. 195-206.

Лисенко, С. С., Лисенко, С. Д. 2017. Экспериментальные исследования способа ношения некоторых украшений комаровской культуры. *Археологія і давня історія України*, 1 (22), с. 190-203.

Лисенко, С. С., Лисенко, С. Д. 2018. Двуспиральные фибулы комаровской культуры. В: Бруйко, И. В. (ред.). *Народы и культуры Нижнего Дуная в Древности*. Одесса: Ирбис, с. 107-116.

Лисенко, С. С., Лисенко, С. Д. 2019. Булавки с петельчатой головкой эпохи поздней бронзы. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 14, с. 161-181.

Макарович, М. Л. 1940. Археологічні дослідження в с. Білий Камінь. В: Ячменьов, М. І. (ред.). *Трипільська культура*. I. Київ: АН УРСР, с. 453-475.

Макарович, П., Кочкін, І., Небещанські, Я., Романішин, Я., Цвалінські, М., Станюк, Р., Лепьонка, Г., Гільдебрандт-Радке, І., Панахид, Г., Болтрик, Ю., Рудь, В., Ваврусевич, А., Ткачук, Т., Скупинецькі, Р., Багирч, Ц. 2016. *Каталог курганних могильників комарівської культури в басейні Верхнього Дністра (колишнє Станіславське воєводство)*. Познань; Київ; Івано-Франківськ (електронна книга). URL:

<https://jakubnowosad.com/katalogua/>. Дата звернення 11.07.2023.

Маркус, І., Охріменко, Г. 2005. Палеометалеві вироби. В: Охріменко, Г. В. (ред.). *Археологічна спадщина Яна Фітцке*. Луцьк.: Волинська обласна друкарня, с. 315-345.

Маркус, І. Я., Охріменко, Г. В. 2010. *Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV—II тис. до Р. Х. Навчальний посібник*. Луцьк: Волинська обласна друкарня.

Охріменко, Г., Маркус, І. 2005. Пам'ятки східнотшинецької культури на Волині. В: Охріменко, Г. В. (ред.). *Археологічна спадщина Яна Фітцке*. Луцьк.: Волинська обласна друкарня, с. 448-486.

Панченко, К. І. 2017. Дослідження пам'ятки скіфського часу біля с. Заломи на Кіровоградщині. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 335-339.

Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII—III вв. до н.э.* Свод археологических источников, Д4-5. Москва: Наука.

Пивоваров, С., Ільків, М. 2009. Нові знахідки скарбів епохи бронзи — раннього заліза на території Західної України. В: Отрошенко, В. В. (ред.). *Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи*. Київ; Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, с. 89-98.

Рабинович, М. Г. (ред.). 1986. *Древняя одежда народов Восточной Европы*. Москва: Наука.

Рудинський, М. Я. 1928. Археологічні збірки Полтавського музею. В: Бендеровський, В., Риженко, Я., Гавриленко, М. (ред.). *Збірник присвячений 35-річчю музею*. І. Полтава: Полтавський державний музей ім. В. Г. Короленка, с. 29-62.

Рыбалова, В. Д. 1961. К вопросу о хронологии некоторых групп памятников эпохи бронзы и раннего железа на Украине. *Археологический сборник государственного Эрмитажа*, 2, с. 9-25.

Свешніков, І. К. 1966. *Звіт з роботи Волинської археологічної експедиції в 1966 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1966/72.

Свешніков, І. К. 1967. *Звіт з роботи Західно-Подільської археологічної експедиції в 1967 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1967/52.

Свешников, И. К. 1968. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенской области. *Советская археология*, 2, с. 159-168.

Свешніков, І. К. 1974. *Історія населення Перекарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери*. Київ: Наукова думка.

Свешников, И. К. 1990. Средний период бронзового века Прикарпатья и Волини. Тшинецко-комаровская культура. В: Черныш, А. П. (ред.). *Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо)*. Киев: Наукова думка, с. 78-88.

Сегеда, С. П. 2001. *Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект*. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги.

Синика, В. С., Тельнов, Н. П. 2018. Скифский курган 116 первой половины III в. до н. э. у с. Глиное. В: Синика, В. С., Рабинович, Р. А. (ред.). *Древности. Исследования. Проблемы*. Кишинёв; Тирасполь: Stratum plus, с. 223-266.

Смирнов, Ю. А. 1997. *Морфология преднамеренного погребения*. Москва: Восточная литература.

Телегин, Д. Я. 1982. Старосельский клад поздней бронзы из Черкасской области. *Советская археология*, 1, с. 222-224.

Тереножкин, А. И. 1957. Среднее Поднепровье в начале железного века. *Советская археология*, 2, с. 47-63.

Тереножкин, А. И. 1961. *Предскифский период на Днепровском Правобережье*. Киев: АН УССР.

Фітцке, Я. 2005 (1938). Цьогорічні археологічні дослідження на Волині. В: Охріменко, Г. В. (ред.). *Археологічна спадщина Яна Фітцке*. Луцьк: Волинська обласна друкарня, с. 99-100.

Черных, Е. Н. 1976. *Древняя металлообработка на юго-западе СССР*. Москва: Наука.

Шишкін, Р. Г., Лисенко, С. Д. 1996. Поховання східнотшинецької культури поблизу с. Малополовецьке. *Археологія*, 1, с. 146-150.

Ягодинська М., Ільчишин В. 2020. Дослідження могильника біля с. Кордишів. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 274-277.

Яценко, С. А. 2006. *Костюм древней Евразии: ураноязычные народы*. Москва: Восточная литература.

Berezanskaja, S. S., Klocko, V. I. 1998. *Das Graberfeld von Hordeevka*. Archäologie in Eurasien, 5. Rahden: Marie Leidorf.

Cavruc, V., Dumitroaia, G. (eds.) 2001. *Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România*. Piatra-Neamț: Constantin Matasă.

Cynkałowski, A. 1961. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Archeologiczne.

Fitzke, J. 1938. Tegoroczne badania archeologiczne na Wołyniu. *Z otchłani wieków*, XIII, s. 125-128.

Florescu, M. 1970. Probleme de la civilization de Costișa a la lumiere du sondage de Borlesti. *Dacia*, 14, p. 51-81.

Gyrski, J., Lysenko, S., Makarowicz, P. 2003. Radiocarbon chronology of the Trzciniec Cultural Circle between the Vistula and Dnieper basins. *Baltic-pontic studies*, 12, p. 253-306.

Kirkor, A. H. 1878. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1877. *Zbiór wiadomości do Antropologii krajowej*, II, s. 3-18.

Kostrzewski, J. 1924. Z badań nad osadnictwem wczesnej i środkowej epoki bronzowej na ziemiach polskich. *Przegląd archeologiczny*, II, 2 (Rok 1923), s. 161-218.

Kostrzewski, J. 1927. Przyczynki do epoki brązowej na Wołyniu. *Przegląd archeologiczny*, III, 2 (Rok 1926), s. 111-115.

Kozłowski, L. 1928. *Wczesna, starsza i spódkowa epoka brązu w Polsce*. Lwów: Towarzystwo Naukowe we Lwowie.

Makarowicz, P. 2010. *Trzciniecki krąg kulturowy — wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznań: wydawnictwo Poznańskie.

Makarowicz, P. 2019. Dom zmarłych z kurhanu 6 w Bukivnej. Z badań nad architekturą podkurhanową w gornodniestrzańskiej enklawie kultury komarowskiej. W: Szmyt, M. (ed.). *Vir Bimaris. Od kujawskiego matecznika do stepów nadczarnomorskich*. Poznań; Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, s. 737-753.

Makarowicz P., Lysenko S. D., Koćkin I. T. 2013. Kurhany z epoki brązu nad Górnym Dniestrem — polsko-ukraińskie projekty badawcze. *Folia praehistorica poznaniensia*, XVIII, s. 151-176.

Makarowicz, P., Goslar, T., Niebieszczański, J., Cwaliński, M., Kochkin, I. T., Romaniszyn, J., Lysenko, S. D., Ważny, T. 2018. Middle Bronze Age societies and barrow line chronology. A case study from the Bukivna «necropolis», Upper Dniester Basin, Ukraine. *Journal of Archaeological Science*, 95, July 2018, p. 40-51.

Makarowicz, P., Goslar, T., Szczepanek, A., Yahodyska, M., Ilchyshyn, V., Kozak, A., Romaniszyn, J., Niebieszczański, J., Rud, V., Pospieszny, L. 2024. Barrow Necropolis from the 3rd and 2nd Millennia BC in Western Ukraine. A Bayesian Modeling and Isotopic Study. *Radiocarbon*, 2, p. 326-340.

Miśkiewicz, J. 1978. Kultura Trzciniecka. In: Hensel, W. (ed.). *Prahistoria Ziemi Polskiej*. III. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: PAN, s. 173-196.

Mozsolics, A. 1967. *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonta von Hajdusömson und Kosziderpodlós*. Budapest: Akadémiai kiadó.

Müller-Karpe, H. 1980. *Bronzezeit (Dritter teilband, tafeln)*. Handbuch der vorgeschichte IV. München: C. H. Beck.

Petrescu-Dimbovița, M. 1977. *Depozitele de bronzuri din România*. București: Academia Republicii Socialiste România.

Rogozińska, R. 1959. Cmentarzysko kultury komarowskiej w Bukowni. *Materialy Archeologiczne*, I, s. 97-114.

Siwkówna, I. 1938. Tymczasowe wyniki badań terenowych w Bukonej, pow. Tłumacki. *Z otchłani wieków*, XIII, s. 67-70.

Sulimirski T. 1936. Cmentarzysko kurkhanowe w Komarowie koło Halicza i kultura komarowska. *Sprawozdania Polskiej Akademii Umijetnosci*, XLI, 9, s. 273-277.

Sulimirski, T. 1968. *Corded ware and globular amphorae North-East of the Carpathians*. London: Athlone.

Swiesznikow, I. K. 1967. Kultura komarowska. *Archeologia Polski*, 12, 1, s. 39-107.

Węgrzynowicz, T. 2001. *Zabytki z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Ukrainy i Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie*. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie.

Wels-Weyrauch, U. 1978. *Die Anhangen und Halsringe in Südwestdeutschland und Nordbayern*. Prähistorische Bronzefunde, XI, 1. München: C. H. Beck.

Wels-Weyrauch, U. 1991. *Die Anhangen in Südbauern*. Prähistorische Bronzefunde, XI, 5. Stuttgart: F. Steiner.

REFERENCES

Antonovich, V. B. 1895. *Arkheologicheskaya karta Kievskoi gubernii*. Moskva: tipografiya M. G. Volchaninova.

Balaguri, E. A. 2001. *Naselenie Verkhnego Potisia v epokhu pozdnei bronzi*. Uzhgorod: UzhNU.

Bandrivskiy, M. S. 2014. *Kulturno-istorychni protsesy na Prykarpatti i Zakhidnomu Podilli v piznii period epokhy bronzy — na pochatku doby rannoho zaliza*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.

Bandrivskiy, M. S., Krushelnyska, L. I. 1998. Osnovni periody rozvytku vysotskoi kultury (za materialamy pokhvalnykh pamiatok). *Zapysky naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, CCXXXV, 193-247.

Bardetskyi, A., Tkach, V. 2012. Pokhvalni pamiatky, vidkryti Yu. F. Shumovskym u 1930-kh rokakh v s. Myrohoshcha Dubenskoho r-nu Rivnenskoï obl.: analiz ta interpretatsiia danykh. *Volyno-Podilski arkheolohichni studii*, III, s. 153-162.

Berezanskaya, S. S. 1972. *Srednii period bronzovogo veka v Severnoi Ukraine*. Kiev: Naukova dumka.

Berezanskaya, S. S. 1999. Mogilnik epokhy bronzy Gordeevka na Yuzhnom Buge. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, s. 131-148.

Berezanska, S. S., Hershkovych, Ya. P., Samoliuk, V. O. 1998. Rozkopky kurhaniv tshynetskoï kultury na r. Horyn. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997—1998 rr.*, s. 53-54.

Berezanska, S. S., Hoshko, T. Yu., Samoliuk, V. O. 2004. Kolektyvne pokhovannia tshynetskoï kultury na r. Horyn. *Arkheolohiia*, 1, s. 111-125.

Berezanska, S. S., Klochko, V. I. 2011. Hordiivskiy mohyl'nyk. In: Klochko, V. I. (ed.). *Hordiivskiy mohyl'nyk*. Vinnytsia: VOKM, s. 7-113.

Berezanskaya, S. S., Lobai B. I. 1987. *Otchyot o raskopkakh mogilnika epokhy bronzy u s. Gordeevka Trostyanetskogo r-na Vinnitskoi obl.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1987/6.

Berezanskaya, S. S., Lobai, B. I. 1988. *Otchyot o raskopkakh mogilnika epokhy bronzy u s. Gordeevka Trostyanetskogo r-na Vinnitskoi obl. v 1988 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1988/5.

Berezanska, S. S., Lobai, B. I. 1994. Kurhannyi mohyl'nyk bronzovoi doby poblyzu s. Hordiivka na Pivdennomu Buzi (poperednie povidomlennia). *Arkheolohiia*, 4, s. 148-153.

Berezanskaya, S. S., Samoliuk, V. A. 1999. *Otchyot o raskopkakh kurganoobraznoi nasipi tshynetskoï kultury bliz g. Netishin Khmel'nitskoi oblasti v 1999 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1999/64.

Berezanskaya, S. S., Samoliuk, V. A. 2002. *Otchyot o raskopkakh kurgannoi nasipi IX v urochishche «Kazatskie Mogily» v okrestnostyakh g. Netishin Slavutskogo r-na Rovenskoi obl. v 2002 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2002/21.

Berezanskaya, S. S., Samoliuk, V. A. 2003. *Otchyot o raskopkakh, provedyonnykh v 2003 godu v okrestnostyakh g. Netishin Slavutskogo r-na Khmel'nitskoi obl.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2003/216.

Berezanskaya, S. S., Samoliuk, V. A. 2004. *Otchyot o raskopkakh v 2004 godu v okrestnostyakh s. Polyan Slavutskogo raiona Rovenskoi oblasti.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2004/167.

Berezanska, S. S., Titenko, H. T. 1954. Novi rozkopky pamiatok bilohrudivskoho typu. *Arkheolohiia*, IX, s. 119-132.

Bobrinskii, A. A. 1887. *Kurgani i sluchainie arkheologicheskie nakhodki bliz Smeli*. 1. Sankt-Peterburg: Tipografiya M. M. Stasyulevicha.

Bobrinskii, A. A. 1901. *Kurgani i sluchainie arkheologicheskie nakhodki bliz Smeli*. 3. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.

Bondar, M. M. 1972. Doslidzhennia Kanivskoi kompleksnoi yekspeditsii. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini v 1969 r.*, s. 87-90.

Vanchugov, V. P. 2008. Drevneishie fibuli Severnogo Prichernomorya. In: Papuci-Wladyka, E. (ed.). *Pontika 2006: Recent Research in Northern Black Sea Coast Greek Colonies*. Krakow: Jagiellonian University, s. 205-219.

Vasina, Z. 2003. *Ukrainskyi litopys ubrannya*. 1. Kyiv: Mystetstvo.

Vynokur, Y., Hutsal, A., Mehei, V. 1995. Doslidzhennia kurhaniv doby bronzy u seli Dorohoshchi na Volyni. *Zapysky naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, CCXXXV, s. 433-465.

Gamchenko, S. S. 1924. *Raskopki 1924 g. na Volini Sergeya Gamchenka*. NA IA NAN Ukrainy, fond S. S. Hamchenka, N 46-48.

Goncharov, V. K. 1963. Luka-Raikovetskaya. *Materiali i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 108, s. 283-315.

Hoshko, T. Yu. 2011. *Metaloobrobka u naselennia Pravoberezhnoi Lisostepovoi Ukrainy za doby piznoi bronzy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Hoshko, T., Manichev, V., Prymachenko, V., Bondarenko, I. 2009. Doslidzhennia kolorovoho metalu doby piznoi bronzy z terytorii Pravoberezhnoi lisostepovoi Ukrainy. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Vzaimozv'iazky kultur epokh bronzy i rannoho zaliza na terytorii Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha, s. 99-118.

Dergachyov, V. A. 1986. *Moldaviya i sosednie territorii v epokhu bronzy (analiz i kharakteristika kulturnykh grupp)*. Kishinev: Shtiintsa.

Dode, Z. V. 2005. Kostyum kak reprezentatsiya istoriko-kulturnoi realnosti: k voprosu o metode issledovaniya. *Strukturno-semioticheskie issledovaniya v arkheologii*, 2, s. 305-330.

Ilchyshyn, V. V. 2016. Komarivskiy horyzont bahatosharovoho kurhannoho mohyl'nyka Kordyshiv VIII na Shumshchyni. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 20, s. 259-272.

- Ilkiv, M. V. 2010. Novi znakhidky epokhy bronzy na Bukovyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 43-49.
- Kashuba, M. T. 2011. Rannaya fibula iz poseleniya kobanskoi kulturi Zmeiskoe i severopontiiskie smichkovie fibuli XI—X vv. do n. e. In: Mamaev, Kh. M. (ed.). *Voprosi drevnei i srednevekovoi arkheologii Kavkaza*. Moskva: IA RAN, s. 61-78.
- Klochko, V. I. 1994. Metallurgicheskoe proizvodstvo v eneolite — bronzovom veke. In: Chernyakov, I. T. (ed.). *Remeslo epokhi eneolita—bronzi na Ukraine*. Kiev: Naukova dumka, s. 96-132.
- Klochko, V. I. 2006. *Ozbroyennya ta viiskova sprava davnoho naselennya Ukrainy (5000—900 rr. do R. Kh)*. Kyiv: ArtEk.
- Klochko, V. I. 2011a. Buzkyi torhovelnii shliakh. In: Klochko, V. I. (ed.). *Hordiivskyi mohylnyk*. Vinnytsia: VOKM, 114-132.
- Klochko, V. I. 2011b. Novi znakhidky rechei ta kompleksiv hordiivskoho typu na Vinnychyni. In: Klochko, V. I. (ed.). *Hordiivskyi mohylnyk*. Vinnytsia: VOKM, 250-258.
- Klochko, L. S. 1998. Zhenskyi kostium v Pravoberezhnoi Ukraini po materialam ukrasheniya tshynetskoj y komarovskoi kultur. In: Kosko, A., Czebreszuk, J. (eds.). *«Trzciniec» — system kulturowy czy interkulturowy proces*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, s. 329-336.
- Klochko, L. S., Vasyna, Z. O. 2011. Rekonstruktsiia zhinochoho vbrannia za znakhidkami v pokhovanniakh Hordiivskoho mohylnyka. In: Klochko, V. I. (ed.). *Hordiivskyi mohylnyk*. Vinnytsia: VOKM, s. 237-249.
- Kovpanenko, H. T., Rychkov, M. O. 2004. Kurhany doby bronzy na pivdni Kyivshchyni. *Arkheolohiia*, 1, s. 60-75.
- Kozenkova, V. I. 1982. *Tipologiya i khronologicheskaya klassifikatsiya predmetov kobanskoi kulturi. Vostochnii variant*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, V2-5, vyp. 3. Moskva: Nauka.
- Kozenkova, V. I. 1989. *Kobanskaya kultura. Zapadnii variant*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, V2-6, vyp. 3. Moskva: Nauka.
- Kozenkova, V. I. 1998. *Materialnaya osnova bita kobanskikh plemyon. Zapadnii variant*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, V2-5, tom 5. Moskva: Nauka.
- Kozlovskaya, V. 1930. Bronzovi prykrasy z davnoho pokhovannia na tereni zapovidnyka im. akad. Zabolotnoho (s. Chobotarka, Tulchynskoi okr.). *Khronika arkheolohii ta mystetstva*, 2, s. 31-34.
- Konduktorova, T. S. 1979. Antropologicheskii tip lyudei komarovsko-tshynetskoj kulturi Ukraini. *Voprosi antropologii*, 62, s. 44-60.
- Kruts, S. I., Litvinova, L. V. 1994. Antropologicheskie materialy iz pogrebenii belogradovskoi kulturi. In: Yarovoi, Ye. V. (ed.). *Drevneishie obshchnosti zemledeltsev i skotovodov Severnogo Prichernomor'ya. V tys. do n. e. — V v. n. e.* Tiraspol: Arkheologiya, s. 124-125.
- Krushelnitska, L. I. 1985. *Vzaimozv'язky naselennia Prykarpattia i Volyni z plemenamy Shchidnoi i Tsentralnoi Yevropy (rubizh epokhy bronzy i zaliza)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kupriyanova, Ye. V. 2008. *Ten zhenshchiny: zhenskii kostyum epokhy bronzy kak «tekst» (po materialam nekropolei Yuzhnogo Zauralya i Kazakhstana)*. Chelyabinsk: Avto Graf.
- Kurinnyi, P. 1926. Doslidzhennia Bilohrudivskoho mohylnyka. *Korotke zvidomlennia Vseukrainskoho arkheolohichnoho komitetu za arkheolohichni doslidy roku 1925*, s. 74—80.
- Kushtan, D. P. 2013. *Pivden Lisostepovoho Podniprov'ia za doby piznoi bronzy*. Arkheolohichniy almanakh, 29. Donetsk: Donbas.
- Kushtan, D. P. 2020. Shche raz pro Starosil'skyi skarb doby piznoi bronzy z Cherkashchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (37), s. 340-347.
- Lahodovska, O. F. 1948. Voitsekhivskyi mohylnyk bronzovoi doby na Volyni. *Arkheolohiia*, II, s. 62-77.
- Lahodovska, O. F., Zakharuk, Yu. M. 1956. Novi doslidzhennia Voitsekhivskoho mohylnyka. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, VI, s. 69-74.
- Litvinova, L. V. 2001. Naselenie Srednego Podneprov'ia v epokhu pozdnei bronzy (po materialam mogilnika Malopolovetskoe-3). In: Lysenko, S. D. (ed.). *Etnokulturni protsesy u Serednomu Podniprovi za materialamy arkheolohichnykh doslidzhen*. Kyiv: Tovarystvo «Znannia» Ukrainy, s. 10-12.
- Lytvinova, L. V. 2011. Paleoantropologicheskie materialy z Hordiivskoho mohylnyka. In: Klochko, V. I. (ed.). *Hordiivskyi mohylnyk*. Vinnytsia: VOKM, s. 259-269.
- Litvinova, L. V., Lysenko, S. D. 2012. Novii antropologicheskii material iz Voitsekhovskogo mogilnika. In: Alyokshin, V. A. (ed.). *Kulturi stepnoi Yevrazii i ikh vzaimodeistvie s drevnimi tsivilizatsiyami*. 1. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, Periferiya, s. 94-97.
- Lobai, B. I. 1986. *Nauchnii otchyot o rabote arkheologicheskoi ekspeditsii Vinnitskogo kraevedcheskogo muzeya v 1986 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, № 1986/147.
- Lysenko, S. D. 1999. Do rekonstruktsii zhinochoho vbrannia starodavnoho naselennia kraiu doby bronzy (za materialamy rozkopok mohylnyka Malopolovetskoe-3). *Pres-muzei*, 8—9, s. 93-95.
- Lysenko, S. D. 2005a. Dlinnie plastini okovki epokhi pozdnei bronzy. Kliuchnieva, I. M. (ed.). *Problemy doslidzhenia pamiatok arkheolohii Shchidnoi Ukrainy*. Kyiv: Shliakh, s. 101-103.
- Lysenko, S. D. 2005b. Absolyutnaya khronologiya vostochnogo massiva tshynetskoj kulturnoi kruga. In: Vasilenko, A. I. (ed.). *Problemy epokhy bronzy Velikoi Step'i*. Lugansk: Globus, s. 37-60.
- Lysenko, S. D. 2007. Dinamika razvitiya tshynetskoj kulturnoi kruga na granitse Pravoberezhnoi lesostepi i Polesya. In: Bakalarska, L. (ed.). *Wspylnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski*. Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, s. 341-389.
- Lysenko, S. D. 2012. Tshynetskiy kulturnii krug i problemi perekhoda k rannemu zheleznomu veku v Severnoi Ukraini. *Rossiiskii arkheologicheskii yezhegodnik*, 2, s. 263-275.
- Lysenko, S. D. 2013. Tshynetske kulturne kolo. In: Smolii, V. A. (ed.). *Entsyklopediia Istorii Ukrainy: u 10 tomakh*. 10: T—Ia. Kyiv: Naukova dumka, s. 188-190.
- Lysenko, S. D. 2015a. Mogilnik Kozarovich epokhi pozdnei bronzy. In: Diachenko, O. V. (ed.). *Kukuten-trypil'skyi kulturnyi kompleks ta yoho susidy*. Lviv: Astroliabii, s. 463-474.
- Lysenko, S. D. 2015b. K voprosu o kulturnoi prynadlezhnosti Gordeevskogo mogilnika. *Stratum plus*, 2, s. 207-230.
- Lysenko, S. D. 2015c. Demembratsiya v pogrebalnom obryade komarovskoi kulturi. In: Tokareva, Ye. P. (ed.). *Drevnie kulti, obryadi, ritualy: pamyatniki i praktiki. Sbornik nauchnikh statei*. I. Zimovniki: Zimovnikovskii kraevedcheskii muzei, s. 74-100.
- Lysenko, S. D. 2017. Tshynetskiy kulturnii krug — svyazuyushchee zveno mezhdu Baltiiskim i Chernomorskim regionami v epokhu pozdnei bronzy (2 tis. do n. e.). *Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Krima*, 9, s. 23-66.
- Lysenko, S. D. 2019. Materialy komarovskoi i sosnitskoj kultur v ekspozitsii Arkheologicheskogo muzeya Instituta arkheologii NAN Ukraini. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (32), s. 49-62.
- Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2001. Issledovaniya na mogilnike Malopolovetskoe-3 v 2000 g. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1999—2000 rr.*, s. 147-159.
- Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2011. Vklad S. S. Gamchenko v izuchenie pamyatnikov tshynetskoj kulturnoi kruga. In: Platonova, N. I. (ed.). *Istoriya arkheologii: lichnosti i shkoly*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya, s. 217-230.
- Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2017. Kurganopodobnie vozvisheniya s territorii Voitsekhovskogo mogilnika (po rezul'tatam issledovaniy 2013 g.). *Novoe proshloe*, 4, s. 264-285.
- Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2018. Kurgannaya grupa 3 Voitsekhovskogo mogilnika (po rezul'tatam issledovaniy 2011—2012 gg.). In: Sinika, V. S., Rabinovich, R. A. (eds.). *Drevnosti. Issledovaniya. Problemy*. Kishinyov; Tiraspol: Stratum, s. 89-112.
- Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2021. Kompleks metalicheskikh izdelii zavershayushchego etapy epokhi pozdnei bronzy s territorii Voitsekhovskogo mogilnika. *Stratum plus*, 2, s. 339-360.
- Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2024. Spiralni pidvisky tshynetskoj kulturnoi kola typu Lubna—Chornohorodka. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (50), s. 40-53.
- Lysenko, S. D., Lysenko, S. S., Yakubenko, Ye. A. 2008. Bulavki-zhezli iz sobraniya Natsionalnogo muzeya istorii Ukraini. In: Savinov, D. G. (ed.). *Sluchainie nakhodki:*

khronologiya, atributatsiya, istoriko-kulturnii kontekst. Sankt-Peterburg: SPbGU, s. 61-65.

Lysenko, S. D., Lysenko, S. S., Didenko, S. V., Yakubenko, Ye. A. 2005. Bronzovie ukrasheniya epokhi pozdnei bronzi — nachala rannego zheleznoho veka iz fondov Natsionalnogo muzeia istorii Ukraini. Iv: Lysenko, S. D. (ed.). *Problemy arkheologii Serednoho Podniprov'ia*. Kyiv; Fastiv: FDKM, s. 152-200.

Lysenko S. D., Shklyarevskii Ye. I., Razumov S. N., Lysenko S. S. 2015. Kurgannii mogilnik komarovskoi kulturi u s. Bukovna (rezultati issledovaniia 2010—2013 gg.). *Materiali po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Kraina*, 7, s. 11-49.

Lysenko, S. S. 2002. Podveski belogrudovskogo tipa. In: Strokova, L. V. (eds.). *Muzeini chytannia (materialy naukovoi konferentsii, hruden 2001 r.)*. Kyiv: MIKU, s. 116-125.

Lysenko, S. S. 2003. K voprosu o rekonstruktsii pogrebal'nogo ubranstva epokhi pozdnei bronzi na territorii Ukraini. In: Shishlina, N. I. (ed.). *Chteniya, posvyashchennye 100-letiyu deyatelnosti Vasiliya Alekseevicha Gorodtsova v Gosudarstvennom Istoricheskom muzee*. 1. Moskva: GIM, s. 150-152.

Lysenko, S. S. 2005a. Ukrasheniya epokhi pozdnei bronzi Ukraini. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2003—2004 rr.*, s. 348-355.

Lysenko, S. S. 2005b. Grivni, brasleti i perstni so spiral'nimi shchitkami s territorii Ukraini. In: Vasilenko, A. I. (ed.). *Problemi epokhi bronzi Velikoi Stepi*. Lugansk: Globus, s. 25-36.

Lysenko, S. S. 2012. Rekonstruktsiya pogrebal'nogo ubranstva bronzovogo veka. In: Konvaliuk, N. V. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia na Kyivshchyni*. Trypillia: Kyivskiy oblasnyi arkheolohichnyi muzei, s. 21-30.

Lysenko, S. S. 2018. Bulavki s plastinchatoi golovkoi epokhi pozdnei bronzi s territorii Ukraini. In: Sinika, V. S., Rabinovich, R. A. (eds.). *Drevnosti. Issledovaniya. Problemi*. Kishinyov; Tiraspol: Stratum plus, 125-133.

Lysenko, S. S. 2021. *Ukrasheniya naseleniya Severnogo Prichernomorya epokhi pozdnei bronzi*. Kishinyov; Kiev: Stratum plus.

Lysenko, S. S., Lysenko, S. D. 2012. Eksperimentalnie issledovaniya brasletov i griven so spiral'nimi shchitkami dlya opredeleniya ikh mesta v ubranstve. In: Kliuchnieva, I. M. (ed.) *Problemy doslidzhennia pamiatok arkheologii Skhidnoi Ukrainy*. Luhansk: Luhanskyy oblasnyi kraieznavchyy muzei, s. 272-277.

Lysenko, S. S., Lysenko, S. D. 2014. Nekotorie aspekty rekonstruktsii drevnego kostyuma i ubranstva. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (13), s. 107-119.

Lysenko, S. S., Lysenko, S. D. 2015. Novii klad komarovskoi kulturi na Kievshchine. *Materiali po arkheologii Severnogo Prichernomorya*, 13, s. 195-206.

Lysenko, S. S., Lysenko, S. D. 2017. Eksperimentalnie issledovaniya sposoba nosheniya nekotorykh ukrashenii komarovskoi kulturi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22), s. 190-203.

Lysenko, S. S., Lysenko, S. D. 2018. Dvusprialnie fibuli komarovskoi kulturi. In: Bruyako, I. V. (ed.). *Narodi i kulturi Nizhnego Dunaya v Drevnosti*. Odessa: Irbis, s. 107-116.

Lysenko, S. S., Lysenko, S. D. 2019. Bulavki s petelchatoi golovkoi epokhi pozdnei bronzi. *Materiali po arkheologii Severnogo Prichernomorya*, 14, s. 161-181.

Makarevych, M. L. 1940. Arkheolohichni doslidzhennia v s. Bilyi Kamin. In: Yachmenov, M. I. (ed.). *Trypilska kultura*. I. Kyiv: AN URSS, s. 453-475.

Makarovich, P., Kochkin, I., Niebieshchanski, Ya., Romanishyn, Ya., Tsvalinski, M., Staniuk, R., Lieponka, H., Hildebrandt-Radke, I., Panakhyd, H., Boltryk, Yu., Rud, V., Vavrusievich, A., Tkachuk, T., Skshynietski, R., Bahyrych, Ts. 2016. *Katalog kurhannykh mohylnykh komarivskoi kultury v baseini Verkhnoho Dnistra (kolyshnie Stanislavskie voievodstvo)*. Poznan; Kyiv; Ivano-Frankivsk (elektronna knyha). URL: <https://jakubnowosad.com/katalogua/>. Data zvernennia 11.07.2023.

Markus, I., Okhrimenko, H. 2005. Paleometalevi vyroby. In: Okhrimenko, H. V. (ed.). *Arkheolohichna spadshchyna Yana Fittske*. Luts'k.: Volynska oblasna drukarnia, s. 315-345.

Markus, I. Ya., Okhrimenko, H. V. 2010. *Ozbroiennia ta znariaddia pratsi naselennia Zakhidnoi Volyni IV—II tys. do R. Kh. Navchalnyi posibnyk*. Luts'k.: Volynska oblasna drukarnia.

Okhrimenko, H., Markus, I. 2005. Pamiatky skhidnotshynetskoi kultury na Volyni. In: Okhrimenko, H. V. (ed.). *Arkheolohichna spadshchyna Yana Fittske*. Luts'k.: Volynska oblasna drukarnia, s. 448-486.

Panchenko, K. I. 2017. Doslidzhennia pamiatky skifskoho chasu bilia s. Zalomy na Kirovohradshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 335-339.

Petrenko, V. G. 1978. *Ukrasheniya Skifii VII—III vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D4-5. Moskva: Nauka.

Pyvovarov, S., Ilkiv, M. 2009. Novi znakhidky skar-biv epokhy bronzy — rannoho zaliza na terytorii Zakhidnoi Ukrainy. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Vzaimozv'iazky kultur epokhy bronzy i rannoho zaliza na terytorii Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Lviv: Instytut ukrainoznavstva im I. Kryp'iakevycha, s. 89-98.

Rabinovich, M. G. (ed.). 1986. *Drevnyaya odezhda narodov Vostochnoi Yevropy*. Moskva: Nauka.

Rudynskiy, M. Ya. 1928. Arkheolohichni zbirkky Poltavskoho muzeiu. In: Benderovskiy, V., Ryzhenko, Ya., Havrylenko, M. (eds.). *Zbirnyk prysviachenyi 35-richchu muzeiu*. I. Poltava: Poltavskiy derzhavnyi muzei im. V. H. Korolenka, s. 29-62.

Rybalova, V. D. 1961. K voprosu o khronologii nekotorykh grupp pamyatnikov epokhi bronzy i rannego zheleza na Ukraine. *Arkheologicheskii sbornik gosudarstvennogo Ermitazha*, 2, s. 9-25.

Svieshnikov, I. K. 1966. *Zvit z roboty Volynskoi arkheolohichnoi ekspeditsii v 1966 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1966/72.

Svieshnikov, I. K. 1967. *Zvit z roboty Zakhidno-podil'skoi arkheolohichnoi ekspeditsii v 1967 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1967/52.

Sveshnikov, I. K. 1968. Bogatie pogrebeniya komarovskoi kulturi u s. Ivanya Rovenskoj oblasti. *Sovetskaya arzeologiya*, 2, s. 159-168.

Svieshnikov, I. K. 1974. *Istoriia naselennia Peredkarpattia, Podillia i Volyni v kintsi III — na pochatku II tysiacholit-tia do nashoi ery*. Kyiv: Naukova dumka.

Sveshnikov, I. K. 1990. Srednii period bronzovogo veka Pri-karpattia i Volini. Tshinetsko-komarovskaya kultura. In: Chernish, A. P. (ed.). *Arkheologiya Prikarpatya, Volini i Zakarpattia (eneolit, bronza i rannee zhelezo)*. Kiev: Naukova dumka, s. 78-88.

Seheda, S. P. 2001. *Antropolohichni sklad ukrainskoho narodu: etnogenetichniy aspekt*. Kyiv: Vydavnytstvo im. Oleny Telihy.

Sinika, V. S., Telnov, N. P. 2018. Skifskii kurgan 116 pervoi polovini III v. do n. e. u s. Glinoe. In: Sinika, V. S., Rabinovich, R. A. (eds.). *Drevnosti. Issledovaniya. Problemi*. Kishinyov; Tiraspol: Stratum plus, s. 223-266.

Smirnov, Yu. A. 1997. *Morfologiya prednamerennogo pogrebeniya*. Moskva: Vostochnaya literatura.

Telegin, D. Ya. 1982. Staroselskii klad pozdnei bronzy iz Cherkasskoi oblasti. *Sovetskaya arkheologiya*, 1, s. 222-224.

Terenzhkin, A. I. 1957. Srednee Podneprove v nachale zheleznoho veka. *Sovetskaya arkheologiya*, 2, 47-63.

Terenzhkin, A. I. 1961. *Predskifskii period na Dneprovskom Pravoberezh'e*. Kiev: AN USSR.

Fitzke, Ya. 2005 (1938). Tsohorichni arkheolohichni doslidzhennia na Volyni. In: Okhrimenko, H. V. (ed.). *Arkheolohichna spadshchyna Yana Fitzke*. Luts'k.: Volynska oblasna drukarnia, 99-100.

Chernikh, Ye. N. 1976. *Drevnyaya metalloobrabotka na yugo-zapade SSSR*. Moskva: Nauka.

Shyshkin, R. H., Lysenko, S. D. 1996. Pokhovannia skhidnotshynetskoi kultury poblyzu s. Malopolovetske. *Arkheolohiia*, 1, s. 146-150.

Iahodynska M., Ilchyshyn V. 2020. Doslidzhennia mohylnyka bilia s. Kordyshev. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 274-277.

Yatsenko, S. A. 2006. *Kostyum drevnei Yevrazii: iranoya-zichnie narodi*. Moskva: Vostochnaya literatura.

Berezanskaja, S. S., Klocko, V. I. 1998. *Das Graberfeld von Hordehau. Archäologie in Eurasien*, 5. Rahden: Marie Leidorf.

Cavruc, V., Dumitroaia, G. (eds.) 2001. *Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România*. Piatra-Neamț: Constantin Matasă.

Cynkałowski, A. 1961. *Materialy do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Archeologiczne.

Fitzke, J. 1938. Tęgoroczne badania archeologiczne na Wołyniu. *Z otchłani wieków*, XIII, s. 125-128.

Florescu, M. 1970. Probleme de la civilization de Costisa a la lumiere du sântago de Borlesti. *Dacia*, 14, p. 51-81.

Gyrski, J., Lysenko, S., Makarowicz, P. 2003. Radiocarbon chronology of the Trzciniec Cultural Circle between the Vistula and Dnieper basins. *Baltic-pontic studies*, 12, p. 253-306.

Kirkor, A. H. 1878. Sprawozdanie i wykaz zabitków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1877. *Zbiór wiadomości do Antropologii krajowej*, II, s. 3-18.

Kostrzewski, J. 1924. Z badan nad osadnictwem wczesnej i srodkowej epoki bronzowej na ziemiach polskich. *Przegląd archeologiczny*, II, 2 (Rok 1923), s. 161-218.

Kostrzewski, J. 1927. Przyczynki do epoki brązowej na Wołyniu. *Przegląd archeologiczny*, III, 2 (Rok 1926), s. 111-115.

Kozłowski, L. 1928. *Wczesna, starsza i spodka epoka brązu w Polsce*. Lwow: Towarzystwo Naukowe we Lwowie.

Makarowicz, P. 2010. *Trzciniecki krąg kulturowy — wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznań: wydawnictwo Poznańskie.

Makarowicz, P. 2019. Dom zmarłych z kurhanu 6 w Bukivnej. Z badan nad architekturą podkurhanową w gornodniestrzańskiej enklawie kultury komarowskiej. W: Szmyt, M. (ed.). *Vir Bimaris. Od kujawskiego matecznika do stepów nadczarnomorskich*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, s. 737-753.

Makarowicz P., Lysenko S. D., Koćkin I. T. 2013. Kurhany z epoki brązu nad Górnym Dniestrem — polsko-ukraińskie projekty badawcze. *Folia praehistorika poznaniensia*, XVIII, s. 151-176.

Makarowicz, P., Goslar, T., Niebieszczański, J., Cwaliński, M., Kochkin, I. T., Romaniszyn, J., Lysenko, S. D., Ważny, T. 2018. Middle Bronze Age societies and barrow line chronology. A case study from the Bukivna «necropolis», Upper Dniester Basin, Ukraine. *Journal of Archaeological Science*, 95, July 2018, p. 40-51.

Makarowicz, P., Goslar, T., Szczepanek, A., Yahodynska, M., Ilchyshyn, V., Kozak, A., Romaniszyn, J., Niebieszczański, J., Rud, V., Pospieszny, L. 2024. Barrow Necropolis from the 3rd and 2nd Millennia BC in Western Ukraine. A Bayesian Modeling and Isotopic Study. *Radiocarbon*, 2, p. 326-340.

Miśkiewicz, J. 1978. Kultura Trzciniecka. In: Hensel, W. (ed.). *Prahistoria Ziemi Polskiej*. III. Wrocław: Warszawa; Kraków; Gdańsk: PAN, s. 173-196.

Mozsolics, A. 1967. *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonta von Hajdusömson und Kosziderpodlós*. Budapest: Akadémiai kiadó.

Müller-Karpe, H. 1980. *Bronzezeit (Dritter teilband, tafeln)*. Handbuch der vorgeschichte IV. München: C. H. Beck.

Petrescu-Dîmbovița, M. 1977. *Depozitele de bronzuri din România*. București: Academia Republicii Socialiste România.

Rogozińska, R. 1959. Cmentarzysko kultury komarowskiej w Bukowni. *Materialy Archeologiczne*, I, s. 97-114.

Siwkówna, I. 1938. Tymczasowe wyniki badań terenowych w Bukowni, pow. Tłumacki. *Z otchłani wieków*, XIII, s. 67-70.

Sulimirski T. 1936. Cmentarzysko kurkhanowe w Komarowie koło Halicza i kultura komarowska. *Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności*, XLI, 9, s. 273-277.

Sulimirski, T. 1968. *Cordé ware and globular amphorae North-East of the Carpathians*. London: Athlone.

Swieszniak, I. K. 1967. Kultura komarowska. *Archeologia Polski*, 12, 1, s. 39-107.

Węgrzynowicz, T. 2001. *Zabytki z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Ukrainy i Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie*. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie.

Wels-Weyrauch, U. 1978. *Die Anhänger und Halsringe in Südwestdeutschland und Nordbayern*. Prahistorische Bronzefunde, XI, 1. München: C. H. Beck.

Wels-Weyrauch, U. 1991. *Die Anhänger in Südbayern*. Prahistorische Bronzefunde, XI, 5. Stuttgart: F. Steiner.

S. D. Lysenko, S. S. Lysenko

SOURCES FOR THE RECONSTRUCTION OF ADORNMENTS OF THE PEOPLE OF KOMARIV CULTURE

The currently available materials do not allow us to reconstruct the clothing of the people of Komariv culture even hypothetically that does not exclude the possibility of searching the common features of the costume complex and the elements of decoration. The sources of such constructions are mutual occurrence of the adornments in closed assemblages (burials, hoards), its location relative to the skeleton, analysis of the adornments parameters and empirical research.

Comparative rareness of metal decorations in Komariv culture burials, the absence of local sources of raw materials for their production allow us to consider the presence of adornments in burials, especially of such metal-consuming, as pins, bracelets, neck torques, as elements of the festive (wedding, funeral?) decoration of the persons of high social status / rank.

A full set of festive decorations of the northern groups of Komariv culture includes a pin, neck torques and bracelet/bracelets. The most stable combination of large adornments one can observe in Volhynia and Kyiv-Cherkasy groups: pin, neck torques, a pair of multi spiral bracelets (on the wrist) and a pair of bracelets with spiral shields (on the shoulders?) (Ivanina, Kordyshiv, Malopolovetske). In the Galitsia group the bracelets with spiral shields have not been found, the place of multi spiral bracelets is occupied by massive casted bracelets. In this case the festiveness of the complex is emphasized by additional use of three more categories of little adornments (Komariv).

Unlike the main body of forest-steppe Comarovo culture groups, the elite burials of Podillia group create a feeling of «festiveness» of decoration due to using the large number of small adornments, first of all the rings-pendants, pendants and necklaces from amber beads (Hordiivka), which replaced the neck torques (Bar).

Keywords: Late Bronze Age, Trzciniec Cultural Cycle, Komariv Culture, accessories.

Одержано 21.10.2024

ЛИСЕНКО Світлана Станіславівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Svitlana LYSENKO, PhD, Senior Researcher, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-6713-6074,
e-mail: sspssl2000@gmail.com.

ЛИСЕНКО Сергій Дмитрович, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Sergiy LYSENKO, PhD, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9624-0364,
e-mail: suraganga1@gmail.com.

О. Вотякова

АНАЛІЗ ШАРАНТСЬКИХ ІНДУСТРІЙ ЗАКАРПАТТЯ

На цьому етапі дослідження проаналізовано дані щодо стратиграфії та хронології шарантських індустрій Закарпаття, виконано всебічне техніко-типологічне вивчення їх кам'яних колекцій. Викладено результати порівняльного аналізу отриманої інформації у регіональному контексті з метою визначення їхньої хронології та техніко-типологічної специфіки.

Ключові слова: середній палеоліт, стратиграфія, індустрія, Кіна.

Вступ. У контексті середнього палеоліту Закарпаття Л. В. Кулаковська вперше визначила індустрію шару II стоянки Королево як шарантську (2001, с. 10). В подальшому до «Закарпатського шаранту» віднесено матеріали стоянки Рубань, комплексу II Малого Раковця IV, розкопу II Королево II (Kulakovska, Usik 2011, р. 136). Деякі шарантські риси зафіксовані в зібраннях Рокосовських місцезнаходжень (Вотякова 2012, с. 27). Згодом був виконаний детальний комплексний аналіз цих колекцій з метою визначення їхньої гомогенності, хронології, техніко-типологічної специфіки та перевірки їх відповідності критеріям визначення шаранту типу Кіна (Вотякова 2012; 2015; 2022; 2024). На сучасному етапі дослідження шарантські комплекси типу Кіна виокремлюють за специфікою розколювання, морфологією заготовки та типом ретуші. Вони репрезентовані нелевалуазькими, непластинчатими, нефасетованими індустріями, колекції знарядь яких характеризуються переважанням однобічних скребел, передусім повздовжніх і поперечних опуклих, робочий край яких оформлений ретушню Кіна. В технологічному плані такі комплекси демонструють радіальний, «доль-

ковий» та типу «Кіна» прийоми розколювання. Всі вони направлені на отримання переважно коротких і широких, трикутних у перетині відщепів, здебільшого з природною спинкою (Bourguignon 1997; Geneste 1991; Geneste et al. 1997; Turq 1992). Отже, критерії виділення шаранту типу Кіна мають комплексний характер і складаються з типологічних, технологічних та статистичних характеристик, а ідентифікація їх потребує детального технологічного аналізу, тому вони можуть застосовуватись тільки для гомогенних і статистично повноцінних комплексів.

Матеріали і методи. Шарантські індустрії Закарпаття були послідовно опрацьовані за єдиною методикою, яка враховує специфіку дослідження регіону та стоянок і базується на комплексному підході до вивчення середньопалеолітичних пам'яток у геоархеологічному та техніко-типологічному контекстах. Для визначення хронології та гомогенності колекцій проаналізовано умови залягання матеріалів, основні методи та етапи дослідження стратиграфії стоянок. Зібрання кам'яних виробів вивчено за допомогою класифікації, статистичного та технологічного аналізу, а також ремонту (Вотякова 2015, с. 22—23; 2017, с. 20—21).

У процесі дослідження встановлено, що дві колекції не гомогенні і не придатні для подальшого порівняльного аналізу. Рокосовські місцезнаходження представлені нечисленними зібраннями різночасових підйомних матеріалів, які важко диференціювати як в хронологічному, так і в техніко-типологічному аспектах. Тому не має підстав стверджувати, що наявні в них поодинокі знаряддя, оформлені ретушню, подібною до Кіна, мають безпосередній зв'язок із шарантськими індустріями

(Вотякова 2012). Стратиграфічна позиція матеріалів розкопу II стоянки Королево II за детального вивчення також виявилась порушеною. Невелика кількість артефактів у колекції та домішка верхнього палеоліту ускладнили культурно-хронологічну інтерпретацію цього комплексу (Вотякова 2019).

Через це основна увага була зосереджена на трьох стоянках зі збереженим культурним шаром: Королево шар II, Рубань, Малий Раковець IV комплекс II. Було здійснено порівняльний аналіз результатів дослідження їхніх колекцій, що включають інформацію про умови залягання, збереженість, хронологію та природно-кліматичні обставини формування культурного шару, а також результати техніко-типологічного аналізу колекцій. Окрему увагу приділено особливостям використання сировини, деталізації технологічних аспектів розколювання та виготовлення знарядь.

Геостратиграфічні, хронологічні та палеокліматичні інтерпретації. Шарантські пам'ятки Закарпаття локалізуються в радіусі 8 км, утворюючи умовну лінію, орієнтовану по осі південь — північ на високих плейстоценових терасах обох берегів р. Тиса (рис. 1). Південна група, Королівські стоянки та Рубань, розташована на лівому березі, в межах Верхньотиської улоговини, яка оточена з обох сторін хребтами Вигорлат-Гутинського вулканічного гірського масиву. Унаслідок таких топографічних умов ця територія має своєрідний мікроклімат та є однією з найтепліших частин Закарпаття з дуже високою річною кількістю опадів — до 1000—1500 мм (Gerasimenko et al. 2019, p. 277). На правому березі з півночі її обмежують передгір'я хребта Великий Шолес, де знаходяться Рокосовські місцезнаходження та стоянка Малий Раковець IV (рис. 1). Відповідно вони мають вищі позиції ніж лівобережні пам'ятки. Саме це негативно вплинуло на стан збереженості археологічних шарів, які зруйнувались у результаті інтенсивних денудаційних процесів на Рокосовських місцезнаходженнях повністю, а на Малому Раковці IV — частково з відповідним скороченням потужності плейстоценових відкладів, що стало причиною виникнення кількох інтерпретацій його залягання (Гладилин и др. 1990; Рижов 1995; 1997; 2003; 2004; Рижов та ін. 2006; Sitlivyj, Ryzov 1992; Вотякова 2022). Враховуючи регіональні особливості ґрунтоутворення, зокрема активні процеси трансформації неґрунтових відкладів, накопичених під час плейстоценових холодних фаз (Gerasimenko et al. 2019, p. 288), вірогіднішим видається перший варіант опису стратиграфії II комплексу Малого Раковця IV. Відповідно до нього, артефакти локалізуються в нижній частині суглинку та на контакті з прилуцьким горизонтом (Гладилин и др. 1990, с. 18).

Перспективнішою в контексті умов залягання культурного шару виглядає південна група

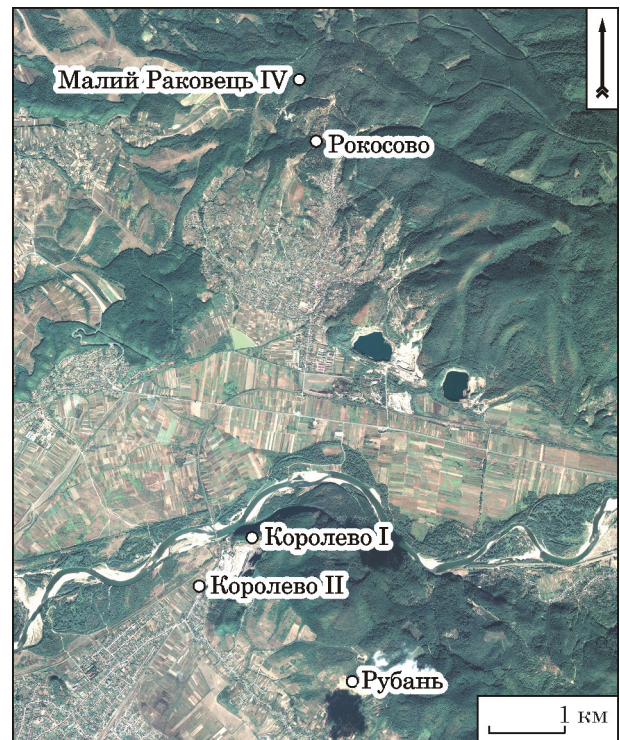

Рис. 1. Шарантські пам'ятки Закарпаття, вид з космосу

Fig. 1. Charentes sites of Transcarpathia, view from space

пам'яток. Поміж них тільки на ділянці розкопу II та шурфу 1 стоянки Королево II відклади були зруйновані локальними ерозійно-схилувими процесами (Вотякова 2015). На Королево та Рубані матеріали зафіксовані у первинній позиції залягання, а потужність розрізів дає змогу визначити їх місце в хроностратиграфічній послідовності. Опис локалізації археологічного шару на обох стоянках свідчить про схожі умови залягання. Так, на стоянці Королево шар II фіксується в нижній частині суглинку на контакті з викопним ґрунтом останнього міжльодовиків'я (Гладилин, Солдатенко 1975, с. 8—9), а в Рубані — у верхів'ях перехідного горизонту від прилуцького до удайського етапів, який корелює з верхом вищезазначеного викопного ґрунту (Gerasimenko et al. 2019, p. 286).

Отже, стоянки: Королево, Рубань і Малий Раковець IV мають збережений культурний шар і можуть бути одночасовими або дуже близькими за часом існування в період від фінальної стадії прилуцького (pl_{3c}) до удайського етапів, цебто в хронологічному відрізьку від MIS 5a до MIS 4 (74—40 тис. років тому). Реконструкція регіональних палеокліматичних умов цього часу зроблена Н. П. Герасименко на основі кореляції розрізів Рубані і Сокирниць та дослідження пилку останньої з урахуванням місцевих палеоекологічних особливостей Верхньотиської улоговини (Gerasimenko et al. 2019). Як зазначає дослідниця, на останній фазі формування прилуцького ґрунту (pl_{3c}) клі-

мат був типово бореальний, його педологічні і ґрунтові характеристики співпадають з верхами відповідного ґрунту в Королеві, аналіз яких виконано раніше (Адаменко та ін. 1989, с. 10—11; Пашкевич 1984, с. 4; Gerasimenko et al. 2019, р. 286). У ландшафтах переважали змішані ліси, які складались переважно з сосни (включаючи кам'яну сосну), ялиці та модрина. Заплавні ліси утворювала вільха, а ґрунтовий покрив складався з папоротей і мохів. Цей період був прохолоднішим та сухішим за попередній, унаслідок чого у відкладах утворились численні марганцеві конкреції та плівки (Gerasimenko et al. 2019, р. 286, 288). Подальше похолодання відбувалось під час удаю (клімат став більш континентальним). На підніжжях гір панували осоко-злакові лугові ландшафти, які відповідають сучасним субальпійським поясам Карпат, з включенням степових елементів, зокрема лободових та різнотрав'я, а також папоротей на схилах терас (Герасименко 2006, с. 141; Gerasimenko et al. 2019, р. 287). У заплавах місцями росла вільха, верба, соснове криволісся та сфагнум. Про перигляціальний характер клімату свідчить розповсюдження чагарникових беріз і розвиток сезонних кріогенних процесів (Gerasimenko et al. 2019, р. 287). Найсуворішими умовами вирізняється фінальна стадія цього етапу — зникають дерева та різнотрав'я (Герасименко 2006, с. 141). Отже, шарантські індустрії в Закарпатті з'являються на початку періоду довгострокового вюрмського похолодання з тенденцією до погіршення погодних умов. Можна припустити, що саме ці кліматичні зміни стали поштовхом для приходу сюди давнього населення, яке приваблювала територія Верхньотиської улоговини м'якшими мікрокліматичними умовами передгір'я.

Техніко-типологічні характеристики та кореляція моделі експлуатації кам'яної сировини. Ураховуючи все вищезазначене з приводу гомогенності розглянутих колекцій, до подальшого порівняльного аналізу результатів техніко-типологічного дослідження були залучені колекції трьох стоянок зі збереженим культурним шаром. Найбільше розкопано площі в Малому Раковці IV — 208 м², менше в Рубані — 126 м², найменше в Королеві — 60 м². Але насиченість шарів артефактами у них сут-

тєво відмінна. Найбільшу кількість — 66 знахідок на квадратний метр зафіксовано у Королеві, в Малому Раковці IV втричі менше — 22, а в Рубані показники мінімальні — 7. Вірогідно, вони можуть фіксувати три ступеня інтенсивності використання стоянок давніми мешканцями.

У колекціях наявні різні типи галькової та вулканічної сировини (табл. 1). Проте використовували її однаково. Під час обробки завжди надавали перевагу місцевій сировині, родовища якої наявні поблизу стоянки або на її території. В Королеві — андезит (гіалодацит), в Малому Раковці IV — обсидіан III, в Рубані — кременистий пісковик (Усик та ін. 2014; Rácz 2013; Вотякова та ін. 2023). Різною мірою кварц, кварцит (кременистий пісковик) та сланець галькового походження наявний у всіх зібраннях (табл. 1).

Загалом до аналізу було залучено 7738 артефактів, найбільша колекція зібрана з шару II Королево (табл. 2). Нагадаємо, що кількість виробів комплексу II стоянки Малий Раковець IV, досліджена в роботі, складає 70 % від опублікованої в науковій літературі (Вотякова 2022, табл. 1, с. 132).

За результатами структурного аналізу зібраних визначено, що відсоткові співвідношення різних категорій артефактів у всіх трьох колекціях досить близькі і демонструють повний цикл обробки кам'яної сировини та виготовлення знарядь праці (табл. 2). Показники, що враховують пренуклеуси, нуклеуси та їхні фрагменти разом, не сильно різні та становлять приблизно 6 %. Невелика перевага цілих ядер над фрагментами в Рубані відображає лише збільшення кількості цілих виробів, відновлених у результаті ремонту з фрагментів. Відношення цих категорій до заготовок, ураховуючи знаряддя, в Королеві та Рубані мають невелику різницю — 10,3 та 10,6 відповідно.

У Рубані на 2 % більше знарядь, ніж у Королеві, що також спостерігається в їх співвідношенні до нуклеусів — 1,4 та 1,1. Це можна пояснити специфікою виробничого комплексу, зафіксованого на стоянці, який складався з двох зон: активного розколювання сировини та використання знарядь праці (Вотякова 2024). Водночас слід враховувати високу інтенсивність

Таблиця 1. Типи сировини шарантських індустрій Закарпаття, частка, %

Table 1. Types of raw materials of Charentian industries of Transcarpathia in percentage

Сировина	Андезит (гіалодацит)	Обсидіан	Кварцит (кременистий пісковик)	Кварц	Сланець	Пісковик	Кремений аргіліт	Кремій
Королево I, ш. II	85,3	0,15	10,99	0,22	0,25	1,49	1,6	—
Рубань	—	—	97,21	0,33	1,56	—	0,9	—
Малий Раковець IV, к. II	0,41	94,69	3,45	—	0,31	1,03	—	0,11

Таблиця 2. Структура колекцій шарантських індустрій Закарпаття
Table 2. Structure of collections of Charentian industries of Transcarpathia

Категорія	Королево I, ш. II		Рубань		Малий Раковець IV, к. II	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Пренуклеус	10	0,25	2	0,22	5	0,17
Нуклеус	159	4,03	44	4,91	88	3,04
Фрагмент нуклеуса	89	2,26	14	1,56	76	2,62
Відщеп	2357	59,78	523	58,37	1257	43,36
Пластина	95	2,41	11	1,23	26	0,9
Фрагмент сколу невизначений	118	2,99	61	6,81	337	11,62
Луска	762	19,33	123	13,73	932	32,15
Знаряддя	285	7,23	82	9,15	90	3,1
Відбійник	36	0,91	1	0,11	9	0,31
Ретушер	2	0,05	1	0,11	4	0,14
Уламок	19	0,48	20	2,23	12	0,41
Фрагмент гальки зі слідами розколювання	8	0,2	9	1,01	48	1,66
Галька	3	0,08	5	0,56	15	0,52
Разом	3943	100,00	896	100,00	2899	100,00

Таблиця 3. Шарантські індустрії Закарпаття. Нуклеуси
Table 3. Charentian industries of Transcarpathia: cores

Тип	Королево I, ш. II		Рубань		Малий Раковець IV, к. II	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Радіальний	139	80	16	36	25	29
Конвергентний	1	1	—	—	5	6
Ортогональний	5	3	9	20	17	19
Поперечний	3	2	—	—	10	11
Біпоперечний	1	1	1	2	5	6
Поздовжній	6	3	2	5	5	6
Підперехресний	2	1	10	23	5	6
Однонаправлений	2	1	1	2	10	11
Комбева	15	8	3	7	3	3
Безсистемний	—	—	2	5	3	3
Разом	174	100	44	100	88	100

кам'яного виробництва в Королеві, у результаті якої знаряддя частіше переоформлювали і використовували як нуклеуси, ніж на інших двох пам'ятках. Також у цій добірці 41 % нуклеусів виготовлено на відщепах, на відміну від 24 % у Малому Раковці IV та 16 % в Рубані. Ця різниця зумовлена впливом сировини, а саме її морфології, на перший етап розколювання. У Королеві масивні брили андезиту спочатку розколювали на менші заготовки, які потім використовували як нуклеуси для подальшої експлуатації (рис. 2: 1; 3: 1). У Малому Раковці IV вулканічні бомби обсидіану переважно мали менші розміри, відповідно, відсоток нуклеусів на відщепах зменшується вдвічі (рис. 2: 4; 3: 3). У Рубані їхній відсоток мінімальний, оскільки основна сировина — гальки — дуже рідко була масив-

ною, переважно значно меншою за розмірами, ніж вулканічна. Проте, коли траплялись гальки дуже великого розміру, їх попередньо також розколювали на відщепи (рис. 2: 2, 3; 3: 2). Огранка ядер демонструє превалювання радіальної в усіх добірках (табл. 3), відповідні нуклеуси в колекціях представлені виразними екземплярами (рис. 4; 5). До того ж, у Королеві воно домінує, але з них 37 % — це напіврадіальні ядра, з яких третина має огранку, близьку до ортогональної (рис. 3: 1). Зауважимо, що в колекції Рубані морфологію підперехресних ядер визначає не стільки техніка розколювання, скільки первинна форма заготовок — чотирикутних гальок, експлуатація яких, як і радіальних, відбувалась від країв до центру, уздовж усього периметру (рис. 6). Отже, в Рубані і Королеві

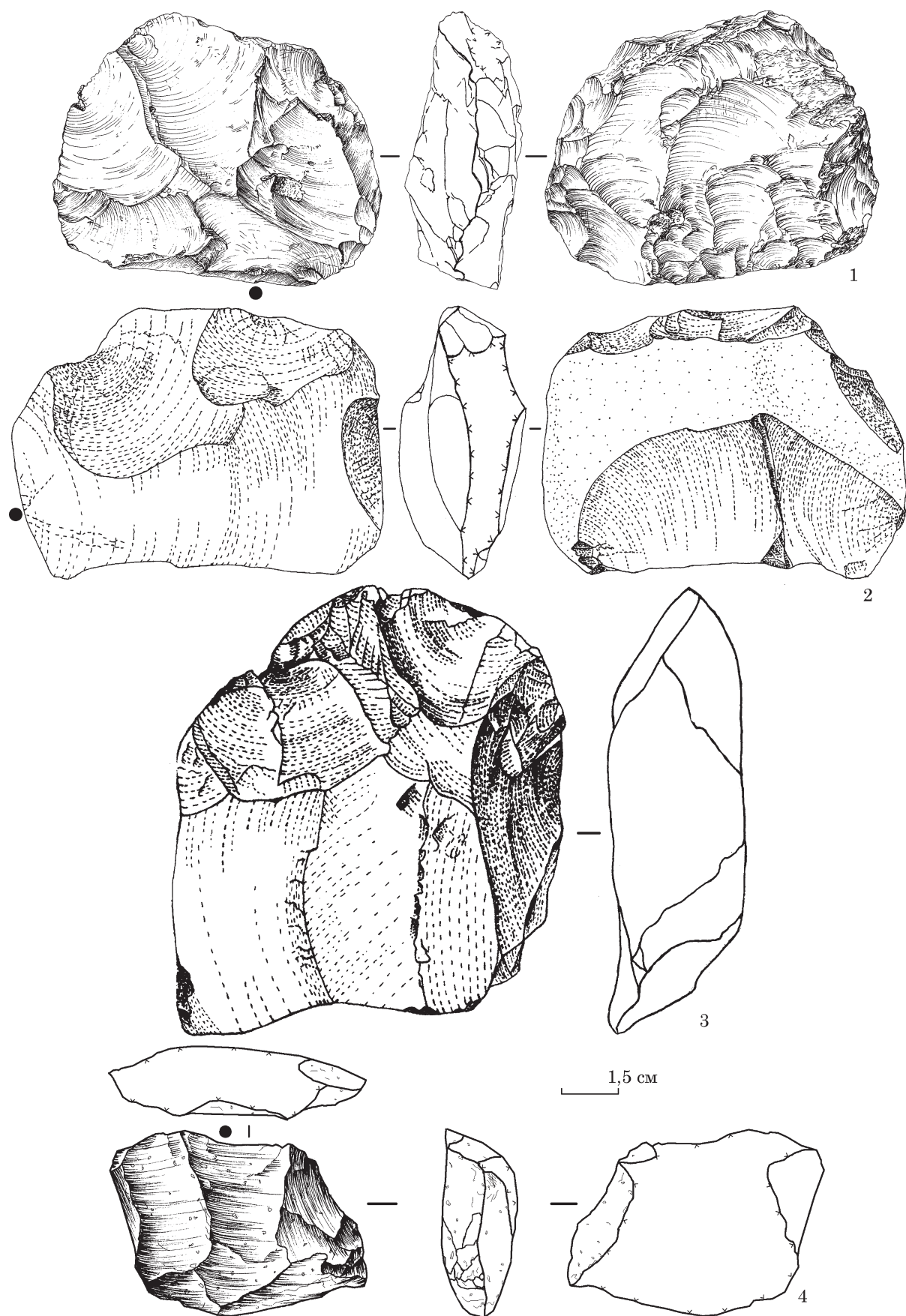

Рис. 2. Нуклеуси на відщепках: 1 — Королево; 2, 3 — Рубань; 4 — Малий Раковець IV (за: 1 — Усик 2003; 2—4 — рис. автора)

Fig. 2. Cores on flakes: 1 — Korolevo; 2, 3 — Ruban'; 4 — Malyi Rakovets IV (after: 1 — Usik 2003; 2—4 — author's drawing)

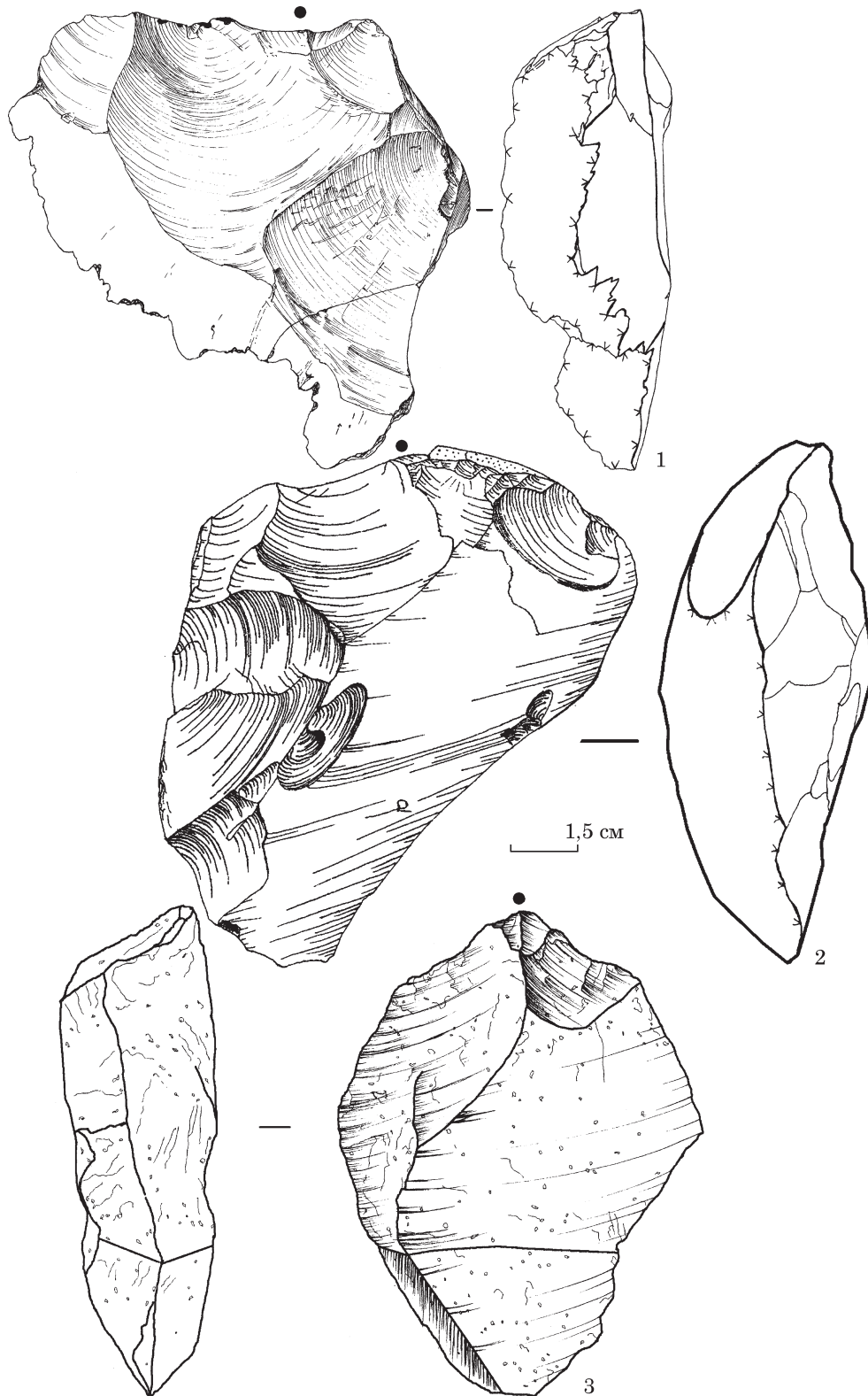

Рис. 3. Нуклеуси на відщепках: 1 — Королево; 2 — Рубань; 3 — Малий Раковець IV (за: 1 — Усик 2003; 2, 3 — рис. автора)

Fig. 3. Cores on flakes: 1 — Korolevo; 2 — Ruban'; 3 — Maly Rakovets IV (after: 1 — Usik 2003; 2, 3 — author's drawing)

більшу частину ядер розколювали доцентрово. Другими за кількістю в усіх індустріях є різноманітні варіанти паралельних нуклеусів, серед яких домінують ортогональні (табл. 3, рис. 7).

Вони демонструють варіанти паралельної не об'ємної техніки зняття заготовок із почерговою зміною орієнтації, частіше за все — на початковій або фінальній стадії експлуатації нуклеу-

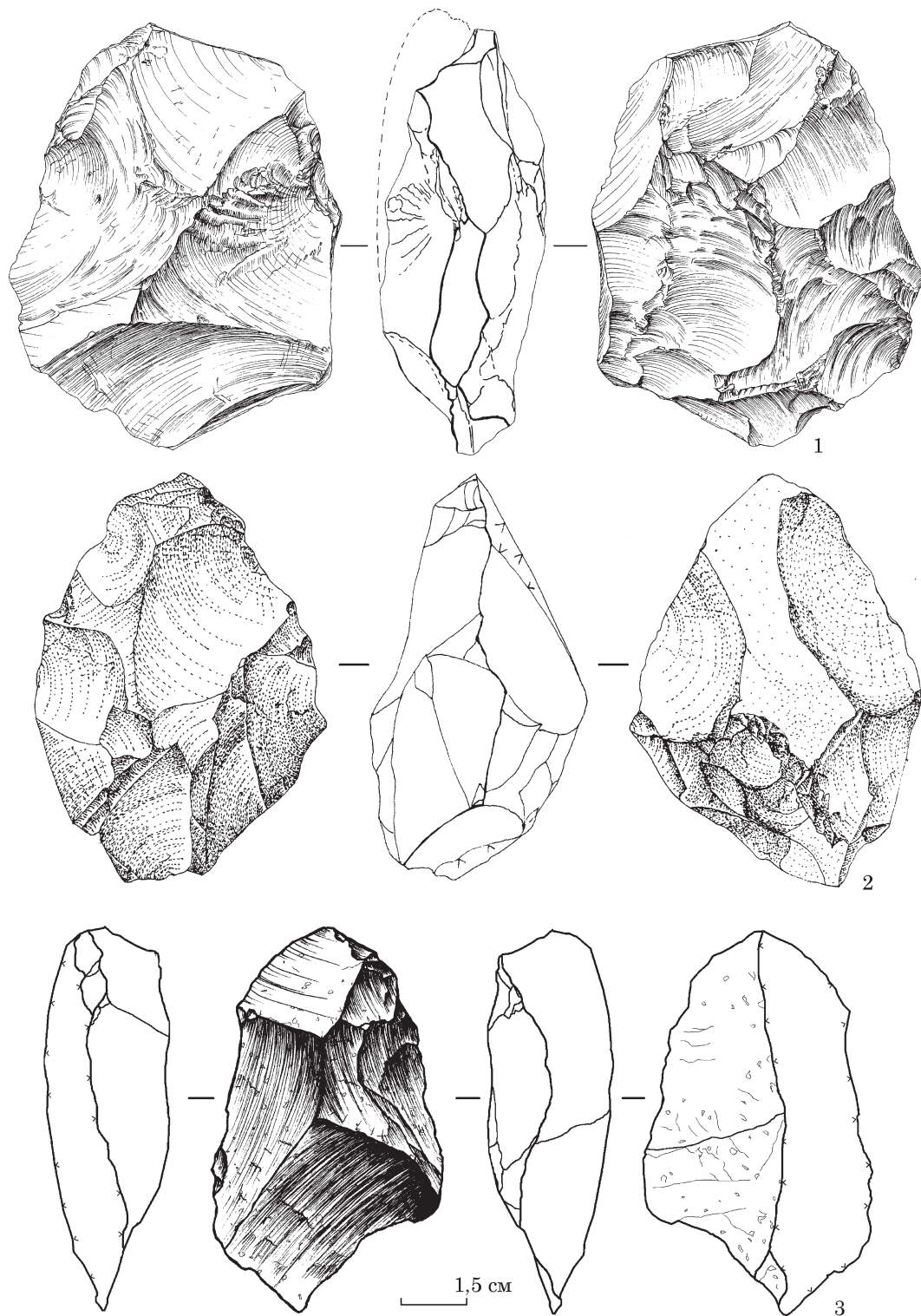

Рис. 4. Нуклеуси радіальні: 1 — Королево, 2 — Рубань, 3 — Малий Раковець IV (1 — за: Усик 2003; 2, 3 — рис. автора)

Fig. 4. Radial cores: 1 — Korolevo; 2 — Ruban'; 3 — Maly Rakovets IV (after: 1 — Usik 2003; 2, 3 — author's drawing)

са. У кожній колекції є класичні нуклеуси Комбева, які, можливо, маркують початковий етап експлуатації ядер на відщеплах з подальшою зміною орієнтації сколювання, яка відображена в типології нуклеусів на відщеплах (рис. 2; 3). Спостерігається залежність між інтенсивністю

кам'яної обробки на пам'ятці та оформленням площадок і тильних сторін ядер. У Королеві вони здебільшого оформлені, в Малому Раковці IV оформлені частково або природні, а в Рубані — природні і рідше частково оформлені. Але характер оформлення площадок однако-

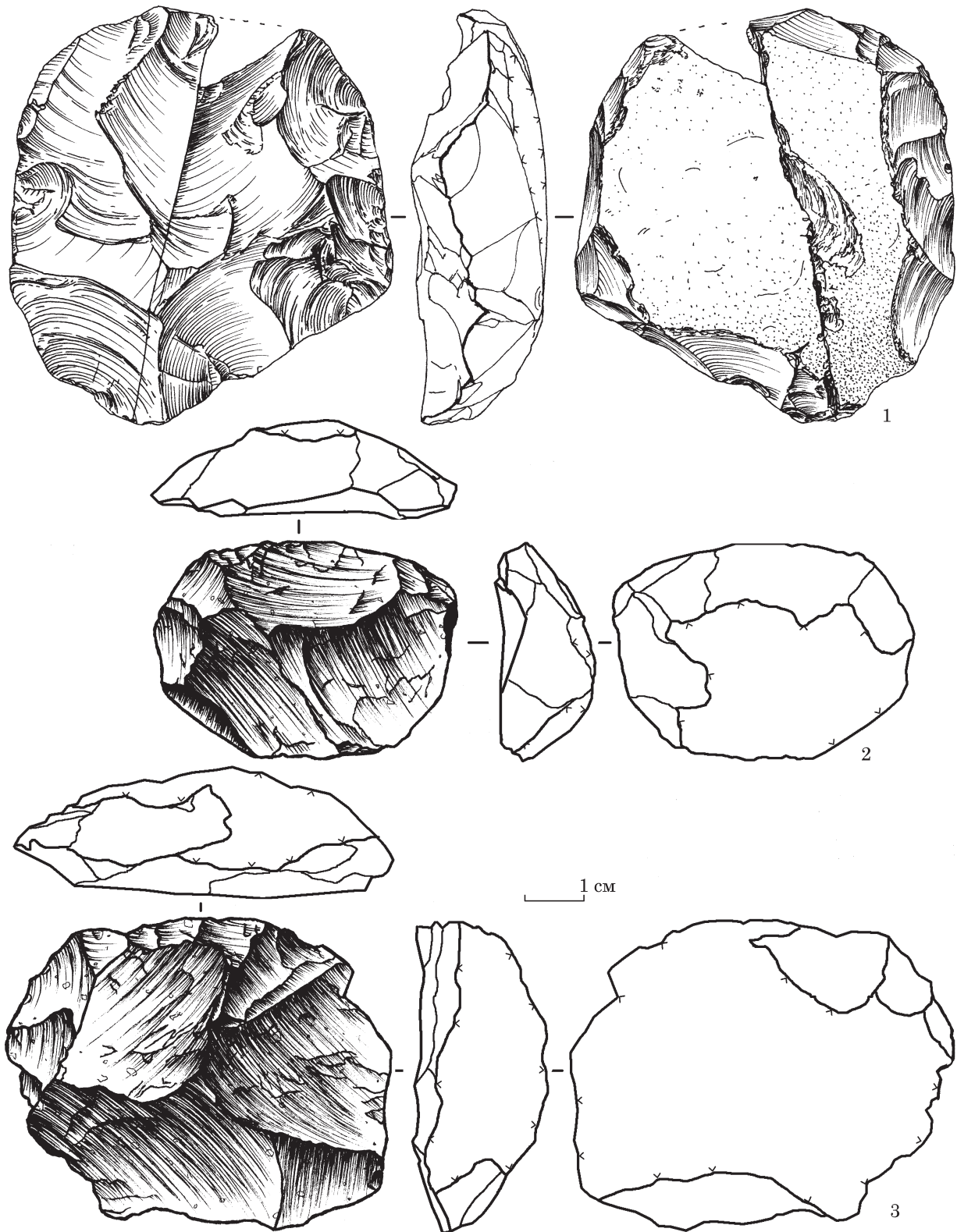
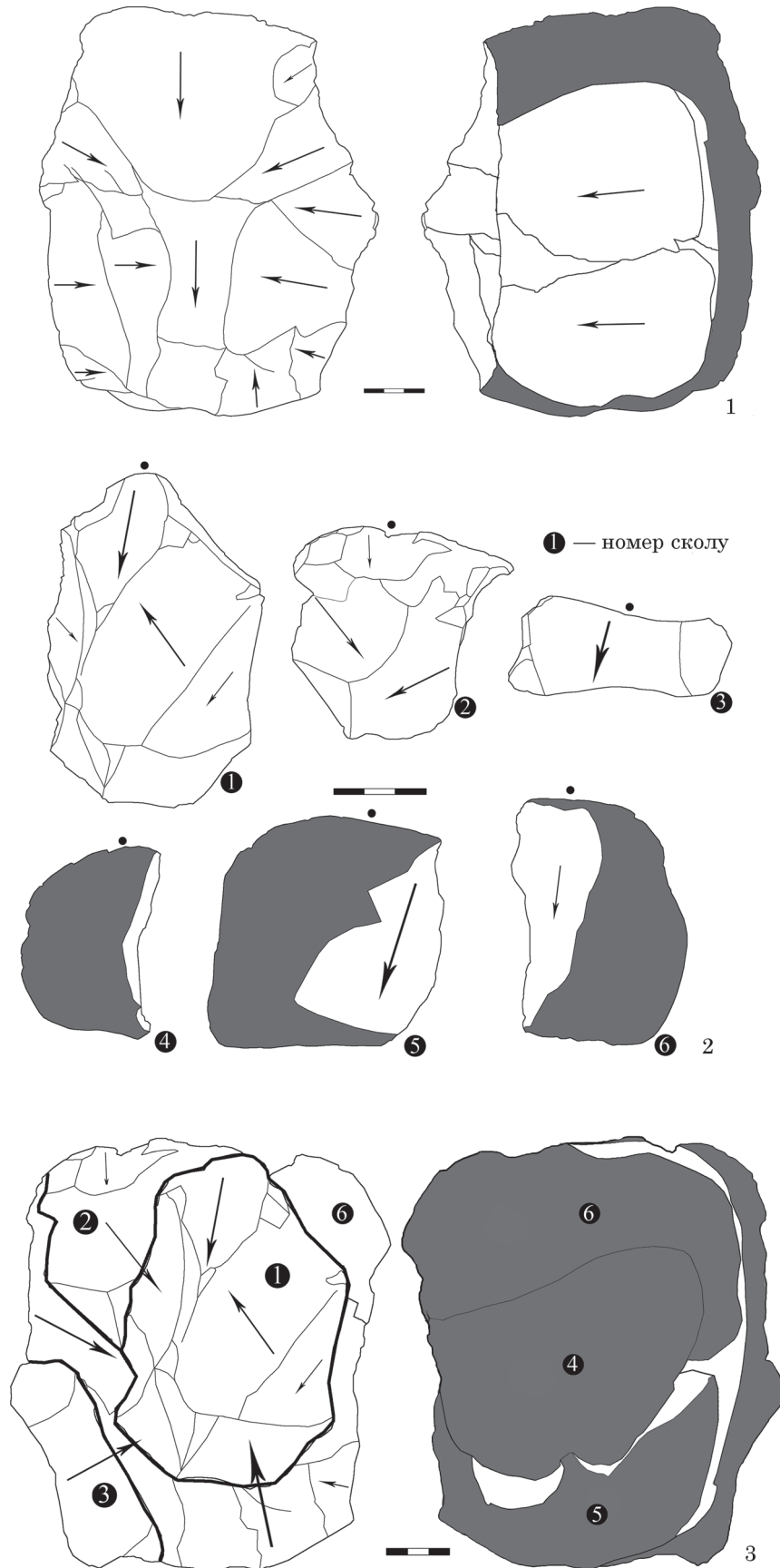

Рис. 5. Нуклеуси радіальні: 1 — Королево; 2, 3 — Малий Раковець IV (за: 1 — Усик 2003; 2, 3 — рис. автора)
Fig. 5. Radial cores: 1 — Korolevo; 2, 3 — Maly Rakovets IV (after: 1 — Usik 2003; 2, 3 — author's drawing)

вий — зняття одним—двома сколами, прийомом фасетування застосовувались спорадично. Більшість нуклеусів у Королеві та Малому Раковці IV спрацьовані, у Рубані таких ядер лише 25 %. Згалом система розщеплення цих індустрій була направлена на отримання однакового

типу заготовки — масивного відщепу поперечних пропорцій, трикутного або трапецієподібного в перетині, з природною спинкою, у вигляді площадки або латерального краю з кіркою. Таких сколів майже 60 % в Рубані та Королеві, а в Малому Раковці IV — 43 %. Структура кате-

Таблиця 4. Огранка сколів шарантських індустрій Закарпаття
Table 4. Dorsal scar patterns of blanks of the Charentian industries of Transcarpathia

Огранка	Королево I, ш. II		Рубань		Малий Раковець IV, к. II	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Первинна	174	9,5	37	9	116	18
Однонаправлена	175	10	40	9	49	7
Однонаправлено-латеральна	56	3,1	13	3	7	1
Радіальна	623	34,5	95	23	112	17
Конвергентна	98	5,6	14	3	22	3
Підперехресна	7	0,5	22	5	27	4
Ортогональна	103	5,7	72	17	76	12
Латеральна	76	4,2	40	9	78	12
Білатеральна	2	0,1	17	4	16	2
Поздовжня	271	15	43	10	84	13
Біпоздовжня	8	0,5	6	1	9	1
Левалуазька радіальна	2	0,1	—	—	—	—
Комбева	100	5,5	8	2	10	2
Реберчаста	104	5,7	15	4	34	5
Безсистемна	—	—	6	1	18	3
Разом	1799	100,0	428	100	658	100

Таблиця 5. Площини сколів шарантських індустрій Закарпаття
Table 5. Platforms of blanks in the Charentian industries of Transcarpathia

Площинка	Королево I, ш. II		Рубань		Малий Раковець IV, к. II	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Природна	218	13,51	316	75,96	164	25,51
Пласка	993	61,52	67	16,11	366	56,92
Двогранна	164	10,16	15	3,61	70	10,89
Багатогранна	46	2,85	6	1,44	9	1,4
Фасетована пряма	65	4,03	8	1,92	8	1,24
Фасетована опукла	91	5,64	3	0,72	17	2,64
Фасетована увігнута	6	0,37	—	—	—	—
Поздовжньо підправлена	31	1,92	1	0,24	9	1,4
Разом	1614	100,00	416	100,00	643	100,00

горіі сколів в індустріях також схожа: близько 60 % — звичайні відщепи, технічні відщепи приблизно 30 %, кількість класичних Комбева завжди в півтора рази менше, ніж вентральних вторинних. Останні дві групи сколів і пластини в Королеві численніші удвічі, ніж в інших комплексах. Проте співвідношення пластин звичайних і технічних (1 : 1) однакове для всіх, що свідчить про випадковий характер їх виробництва. Також за огранкою сколів скрізь переважають радіальні; численні групи складають однонаправлені для Королево та ортогональні для Рубані (табл. 4).

У Рубані більшість мають природні площинки, а в інших двох комплексах — пласкі (табл. 5). Серед підготовлених скрізь превалюють двогранні, а оформлених площадок найбільше фіксується в Королеві (табл. 5, 10).

У кожній колекції є технічні сколи, представлені латеральними з бортів, реберчастими й оформлення площадок нуклеусів, до того ж пропорції їх приблизно однакові. Скрізь переважають латеральні відщепи з бортів нуклеусів, які знімали задля повернення об'єму робочій поверхні ядра. Відзначимо наявність у всіх зібраннях значної кількості роздроблених площадок, дистальних фрагментів, коли вся верхня частина відщепу була знищена в результаті удару, а також латеральних, коли удар був такої сили, що зняття розколювалось навпіл. Все це свідчить про те, що для розщеплення користувались виключно твердим відбійником, а ударні імпульси були значної сили. Відбійники такого типу є в кожній індустрії (рис. 8: 3, 4), причому найбільше їх традиційно в Королеві (табл. 2). Серед них за стилістични-

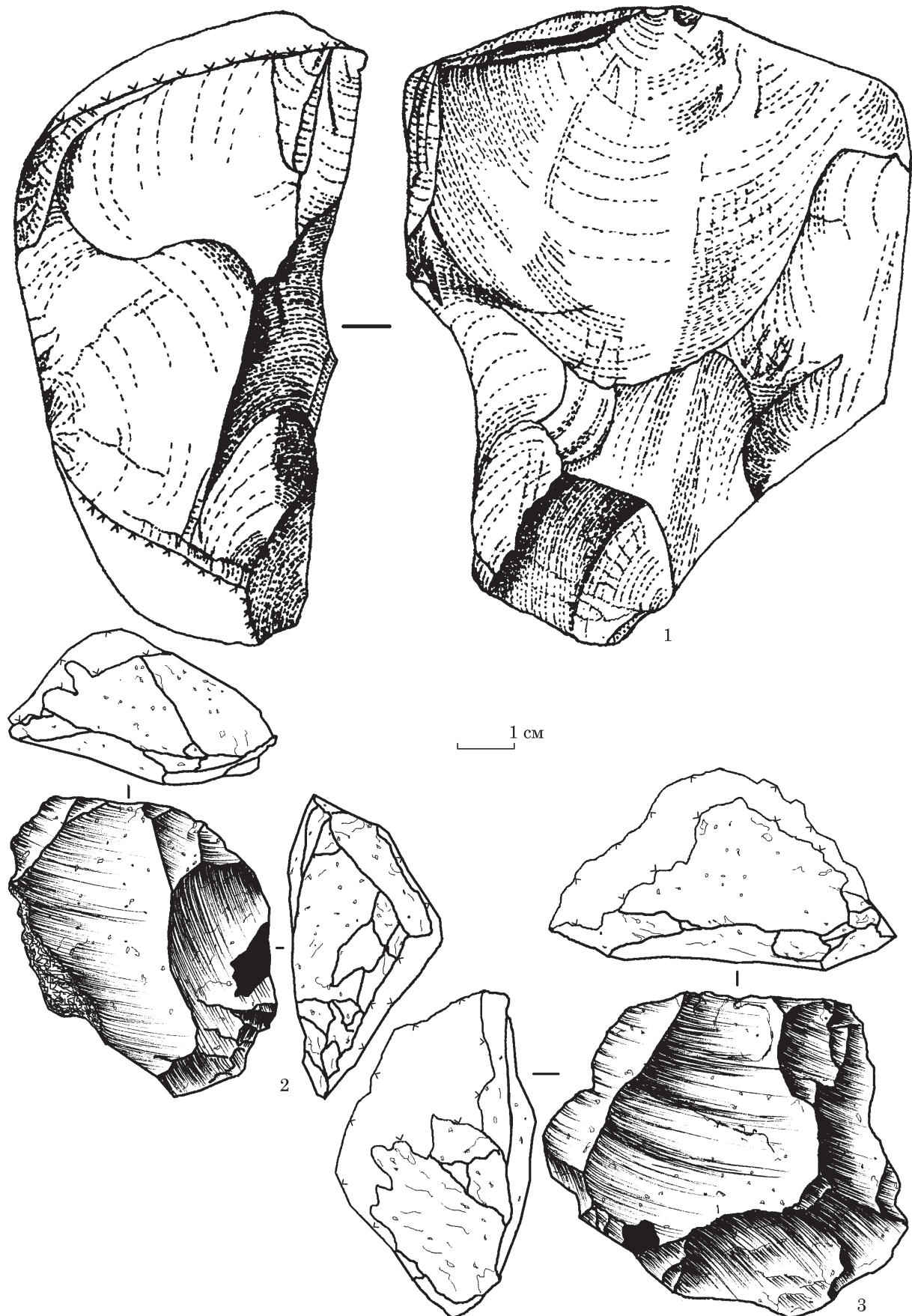

Рис. 7. Нуклеуси ортогональні: 1 — Рубань; 2, 3 — Малий Раковець IV
Fig. 7. Orthogonal cores: 1 — Ruban'; 2, 3 — Malyi Rakovets IV

Рис. 8. Знаряддя для обробки каменю: 1 — Малий Раковець IV, ретушер (?); 2 — Королево, ретушер (?); 3 — Малий Раковець IV, відбійник (?); 4 — Рубань, відбійник (?); 5 — Рубань, нуклеус / відбійник (?)

Fig. 8. Stone processing tools: 1 — Maly Rakovets IV, retoucher (?); 2 — Korolevo, retoucher (?); 3 — Maly Rakovets IV, hammerstone (?); 4 — Ruban', hammerstone (?); 5 — Ruban', core / hammerstone (?)

ми та метричними параметрами виділяються цілі серії (Вотякова 2015, с. 31—32). Проте випадки використання нуклеусів як відбійників фіксуються на двох інших пам'ятках (рис. 8: 5). У всіх комплексах друга група знарядь для обробки каменю представлена ретушерами (?) на плоских невеликих гальках (рис. 8: 1, 2).

Для виготовлення знарядь в індустріях використовували різноманітні заготовки, зокрема технічні сколи, фрагменти сировини та нуклеуси (табл. 6). Проте пріоритет надавали відщепам та їхнім фрагментам з природними акомодативними елементами — площадкою, латеральним краєм або гранню фрагментації

Таблиця 6. Типи заготовок для знарядь шарантських індустрій Закарпаття
Table 6. Types of blanks for tools in the Charentian industries of Transcarpathia

Тип заготовки	Королево I, ш. II		Рубань		Малий Раковець IV, к. II	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Відщеп	73	34,76	6	8,7	12	23,53
Відщеп з кіркою	78	37,14	41	59,41	18	35,29
Фрагмент відщепу	22	10,48	4	5,8	3	5,88
Фрагмент відщепу з кіркою	3	1,43	1	1,45	4	7,84
Пластина	2	0,95	—	—	—	—
Пластина з кіркою	—	—	—	—	1	1,96
Технічний скол	12	5,72	1	1,45	3	5,88
Технічний скол з кіркою	13	6,19	12	17,39	8	15,69
Фрагмент артефакта	—	—	—	—	2	3,93
Фрагмент артефакта з кіркою	2	0,95	2	2,9	—	—
Нуклеус	—	—	1	1,45	—	—
Фрагмент нуклеуса	2	0,95	1	1,45	—	—
Невизначений фрагмент	3	1,43	—	—	—	—
Разом	210	100,00	69	100,00	51	100,00

Таблиця 7. Типологія знарядь шарантських індустрій Закарпаття, %
Table 7. Typology of tools in the Charentian industries of Transcarpathia, %

Типологія знарядь	Королево I, ш. II		Рубань		Малий Раковець IV, к. II	
Скребла поздовжні	8,42	15,79	12,07	25,00	5,56	16,13
Скребла поперечні	14,04	26,3	4,82	10,00	5,56	16,13
Скребла діагональні	4,56	8,55	8,43	17,50	2,22	6,45
Скребла подвійні	1,4	2,63	1,2	2,50	—	—
Скребла кутові	2,46	4,6	1,2	2,50	—	—
Скребла вентральні	2,11	3,95	2,41	5,00	4,44	12,9
Скребла невизначені	0,7	1,32	2,41	5,00	5,56	16,13
Підлистоподібні знаряддя	0,35	0,66	—	—	—	—
Лімаси	0,7	1,32	—	—	—	—
Гостроконечники	0,35	0,66	—	—	1,11	3,23
Знаряддя з двобічною обробкою	2,46	4,61	—	—	—	—
Зубчасті знаряддя	8,77	16,45	8,43	17,50	4,44	12,9
Виїмчасті	6,32	11,84	4,82	10,00	4,44	12,9
Скребки	0,35	0,66	1,2	2,50	1,11	3,23
Різиці	0,35	0,66	1,2	2,50	—	—
Відщепи з ретушю	16,49	—	30,12	—	25,56	—
Сколи з потоншенням	5,61	—	4,82	—	8,89	—
Знаряддя зі знищеним робочим краєм	5,61	—	2,41	—	7,78	—
Знаряддя невизначені	18,95	—	14,46	—	23,33	—
Разом	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

(табл. 6). Наголосимо, що ця тенденція притаманна усім заготовкам, оскільки спинка була основним акомодативним елементом серед знарядь. Поміж спинок переважають вироби з кіркою, найбільша частка їх у Рубані, а найменша — в Королеві (табл. 6). Варто зазначити, що типологічний набір останнього відрізняється значною варіабельністю серед інших, бо тільки тут наявні лімаси, підлистоподібні та знаряддя з двобічною обробкою (табл. 7, рис. 16).

Типологія всіх індустрій досить схожа — провідною групою знарядь є односторонні скребла (рис. 9—15). Їх ядро складають однолезові екземпляри — здебільшого поперечні, поздовжні та діагональні з опуклим робочим краєм (табл. 7; 8). Проте спостерігається певна різниця між комплексами в домінуванні одних типів скребел над іншими: в Рубані більше поздовжніх, а в Королеві — поперечних. Останні, начебто, переважають і в Малому Раковці IV. Але ста-

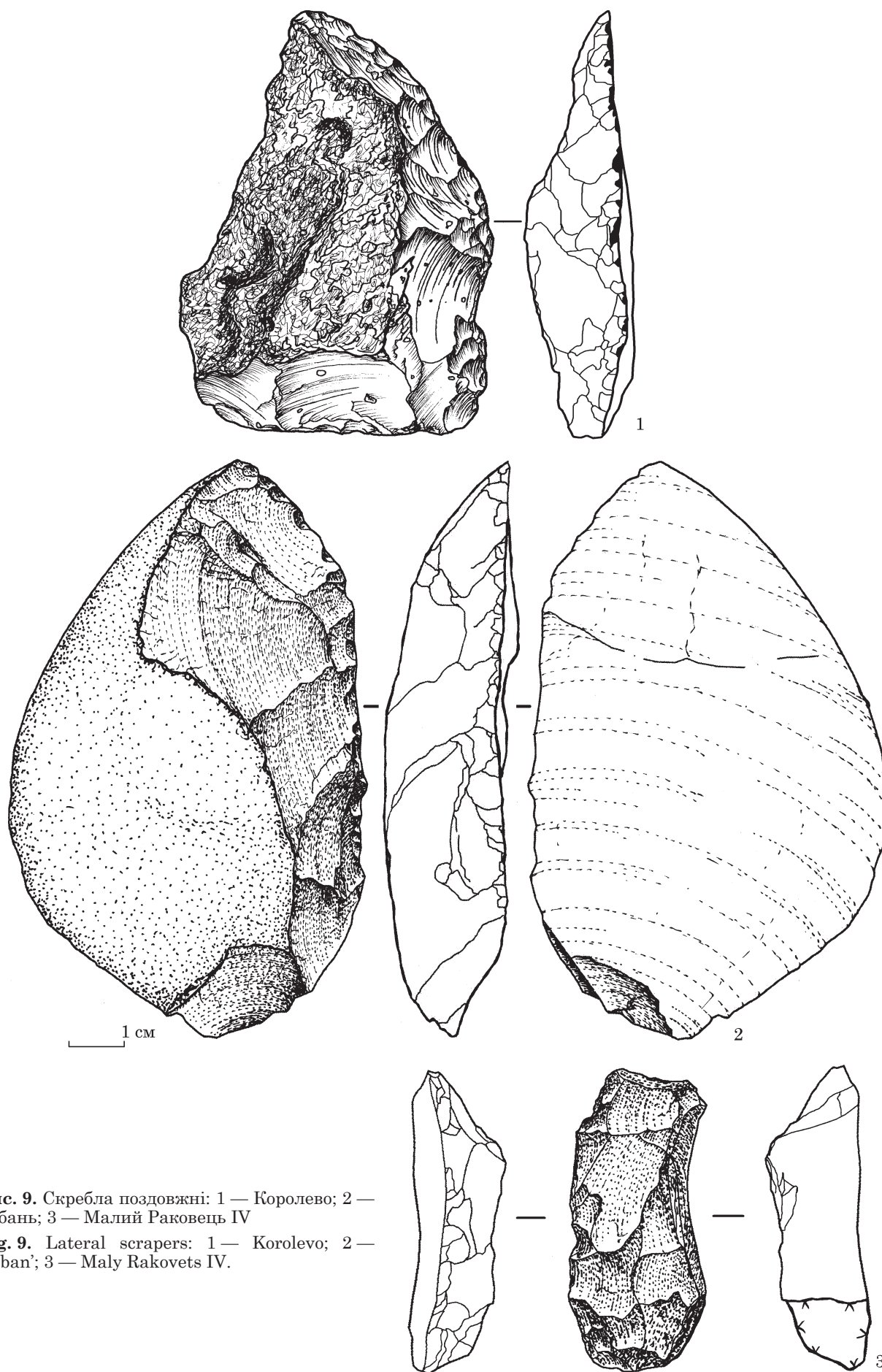

Рис. 9. Скребла поздовжні: 1 — Королево; 2 — Рубань; 3 — Малий Раковець IV

Fig. 9. Lateral scrapers: 1 — Korolevo; 2 — Ruban'; 3 — Maly Rakovets IV.

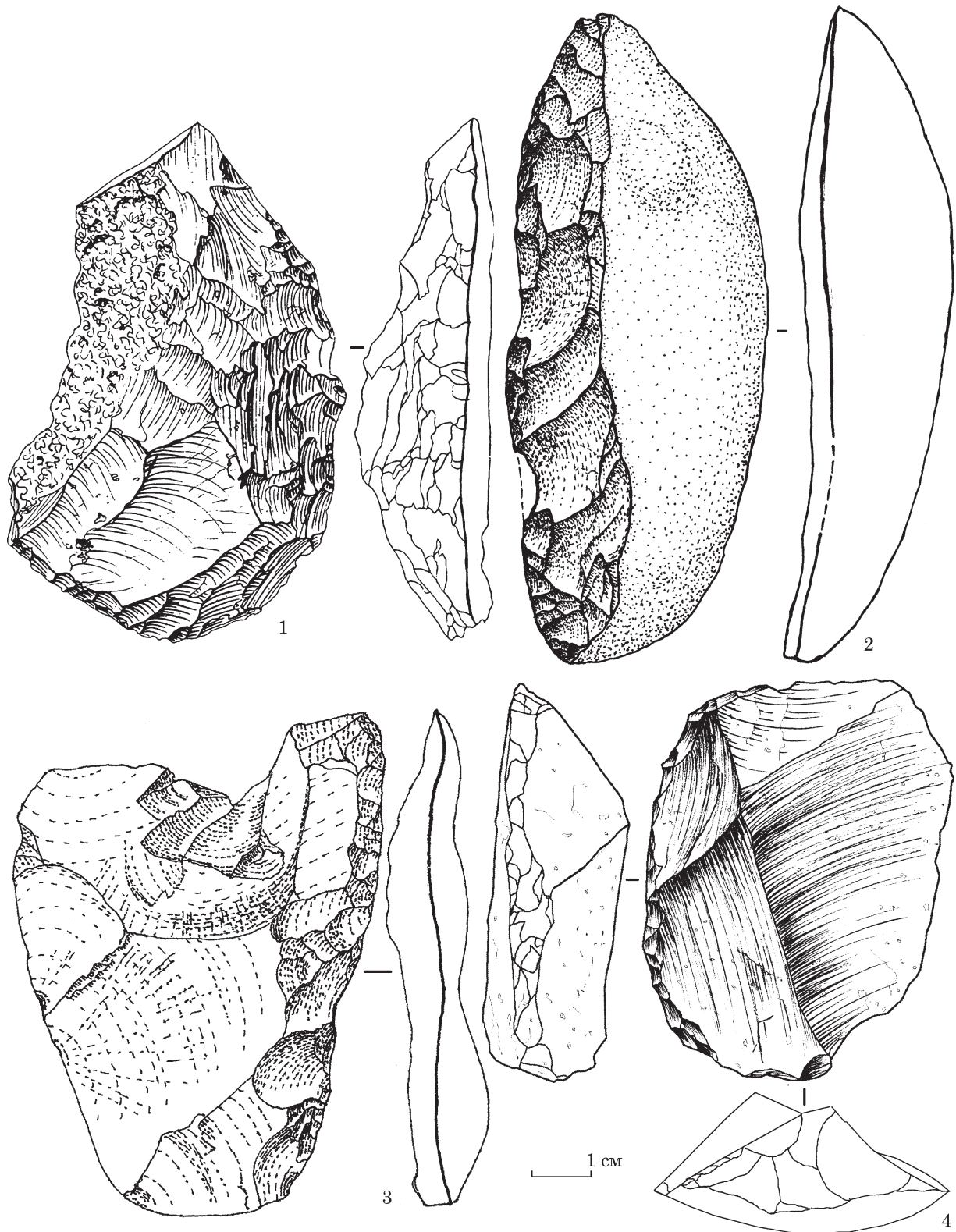

Рис. 10. Скребла поздовжні: 1 — Королево; 2, 3 — Рубань; 4 — Малий Раковець IV (за: 1 — Кулаковская 1989; 2—4 — рис. автора)

Fig. 10. Lateral scrapers: 1 — Korolevo; 2, 3 — Ruban'; 4 — Maly Rakovets IV (after: 1 — Kulakovskaia 1989; 2—4 — author's drawing)

тистика типології для цієї пам'ятки спотворена у зв'язку з відсутністю 50 % знарядь (Вотякова 2022, табл. 1, с. 132). Подвійні, кутові та вентральні типи репрезентовано невеликими група-

ми в усіх колекціях. Зубчасто-виїмчасті форми займають друге місце за кількістю інструментів. У Рубані і Королеві фіксується незначна перевага зубчатих. Гостроконечники, скребачки та

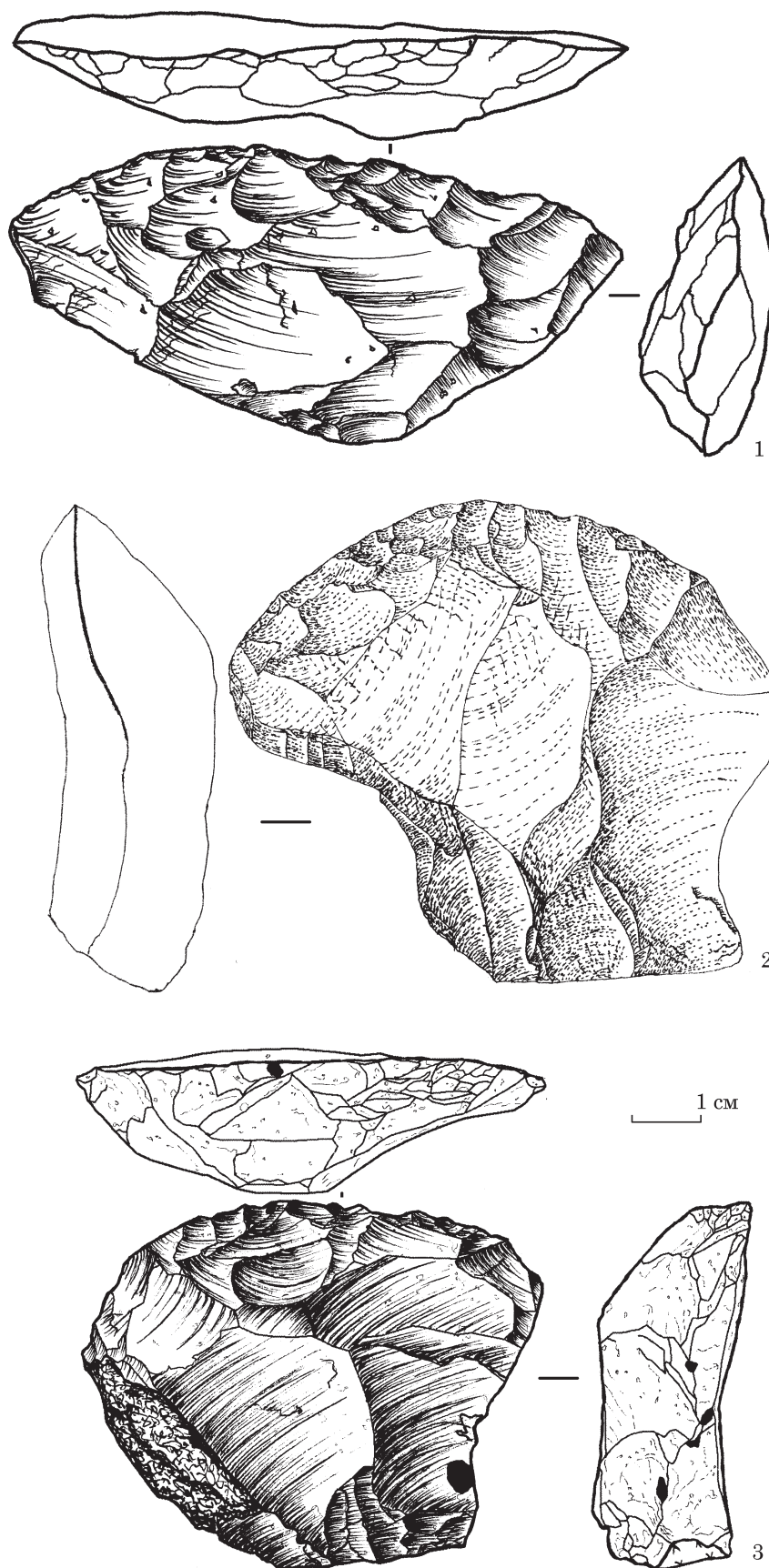

Рис. 11. Скребла поперечні: 1 — Королево; 2 — Рубань; 3 — Малий Раковець IV

Fig. 11. Transversal scrapers: 1 — Korolevo; 2 — Ruban'; 3 — Malyi Rakovets IV

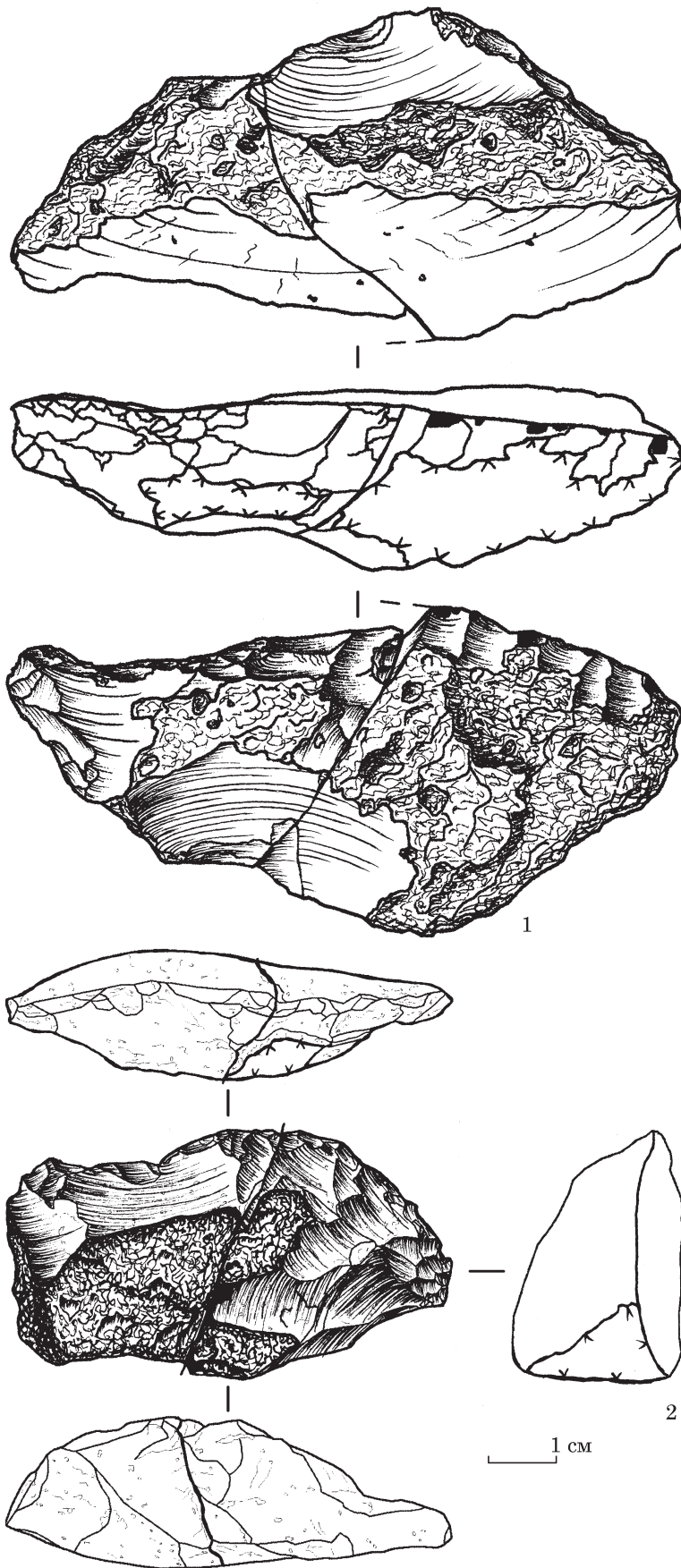

Рис. 12. Скребла поперечні: 1 — Королево; 2 — Малий Раковець IV

Fig. 12. Transversal scrapers: 1 — Korolevo; 2 — Malyi Rakovets IV

різці репрезентовано поодинокими екземплярами. Відмічено значну кількість відщепів з ретушню або потоншенням, серед яких переважають перші (табл. 7). У Рубані таких сколів удвічі більше, ніж в Королеві. У кожній колекції трапляються знаряддя з переоформленим робочим краєм (табл. 7).

Практично однаковою була і система оформлення знарядь у комплексах. Найдовший край заготовки обробляли крутою / напівкрутою східчастою або напівкрутою / плоскою лускатою ретушню, яка формувала переважно опукле лезо (рис. 9—15). В усіх індустріях фіксується схожа тенденція у застосуванні цих варіантів ретуші залежно від типології знаряддя — для скребел, особливо однолезових, переважно застосовували перший варіант, а для усіх інших типів знарядь — другий.

В усіх комплексах більшість знарядь мають спинку, розташовану навпроти робочого леза, яку частіше за все не оформлювали (табл. 9). Якщо виникала необхідність посилити її акомодацийні елементи, частіше застосовували сколи, ніж ретуш. Прийом вентрального потоншення одним-двома зняттями фіксується приблизно у 20 % знарядь скрізь. Відзначимо, що у Рубані спинку мають усі цілі знаряддя, а в Королеві — 75 %, причому в першому випадку явний пріоритет належить варіантам з кіркою, а в останньому — навпаки (табл. 9). Разом з тим, вибірка найбільших за розміром заготовок і превалювання акомодацийних елементів для групи скребел відмічена в усіх комплексах.

Висновки. Отже, ми можемо визначити такі особливості окресленого кола пам'яток:

1. Стоянки розташовані неподалік родовищ локальної сировини різних типів: Королево — андезит (гіалодацит), Рубань — кремністий пісковик, Малий Раковець IV — обсидіан III.

2. Відмічено, що повний цикл обробки від розколювання нуклеусів до виготовлення знарядь, їх подальшого використання та переоформлення відбувався безпосередньо в межах поселень.

3. Модель процесу обробки каменю включає чотири основних етапи:

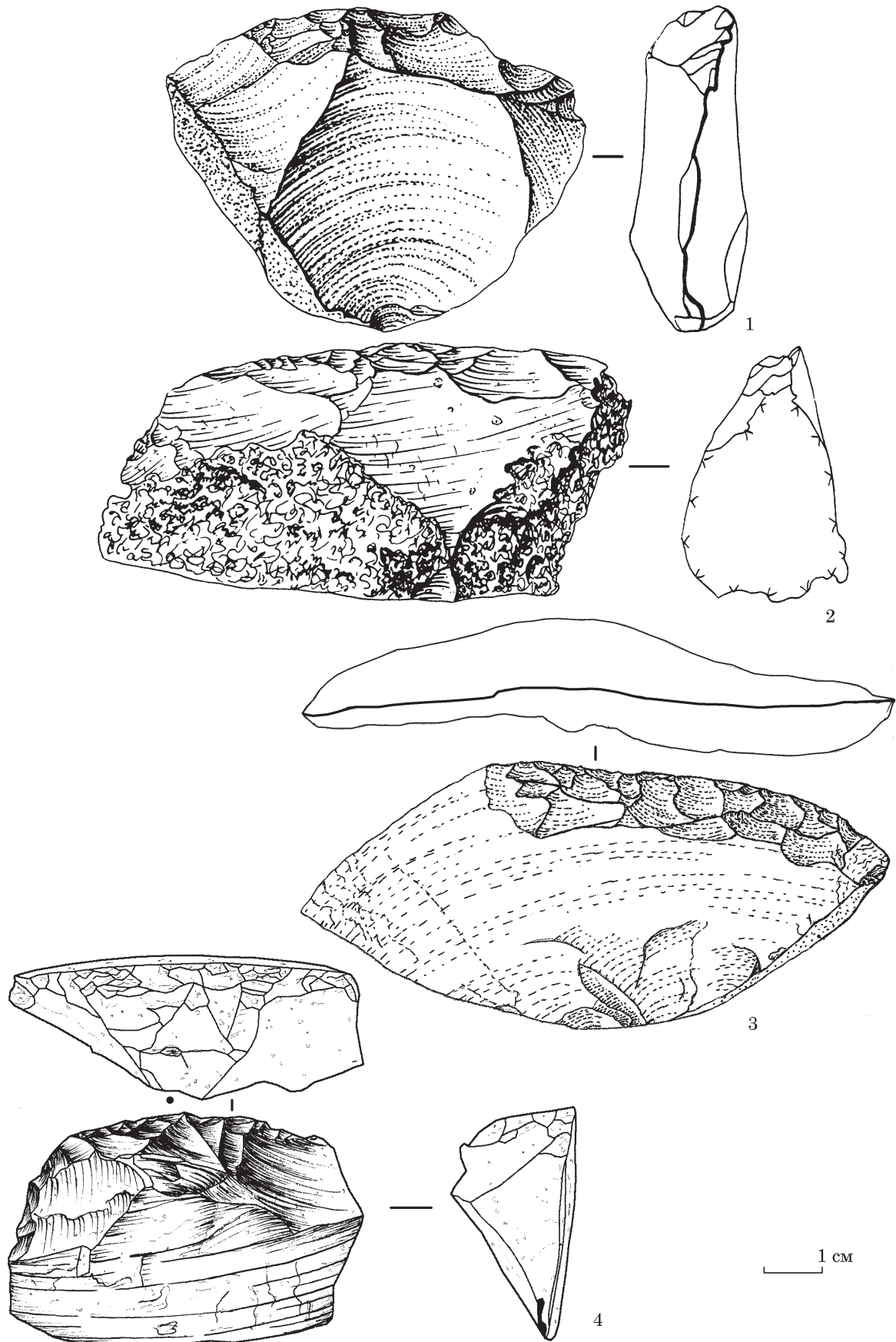

Рис. 13. Скребла поперечні: 1, 2 — Королево; 3 — Рубань; 4 — Малий Раковець IV (за: 1, 2 — Кулаковская 1989; 3, 4 — рис. автора)

Fig. 13. Transversal scrapers: 1, 2 — Korolevo; 3 — Ruban'; 4 — Maly Rakovets IV (after: 1, 2 — Kulakovskaia 1989; 3, 4 — author's drawing)

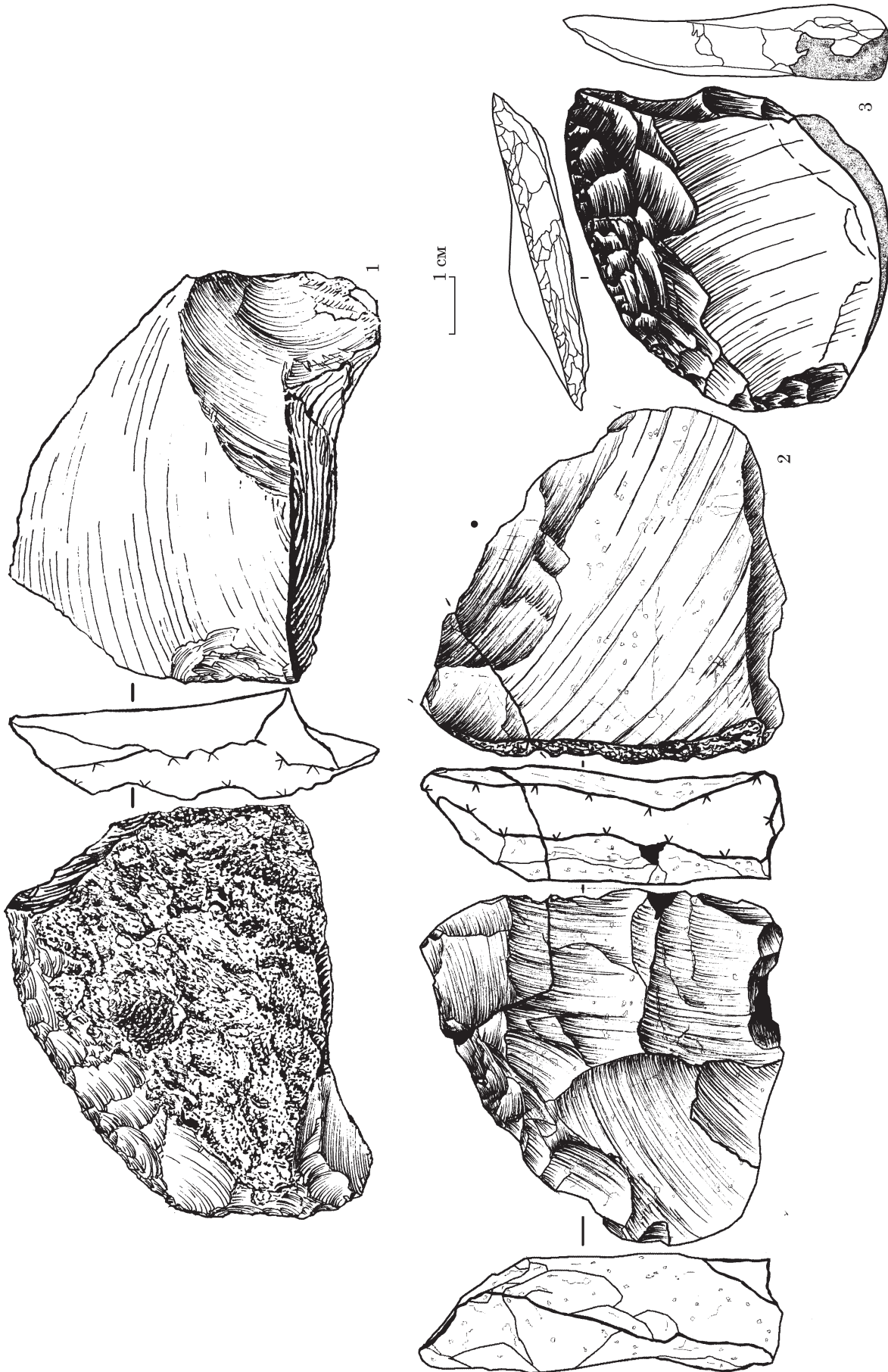

Рис. 14. Скребла діагональні: 1 — Королево; 2 — Малий Раковець IV; 3 — Рубань (за: 1 — Кулаковская 1989; 2, 3 — рисунок автора)
 Fig. 13. Diagonal scrapers: 1 — Korolevo; 2 — Maly Rakovets IV; 3 — Ruban' (after: 1 — Kulakovskaia 1989; 2, 3 — author's drawing)

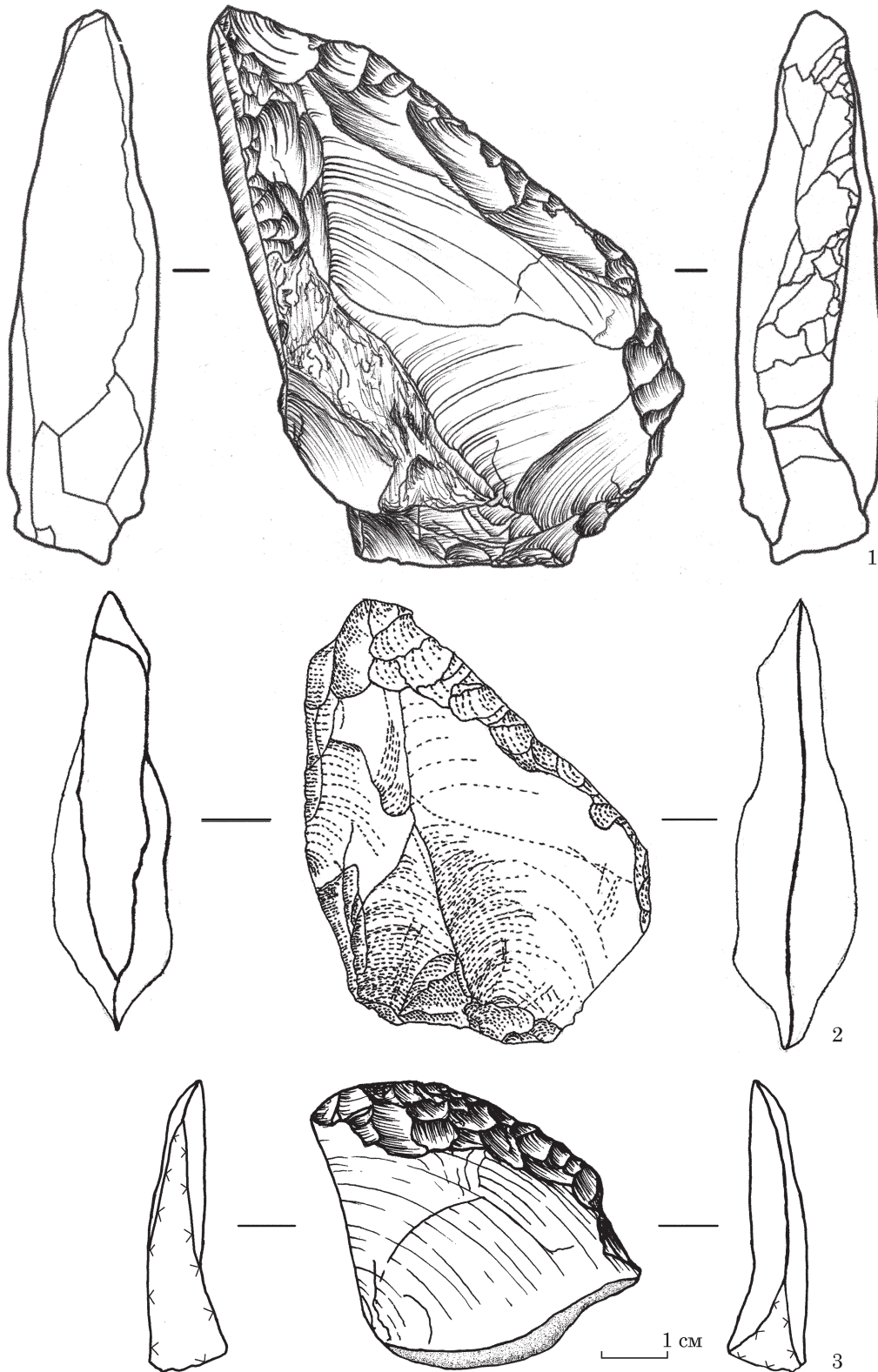

Рис. 15. Скребла діагональні: 1 — Королево; 2, 3 — Рубань

Fig. 15. Diagonal scrapers: 1 — Korolevo; 2, 3 — Ruban'

початок розколювання конкрецій — активна експлуатація нуклеусів — розколювання відщепів-нуклеусів — виготовлення / переоформлення, а в Королеві — розколювання знарядь, але процес розколювання нуклеусів та оформлення знарядь на всіх пам'ятках був ідентичний.

4. У технології відсутні левалуазькі ознаки, низький індекс пластинчастості (табл. 10). Вона базується на розколюванні нуклеусів твердим відбійником, під час якого їх об'єм експлуатували уздовж усього периметру конкреції, найчастіше від країв до центру. Нато-

Таблиця 8. Типологічна структура односторонніх скребел шарантських індустрій Закарпаття
Table 8. Typological structure of single-edged scrapers in the Charentian industries of Transcarpathia

Типи скребел	Королево I, ш. II		Рубань		Малий Раковець IV, к. II	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Скребля поздовжні опуклі	14	16	7	28	3	18
прямі	5	5	3	12	—	—
увігнуті	5	5	—	—	2	13
Скребля поперечні опуклі	29	32	3	12	4	24
прямі	7	7	1	4	—	—
увігнуті	4	4	—	—	1	6
Скребля діагональні опуклі	13	14	3	12	2	13
прямі	—	—	3	12	—	—
увігнуті	—	—	1	4	—	—
Скребля подвійні двоякоопуклі	2	2	1	4	—	—
прямоопуклі	2	2	—	—	—	—
Скребля кутові	7	7	1	4	—	—
Скребля вентральні поздовжні опуклі	2	2	—	—	2	13
прямі	—	—	—	—	2	13
увігнуті	2	2	1	4	—	—
поперечні опуклі	2	2	—	—	—	—
діагональні опуклі	—	—	1	4	—	—
Разом	94	100	25	100	16	100

Таблиця 9. Типи спинок, виділені в шарантських індустріях Закарпаття
Table 9. Types of back identified in the Charentian industries of Transcarpathia

Тип спинки	Королево I, ш. II		Рубань		Малий Раковець IV, к. II	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Площадка з кіркою	13	10,8	21	35,6	7	16,3
Площадка з кіркою підправлена	3	2,5	2	3,4	—	—
Площадка	19	15,8	3	5,1	10	23,3
Площадка підправлена	5	4,2	—	—	3	7,0
Латеральний край з кіркою	17	14,2	8	13,6	8	18,6
Латеральний край з кіркою підправлений	1	0,8	1	1,7	3	7,0
Латеральний край	12	10,0	1	1,7	3	7,0
Латеральний край підправлений	6	5,0	3	5,1	1	2,3
Площадка та латеральний край з кіркою	8	6,7	12	20,3	3	7,0
Площадка та латеральний край з кіркою підправлені	—	—	3	5,1	—	—
Площадка з кіркою та латеральний край	—	—	1	1,7	—	—
Площадка з кіркою та латеральний край підправлені	—	—	1	1,7	—	—
Площадка та латеральний край	7	5,8	—	—	—	—
Площадка та латеральний край підправлені	7	5,8	—	—	—	—
Площадка та злам / грань фрагментації підправлені	2	1,7	—	—	—	—
Злам / грань фрагментації	11	9,2	—	—	1	2,3
Злам / грань фрагментації підправлений	8	6,7	3	5,1	4	9,3
Край нуклеуса	1	0,8	—	—	—	—
Разом	120	100,0	59	100,0	43	100,0

Таблиця 10. Техніко-типологічні індекси та метричні параметри основних категорій артефактів шарантських індустрій Закарпаття

Table 10. Technical and typological indexes and metric parameters of the main categories of artifacts in the Charentian industries of Transcarpathia

Індекс	Королево I, ш. II	Рубань	Малий Раковець IV, к. II
IF large	24,6	7,9	17,5
IF strict	9,8	2,6	3,8
ILam	4,0	2,5	2,0
IC	24,0	22,0	12,0
IR	33,0	33,0	25,0
Категорія, см *	д × ш × т	д × ш × т	д × ш × т
Пренуклеус	7,8 × 6,9 × 3,1	10,3 × 13,0 × 7,6	9,0 × 5,9 × 4,6
Нуклеус	7,0 × 5,9 × 2,5	9,2 × 7,5 × 4,1	5,7 × 5,3 × 2,7
Відщеп	3,9 × 4,0 × 1,1	5,0 × 5,3 × 1,3	4,3 × 4,1 × 1,4
Знаряддя	5,4 × 5,7 × 1,7	6,1 × 5,8 × 1,5	5,2 × 4,4 × 1,9

Сокращення: * д — довжина, ш — ширина, т — товщина.

Abbreviation: * д — length, ш — width, т — thickness.

мість напрямки отримання заготовок у процесі експлуатації змінювались навіть у межах одного ядра залежно від стадії утилізації та можливості зняття відщепу певної морфології.

5. Фіксуються прийоми повернення об'єму робочої поверхні за рахунок зняття латеральних сколів з бортів нуклеусів, а також оформлення площадки нуклеусів сколами задля утворення потрібного кута для розколювання.

6. Основна мета виробництва — масивна, переважно поперечних пропорцій, заготовка з природною спинкою, часто з кіркою.

7. На таких заготовках за допомогою східчастої ретуші типу Кіна та напівкіна виготовлені провідні типи знарядь — скребла (табл. 7). Серед них превалюють однолезові опуклі екземпляри — поперечні, поздовжні та діагональні. Вони фактично є ядром інструментарію, оскільки вирізняються за кількісними показниками, вибіркою найбільших заготовок, ретельністю та стандартизацією оформлення.

8. Більшість знарядь мають спинку, розташовану навпроти робочого леза, переважно без додаткової обробки (табл. 9). Підправка одним—двома сколами та потоншення наявні у близько 20 % виробів. Зауважимо, що характер оформлення мав на меті посилити акомодативні якості інструменту.

9. Разом з тим спостерігаються певні відмінності між пам'ятками: в насиченості культурного шару, метричних параметрах основних категорій артефактів (табл. 10), а також у розбіжностях кількох техніко-типологічних характеристик. Причиною цього є різна частота повторення циклів розколювання в комплексах, яка відображає три ступеня інтенсивності використання розкопаних ділянок стоянок: найвищий в Королевому, припустимо, середній — в Малому Раковці IV, найнижчий — в

Рубані. Остання має найбільші метричні параметри, високий відсоток артефактів з кіркою, і, водночас, низькі показники щодо оформлення нуклеусів і площадок сколів (табл. 5, 10), утилізації ядер, розколювання відщепів.

На користь цього свідчить і те, що у Королеві наявні характеристики високої інтенсивності виробництва, окрім насиченості шару та розмірів, а саме, високі показники щодо оформлення нуклеусів і площадок сколів (табл. 10), утилізації ядер, розколювання відщепів, а також використання знарядь як нуклеусів. Типологічний набір колекції відрізняється значною варіабельністю серед інших, бо лише в цьому комплексі наявні лімаси, підлистоподібні знаряддя та з двобічною обробкою (табл. 7, рис. 16). Для виробництва інструментів більше використано заготовок без кірки, а суттєва частка виробів переоформлені.

Отже, вищезазначені індустрії представлені пам'ятками, розташованими на родовищах сировини різного типу. Їм притаманна комбінована виробнича діяльність, яка складається з обробки каменю та використання знарядь праці з різним ступенем інтенсивності користування. Носії цих індустрій застосовували аналогічні методи розколювання та прийоми оформлення знарядь з мінімальною різницею, яка відображає інтенсивність повторювання циклів кам'яної обробки на стоянці, зрідка — морфологічні особливості сировини. В технологічному плані ці індустрії демонструють ідентичність та відображають своєрідну традицію обробки каменю, яка виокремлює їх на тлі варіабельності середньопалеолітичних пам'яток регіону. Їхні техніко-типологічні характеристики, а також достатньо високі показники індексів шарантського та скребел (табл. 7, 10) відповідають базовим критеріям виділення шаранту

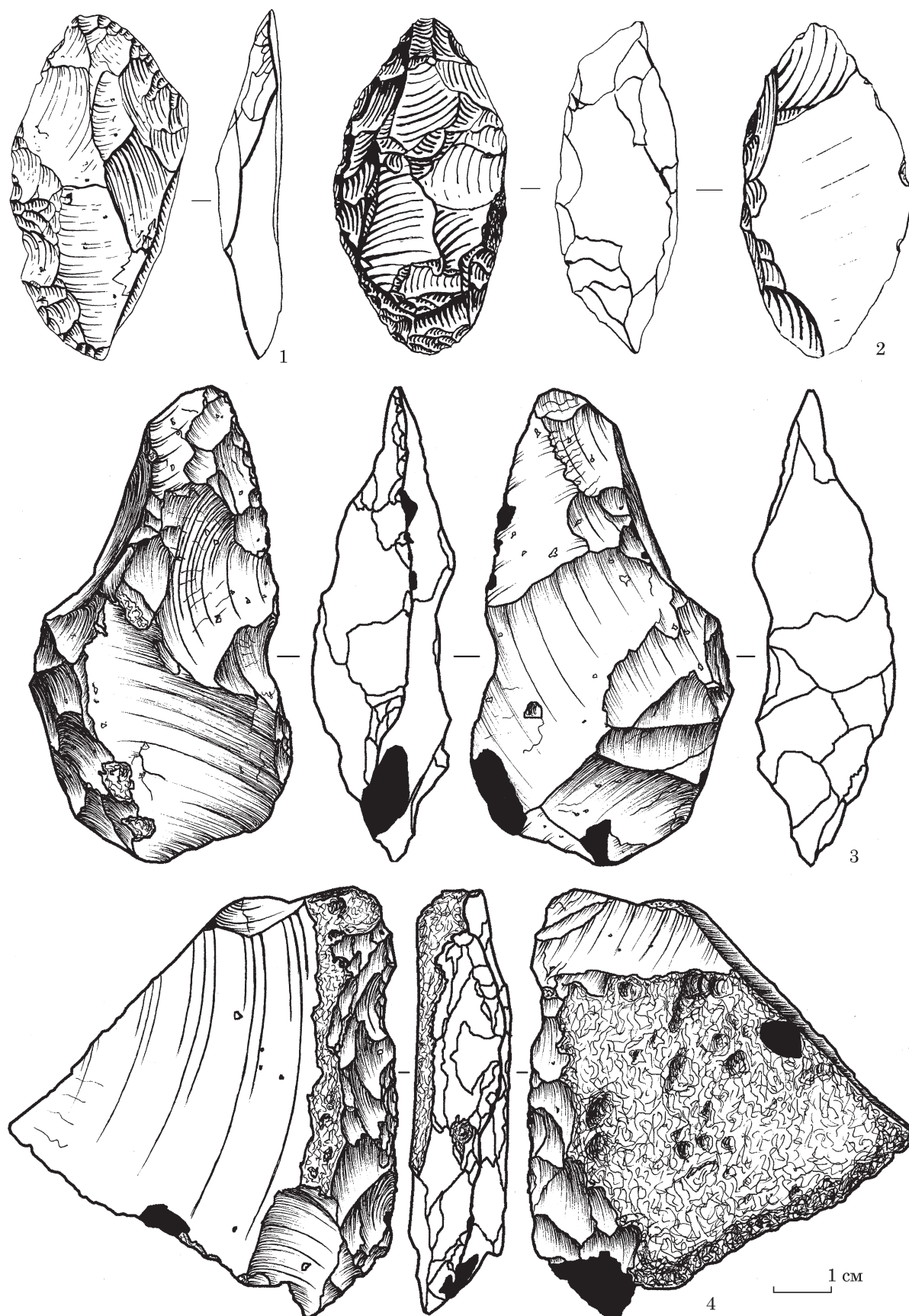

Рис. 16. Королево: 1 — фрагмент листоподібного знаряддя; 2 — лімас; 3, 4 — двобічні знаряддя (за: 1, 2 — Кулаковская 1989; 3, 4 — рис. автора)

Fig. 16. Korolevo: 1 — fragment of the sub-leaf tool; 2 — limas; 3, 4 — bifacial tools (after: 1, 2 — Kulakovskaia 1989; 3, 4 — author's drawing)

типу Кіна. Відповідно вони ідентифікуються, як найбільш східний прояв цієї традиції в Центральній Європі, що не трапляються на цьому етапі дослідження східніше Карпат. Проте, на західному напрямку наявне коло подібних пам'яток: Шубаюк і Ерд в Угорщині (Mester 2006); Петровардинська фортеця та Велика Баланиця на Балканах (Mihailović 2008); Тар у Південно-Західній Франції (Geneste, Plisson 1996). Ці стоянки фактично маркують ареал розповсюдження шарантських індустрій в Європі, з найбільшою їх концентрацією саме в західній її частині, в Південній Франції та Північній Італії. На шарантських стоянках Франції: Ля Кіна, Комб-Греналь та ін., були знайдені антропологічні рештки, які вказують на те, що носієм цих індустрій був неандерталець (*Homo neanderthalensis*) (Bourguignon 1997, p. 32).

Отже, коло проаналізованих пам'яток можна інтерпретувати як прояв міграції з заходу на територію Закарпаття неандертальців, носіїв традиції обробки каменю, притаманної індустріям типу Кіна, яка сталася вперше в кінці MIS 5a — MIS 4 (74—64 тис. років тому).

ЛІТЕРАТУРА

- Адаменко, О. М., Городецкая, Г. Д. 1987. *Антропоген Закарпаття*. Кишинев: Штиинца.
- Вотякова, О. Л. 2012. Техніко-типологічний аналіз індустрій Рокосовських місцезнаходжень в Закарпатті. *Донецький археологічний збірник*, 16, с. 7-28.
- Вотякова, О. Л. 2015. Техніко-типологічний аналіз матеріалів шару II стоянки Королево на Закарпатті. *Археологія і давня історія України*, 3 (16), с. 22-23.
- Вотякова, О. Л. 2022. Індустрія комплексу II стоянки Малий Раковець IV на Закарпатті. *Археологія і давня історія України*, 4 (45), с. 127-157.
- Вотякова, О., Рац, Б., Весельський, А. 2023. Дослідження палеолітичної стоянки Рубань на Закарпатті. *Археологічні дослідження в Україні 2022 р.*, с. 52-55.
- Вотякова, О. 2024. Планіграфічний аналіз середньопалеолітичної стоянки Рубань. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 28, с. 68-77.
- Герасименко, Н. 2006. Динаміка палеоекологічних обставин на стоянці Сокириця (Закарпаття). В: Кулаковська, Л. В. (ред.). *Європейський середній палеоліт*. Київ: Шлях, с. 132-151.
- Гладилин, В. Н., Солдатенко, Л. В. 1975. *Отчет о работах Закарпатской палеолитической экспедиции в 1975 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1975/97.
- Гладилин, В. Н., Кухарчук, Ю. В., Демиденко, Ю. Э., Рыжов, С. Н., Ситливый, В. И., Ткаченко, В. И., Усик, В. И. 1990. *Отчет о работах Постояннодействующей палеолитической экспедиции Археологического музея Института зоологии АН УССР в 1990 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1990/203.
- Кулаковская, Л. В. 1989. *Мустьерские культуры Карпатского бассейна*. Киев: Наукова думка.
- Кулаковская, Л. В. 2001. Шарантские традиции в среднем палеолите стоянки Королево. *Давня історія України і суміжних регіонів. Карпатіка*, 13, с. 7-12.
- Пашкевич, Г. О. 1984. Природне середовище в епоху палеоліту-мезоліту на території України. *Археологія*, 47, с. 1-12.
- Рижов, С. М. 1995. *Звіт про роботу археологічної експедиції на палеолітичній стоянці Малий Раковець IV Іршавського району Закарпатської області у 1995 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1995/85.
- Рижов, С. М. 1997. *Звіт про роботу археологічної експедиції на палеолітичній стоянці Малий Раковець IV Іршавського району Закарпатської області у 1997 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1997/128.
- Рижов, С. М. 2003. *Звіт про роботу археологічної експедиції на палеолітичній стоянці Малий Раковець IV Іршавського району Закарпатської області у 2003 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2003/151.
- Рижов, С. М. 2004. *Звіт про роботу археологічної експедиції на палеолітичній стоянці Малий Раковець IV Іршавського району Закарпатської області у 2004 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2004/249.
- Рижов, С. М., Гладких М. І., Степанчук, В. М., Матвійшина, Ж. М., Левчук, П. О., Пудовкіна, Г. С. 2006. *Звіт про роботу археологічної експедиції на палеолітичній стоянці Малий Раковець IV Іршавського району Закарпатської області у 2006 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2006/257.
- Усик, В. И. 2003. Проблемы интерпретации методов расщепления среднепалеолитического слоя II стоянки Королево (Закарпатье). *Археологічний альманах*, 13, с. 170-186.
- Усик, В., Рац, А., Кулаковская, Л. 2014. Вулканическое сырье в палеолите Закарпаття: относительная хронология индустрий. In: Biro, K. T. (ed.). *Aeolian scripts New ideas on the lithic world studies in honour of Viola T. Dobosi*. Budapest: Amber Industries, p. 197-206.
- Bourguignon, L. 1997. *Le Moustérien de Type Quina: nouvelle définition d'une technique*. Thèse de doctorat. Université de Paris X-Nanterre.
- Geneste, J.-M. 1991. Systèmes techniques de production lithique: variations techno-économiques dans les processus de réalisation des outillages paléolithiques. *Techniques et culture*, 17—18, p. 1-35.
- Geneste, J.-M., Plisson, H. 1996. Production et utilisation de l'outillage litique dans le Moustérien du Sud-Ouest de la France: les Tares a Sourzac, vallon de l'Isle, Dordogne. *Quaternaria Nova*, 6, p. 343-367.
- Geneste, J.-M., Jaubert, J., Lenoir, M., Meignen, L., Turq, A. 1997. Approche technologique des Moustériens Charentiens du Sud-Ouest de la France et du Languedoc oriental. *Paleo*, 9, p. 101-142.
- Gerasimenko, N., Kulakovska, L., Usik, V., Votiakova, O. 2019. Palaeoenvironmental changes during the Middle and Early Upper Paleolithic in the Upper Tysa Depression, Ukraine (Sokyrnytsya and Ruban' sites). *Journal of Geology, Geography and Geoecology*, 28 (2), p. 275-291.
- Mester, Z. 2006. Mousterian industries in Hungary — 15 years later. In: Кулаковська, Л. В. (ред.). *Європейський середній палеоліт*. Київ: Шлях, с. 170-179.
- Mihailović, D. 2008. New data about the Middle Palaeolithic of Serbia. In: Darlas, A., Mihailović, D. (eds.). *The Palaeolithic of the Balkans*. Oxford: Archaeopress, p. 93-100.
- Kulakovska, L., Usik, V. 2011. Palaeolithic of Transcarpathian region (Ukraine): chronology and cultur-

al variability. In: Gozhik, P. F., Gerasimenko, N. P. (eds.). *The Quaternary studies in Ukraine*. Kyiv: Foliant, p. 129-140.

Rácz, B. 2013. Main raw materials of the Palaeolithic in Transcarpathian Ukraine: geological and petrographical overview. In: Mester, Z. (ed.). *The lithic raw material sources and interregional human contacts in the northern Carpathian regions*. Krakow: Secesja, p. 131-147.

Sitlivyj, V., Ryzov, S. 1992. The late middle palaeolithic of Malyi Rakovets IV in Transcarpathia. *Archaeologisches Korrespondenzblatt*, 22, p. 301-314.

Turq, A. 1992. Raw material and technological studies of the Quina Mousterian in Perigord. In: Dibble, H. L., Mellars, P. A. (eds.). *The Middle Palaeolithic: Adaptation, Behavior, and Variability*. University of Pennsylvania, University Museum Monographs, 72. Philadelphia, p. 75-85.

REFERENCES

Adamenko, O. M., Gorodetskaya, G. D. 1987. *Antropogen Zakarpattia*. Kishinev: Shtiintsa.

Votyakova, O. L. 2012. Tekhniko-typologichnyi analiz industrii Rokosovskikh mistseznakhodzen v Zakarpatti. *Donetskyi arkhеologichnyi zbirnyk*, 16, s. 7-28.

Votyakova, O. L. 2015. Tekhniko-typologichnyi analiz materialiv sharu II stoianky Korolevo na Zakarpatti. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (16), s. 22-34.

Votyakova, O. L. 2022. Industriia kompleksa II stoianky Malyi Rakovets IV na Zakarpatti. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (45), s. 127-157.

Votyakova, O., Rats, B., Veselskyi, A. 2023. Doslidzhennia paleolitychnoi stoianky Ruban na Zakarpatti. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2022 r.*, s. 52-55.

Votyakova, O. 2024. Planigrafichnyi analiz serednopaleolitychnoi stoianky Ruban. *Materialy i doslidzhennia z arkhеolohii Prykarpattia i Volyni*, 28, s. 68-77.

Herasymenko, N. 2006. Dynamika paleoekolohycheskykh obstanovok na stoianke Sokyrnytsa (Zakarpate). In: Kulakovska, L. V. (ed.). *Yevropeiskyi serednii paleolit*. Kyiv: Shliakh, s. 132-151.

Gladilin, V. N., Soldatenko, L. V. 1975. *Otchet o rabotakh Zakarpatskoi paleolitycheskoi ekspeditsii v 1975 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1975/97.

Gladilin, V. N., Kuharchuk, Y. V., Demidenko, Y. E., Ryzhov, S. N., Sitlivyi, V. I., Tkachenko, V. I., Usik, V. I. 1990. *Otchet o rabotah Postoyannodeystviyushchey paleolitycheskoy ekspeditsii Arheologicheskogo muzeya Instituta zoologii AN USSR v 1990 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1990/203.

Kulakovskaia, L. V. 1989. *Musterskie kultury Karpatskogo basseina*. Kiev: Naukova dumka.

Kulakovskaia, L. V. 2001. Sharantskie traditsii v srednem paleolite stoianki Korolevo. *Davnia istoriia Ukrainy i sumizhnykh rehioniv. Karpatika*, 13, s. 7-12.

Pashkevych, H. O. 1984. Pryrodne seredovyshe v epokhu paleolitu-mezolitu na terytorii Ukrainy. *Arkheolohiia*, 47, s. 1-12.

Ryzhov, S. M. 1995. *Zvit pro robotu arkhеologichnoi ekspeditsii na paleolitychnii stoiantsi Malyi Rakovets IV Irshavskoho raionu Zakarpatskoi oblasti u 1995 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1995/85.

Ryzhov, S. M. 1997. *Zvit pro robotu arkhеologichnoi ekspeditsii na paleolitychnii stoiantsi Malyi Rakovets IV Irshavskoho raionu Zakarpatskoi oblasti u 1997 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1997/128.

Ryzhov, S. M. 2003. *Zvit pro robotu arkhеologichnoi ekspeditsii na paleolitychnii stoiantsi Malyi Rakovets IV Irshavskoho raionu Zakarpatskoi oblasti u 2003 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2003/151.

Ryzhov, S. M. 2004. *Zvit pro robotu arkhеologichnoi ekspeditsii na paleolitychnii stoiantsi Malyi Rakovets IV Irshavskoho raionu Zakarpatskoi oblasti u 2004 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2004/249.

Ryzhov, S. M., Hladkykh M. I., Stepanchuk, V. M., Matviishyna, Zh. M., Levchuk P. O., Pudovkina H. S. 2006. *Zvit pro robotu arkhеologichnoi ekspeditsii na paleolitychnii stoiantsi Malyi Rakovets IV Irshavskoho raionu Zakarpatskoi oblasti u 2006 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2006/257.

Usik, V. I. 2003. Problemy interpretatsii metodov rasschepleniya srednepaleolitycheskogo sloya II stoianki Korolevo (Zakarpate). *Arkheolohichniy almanakh*, 13, s. 170-186.

Usik, V., Rats, A., Kulakovskaia, L. 2014. Vulkanicheskoe syre v paleolite Zakarpattia: otnositelnaia khronologiya industrii. In: Biro, K. T. (ed.). *Aeolian scripts New ideas on the lithic world studies in honour of Viola T. Dobosi*. Budapest: Amber Industries, p. 197-206.

Bourguignon, L. 1997. *Le Moustérien de Type Quina: nouvelle définition d'une technique*. Thèse de doctorat. Université de Paris X-Nanterre.

Geneste, J.-M. 1991. Systèmes techniques de production lithique: variations techno-économiques dans les processus de réalisation des outillages paléolithiques. *Techniques et culture*, 17—18, p. 1-35.

Geneste, J.-M., Plisson, H. 1996. Production et utilisation de l'outillage litique dans le Moustérien du Sud-Ouest de la France: les Tares a Sourzac, vallée de l'Isle, Dordogne. *Quaternaria Nova*, 6, p. 343-367.

Geneste, J.-M., Jaubert, J., Lenoir, M., Meignen, L., Turq, A. 1997. Approche technologique des Moustériens Charentiens du Sud-Ouest de la France et du Languedoc oriental. *Paleo*, 9, p. 101-142.

Gerasimenko, N., Kulakovska, L., Usik, V., Votyakova, O. 2019. Palaeoenvironmental changes during the Middle and Early Upper Paleolithic in the Upper Tysa Depression, Ukraine (Sokyrnytsya and Ruban' sites). *Journal of Geology, Geography and Geoecology*, 28 (2), p. 275-291.

Mester, Z. 2006. Mousterian industries in Hungary — 15 years later. In: Kulakovska, L. V. (ed.). *Yevropeiskyi serednii paleolit*. Kyiv: Shliakh, s. 170-179.

Mihailović, D. 2008. New data about the Middle Palaeolithic of Serbia. In: Darlas, A., Mihailović, D. (eds.). *The Palaeolithic of the Balkans*. Oxford: Archaeopress, p. 93-100.

Kulakovska, L., Usik, V. 2011. Palaeolithic of Transcarpathian region (Ukraine): chronology and cultural variability. In: Gozhik, P. F., Gerasimenko, N. P. (eds.). *The Quaternary studies in Ukraine*. Kyiv: Foliant, p. 129-140.

Rácz, B. 2013. Main raw materials of the Palaeolithic in Transcarpathian Ukraine: geological and petrographical overview. In: Mester, Z. (ed.). *The lithic raw material sources and interregional human contacts in the northern Carpathian regions*. Krakow: Secesja, p. 131-147.

Sitlivyj, V., Ryzov, S. 1992. The late middle palaeolithic of Malyi Rakovets IV in Transcarpathia. *Archaeologisches Korrespondenzblatt*, 22, p. 301-314.

Turq, A. 1992. Raw material and technological studies of the Quina Mousterian in Perigord. In: Dibble, H. L., Mellars, P. A. (eds.). *The Middle Palaeolithic: Adaptation, Behavior, and Variability*. University of Pennsylvania, University Museum Monographs, 72. Philadelphia, p. 75-85.

O. Votyakova

ANALYSIS OF THE CHARENTE INDUSTRIES OF TRANSCARPATIA

The results of the research of chronology, stratigraphy, and techno-typological characteristics of the lithic collections from Layer II of the Korolevo site, Ruban', and Complex II of Malyi Rakovets IV are analyzed in detail in the paper. The sites demonstrate a different thicknesses of deposits and preservation conditions of the cultural layer. At the first two sites, artifacts were recorded in situ, but in Malyi Rakovets IV the thickness of the layers was reduced due to denudation processes. The industries may be very close in terms of their existence within the chronological period from the end of MIS 5a to MIS 4 (74—40000 years ago).

The sites are located directly on the raw material deposits: Korolevo — andesite (vitrophyric dacite), Malyi Rakovets IV — obsidian Carpathian 3, Ruban — siliceous sandstone. The complexes are characterized by combined activities, including stone production and the use of tools with varying degrees of usage intensity of the sites. The bearers of these industries used similar methods of stone reduction and tool manufacturing techniques, with minimal differences reflecting the intensity of repeated stone processing cycles at the site, and occasionally the morphological features of the raw material.

The model of stone production at the sites is identical and consists of four stages: beginning of the knapping of nodules, active reduction of cores, reduction of flake-cores, formation / resharpening / of tools and their use as cores. The production process is characterized by the reduction of unprepared cores with a hard-hammer along the entire perimeter, mostly using centripetal direction. The main goal of production is a massive flake of lateral proportions with naturally back, often with a cortex. The leading types of tools — scrapers — were made on such flakes using stepped Quina and semi-Quina retouch. Among them, single-edged convex samples prevail — simple, transverse, and diagonal.

These industries reflect a unique tradition of stone production, which distinguishes them from the variability of the Middle Paleolithic complexes of Transcarpathia. The technical and typological characteristics of these industries have the basic criteria for defining industries as Charente of Quina type. Accordingly, they are identified as the most eastern manifestation of this tradition in Central Europe.

Thus, the analyzed assemblies can be identified as a sign of the migration of Neanderthals, the bearers of the Quina-Type industry, from the West to the territory of Transcarpathia.

Keywords: Middle Paleolithic, stratigraphy, industry, Quina.

Одержано 17.01.2025

ВОТЯКОВА Оксана, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Oksana VOTIAKOVA, PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-7565-6501,

e-mail: oksana_votiakova@ukr.net.

С. Кирильчук, Р. Коропецький, О. Ситник

ФІНАЛЬНОПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА ДОЛІШНІЙ ІВАЧІВ І

У статті представлено результати опрацювання колекції підйомних матеріалів верхнього шару багатошарової палеолітичної стоянки Долішній Івачів І на Тернопільщині. Здійснено класифікацію збірки, проведено типологічний аналіз кременевих артефактів, виокремлено їх основні категорії. На основі проведеного аналізу пам'ятку інтерпретовано як виробничий осередок доби фінального палеоліту.

Ключові слова: Волино-Подільська височина, кам'яна доба, фінальний палеоліт, обробка кременю, виробничий осередок.

Вступ. Існування фінального палеоліту відбулось на тлі значних змін клімату, що супроводжували завершення льодовикового періоду та тягнули за собою помітні трансформації природного середовища, рослинного та тваринного світу. Останні у свою чергу вимагали адаптації первісного населення, що відображено у його матеріальній культурі. Найяскравіше цей процес проявлявся у техніці обробки кременю. За сукупністю специфічних ознак кременеобробних індустрій, притаманних різним регіонам, виділяються окремі культури фінального палеоліту. Найбільш помітно їх характерні риси проявляються у матеріалах виробничих осередків з обробки кременю, переважно розташованих поруч із природними виходами сировини. Тому відкриття, опрацювання та публікація нових артефактів з них є одним з ключових завдань у розробці проблематики доби фінального палеоліту.

Усе наведене вище стосується пам'яток, розташованих на території Волино-Подільської височини — однієї з опорних областей у вивченні питань первісного заселення теренів України. Необхідно зазначити, що процес дослідження

фінального палеоліту регіону ускладнює недостатній рівень наповнення джерельної бази. Наявні джерела переважно ґрунтуються на підйомному матеріалі. Стоянок, досліджених стаціонарними розкопками, небагато. Крім того, більшість відомих не опубліковані у повному обсязі, за винятком окремих збірок (Білас, Конопля 2019; Конопля, Гавінський, Пастеркевич 2024; Сало 2018), тоді як у роботах узагальнювального характеру (Рудинський 1952; Мацкевий 1991; Залізняк 1995; Ситник 2009) конкретним пам'яткам приділено мало уваги. Метою статті є впровадження у науковий обіг маловідомої збірки з пам'ятки Долішній Івачів І на Тернопільщині, здобутої у результаті поверхневих досліджень О. Ситника у 2005 р., яка зберігається у фондах Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові.

Історія вивчення. Перші палеолітичні пам'ятки в околиці с. Івачів Долішній було виявлено у 1948 р. розвідковими роботами Дубно-Кременецькою палеолітичною експедицією під керівництвом М. Рудинського. Узагальнено зазначено, що в околицях села на схилах плато лівого берега р. Самиці виявлено кілька «епіпалеолітичних комплексів» (Рудинський 1952, с. 144). Саму ж пам'ятку з назвою Долішній Івачів І відкрив О. Ситник у 1979 р. (Ситник 1980, с. 343). Вона розташована за 100 м на північ від села в уроч. Біля Млину у верхній частині мисоподібного утворення вододільного плато при впадінні р. Ігри у р. Серет, з південного боку мису розміщена глибока балка, із західного омивається річкою (рис. 1). У 1980-х рр. О. Ситник на орних полях цього урочища систематично збирав підйомний матеріал, а у 1987 р. очоливши Тернопільську палеолітичну експедицію здійснив невеликі за

площею розкопки. У шурфі 1 розмірами 2×2 м було зафіксовано три культурні шари. Згідно з геологом А. Богуцьким, який вивчав четвертинні нашарування пам'ятки, стратиграфічна колонка, зафіксована у межах східної стінки цього шурфа, мала такий вигляд.

1. 0—0,80 м — сучасний ґрунт. Верхня частина цих відкладів порушена сільськогосподарськими роботами. Містить три горизонти.

а) Горизонт А1 (0,30 м) — супіски темно-сірі, до чорних, макропористі, безкарбонатні, в основі шару з буруватим відтінком. З цим горизонтом пов'язані матеріали культурного шару I.

б) Горизонт В (0,30 м) — супіски карбонатизовані, місцями ніздрюваті, кротовинні, з червоходами. Простежується велика кількість вапнистих трубочок і дутиків до 3,0 см у діаметрі.

с) Горизонт С (0,20 м) — складений легкими супісками, більш щільними. Переповнений кротовинами і червоходами, а також дутиками до 5,0 см у діаметрі. Перехід різкий за зміною кольору і літології. На рівні горизонтів В та С виявлено матеріали культурного шару II.

2. 0,80—1,40 м — соліфлюкційна пачка, складена з матеріалу горизонту А1 горохівського викопного комплексу ґрунтів і матеріалу горизонту В. Пачка шарувата, строката, у верхній частині більше матеріалу горизонту А1, тому вона темніша. Суглинки щільні, без карбонатні. Нижній контакт різкий, ерозійний. У цьому горизонті зафіксовано матеріали культурного шару III.

3. 1,40—2,80 м — горизонт В горохівського комплексу. Суглинки червонувато-коричневі, легко суглинисті, щільні, без карбонатні, із залізисто-марганцевими примазками і псевдоміцелієм.

4. 2,8—3,2 м — середньоплейстоценові леси, жовті із зеленкуватим відтінком, макропористі із псевдоміцелієм (за: Ситник 2000, с. 153).

За морфологічними та типологічними ознаками шари I та II означено як єдиний пізньопалеолітичний культурний горизонт, який був знищений на вершині схилу ерозійними та антропогенними чинниками, шар III — муст'єрський (Ситник 1999, с. 64—79).

У 2005 р. О. Ситник здійснив поверхневі розвідки на пам'ятці. Збірка з 2005 р. досліджень нараховує 670 екз. Усі вони виготовлені із місцевого високоякісного крейдяного кременю із туронського ярусу, колір сировини на розломі наближений до темно-сірого. Виходи сировини зафіксовано на відстані 300—500 м від пам'ятки (Ситник 1999, с. 64—79). Знахідки вкриті патиною, інтенсивність якої змінюється від блакитної до білої, на деяких артефактах наявна вапниста кірка. Колекція однорідна, за винятком кількох кременевих виробів та фрагментів посуду доби бронзи.

Класифікація знахідок. Серед колекції виділено такі групи: пренуклеуси, нуклеуси та їх фрагменти, відщепи та їх фрагменти, плас-

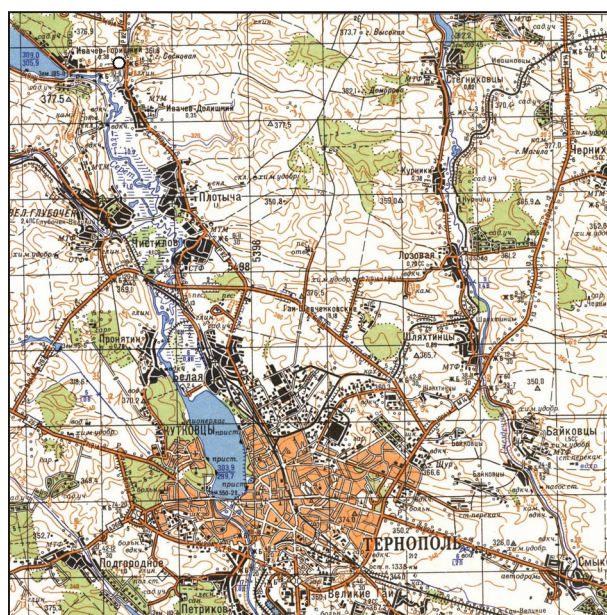
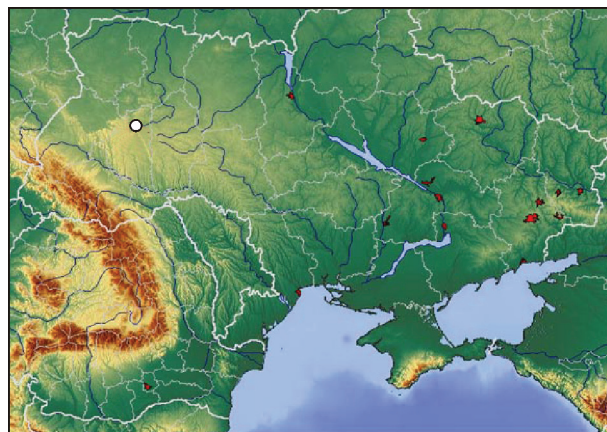

Рис. 1. Місце розташування пам'ятки Долішній Івачів I

Fig. 1. Localization of the Dolishnyi Ivachiv I site

Таблиця 1. Типологічна структура збірки
Table 1. Typological structure of the collection

№	Група	Кількість	
		екз.	%
1	Пренуклеуси	2	0,3
2	Нуклеуси та їх фрагменти	33	5
3	Відщепи та їх фрагменти	428	63,9
4	Пластини та їх фрагменти	181	27
5	Невизначені сколи та уламки	17	2,5
6	Знаряддя праці	9	1,3
	Загалом	670	100

тини та їх фрагменти, невизначені сколи та уламки, знаряддя праці (табл. 1). Для проведення типологічного аналізу збірки автори використовували класифікаційну схему, розроблену В. Коноплею, апробовану на матеріалах низки стоянок доби фінального палеоліту з території Волині та Поділля (Білас, Конопля

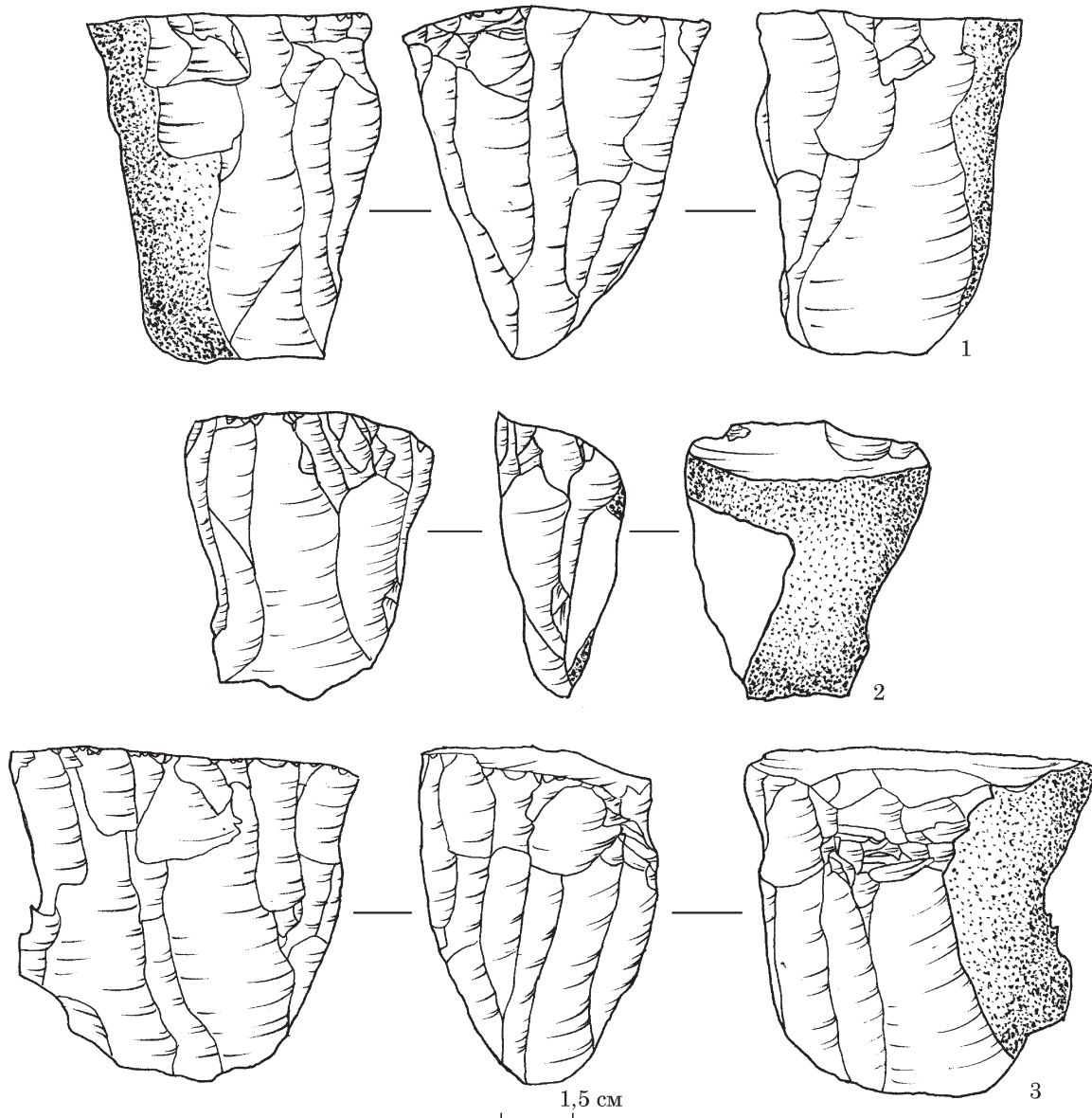

Рис. 2. Долішній Івачів І. Фінальний палеоліт. Кременеві вироби. Нуклеуси

Fig. 2. Dolishniy Ivachiv I. Final Paleolithic. Flint artifacts. Cores

2019; Конопля, Гавінський, Пастеркевич 2024), близьких у територіальному та хронологічному аспектах до стоянки Долішній Івачів І.

У кременевому комплексі фінальнопалеолітичного шару цієї стоянки практично відсутні пренуклеуси. На їхнє можливе продукування опосередковано вказують лише дві знахідки: конкреція розміром $61 \times 42 \times 19$ мм, на якій залишився поздовжній негатив апробації, а також частково вкритий кіркою уламок конкреції (розміри $83 \times 42 \times 33$ мм) із двома негативами апробації.

Нуклеуси із Долішнього Івачева І представлені 31 екз., серед яких виокремлено одноплощадкові, двоплощадкові та триплощадковий, з поділом на кілька типів.

Найчисленнішими — 22 екз. — є одноплощадкові ядрища, серед яких домінують призматичні (15 екз.) з такими морфологічними ознаками:

Нуклеус зі скісною (кут нахилу $\approx 80^\circ$) ударною площадкою, яку утворено одним поздовжнім сколом та додатково сплющено кількома поздовжніми негативами. Тильна сторона нуклеуса частково вкрита кіркою, його розміри $66 \times 48 \times 29$ мм (рис. 2: 2).

Нуклеус із скісною (кут нахилу $\approx 70^\circ$) нефасеткованою ударною площадкою, бічні сторони та тильна частина артефакта суцільно вкриті кіркою. Розміри знахідки $74 \times 90 \times 47$ мм.

Нуклеус із прямою нефасеткованою ударною площадкою, бічні сторони та тильна частина виробу суцільно вкриті кіркою. На тильній стороні нуклеуса сліди від двох поздовжніх сколів, які були нанесені ще на етапі формування пренуклеуса. Розміри знахідки $76 \times 101 \times 107$ мм.

Нуклеус зі скісною (кут нахилу $\approx 70^\circ$) нефасеткованою ударною площадкою, поверхня сколювання частково вкрита кіркою з трьома

природними виїмками. Виріб виготовлений із масивного уламка конкреції, експлуатація нуклеуса припинена через залом на поверхні сколювання. Розміри знахідки $111 \times 63 \times 47$ мм.

Нуклеус зі скісною (кут нахилу $\approx 60^\circ$) фасеткованою трьома поздовжніми сколами ударною площадкою, тил виробу частково вкритий кіркою. Розміри нуклеуса $61 \times 54 \times 31$ мм.

Нуклеус із скісною (кут нахилу $\approx 75^\circ$) нефасеткованою ударною площадкою, тильна частина виробу частково сплюснена поперечними негативами, а також вкрита кіркою. Розміри нуклеуса $73 \times 67 \times 38$ мм.

Нуклеус із скісною (кут нахилу $\approx 75^\circ$) нефасеткованою ударною площадкою, тил виробу частково сплюснений поздовжніми негативами та вкритий кіркою. Розміри нуклеуса — $83 \times 54 \times 29$ мм.

Нуклеус із скісною (кут нахилу $\approx 70^\circ$) нефасеткованою ударною площадкою, на поверхні сколювання подекуди уціліла кірка. Одна із бічних сторін та тильна частина частково покриті кіркою, на тильній частині виробу залишилися сліди від кількох поздовжніх сколів, які були зняті ще на етапі формування пренуклеуса. Розміри знахідки $46 \times 43 \times 35$ мм.

Нуклеус із скісною (кут нахилу $\approx 75^\circ$) фасеткованою взаємопоперечними та поздовжніми негативами ударною площадкою, поверхня сколювання займає майже усю поверхню нуклеуса, тильна частина частково покрита кіркою. Розміри знахідки $66 \times 54 \times 41$ мм.

Нуклеус із прямою нефасеткованою ударною площадкою, бічні сторони виробу суцільно вкриті кіркою, тильна частина повністю сформована природним негативом. Експлуатація нуклеуса припинена через залом на поверхні сколювання. Розміри знахідки $93 \times 55 \times 41$ мм.

Нуклеус зі скісною (кут нахилу $\approx 70^\circ$) нефасеткованою ударною площадкою, із торцевої частини виробу проводилася додаткова підправка поверхні сколювання на бічні сторони та тильна частина суцільно вкриті кіркою, за винятком поперечного та поздовжнього сколів на тильній частині, які були залишені ще на етапі формування пренуклеуса. Розміри знахідки $87 \times 75 \times 62$ мм.

Нуклеус зі скісною (кут нахилу $\approx 80^\circ$) фасеткованою поздовжніми сколами ударною площадкою, тильна частина виробу суцільно покрита кіркою. Розміри нуклеуса $53 \times 47 \times 46$ мм.

Нуклеус із прямою нефасеткованою ударною площадкою, тильна частина виробу частково сплюснена поздовжнім сколом та покрита кіркою. Розміри нуклеуса $54 \times 45 \times 43$ мм.

Нуклеус із прямою нефасеткованою ударною площадкою, частина поверхні сколювання відсутня через пізніший злам, тильна частина виробу сплюснена поздовжніми сколами, на бічних сторонах частково уціліла кірка. Розміри нуклеуса $72 \times 78 \times 69$ мм.

Нуклеус із прямою нефасеткованою ударною площадкою, торцева частина виробу відсутня

через пізніший злам, бічні поверхні та тильна частина сформовані природною нерівністю породи кременю. Розміри знахідки $29 \times 64 \times 52$ мм.

Менш численною групою представлені *одноплощадкові конусоподібні* ядрища (3 екз.).

Нуклеус із прямою нефасеткованою ударною площадкою. Робоча поверхня займає близько $5/6$ поверхні виробу, його тильна частина частково вкрита кіркою. Розміри нуклеуса $76 \times 68 \times 60$ мм (рис. 2: 1).

Наближений до конусоподібного нуклеус із прямою нефасеткованою ударною площадкою, поверхня сколювання займає близько $2/3$ поверхні виробу. Експлуатація нуклеуса припинена через його спрацювання, його розміри $44 \times 33 \times 25$ мм.

Наближений до конусоподібного нуклеус зі скісною (кут нахилу $\approx 60^\circ$) нефасеткованою ударною площадкою, поверхня сколювання займає майже усю поверхню виробу. Експлуатація нуклеуса припинена через його спрацювання, його розміри $56 \times 43 \times 52$ мм.

Трьома екземплярами представлено й *одноплощадкові призматично-торцеві* нуклеуси:

Нуклеус зі скісною (кут нахилу $\approx 80^\circ$) нефасеткованою ударною площадкою, бічна сторона виробу сплюснена поздовжніми сколами, інша суцільно вкрита кіркою, як і тильна частина. Розміри нуклеуса $81 \times 34 \times 70$ мм (рис. 3: 9).

Нуклеус із прямою нефасеткованою ударною площадкою, одна із бічних сторін та тил суцільно вкриті кіркою, на іншій — масивний поперечний негатив. Розміри нуклеуса $80 \times 32 \times 63$ мм.

Нуклеус зі скісною (кут нахилу $\approx 70^\circ$) нефасеткованою ударною площадкою, торцева частина виробу відсутня. Виріб виготовлений із фрагмента нуклеуса, на його тильній частині залишилися негативи від попередньої поверхні сколювання, також частково уціліла кірка. Розміри знахідки $55 \times 18 \times 56$ мм.

Також серед одноплощадкових ядрищ виявлено один *циліндричний* нуклеус із прямою нефасеткованою ударною площадкою, поверхня сколювання займає близько $5/6$ поверхні виробу, торцева частина використовувалася для підправки заломів на поверхні сколювання, розміри нуклеуса $69 \times 78 \times 43$ мм. (рис. 2: 3).

Нуклеуси з двома ударними площадками є менш численною групою (8 екз.). Найбільше серед них *призматичних* (5 екз.):

Нуклеус, ударні площадки якого використовувалися як поверхні сколювання, торцева частина виробу відсутня через пізніший злам, на бічних сторонах та тильних частинах частково уціліла кірка. Розміри нуклеуса $46 \times 55 \times 42$ мм.

Нуклеус із скісними (кут нахилу ≈ 60 і 50°) нефасеткованими ударними площадками, у виробу дві поверхні сколювання, одна із яких розташована на тильній частині взаємонапрямлено до іншої (експлуатацію припинено

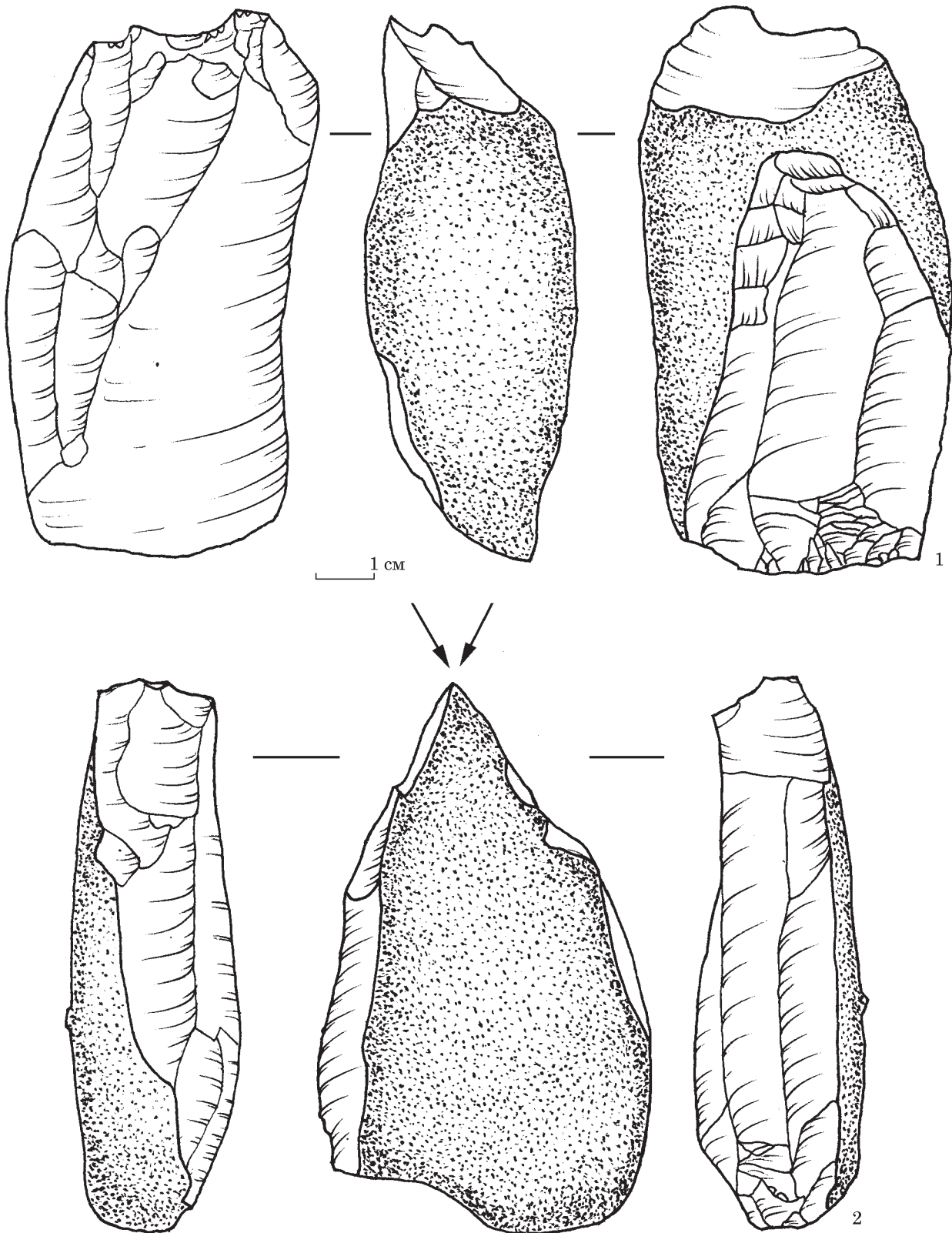

Рис. 3. Долішній Івачів I. Фінальний палеоліт. Кременеві вироби: 1 — нуклеус; 2 — різець

Fig. 3. Dolishniy Ivachiv I. Final Paleolithic. Flint artifacts: 1 — core; 2 — burin

після кількох поздовжніх сколів). Бічні сторони нуклеуса суцільно вкриті кіркою. Розміри знахідки $96 \times 57 \times 37$ мм (рис. 3: 1).

Нуклеус із прямими ударними площадками, одна із яких фасеткована поперечними скола-

ми. Експлуатація нуклеуса припинена через його спрацювання, розміри виробу $45 \times 41 \times 23$ мм.

Нуклеус із прямими нефасеткованим ударними площадками, на поверхні сколювання

частково уціліла кірка, тильна частина частково сплюснена поздовжніми сколами, також на ній частково залишилася кірка та природній негатив. Розміри виробу $106 \times 89 \times 86$ мм.

Нуклеус із скісними (кут нахилу $\approx 70^\circ$) нефасеткованими ударними площадками, дві поверхні сколювання розміщені перпендикулярно одна до одної. Розміри нуклеуса $51 \times 53 \times 37$ мм.

Призматично-торцевих двоплощадкових ядерищ виявлено лише два екземпляри:

Нуклеус із помірно скісними (кут нахилу $\approx 60^\circ$) нефасеткованими ударними площадками, на поверхні сколювання частково уціліла кірка, бічні сторони сплюснені поздовжніми та поперечними сколами. Розміри знахідки $83 \times 47 \times 70$ мм.

Нуклеус зі скісними (кут нахилу ≈ 60 і 80°) нефасеткованими ударними площадками, бічні сторони виробу частково сплюснені поздовжніми негативами, тильна частина часткова вкрита кіркою. Розміри нуклеуса $71 \times 44 \times 60$ мм.

Також зафіксовано один двоплощадковий циліндричний нуклеус із прямими нефасеткованими ударними площадками, у виробу дві поверхні сколювання, які розташовані взаємоперпендикулярно, на них частково залишилася кірка. Експлуатація нуклеуса припинена через численні заломы на поверхні сколювання, його розміри $64 \times 54 \times 50$ мм.

Особливе зацікавлення викликає триплощадковий призматично-торцевий нуклеус із

двома робочими поверхнями, які розташовані перпендикулярно одна до одної. Одна з площадок помірно скісна (кут нахилу $\approx 85^\circ$), дві інші використовувалися як поверхні сколювання. Бічна сторона сплюснена поперечними сколами, на іншій — залишки кірки та природнього негативу. Вочевидь, експлуатація взаємоперпендикулярної поверхні сколювання була припинена через заломы на ній, тому торцеву частину виробу використали як нову поверхню сколювання, з якої зняли один поздовжній пластинчастий скол. Розміри нуклеуса $114 \times 79 \times 123$ мм.

Окрім того, у колекції зафіксовано два фрагменти нуклеусів, серед яких виділено такі типи:

Фрагмент одноплощадкового призматичного нуклеуса зі скісною (кут нахилу $\approx 70^\circ$) фасеткована поперечними сколами, розміри знахідки $38 \times 37 \times 17$ мм.

Фрагмент спрацьованого нуклеуса, на поверхні сколювання якого залишилися взаємоперпендикулярні негативи. Розміри знахідки $55 \times 34 \times 31$ мм.

У колекції виявлено 324 цілі відщепи (табл. 2—4). Відщепові сколи розподілено на 19 типів (відповідно до огранування спинки). Серед них — первинні (19 екз.), взаємопоперечно-первинні (3 екз.), взаємопоперечно-поздовжні із залишком кірки (6 екз.), взаємопоперечно-поздовжні (2 екз.), взаємопоперечні із залишком кірки (4 екз.), взаємопоперечні (2 екз.), поперечно-первинні (13 екз.), поперечно-поз-

Таблиця 2. Результати промірів довжини відщепів, інтервал 5 мм
Table 2. Results of measuring of length of flakes, range 5 mm

Типи сколів	Класи промірів																		
	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX		
Первинні	—	2	3	2	4	2	—	2	1	1	1	—	—	—	1	—	—		
Взаємопоперечні	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Взаємопоперечно-поздовжні	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Взаємопоперечно-поздовжні із залишком кірки	—	—	1	—	—	—	—	1	1	1	—	—	1	1	—	—	—		
Поперечно-поздовжні з залишком кірки	1	—	5	3	2	2	1	2	3	1	1	1	—	—	—	—	—		
Взаємопоперечно-первинні	—	—	1	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Поперечно-поздовжні	—	2	3	—	3	5	1	2	1	—	—	1	—	—	—	—	—		
Поперечно-первинні	—	—	—	2	1	1	1	1	2	—	1	—	2	—	1	—	1		
Поперечні із залишком кірки	1	—	1	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Поперечні	1	1	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—		
Поздовжньо-первинні	—	3	5	9	—	11	6	4	6	3	8	1	2	2	4	2	2		
Поздовжні	6	12	19	20	9	10	6	2	—	—	2	—	—	—	—	—	—		
Поздовжні із залишком кірки	—	5	2	4	9	4	4	5	1	2	1	1	—	—	—	—	—		
Поперечно-біпоздовжні	—	—	1	1	1	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Поперечно-біпоздовжні з залишком кірки	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	1		
Біпоздовжньо-первинні	—	—	1	—	—	2	1	2	2	3	1	—	1	—	—	—	—		
Біпоздовжні із залишком кірки	—	—	—	1	1	1	—	2	—	2	—	—	—	—	—	—	—		
Взаємопоперечні із залишком кірки	—	—	1	—	—	—	1	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—		
Біпоздовжні	—	—	1	1	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—		

Таблиця 3. Результати промірів ширини відщепів, інтервал 5 мм

Table 3. Results of measuring of width of flakes, range 5 mm

Типи сколів	Класи промірів																	
	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	
Первинні	2	3	2	2	3	2	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Взаємопоперечні	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Взаємопоперечно-поздовжні	—	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	
Взаємопоперечно-поздовжні із залишком кірки	—	—	1	—	1	1	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Поперечно-поздовжні з залишком кірки	—	2	3	3	5	4	—	—	—	—	2	2	1	—	—	—	—	
Взаємопоперечно-первинні	—	—	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Поперечно-поздовжні	3	1	3	5	3	—	—	1	—	1	—	—	—	1	—	—	—	
Поперечно-первинні	—	—	—	2	3	—	4	2	—	—	—	—	—	1	1	—	—	
Поперечні із залишком кірки	—	—	1	—	—	1	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	
Поперечні	—	1	1	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Поздовжньо-первинні	1	5	9	5	8	9	8	4	6	4	1	2	—	1	2	2	1	
Поздовжні	17	24	18	10	8	2	3	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	
Поздовжні із залишком кірки	5	5	7	8	5	3	2	2	—	—	—	—	1	—	—	—	—	
Поперечно-біпоздовжні	1	1	1	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Поперечно-біпоздовжні з залишком кірки	—	—	—	—	—	—	—	2	—	1	—	—	—	—	—	—	—	
Біпоздовжньо-первинні	—	—	2	3	3	1	—	—	—	2	1	1	—	—	—	—	—	
Біпоздовжні із залишком кірки	—	—	—	2	3	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	
Взаємопоперечні із залишком кірки	—	—	1	—	—	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Біпоздовжні	—	2	—	—	1	—	1	1	—	1	—	1	—	—	—	—	—	

Таблиця 4. Результати промірів товщин відщепів, інтервал 1 мм

Table 4. Results of measuring of thickness of flakes, range 1 mm

Типи сколів	Товщина																											
	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	25	27	31	67						
Первинні	2	3	2	1	1	1	—	—	—	3	—	1	—	—	1	—	2	1	—	—	—	1						
Взаємопоперечні	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—						
Взаємопоперечно-поздовжні	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—						
Взаємопоперечно-поздовжні з залишком кірки	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	1	—	1	—						
Поперечно-поздовжні з залишком кірки	—	2	2	—	—	—	2	—	5	1	2	1	—	—	1	3	—	1	1	—	1	—						
Взаємопоперечно-первинні	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—						
Поперечно-поздовжні	1	2	5	3	—	1	2	2	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—						
Поперечно-первинні	—	—	—	—	1	—	1	1	—	—	1	1	—	1	—	1	1	—	1	3	1	—						
Поперечні із залишком кірки	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—						
Поперечні	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—						
Поздовжньо-первинні	2	2	2	7	7	7	2	3	1	3	2	4	4	5	5	1	2	2	—	5	2	—						
Поздовжні	17	13	11	16	7	5	5	3	1	—	1	2	1	1	2	—	—	—	1	—	—	—						
Поздовжні із залишком кірки	3	5	5	5	2	3	4	—	1	2	4	1	1	—	1	—	—	1	—	—	—	—						
Поперечно-біпоздовжні	1	2	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—						
Поперечно-біпоздовжні з залишком кірки	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	1	—	—						
Біпоздовжньо-первинні	—	—	—	—	2	—	—	—	3	1	1	—	2	2	—	—	—	1	—	1	—	—						
Біпоздовжні із залишком кірки	—	—	—	—	—	—	1	—	1	1	2	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—						
Взаємопоперечні із залишком кірки	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—						
Біпоздовжні	—	1	—	—	—	2	—	—	1	—	1	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—						

довжні із залишком кірки (22 екз.), поперечно-поздовжні (18 екз.), поперечні із залишком кірки (4 екз.), поперечні (4 екз.), поперечно-біпоздовжні із залишком кірки (3 екз.), поперечно-біпоздовжні (5 екз.), поздовжньо-первинні (68 екз.), поздовжні із залишком кірки (38 екз.), поздовжні (86 екз.), біпоздовжньо-первинні (13 екз.), біпоздовжні із залишком кірки (7 екз.), біпоздовжні (7 екз.). Також слід відзначити поперечно-поздовжній відщеп із залишком кірки, який було знято задля підживлення ударної площадки нуклеуса. Його розміри $46 \times 64 \times 31$ мм, площадка скісна (кут нахилу $\approx 70^\circ$) та нефасеткована.

Фрагменти відщепів, яких нараховується 104 екз., розподілено на 14 типів (відповідно до огранування спинки): первинні (1 середня, 7 верхніх), взаємопоперечно-первинні (1 верхня), взаємопоперечно-поздовжні (1 нижня), поперечно-первинні (1 нижня), поперечно-поздовжні із залишком кірки (1 нижня, 2 верхні), поперечно-поздовжні (2 нижні, 4 середні, 2 верхні), поперечно-біпоздовжні із залишком кірки (2 нижні), поздовжньо-первинні (11 нижніх, 5 середніх, 14 верхніх), поздовжні із залишком кірки (6 нижніх, 2 верхні) поздовжні (22 нижніх, 4 середні, 8 верхніх), біпоздовжньо-первинні (2 нижні, 2 верхні), біпоздовжні із залишком кірки (1 верхня), біпоздовжні (1 нижня, 1 верхня).

До цілих пластинчастих сколів віднесено 94 екз. (табл. 5—7). Пластини додатково поді-

лено на регулярні (23 екз.) та нерегулярні (71 екз.) (відповідно до форми їхніх ребер) та розподілено на 15 типів (відповідно до огранування спинки). Серед них — первинні (1 нерегулярна), взаємопоперечні (1 нерегулярна), взаємопоперечно-поздовжні (1 нерегулярна), поперечно-первинні (1 нерегулярна), поперечно-поздовжні із залишком кірки (6 нерегулярних, 1 регулярна), поперечно-поздовжні (3 нерегулярні), поперечно-біпоздовжні із залишком кірки (2 нерегулярні), поперечно-біпоздовжні (1 нерегулярна), поздовжньо-первинні (18 нерегулярних, 3 регулярні), поздовжні із залишком кірки (7 нерегулярних, 4 регулярні), поздовжні (21 нерегулярна, 13 регулярних), біпоздовжньо-первинні (1 нерегулярна, 2 регулярні), біпоздовжні із залишком кірки (1 нерегулярна), взаємопоперечно-біпоздовжні із залишком кірки (2 нерегулярні), біпоздовжні (4 нерегулярних). Окремо слід відзначити нерегулярну взаємопоперечно-біпоздовжню пластину із залишком кірки ($128 \times 35 \times 49$ мм), яку відокремили від пренуклеуса на завершальних етапах підготовки поверхні сколювання.

Фрагменти пластин, яких нараховується 87 екз., розподілено на сім типів (відповідно до огранування спинки): первинні (1 середня), поперечно-первинні (1 верхня), поперечно-поздовжні (1 нижня, 1 верхня), поздовжньо-первинні (8 нижніх, 7 середніх, 7 верхніх), поздовжні із залишком кірки (2 нижні, 3 верхні)

Таблиця 5. Результати промірів довжин пластин, інтервал 10 мм
Table 5. Results of measuring of length of blades, range 10 mm

Типи сколів	Класи промірів												
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII
Первинні	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
Взаємопоперечні	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
Взаємопоперечно-поздовжні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
Поперечно-поздовжні з залишком кірки (нер.)	—	—	—	1	1	1	—	—	2	1	—	—	—
Поперечно-поздовжні з залишком кірки (рег.)	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Поперечно-поздовжні	—	—	—	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—
Поперечно-первинні	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
Поздовжні (нер.)	—	—	8	4	4	3	2	—	—	—	—	—	—
Поздовжні (рег.)	—	—	4	6	2	—	1	—	—	—	—	—	—
Поздовжньо-первинні (нер.)	—	—	4	5	3	1	3	1	—	—	—	1	—
Поздовжньо-первинні (рег.)	—	—	1	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—
Поздовжні із залишком кірки (нер.)	—	—	—	3	1	1	—	1	—	1	—	—	—
Поздовжні із залишком кірки (рег.)	—	—	—	1	1	1	1	—	—	—	—	—	—
Поперечно-біпоздовжні	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Поперечно-біпоздовжні з залишком кірки	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—
Біпоздовжньо-первинні (нер.)	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
Біпоздовжньо-первинні (рег.)	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—
Біпоздовжні із залишком кірки	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Взаємопоперечно-біпоздовжні із залишком кірки	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Біпоздовжні	—	—	1	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—

Таблиця 6. Результати промірів ширини пластин, інтервал 5 мм

Table 6. Results of measuring of width of blades, range 5 mm

Типи сколів	Класи промірів								
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
Первинні	—	—	—	—	—	1	—	—	—
Взаємопоперечні	—	—	—	—	—	—	1	—	—
Взаємопоперечно-поздовжні	—	—	—	—	—	—	1	—	—
Поперечно-поздовжні з залишком кірки (нер.)	—	—	1	1	2	—	1	1	—
Поперечно-поздовжні з залишком кірки (рег.)	—	—	—	1	—	—	—	—	—
Поперечно-поздовжні	—	—	—	2	1	—	—	—	—
Поперечно-первинні	—	—	—	—	1	—	—	—	—
Поздовжні (нер.)	—	2	10	5	4	—	—	—	—
Поздовжні (рег.)	—	1	9	1	2	—	—	—	—
Поздовжньо-первинні (нер.)	—	1	8	4	2	1	—	2	—
Поздовжньо-первинні (рег.)	—	—	—	1	—	—	1	—	1
Поздовжні із залишком кірки (нер.)	—	1	3	—	1	1	1	—	—
Поздовжні із залишком кірки (рег.)	—	—	—	2	1	1	—	—	—
Поперечно-біпоздовжні	—	—	—	1	—	—	—	—	—
Поперечно-біпоздовжні з залишком кірки	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Біпоздовжньо-первинні (нер.)	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Біпоздовжньо-первинні (рег.)	—	—	1	1	—	—	—	—	—
Біпоздовжні із залишком кірки	—	—	—	—	—	1	—	—	—
Взаємопоперечно-біпоздовжні із залишком кірки	—	—	—	—	—	—	1	1	—
Біпоздовжні	—	—	2	—	2	—	—	—	—

Таблиця 7. Результати промірів товщини пластин, інтервал 1 мм

Table 7. Results of measuring of thickness of blades, range 1 mm

Типи сколів	Товщина, мм																			
	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	13	14	15	16	18	19	20	26	49	
Первинні	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Взаємопоперечні	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Взаємопоперечно-поздовжні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	
Поперечно-поздовжні з залишком кірки (нер.)	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	1	2	—	—	—	1	—	—	
Поперечно-поздовжні з залишком кірки (рег.)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
Поперечно-поздовжні	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	
Поперечно-первинні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	
Поздовжні (нер.)	2	3	4	3	3	3	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Поздовжні (рег.)	2	2	4	3	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Поздовжньо-первинні (нер.)	2	1	1	2	1	1	3	—	2	2	—	1	—	—	1	—	—	1	—	
Поздовжньо-первинні (рег.)	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	
Поздовжні із залишком кірки (нер.)	—	3	1	1	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Поздовжні із залишком кірки (рег.)	—	1	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	
Поперечно-біпоздовжні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Поперечно-біпоздовжні з залишком кірки	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	
Біпоздовжньо-первинні (нер.)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
Біпоздовжньо-первинні (рег.)	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	
Біпоздовжні із залишком кірки	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Взаємопоперечно-біпоздовжні з залишком кірки	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	
Біпоздовжні	—	—	—	1	1	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	

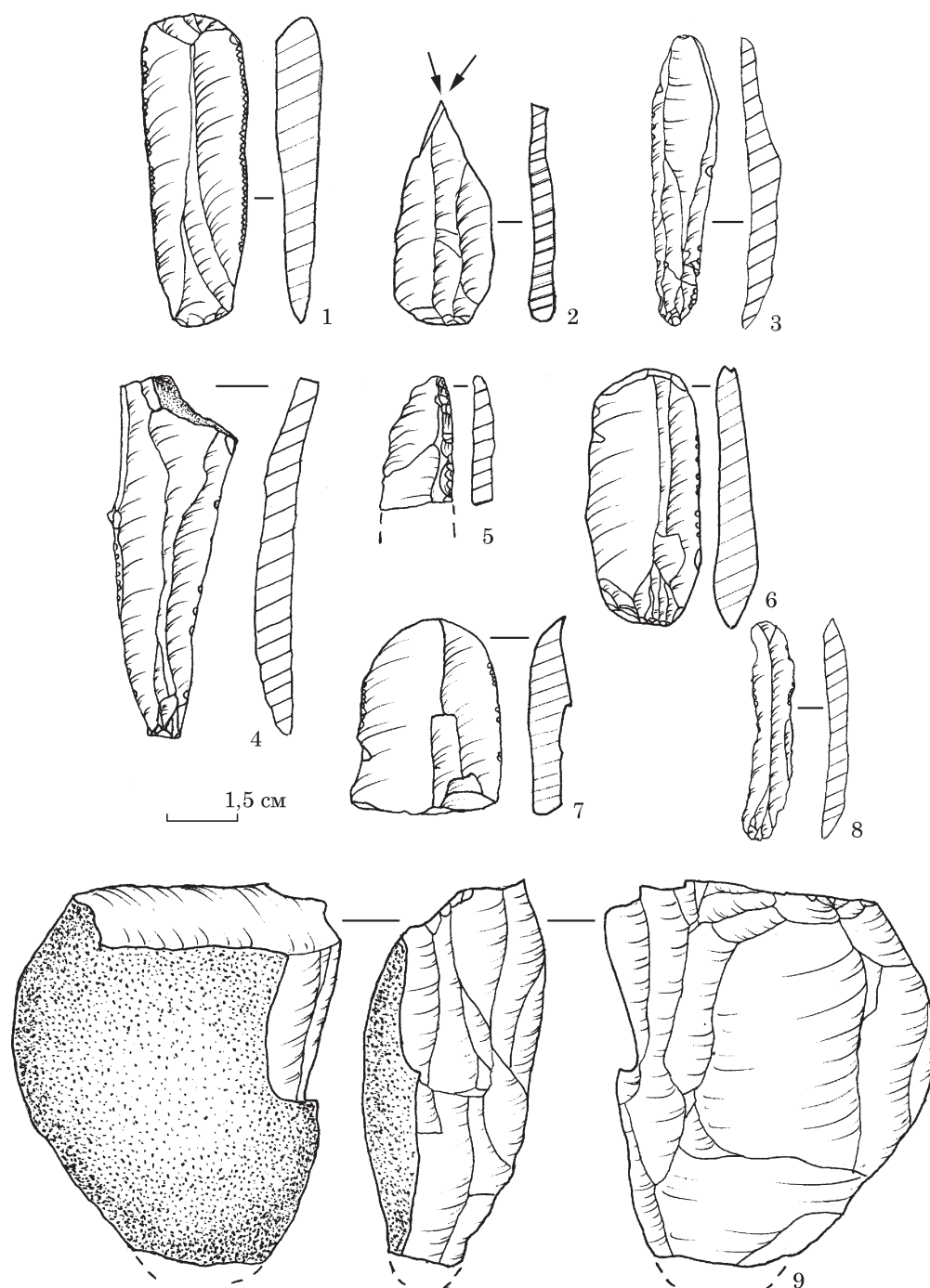

Рис. 4. Долішній Івачів I. Фінальний палеоліт. Кременеві вироби: 1, 3—8 — пластини з ретушшю; 2 — різець; 3 — нуклеус

Fig. 4. Dolishniy Ivachiv I. Final Paleolithic. Flint artifacts: 1, 3—8 — blades with retouch; 2 — burin; 3 — core

поздовжні (25 нижніх, 15 середніх, 14 верхніх), біпоздовжньо-первинні (2 верхні).

До групи знарядь віднесено такі дев'ять артефактів.

1. Однобічноретушована нерегулярна поздовжня пластина із залишком кірки (ретуш мікрозубчаста, нанесена переривчасто на правій крайці, нанесена зі спинки) — $76 \times 24 \times 08$ мм (рис. 4: 4).

2. Однобічноретушований верхній фрагмент регулярної поздовжньої пластини (ретуш кру-

та дрібнофасеткова лускоподібна, нанесена суцільно на правій крайці, нанесена зі спинки) — $36 \times 15 \times 03$ мм (рис. 4: 5).

3. Двобічноретушована регулярна біпоздовжня пластина (ретуш мікрозубчаста, переривчаста, нанесена зі спинки) — $62 \times 14 \times 07$ мм (рис. 4: 3).

4. Двобічноретушована регулярна поздовжня пластина (ретуш мікрозубчаста, на лівій крайці переривчаста, на правій — суцільна, нанесена зі спинки) — $65 \times 22 \times 12$ мм (рис. 4: 1).

5. Двобічноретушована регулярна поздовжня пластина (ретуш мікрозубчаста, переривчаста, нанесена зі спинки) — $47 \times 12 \times 05$ мм (рис. 4: 8).

6. Двобічноретушована регулярна поздовжня пластина (ретуш мікрозубчаста, переривчаста, нанесена зі спинки) — $55 \times 23 \times 10$ мм (рис. 4: 6).

7. Двобічноретушований верхній фрагмент регулярної поздовжньої пластини (ретуш мікрозубчаста, переривчаста, нанесена зі спинки) — $42 \times 33 \times 10$ мм (рис. 4: 7).

8. Серединний симетричний різець виготовлений на фрагменті зужитого призматично-торцевого нуклеуса (спинка виробу частково вкрита кіркою) — $89 \times 56 \times 32$ мм (рис. 3: 2).

9. Серединний симетричний різець на регулярній поздовжній пластині — $46 \times 20 \times 06$ мм (рис. 4: 2).

Також колекцію доповнюють 17 типологічно невизначених сколів та уламків, два із них зазнали термічних ушкоджень.

Висновки. У зібраній колекції переважають одноплощадкові нуклеуси (71 % від загальної кількості), серед яких найбільш численні — призматичні (14 екз.). Кількість двоплощадкових нуклеусів становить 8 екз., чотири з яких мають ознаки біпоздовжнього сколювання. Це загалом пояснює невелику кількість сколів із біпоздовжньою огранкою спинки: дев'ять пластин (9,6 % від загальної кількості цілих пластин) та 35 відщепів (10,8 % від загальної кількості цілих відщепів), або 10,5 % від загальної кількості цілих сколів.

Серед нуклеусів переважають вироби з помірно скісними та скісними площадками, кут нахилу яких варіюється у межах $50\text{--}80^\circ$ (кут нахилу більшості ударних площадок коливається у межах $70\text{--}75^\circ$). Серед усіх площадок лише шість фасетковані (дві площадки фасетковані поперечними сколами, три поздовжніми, одна взаємопоперечними та поздовжніми). У одноплощадкових призматичних фасетковано п'ять площадок, у двоплощадкових призматичних — одна. На етапі формування пренуклеуса для відокремлення сколів використовувався твердий відбійник, підправка карнизів на поверхні сколювання здійснювалася шляхом мікросколів.

Експлуатація великої кількості нуклеусів припинена на початковому та середньому етапах їхнього спрацювання (у колекції наявні лише три зужиті нуклеуси). Іноді використання нуклеусів припинялося після утворення заломів на поверхні сколювання, підправка яких часто не проводилася, а виріб відкидався як брак. Обумовлено це великою кількістю та доступністю якісної кременевої сировини у цьому регіоні. Середній показник висоти нуклеусів становить близько 71 мм (мінімальне значення — 29 мм, максимальне — 114 мм), ширини — 55 мм (мінімальне значення — 18 мм, максимальне — 101 мм), товщини — 50 мм

(мінімальне значення — 17 мм, максимальне — 123 мм).

Серед пластин на пам'ятці кількісно переважають нерегулярні сколи (їхня кількість відносно регулярних пластин становить 75,5 %). Найбільша кількість регулярних пластин трапляється серед поздовжніх (13 екз.), поздовжніх із залишком кірки (4 екз.) та поздовжньо-первинних (3 екз.). Подібну статистику відмітимо на свідерській стоянці Ярославичі-Берег (Білас, Конопля 2019, с. 272), однак у Долішньому Івачові I переважають нерегулярні сколи, в той час як у Ярославичах регулярні. Поздовжні пластини кількісно переважають інші типи, довжина більшості сколів коливається у межах III—VI класах промірів (21—60 мм), ширини III—IV класах (11—20 мм), товщина 3—6 мм. Схожі показники серед довжини, ширини та товщини пластинчастих сколів фіксуємо на ще одній стоянці — Середнє I (Конопля, Гавінський, Пастеркевич 2024). Окрім того, на фінально-палеолітичній пам'ятці із території українського Полісся Прибір 13Б товщина більшості пластин коливається у межах 3—6 мм (Ступак 2017, с. 93).

Відносний індекс пластинчатості кременевого комплексу Долішнього Івачова I становить 30,7 %, реальний (апробований В. Ситливим) з урахуванням нижніх фрагментів пластин та знарядь — 27 %, ступінь фрагментованості колекції близько 47 % (Ситливий 1984, с. 3—4). Такі невисокі показники обумовлені виробничою спеціалізацією пам'ятки, на якій здійснювалися усі етапи обробки кременевої сировини (підкріплено це і значною кількістю поперечних (81 екз.) та первинних (98 екз.), які сколювалися в процесі обробки кременевої сировини). Наявність взаємопоперечно-біпоздовжньої пластини із залишком кірки, яка була сколота на етапі формування пренуклеуса (т. зв. реберчастий скол) також підтверджує версію про наявність тут виробничого осередку. Відмітимо, що основною заготовкою, яка виготовлялася на цій пам'ятці, була пластина, яку відокремлювали із поверхні сколювання переважно м'яким відбійником.

Кількість знарядь із колекції становить лише 1,3 %, подібні показники для знарядь у межах 1—3 % трапляються на фінально-палеолітичних пам'ятках Гиновичі I (що також має виробниче спрямування) (Сало 2018, с. 45) та Прибір 13 (Зализняк 1989, с. 22). Основною заготовкою для ретушованих виробів була регулярна поздовжня пластина, яку додатково підправляли мікрозубчастою (найбільш поширений тип) або дрібною лускоподібною ретушю із боку спинки. Окрім пластин, заготовкою для симетричного серединного різця був зужитий одноплощадковий нуклеус. Серед різців виділено лише симетричні серединні екземпляри. Відмітимо відсутність більш виразних типологічних форм знарядь для цієї колекції.

Означені вище фактори: значна кількісна перевага технічних сколів над виробами з вторинною обробкою, близька відстань до виходів якісної сировини, наявність пренуклеусів, нуклеусів а також сколів, які презентують різні етапи процесу обробки сировини та виготовлення знарядь праці, дозволяють визначити пам'ятку як виробничий осередок.

Що стосується її культурно-хронологічної інтерпретації, то приймаючи до уваги стратиграфічну позицію матеріалів стоянки, виявлених у процесі шурфування, та сукупність техніко-типологічних характеристик колекції її можна датувати періодом фінального палеоліту. Хоча представлені висновки носять характер попередніх, вже на цьому етапі досліджень можна підкреслити перспективність фінальнопалеолітичних пам'яток регіону Волино-Подільської височини для подальших комплексних студій, та відзначити притаманні їм окремі локальні особливості.

ЛІТЕРАТУРА

Білас, Н., Конопля, В. 2019. Стоянка свідерської культури Ярославичі-Берег. *Старий Луцьк*, XV, с. 264-278.

Залізник, Л. Л. 1989. *Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита*. Киев: Наукова думка.

Залізник, Л. 1995. Фінальний палеоліт України. *Археологія*, 1, с. 3-21.

Конопля, В., Гавінський, А., Пастеркевич, В. 2024. Пізньопалеолітична стоянка Середне 1. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 28, с. 391-419.

Мацкевий, Л. 1991. *Мезолит запада України*. Киев: Наукова думка.

Рудинський, М. Я. 1952. Дубно-Кременецька палеолітична експедиція. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IV, с. 143-154.

Сало, Б. 2018. Виробничий осередок пізнього палеоліту із багат шарової стоянки Гиновичі-І. *Вісник рятівної археології*, 4, с. 38-73.

Ситливий, В. І. 1984. До методики визначення рівня пластинчастості палеолітичних індустрій. *Археологія*, 48, с. 1-7.

Сытник, А. С. 1980. Исследование Тернопольской палеолитической экспедиции, *Археологические открытия 1979 г.*, с. 343.

Ситник, О. 1999. Пізньопалеолітичний кам'яний комплекс Долішнього Івачова I під Тернополем. *Археологічна збірка Херсонської інспекції охорони пам'яток*, с. 64-79.

Ситник, О. 2000. *Середній палеоліт Поділля*. Львів.

Ситник, О. 2009. Нові пам'ятки мезоліту Західного Поділля. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 12, с. 115-134.

Ступак, Д. В. 2017. *Технології розщеплення кременю фінального-палеолітичних і мезолітичних культур Українського Полісся*. Дисертація канд. іст. наук. Київ: ІА НАН України.

REFERENCES

Bilas, N., Konoplia, V. 2019. Stoianka sviderskoi kultury Yaroslavychi-Bereh. *Staryi Lutsk*, XV, s. 264-278.

Zalizniak, L. L. 1989. *Okhotniki na severnogo olenia Ukrainского Polesia epokhi finalnogo paleolita*. Kiev: Naukova dumka.

Zalizniak, L. 1995. Finalnyi paleolit Ukrainy. *Arkheologhiia*, 1, s. 3-21.

Konoplia, V., Havinskyi, A., Pasterkievich, V. 2024. Piznopaleolitychna stoianka Serednie 1. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 28, s. 391-419.

Matskevii, L. 1991. *Mezolit zapada Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka.

Rudynskiy, M. Ya. 1952. Dubno-Kremenetska paleolitychna ekspeditsiia. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, IV, s. 143-154.

Salo, B. 2018. Vyrobnychyi osередok piznogo paleolitu iz bahatosharovoi stoianky Hynovychi-I. *Visnyk riativnoi arkheolohii*, 4, s. 38-73.

Sytlyvyi, V. I. 1984. Do metodyky vyznachennia rivnia plastynchastosti paleolitychnykh industrii. *Arkheolohiia*, 48, s. 1-7.

Sytnik, A. S. 1980. Issledovanie Ternopolskoi paleolitycheskoi ekspeditsii, *Arkheologicheskie otkrytiia 1979 g.*, s. 343.

Sytnyk, O. 1999. Piznopaleolitychnyi kam'iany kompleks Dolishnoho Ivachova I pid Ternopolem. *Arkheolohichna zbirka Khersonskoi inspektsii okhorony pam'iatok*, s. 64-79.

Sytnyk, O. 2000. *Serednii paleolit Podillia*. Lviv.

Sytnyk, O. 2009. Novi pam'iatky mezolitu Zakhidnoho Podillia. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 12, s. 115-134.

Stupak, D. V. 2017. *Tekhnolohii rozshcheplennia kremeniu finalnogo-paleolitychnykh i mezolitychnykh kultur Ukrain-skoho Polissia*. Dysertatsiia kand. ist. nauk. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

S. Kyrylchuk,
R. Koropetskyi, O. Sytnyk

FINAL PALEOLITHIC SITE OF DOLISHNIY IVACHIV I

The period of the Final Paleolithic took place during significant climate changes that required the adaptation of the ancient population and have been reflected in its material culture. This process was manifested in the changes of flint knapping technique which are most visible in the materials of manufacturing centers. This also concerns the sites located on the territory of the Volhynian-Podolian Upland — one of the key areas in the study of the issues of prehistoric settlement of the territory of Ukraine. It should be noted that the insufficient level of development of the source base complicates the process of studying the Final Paleolithic of the region. The available sources are mainly based on surface material and only a few sites are researched by stationary excavations.

The paper presents a typological analysis of the collection of surface materials from the site of Dolishniy Ivachiv I in the Ternopil region, which is stored in the stocks of the Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine in Lviv. Paleolithic sites in the vicinity of the village of Ivachiv Dolishniy were discovered in 1948 during surveys conducted by the Dubno-Kremenets Paleolithic Expedition headed by M. Rudynskiy. The site of Dolishniy Ivachiv I was discovered by O. Sytnyk in 1981. It is located 100 m north of the village in the upper part of the cape-like formation of the watershed plateau at the confluence of the Igra River into the Seret River. Since the early

1980s, O. Sytnyk has been conducting surveys in this area, and in 1987 he carried out small-scale excavations. Three cultural layers of the Middle and Upper Paleolithic were recorded. In 2005, another collection of surface material was conducted at the site.

The collection of 2005 includes 670 items. They are made of local high-quality Cretaceous Turonian flint. The following groups of flint artifacts are distinguished in the collection: pre-cores, cores, flakes, blades, unspecified blanks and fragments, and tools.

Among the cores, the most common are items with one or two striking platforms. Cores prismatic in shape are dominant. Among tools retouched blades and fragments of blades with retouch prevail, and a small amount of burins are also represented.

The significant quantitative advantage of technical flakes over tools, the close distance to the outcrops of high-quality raw materials, and the presence of pre-cores, cores, and blanks, which present different stages of the process of flint knapping and tool making, allow us to interpret the site as a manufacturing center. Taking into account its stratigraphic position and the set of technical and typological characteristics of the collection the presented materials can be attributed to the Final Paleolithic period.

Keywords: Volhynia-Podolian Upland, Stone Age, Final Paleolithic, flint knapping, manufacturing center.

Одержано 14.01.2025

КИРИЛЬЧУК Святослав, студент, Львівський Національний університет ім. І. Франка, Україна.

Sviatoslav KYRYLCHUK, student, Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine.

ORCID: 0009-0004-5936-2767,

e-mail: swiatkyrylchuk@gmail.com.

КОРОПЕЦЬКИЙ Руслан, кандидат історичних наук, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, НАН України, Львів, Україна.

Ruslan KOROPETSKYI, PhD, Ivan Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-7231-5130,

e-mail: ruskor@ukr.net.

СИТНИК Олександр, доктор історичних наук, професор, Львів, Україна.

Oleksandr SYTNYK, Dr. habil, Professor, Lviv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-7572-3527,

e-mail: olexandr.sytnyk@gmail.com.

Ю. Бровендер, А. Русінов

КУРГАН ДОБИ БРОНЗИ НА ПІВНОЧІ ЛУГАНЩИНИ

Статтю присвячено результатам розкопок кургану на Лівобережжі Сіверського Дінця біля селища Нижня Дуванка. Серед семи виявлених поховань п'ять пов'язані з катакомбною культурною спільнотою, одне — з бабинською та одне поховання залишилося невизначеним. Велику увагу привертають 10 стовпових ямок, розташованих вздовж периметра кургану.

Ключові слова: Лівобережжя Сіверського Дінця, доба бронзи, катакомбна культурна область, бабинське культурне коло / область, курган, поховання.

Вступ. З метою збереження від руйнації, а також вивчення археологічної спадщини Луганщини, складової національної археологічної спадщини України, у червні 2019 р. експедиція Східноукраїнської філії Інституту археології НАН України, створена на базі Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, в межах проведення навчальної археологічної практики студентів спеціальності 032 «Історія та археологія» провела охоронні розкопки одного кургану біля с-ща Нижня Дуванка Сватівського р-ну Луганської обл. (Бровендер 2020). Враховуючи ще недостатнє археологічне обстеження півночі Луганщини, дослідження кургану біля с-ща Нижня Дуванка мають значний інтерес.

Результати досліджень. Досліджений курган 1 входить до складу курганної групи з трьох насипів, розташованої на землях Нижньодуванської ОТГ на високому вододілі за 0,4 км до північного заходу від машинно-тракторної станції фермерського господарства «Каштан».

Кургани розташовані біля земельної ділянки, яку місцеві називають «Салотопка». На цій

ділянці у глибокій ямі та біля неї виявлено кістки великої кількості свійської худоби. Мешканці кажуть, що на цьому місці колись було виробництво мила.

Відстань між курганами 5—10 м. Розташовані вони вздовж лінії південний захід—північний схід. Висота курганів 0,3—0,96 м, діаметр 14—32 м. Кургани щорічно розорювались глибокою оранкою. На поверхні насипів знайдено дрібні фрагменти ліпного посуду доби бронзи, а також кістки.

Курган 1 займає північно-східний сектор курганної групи «Салотопка». Поверхня насипу інтенсивно розорювалася. На поверхні насипу знайдено фрагмент боковини керамічного горщика доби бронзи, а також кістка тварини.

Висота кургану складала 0,96 м, діаметр 32 м. Насип у плані мав круглу форму.

У результаті розкопок кургану 1 виявлено сім поховань (п'ять поховань донецької катакомбної культури, одне волго-донської бабинської культури, одне невизначене — кенотаф?) та десять стовпових ямок, розташованих вздовж периметра кургану. Впевнено визначити культурно-хронологічну належність цих ямок, на жаль, не є можливим.

Основним і центральним у кургані є поховання 6 донецької катакомбної культури. Воно впущене з рівня давнього горизонту (ДГ). Материковий викид із цього поховання, який лежить на ДГ, дугою оперізує це поховання з південного заходу і півдня (рис. 1). Саме над похованням 6 зведено первинний насип зі світло-сірого ґрунту круглої форми діаметром приблизно 12 м (рис. 1).

У подальшому було впущено інші катакомбні поховання. Однак послідовність їх впуску до первинного насипу стратиграфічно не просте-

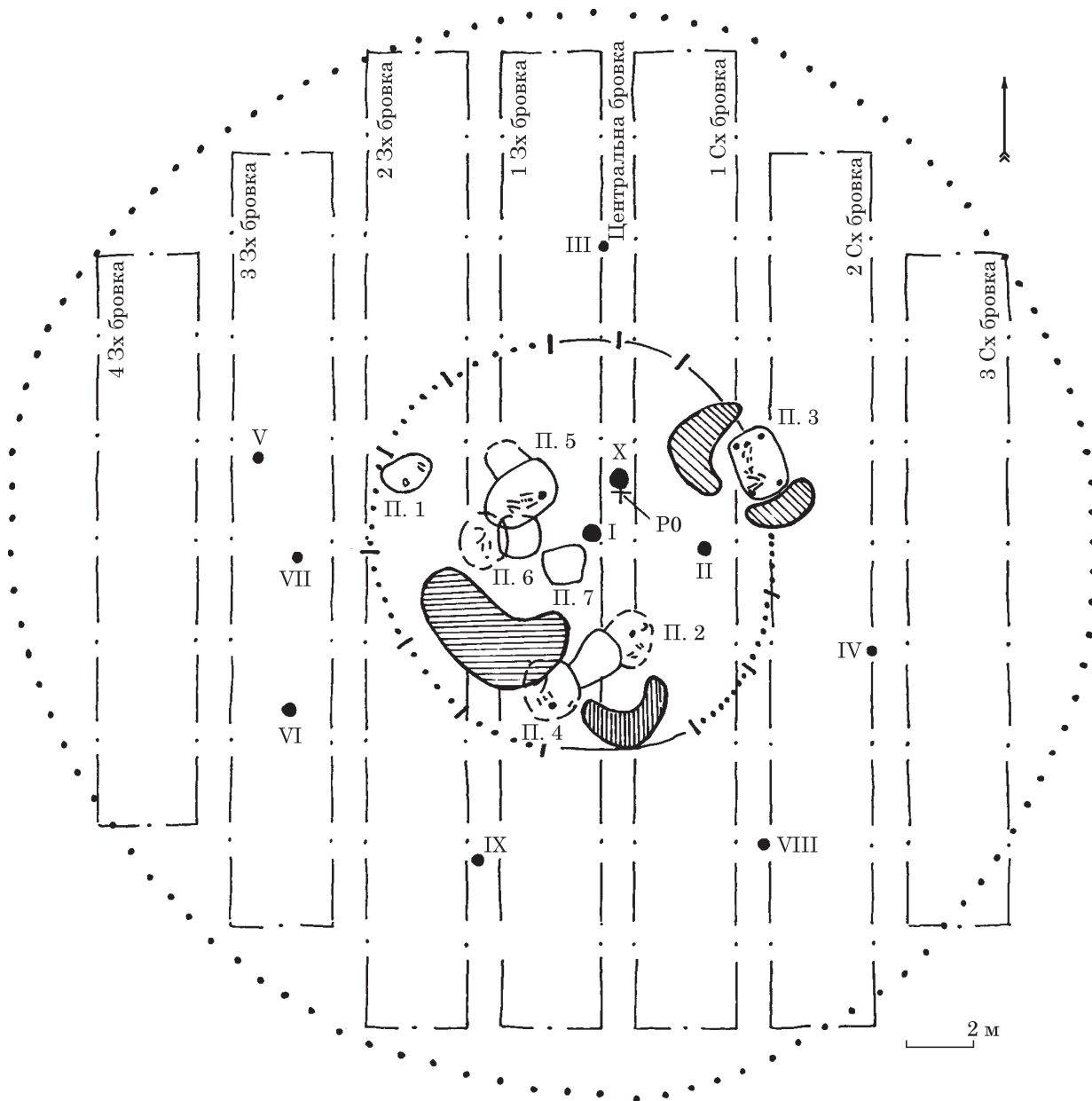

Рис. 1. Нижня Дуванка, курган 1, загальний план. Римськими цифрами позначено стовпові ямки
Fig. 1. Nyzhnia Duvanka, barrow 1, general plan. Roman numerals indicate the post holes

жувалася, крім ситуації з двома катакомбними похованнями 4 та 2, де вхідна шахта поховання 4 частково зруйнувала камеру поховання 2 (рис. 2). Материковий викид із поховання 4 у вигляді дуги лежить на первинному насипі (рис. 2). Але варто зазначити, що катакомбне поховання 5, на відміну від інших впускних поховань, влаштоване в центральній частині насипу. Своєю камерою воно перекривало північну частину вхідної шахти основного катакомбного поховання 6 (рис. 1; 2). Катакомбне поховання 1 впущене до поли північно-західного, а поховання 2 та 4 — до південного сектору первинного насипу кургану (рис. 1).

Завершує стратиграфічну колонку серед культурно визначених у кургані комплексів — поховання 3 волго-донської бабинської культу-

ри, яке впущене до поли північно-східного сектору первинного насипу кургану (рис. 1). Саме з цим, визначеним культурно і хронологічно похованням, зокрема і за даними стратиграфічних спостережень (рис. 2), пов'язано завершення будівництва кургану.

Центр кургану і первинного насипу займає поховання 7 (кенотаф?) (рис. 1), але даних стратиграфії щодо його відносної хронології не отримано.

Цікавим є цілий комплекс (10 од.) виявлених у кургані стовпових ямок, які розташовані по колу діаметром 19 м. Три ямки розташовані в центральній частині цього кола (рис. 1: I, II, X). Варто зазначити, що всі виявлені в кургані поховання розташовані в середині цього умовного кола. Визначити культурно-хронологічну

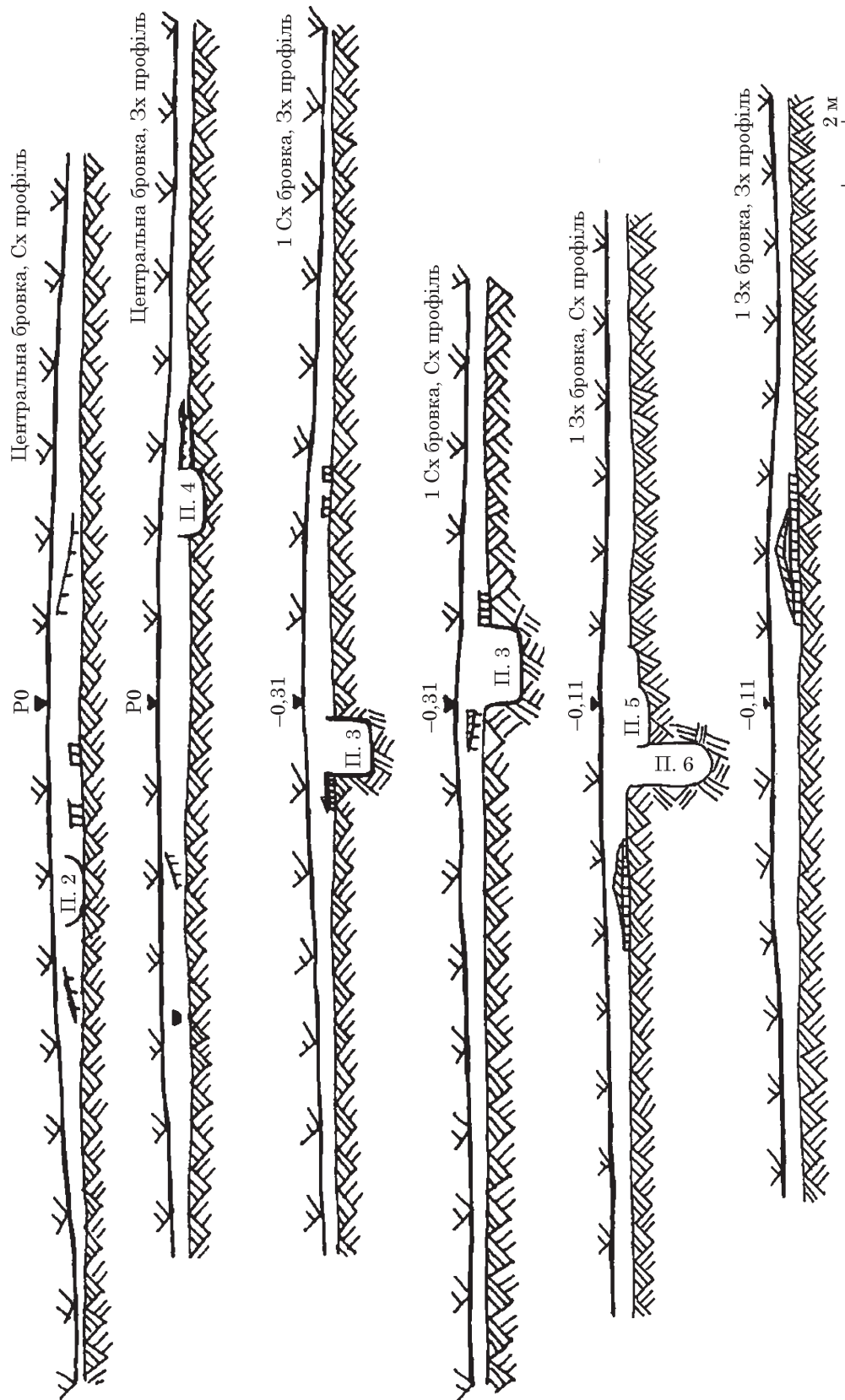

Рис. 2. Нижня Дуванка, курган 1, бровки
Fig. 2. Nyzhnia Duvanka, barrow 1, the balks

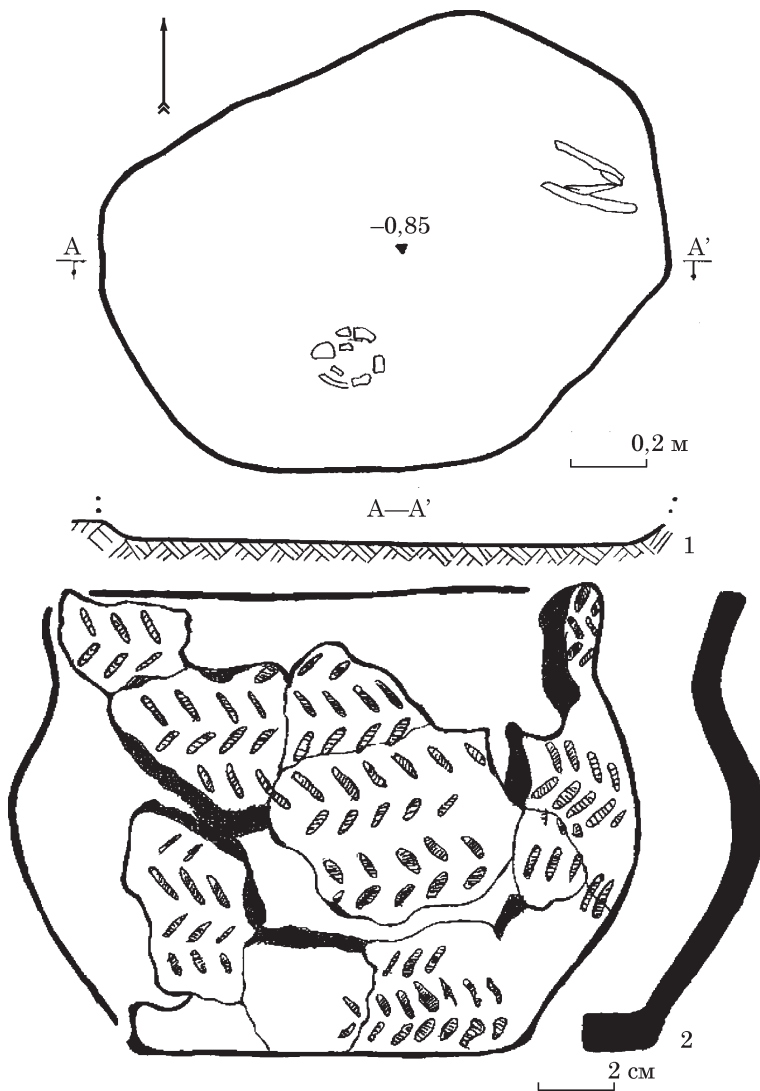

Рис. 3. Нижня Дуванка, курган 1, поховання 1: 1 — план і перетин поховання; 2 — кераміка

Fig. 3. Nyzhnia Duvanka, barrow 1, burial 1: 1 — plan and cross-section of the burial; 2 — pottery

належність стовпових ямок наразі неможливо. Можна тільки припускати, що вони пов'язані з козацькою добою, оскільки на перекритті ямки I було виявлено фрагмент боковини козацького кружального горщика. Втім, це припущення не є беззастережним.

У стратиграфічному розрізі, укладеному за східним профілем 1-ої західної бровки, простежувалися: материк із глибини 0,95 м, представлений глиною світло-коричневого кольору (рис. 2); шар поховального ґрунту з глибини 0,82 м з видимою лінією ДГ завдовжки 4 м, для первинного насипу, пов'язаного з катакомбним похованням 6. У південному секторі бровки, ближче до її центру, на рівні ДГ фіксувався перетин викиду материкового ґрунту, пов'язаного із основним похованням 6. Його довжина складає 3 м, а потужність до 0,2 м.

У центральній частині східного профілю 1-ої західної бровки простежено перетини двох поховань: вхідної шахти основного поховання 6

та вхідної шахти і камери поховання 5, де камера впускного поховання 5 частково перекривала вхідну шахту основного поховання 6 (рис. 2).

Опис поховань. Поховання 1 (донецької катакомбної культури) виявлено під кутом 32° на відстані 4,5 м від центру кургану з глибини 0,8 м (рис. 1). Поховальна камера підовальної форми була орієнтована вздовж лінії північний схід—південний захід (рис. 3: 1). Її дно розміщувалося на глибині 0,85 м. До материка камера заглиблена на 0,05 м. Її розміри $1,5 \times 1,13$ м. Заповнення складалося із темно-сірого гумусу. Кістяк не зберігся. Лише біля північно-східної стінки камери виявлено зігнуті під гострим кутом стегнову та гомілкову кістки. Ближче до південної стінки розташовувався розвал керамічної посудини.

Інвентар.

1. Ліпний горщик поганої збереженості мав пряму, ледь відігнуту шийку, опуклі боки (рис. 3: 2). Придонна частина без закраїни. Поверхня посудини заглажена. Орнамент представлений горизонтальною ялинкою, нанесеною короткими відбитками перевитого шнура. Випал нерівномірний від світло-сірого до чорного. Висота посудини 12 см, висота шийки 2,5 см, діаметр вінця 14,2 см, діаметр шийки 14,2 см, діаметр боків 16,5 см, діаметр дна 10,5 см.

Поховання 2 (донецької катакомбної культури) виявлено під кутом 217° на відстані 3,9 м від центру кургану з глибини 0,5 м (рис. 1). Дно поховання знаходилося на рівні материка на глибині 1,08 м. Очевидно, поховальна камера мала овальну форму і була орієнтована вздовж лінії північ—південь (рис. 3: 1). Її розміри: довжина 1,7 м, ширина 1,3 м (реконструється за профілем бровки). Поховання дуже поганої збереженості. Кістяк лежав на лівому боці у скорченій позі головою до півночі. Перед обличчям похованого зафіксовано пляму червоної вохри круглої форми розміром $0,17 \times 0,16$ м. Біля плями знайдено розвал керамічного горщика.

Інвентар.

1. Ліпний горщик мав пряму шийку, опуклі боки (рис. 4: 2). Придонна частина без закраїни. Поверхня заглажена, має нерівномірний випал від світло-сірого до чорного кольору. Посудина орнаментована. Орнамент представлений навскісними вдавленнями пласкої палички вздовж шийки горщика та вдавленнями

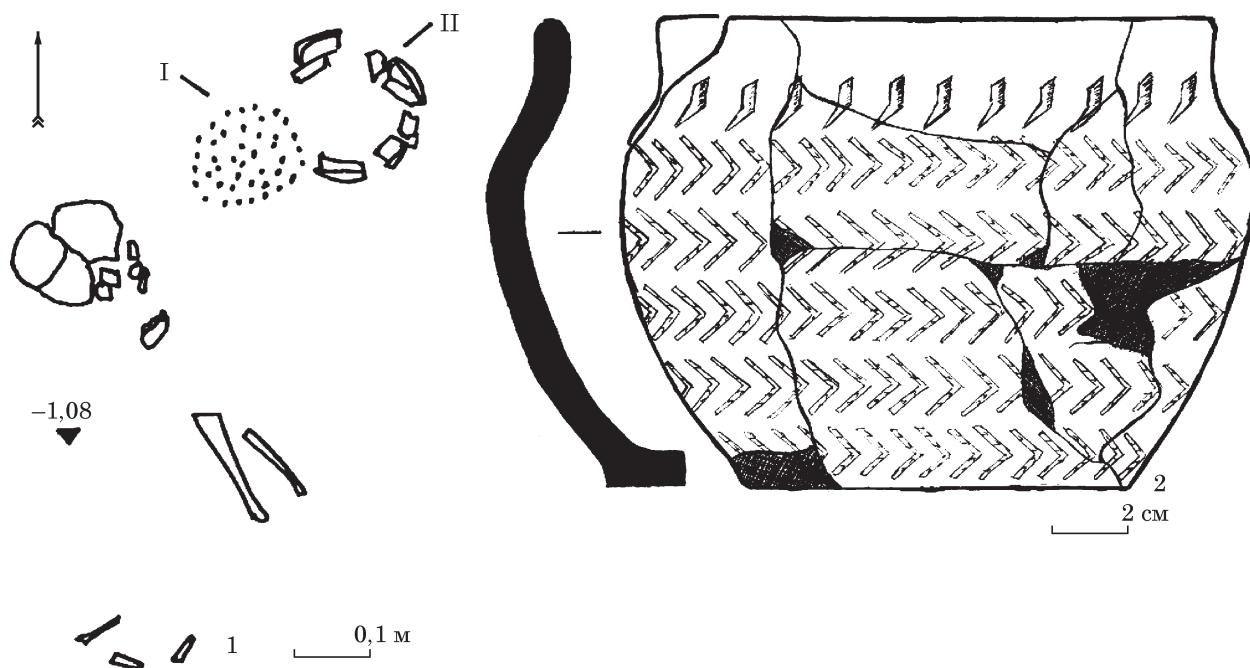

Рис. 4. Нижня Дуванка, курган 1, поховання 2: 1 — план і перетин поховання (I — вохра; II — посудина); 2 — кераміка

Fig. 4. Nyzhnia Duvanka, barrow 1, burial 2: 1 — plan and cross-section of the burial (I — ochre; II — vessel); 2 — ceramics

дрібнозубчатого штампа на решті поверхні посудини у вигляді горизонтальної ялинки. Висота горщика 12,5 см, висота шийки 2,5 см, діаметр вінця 14,7 см, діаметр шийки 14,6 см, діаметр боків 16,7 см, діаметр дна 10,2 см.

Поховання 3 (волго-донської бабинської культури) виявлено під кутом 160° на відстані 7,1 м від центру кургану (рис. 1) з глибини 0,83 м. Поховання виявлено в ямі прямокутної форми із закругленими кутами (рис. 5). Її розміри $2,05 \times 1,42$ м. До дна ями трішки розширювалася до розмірів $2,14 \times 1,52$ м. Орієнтована яма вздовж лінії північний захід—південний схід. Її заповнення представлене темним гумусованим ґрунтом. На дні ями, влаштованої на глибині 1,97 м, ближче до південно-західної стінки, лежав кістяк у слабо скорченій позі, головою орієнтований до півночі. У колінах ноги зігнуті під гострим кутом, руки витягнуті вздовж тулуба. У чотирьох

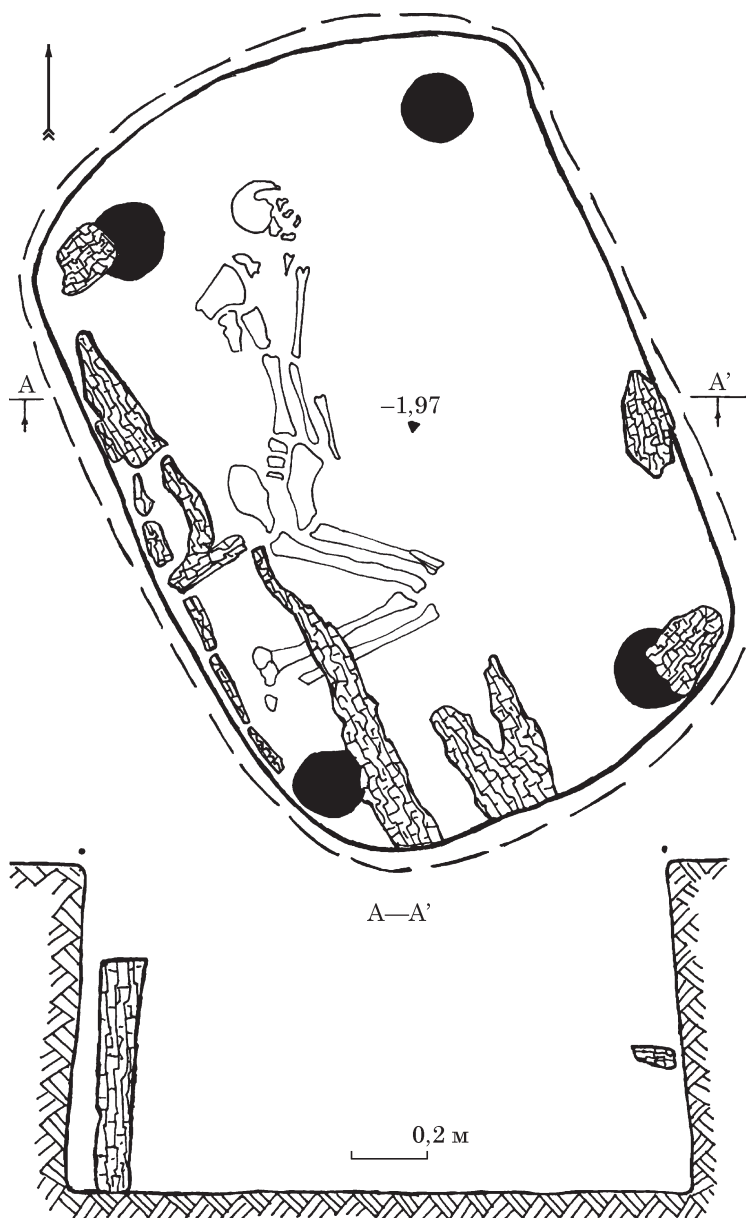

Рис. 5. Нижня Дуванка, курган 1, план і перетин поховання 3

Fig. 5. Nyzhnia Duvanka, barrow 1, plan and cross-section of the burial 3

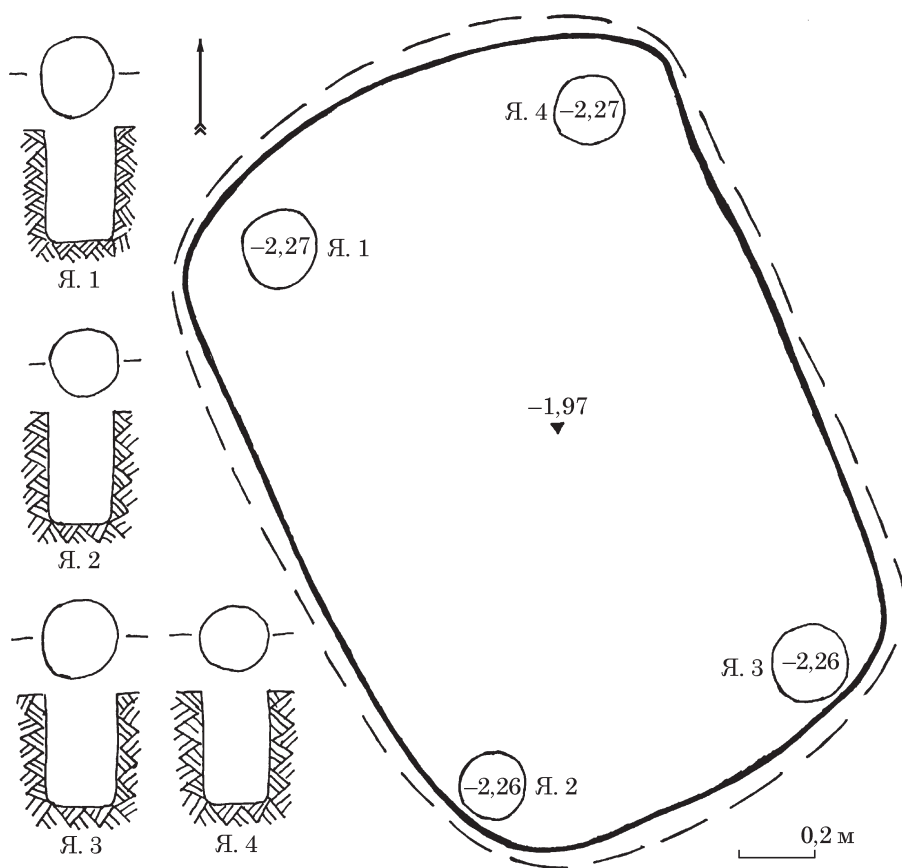

Рис. 6. Нижня Дуванка, курган 1, стовпові ямки в похованні 3

Fig. 6. Nyzhnia Duvanka, barrow 1, post holes in burial 3

кутах ями виявлено стовпові ямки діаметром 0,17—0,2 м (рис. 5; 6). Глибина ям відносно дна могильної ями 0,29—0,3 м. В ямках 1, 3 виявлено залишки дерев'яних стовпів із круглим перетином діаметром 0,14—0,16 м.

Південно-західна стінка поховальної ями укріплена вертикальними дерев'яними плахами (дошками?) завширшки 0,1—0,2 м, завтовшки 0,02—0,10 м і завдовжки до 0,6 м. Дерев'яне перекриття збереглося лише у південно-західній частині могильної ями і було колодами (?) з діаметром до 0,2 м, покладеними вздовж ями. В центральній частині південно-східної стінки могильної ями збереглася дерев'яна жердина, укладена впоперек ями (рис. 5). Найімовірніше, вона слугувала опорою для важкого перекриття.

Поховальний інвентар відсутній.

Поховання 4 (донецької катакомбної культури) виявлено під кутом 230° на відстані 3,6 м від центра кургану (рис. 1) з глибини 0,55 м. Вхідна шахта підпрямокутної форми (ближче до трапеції) мала розміри 1,5 × 1,25 м (рис. 7: 1). Її північно-західна частина частково зруйнована норами землерийних тварин. Заглиблена в материк до 0,4 м. У південно-західній частині вхідної шахти, біля устя камери, виявлено залишки дерева. Його розміри 0,58 × 0,08 × 0,03 м. До вхідної шахти з південного заходу прилягає камера. Ширина гирла 0,9 м. Дно камери мало підквадратну форму. Її розміри 1,77 × 1,6 м. Орієнтована вздовж лінії

північ—південь. Дно камери влаштоване на глибині 1,93 м. До центра камери дно знижувалося. Заповнення складалось із темного суглинку. На дні камери, ближче до її західної стінки виявлено скелет людини. Кістки однієї ноги і руки переміщені гризунами. Небіжчик лежав скорчено на правому боці лицем до устя камери. Кістки правої руки зігнуті у лікті під тупим кутом, кістки однієї ноги зігнуті у коліні під гострим кутом.

Біля південно-східного кута камери було виявлено великий фрагмент ліпної посудини.

Інвентар.

1. Глиняний ліпний горщик представлений крупним фрагментом вінця і боковини (рис. 7: 2). Горщик має високу добре виражену шийку і опуклі боки. Поверхня загладжена, але в деяких місцях простежуються сліди грубих розчосів. Випал нерівномірний від світло-сірого до чорного. Висота посудини, що збереглася, 12,5 см, діаметр вінця 16,4 см, діаметр горла 15,9 см, діаметр боків 19,4 см.

Поховання 5 (донецької катакомбної культури) виявлено під кутом 90° на відстані 0,3 м від центра кургану (рис. 1) з глибини 0,9 м.

Вхідна шахта ледь заглиблена в материк. Її північно-східна частина зруйнована землерийними тваринами (рис. 8). Найімовірніше, вона мала прямокутну форму. Її імовірні розміри — 1,15 × 0,9 м. Шахта орієнтована вздовж лінії північний захід—південний схід. До південно-східної частини вхідної шахти прилягає камера.

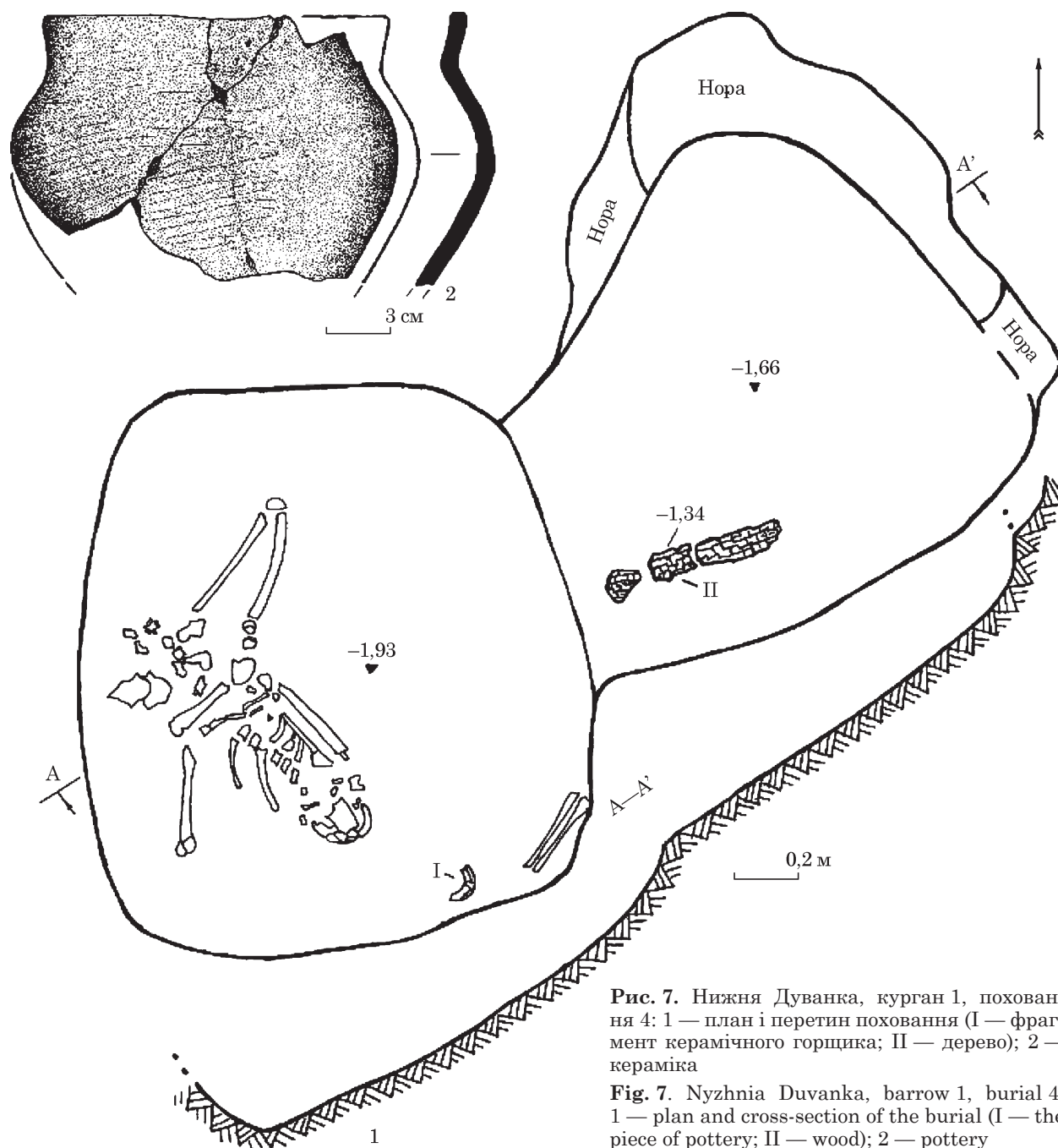

Рис. 7. Нижня Дуванка, курган 1, поховання 4: 1 — план і перетин поховання (I — фрагмент керамічного горщика; II — дерево); 2 — кераміка

Fig. 7. Nyzhnia Duvanka, barrow 1, burial 4: 1 — plan and cross-section of the burial (I — the piece of pottery; II — wood); 2 — pottery

Вона мала підпрямокутну форму із закругленими кутами, орієнтована вздовж лінії північний схід—південний захід. Її південна, південно-східна та південно-західна стінки не виявлені. Розміри камери з урахуванням реконструкції частково непростежених південно-західної та південно-східної стінок $2,27 \times 1,68$ м.

На дні камери, влаштованої на глибині 1,56 м, ближче до південно-східної стінки, лежав скелет дорослої людини. Кістяк лежав на спині. У колінах ноги зігнуті під гострим кутом. Права рука витягнута вздовж тіла, ліва ледь зігнута під тупим кутом.

На дні камери, між кістяком і вхідним отвором у камеру виявлено пляму червоної вохри. Пляма мала круглу форму. Її діаметр 0,12 м.

Поруч із західним кутом камери виявлено набір інструментів (сім од.), а також дрібний крем'яний відщеп (рис. 9).

Інвентар.

1. Випростувач древків стріл виготовлений на бруску пісковику розмірами $12 \times 2,5 \times 1$ см. Сторони виробу ретельно оброблені. Одна зі сторін має жолоб вздовж усієї довжини завширшки до 1 см і завглибшки 0,2 см (рис. 9: 2).

2. Абразив виготовлений на бруску пісковику підпрямокутної форми. Сторони виробу ретельно обточені і мають абсолютно рівну поверхню. Розміри виробу $19,7 \times 5,5 \times 3,7$ см (рис. 9: 1).

3. Крем'яна пластина з видаленою проксимальною частиною, виготовлена із високоякісного кременю. Одна сторона має ретуш утилі-

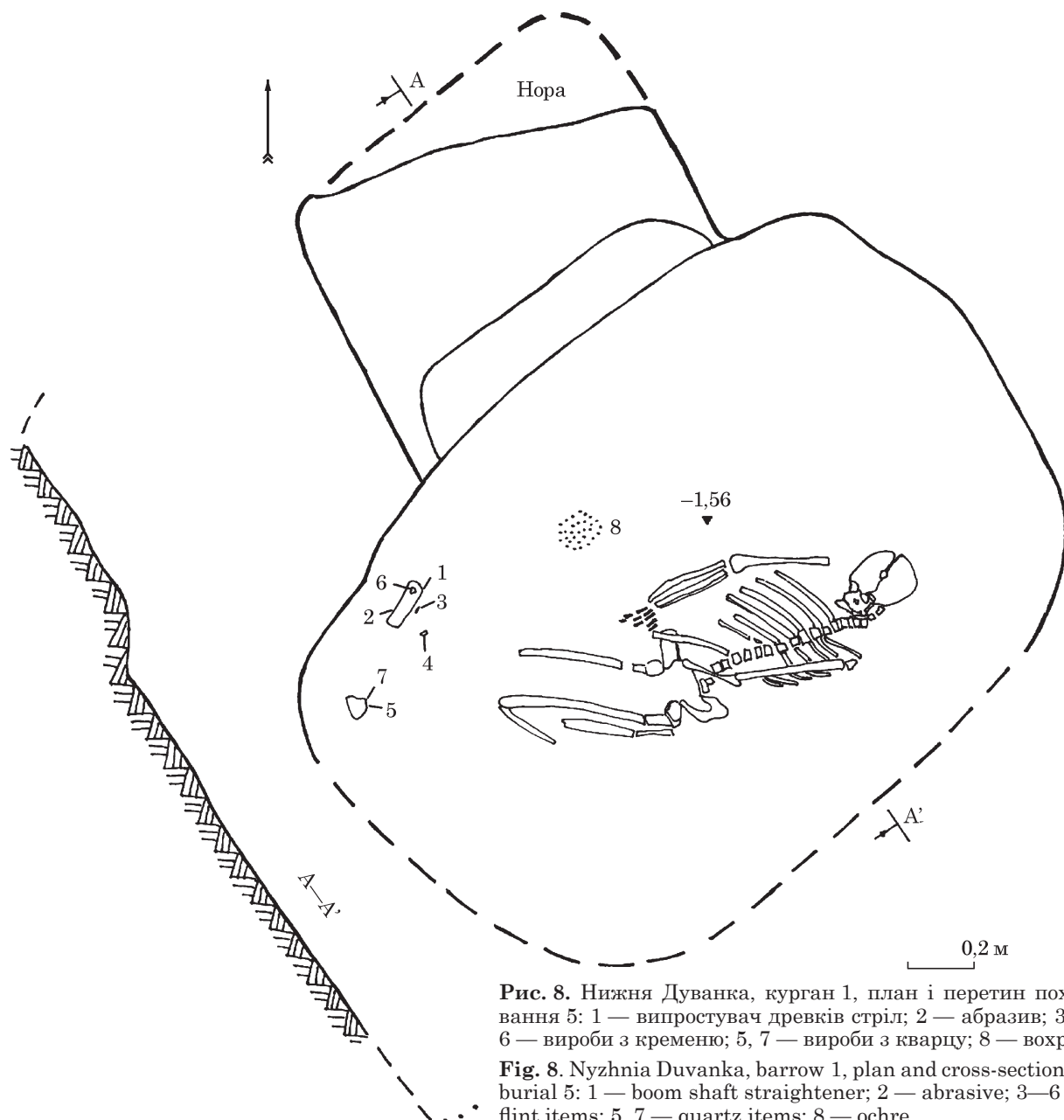

Рис. 8. Нижня Дуванка, курган 1, план і перетин поховання 5: 1 — випростувач древків стріл; 2 — абразив; 3—6 — вироби з кременю; 5, 7 — вироби з кварцу; 8 — вохра
Fig. 8. Nyzhnia Duvanka, barrow 1, plan and cross-section of burial 5: 1 — boom shaft straightener; 2 — abrasive; 3—6 — flint items; 5, 7 — quartz items; 8 — ochre

зації (?) нерегулярну дрібну, середню на спинку. Пластина з ретушю. Її розміри $6,9 \times 1,8 \times 0,7$ см (рис. 9: 5).

4. Скребачка виготовлена з високоякісного кременю чорного кольору. Знаряддя має сегментоподібну форму. Огранка безсистемна. Напівкруглий край має крупнофасеткову оббивку та середню і дрібну ретуш на спинку. Розміри виробу: $3,3 \times 2,7 \times 0,7$ см (рис. 9: 6).

5. Відщеп трапецієподібної форми з невизначеною огранкою та фрагментом первинної кірки. Від загострення дистальної частини до середини однієї сторони нанесена регулярна ретуш середня та дрібна на спинку. Кремень високоякісний. Розміри виробу: $5 \times 3,5 \times 1,9$ см (рис. 9: 7).

6. Виріб із кварциту ближче до овальної форми. Одна з поверхонь виробу має рівну оброблену поверхню. В деяких місцях грані зна-

ряддя сточені в процесі використання. Розміри виробу: $10,2 \times 7,7 \times 1,1$ см (рис. 9: 3).

7. Виріб трапецієподібної форми, зокрема і в перетині. Одна зі сторін виробу сплюснена, а в процесі використання відшліфована до блиску. Розміри виробу: $7 \times 4,9 \times 1,6$ см (рис. 9: 4).

У заповненні камери, біля її південно-західної стінки, знайдено дрібний відщеп кременю розмірами $1,4 \times 1 \times 0,2$ см.

Поховання 6 (центральне, основне, донецької катакомбної культури) виявлено в центрі кургану (рис. 2) з глибини 0,25 м від ДГ (0,9 м від Р₀).

Вхідна шахта підквадратної форми із округлими кутами мала розміри $1,3 \times 1,16$ м. Орієнтована за сторонами світу. Заглиблена у материк на 1,65 м (рис. 10: 1). До західної частини вхідної шахти прилягає камера. Ширина гирла складає 1,05 м. Камера майже круглої фор-

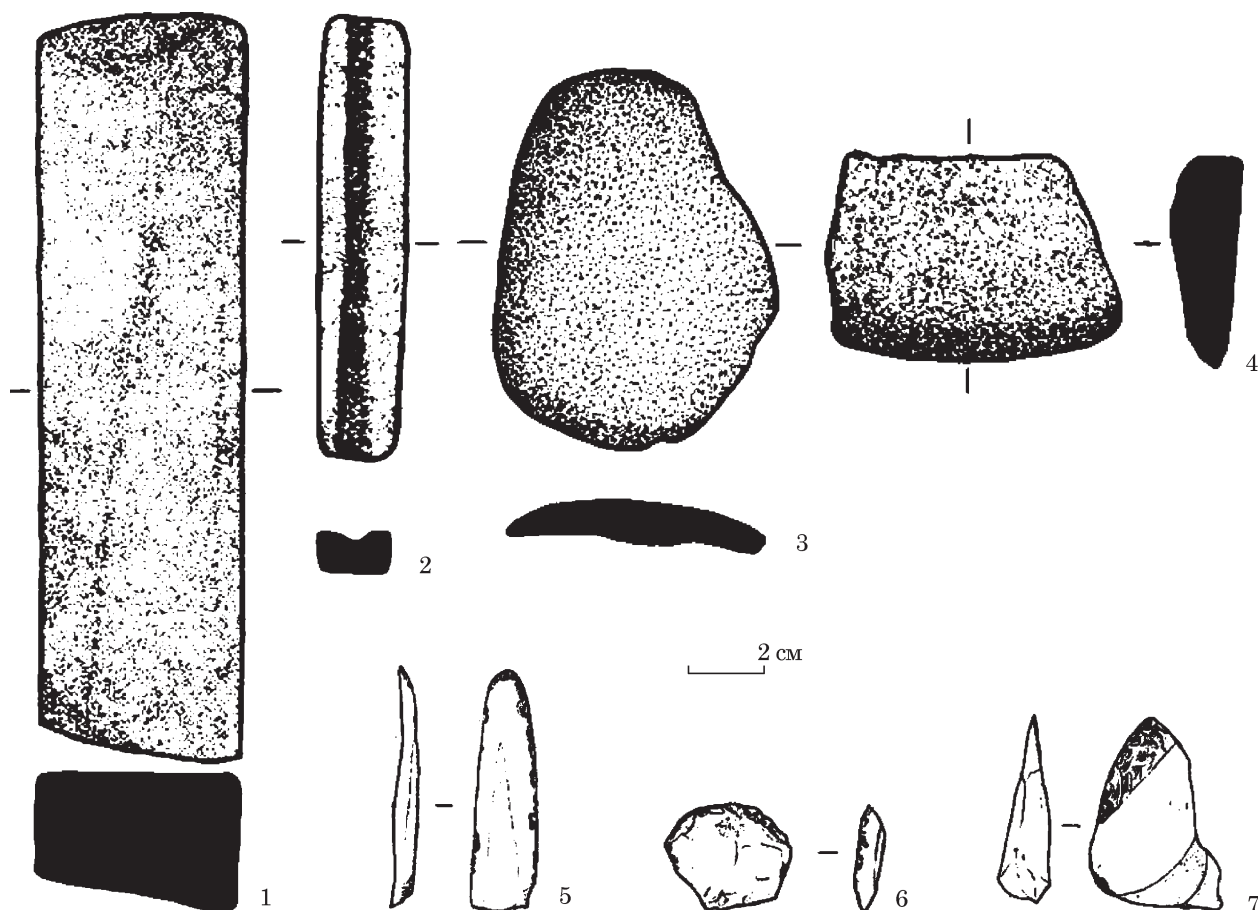

Рис. 9. Нижня Дуванка, курган 1, інвентар із поховання 5: 1, 2 — пісковик; 3, 4 — кварцит; 5—7 — кремінь
Fig. 9. Nyzhnia Duvanka, barrow 1, grave goods 5: 1, 2 — sandstone; 3, 4 — quartzite; 5—7 — flint

ми, заглиблена відносно дна шахти на 0,6 м. На дні камери, у її центрі лежав кістяк людини (дитини). Скелет лежав скорчено на правому боці, головою на південний схід, лицем до устя камери. Кістки правої руки витягнуті вздовж тулуба, ліва рука зігнута у лікті. Ноги у колінах зігнуті під гострим кутом. Біля ступень ніг виявлено пляму червоної вохри круглої форми розміром 0,16 × 0,11 м. Кістяк супроводжували три посудини (одна ціла і дві фрагментовані), а також набір астрагалів (альчиків). Всі вони були розміщені біля голови померлого.

Інвентар.

1. Горщикоподібна посудина мала слабо виражену шийку і опуклі боки. Посудина відносно тонкостінна (рис. 10: 2). Випал нерівномірний — від світло-коричневого до чорного. Посудина орнаментована навскісними короткими вдавленнями палички, що утворюють локальні композиції на боковині, та вертикальними вдавленнями навкрузи придонної частини посудини. Її розміри: висота 9 см, діаметр вінця 11 см, діаметр шийки 11 см, боків — 12,2 см, дна — 7,9 см.

2. Фрагмент горщика представлений вінцем і боковиною. Посудина мала злегка відігнуте на зовні вінце, добре виражену шийку і опуклі боки (рис. 10: 4). Випал нерівномірний — від світло-сірого до чорного. Вздовж шийки горщик

орнаментований композицією у вигляді п'яти рядів відбитків шнура, нижче яких на боковині нанесено в тій же техніці чотири вписані один в один півкола, розділені між собою чотирма вертикальними лініями, виконаними в цій же техніці. Діаметр вінця 28,5 см, шийки — 27 см, боків — 32,6 см.

3. Фрагменти горщика, які представляють вінця і боковину. Посудина має високу шийку, опуклі боки (рис. 10: 3). Випал посудини нерівномірний — від світло-коричневого до чорного. Орнамент виконаний в техніці відбитків шнура, а також вдавлень палички у вигляді горизонтальних ліній, які чергуються між собою на шийці горщика, а також відбитків шнура у вигляді косих заштрихованих трикутників на боковині горщика. Висота горщика, що збереглася, 15 см, діаметр вінця 18 см, діаметр шийки 17,7 см, боків — 21,5 см.

4. Астрагали (альчики) (60 од.) — таранні кістки дрібного парнокопитного мали відносно однакові розміри. Обробки поверхні та різьблених знаків на кістках не виявлено.

Поховання 7 (невизначене, кенотаф?) виявлено під кутом 120° на відстані 1,1 м від центра кургану (рис. 1) з глибини 0,75 м.

Яма мала трапецієподібну форму, орієнтована вздовж лінії північ—північний захід—пів-

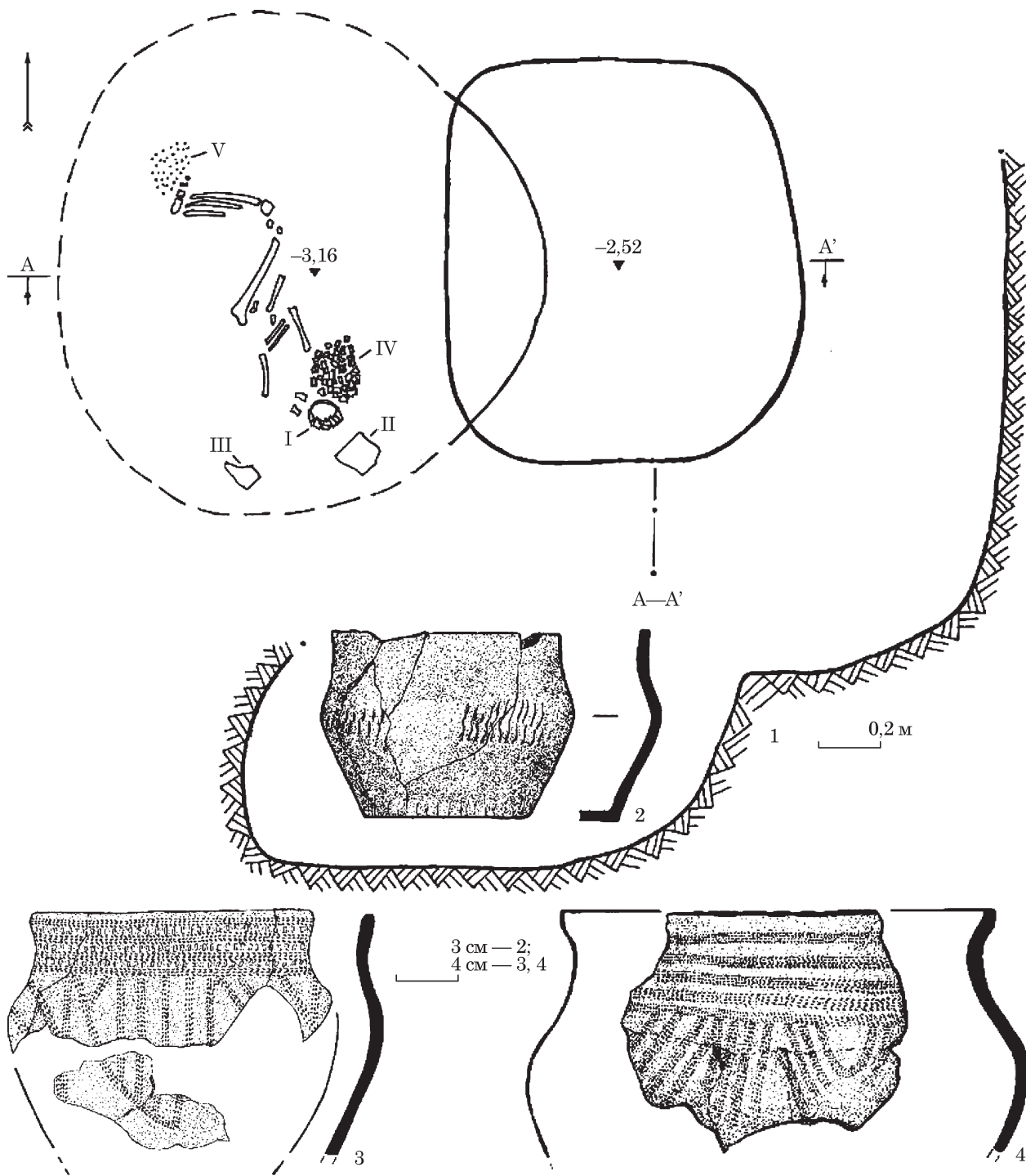

Рис. 10. Нижня Дуванка, курган 1, поховання 6: 1 — план і перетин поховання (I — горщик; II, III — фрагменти горщиків; IV — альчики; V — вохра); 2—4 — кераміка

Fig. 10. Nyzhnia Duvanka, barrow 1, burial 6: 1 — plan and cross-section of the burial (I — vessel; II, III — pieces of vessels; IV — knucklebones; V — ochre); 2—4 — pottery

день—південний схід. Її розміри $1,25 \times 1,15$ м. До дна яма звужувалася до розмірів $0,93 \times 0,83$ м. У материк яма заглиблена на 0,35 м (рис. 11). Заповнення ями — темно-сірий суглинок.

На дні ями, влаштованої на глибині 1,1 м, ані кістяка, ані знахідок не виявлено.

Опис стовпових ямок. Ямку I виявлено під кутом 152° на відстані 3,6 м від центра кургану (рис. 1) з глибини 0,7 м. Ямка мала форму бли-

жче до кола (рис. 12: I). Її розміри $0,5 \times 0,6$ м. Ямка заглиблена в материк на 0,15 м. В її заповненні виявлено шматки мергелю, залишки дерев'яного стовпа. На перекритті ямки знайдено фрагмент боковини посудини козацької доби (XVII—XVIII ст.).

Ямку II виявлено під кутом 183° на відстані 5,2 м від центра кургану (рис. 1) з глибини 0,23 м. Ямка круглої форми (рис. 12: II). Її діа-

метр 0,4 м. У материк заглиблена на 0,3 м. Заповнення ямки — дрібна крихта мергелю.

Ямку III виявлено під кутом 109° на відстані 9 м від центра кургану (рис. 1) з глибини 0,5 м. Ямка мала круглу форму (рис. 12: III). Її діаметр 0,3 м. У материк вона заглиблена на 0,2 м. Заповнення ямки представлено дрібною крихтою мергелю.

Ямку IV виявлено під кутом 196° на відстані 11,15 м від центра кургану (рис. 1) з глибини 0,72 м. Ямка круглої форми (рис. 12: IV). Її діаметр 0,3 м. У материк вона заглиблена на 0,22 м. Заповнення ямки — дрібна крихта мергелю.

Ямку V виявлено під кутом 17° на відстані 7,1 м від центра кургану (рис. 1) з глибини 0,7 м. Ямка круглої форми (рис. 12: V). Її діаметр 0,34 м. У материк вона заглиблена на 0,25 м. Заповнення ями представлено розчищеною крейдою. Наявність у заповненні ямки шматків дерева свідчить про наявність тут стовпа.

Ямку VI виявлено під кутом 325° на відстані 8 м від центра кургану (рис. 1) з глибини 0,66 м. Ямка овальної форми (рис. 12: VI). Її розміри $0,52 \times 0,4$ м. Дно заглиблене в материк на 0,29 м. Заповнення ямки представлено дрібною фракцією мергелю.

Ямку VII виявлено під кутом 355° на відстані 6,15 м від центра кургану (рис. 1) з глибини 0,8 м. Ямка круглої форми (рис. 12: VII). Її діаметр 0,32 м. Дно заглиблене в материк на 0,3 м. У заповненні ямки, окрім порошкової маси крейди, зафіксовано шматки дерева (залишки стовпа).

Ямку VIII виявлено під кутом 229° на відстані 10,7 м від центра кургану (рис. 1) з глибини 0,72 м. Ямка круглої форми (рис. 12: VIII). Її діаметр 0,34 м. Дно заглиблене в материк на 0,12 м. Заповнення ямки — дрібна крихта мергелю.

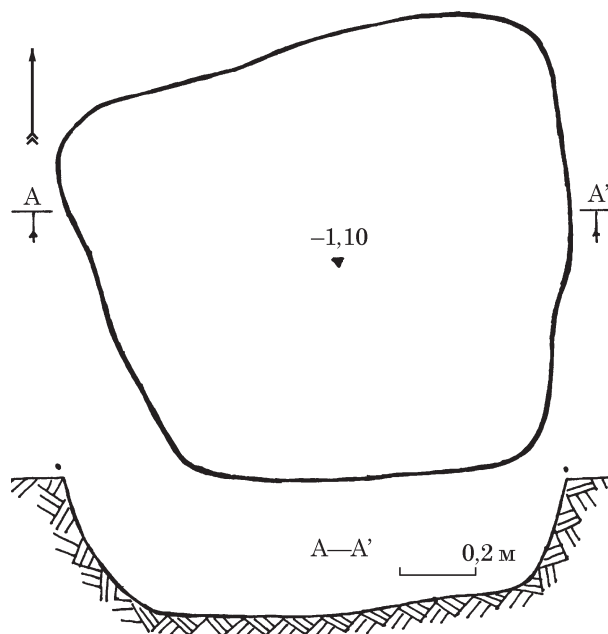

Рис. 11. Нижня Дуванка, курган 1, план і перетин поховання 7

Fig. 11. Nyzhnia Duvanka, barrow 1, plan and cross-section of burial 7

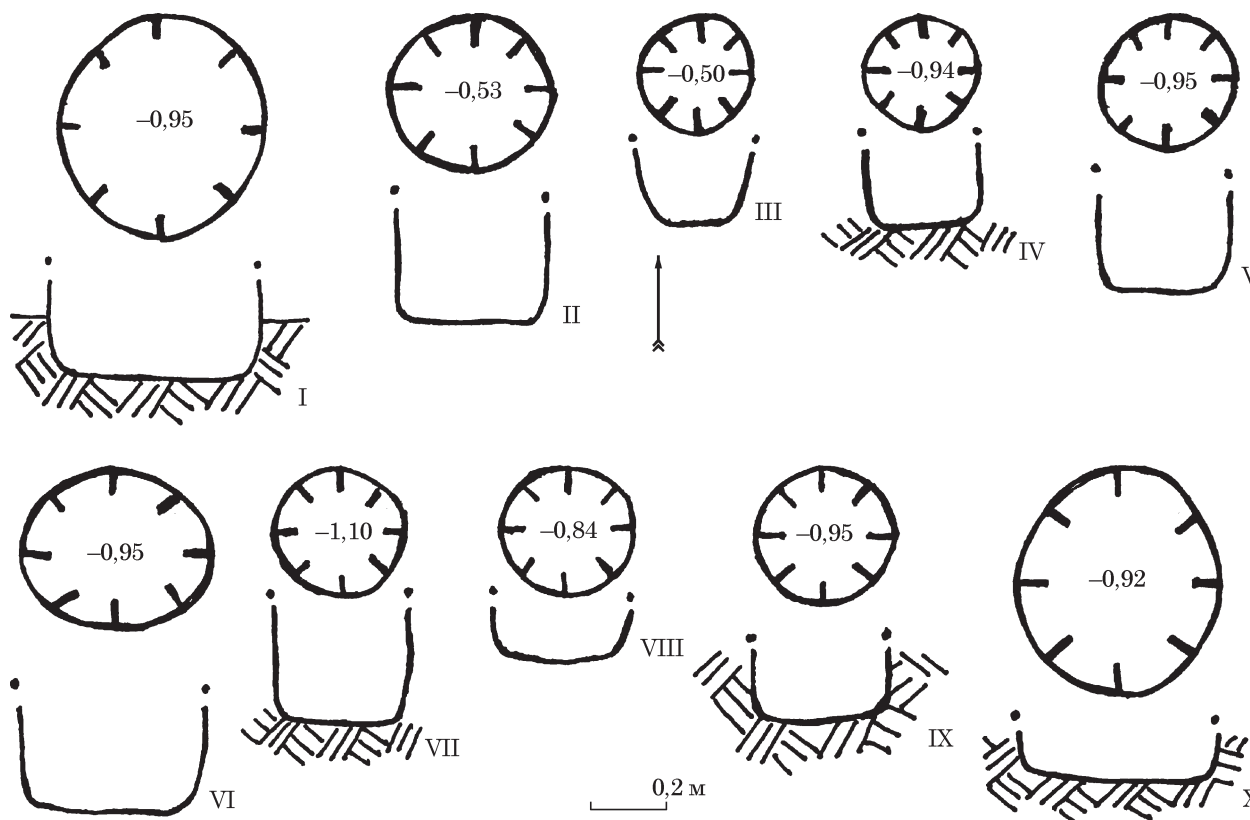

Рис. 12. Нижня Дуванка, курган 1, стовпові ямки (номери відповідають нумерації на рис. 1)

Fig. 12. Nyzhnia Duvanka, barrow 1, pillar holes (numbers correspond to the numbering in fig. 1)

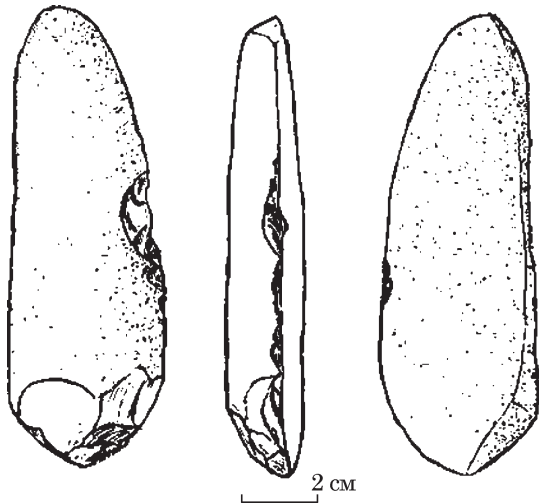

Рис. 13. Нижня Дуванка, курган 1, кварцитовий виріб із насипу кургану

Fig. 13. Nyzhnia Duvanka, barrow 1, quartzite item from the mound

Ямку IX виявлено під кутом 275° на відстані 9,4 м від центра кургану (рис. 1) з глибини 0,75 м. Ямка мала круглу форму (рис. 12: IX). Її діаметр 0,36 м. У материк вона заглиблена на 0,1 м.

Ямку X виявлено під кутом 150° на відстані 3,6 м від центра кургану (рис. 1) з глибини 0,75 м. Ямка овальної форми (рис. 12: X). Її розміри $0,5 \times 0,6$ м. У материк вона заглиблена на 0,12 м. Заповнення — темно-сірий суглинок.

Опис знахідок у насипу кургану. 1. Фрагмент боковини ліпного посуду виявлений під кутом 160° на відстані 5 м від центра кургану на глибині 0,51 м.

2. Кварцитовий виріб (скобель), виявлений під кутом 26° на відстані 1 м від центра кургану на глибині 0,53 м. Виріб із вторинною обробкою на видовженій, підтрикутній у перетині кварцитовій гальці. Опукле лезо знаряддя сформовано на одному кінці гальки кількома великими сколами на спинку виробу. До леза прилягає ділянка дрібної регулярної оббивки краю із кількома сколами на спинку (ретуш утилізації?). Поверхня виробу заглажена до блиску. Розміри виробу $12,2 \times 4 \times 2$ см (рис. 13).

3. Стегнова кістка людини виявлена під кутом 158° на відстані 9 м від центра кургану на глибині 0,5 м.

4. Фрагмент черепа людини виявлений під кутом 100° на відстані 4,5 м від центра кургану на глибині 0,53 м.

Висновок. Отже, в кургані біля с-ща Нижня Дуванка експедицією Східноукраїнської філії Інституту археології НАН України, створеної на базі Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля виявлено та досліджено сім поховань, серед яких п'ять належать до катакомбної культурної області, а одне — до бабинської, культурна належність ще одного поховання залишилася невизначеною.

Культурно-хронологічно досліджені в кургані поховання пов'язані з донецькою (донецько-донською, за С. Н. Братченком) катакомбною культурою доби середньої бронзи та волго-донською бабинською культурою перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи. Основним у кургані є поховання 6 донецької катакомбної культури.

Особливу увагу привертають два комплекси донецької катакомбної культури — поховання 5 з виробничим інструментарієм, поховання 6 з астрагалами (альчиками), а також поховання 3 волго-донської бабинської культури у стовповій гробниці, яке маркує західну периферію ареалу цієї культури (Литвиненко 2020).

Питанням виробничого реманенту в похованнях катакомбної культурної області приділено чимало уваги (Шапошникова 1971; Бочкарев 1978; Смирнов 1983; Кубышев, Черняков 1985; Березанская, Ляшко 1989; Березанская, Кравец 1989; Черных, Плешивенко 1995; Нечитайло 2005; Санжаров 2008 та ін.), як, власне, і похованням з астрагалами цієї культурної традиції (Клейн 1997; Санжаров 1988; Клименко, Цымбал 2004 та ін.). Але багато питань ще залишаються дискусійними. Тому поповнення реєстру катакомбних поховань доби середньої бронзи на Лівобережжі Сіверського Дінця з таким поховальним приданим, як виробничий інструментарій та астрагали, є доволі значущими.

Оригінальним комплексом, дослідженим у кургані, є 10 стовпових ям за окружністю кургану, які утворюють певний ансамбль. Поки що визначити його культурно-хронологічну належність неможливо.

ЛІТЕРАТУРА

Березанська, С. С., Ляшко, С. М. 1989. Вивчення ремесла за виробничими комплексами з пам'яток доби бронзи. *Археологія*, 3, с. 18-30.

Березанская, С. С., Кравец, Д. П. 1989. О металлургическом ремесле племен донецкой катакомбной культуры. В: Березанская, С. С. (ред.). *Первобытная археология. Материалы и исследования*. Киев: Наукова думка, с. 156-168.

Бочкарев, В. С. 1978. Погребения литейщиков эпохи бронзы (методологический пересмотр проблемы). В: Столяр, А. Д. (ред.). *Проблемы археологии*, 2, с. 48-53.

Бровендер, Ю. М. 2020. Розкопки кургану на півночі Луганщини. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 138-139.

Клейн, Л. С. 1997. Происхождение нуля, или Древнейшая эволюция игры в кости между Дунаем и Индом. В: Ткачук, М. Е., Манзура, И. В. (ред.). *Stratum: структуры и катастрофы*. Кишинев: Stratum, с. 47-66.

Клименко, В. Ф., Цымбал, В. И. 2004. Кости животных в погребальном обряде катакомбной культуры бассейна Северского Донца. *Материалы та дослідження з археології Східної України*, 3, с. 183-187.

Кубышев, А. И., Черняков, И. Т. 1985. К проблеме существования весовой системы у племен бронзового века степей Восточной Европы (на материалах

погребения литейщика катакомбной культуры). *Советская археология*, 1, с. 39-54.

Литвиненко, Р. О. 2020. Про західні межі волгодонської бабинської культури. В: Балабанов, К. В. (ред.). *Україна в світовому історичному просторі. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції. Маріуполь, Україна, 24 квітня 2020 р.* Маріуполь: МДУ, с. 16-21.

Нечитайло, А. Л. 2005. К характеристике горно-металлургического производства Донбасса (эпоха средней бронзы). В: Дорофеев, В. Н. (ред.). *Исторические и футурологические аспекты развития горного дела*. Алчевск: ДонДТУ, с. 113-124.

Санжаров, С. Н. 1988. Погребения донецкой катакомбной культуры с игральными костями. *Советская археология*, 1, с. 140-158.

Санжаров, С. Н. 2008. *Стрелочные наборы инструментов и сырьё из катакомбных погребений Украины*. Луганск: ВНУ.

Смирнов, Ю. А. Погребения мастеров-изготовителей древков и кремневых наконечников стрел. В: Краснов, Ю. А. (ред.). *Древности Дона*. Москва: Наука, с. 164-187.

Черных, Л. А., Плешивенко, А. Г. 1995. Погребение литейщика катакомбной культуры у с. Васильевка. В: Кибальник, Ю. Д. (ред.). *Хозяйство древнего населения Украины: ремесла и промыслы древнего населения Украины*. 2. Киев: МО КПКЗ, с. 243-257.

Шапошникова, О. Г. 1971. До питання про мета-лообробку у племен донецької катакомбної культури. *Археологія*, 1, с. 22-26.

REFERENCES

Berezanska, S. S., Liashko, S. M. 1989. Vychennia remesla za vyrobnychymy kompleksamy z pam'iatok doby bronzы. *Arkheolohiia*, 3, s. 18-30.

Berezanskaia, S. S., Kravets, D. P. 1989. O metallurgicheskoi remesle plemen donetskoi katakombnoi kultury. In: Berezanskaia, S. S. (ed.). *Pervobytnaia arkheolohiia. Materialy i issledovaniia*. Kiev: Naukova dumka, s. 156-168.

Bochkarev, V. S. 1978. Pogrebeniia liteishchikov epokhi bronzы (metodologicheskii peresmotr problemy). V: Stoliar, A. D. (ed.). *Problemy arkheologii*, 2, s. 48-53.

Brovender, Yu. M. 2020. Rozkopky kurhanu na pivnochi Luhanshchyny. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 138-139.

Klein, L. S. 1997. Proiskhozhdenie nulia, ili Drevneishaia evoliutsiia igry v kosti mezhdz Dunaem i Indom. In: Tkachuk M. E., Manzura I. V. (ed.). *Stratum: struktury i katastrofy*. Kishinev: Stratum, s. 47-66.

Klimenko, V. F., Tsymbal, V. I. 2004. Kosti zhivotnykh v pogrebalnom obriade katakombnoi kultury basseina Sevetskogo Donta. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Shkhidnoi Ukrainy*, 3, s. 183-187.

Kubyshev, A. I., Cherniakov, I. T. 1985. K probleme sushchestvovaniia vesovoi sistemy u plemen bronzovogo veka stepei Vostochnoi Evropy (na materialakh pogrebeniia liteishchika katakombnoi kultury). *Sovetskaia arkheolohiia*, 1, s. 39-54.

Lytvynenko, R. O. 2020. Pro zakhidni mezhi volho-donskoi babynskoi kultury. In: Balabanov, K. V. (ed.). *Ukraina v svitovomu istorychnomu prostori. Zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovoї konferentsii. Mariupol, Ukraina, 24 kvitnia 2020 r.* Mariupol: MDU, s. 16-21.

Nechitailo, A. L. 2005. K kharakteristike gorno-metallurgicheskogo proizvodstva Donbassa (epokha srednei bronzы). In: Dorofeev, V. N. (ed.). *Istoricheskie i futurologicheskie aspekty razvitiia gornogo dela*. Alchevsk: DonDTU, s. 113-124.

Sanzharov, S. N. 1988. Pogrebeniia donetskoi katakombnoi kultury s igralnymi kostiami. *Sovetskaia arkheolohiia*, 1, s. 140-158.

Sanzharov, S. N. 2008. *Strelochnye nabory instrumentov i syria iz katakombnykh pogrebenii Ukrainy*. Lugansk: VNU.

Smirnov, Yu. A. Pogrebeniia masterov-izgotovitelei drevkov i kremnevyykh nakonechnikov strel. In: Krasnov, Yu. A. (ed.). *Drevnosti Dona*. Moskva: Nauka, s. 164-187.

Chernykh, L. A., Pleshivenko, A. G. 1995. Pogrebenie liteishchika katakombnoi kultury u s. Vasilevka. In: Kibalnik, Iu. D. (red.). *Khoziaistvo drevnego naseleniia Ukrainy: remesla i promysly drevnego naseleniia Ukrainy*. 2. Kiev: MO KPDIKZ, s. 243-257.

Shaposhnykova, O. H. 1971. Do pytannia pro metaloobrobku u plemen donetskoi katakombnoi kultury. *Arkheolohiia*, 1, s. 22-26.

Yu. Brovender, A. Rusinov

THE BRONZE AGE BARROW IN THE NORTH OF LUHANSK REGION

The results of excavations of the barrow on the Left Bank of the Seversky Donets River near the village of Nyzhnia Duvanka, Svatyiv district, Luhansk region are published in the paper. The research was conducted by the expedition of the East Ukrainian branch of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, organized on the basis of the Volodymyr Dahl East Ukrainian National University.

Under the mound seven burials have been discovered including five burials of the Catacomb Cultural Area, one of the Babyne Cultural Circle/Area, and one burial whose cultural affiliation remained uncertain.

In cultural and chronological terms the excavated burials are associated with Donetsk (Donetsk-Don according to S. N. Bratchenko) Catacomb culture of the Middle Bronze Age and the Volga-Don Babyne culture of the transitional period from the Middle to the Late Bronze Age. The primary burial of the barrow is burial 6 of the Donetsk Catacomb culture.

Especially interesting are two burials of the Donetsk Catacomb Culture 5 with tools, burial 6 with knucklebones, as well as the burial of the Don-Volga Babyne Culture 3 in a pillar tomb which marks the western periphery of this culture.

But many questions still remain open and debatable. Therefore, the addition of such funerary dowries as production tools and astragals to the register of catacomb burials of the Middle Bronze Age on the Left Bank of the Seversky Donets River is quite significant.

The original complex discovered in the barrow are ten pillar holes forming a certain ensemble along the periphery of the mound. Unfortunately, it is not considered possible to determine its cultural and chronological affiliation at present.

Keywords: Left bank of the Seversky Donets River, Bronze Age, Catacomb cultural area, Babyne cultural circle / area, burial, mound.

Одержано 23.01.2025

БРОВЕНДЕР Юрій, доктор історичних наук, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Київ, Україна.

Yurii BROVENDER, Dr. habil., Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, Kyiv, Ukraine. ORCID: 0000-0001-6372-0812, e-mail: brovender@ukr.net.

РУСІНОВ Андрій, аспірант, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Київ, Україна.

Andriy RUSINOV, Post-graduate student, Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, Kyiv, Ukraine. ORCID: 0009-0005-9752-2669, e-mail: andresrusinov@gmail.com.

М. Лобанова

АНТРОПОМОРФНІ СТАТУЕТКИ З ПОСЕЛЕННЯ БЕРЕЗІВСЬКА ГЕС У КОЛЕКЦІЯХ ОДЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ

У статті вперше публікується колекція антропоморфних статуеток з трипільського поселення Березівська ГЕС у Середньому Побужжі, яка зберігається у Одеському археологічному музеї НАН України. Колекція налічує 21 зразок антропоморфних глиняних статуеток та один кістяний. Розглянуто питання відносної і абсолютної хронології поселення.

Ключові слова: антропоморфна пластика, Кукутень А — Трипілля В1, Середнє Побужжя, музейні колекції.

Вступ. Яскравою частиною комплексу знахідок з пам'яток Кукутень—Трипілля є статуетки. І поселення етапу Кукутень А — Трипілля В1 у Середньому Побужжі не є винятком. Серед них виразною пам'яткою є Березівська ГЕС, де було знайдено зразки антропо- та зооморфної пластики. Окрім цього під час досліджень було виявлено зразки керамічних моделей (Овчинников 1994). Також з пам'ятки походять зразки антропо- і зооморфних елементів на керамічних виробках.

Пам'ятку досліджували 1955 р. під керівництвом В. Даниленка (Цвек 2004, с. 38—39). Тоді було вивчено два заглиблені об'єкти зі щільним заповненням і частину платформи (Бурдо 2015, с. 11).

Протягом 1962—1965 рр. дослідження на поселенні Березівської ГЕС відбувались під керівництвом В. Цибекова. Загальна площа обстеженої пам'ятки становила 1500 м² (рис. 1; Цибеков 1971, с. 188; рис. 1). Під час експедиції досліджено 12 стоянок, 14 поховань, 11 господарських ям і два «жертovníки». Зібрані колекції з цих експедицій були передані до Одеського археологічного музею та стали предметом цього дослідження.

Польові дослідження пам'ятки було продовжено у 1989—1999 рр. під час роботи експе-

© М. ЛОБАНОВА, 2025

диції Інституту археології НАН України під керівництвом О. В. Цвек. За її даними, площа поселення становила орієнтовно 10 га (Цвек 1999, с. 51). У публікаціях результатів згадано об'єкти таких типів: заглиблені споруди, наземні глинобитні одно- та двоповерхові будівлі, господарські споруди та ями.

Поселення Березівська ГЕС було атрибутовано до сабатинівської групи пам'яток етапу Кукутень А — Трипілля В1 (Даниленко, Шмаглій 1972, с. 17; Бурдо 2015; Палагута 2016, с. 142). За даними радіовуглецевого методу, отриманими у Київській лабораторії, поселення було датовано 4610 ± 70 та 4565 ± 85 cal BCE (Бурдо 2001—2002, с. 443). Останніми роками було отримано результати AMS-датування з лабораторій у Берні (Швейцарія), Познані (Польща) та у лабораторії Університету штату Пенсильванія (США). Згідно з ними, поселення могло існувати у проміжку 4361—3996 Cal BCE (рис. 2; Kiosak et al. 2021, tabl. 1; Harper et al. 2023, tabl. 2; Лобанова 2024; рис. 2).

Пам'ятки Кукутень А — Трипілля В1 у Середньому Побужжі вирізняються яскравим матеріалом. Знахідки з Березівської ГЕС часто ставали предметом різних досліджень. Зразки антропоморфної пластики з Березівської ГЕС були представлені в експозиції Одеського археологічного музею НАН України. Проте результати багаторічних досліджень залишаються не опублікованими детально, тому ця проблематика є актуальною.

Матеріали і методи. Проблема вивчення антропоморфної пластики культурного комплексу Кукутень—Трипілля розглянута в багатьох дослідженнях. Важливою для цієї теми є монографія А. Погожевої (1983). Змістовно методологія дослідження трипільської пластики описана в монографії С. Церни та М. Васілаке

Рис. 1. План поселення Березівська ГЕС за результатами розкопок 1963—1965 рр. **Умовні позначки:** I — площадки; II — «землянки», заглиблені споруди; III — квадрати, шурфи (промальовано М. Лобановою, за: Цыбесков 1971)

Fig. 1. Plan of the Berezivska HES settlement based on the results of excavations in 1963—1965. **Legends:** I — platforms; II — «pit-houses», deepened features; III — squares, trenches (drawn by M. Lobanova, after: Tsybeskov 1971)

(Terna, Vasilache 2019). Для опису матеріалу й обговорення результатів я застосувала типології з названих вище робіт.

Колекція статуєток з Березівської ГЕС у зібраннях Одеського археологічного музею складається з 22 знахідок (додаток). Більшість зразків виготовлено із глини, лише один — із кістки. Кількісно переважають збережені фрагментовано знахідки.

Антропоморфна глиняна пластика виготовлена із добре підготовленого тіста. У домішці трапляється пісок, кварц і вапно. Статуєтки прикрашені заглибленим орнаментом. У заглибленнях подеколи помітні залишки білої фарби, а на поверхні — залишки вохри.

Велику кількість складає вибірка верхніх частин статуєток (рис. 3—5). Ці фрагменти допомагають нам простежити, як була сформована голова, руки та можливі жести. Голову зображали у декількох варіантах: а двох статуєтках

голова представлена схематично — у вигляді «конусоподібного» продовження (рис. 3: 4, 5); у ще двох випадках було сформовано ніс (рис. 3: 1, 2); в одному випадку на голові позначені очі у вигляді отворів (рис. 3: 3).

Груди на статуєтках зображені схематично у вигляді маленьких наліпів (рис. 3: 4—6; 4: 2, 5, 6) або взагалі відсутні. Орнаментальна композиція на верхній частині статуєток представлена заглибленими щільними лініями — горизонтальними, діагональними або у вигляді півкіл. Часто вона доповнена ромбом у зоні грудей, іноді з крапкою всередині (рис. 3: 2, 4; 4: 1, 4—6; 5: 2). Задня частина тулуба прикрашена заглибленим орнаментом у вигляді півкіл.

У більшості статуєток, де збережена нижня частина, є ряд подібних характеристик (рис. 6, 7). Морфологія цих артефактів свідчить, що у фігурок була вертикальна позиція. У статуєток була виражена стеатопігія. Знизу фігурки був

OxCal v4.4.4 Bronk Ramsey (2021); r:5 Atmospheric data from Reimer et al (2020)

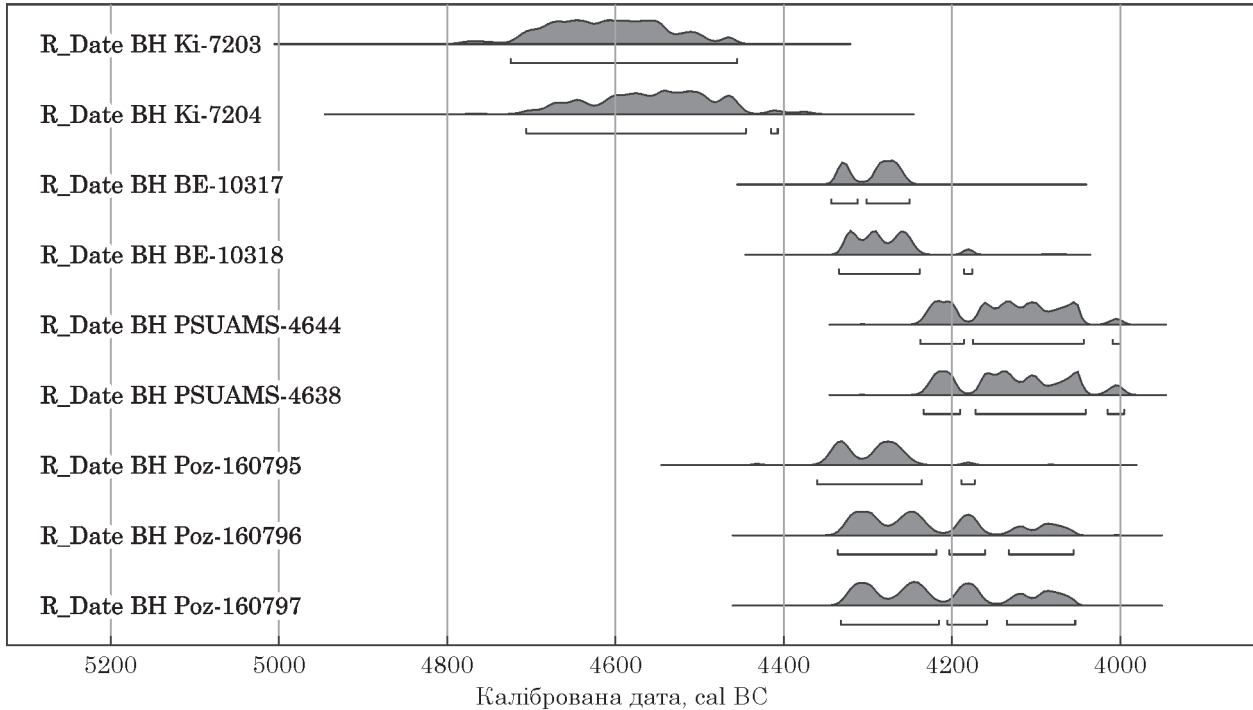

Рис. 2. Дані радіовуглецевого датування поселення Березівська ГЕС (Бурдо 2001—2002; Kiosak et al. 2021; Harper et al. 2023; Лобанова 2024)

Fig. 2. Radiocarbon dating of the Berezivska HES settlement (Burdo 2001—2002; Kiosak et al. 2021; Harper et al. 2023, Lobanova 2024)

Рис. 3. Фрагменти верхніх частин антропоморфної пластики

Fig. 3. Fragments of the upper parts of anthropomorphic figurines

Рис. 4. Фрагменти верхніх частин антропоморфної пластики

Fig. 4. Fragments of the upper parts of anthropomorphic figurines

зроблено вертикальне включення діаметром 0,5—0,6 см. Загалом, на всіх фрагментах, де простежується вертикальна позиція, наявне це включення (рис. 6, 7). Всі ці фрагменти декоровані заглибленим орнаментом. Зона лона орнаментована ромбами (рис. 6: 1—2; 7: 1). Сідниці прикрашені спіралями. Також спіралі є у всіх орнаментованих статуетках спереду, у центральній зоні нижньої частини.

Повністю збережена антропоморфна неорнаментована глиняна статуетка (рис. 8: 1). Вона виготовлена з добре підготовленої глини, з однієї частини, з якої сформовано тулуб, руки, голову та сідниці.

В єдиному екземплярі наявна кістяна статуетка (рис. 8: 2). Зберіглася лише нижня частина, на якій є відколи та сліди вторинного обпалу. У нижній частині зображені сідниці та ноги на підставці.

Обговорення. З пам'ятки Кукутень АЗ — Трипілля В1 Березівської ГЕС походять фрагментовані статуетки із заглибленим орнаментом. Морфологія легко визначається — верхня частина статуетки (торс) та нижня частина ста-

туетки. Збережені фрагменти дають підстави для висновку, що більшість статуеток виготовлено у вертикальній позиції. Така статистика характерна і для поселень Пруто-Дністровського межиріччя. У монографії С. Церна та М. Васілаке (Țerna, Vasilache 2019) навели свої дані щодо позицій антропоморфної пластики: 458 статуеток у зібраннях Національного музею історії Молдови 340 (74,2 %) були у вертикальній позиції (Țerna, Vasilache 2019, p. 41).

Для верхньої частини статуетки характерними є виразні та подовжені плечові виступи, часто відламані або пошкоджені, а також — схематичне зображення голови як вертикального подовженого овалу. Одним екземплярком представлена голова з очами у вигляді отворів і з розгалуженими кривими лініями (овали). Подібні зображення голови не є поширеними на цьому етапі Кукутень—Трипілля, але трапляються у комплексах пам'яток Стеучень—Холм, Дрегушень та Ізвоаре (Kovács et al. 2023, p. 108—109, 140—141, 176—177; Monah 1997, fig. 24).

Верхня частина фігурок прикрашена заглибленим орнаментом. На деяких знахідках

Рис. 5. Фрагменти антропоморфної глиняної пластики
Fig. 5. Fragments of the anthropomorphic clay figurines

зберіглися руки. Вони зображені у позиції догори. Подібна позиція та орнаментация виявлена на багатьох пам'ятках у Подністер'ї та Попрутті. Серед них можна згадати такі поселення, як Дрегушень, Хебешешть, Кукутен—Четеуя, Русешть-Ной I, Путінешть III та Жора-де-Сус (Kovács et al. 2023, p. 84—85; Monah 1997, fig. 19; Terna, Vasilache 2019, pl. 24, 23—24, 48—49).

На статуетках виражена стеатопігія, яка є характерною для Трипілля VI. Вона яскраво виражена, але не є такою гіпертрофованою, як на пластиці ранньотрипільських пам'яток. Фрагменти прикрашено орнаментом у вигляді спіралей типу IV/2 у зоні стегон, а у зоні лона орнаментом типу II/3 у вигляді ромба з перехресними лініями всередині (Погожева 1983, табл. 5, 7). Така комбінація декору — спіралей

і ромбів — є поширеною на багатьох статуетках типу «а» (за Погожевою) з різних поселень Кукутен А (Kovács et al. 2023, p. 94—95, 181; Monah 1997, fig. 48, 51).

Важливо зазначити, що так орнаментована статуетка, знайдена у верхніх шарах пам'ятки культури лінійно-стрічкової кераміки Кам'яне-Завалля під час досліджень 2019 р. (Кіосак, Лобанова, Колесниченко 2020, рис. 25). Ця пам'ятка розташована неподалік від поселення сабатинівської групи Кам'яне-Завалля 1. Також спіралі трапляються у нижній частині статуетки спереду. Щільний орнамент із заглиблених ліній іноді доповнений крапками або невеличкими овалами. Подібний декор можна побачити на знахідках з іншого поселення сабатинівської групи — Сабатинівка 1

Рис. 6. Фрагменти антропоморфної глиняної пластики

Fig. 6. Fragments of the anthropomorphic clay figurines

Рис. 7. Фрагменти нижніх частин антропоморфної глиняної пластики

Fig. 7. Fragments of the lower part of the anthropomorphic clay figurines

(Козубовський 1933, табл. 41; Кулаковська 2021, с. 23).

Розширюють картину пластики статуетки з Березівської ГЕС, які вирізняються наявністю включення або порожнини — простору всередині статуетки (рис. 6, 7). На матеріалі з поселення включення мають вигляд вертикальних циліндричних отворів знизу фігурки. Подібні варіанти також є і на Сабатинівці I (Козубовський 1933, табл. 41; Киосак, Олейник, Синельников 2010, рис. 1, 2).

Усі статуетки були виготовлені з добре підготовленої глини, в якій іноді помітні домішки. Цей матеріал та орнаментация відповідають притаманній для цього часу у Середньому По-

Рис. 8. Знахідки з поселення Березівська ГЕС, статуетки: 1 — глиняна, 2 — кістяна

Fig. 8. Finds from the Berezivska HES settlement, figurine: 1 — clay, 2 — bone

бужжі традиції Прекукутеня для виготовлення кераміки. На етапі Кукутеня А — Трипілля В1 у регіоні починає з'являтися розписний посуд традиції Кукутеня. Його виготовляли з якісніше підготовленої глини, яка після обпалу набувала жовтого, помаранчевого або червоного кольору. На синхронних пам'ятках сабатинівської групи вже серед іншого трапляється пластика, виготовлена з глини такого типу. На поселенні Березівська ГЕС всі зразки глиняної пластики відповідають традиції Прекукутеня завдяки тісту та заглибленій орнаментатії.

За наведеними вище аналогіями, антропоморфна пластика з поселення Березівська ГЕС є синхронною пластиці з поселення етапу Кукутеня А3 західного ареалу культурного комплексу. Результати радіовуглецевого та AMS-

датування відповідають відносній хронології (Kiosak, Lobanova 2021). Окрім цього, цікавим є питання контексту знахідок (додаток). Три знахідки походять з площадок, чотири — із заглиблених об'єктів, які В. Цибесков інтерпретував як землянки. Для двох заглиблених об'єктів відомі нові AMS-дати. «Землянка 7», з якої походить нижня частина статуетки (рис. 7: 2), має дату 4326—4240 cal BCE (Kiosak et al. 2021, tabl. 1). Дві статуетки (рис. 4: 1, 3) були знайдені в об'єкті «землянка 6», яку датовано 4361—4054 cal BCE (Лобанова 2024).

Висновки. Необхідно зазначити, що з пам'яток сабатинівського типу відома невелика кількість пластики. У публікаціях представлено поодинокі приклади цієї групи знахідок з поселень Сабатинівка I, Березівська ГЕС, Кам'яне-Завалля 1 та Тополі. Корисними у такому випадку є доступні матеріали з наукових архівів і фондів.

Антропоморфні статуетки з Березівської ГЕС мають характерні риси. Фігурки прикрашені заглибленим орнаментом, доповненим білою пастою. Така комбінація елементів є поширеною і також трапляється на знахідках з інших пам'яток регіону Середнього Побужжя. Серед елементів — спіралеподібні елементи та ромби. Характерними є чітко зображені та подовжені плечові виступи, схематичне зображення голови, стеатопігія (типова для Кукутеня А — Трипілля В1). У нижній частині антропоморфної пластики на знахідках простежуються вертикальні включення. Більшість антропоморфних фігурок представлені у вертикальній позиції. Описані знахідки переважно фрагментовані. Це — важливий елемент для подальшого дослідження, адже акт фрагментації статуетки міг мати символічне значення, та й розламані статуетки могли використовуватися вторинно з певною ритуальною метою.

Морфологія та декор пластики допомагає простежити подібність матеріалів із Середнього Побужжя і пам'яток західного ареалу Кукутеня—Трипілля — Подністер'я та Попруття. Це свідчить, що Березівська ГЕС є синхронною з поселеннями Кукутеня А3, що відповідає новим даним AMS-датування.

У ході підготовки статті було створено 3D-моделі опублікованих статуеток, доступні за покликанням (рис. 9).

Подяки. Наукова обробка колекції з отриманням нових AMS-дат відбулась у рамках проекту CZ.02.2.69/0.0/0.0/18_053/001695 (Postdoc2MUNI). Опрацювання архівних документів виконано завдяки проекту «Berezivska HES site: processing, digitalizing, and publication of the archival documents and ceramic collection», підтриманого стипендією Німецького археологічного інституту «Documenting, Recording and Saving Ukrainian Archaeological Heritage». 3D-моделі було підготовлено за участі Я. Ченцова.

Рис. 9. 3D-моделі статуеток, підготовлені методом фотограмметрії, доступні за QR-кодом

Fig. 9. 3D-models of the figurines, prepared by photogrammetry, are available by QR-code

СПИСОК АНТРОПОМОРФНИХ СТАТУЕТОК З ПОСЕЛЕННЯ БЕРЕЗІВСЬКА ГЕС У ОДЕСЬКОМУ АРХЕОЛОГІЧНОМУ МУЗЕЇ

1. Фрагмент верхньої частини антропоморфної статуетки, ОАМ 89953 (рис. 3: 1). 4,5 × 3,5 см. Кв. ІХ—ІВВ (?); гл. 125—149 см; п. н. 26; розкопки 1963 р.
2. Верхня частина глиняної антропоморфної статуетки, ОАМ 90022 (рис. 3: 2). 7,2 × 3,7 см. Кв. 3/М; гл. 50—70 см (?); п. н. 1652; розкопки 1962 р.
3. Голова глиняної антропоморфної статуетки, ОАМ 90029 (рис. 3: 3). 3,2 × 2,2 см. Землянка 8; гл. 125—140 см; п. н. 13; розкопки 1964 р.
4. Фрагмент верхньої частини глиняної антропоморфної статуетки, ОАМ 89967 (рис. 3: 4). 3,3 × 4,2 см. Кв. ІХ/Г—В2 (площадка 3); п. н. 14; розкопки 1963 р.
5. Фрагмент верхньої частини глиняної антропоморфної статуетки, ОАМ 90034 (рис. 3: 5). 3,3 × 2,3 см. Кв. 8/І (землянка 6); п. н. 8; розкопки 1963 р.
6. Верхня частина антропоморфної статуетки, ОАМ 90049 (рис. 3: 6). 7 × 5 см. П. н. 1651; розкопки 1962 р.
7. Фрагмент верхньої частини антропоморфної статуетки, ОАМ 89986 (рис. 4: 1). 3,7 × 3,3 см. Кв. 9/К—В (землянка 6); розкопки 1964 р.
8. Фрагмент тулуба глиняної антропоморфної статуетки, ОАМ 89987 (рис. 4: 2). 4,1 × 3,1 см. Землянка 8; п. н. 2; розкопки 1964 р.
9. Фрагмент тулуба глиняної статуетки, ОАМ 89985 (рис. 4: 3). 4,5 × 2,9 см. Землянка 6; п. н. 2; розкопки 1962 р.
10. Фрагмент тулуба глиняної статуетки, ОАМ 89988 (рис. 4: 4). 4,5 × 2,5 см. Розкопки 1962 р.
11. Верхня частина глиняної антропоморфної статуетки, ОАМ 90027 (рис. 4: 5). 6,5 × 4,4 см. Гл. 160—180 см; п. н. 27; розкопки 1963 р.
12. Фрагмент верхньої частини глиняної антропоморфної статуетки, ОАМ 90031 (рис. 4: 6). 5 × 3 см. П. н. 1657; розкопки 1962 р.
13. Фрагмент центральної частини глиняної антропоморфної статуетки, ОАМ 90028 (рис. 4: 7). 4,2 × 3,1 см. П. н. 1653; розкопки 1962 р.
14. Фрагмент тулуба і нижньої частини антропоморфної глиняної статуетки, ОАМ 90033 (рис. 5: 1). 7,3 × 3,1 см. Кв. ІХ/Г (?); розкопки 1962 р.
15. Фрагмент верхньої частини глиняної антропоморфної статуетки, ОАМ 90023 (рис. 5: 2). 17 × 6 см. П. н. 19.
16. Фрагмент глиняної антропоморфної статуетки, ОАМ 90053 (рис. 6: 1). 18 × 9 см. П. н. 14; розкопки 1964 р.
17. Фрагмент нижньої частини глиняної антропоморфної статуетки з частиною корпусу, ОАМ 89983 (рис. 6: 2); 8,6 × 4,3 см. Гл. 88—105 см; п. н. 27; розкопки 1962 р.
18. Фрагмент нижньої частини глиняної антропоморфної статуетки, ОАМ 90051 (рис. 7: 1). 14 × 7 см. П. н. 1; розкопки 1962 р.
19. Нижня частина антропоморфної статуетки, ОАМ 89982 (рис. 7: 2). 7 × 2,6 см. Землянка 7а; п. н. 1; розкопки 1962 р.
20. Фрагмент нижньої частини антропоморфної статуетки, ОАМ 89943 (рис. 7: 3). 3,9 × 2,9 см. П. н. 28; розкопки 1964 р.
21. Глиняна антропоморфна статуетка без декору, ОАМ 90032 (рис. 8: 1). 5,6 × 2,2 см. П. н. 1655; розкопки 1962 р.
22. Фрагмент нижньої частини кістяної статуетки на підставці, ОАМ 90030 (рис. 8: 2). 4,6 × 1,8 см. Кв. ІV/ІІІ. Гл. 125—137 см; п. н. 2; розкопки 1963 р.

Бурдо, Н. 2001—2002. Новые данные для абсолютной датировки неолита и раннего энеолита на территории Украины. *Stratum plus*, 2, 431-446.

Бурдо, Н. 2015. Место памятников сабатиновского типа в структуре культурного комплекса Кукутень—Триполье. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 13, с. 11-26.

Даниленко, В. М., Шмаглій, М. М. 1972. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи. *Археологія*, 6, с. 3-20.

Кіосак, Д. В., Лобанова, М. А., Колесниченко, А. М. 2020. *Звіт про розкопки на поселенні Кам'яне-Завалля (Савранський район Одеської області)*. Науковий архів ОАМ НАН України 97443, арк. 1-124.

Кіосак, Д. В., Олейник, А. В., Синельников, А. С. 2010. Новые материалы первого Сабатиновского поселения. *Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я*, 4, с. 9-13.

Козубовський, Ф. А. 1933. *Археологічні дослідження на території БОГЕСу 1930—1932 рр. Підсумки археологічних розвідкових робіт в районі майбутнього підтоплення Бозької гідроелектроцентралі*. Київ: ВУАН.

Кулаковська, Л. (ред.). 2021. *Речі і час: експонати Археологічного музею. Каталог*. Упорядники Л. Кулаковська, Є. Пічкур, Г. Кисленко, М. Васильєва. Київ: ІА НАН України.

Лобанова, М. 2024. Нові дані по датуванню трипільського поселення Березівська ГЕС. *Eminak*, 1 (45), с. 46-60. doi: 10.33782/eminak2024.1(45).691

Овчинников, Е. 1994. Модель печі з трипільського поселення Березівка. *Археологія*, 3, с. 149-151.

Палагута, І. В. 2016. *Трипольская культура в начале развитого периода (ВІ): относительная хронология и локальные варианты памятников*. Киев: О. Філюк.

Погожева, А. 1983. *Антропоморфная пластика Триполья*. Новосибирск: Наука.

Цвек, О. В. 1999. Нові дослідження багатошарового поселення східнотрипольської культури Березівка на Південному Бузі. *Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 рр.*, с. 51-53.

Цвек, О. 2004. Березівка (Березівська ГЕС). В: Новохатько, Л. (ред.). *Енциклопедія Трипільської цивілізації*. 2. Київ, с. 38-39.

Цыбесков, В. 1967. *Березовское раннеземледельческое поселение на Южном Буге*. Одеса: Науковий архів ОАМ НАН України.

Цыбесков, В. 1971. Некоторые итоги исследования Березовского поселения. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 7, с. 187-192.

Harper, T., Diachenko, A., Ryzhov, S., Rassamakin, Y., Eccles, L., Kennett, D., Tsvek, E. 2023. Assessing the Spread of Eneolithic Agricultural Communities in the Forest-Steppe OF Ukraine Using AMS Radiocarbon Dating. *Radiocarbon*, 3, p. 643-663.

Kiosak, D., Kotova, N., Tinner, W., Szidat, S., Nielsen, E. H., Brugger, S. O., de Capitani, A., Gobet, E. and Makhortykh, S. 2021. The Last Hunter-Gatherers and Early Farmers of the Middle Southern Buh River Valley (Central Ukraine) in VIII—V mill. BC. *Radiocarbon*, p. 121-137. doi: 10.1017/rdc.2020.120

Kiosak, D., Lobanova, M. 2021. On the chronology of the Sabatynivka group of the Cucuteni-Trypillia cultural complex (Central Ukraine). *Sprawozdania Archeologiczne*, 73, 2, p. 25-46.

Kovács, A., Nechifor, A., Aparaschivei, C., Kovács, A. 2023. *Beauties in Clay: Catalogue of Cucuteni Anthropomorphic Representations from Botosani County Museum*. Cluj-Napoca: Mega.

Monah, D. 1997. *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*. Piatra-Neamț: Muzeul de Istorie Piatra-Neamț.

Терна, С., Василаче, М. 2019. *Figurinele antropomorfe din etapa Cucuteni A din interfluviul pruto-nistrean: (on baza colecțiilor Muzeului Național de Istorie a Moldovei) = Anthropomorphic figurines from Cucuteni A stage from the Prut-Dniester interfluvies: (the collections of the National Museum of History of Moldova)*. Chișinău: Bons Offices.

Representations from Botosani County Museum. Cluj-Napoca: Mega.

Monah, D. 1997. *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*. Piatra-Neamț: Muzeul de Istorie Piatra-Neamț.

Терна, С., Василаче, М. 2019. *Figurinele antropomorfe din etapa Cucuteni A din interfluviul pruto-nistrean: (on baza colecțiilor Muzeului Național de Istorie a Moldovei) = Anthropomorphic figurines from Cucuteni A stage from the Prut-Dniester interfluvies: (the collections of the National Museum of History of Moldova)*. Chișinău: Bons Offices.

M. Lobanova

REFERENCES

Burdo, N. 2001—2002. Novye dannye dlia absoliutnoi datirovki neolita i rannego eneolita na territorii Ukrainy. *Stratum plus*, 2, s. 431-446.

Burdo, N. 2015. Mesto pamiatnikov sabatinovskogo tipa v strukture kulturnogo kompleksa Kukuten-Tripole. *Materialy po arkhologii Severnogo Prichernomor'ia*, 13, s. 11-26.

Danylenko, V. M., Shmahlii, M. M. 1972. Pro odyin povrotnyi moment v istorii eneolitychnoho naselennia Pivdennoi Yevropy. *Arkheolohiia*, 6, s. 3-20.

Kiosak, D. V., Lobanova, M. A., Kolesnychenko, A. M. 2020. *Zvit pro rozkopky na poselenni Kam'iane-Zavallia (Savranskyi raion Odeskoï oblasti)*. Naukovyi arkhiv OAM NAN Ukrainy 97443, ark. 1-124.

Kiosak, D. V., Oleinik, A. V., Sinelnikov, A. S. 2010. Novye materialy pervogo Sabatinovskogo poseleniia. *Lukomor'ia: arkheolohiia, etnolohiia, istoriia Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomor'ia*, 4, s. 9-13.

Kozubovskiy, F. A. 1933. *Arkheolohichni doslidzhennia na terytorii BOHESu 1930—1932 rr. Pidsumky arkheolohichnykh rozvidkovykh robot v raioni maibutnoho pidtoplennia Bozkoï hidroelektrotsentrali*. Kyiv: NKO USRR, VUAN.

Kulakovska, L. (ed.). 2021. *Rechi i chas: eksponaty Arkheolohichnoho muzeiu. Kataloh*. Uporiadnyky L. Kulakovska, Ye. Pichkur, H. Kyslenko, M. Vasyliieva. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Lobanova, M. 2024. Novi dani po datuvannu trypill'skogo poselennia Berezivska HES. *Eminak*, 1 (45), s. 46-60. doi: 10.33782/eminak2024.1(45).691

Ovchynnykov, E. 1994. Model pechi z trypill'skoho poselennia Berezivka. *Arkheolohiia*, 3, s. 149-151.

Palaguta, I. V. 2016. *Tripolskaya kultura v nachale razvitohto perioda (BI): otноситelnaya khronologiya i lokalnye varianty pamiatnikov*. Kiyev: O. Filyuk.

Pogozheva, A. 1983. *Antropomorfnyaya plastika Tripolya*. Novosibirsk: Nauka.

Tsvek, O. V. 1999. Novi doslidzhennia bahatosharovoho poselennia skhidnotrypolskoi kultury Berezivka na Pivdenomu Buzi. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1998—1999 rr.*, s. 51-53.

Tsvek, O. 2004. Berezivka (Berezivska HES). In: Novokhatko, L. (ed.). *Entsyklopediya Trypill'skoyi tsyvilizatsiyi*. 2. Kyiv, s. 38-39.

Tsybeskov, V. 1967. *Berezovskoe rannezemledelcheskoe poselenie na Yuzhnom Buge*. Odesa. Naukovyy arkhiv OAM NAN Ukrainy.

Tsybeskov, V. 1971. Nekotorye itogi issledovaniia Berezovskogo poseleniia. *Materialy po arkhologii Severnogo Prichernomor'ia*, 7, s. 187-192.

Harper, T., Diachenko, A., Ryzhov, S., Rassamakin, Y., Eccles, L., Kennett, D., Tsvek, E. 2023. Assessing the Spread of Eneolithic Agricultural Communities in the Forest-Steppe OF Ukraine Using AMS Radiocarbon Dating. *Radiocarbon*, 3, p. 643-663.

Kiosak, D., Kotova, N., Tinner, W., Szidat, S., Nielsen, E. H., Brugger, S. O., de Capitani, A., Gobet, E. and Markhorthykh, S. 2021. The Last Hunter-Gatherers and Early Farmers of the Middle Southern Buh River Valley (Central Ukraine) in VIII—V mill. BC. *Radiocarbon*, p. 121-137. doi: 10.1017/rdc.2020.120

Kiosak, D., Lobanova, M. 2021. On the chronology of the Sabatinivka group of the Cucuteni-Trypillia cultural complex (Central Ukraine). *Sprawozdania Archeologiczne*, 73, 2. p. 25-46.

Kovács, A., Nechifor, A., Aparaschivei, C., Kovács, A. 2023. *Beauties in Clay: Catalogue of Cucuteni Anthropomorphic*

ANTHROPOMORPHIC FIGURINES FROM THE BEREZIVSKA HES SITE IN THE ODESA ARCHAEOLOGICAL MUSEUM COLLECTIONS

The collection of anthropomorphic figurines from the Cucuteni A — Trypillia settlement of Berezivska HES in the Southern Buh River valley is publishing first in the paper. The collection, kept in the Odesa Archaeological Museum of the National Academy of Sciences of Ukraine, includes 21 anthropomorphic clay figurines and 1 bone figurine.

The Berezivska HES settlement was attributed to the Sabatinivka group of sites of the Cucuteni A — Trypillia B1 stage. According to the radiocarbon data, obtained at the Kyiv Laboratory, the settlement was dated to the 4610 ± 70 and 4565 ± 85 cal BCE. In recent years, AMS dating results have been obtained from laboratories in Bern (Switzerland), Poznan (Poland), and the laboratory of the Pennsylvania State University (USA). According to them, the settlement could have existed between 4361—3996 cal BCE.

Anthropomorphic figurines from the Berezivska HES have their characteristic features. The figurines are decorated with the incised ornament filled by white paste and ochre. The decoration includes the spiral elements and rhombuses. This combination of elements is common in collections from other Southern Buh River valley sites. Characteristic features such as elongated shoulder protrusions, a schematic head representation, and steatopygia (typical for Cucuteni A — Trypillia B1) are depicted. The lower part of the anthropomorphic plastic is marked with vertical inclusions. Most of the anthropomorphic figures are presented in an upright position. The described finds are mostly fragmented.

The morphology and decor of the plastics allow us to trace the similarity of materials from the Southern Buh River valley to the sites of the western area of the Cucuteni—Trypillia Dniester and Prut area. This indicates that the Berezivska HES is synchronous with the Cucuteni A3 settlements, which is consistent with the new AMS dating data.

Keywords: Anthropomorphic figurines, Cucuteni A — Trypillia B1, Middle Southern Buh valley, museum collections.

Одержано 21.01.2025

ЛОБАНОВА Марія, доктор філософії, Одеський археологічний музей Національної академії наук України, Україна.

Mariia LOBANOVA, PhD, Odesa Archaeological Museum of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-8497-8206,

e-mail: lbnvmsh@gmail.com.

І. Сніжко

НОВІ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ КАМ'ЯНОЇ ДОБИ У СЕРЕДНІЙ ТЕЧІЇ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ

Протягом двох десятиліть у середній течії Сіверського Дінця зафіксовані місцезнаходження кременю, які можна датувати часом різних епох кам'яної доби. Публікація присвячена локалізації та детальному описові знахідок, що походять з цих пам'яток.

Ключові слова: кам'яна доба, середня течія Сіверського Дінця.

Вступ. Повномасштабне російське вторгнення на територію України позначилося на всіх сферах нашого життя, царині науки згадано й на археологічних дослідженнях зокрема. Величезна кількість археологічних пам'яток на окупованих територіях і в зоні бойових дій зазнала руйнацій різного ступеня, аж до повного знищення. На звільнених територіях бачимо понівечені вирвами від російських бомб і снарядів поля, заміновані дороги, лісосмути, міста і села... Радше те, що від них лишилось. У прифронтових регіонах польові дослідження поставлені на паузу, і попри те, що хочеться вірити у краще, треба визнати неможливість продовження робіт на багатьох пам'ятках. Тому надзвичайно важливим стає введення до наукового обігу результатів досліджень попередніх років, зокрема, матеріалів розвідок. Свого часу опрацювання та публікацію таких знахідок відкладали, адже були сподівання на повернення та подальше дослідження відкритих місцезнаходжень. Тепер із сумом треба визнати, що продовження цих робіт у осяжному майбутньому не станеться.

Експедиція Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова під керівництвом І. А. Сніжко починаючи з 1988 р. досліджувала пам'ятки кам'яної доби у середній течії

Сіверського Дінця на території Харківської області. Стоянка-майстерня біля с. Синичено досліджена повністю (Сніжко 2018), роботи на стоянці біля с. Кам'янка перервані через війну (Сніжко 2020). Під час розкопок завжди знаходився час для обстеження прилеглих територій, а польові сезони 2004 та 2015 рр. були присвячені винятково розвідкам. Результати цих досліджень відображено у звітах, а публікації мали оглядовий характер (Сніжко 2016). Зараз цілком слушно заповнити цю прогалину і ввести до наукового обігу матеріали нових місцезнаходжень кам'яної доби середньої течії Сіверського Дінця на території Харківської області.

Локалізація пам'яток та опис колекцій. Під час розвідок 2015 р. були обстежені ділянка вздовж правого берега р. Сіверський Донець від с. Криничне до с. Щурівка і правий берег р. Чепіль між селами Волобуївка та Чепіль Балаклійського району Харківської області (Сніжко 2016). Відповідно до постанови Верховної Ради України від 17.07.2020 № 807-ІХ у рамках адміністративно-територіальної реформи Балаклійський увійшов до складу Ізюмського району. Зафіксовані тут місцезнаходження крем'яних артефактів зараз належні до Балаклійської територіальні громади Ізюмського району. Нижче наведено опис розташування цих археологічних об'єктів і зроблених тут знахідок.

На правому березі Сіверського Дінця, в 1,5 км на південь від с. Криничне, на полі, що поділене невеличким ярмом (рис. 1: 1), був зібраний підйомний матеріал у вигляді крем'яних виробів із чорного крейдяного високоякісного кременю місцевого походження. Поверхня вкрита патиною різного ступеня інтенсивності — від

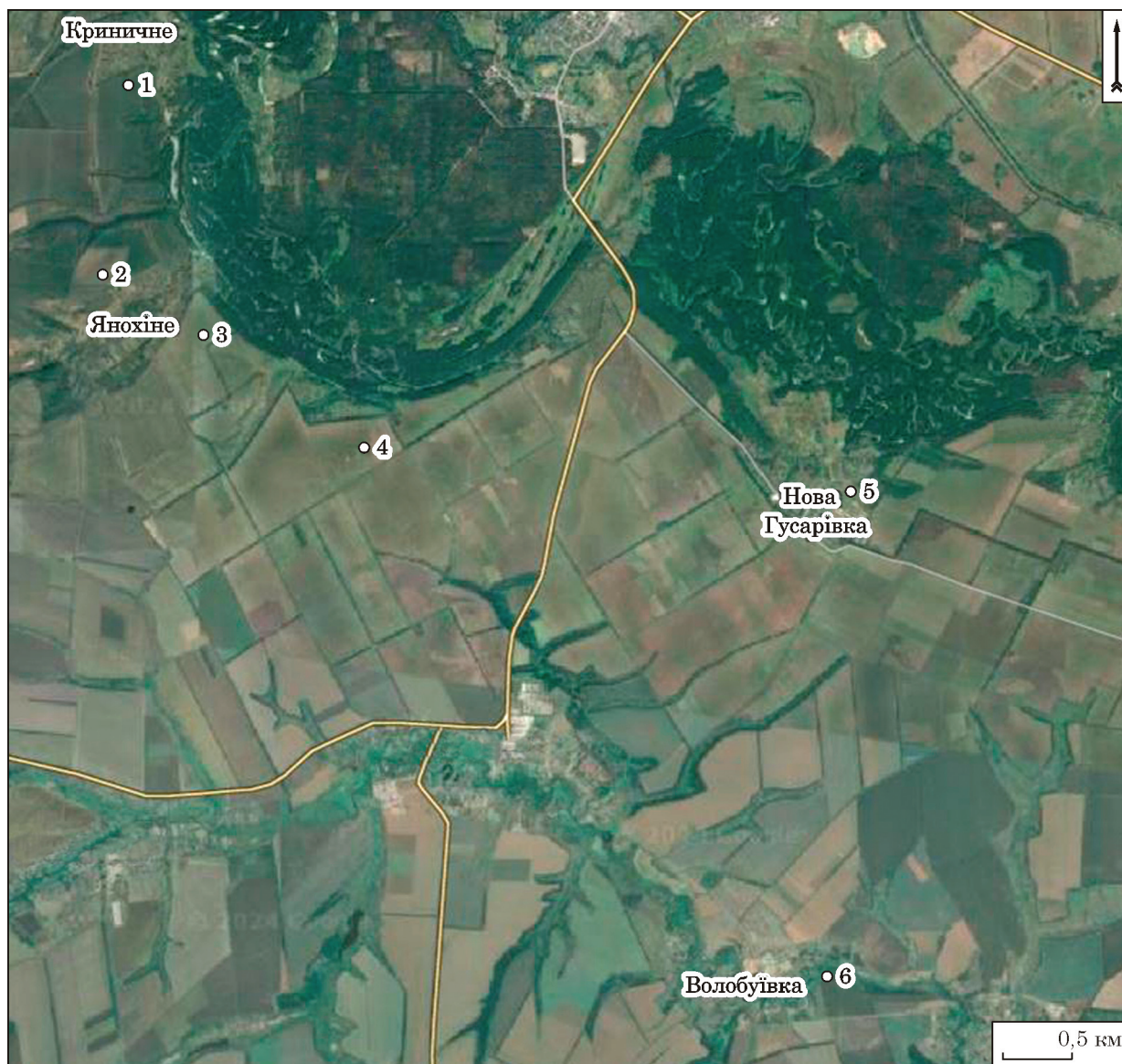

Рис. 1. Місцезнаходження кам'яної доби: 1 — Криничне; 2 — Янохіне; 3, 4 — Хомин Яр; 5 — Нова Гусарівка; 6 — Волобуївка

Fig. 1. Locations of the Stone Age: 1 — Krynychne; 2 — Yanokhine; 3, 4 — Khomin Yar; 5 — Nova Husarivka; 6 — Volobuivka

молочно-білої до легкої димчастої біло-блакитної. Колекція складається з 16 предметів і містить нуклевидний уламок зі слідами зустрічного сколювання, чотири сколи формування та підправки нуклеусів, верхню частину сильно спрацьованого призматичного нуклеуса, шість відщепів і пластинчастий відщеп, дві лусочки, фрагмент медіальної частини двоскатної мікропластинки.

На північний схід від с. Янохіне (до 26.09.2024 — с. Первомайське), обстежено мис, утворений великою давньою балкою на місці річки — правої притоки Сіверського Дінця. На лівому борті цієї балки, внизу, вздовж тальвегу, розташоване с. Янохіне. Уздовж верхньої частини лівого борту балки розташований дачний кооператив, на північ від нього — поле. На цьому полі, яке було напередодні розора-

не, зібрано нечисленний підйомний матеріал. З північного заходу поле обмежено урочищем Довжик і давньою балкою (рис. 1: 2). Знахідки із кременю з патинованою поверхнею представлені двома нуклевидними уламками, трьома відщепами з густою білою патиною, два з них напівпервинні, та уламками, один із яких має сліди перебування у вогні. Також знайдено масивний відщеп — скол підправки нуклеуса із сірого непрозорого кременю без патини.

Мис, утворений правим бортом балки, де розташоване с. Янохіне, та річкою Сіверський Донець, дуже високий і крутий, вищий та крутіший за її лівий борт. Поле на ньому обмежене з північного боку цією балкою, а з південного сходу — великою балкою Хомин Яр із порівняно пологими схилами. Остання справляє враження дуже давньої, у схилах її лівого борту є

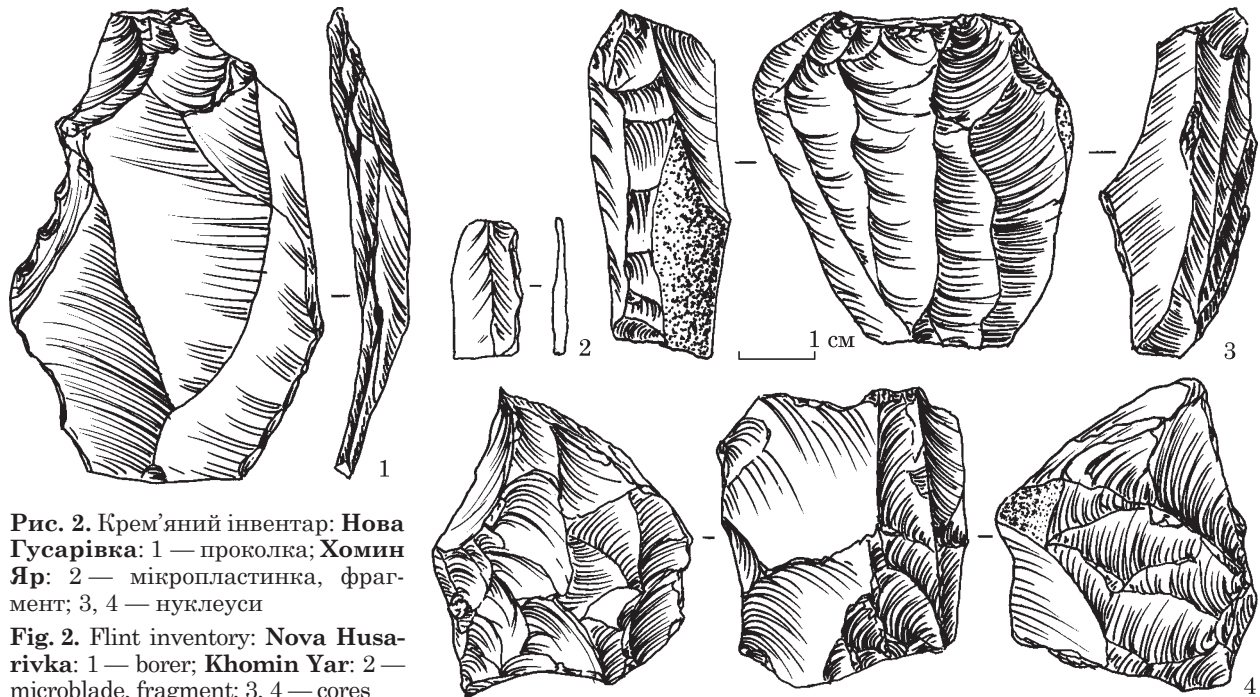

Рис. 2. Крем'яний інвентар: **Нова Гусарівка:** 1 — проколка; **Хомин Яр:** 2 — мікропластинка, фрагмент; 3, 4 — нуклеуси

Fig. 2. Flint inventory: **Nova Husarivka:** 1 — borer; **Khomin Yar:** 2 — microblade, fragment; 3, 4 — cores

виходи мергелю. На південно-східному краю поля (рис. 1: 3) зібрано нечисленний підйомний матеріал, розділений на дві групи залежно від стану поверхні. Біло-блакитна патина вкриває поверхню нуклевидного уламка, нуклеуса призматичного спрацьованого (рис. 2: 4), фрагмента медіальної частини двоскатної мікропластинки (рис. 2: 2), дрібного відщепу та п'яти лусочок. Не мають патини чотири відщепи, з них три напівпервинні, фрагмент медіальної частини двоскатної пластинки, дві лусочки.

На схід від Хоминого Яру, на території садового кооперативу, на дорозі, що йде до поля поміж будинками (рис. 1: 4), знайдені пластинчастий відщеп з густою молочно-білою патиною, скол формування / підправки призматичного нуклеуса з легкою патиною та ділянкою жовтої кірки (рис. 2: 3), пластинчастий відщеп з легкою патиною, фрагменти патинованих реберчастих сколів, лусочки.

На східній околиці с. Нова Гусарівка (до 17.03.2016 с. Червона Гусарівка), на дорозі вздовж р. Сіверський Донець (рис. 1: 5) знайдена проколка — патинований відщеп з виділеним жальцем, яку сюди було принесено або змито згори (рис. 2: 1).

Між селами Волобуївка та Чепіль було оглянуто високий правий берег невеличкої притоки Сіверського Дінця — річки Чепіль. Інтерес до цієї локації спричинений інформацією від М. В. Сібільова та Ю. В. Буйнова. На правому березі р. Чепіль крем'яні відщепи, нуклеуси, уламки знарядь траплялись, за даними М. В. Сібільова, в тій частині берега, якої сягає вода під час повені. Крем'яні відщепи також були знайдені на терасі та вище, на лузі, де знайдено і великі відщепи та жовна (Сибилев 1941).

1989 року Ю. В. Буйнов оглянув цю місцевість і зробив припущення, що тут видобували крем'яну сировину, свідченням чого є ями та викиди у вигляді кіл над ними. Він повідомив, що профілі ям спостерігались у зрізі схилу берега р. Чепіль на відстані 1,5 км від с. Волобуївка в напрямку до с. Чепіль (Березанская и др. 1994, с. 47).

Цю територію ми вперше обстежили 2004 р. уздовж обох берегів р. Чепіль між селами Волобуївка і Чепіль. Описані Ю. В. Буйновим місця видобування сировини візуально не спостерігались. Але на мису, утвореному давньою балкою та вигином берегу річки, був зібраний підйомний матеріал, що за станом поверхні та технікою обробки також можна було розділити на дві групи. Першу утворили патиновані вироби, які можна визначити як пізньопалеолітичні: косоретушний різець на первинному відщепі (рис. 3: 5), сім відщепів (серед них три напівпервинні) і лусочка.

Група крем'яних виробів без патини налічує 35 екземплярів і складається із заготовки одноплощадкового клиновидного нуклеуса, заготовки біфаса, 22 відщепів (з них три первинних, шість напівпервинних) та 11 лусочок. На двох відщепках є невеличкі ретушовані ділянки. Ймовірно, цю колекцію можна віднести до мезолітичного часу (Сніжко 2008, с. 211—212).

Розвідки 2015 р. допомогли точніше локалізувати це місцезнаходження. Воно розташоване на схід від с. Волобуївка, на полі, обмеженому з одного боку селом, з протилежного (східного) — лісосмугою, на півночі — річкою Чепіль, на півдні — автодорогою (рис. 1: 6). Зібрана колекція підйомного матеріалу виявилась великою та доволі репрезентативною. Виходячи з характеру знахідок можна припустити, що

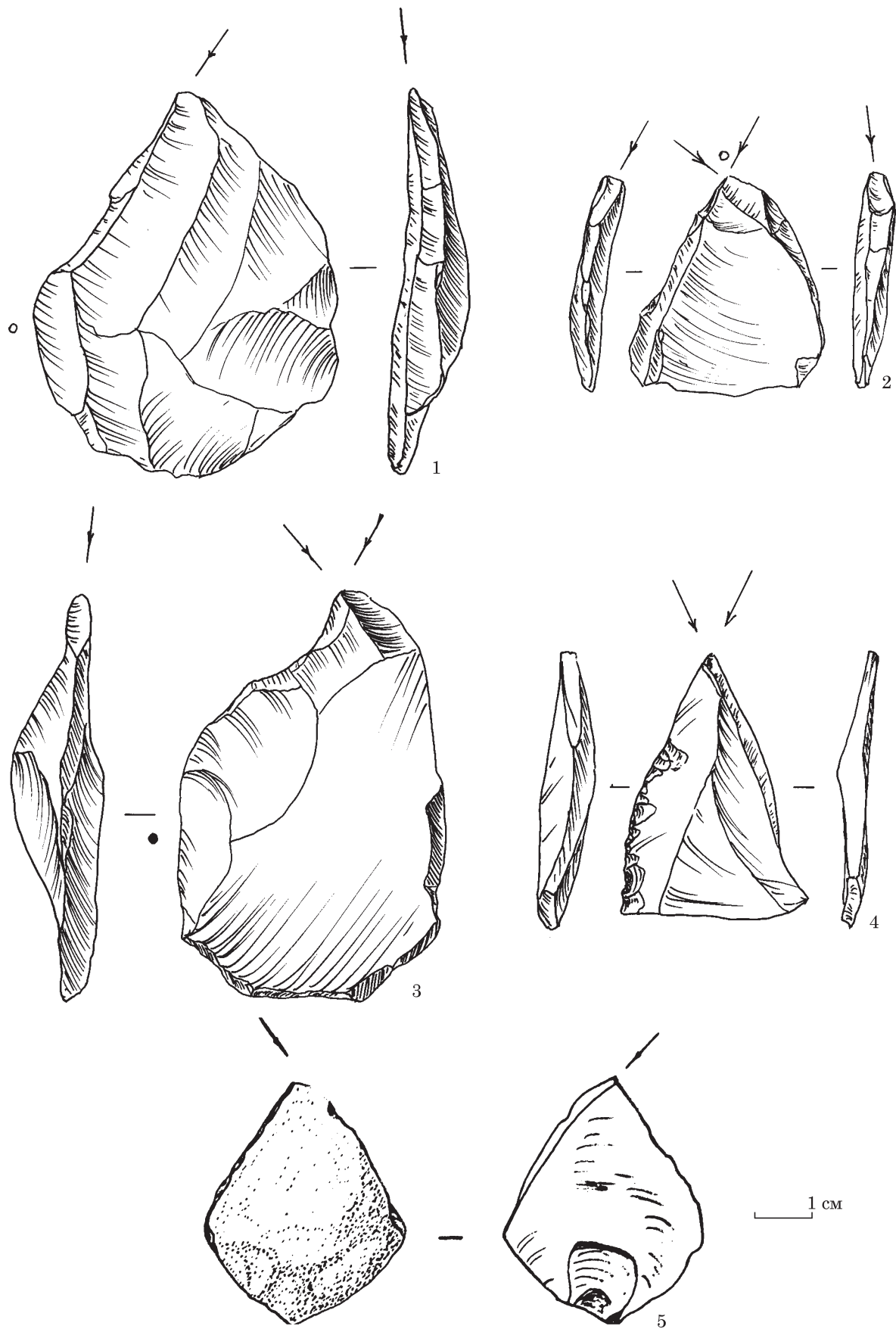

Рис. 3. Волобуївка, різці: 1—3 — кварцит; 4, 5 — кремій
 Fig. 3. Volobuivka, burins: 1—3 — quartzite; 4, 5 — flint

на цьому місці, біля відслонень і виходів на поверхню покладів кременю та кварциту різної якості, відбувалась первинна обробка сировини та виготовлення знарядь протягом різних історичних епох. Крем'яні та кварцитові вироби представлені переважно первинними та напівпервинними відщепами, нуклевидними уламками та нуклеусами, є незначна кількість знарядь. Серед знахідок трапляються фрагменти ранньосередньовічної кераміки.

Крем'яні вироби за станом поверхні можна розділити на три групи. До першої, що справляє враження найдавнішої, належать предмети з густою молочно-білою, навіть порцеляноюватою патиною, іноді вкритою дрібними круглими заглибленнями. Друга група може бути віднесена до пізнього палеоліту як за характером розколювання із використанням пластинчастої техніки, так і за шаром білувато-блакитної патини. Третя група об'єднує кремінь без патини і може бути датована часом неоліту—єнеоліту. Загалом сировина дуже низької якості, з кавернами, колір від чорного з коричневими плямами до світло-сірого непрозорого. Зафіксовані також вироби з кварциту. Приблизно в 50 м від краю поля в бік села берег р. Чепіль дуже крутий. Там, де він не задернований, в осипах можна спостерігати скупчення кварциту, пісковику, кременю, ідентичних за кольором та структурою заготовкам та знаряддям, зібраним на полі.

До групи знахідок з густою молочно-білою патиною належать нуклевидний уламок, п'ять первинних та один напівпервинний скол формування нуклеусів з ділянками жовтової кірки, 23 відщепи, з яких п'ять напівпервинні та вісім пластинчасті, 2 тригранні сколи підправки нуклеусів та 3 лусочки. Знаряддя із вторинною обробкою представлені середнім різцем (рис. 3: 4) та долотовидним знаряддям.

До групи знахідок із блакитно-білою патиною належить нуклевидний уламок, що використовувався як відбійник, два нуклевидні уламки, три напівпервинні сколи формування нуклеусів, 16 відщепів, з яких один напівпервинний та чотири пластинчасті, три двоскатні пластинки, три сколи підправки та сім напівпервинних лусочок.

Кілька предметів мають дуже легку блакитну патину: два нуклевидні уламки, два сколи формування та підправки нуклеусів, відщеп та лусочка.

Колекцію крем'яних виробів без патини можна розділити на дві групи за характером сировини. До першої входять предмети з не дуже якісного кременю чорного кольору з коричневими плямами. Це біфас — заготовка для сокири-різака, нуклеус трьохплощадковий (рис. 4: 1), нуклеус двоплощадковий, заготовка одноплощадкового нуклеуса, скол формування або підправки двоплощадкового нуклеуса з протилежним сколюванням, нуклеус двопло-

щадковий спрацьований, первинний скол формування нуклеуса, три напівпервинні сколи підправки нуклеусів, скол підправки нуклеуса, знятий збоку, 2 сколи підправки площадки нуклеусів, напівпервинний відщеп, 6 відщепів, 4 пластинчасті відщепи, фрагмент медіальної частини двоскатної пластинки та 10 лусочок.

До другої групи предметів без патини входять вироби із сіро-коричневого смугастого та плямистого кременю: нуклеус торцевий двоплощадковий з клиновидною задньою частиною (рис. 4: 2), нуклеус одноплощадковий конічний (рис. 4: 3), скол підправки нуклеуса реберчастий, три сколи підправки нуклеусів напівпервинні, два сколи підправки нуклеусів, скол підправки площадки нуклеуса, 14 відщепів (з них чотири напівпервинні) та шість лусочок.

Особливу групу складають знахідки із кварциту. Найбільш цікавими є три різці — два серединні (рис. 3: 2, 3) та боковий (рис. 3: 1). Група відщепів включає 3 напівпервинні, 9 вторинних, 6 пластинчастих. Технічні сколи представлені масивним сколом підправки, знятим збоку, трьома лусочками, реберчастими сколами підправки нуклеусів — масивними та дрібним, а також двома сколами формування чи підправки нуклеусів, один з яких напівпервинний.

Для встановлення наявності культурного шару були закладені шурфи: два ближче до яру, що впадає в річку Чепіль, третій ближче до посадки вздовж берега. Всі були прокопані на глибину близько 1 м до шару типового лесу із вкрапленнями мергелю і містили поодинокі шматки кременю та кварциту. Але відсутність культурного шару у закладених шурфах не означає, що його немає на площі мису, тож пошуки з шурфуванням варто було б продовжити. Можна констатувати, що біля с. Волобуївка зафіксовано велике місцезнаходження крем'яних та кварцитових артефактів — майстерню з первинної обробки поруч з виходами сировини, яка використовувалась протягом різних історичних епох.

Крім описаних шести пунктів, треба відзначити наявність незначної кількості крем'яних та кварцитових артефактів, переважно продуктів первинного розщеплення, на двох достатньо великих за територією ділянках. Перша розташована вздовж ґрунтової дороги, що відходить на північний схід від асфальтованої дороги в центральній частині с. Волобуївка. Тут зустрічаються поодинокі крем'яні та кварцитові відщепи, переважно первинні та напівпервинні. Друга ділянка, де зафіксовано кремінь, знаходиться недалеко від впадіння р. Чепіль в Сіверський Донець. Річка Чепіль тут має широку давню пойму, її правий дуже високий берег знаходиться на відстані близько 600 м від теперішнього русла. Від станції ам'ячного трубопроводу в бік гирла вздовж ґрунтової дороги була відзначена наявність великої кількості крем'яних жовен,

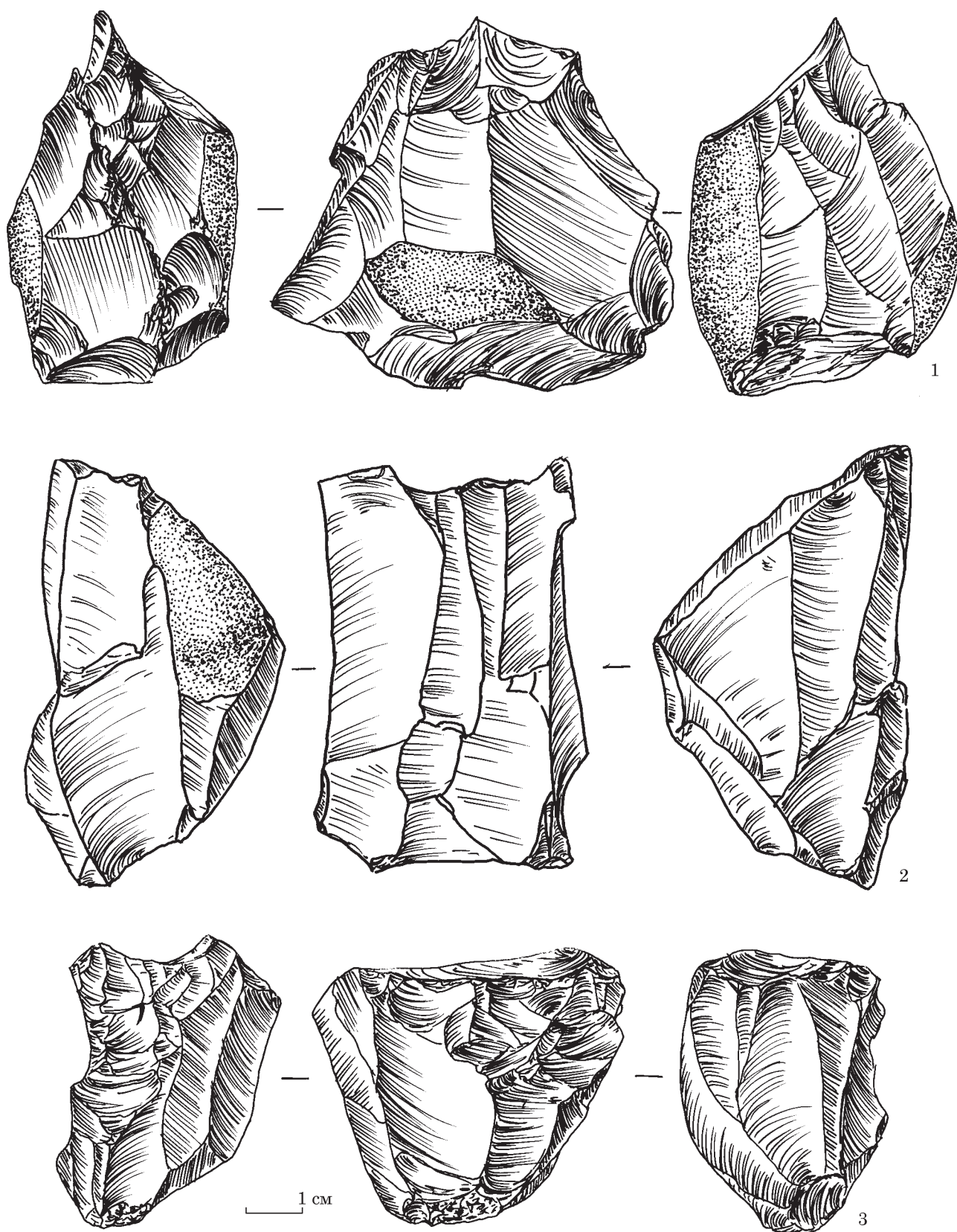

Рис. 4. Волобуївка, крем'яний інвентар: нуклеуси

Fig. 4. Volobuivka, flint inventory: cores

плиток та уламків, а також кілька відщепів і фрагмент дрібної пластинки без патини.

Біля с. Синичено (до 25.06.2009 — с. Синичине) Ізюмського району повністю дослід-

жена пізньопалеолітична пам'ятка, що функціонально являла собою місце короточасної зупинки групи мисливців з метою ремонту та поповнення спорядження (Сніжко 2018). Під

Рис. 5. Місцезнаходження кам'яної доби: 1 — Синичено 2; 2 — Суха Кам'янка 1; 3 — Суха Кам'янка 2; 4 — Суха Кам'янка 3; 5 — Суха Кам'янка 4

Fig. 5. Locations of the Stone Age: 1 — Synycheno 2; 2 — Sukha Kam'yanka 1; 3 — Sukha Kam'yanka 2; 4 — Sukha Kam'yanka 3; 5 — Sukha Kam'yanka 4

час огляду прилеглої території було зафіксовано місцезнаходження крем'яних виробів у 300 м на захід від с. Синичено, на полі, обмеженому невеликою балкою та дорогою, що веде від турбази до с. Суха Кам'янка (рис. 5: 1). Тут на поверхні, що розорюється, були зібрані артефакти: різець на масивній двоскатній пластині (рис. 6: 3), трьохплощадковий нуклеус (рис. 7: 3), масивна реберчаста двоскатна пластина, сколота із заготовки нуклеуса, нуклевидний уламок, сім відщепів, два з яких напівпервинні. Сировиною слугував темно-сірий якісний крейдовий кремій місцевого походження. Поверхня крем'яних виробів вкрита патиною від молочно-білої до легкої димчастої.

Цей пункт дістав назву Синичено 2. Однозначно визначити дату комплексу матеріалу, що з нього походить, неможливо: різець, скоріш за все, можна віднести до пізньопалеолітичного часу, реберчаста пластинка є типовим продуктом виробництва енеолітичних призматичних нуклеусів (Сніжко 2008, с 213).

Суха Кам'янка 1 розташована на мисоподібній площадці у верхів'ї відвершку балки на правому березі р. Суха Кам'янка, в 1 км на північний схід від села Суха Кам'янка (рис. 5: 2). Тут знайдені дрібний відщеп та перетин двоскатної пластинки з патинованою поверхнею.

Між двома невеличкими балочками на правому березі р. Суха Кам'янка, приблизно в 600 м на північний-північний схід від містка через річку в селі Суха Кам'янка (рис. 5: 3) зафіксоване місцезнаходження Суха Кам'янка 2. На схилі мису на задернованій поверхні зібрані: пренуклеус із кременю сіро-медового кольору, груба двоскатна тонка в перетині патинова-

на пластинка, масивна двоскатна реберчаста пластина без патини, патинована лусочка.

У 1,5 км на північний схід від с. Суха Кам'янка, на поверхні високої тераси правого берега р. Суха Кам'янка, в 700 м на південний-південний схід від місця впадіння Сухої Кам'янки до Сіверського Дінця (рис. 5: 4) відзначено місцезнаходження крем'яних виробів Суха Кам'янка 3. На розореній поверхні тераси були розпорошені на великій площі численні свідчення обробки кременю. Збір підйомного матеріалу здійснено на ділянці приблизно 100 × 100 м, хоча потенційні розміри майстерні набагато перевищують цю площу.

Була зібрана така колекція: дві заготовки одноплощадкових призматичних нуклеусів (рис. 7: 2), човноподібний двоплощадковий нуклеус із пласкою фронтальною частиною (рис. 6: 1), призматичний віджимний двоплощадковий нуклеус з округлим перетином (рис. 7: 1), масивна реберчаста пластина, масивний біфас овальної форми (заготовка сокири), чотири дископодібні заготовки (рис. 6: 2), 25 відщепів, з яких вісім напівпервинні, один вторинний з ретушованою ділянкою (рис. 6: 4), ще на двох присутня ретуш утилізації. Сировиною слугував напівпрозорий крейдовий кремій сірого кольору. Функціонально місцезнаходження можна визначити як майстерню з первинної обробки кременю біля виходів сировини і датувати неолітичним часом (Сніжко 2007, с 128—129).

На лівому березі р. Суха Кам'янка, на мисі, утвореному давньою балкою, що впадає до неї, зафіксовано місцезнаходження пізньопалеолітичного кременю Суха Кам'янка 4 (рис 5:

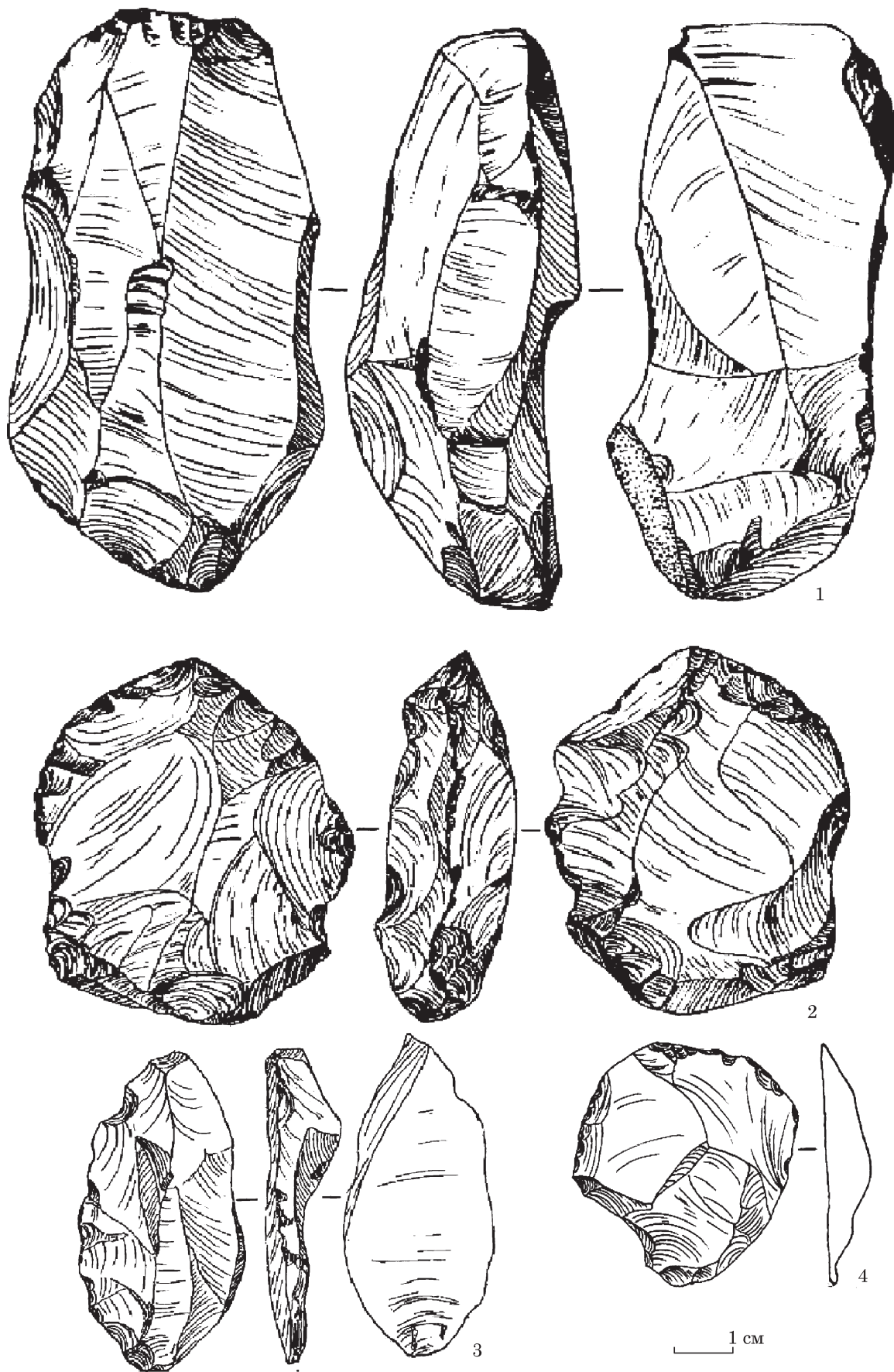

Рис. 6. Крем'яний інвентар: Суха Кам'янка 3: 1, 2 — нуклеуси; 4 — відщеп з ретушованою ділянкою; Синичено 2: 3 — різець

Fig. 6. Flint inventory: Sukha Kam'yanka 3: 1, 2 — cores; 4 — retouched flake; Synycheno 2: 3 — burin

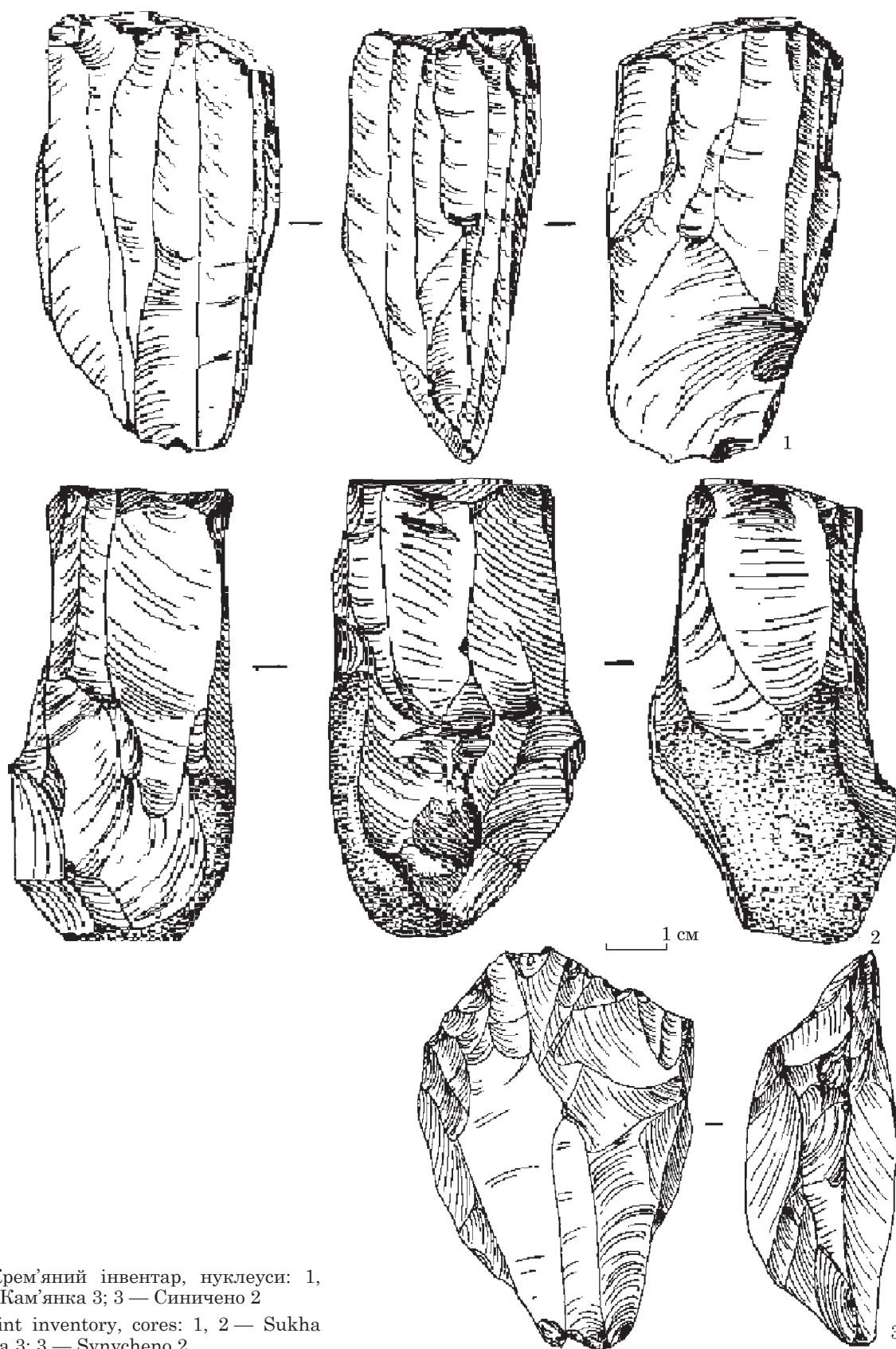

Рис. 7. Крем'яний інвентар, нуклеуси: 1, 2 — Суха Кам'янка 3; 3 — Синичено 2

Fig. 7. Flint inventory, cores: 1, 2 — Sukha Kam'yanka 3; 3 — Synycheno 2

5). Дном балки протікає невеличкий струмок, крем'яні вироби зібрані на полі на південь від неї. Колекція містить нуклеус одноплощадковий конічний, нуклеус двоплощадковий, скол підправки нуклеуса, три пластинчастих від-

щепи, фрагмент трискатної пластинки. За технікою розколювання та характером крем'яної сировини ці знахідки схожі на матеріали стоянки Кам'янка, що розташована в 1 км на північ.

Висновки. Унаслідок розвідок та обстеження територій, прилеглих до пам'яток, що розкопувались, перелік місцезнаходжень кам'яної доби у середній течії Сіверського Дінця на Харківщині поповнився новими локаціями. На деяких колекція зібраних матеріалів нараховує кілька десятків предметів, на інших складає велику та репрезентативну добірку. Усі названі пам'ятки визначені шляхом візуального обстеження, за винятком місцезнаходження біля с. Волобуївка, де було закладено шурфи. І хоча зараз перспективи продовження досліджень в цьому регіоні видаються досить примарними, є надія, що публікація цих матеріалів стане у пригоді майбутнім дослідникам.

ЛІТЕРАТУРА

- Березанская, С. С., Цвек, Е. В., Ключко, В. И., Ляшко, С. Н. 1994. *Ремесло эпохи неолита-бронзы на Украине*. Киев: Наукова думка.
- Сибилев, Н. В. 1941. *Эксперсии 1941 г.* НА ИА НАН Украины, ф. 16, стр. 95.
- Сніжко, І. А. 2007. Нові неолітичні пам'ятки на Харківщині. В: *Тринадцять Сумцовських читань. Збірник матеріалів наукової конференції «Сучасний музейний заклад: проблеми вивчення, збереження та популяризації національної історико-культурної спадщини»*. 18 квітня 2007 р. Харків: АлМакс, с. 127-129.
- Сніжко, І. А. 2008. Нові пам'ятки кам'яного віку на Харківщині. *Археологічний альманах*, 19, с. 211-216.
- Сніжко, І. А. 2016. Археологічні розвідки на території Балаклійського району Харківської області. В: *Двадцять другі Сумцовських читань. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій»*. 18 квітня 2016 р. Харків: Майдан, с. 278-282.
- Сніжко, І. А. 2018. Пізньопалеолітичні пам'ятки біля с. Синичено Харківської області. *Емінак*, 3 (23), с. 93-98.
- Сніжко, І. А. 2020. Ділянка з різцями на пізньопалеолітичній стоянці біля с. Кам'янка. *Емінак*, 1 (29), с. 130-137.

REFERENCES

- Berezanskaia, S. S., Tsvek, E. V., Klochko, V. I., Liashko, S. N. 1994. *Remeslo epokhi eneolita-bronzy na Ukraine*. Kiev: Naukova dumka.
- Sibilev, N. V. 1941. *Ekspursii 1941 g.* NA IА NAN Ukrainy, f. 16, spr. 95.
- Snizhko, I. A. 2007. Novi neolitychni pam'iatky na Kharkivshchyni. In: *Trynadtsiati Sumtsovski chytannia. Zbirnyk materialiv naukovoi konferentsii «Suchasnyi muzeynyi zaklad: problemy vyvchennia, zberezhennia ta populiaryzatsii natsionalnoi istoriko-kulturnoi spadshchyny»*. 18 kvitnia 2007 r. Kharkiv: AlMaks, s. 127-129.
- Snizhko, I. A. 2008. Novi pam'iatky kam'ianoho viku na Kharkivshchyni. *Arkheolohichni almanakh*, 19, s. 211-216.
- Snizhko, I. A. 2016. Arkheolohichni rozvidky na terytorii Balakliiskoho raionu Kharkivskoi oblasti. In: *Dvadsiat druhi Sumtsovski chytannia. Zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovoi konferentsii «Muzei u hlobalnomu sviti: innovatsii ta zberezhen-nia tradytsii»*. 18 kvitnia 2016 r. Kharkiv: Maidan, s. 278-282.
- Snizhko, I. A. 2018. Piznopaleolitychni pam'iatky bilia s. Synycheno Kharkivskoi oblasti. *Eminak*, 3 (23), s. 93-98.
- Snizhko, I. A. 2020. Dilianka z riztsiamy na piznopaleolit-ychnii stoiantsi bilia s. Kam'yanka. *Eminak*, 1 (29), s. 130-137.

I. Snizhko

NEW FOUND STONE AGE SITES IN THE MIDDLE CURRENT OF THE SIVERSKYI DONETS RIVER

For two decades, the locations of flint, which can be dated to different epochs of the Stone Age, have been recorded in the middle current of the Siversky Donets. The exploration was carried out by the expedition of the M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum headed by I. A. Snizhko.

The first group of surface scatter of flint is located on the right bank of the Siverskyi Donets River between the Krynychne and Shchurivka villages and on the right bank of the Chepil' River near the Volobuivka village, Izyum District, Kharkiv Region. The surface scatters of flints are located south of the Krynychne village, northeast of the Yanokhine village, to the east and northwest of the Khomin Yar ravine. Core-shaped fragments, cores, flakes, blades, microblade of local raw material were found here. On the eastern outskirts of the Nova Husarivka village, a piercing tool of the Late Paleolithic Type was discovered.

East of the Volobuivka village, on the right bank of the Chepil' River, a large surface scatter of flint and quartzite artifacts is located. A collection of surface finds which can be divided into several groups was gathered here. The first group includes finds that can be dated to the Late Paleolithic: cores, core-shaped fragment, which was used as a hammerstone, flakes, burins, chisel-shaped tool. The finds of the second group belong to the Mesolithic-Neolithic period: cores, cutting ax preform, flakes and blades. Most likely, this is a primary processing workshop next to the outputs of raw materials that were used during different historical epochs.

The second group of surface scatters of flint is located between the Kam'yanka and Sunychyno villages. West of the Synycheno village, the finds which can be attributed to the Late Paleolithic period were collected: core, flakes and blades, burin. On the right bank of the Sukha Kam'yanka River, three sites of flint artifacts, which can be dated to the Late Paleolithic and Neolithic times have been located.

On the left bank of the Sukha Kam'yanka River, on the cape which was formed by an ancient ravine, the location of Late Paleolithic flint was recorded. It is similar to the materials of the Kam'yanka site, which is located 1 km north.

All the named surface scatters of flints are determined by visual inspection, except the location near the Volobuivka village, where the test pits were dug-out. Now it is impossible to continue the research in this region due to permanent combat operations. But we still hope that publication of these materials will release in future.

Keywords: Stone Age, the middle stream of the Siverskyi Donets River.

Одержано 16.01.2025

СНІЖКО Ірина, кандидат історичних наук, Український державний університет залізничного транспорту, Харків, Україна.

Iryna SNIZHKO, PhD, Department of History and Linguistics, Ukrainian State University of Railway Transport, Kharkiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-7797-9494,
e-mail: isnizhko@ukr.net.

O. Kozak, C. Sharapova

CASE STUDY OF THE SKULL TRAUMA TREATMENT IN INHUL CATACOMB CULTURE BURIAL

In the Dnipro steppe territory during the Middle Bronze Age, a high frequency of skull trepanation was recorded, indicating the region as a center of cranial surgery. Evidence of medical intervention for the treatment of the impression fracture was found on the skull of an individual of the Inhul Catacomb culture from the barrow near the village of Novoivanivka, Dnipro region.

Keywords: *Cranial surgery, Middle Bronze Age, North Pontic region, Inhul Catacomb culture.*

The skull injuries of the catacomb population of the Northern Pontic region have repeatedly been top of interest for various researchers (Зіневич, Круц 1968; Данилова, Корпусова 1981; Круц 1984, с. 78—80; Schultz 1991, S. 33; Ушкова, Козак 2014). The observed growth in the frequency of such trauma in the Middle Bronze Age can be explained by the intensification of contacts between populations due to migratory processes (Szmyt 1999; Ushkova, Kozak 2024).

According to D. J. Wölfel, the widespread use of slingshots and stone clubs in the Western European Neolithic led to the development of cranial surgery (Wölfel 1936; Ackerknecht 1971). The injuries caused by the new weaponry, specifically battle stone axes, used by the Catacomb culture tribes (Клочко 2001) were more complicated and caused more damage compared to those observed in the Yamna culture (Ушкова, Козак 2011; 2014). The development of battle weapons during the Bronze Age may have catalyzed the rapid evolution of therapeutic, surgical techniques.

The most notable evidence of skull surgery is trepanation. The presence of a significant number of healed trepanations indicates a high survival rate and suggests that the an-

cient surgeons or healers who performed these operations possessed a high skill level (Papagrigorakis 2014; Arena, Larocca, Gualdi-Russo 2022; Ushkova, Kozak 2024). However, surgical interventions were not limited to trepanations.

Trepanation as an action (Clowes 1926) involves the removal of a section of the cranial vault without damaging the meninges and the brain itself (Steinbock 1976, p. 29). The procedure is undertaken by means of «scraping, cutting or drilling a hole in the skull» (Verano 2016, p. 1) and is a deliberate process driven by a specific purpose. The size and depth of the operations can vary. According to D. Ortner and W. Putschar, «the surgeon can remove the outer table of bone and diploe, or... he can remove both tables of bone, exposing the dura» (Ortner, Putschar 1981, p. 97).

It is assumed that the trepanations were performed for therapeutic or ritual / magical purposes (Campillo 1984; Campillo, Mercadal 1988; Gresky et al. 2015).

In many cases, trauma and its consequences were considered the most plausible reason for such an operation (e. g., Wölfel 1936; Verano 2016; Redfern, Roberts 2019, p. 268; Weber, Wahl 2022; Ushkova, Kozak 2024). R. T. Steinbock stressed the primary objective of trepanation to be the reduction of intracranial pressure caused by edema or hemorrhage due to depressed cranial vault fractures (Steinbock 1976, p. 31). A review of ethnographic studies indicates that trepanning was also used in simple societies to treat various symptoms, including headaches, migraines, and epilepsy (Meschig 1983, p. 150). Another purpose for trepanation, as described by the Kisii people of Africa and earlier by Hippocrates, was the diag-

nosis of traumatic injuries (Meschig 1983, p. 151; Hippocrates 1999, p. 33—34).

Ritual intravital trepanation was performed for two main reasons: initiation or expulsion of an evil spirit from the person (Sigerist 1955, p. 197, 206; Karolyi 1968; Медникова 2001).

The increase in the number of detected cases of trepanation in recent decades has revealed an increasing proportion of trepanations caused by trauma (Ullrich, Weickmann 1965; Meschig 1983; Czarnetzki, Pusch 2006; Lidke 2006; Ullrich 2006; Weber, Wahl 2022; Ushkova, Kozak 2024). Nevertheless, there are difficulties in determining the existence or nature of injury in cases where the lesion has undergone full or even partial healing. Consequently, it can only be suggested that the majority of surgical procedures conducted at the site of impact were undertaken to remove fragments in cases of penetrating and comminuted injuries or to clean the edges of the injury. Otherwise, trepanation openings intended to address chronic sequelae of trauma or other conditions not directly related to injury may be observed at a considerable distance from the initial trauma site. In such instances, the penetration of the inner table could be necessary.

Damage to the dura mater, including in the area of the venous sinuses, was considered life-threatening in ancient times (Sigerist 1955, p. 356). It is suggested that this knowledge was acquired empirically during the Neolithic period (Weber, Wahl 2022), as most trepanations were performed by scraping, the safest procedure for the dura mater.

The healing process of trepanation openings is relatively long. In general, the healing process of cranial injuries is much slower than that of the postcranial bones. The formation of bone callus is practically non-existent on the bones of the vault, with regeneration primarily occurring due to connective tissue (Lauche 1975; Fischer 1970, S. 411). The velocity of this process depends primarily on the integrity of the dura mater (its damaging or fusion to the pericranium considerably inhibits the healing process), as well as on the injured person's age (Fischer 1970, S. 411, 415). If the edges of the hole do not show signs of healing that are visible to the naked eye, this indicates that the person either died during the operation or survived for no more than 3—4 weeks afterward (Fischer 1970, S. 419; Nerlich et al. 2003; Weber, Wahl 2022, S. 522).

The superficial operations mentioned by D. Ortner and W. Putschar often refer to incomplete or symbolic trepanations in anthropological literature. The distinction between these two categories is predicated on the purpose of the operation, which, regrettably, is almost impossible to ascertain. Symbolic trepanations have been observed to be associated with specific rituals (Bereczki et al. 2013). They may be linked to initiation processes («superficial scarring»; Медникова 2001).

One example is the «T-sincipital» — a scraped or cauterized furrow along the coronal and sagittal sutures in the shape of the letter T (Manouvrier 1895; Wölfel 1925). Ritual trepanations usually have a certain population pattern, such as a specific location on the skull, multiple cases concentrated in a limited geographic area. On the other hand, therapeutic trepanations performed by a single «surgeon» or surgeon generation (school or tradition) will also have a similar pattern.

Incomplete trepanations are the result of interruption to the process due to various objective or subjective reasons, including the death of the patient. Such injuries are similar to trepanation, and it can be assumed that the process should have been completed by penetration through the inner plate (Ushkova, Kozak 2024, case from the Bilolissia burial of Yamna culture). Conversely, it is important to note that surgical interventions did not necessarily entail penetrating the cranial cavity. Such operations include cauterization, the removal of deep abscesses that penetrate the surface plate of the bone, the cleaning of complicated injuries, and diagnosis.

Signs of injury treatment can be particularly challenging to discern in cases of healed defects. Consequently, it is imperative to identify cases of partially unhealed or incompletely healed trauma with indications of surgical intervention. A notable illustration of this can be observed in the skull of a female from Holovkivka (Ushkova, Kozak 2024) or a Neolithic skull from Italy (Zemour 2019), both of which demonstrate attempts at treatment or remediation of perimortem injuries to the left temporal bone. However, such cases remain infrequent in the published literature.

Materials. In 1977, the archaeological expedition led by Mykola Bondar excavated the barrows in the area of the construction of the Nikopol irrigation system in the Dnipropetrovsk region (fig. 1). Barrow 4 was discovered at a distance of 1.5 km North-East of Novoivanivka village in a flat field surrounded by forest belts and unpaved routes. The mound was ploughed up annually and by the time of excavation was 0.63 m high and 30 m in diameter. Ancient horizon was recorded at a depth of 0.58 m, with the thickness of the chernozem reaching 0.35 m. Virgin soil laid at a depth of 0.93 m (Антоненко и др. 1978; Бондарь и др. 1978).

The barrow was erected at once during the Bronze Age and contained six burials. The mound was constructed over the primary Yamna grave. All other graves were identified as inserted burials, with two graves identified as the Yamna culture, two — to the Catacomb culture, and one — to the Zrubna culture.

The subject of this paper is the skull from grave 4. The catacomb was located in the southwestern sector of the barrow (fig. 2). The entrance pit was almost circular in plan, with steep walls and a flat floor. The burial chamber, oriented with its long axis from Southwest to Northeast, was located on

Fig. 1. Kurgans of the s. Novoivanivka on the map of the Northern Pontic region

Рис. 1. Кургани Новоіванівки на карті Північного Причорномор'я

the northeastern side of the entrance pit and has a rectangular form with rounded corners. The bottom part of the chamber was cut into the virgin soil; no vault was visible in the black soil. The wall on the side of the entrance pit was straight, while the other walls had slopes. The dimensions of the entrance pit were 1.24×1.05 m, while the burial chamber measured $2.14 \times 1.5 \times 1.38$ m (Антоненко и др. 1978; Бондарь и др. 1978). The fox burrows have significantly damaged the grave.

The skeleton was poorly preserved, only a few small bone fragments, phalanges, and a skull survived. The skull was found lying with its parietal part down in the backfill of the northeastern corner of the chamber. No grave goods were found in the chamber (Антоненко и др. 1978; Бондарь и др. 1978).

The human skeletal remains have not been examined anthropologically until now. The skull, which had sustained postmortem damage (fig. 3), lower jaw, and a coracoid process of the scapula, was stored in the collections of the Archaeological Museum of Taras Shevchenko National University of Kyiv (AM KNUTS).

The bones of pale caramel yellowish color were relatively dense, though the bone tissue along

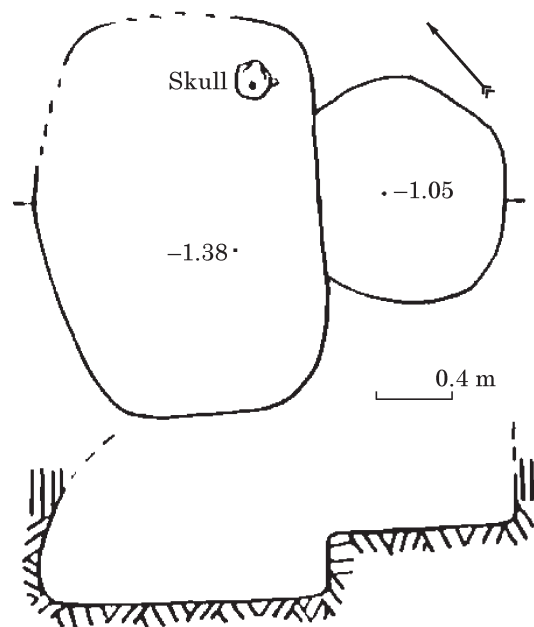

Fig. 2. Kurgan 4, grave 4 of Novoivanivka, plan and cross section (Antonenko et al. 1978)

Рис. 2. План та розріз поховання 4 кургану 4 (Антоненко и др. 1978)

the postmortal broken edges was crumbled. The surface of the bones, as well as the enamel of the teeth, was preserved by more than two-thirds, which made it possible to examine them using paleopathological methods.

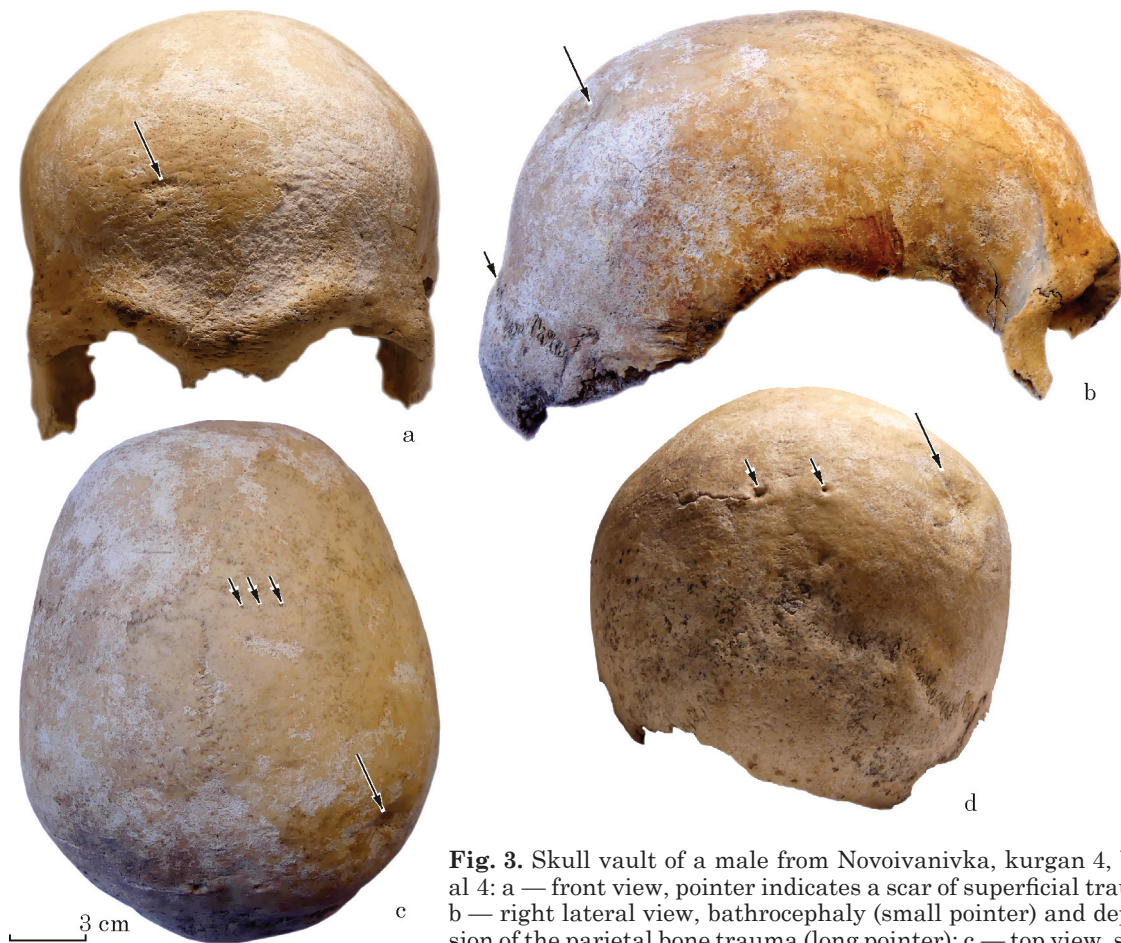

Fig. 3. Skull vault of a male from Novoivanivka, kurgan 4, burial 4: a — front view, pointer indicates a scar of superficial trauma; b — right lateral view, bathrocephaly (small pointer) and depression of the parietal bone trauma (long pointer); c — top view, small pointers indicate a closed area of the coronal suture, long pointer indicates trauma to the parietal bone, asymmetry of the skull is also noticeable; d — view of the skull from behind, small pointers indicate foramina parietale, large pointer indicates trauma

Рис. 3. Склепіння черепа чоловіка з Новоіванівки, курган 4, поховання 4: а — вигляд спереду, стрілкою позначений рубець поверхневої травми; б — вигляд справа, батроцефалія (мала стрілка) та заглиблення травми тім'яної кістки (довга стрілка); с — вигляд зверху, малі стрілки позначають закриту ділянку вінцевого шва, довга стрілка вказує на травму тім'яної кістки, помітна також асиметрія черепа; д — вигляд черепа ззаду, малі стрілки позначають тім'яні отвори, велика — травму

Skull morphology and pathology. The morphology of the skull is indicative of the male sex (fig. 3: a, b). Massive muscle relief can be seen on the occipital, temporal, and mandible bones.

Examination of the exterior surface of the vault reveals remnants of the sagittal, lambda and left coronal sutures (fig. 3: c, d). The right side of the coronal suture is completely obliterated. From the internal lamina, all sutures are closed, except the central portion of the sagittal suture. The pronounced bathrocephaly (fig. 3: b, d) is evidently associated with big suture bones in the lambda suture and with the potential early closure of a suture segment. Observed asymmetry of the occipital bone could also be related to this phenomenon. According to the state of suture obliteration (Vallois 1937), the person's age is estimated between 40 and 50 years. The stage of age-related atrophy of the alveolar margin in the area of preserved teeth indicates an age of 30 or more years. Most of the teeth in the upper jaw, except for the canine and third molar, were lost during life (an-

temortem). The alveoli of the molars and premolars are completely obliterated. The alveoli of the incisors stand in an active healing process. The wear of the occlusal surface of mandibular molars corresponds to age 35—45 years (Brothwell 1981). However, given the absence of antagonist teeth and the state of obliteration of their alveoli, the age of the male on this indicator could be estimated as 45—50 years.

The general morphology of the skull falls within the range of variations identified for the late catacomb culture populations of the region (Круц 1997).

Among the pathological features, we can mention porosity on the supraorbital ridge, possibly related to chronic inflammation of the paranasal (frontal and maxillary) sinuses. The outer plate of the skull vault bones is thickened and porous. The inner lamina of the skull bones shows deepened imprints of large and small blood vessels, uneven surface and thickening, and traces of proliferative bone reaction in the sulcus of the sagittal sinus.

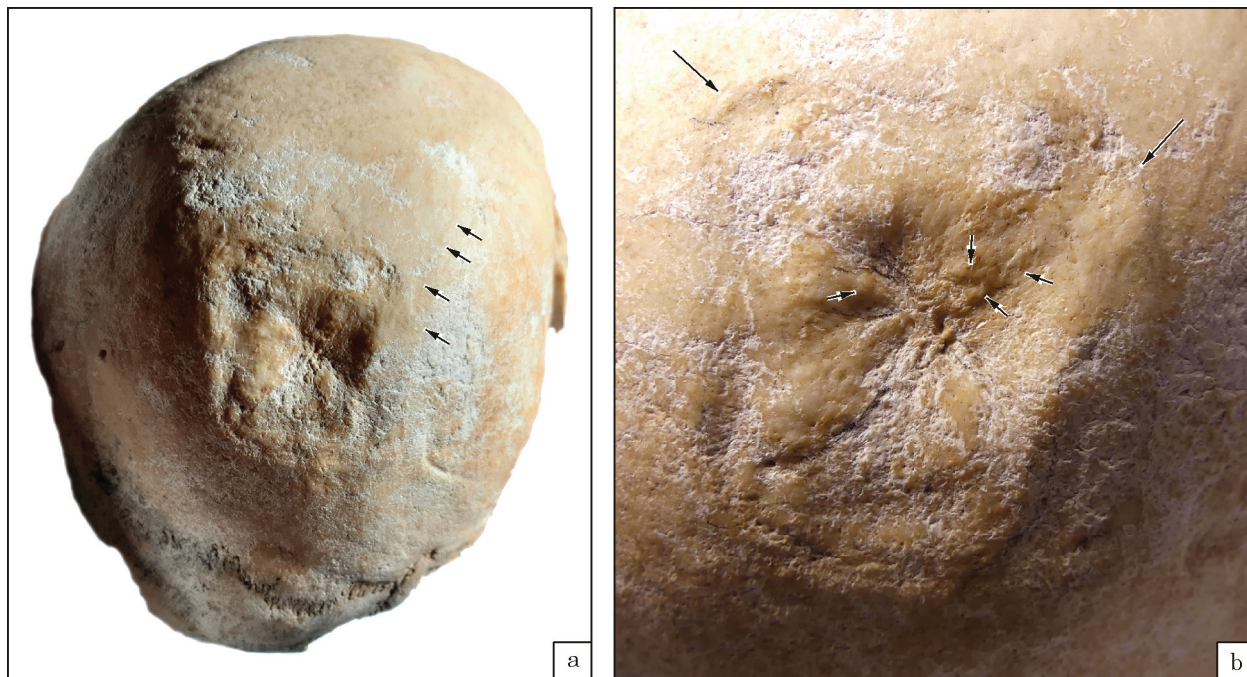

Fig. 4. Trauma to the right parietal bone with signs of surgical intervention: a — general view, pointers indicate the temporal line (*Linea temporalis*); b — area of injury, long pointers indicate the places of rounding of the groove, short pointers indicate traces of proliferative reaction in the epicenter of the trauma

Рис. 4. Травма правої тім'яної кістки зі слідами оперативного втручання: а — загальний вигляд правої тім'яної кістки, стрілки вказують на скроневу лінію (*Linea temporalis*); б — область травми, довгі стрілки вказують на місця заокруглення борозни, короткі стрілки позначають сліди проліферативної реакції у епіцентрі травми

The maxillary and mandibular bones demonstrate signs of progressive alveolar margin inflammation with antemortal loss of most teeth. A calculus of advanced development was found on all the teeth presented. Significant occlusal surface wear, secondary dentin formation, enamel margin chipping, and hypercementosis indicate the mechanical stress on the remaining teeth (Wood 1992, p. 26; Nelson 2015).

Two blunt force traumas on the skull situated on the right frontal and right parietal bone.

Traumas. The superficial trauma is located on the right frontal bone below the frontal tubercle (fig. 3: a). The crescent-shaped injury, curved towards the coronal suture, measured 11×6 mm, is slightly deepened into the bone surface in its posterior (upper) part. There are signs of inflammation (thickening and porosity) of the surface around the lesion.

Another depression (20×22 mm) is identified in the region posterior and lateral to the right parietal tubercle. The centre of the lesion locates at a distance of 86 mm from the coronal suture, 53.5 mm from the sagittal suture, and 49 mm from the lambda suture; it is deepened into the surface plate, with X-shaped furrows converging towards it (fig. 4: a). The surface between the furrows is thickened, uneven and nodular due to healed bone reaction (fig. 4: b).

A shallow groove (1–2 mm deep) with uneven floor is visible around the depression. The general

cross-section of the groove resembles a flattened arc (U-shaped), with a V-shaped configuration in its narrowest regions. Its width is 9 mm anteriorly (frontal aspect), 5 mm posteriorly (occipital aspect), 9 mm medially, and 5–12 mm laterally. The external groove line laterally runs along the temporal line. The surface of the groove is uneven; the parts of it are smooth and deepened, and the others are rough due to bone reaction. Some areas are damaged postmortem.

The general form of the lesion is semi-rectangular. Rounded shallow depressions with a diameter of approximately 12 mm are barely visible in the frontal corners of the lesion. The sagittal diameter of the entire defect along the outer contours is measured at 43 mm, while the transverse diameter is recorded as 37 mm. The medial corners are positioned at a distance of 34 mm (frontal) and 37 mm (occipital) from the sagittal suture, while the occipital corners (posterior) are positioned at a distance of 29 mm and 39 mm from the lambda suture.

The inner table of the right parietal bone exhibits no traces of trauma (fig. 5: a). An interrupted vascular pattern was identified at the site of the external depression (fig. 5: b), suggesting the presence of a healed old hemorrhage due to vascular injury and a small fissure of the internal lamina caused by the impact.

The entire lesion has healed completely. We did not have the opportunity to take an x-ray, but by

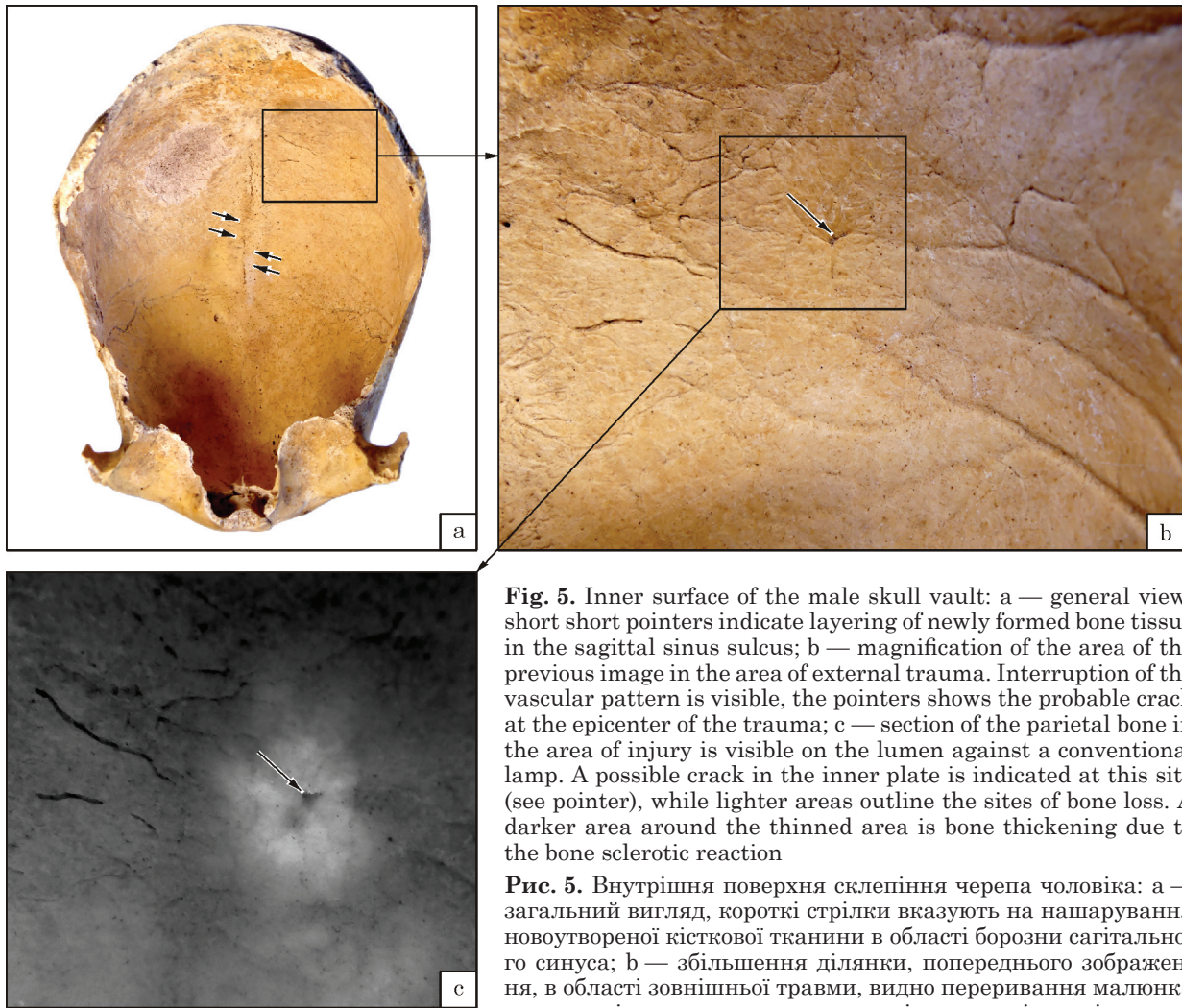

Fig. 5. Inner surface of the male skull vault: a — general view, short short pointers indicate layering of newly formed bone tissue in the sagittal sinus sulcus; b — magnification of the area of the previous image in the area of external trauma. Interruption of the vascular pattern is visible, the pointers shows the probable crack at the epicenter of the trauma; c — section of the parietal bone in the area of injury is visible on the lumen against a conventional lamp. A possible crack in the inner plate is indicated at this site (see pointer), while lighter areas outline the sites of bone loss. A darker area around the thinned area is bone thickening due to the bone sclerotic reaction

Рис. 5. Внутрішня поверхня склепіння черепа чоловіка: а — загальний вигляд, короткі стрілки вказують на нашарування новоутвореної кісткової тканини в області борозни сагітального синуса; б — збільшення ділянки, попереднього зображення, в області зовнішньої травми, видно переривання малюнка судин, стрілка позначає можливу тріщину в епіцентрі травми; с — ділянка тім'яної кістки в області травми, видима на просвіті проти звичайної лампи: стрілка позначає місце можливої тріщини внутрішньої пластинки, світліші області окреслюють місця втрати кісткової тканини, темніший ареал навколо витонченої ділянки — потовщена внаслідок кісткової реакції кістка

holding the skull vault against the light source, the extensive loss of bone tissue is visible in the center of the lesion, with probable puncture or short crack, which is clearly visible; as the perimeter along the groove shows pronounced sclerosis (fig. 5: c).

Discussion and conclusions. The examination of the skull from Novoivanivka brought up the following questions: first, what is the nature of the posterior injury, and what happened during its healing?

The first trauma observed on the frontal bone of the individual from Novoivanivka is a superficial depressed fracture of the outer table. The impact was directed from the front. The shape and depth of the depression corresponds to some non-invasive objects, such as a stone or wooden stick, with a low impact force. The injury was healed without intrusion.

Even a brief examination of the posterior defect revealed its traumatic nature. The size of the depression is comparable to the size of injuries found on the skulls from the area of the Catacomb culture (Круц 1984; Ушко́ва, Козак 2014). It can

be assumed that the individual sustained a blow from right behind by a blunt instrument such as mace or axe (Круц 1984; Schultz 1991; Klochko 2001; Ушко́ва, Козак 2011; 2014; Козак 2019).

The injury was diagnosed as a depressed incomplete skull fracture with minimal involvement of the inner plate. There is no evidence of its deflection or obvious traces of destruction. However, the signs of proliferative processes in the projection of the external damage, as well as a short fissure in the center of the trauma, suggested that the impact may have caused minimal cracking of the internal plate and damage to the vascular structures of the dura mater. (Wullstein, Wilms 1913, c. 76). According to H. Fischer, such fractures are uncommon and typically occur in areas of the skull that are relatively thick (Fischer 1970, S. 353). The site of such cranial depression injury has been observed to regenerate due to connective tissue, which very slowly turns into bone (Fischer 1970). Pericranium could form only a slight callus. In the absence of complications, the healing process can take several months to

several years. (Fischer 1970, p. 413, 415, 419; Nerlich et al. 2003; Barbican, Sledzik 2008). Various factors, including the age and the health status of the individual influence the process of healing. Evidently, the state of healing of the injury indicates that the individual from Novoivanivka must have been quite young at the time of the injury and surgery.

Despite the incomplete nature of the parietal fracture, the injury led to a pronounced bone reaction, which usually accompanies an advanced inflammatory process.

In case of open head injuries, skin, hair, and dirt particles may become embedded with the broken particles of the outer bone plate. This results in infection of the injury site. The inflammatory process can spread not only to the area of the injury but also to the entire surface of the vault. In some cases, the inflammation can penetrate the dura with the bloodstream and cause osteomyelitis of the skull.

The inflammatory process can result in scarring over the external bone surface, as was observed in Novoivanivka case. We assume that the proliferative process due to inflammation, as well as slight deformation of the skull sutures from the impact, could have caused early closure of the coronal suture on the side of the injury. If it happens during the period of active growth of the brain, in the youth of an individual, it can contribute to moderate skull deformation. However, the possibility of congenital disorders affecting suture closure rates cannot be discounted.

Bone loss in the area of the impression may be explained by the removal of necrotic tissue during surgery, while the proliferative reaction manifests as a result of the intensive inflammation and healing process.

It is implausible that the injury itself or the healing process could have resulted in the appearance of a sulcus around the impression. Its uniformity and structure indicate the artificial origin.

Given the familiarity of the Catacomb culture people with the fundamentals of surgery, as evidenced by the significant number of skull trepanations found in the territory of this culture (Ushkova, Kozak 2024), it is reasonable to suggest that the injury was treated.

The technique of the surgery. The sulcus around the site of the trauma is superficial and forms a rectangle. The sulcus is the thinnest at the posterior part of the lateral aspect of the lesion, closer to the temporal line (*Linea temporalis*) of the muscle attachment.

Hippocrates (Hippocrates 1999) and Avicenna (Абу Али ибн Сино 2003, с. 180) described the general procedure of the operations for the skull trauma treatment (trepanation). The procedure entailed incisions and the elevation of the aponeurosis flap, thus exposing the pericranium and underlying bone before the surgery. Evidence of this technique has been observed in various

skulls since the Neolithic, in cases of unhealed lesions (Ushkova, Kozak 2024). In the case of Novoivanivka, it is conceivable that the flap was thrown along the lateral side of the injury, thereby preventing the surgeon from operating on this side. Consequently, the sulcus is observed laterally to the trauma only at the most distal section from the *Linea temporalis*.

The arcuate cross-section of the groove indicates that it was either scraped or hollowed out with a relatively narrow tool, such as a rounded small scraper or, less probably, a chisel. Rounded depressions at the corners of the groove are likely to be the pivot points of a cutter. These depressions may also indicate drilling holes with a tool possessing a rounded, blunt end¹.

One of the techniques possibly employed in the case of Novoivanivka is comparable with the trepanation made by cutting the square — the process of incising yields a V-shaped groove in the cross-section, with a wider outer edge. The width of this groove is contingent on the thickness and configuration of the used instrument. Typically, square trepanation openings are formed through the intersection of four distinct grooves at right angles (Kirkup 2003, p. 291; Lisowski 1967; Kurin 2013; Erdal, Erdal 2011).

However, in the case of Novoivanivka, the grooves exhibit variability in width, and the rectangle features smoothed corners. The traces of the cutter cannot be observed due to the strong remodeling of the surface. It is worth noting that the method has not yet been identified in the North Pontic region during any of the periods.

The rounded depressions observed at the corners of the quadrangular sulcus may be attributable to drilling holes in these locations. The depressions are superficial, it can be assumed that the drilling, if this took place, did not last long and was carried out with flint (Orłowska 2015). The aims of this drilling remain ambiguous.

Another technique that could have been applied in Novoivanivka skull is furrowing with a chisel. This method is documented in Eastern and Central Europe during the Middle Ages (Kis et al. 2022). Using a chisel may explain the observed irregularity of the sulcus floor (other than the healing process).

The most prevalent form of trepanning or skull surgery during ancient times was scraping, which can exhibit multiple variations. Notably, in the Neolithic period of Germany, G. Ullrich identifies the scraping of ring zones (Ringzoneschabetechnik). This method entailed the gradual reduction in the diameter of the area, leading to the eventual removal of the innermost portion of the bone, known as the «island» at subsequent stages (Ullrich 1971; Weber, Wahl 2022, S. 253). J. Weber and J. Wahl

1. We would like to express our gratitude to Prof. Michael Schultz (Medical University of Göttingen) for highly valuable remarks to the diagnosis of this case.

posited that this technique might have been used for symbolic or incomplete trephinations.

This technique could be applied to the trauma surgery of an individual from Novoivanivka. However, in this case, the scraping was not in a circular pattern, but in relatively straight sections, which may indicate a specific location of the injury on the skull. Rounded depressions in the corners of the rectangular mark the points at which the incisor (scraper) turned.

The grooves are superficial and characterized by uneven width and depth. Still, they do not penetrate the outer lamina of the bone by more than 2 mm. Given the presumably advanced stage of surface healing and the absence of any small tool marks, it can be assumed that the groove was slightly deeper than that immediately after the operation. In any case, the scraping did not reach the diploe.

Objective. The location of the sulcus around the traumatic depression suggests that the therapeutic purpose of the operation was most likely. The surgical intervention was undertaken to address the injury or its consequences.

However, what was the task of the ancient surgeon? We can hypothesize on several potential options: interrupted trepanation, removal of necrotic bone that may have formed around the wound due to infection, elimination of concentric cracks resulting from impact and diagnosis.

Given the condition of the injury surface, it can be assumed that the impact shattered the outer lamina, reaching the diploe. Furthermore, in a living individual, the impact site is typically well-covered with hair. The presence of reaction traces across the entire surface of the skull indicates the potential entry of hair, skin, and dirt into the open wound, which could have led to infection. In the absence of immediate treatment, the infection could have led to an inflammatory response and subsequent tissue necrosis within 1–2 weeks (Barbian, Sledzik 2008). Consequently, the primary focus of the «surgeon» would have been to cleanse the injury.

Conversely, the blow could have resulted in concentric superficial cracks, and in such cases, the surgeon's role may entail diagnosing the depth of the cracks or removing them. The process of such treatment is comprehensively delineated in Avicenna's Canon of Medicine, which cites Galen and the «ancients» (Абу Али ибн Сино 2003, с. 184). Hippocrates described the same procedure in his work «On Wounds in the Head» (Hippocrates 1999, p. 33–37). It cannot be ruled out that the «surgeons» of the Catacomb culture could have developed such experience empirically.

The inflammatory process resulting from infection may lead to sequestration due to osteomyelitis. It can provoke new bone formation (periostitis) due to the proliferative reaction of pericranium (Barbian, Sledzik 2008). This could lead to a faster healing of the injury compared to

a sterile wound. This phenomenon can be attributed to the sclerosis observed around the impaction site and in the sulcus area.

The survival of the male individual from Novoivanivka to the age of 45–50 was a remarkable outcome, given that this exceeded the lifespan of 62 % of the Middle Bronze Age population (Крыц 1984, с. 24).

The tradition of cranial surgery in the Northern Pontic region could be either autochthonous, i. e. developed independently in these territories, or introduced by other cultures. Evidence of European Neolithic «schools» of trepanation has been identified in France, Britain, the Iberian Peninsula, and Germany. According to S. Piggott, the dissemination of knowledge in cranial surgery could have been brought to Europe and further east by the tribes of megalithic grave cultures (Piggott 1940).

While researching the cranial sample from the Mesolithic Vasylivka III cemetery, I. I. Gohman suggested that the perforation observed on the left parietal bone of the male from burial 31 might be of an artificial nature. The researcher proposed two hypotheses for the origin of the aforementioned perforation: firstly, a healed arrow wound, and secondly, «artificial trepanation» (Гохман 1966, с. 25). D. G. Rokhlin identified healed cranial trepanation on the left frontal bone of a male individual from burial 10 of the Neolithic cemetery Vasylivka II (Гохман 1966, с. 99). Another similar case was documented by I. I. Gohman in the Vovnyg cemetery. The round defect with the diameter of 14 cm was situated directly on the sagittal suture (Гохман 1966, с. 141). J. V. Verano proposed a differential diagnosis for this case, namely meningocele, for its perfectly round shape, localization, and the characteristics of its walls (Verano 2016, p. 23). All three cases with similar forms and dimensions though different locations on the skull vault could also be interpreted as the wound cleaning results after removing the arrowheads or other penetrating objects.

The practice of cranial surgery among the population of Trypillian culture (Lilli et al. 2015; Потехіна 2018) remains uncertain ².

2. On the right parietal bone of the skull 3 dated to 3709–3537 cal BC (Lilli et al. 2015, p. 58) from Verteba cave in Western Ukraine the 8-shaped hole with sharp edges was discovered. The walls of the opening are vertical and show «saw» marks. The authors of the study did not reject the possibility of these marks to be result of rodent gnawing (Lilli et al. 2015, p. 58). M. Lilli and co-authors hypothesized that the opening was produced either perimortem or postmortem in the process of the skull preparation for burial or for amulet («trophy») producing (Lilli et al. 2015, p. 59). Another explanation for the origin of this opening (surgical intervention for healing the other perimortal trauma) the authors themselves considered illogical. (Lilli et al. 2016, p. 59). Most of the other skulls from Verteba Cave have extended traces of perimortal violence and probable postmortal processing (Kadrow, Pokutna 2016; Потехіна 2018).

Evidence of trepanation has been found in the Early Bronze Age (Yamna culture) in southern Ukraine, suggesting the presence of surgical skills among the practitioners (Ushkova, Kozak 2024). A similar observation was made in the Podillia region of Ukraine, where a healed trepanation was identified on the skull of an individual from the Globular Amphora culture (Kozak 2024). These cases are isolated.

In contrast, the mass trepanations observed in the Middle Bronze Age exhibit a greater variety of techniques and methods. In certain instances, the artisans (i. e. surgeons) employed diverse methods, seemingly experimenting with different techniques to identify the most effective approach. The presence of unhealed trepanations in conjunction with evidence of surgical interventions employed to treat cranial wounds, provides a substantial source of material for the analysis of the process of such surgical procedures. Intriguingly, this phenomenon, evident in the unhealed cases, mirrors the descriptions of wound treatment procedures documented in the classical works of Hippocrates and Avicenna.

The case study of surgical intervention for treating a cranial injury on the skull from Catacomb culture burial near Novoivanivka is one of the few published that show the stages and possible variants of the trepanation process as a medical procedure.

ЛІТЕРАТУРА

- Абу Али ибн Сино. 2003. *Канон врачебной науки*. 9. Перевод с арабского: Салье, М. А., Каримова, У. И., Одесса: Энио.
- Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.
- Антоненко, Б. А., Васильченко, С. А., Пиоро, И. С., Чмыхов, М. О., Самойленко, Л. Г. 1978. *Отчет о работе Никопольской археологической экспедиции научно-исследовательского сектора Киевского университета в зоне сооружения Печереди Никопольского орошаемого массива в 1977 г.* НА ИА НАН України, ф. 64, 1977/80.
- Бондарь, Н. Н., Антоненко, Б. А., Васильченко, С. А., Пиоро, И. С., Самойленко, Л. Г. 1978. Раскопки курганов в зоне Никопольского орошаемого массива. *Археологические открытия 1977 г.*, с. 300-301.
- Данилова, Е. И., Корпусова, В. Н. 1981. Катакомбное погребение с трепанированным черепом в Крыму. *Советская археология*, 1, с. 163-170.
- Гохман, И. И. 1966. *Население Украины в эпоху мезолита и неолита*. Москва: Наука.
- Зіневич, Г. П., Круц, С. І. 1968. *Антропологічна характеристика давнього населення території України (за матеріалами експедицій 1961—1963 рр.)*. Київ: Наукова думка.
- Козак, А. Д. 2019. Погребения эпохи бронзы с ударным оружием из кургана Сугоклея. *Антропология и палеопатология. Stratum plus*, 2, с. 251-267.
- Козак, О. 2024. Трепанация черепа у похованні Культури Кулястих амфор Західного Поділля. *Археологія і давня історія України*, 1 (50), с. 139-149. <https://doi.org/10.37445/adiu.2024.01.09>
- Круц, С. И. 1984. *Палеоантропологические исследования Степного Приднепровья (эпоха бронзы)*. Київ: Наукова думка.
- Круц, С. І. 1997. Антропологічний склад населення. В: Толочко, П. П. (ред.). *Давня історія України*. 1: Первісне суспільство. Київ: Поліграфкнига, с. 374-383.
- Медникова, М. Б. 2001. *Трепанации у древних народов Евразии*. Москва: Научный мир.
- Потехіна, І. Д. 2018. Походження трипільців із печери Вертеба у світлі краніології і археогенетики. *Магістеріум*, 70: Археологічні студії, с. 25-33.
- Ушкова, Ю., Козак, О. 2011. Травми та трепанації на черепах з поховань ямної культурно-історичної спільності. *Магістеріум: Магістерські програми*, 45, с. 29-34.
- Ушкова, Ю., Козак, О. 2014. Нові випадки травм на черепах з катакомбних поховань Степового Подніпров'я. *Історична антропология та біоархеология України*, 1, с. 21-26.
- Ackerknecht, E. H. 1971. *Medicine and ethnology: selected essays*. Baltimore: Johns Hopkins Press.
- Arena, F., Larocca, F., Gualdi-Russo, E. 2022. Cranial surgery in Italy during the Bronze Age. *World Neurosurgery*, 157, p. 36-44. <https://doi.org/10.1016/j.wneu.2021.09.105>.
- Barbian, L. T., Sledzik, P. S. 2008. Healing following cranial trauma. *Journal of Forensic Science*, 53 (2), p. 263-268. <https://doi.org/10.1111/j.1556-4029.2007.00651.x>
- Bereczki, Z., Molnár, E., Marcsik, A., Pálfi, G., 2013. Rare types of trephination from Hungary shed new light on possible cross-cultural connections in the Carpathian Basin. *International Journal of Osteoarchaeology*, 25, 3, p. 322-333
- Brothwell, D. R. 1981. *Digging up bones*. 3rd ed. Ithaca; New York: Cornell University.
- Campillo, D., Mercadal, O. 1989. New trephined skulls in Minorca. *Advances in Paleopathology. Journal of Paleopathology*, Monographic Publications, 1, p. 1520.
- Campillo, D. 1984. Neurosurgical pathology in prehistory. *Acta Neurochirurgica*, 70, p. 275-290.
- Clowes, H. A. 1926. Trepanning or trephining. *British Medical Journal*, 1 (3995), p. 168.
- Czarnetzki, A., Pusch, C. 2006. Techniken der Trepanation und Frakturbehandlung im späten Neolithikum. In: Piek, J., Terberger, T. (Hrsg.). *Frühe Spuren der Gewalt — Schädelverletzungen und Wundversorgungen an prähistorischen Menschenresten aus interdisziplinärer Sicht*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns, 41. Schwerin, S. 83-86.
- Erdal, Y. S., Erdal, Ö. D. 2011. A review of trepanations in Anatolia with new cases. *International Journal of Osteoarchaeology*, 21, p. 505-534. <https://doi.org/10.1002/oa.1154>
- Fischer, H. 1970. Verletzungen des Schädelskells und ihre Ausheilung. In: Burkhardt, L., Fischer, H. (Hrsg.). *Handbuch der speziellen pathologischen Anatomie und Histologie*. 9: Bewegungsapparat, 7: Pathologische Anatomie des Schädels. Berlin; Heidelberg; New York: Springer, S. 353-471.
- Gresky, J., Batieva, E., Kitova, A., Kalmykov, A., Belinskiy, A., Reinhold, S., Berezina, N. 2016. New cases of trepanations from the 5th to 3rd millennia BC in Southern Russia in the context of previous research: Possible evidence for a ritually motivated tradition of cranial surgery? *American Journal of Physical Anthropology*, 160, 4, p. 665-682. <https://doi.org/10.1002/ajpa.22996>

- Hippocrates, 1999. *Book III. On Wounds in the Head*. Loeb Classical Library edition (part 3). 7th edition. Translation: Withington, E. T., Harvard: Harvard University.
- Kadrow, S., Pokutta, D. A. 2016. The Verteba Cave: A Subterranean Sanctuary of the Cucuteni-Trypillia Culture in Western Ukraine. *Journal of Neolithic Archaeology*, 18, p. 1-21. <https://doi.org/10.12766/jna.2016.1>
- Károlyi, L. 1968. Das Trepanationsproblem. Beitrag zur Paläoanthropologie und Paläopathologie. *Homo*, 19, S. 90-93.
- Kirkup, J. 2003. The evolution of cranial saws and related instruments. In: Arnott, R., Finger, S., Smith, C. U. M. (eds.) *Trepanation. History, discovery, theory*. Lisse: Swets and Zeitlinger B. V., p. 289-304.
- Kis, L., Tihanyi, B., Király, K., Berthon, W., Spekter, O., Váradi, O., Nagy, R., Neparáczi, E., Révész, L., Szaby, A., Pálfi, G., Bereczki, Z. 2022. A previously undescribed cranial surgery technique in the Carpathian Basin 10th century CE. *International Journal of Osteoarchaeology*, 32, 2, p. 479-492.
- Klochko, V. I. 2001. *Weaponry of societies of the Northern Pontic culture circle: 5000—700 BC*. Baltic-Pontic Studies, 10. Poznan: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza.
- Kurin, D. S. 2013. Trepanation in South-Central Peru during the early late intermediate period (ca. AD 1000—1250). *American Journal of Physical Anthropology*, 152, 4, p. 484-494. <https://doi.org/10.1002/ajpa.22383>
- Lauche, A. 1975. Zur Zusammenhangstrennungen der Knochen. In: Lubarsch, O., Henke, F. (Hrsg.) *Handbuch der speziellen pathologischen Anatomie und Histologie*. 9, 3: Knochen und Gelenke. Berlin; Heidelberg; New York: Springer, S. 204-308
- Lidke, G. 2006. Trepanationen und Traumata an neolithischen Schädeln aus Norddeutschland. In: Piek, J., Terberger, T. (Hrsg.). *Frühe Spuren der Gewalt — Schädelverletzungen und Wundversorgungen an prähistorischen Menschenresten aus interdisziplinärer Sicht*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns, 41. Schwerin, S. 101-106.
- Lillie, M., Potekhina, I., Nikitin, A. G., Sokhatsky, M. P. 2015. First Evidence for Interpersonal Violence in Ukraine's Trypillian Farming Culture: Individual 3 from Verteba Cave, Bilche Zolote In: Gerdau-Radonić, K., McSweeney, K. (eds.). *Trends in Biological Anthropology*. Oxford: Oxbow Books, p. 54-60
- Lisowski, F. P. 1967. Prehistoric and early historic trepanation. In: Brothwell, D. R., Sandison, A. T. (eds.). *Diseases in Antiquity*. Springfield: Charles C. Thomas, p. 651-672.
- Manouvrier, L. 1895. Le T-sincipital, curieuse mutilation crânienne néolithique. *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*, 6, p. 357-360
- Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie*. 2nd ed. Jena: Fischer.
- Meschig, R. 1983. *Zur Geschichte der Trepanation unter besonderer Berücksichtigung der Schädeloperationen bei den Kisii im Hochland Westkenias*. Düsseldorf: Triltsch.
- Nelson, G. C., 2015. A host of other dental diseases and disorders. In: Irish, J. D., Scott, G. R. (eds.). *A Companion to Dental Anthropology*, John Wiley & Sons, p. 465-483. <https://doi.org/10.1002/9781118845486.ch28>.
- Nerlich, A., Peschel, O., Zink, A., Rösing, F. 2003. The pathology of trepanation: Differential diagnosis, healing, and dry bone appearance in modern cases. In: Arnott, R., Finger, S., Smith, C. U. M. (eds.). *Trepanation. History, discovery, theory*. Lisse, Netherlands: Swets and Zeitlinger B. V., p. 191-202.
- Orłowska, J. 2015. How did they drill that? A few observations on the possible methods for making large-sized holes in antler. *EXARC Journal (online)*, 2. Available at: <https://exarc.net/ark:/88735/10193>. (Accessed 13 January 2025).
- Ortner, D. J., Putschar, W. G. 1981. *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*. Washington: Smithsonian Institution.
- Papagrigrakis, M., Toulas, P., Tsilivakos, M., Kousoulis, A., Skorda, D., Orfanidis, G., Synodinos, P. 2014. Neurosurgery during the Bronze Age: a skull trepanation in 1900 BC Greece. *World Neurosurgery*, 81, 2, p. 431-435. <https://doi.org/10.1016/j.wneu.2013.01.044>
- Piggott, S. 1940 A Trepanned Skull of the Beaker Period from Dorset and the Practice of Trepanning in Prehistoric Europe. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 6, p. 112-132. <https://doi.org/10.1017/S0079497X00020430>
- Redfern, R., Roberts, C. 2019. Trauma. In: Buikstra, J. E. (ed.). *Ortner's Identification of pathological conditions in human skeletal remains*. 3rd ed. Elsevier Academic Press, p. 211-284.
- Schultz, M. 1991. Archäologische Skelettfunde als Spiegel der Lebensbedingungen früher Viehzüchter und Nomaden in der Ukraine. In: Rolle, R., Müller-Wille, M., Schietzel, K. (Hrsg.). *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine*. Schleswig: Archäologisches Landesmuseum, S. 27-42.
- Sigerist, H. E. 1955. *A history of medicine*. 1: Primitive and archaic medicine. New York: Oxford University.
- Steinbock, R. 1976. *Paleopathological diagnosis and interpretation: Bone disease in ancient human populations*. Springfield: Charles Thomas.
- Szmyt, M. 1999. *Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950—2350 BC*. Baltic-Pontic Studies, 8. Poznań: Institute of Archaeology.
- Ullrich, H. 1971. Skelette und präparierte Schädel der Kugelamforenleute aus Kerzen, Kreis Nauen. *Veröffentlichungen des Museums für Uhr und Frühgeschichte Potsdam*, 6, S. 37-56.
- Ullrich, H., Weickmann, F. 1965. Prähistorische Träpanationen und ihre Abgrenzung gegen andere Schädelachdefekte. *Anthropologische Anzeiger*, 29, S. 261-272.
- Ullrich, H. 2006a. Prähistorische Trepanationen — Definitionen und Begriffsbestimmungen. In: Piek, J., Terberger, T. (Hrsg.). *Frühe Spuren der Gewalt — Schädelverletzungen und Wundversorgungen an prähistorischen Menschenresten aus interdisziplinärer Sicht*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns, 41. Schwerin, S. 23-27.
- Ullrich, H. 2006b. Prähistorische Trepanationen mit therapeutischer Indikation. In: Piek, J., Terberger, T. (Hrsg.). *Frühe Spuren der Gewalt — Schädelverletzungen und Wundversorgungen an prähistorischen Menschenresten aus interdisziplinärer Sicht*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns, 41. Schwerin, S. 87-94.
- Ushkova, Yu., Kozak, O. 2024. Cranial surgery in the North Pontic region during the 3rd millennium BC. *Anthropologische Anzeiger*, 81, 4, p. 449-466.
- Vallois, H. V. 1937. La durée de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie*, 47, p. 499-532.
- Verano, J. W. (ed.). 2016. *Holes in the head: The art and archaeology of trepanation in ancient Peru*. Washington: Dumbarton Oaks.

- Weber, J., Wahl, J., Zink, A. 2022. Schädelreparation. In: Weber, J., Wahl, J., Zink, A. (Hrsg.). *Osteologische Paläopathologie*. Berlin: Lehmanns Media, S. 517-536.
- Wölfel, D. J. 1925. Die Trepanation. Studien über Ursprung, Zusammenhänge und kulturelle Zugehörigkeit der trepanation. Erste Studie. Die kulturellen Zusammenhänge und der einheitliche Ursprung der Trepanation in Melanesien und Amerika. *Anthropos*, 20, 1—2, S. 1-50.
- Wölfel, D. J. 1936. Die Trepanation: die Methoden der urgeschichtlichen und primitiven Trepanation. *Ciba Zeitschrift*, 4 (39), S. 1325-1355.
- Wood, S. R., 1992. Tooth wear and the sexual division of labour in an Inuit population. Master of Arts Thesis. Department of Archaeology. Simon Fraser University.
- Wullstein, L., Wilms, M. 1913. *Руководство по хирургии*. 1. пер. с нем. В. В. Буховецкого. Санкт-Петербург: Практическая медицина.
- Zemour, A. 2019. Trepanation and (ritual?) perimortem actions in the Neolithic period at Grotta Patrizi (Lazio, Italy). *International Journal of Osteoarchaeology*, 30 (1), p. 80-89. <https://doi.org/10.1002/oa.2834>
- Abu Ali ibn Sino. 2003. *Kanon vrachebnoy nauki*. 9. Translation from Arabian: Sa'ye, M. A., Karimova, U. I., Odesa: Enio.
- Alekseev, V. P., Debets, G. F. 1964. *Kraniometriya. Metodika antropologicheskikh issledovaniy*. Moskva: Nauka.
- Antonenko, B. A., Vasilchenko, S. A., Piore, I. S., Chmykhov, N. A., Samojlenko, L. G. 1978. *Otchet o rabote Nikopol'skoy arheologicheskoy ekspeditsii nauchno-issledovatel'skogo sektora Kievskogo universiteta v zone sooruzheniya II ocheredi Nikopol'skogo oroshaemogo massiva v 1977 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1977/80.
- Bondar', N. N., Antonenko, B. A., Vasilchenko, S. A., Piore, I. S., Samojlenko, L. G. 1978. Raskopki kurganov v zone Nikopol'skogo oroshaemogo massiva. *Arheologicheskie otkrytiya 1977 g.*, s. 300-301.
- Danilova, E. I., Korpuseva, V. N. 1981. Katakombnoye pogrebeniye s trepanirivannym cherepom v Krymu. *Sovetskaya arheologiya*, 1, s. 163-170.
- Gohman, I. I. 1966. Naselenie Ukrainy v epokhu mezolita i neolita. Moskva: Nauka.
- Zinevych, H. P., Kruts, S. I. 1968. *Antropologichna kharakterystyka davn'oho naselennia terytorii Ukrainy (za materialy ekspeditsii 1961—1963 rr.)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kozak, A. D. 2019. Pohrebennia epokhy bronzy z udarnym ozbroienniam iz kurhana Suhokleia. *Antropologhiia i paleopatologhiia. Stratum plus*, 2, s. 251-267.
- Kozak, O. 2024. Trepanatsiia cherepa u pokhovanni Kultury Kuliastykh amfor Zakhidnoho Podillia. *Arheologhiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (50), s. 139-149. <http://doi.org/10.37445/adiu.2024.01.09>
- Kruts, S. I. 1984. *Paleoantropologichni doslidzhennia Stepnogo Prydniprov'ia (epokha bronzy)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kruts, S. I. 1997. Antropologichniy sklad naselennia. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Davnia istoriia Ukrainy*. 1: Pervisne susilstvo. Kyiv: Polihrafknyha, s. 374-383.
- Mednykova, M. B. 2001. *Trepanatsii u davnikh narodiv Yevrazii*. Moskva: Nauknyi myr.
- Potiekhina, I. D. 2018. Pokhodzhennia trypiltsiv iz pechery Verteba u svitli kraniologhi i arkhoehenetyky. *Mahisterium*, 70: Arkheologichni studii, s. 25-33.
- Ushkova, Yu., Kozak, O. 2011. Travmy ta trepanatsii na cherepakh z pokhovan' yamnoi kulturno-istorichnoi spil'nosti. *Mahisterium: Mahisters'ki prohramy*, 45, s. 29-34.
- Ushkova, Yu., Kozak, O. 2014. Novi vypadky travm na cherepakh z katakombnykh pokhovan' Stepovoho Podniprovia. *Istorychna antropologhiia ta bioarheologhiia Ukrainy*, 1, s. 21-26.
- Ackerknecht, E. H. 1971. *Medicine and ethnology: selected essays*. Baltimore: Johns Hopkins Press.
- Arena, F., Larocca, F., Gualdi-Russo, E. 2022. Cranial surgery in Italy during the Bronze Age. *World Neurosurgery*, 157, p. 36-44. <https://doi.org/10.1016/j.wneu.2021.09.105>.
- Barbian, L. T., Sledzik, P. S. 2008. Healing following cranial trauma. *Journal of Forensic Science*, 53 (2), p. 263-268. <https://doi.org/10.1111/j.1556-4029.2007.00651.x>
- Berezki, Z., Molnár, E., Marcsik, A., Pálfi, G., 2013. Rare types of trephination from Hungary shed new light on possible cross-cultural connections in the Carpathian Basin. *International Journal of Osteoarchaeology*, 25, 3, p. 322-333
- Brothwell, D. R. 1981. *Digging up bones*. 3rd ed. Ithaca; New York: Cornell University.
- Campillo, D., Mercadal, O. 1989. New trephined skulls in Minorca. *Advances in Paleopathology. Journal of Paleopathology*, Monographic Publications, 1, p. 1520.
- Campillo, D. 1984. Neurosurgical pathology in prehistory. *Acta Neurochirurgica*, 70, p. 275-290.
- Clowes, H. A. 1926. Trepanning or trephining. *British Medical Journal*, 1 (3995), p. 168.
- Czarnetzki, A., Pusch, C. 2006. Techniken der Trepanation und Frakturbehandlung im späten Neolithicum. In: Piek, J., Terberger, T. (Hrsg.). *Frühe Spuren der Gewalt — Schädelverletzungen und Wundversorgungen an prähistorischen Menschenresten aus interdisziplinärer Sicht*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns, 41. Schwerin, S. 83-86.
- Erdal, Y. S., Erdal, Ö. D. 2011. A review of trepanations in Anatolia with new cases. *International Journal of Osteoarchaeology*, 21, p. 505-534. <https://doi.org/10.1002/oa.1154>
- Fischer, H. 1970. Verletzungen des Schädel skelets und ihre Ausheilung. In: Burkhardt, L., Fischer, H. (Hrsg.). *Handbuch der speziellen pathologischen Anatomie und Histologie*. 9: Bewegungsapparat, 7: Pathologische Anatomie des Schädels. Berlin; Heidelberg; New York: Springer, S. 353-471.
- Gresky, J., Batieva, E., Kitova, A., Kalmykov, A., Belinskiy, A., Reinhold, S., Berezina, N. 2016. New cases of trepanations from the 5th to 3rd millennia BC in Southern Russia in the context of previous research: Possible evidence for a ritually motivated tradition of cranial surgery? *American Journal of Physical Anthropology*, 160, 4, p. 665-682. <https://doi.org/10.1002/ajpa.22996>
- Hippocrates, 1999. *Book III. On Wounds in the Head*. Loeb Classical Library edition (part 3). 7th edition. Translation: Withington, E. T., Harvard: Harvard University.
- Kadrow, S., Pokutta, D. A. 2016. The Verteba Cave: A Subterranean Sanctuary of the Cucuteni-Trypillia Culture in Western Ukraine. *Journal of Neolithic Archaeology*, 18, p. 1-21. <https://doi.org/10.12766/jna.2016.1>
- Károlyi, L. 1968. Das Trepanationsproblem. Beitrag zur Paläoanthropologie und Paläopathologie. *Homo*, 19, S. 90-93.
- Kirkup, J. 2003. The evolution of cranial saws and related instruments. In: Arnott, R., Finger, S., Smith, C. U. M. (eds.) *Trepanation. History, discovery, theory*. Lisse: Swets and Zeitlinger B. V., p. 289-304.
- Kis, L., Tihanyi, B., Király, K., Berthon, W., Spekter, O., Váradi, O., Nagy, R., Neparáczki, E., Révész, L., Szaby, A., Pálfi, G., Berezki, Z. 2022. A previously undescribed cranial surgery technique in the Carpathian Basin 10th century CE. *International Journal of Osteoarchaeology*, 32, 2, p. 479-492.
- Klochko, V. I. 2001. *Weaponry of societies of the Northern Pontic culture circle: 5000—700 BC*. Baltic-Pontic Studies, 10. Poznan: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza.
- Kurin, D. S. 2013. Trepanation in South-Central Peru during the early late intermediate period (ca. AD 1000—1250). *American Journal of Physical Anthropology*, 152, 4, p. 484-494. <https://doi.org/10.1002/ajpa.22383>
- Lauche, A. 1975. Zur Zusammenhangstrennungen der Knochen. In: Lubarsch, O., Henke, F. (Hrsg.) *Handbuch der speziellen pathologischen Anatomie und Histologie*. 9, 3: Knochen und Gelenke. Berlin; Heidelberg; New York: Springer, S. 204-308
- Lidke, G. 2006. Trepanationen und Traumata an neolithischen Schädeln aus Norddeutschland. In: Piek, J., Terberger, T. (Hrsg.). *Frühe Spuren der Gewalt — Schädelverletzungen und Wundversorgungen an prähistorischen Menschenresten aus interdisziplinärer Sicht*. Beiträge zur

- Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns, 41. Schwerin, S. 101-106.
- Lillie, M., Potekhina, I., Nikitin, A. G., Sokhatsky, M. P. 2015. First Evidence for Interpersonal Violence in Ukraine's Trypillian Farming Culture: Individual 3 from Verteba Cave, Bilche Zolote In: Gerdau-Radonić, K., McSweeney, K. (eds.). *Trends in Biological Anthropology*. Oxford: Oxbow Books, p. 54-60.
- Lisowski, F. P. 1967. Prehistoric and early historic trepanation. In: Brothwell, D. R., Sandison, A. T. (eds.). *Diseases in Antiquity*. Springfield: Charles C. Thomas, p. 651-672.
- Manouvrier, L. 1895. Le T-sincipital, curieuse mutilation crânienne néolithique. *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*, 6, p. 357-360.
- Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie*. 2nd ed. Jena: Fischer.
- Meschig, R. 1983. *Zur Geschichte der Trepanation unter besonderer Berücksichtigung der Schädeloperationen bei den Kisii im Hochland Westkenias*. Düsseldorf: Tritsch.
- Nelson, G. C., 2015. A host of other dental diseases and disorders. In: Irish, J. D., Scott, G. R. (eds.). *A Companion to Dental Anthropology*, John Wiley & Sons, p. 465-483. <https://doi.org/10.1002/9781118845486.ch28>.
- Nerlich, A., Peschel, O., Zink, A., Rösing, F. 2003. The pathology of trepanation: Differential diagnosis, healing, and dry bone appearance in modern cases. In: Arnott, R., Finger, S., Smith, C. U. M. (eds.). *Trepanation. History, discovery, theory*. Lisse, Netherlands: Swets and Zeitlinger B. V., p. 191-202.
- Orlowska, J. 2015. How did they drill that? A few observations on the possible methods for making large-sized holes in antler. *EXARC Journal (online)*, 2. Available at: <https://exarc.net/ark:/88735/10193>. (Accessed 13 January 2025).
- Ortner, D. J., Putschar, W. G. 1981. *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*. Washington: Smithsonian Institution.
- Papagrigorakis, M., Toulas, P., Tsilivakos, M., Kousoulis, A., Skorda, D., Orfanidis, G., Synodinos, P. 2014. Neurosurgery during the Bronze Age: a skull trepanation in 1900 BC Greece. *World Neurosurgery*, 81, 2, p. 431-435. <https://doi.org/10.1016/j.wneu.2013.01.044>
- Piggott, S. 1940 A Trepanned Skull of the Beaker Period from Dorset and the Practice of Trepanning in Prehistoric Europe. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 6, p. 112-132. <https://doi.org/10.1017/S0079497X00020430>
- Redfern, R., Roberts, C. 2019. Trauma. In: Buikstra, J. E. (ed.). *Ortner's Identification of pathological conditions in human skeletal remains*. 3rd ed. Elsevier Academic Press, p. 211-284.
- Schultz, M. 1991. Archäologische Skelettfunde als Spiegel der Lebensbedingungen früher Viehzüchter und Nomaden in der Ukraine. In: Rolle, R., Müller-Wille, M., Schietzel, K. (Hrsg.). *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine*. Schleswig: Archäologisches Landesmuseum, S. 27-42.
- Sigerist, H. E. 1955. *A history of medicine*. 1: Primitive and archaic medicine. New York: Oxford University.
- Steinbock, R. 1976. *Paleopathological diagnosis and interpretation: Bone disease in ancient human populations*. Springfield: Charles Thomas.
- Szmyt, M. 1999. *Between West and East. People of the Global Amphora Culture in Eastern Europe: 2950—2350 BC*. Baltic-Pontic Studies, 8. Poznań: Institute of Archaeology.
- Ullrich, H. 1971. Skelette und präparierte Schädel der Kugelamforenleute aus Kerzen, Kreis Nauen. *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam*, 6, S. 37-56.
- Ullrich, H., Weickmann, F. 1965. Prähistorische Träpanationen und ihre Abgrenzung gegen andere Schädeldefekte. *Anthropologische Anzeiger*, 29, S. 261-272.
- Ullrich, H. 2006a. Prähistorische Trepanationen — Definitionen und Begriffsbestimmungen. In: Piek, J., Terberger, T. (Hrsg.). *Frühe Spuren der Gewalt — Schädelverletzungen und Wundversorgungen an prähistorischen Menschenresten aus interdisziplinärer Sicht*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns, 41. Schwerin, S. 23-27.
- Ullrich, H. 2006b. Prähistorische Trepanationen mit therapeutischer Indikation. In: Piek, J., Terberger, T. (Hrsg.). *Frühe Spuren der Gewalt — Schädelverletzungen und Wundversorgungen an prähistorischen Menschenresten aus interdisziplinärer Sicht*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns, 41. Schwerin, S. 87-94.
- Ushkova, Yu., Kozak, O. 2024. Cranial surgery in the North Pontic region during the 3rd millennium BC. *Anthropologische Anzeiger*, 81, 4, p. 449-466.
- Vallois, H. V. 1937. La durée de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie*, 47, p. 499-532.
- Verano, J. W. (ed.). 2016. *Holes in the head: The art and archaeology of trepanation in ancient Peru*. Washington: Dumbarton Oaks.
- Weber, J., Wahl, J., Zink, A. 2022. Schädeltrepanation. In: Weber, J., Wahl, J., Zink, A. (Hrsg.). *Osteologische Paläopathologie*. Berlin: Lehmanns Media, S. 517-536.
- Wölfel, D. J. 1925. Die Trepanation. Studien über Ursprung, Zusammenhänge und kulturelle Zugehörigkeit der trepanation. Erste Studie. Die kulturellen Zusammenhänge und der einheitliche Ursprung der Trepanation in Melanesien und Amerika. *Anthropos*, 20, 1—2, S. 1-50.
- Wölfel, D. J. 1936. Die Trepanation: die Methoden der urgeschichtlichen und primitiven Trepanation. *Ciba Zeitschrift*, 4 (39), S. 1325-1355.
- Wood, S. R., 1992. Tooth wear and the sexual division of labour in an Inuit population. Master of Arts Thesis. Department of Archaeology. Simon Fraser University.
- Wullstein, L., Wilms, M. 1913. *Rukovodstvo po khirurgii*. 1. per. s nem. V. V. Bukhovets'koho. Sankt-Peterburg: Prakticheskaya meditsina.
- Zemour, A. 2019. Trepanation and (ritual?) perimortem actions in the Neolithic period at Grotta Patrizi (Lazio, Italy). *International Journal of Osteoarchaeology*, 30 (1), p. 80-89. <https://doi.org/10.1002/oa.2834>

O. Kozak, C. Sharapova

CASE STUDY OF THE SKULL TRAUMA TREATMENT IN INHUL CATACOMB CULTURE BURIAL

The development of cranial surgery began in Europe in the Neolithic period. The main Type of cranial surgery, associated with medical indications or rituals is trepanation which is the removal of part of the bone up to the formation of a hole in the skull vault. The reasons for the first medical operations on the skull include trauma and its consequences.

The present paper is a report of a case of skull injury with traces of surgical intervention.

On the right parietal bone of a man of 45—50 years of age from a Catacomb culture burial near Novoivanivka village, Nikopol district, Dnipro region, a rounded depressed non-penetrating healed injury inflicted by a blunt weapon such as an axe was found. The outer plate of the bone and apparently the diploe were damaged. On the inner surface of the parietal, in the projection of the injury, there was an interruption in the pattern of vascular imprints, which may indicate a well-healed haematoma. This haemorrhage may have been caused by trauma to the dura mater vessels and / or microcracks in the internal lamina.

The quadrangular superficial groove was traced around the injury.

The loss of bone tissue in the centre of the wound and the reactive formations found on its surface may indicate necrosis and inflammation of the bone. The groove around the wound is artificial and has probably been made to clean the necrotic wound edges or to expose and remove concentric fissures around the depression. The entire wound has very well healed, so we cannot see any traces of the instrument used to perform the operation. However, it could be assumed

to be a relatively narrow scraper or chisel-like instrument.

This case is one clear example of surgery to treat a cranial injury. Surgical traces are difficult to distinguish from an untreated injury. Currently, there is no algorithm available to help distinguish between the two. For methodological reasons, we believe it is necessary to publish as many cases as possible of traumas and trepanations that may have been treated at different stages of healing. This will facilitate the study of the development of ancient surgical techniques.

Keywords: cranial surgery, Middle Bronze Age, Northern Pontic region, Inhul catacomb culture.

О. Козак, К. Шаропова

ВИПАДОК ЛІКУВАННЯ ТРАВМИ ЧЕРЕПА З ПОХОВАННЯ ІНГУЛЬСЬКОЇ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ

Черепна хірургія почала свій розвиток за доби неоліту на території Європи. Основним типом операцій на черепі, пов'язаним з медичними показаннями або ритуалами, є трепанація — видалення частини кістки аж до утворення отвору. Причинами перших медичних операцій на черепі, серед іншого, вважають травми та їх наслідки.

Представлена стаття присвячена випадку поранення черепа за слідами хірургічного втручання. На правій тім'яній кістці чоловіка 45—50 років з поховання катакомбної культури біля с. Новоіванівка, Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл., було виявлено округлу вдавнену непроникаючу травму, нанесену тупою зброєю типу сокири. Пошкоджена зовнішня пластинка та, очевидно, диплоє. На внутрішній поверхні кістки в проекції травми виявлено переривання малюнка відбитків судин, що може свідчити про добре загоєну гематому. Крововилив міг бути спричинений травмою судин твердої оболонки мозку та / або мікротріщинами внутрішньої пластинки.

Зовні навколо травми наявна чотирикутна поверхнева борозна. В місці травми виявлено значну втрату кісткової тканини, в області борозни — її потовщення (склероз). Втрата кісткової тканини всередині рани, а також реактивні утворення, які виявлені на її поверхні, можуть свідчити про запалення та некроз кістки. Борозна навколо рани має штучне походження й, за нашим припущенням, зроблена для очистки некротизованих країв рани або видалення концентричних тріщин навколо вдавнення.

Вся рана дуже добре загоєна, таким чином, ми не можемо виявити слідів інструмента, яким було зроблено операцію. Однак можна припустити, що було застосовано відносно вузький скребок або інструмент типу долота.

Цей випадок є одним із прикладів операції, які проводилися для лікування травми черепа. Сліди хірургічних операцій досить важко диференціювати з травмою, загоєною без втручання. Наразі недостатньо розроблений алгоритм такої диференціації. Для методичних наробок ми вважаємо за необхідне публікацію якомога більшої кількості випадків можливих пролікованих травм та трепанацій у різних стадіях загоєння. Це сприятиме дослідженню процесу розвитку хірургічних технік.

Ключові слова: черепна хірургія, доба середньої бронзи, Північне Причорномор'я, Інгульська катакомбна культура.

Одержано 15.01.2025

КОЗАК Олександра, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Oleksandra KOZAK, PhD, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine.
ORCID 0000-0003-2094-4490,
e-mail: akozak26@ukr.net.

ШАРАПОВА Клавдія, Київський Національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
Claudia SHARAPOVA, research assistant, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv Ukraine.
ORCID: 0009-0007-6663-4830,
e-mail: sharapova.claudia@gmail.com.

Д. Тесленко

КУРГАНИ ПОБЛИЗУ С. СОКОЛОВЕ У НИЖНЬОМУ ПРИСАМАР'Ї: ДО ПРОБЛЕМИ ПОЯВИ «ДОВГИХ МОГИЛ» ДОБИ БРОНЗИ

Розкопані кургани біля с. Соколове у нижній течії р. Самара, розміщувалися на правому березі р. Татарка. У курганах було досліджено поховання енеоліту — доби пізньої бронзи. Розглядається проблема появи «довгих могил» як архітектурного феномену.

Ключові слова: енеоліт, ямна культура, катакомбна культура, культура Бабіне, «довгі могили».

Вступ. У 2008 р. Дніпровською цільовою археологічною експедицією під керівництвом В. А. Ромашка було розкопано два кургани доби енеоліту—бронзи поблизу с. Соколове Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл. Кургани розташовувалися за 0,2 км від села на правому березі р. Татарка при впадінні її до р. Самари праворуч від автодороги Т 04-02, що поєднує м. Дніпро та населені пункти району з автодорогою М 18 Харків—Сімферополь (Е 105). На топографічних мапах XIX ст. (рис. 1) позначені кургани, що тягнуться суцільним ланцюгом уздовж правого берега р. Татарки і надалі вздовж краю другої надзаплавної тераси р. Самари. Домінуючим насипом у групі є могила «Майдан», розміщена на мисі, утвореному заплавами р. Татарки та р. Самари. Кургани цієї групи не досліджувалися раніше.

На протилежному лівому березі р. Татарки кургани розташовувалися на ділянці другої надзаплавної тераси р. Самари, обмежений з південного заходу балкою Скотуватою. Абсолютну більшість цих курганів було досліджено археологічною експедицією Дніпропетровського університету під керівництвом І. Ф. Ковальової у 1976—1978 рр. під час будівництва зрошувальної системи місцевого радгоспу.

© Д. ТЕСЛЕНКО, 2025

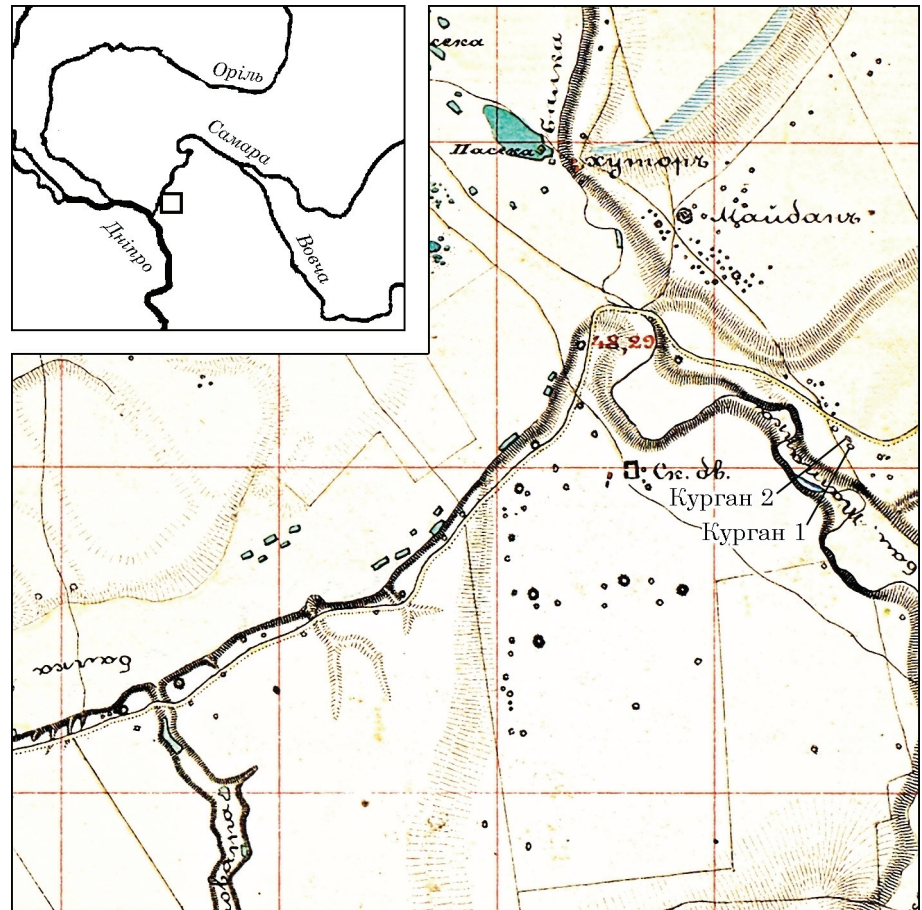
Результати розкопок повністю не було опубліковано, проте вони залучалися до низки спеціальних статей з проблематики енеоліту—ранньої бронзи (Ковалева 1978; 1979; Марина 1978; Ковалева, Марина 1980 та ін.), а також до узагальнювальних праць (Ковалева 1984; Rassamakin 2004).

Матеріали. *Курган 1* круглої в плані форми діаметром 33 м та висотою над рівнем поля 1,6 м систематично заорювався, орний шар сягав 0,3 м. Розкопки провадилися методом паралельних траншей, орієнтованих вздовж осі північ—південь, для стратиграфічних спостережень було залишено центральну та п'ять проміжних бровок (рис. 2). Рівень давнього горизонту (далі — ДГ), зафіксовано на глибині 1,4 м від репера (далі — R), материкового суглинку — 1,9 м. Діаметр круглого в плані підкурганного майданчика становив 13—14 м (рис. 2).

Дані стратиграфії дозволяють припускати, що курган було зведено у три будівельні етапи. Спорудження первинного «насипу» (Н І) пов'язане з основними енеолітичними похованнями 6 та 13, викиди з яких було укладено на північний захід від могил. У плані викиди мали сегментоподібну форму, їх нижня частина складалася з чорнозему похованого ґрунту, що був перекритий тонким шаром материкового суглинку. Частина останнього розтягнута по підкурганному майданчику й затоптана у давнину. Розмір викиду з поховання 6 становить $4,7 \times 1,7$ м, з поховання 13 — $5 \times 1,5$ м. Товщина викидів 0,3—0,5 м. На відстані 3,4 м на схід — південний схід від центру кургану у профілі 3 на поверхні ДГ зафіксовано тонкий шар материкового суглинку, довжиною по бровці 1,4 м, частково зрізаний при влаштуван-

Рис. 1. Соколове. Ситуаційний план розташування курганів

Fig. 1. Sokolove: Location of the barrows

ні поховання 10. Будівництво Н I відбувалося у два етапи. Ядро споруди складалося з дернових блоків, перекритих вальцями чорнозему та передматерикового суглинку. Конструкція, що утворилася (Н I А), мала діаметр 14—16 м, вона була укрита тонким шаром мулистого ґрунту. Її висоту не встановлено унаслідок руйнації оранкою верхньої частини кургану. Надалі відбулася добудова споруди дрібноструктурним гумусованим ґрунтом сірого кольору, що й оформила первинний курган, діаметр якого становив 19 м.

Подальші конструктивні зміни кургану пов'язані з влаштуванням поховання 7 ямної культури, материковий викид з якого простежений на західному схилі Н I (профіль 8) у вигляді тонкої смуги материкового суглинку. Реконструйована площа викиду $6 \times 2,5$ м. Він перекритий добудовою до первинного кургану (Н II), яка збільшила його діаметр до 27 м. У профілях бровок на поверхні Н II простежено випадіння карбонатів.

Локальна добудова до північної частини кургану (Н III), яка оформила його сучасний, з урахуванням деструкції, вигляд, може бути пов'язана з ямними (8—10) або ж з катакомбними (11, 12) похованнями кургану. Загалом у кургані досліджено 14 поховань, з яких два — енеолітичних постмаріупольської / квітнянської культури (6, 13), п'ять ямних (7—10, 14), два

катакомбних (11, 12), чотири зрубних (1—4) й одне невизначеної культурної належності, зараховане до доби бронзи (5).

У товщі кургану на відстані 8,6 м на північний схід (азимут 55°) від R на глибині 0,5 м від поверхні (1 м від R) виявлений череп коня, що лежав на лобовій кістці храпом на північний схід.

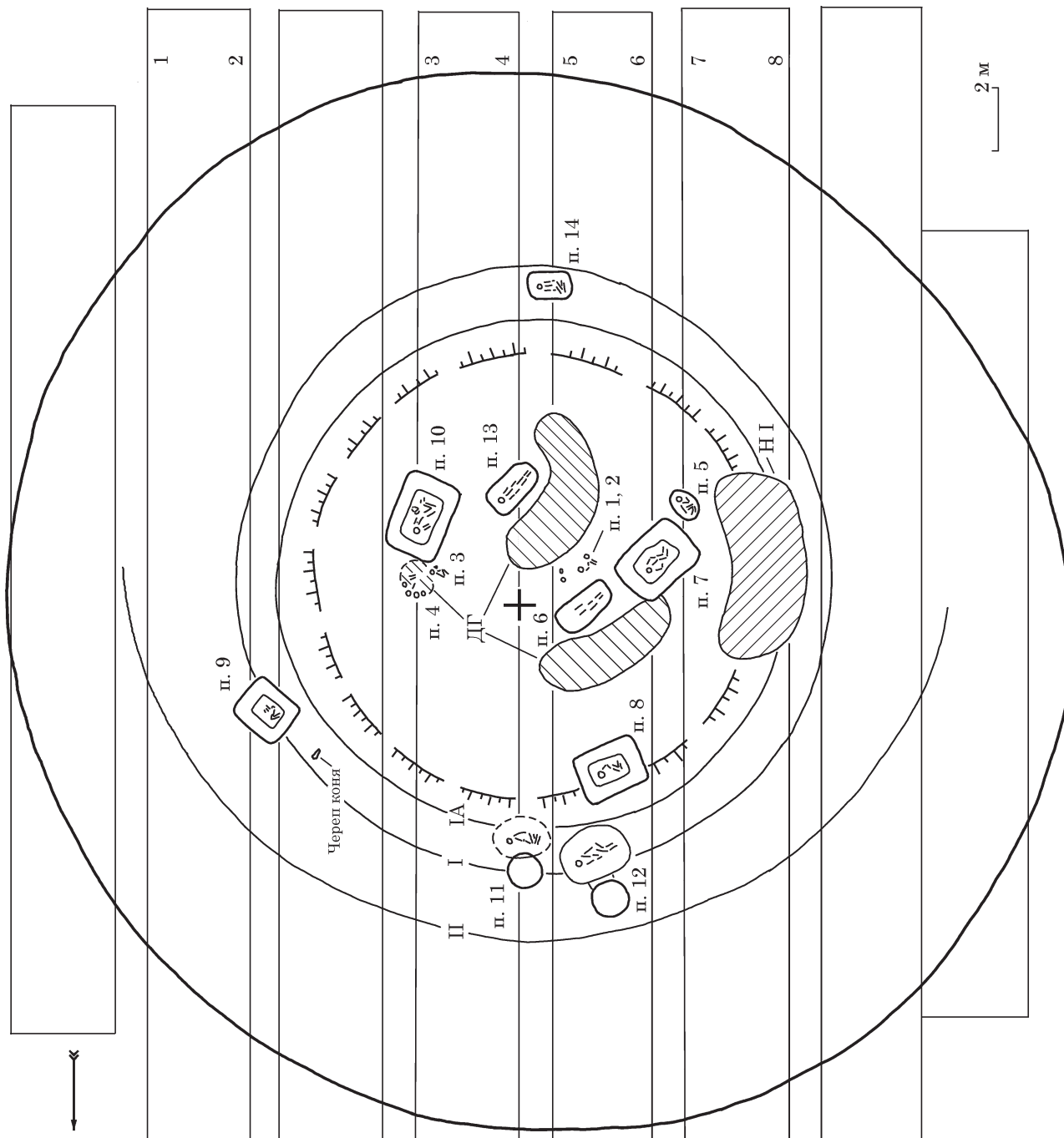
Опис поховань.

Поховання 1, 2 (зрубні, впускні) розміщувалися на відстані 1,8 м на південний захід від R (азимут 230°). Виявлено їх на глибині 0,2 м від поверхні та репера в шарі оранки.

Рештки двох зруйнованих оранкою кістяків розташовувалися на одному рівні, з'ясувати, чи це одне парне поховання, або два різних було неможливо.

Кістяк дорослої людини (поховання 1) лежав скорчено на лівому боці черепом на схід. Біля колінних суглобів знайдений неповний розвал ліпного глиняного горщика. Вінця заокруглені вздовж зрізу, незначною мірою відігнуті назовні. Максимальне розширення корпусу на $2/3$ висоти посудини, дно пласке без закраїни. Зовнішня поверхня грубо заглажена, вохристо-сірого кольору. Діаметр дна 9,8 см, корпусу — 14 см, вінець — 14 см. Висота посудини 10,9 см (рис. 3: 1).

Від другого кістяка похованої дитини (поховання 2) залишилися уламки черепа, виявлені

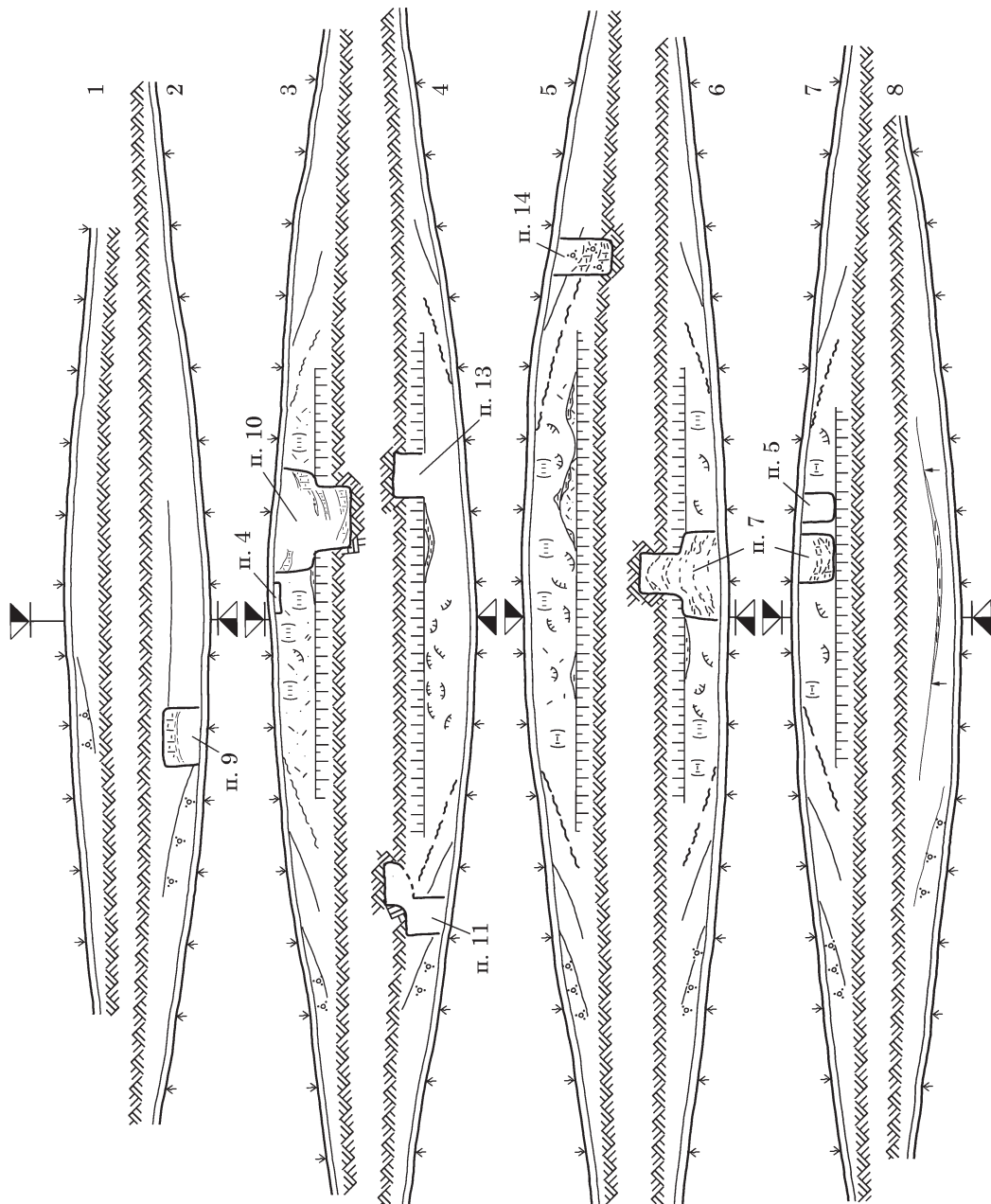

Рис. 2. Соколове, курган 1: загальний план і стратиграфічні розрізи
Fig. 2. Sokolove, barrow 1: general plan and profiles

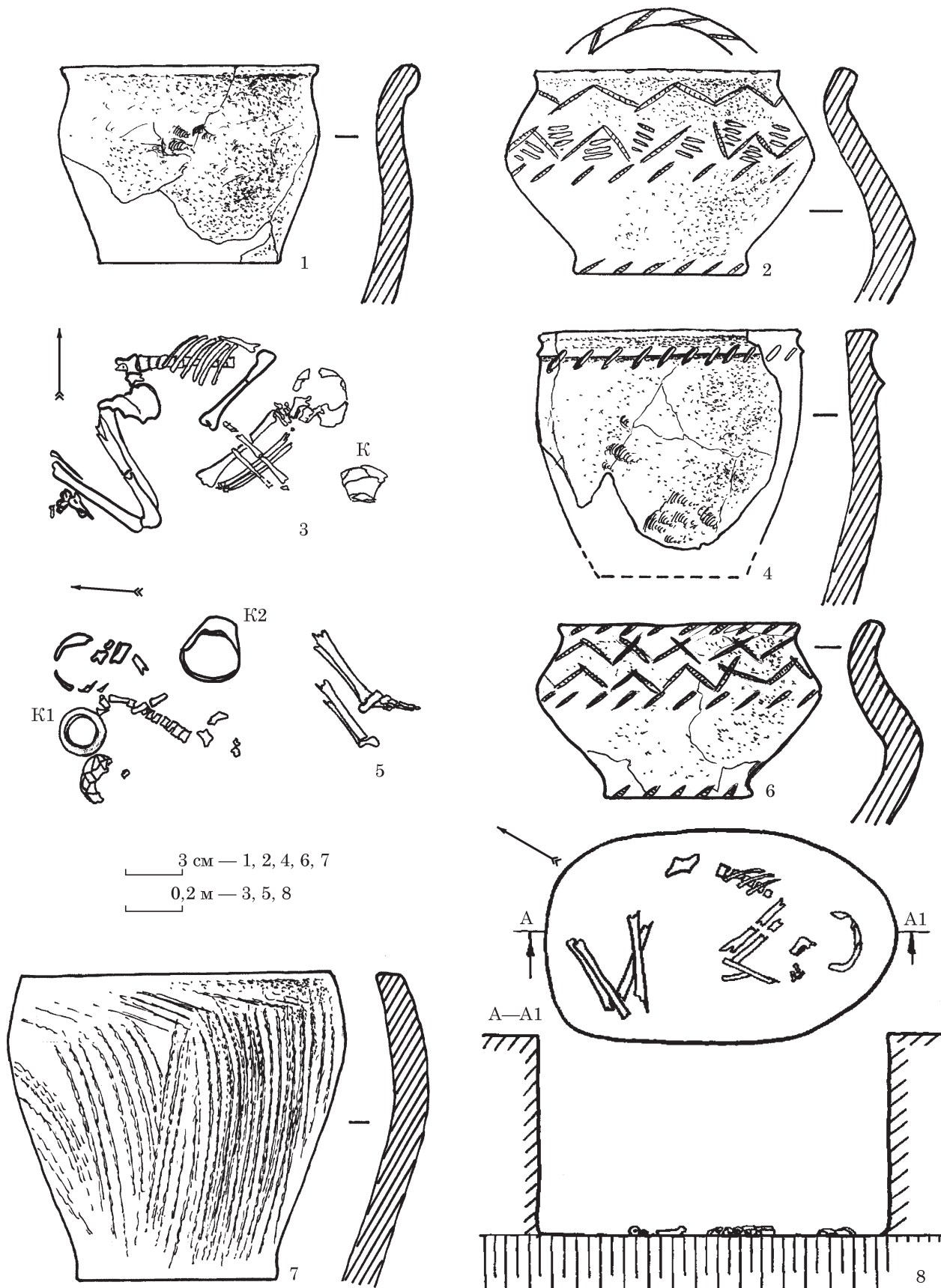

Рис. 3. Соколове, курган 1: 1 — посудина з поховання 1; 2 — посудина з поховання 2; 3 — поховання 3, план; 4 — посудина з поховання 3; 5 — поховання 4, план; 6—7 — посудини з поховання 4; 8 — поховання 5, план та розріз

Fig. 3. Sokolove, barrow 1: 1 — vessel from grave 1; 2 — vessel from grave 2; 3 — grave 3, the plan; 4 — vessel from grave 3; 5 — grave 4, the plan; 6—7 — vessels from grave 4; 8 — grave 5, the plan and cross-section

на відстані 0,5 м на схід — північний схід від кістяка дорослого. Поза та орієнтування кістяка не встановлювалися. Поруч із уламками черепа знайдений неповний розвал ліпної глиняної миски з відігнутими назовні та сплюсненими вздовж краю вінцями, ребристим плечем та плоским дном із закраїною. Посудина прикрашена відбитками зубчастого штамп. Верхній край вінець розчленований навскісними відбитками останнього. Вздовж ребра та закраїни дна миска прикрашена навскісними короткими насічками. Зубчастим же штампом виконано зигзаги попід вінцями та на верхній частині тулуба. Нижній зигзаг доповнений по кутах групами з трьох горизонтальних відбитків плоского штамп. Випал посудини рівномірний, поверхня добре заглажена, має вохристо-сірий колір. Діаметр дна 10 см, корпусу — 16,6 см, вінець — 14 см. Висота миски 11,6 см (рис. 3: 2).

Поховання 3 (зрубне, впускне) розташовувалося на відстані 2,6 м на схід — південний схід (азимут 115°) від R. Виявлене в шарі оранки на глибині 0,2 м від поверхні та репера.

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на лівому боці, черепом на схід. Кістки рук зігнуті в ліктьових суглобах, кисть лівої руки розміщувалася біля нижньої щелепи, кістки правого передпліччя лежали уперек кісток лівої руки. Кістки ніг зігнуті під прямим кутом у тазостегнових суглобах та під гострим — у колінних (рис. 3: 3).

Поруч із черепом знайдено уламки стінки ліпної глиняної банкоподібної посудини з горизонтально зрізаними вздовж верхнього краю вінцями з бортиком-закраїною із зовнішнього боку. Попід вінцями розташований трикутний у перетині пружок, розсічений навскісними відбитками. Зовнішня поверхня заглажена, вохристого кольору з плямами нагару. Розміри посудини реконструйовані графічно. Діаметр дна 8,5 см, корпусу — 14,8 см, вінець — 14,8 см, висота 14 см (рис. 3: 4).

Поховання 4 (зрубне, впускне) розміщувалося на відстані 3,5 м на схід (азимут 98°) від R. Виявлене в шарі оранки на глибині 0,3 м від поверхні (0,4 м від R).

Поховання парне, дорослого та дитини. Кістяки зруйновані оранкою. Кістяк дорослої людини лежав скорчено на лівому боці, черепом на північ — північний схід. Від похованої дитини залишилися уламки черепа, судячи з яких, її було покладено за спиною дорослого у тій самій орієнтації (рис. 3: 5).

Біля черепа дитини стояла ліпна глиняна миска з відігнутими назовні вінцями, заокругленими вздовж краю, ребристим плечем та плоским дном із закраїною. Закраїна дна висока, подібна до піддону. Посудина прикрашена відбитками зубчастого штамп. По вінцям, ребру та закраїні дна нанесено навскісні короткі насічки. На верхній частині тулуба міститься

подвійний зигзаг. Випал посудини рівномірний, поверхня добре заглажена, має сіро-коричневий колір. Діаметр дна 8,2 см, корпусу — 15,4 см, вінець — 15 см, висота миски 9,4 см (рис. 3: 6).

Перед грудним відділом кістяка дорослого знайдено ліпну глиняну банку із загнутими усередину вінцями. Краї вінця сплюснені вздовж зрізу. Дно посудини плоске із закраїною. Зовнішня поверхня вохристо-сірого кольору зі слідами заглажування. Діаметр дна 10,8 см, тулуба — 18,4 см, вінець — 17 см, висота посудини 16,6 см (рис. 3: 7).

Поховання 5 (добі бронзи, впускне) розташовувалося на відстані 6,4 м на південний захід (азимут 237°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,7 м від R). Впущене з поверхні кургану, рівень впуску зафіксовано у профілі 7.

Яма овальної в плані форми розміром 1,25 × 0,75 м мала глибину 1 м від рівня виявлення, орієнтована уздовж осі південь — південний схід — північ — північний захід.

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на лівому боці, черепом на південь — південний схід. Кістки рук зігнуті в ліктьових суглобах, кисті перед лицьовим відділом черепа. Кістки ніг зігнуті під прямим кутом у тазостегнових суглобах та під гострим — у колінних (рис. 3: 8).

Поховання 6 (енеолітичне, основне) розташовувалося на відстані 2 м на захід (азимут 260°) від R. Впущене з рівня ДГ — 1,4 м від поверхні (1,4 м від R).

Яма прямокутної в плані форми із сильно заокругленими кутами розміром 2 × 1 м орієнтована уздовж осі північний схід — південний захід. Дно зафіксовано на глибині 0,9 м від рівня виявлення, на ньому простежено тлін білого кольору від рослинної підстилки.

Кістяк дорослої людини зберігся частково. Він лежав випростано на спині у північно-східній орієнтації. На дно ями між гомілковими кістками нанесена пляма червоної фарби. Поруч з лівим колінним суглобом відмічена посишка рожевою вохрою (рис. 4: 1).

Поховання 7 (ямне, впускне) розташовувалося на відстані 5,4 м на захід — південний захід (азимут 258°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,4 м від R). Впуск поховання зафіксований у профілях 6, 7.

Вхідна яма прямокутної в плані форми розміром 2,55 × 1,9 м орієнтована уздовж осі північ — північний схід — південь — південний захід. Вона заповнена чорноземом, перемішаним із материковим суглинком. На глибині 1,1 м від рівня виявлення розміщувався уступ-заплічка, нижче якого яма набула чіткої прямокутної форми з нерівною східною стінкою. Розмір ями зменшився до 1,9 × 1,15 м. Глибина ями від рівня уступу складала 1,3 м, загальна глибина від рівня виявлення — 2,4 м.

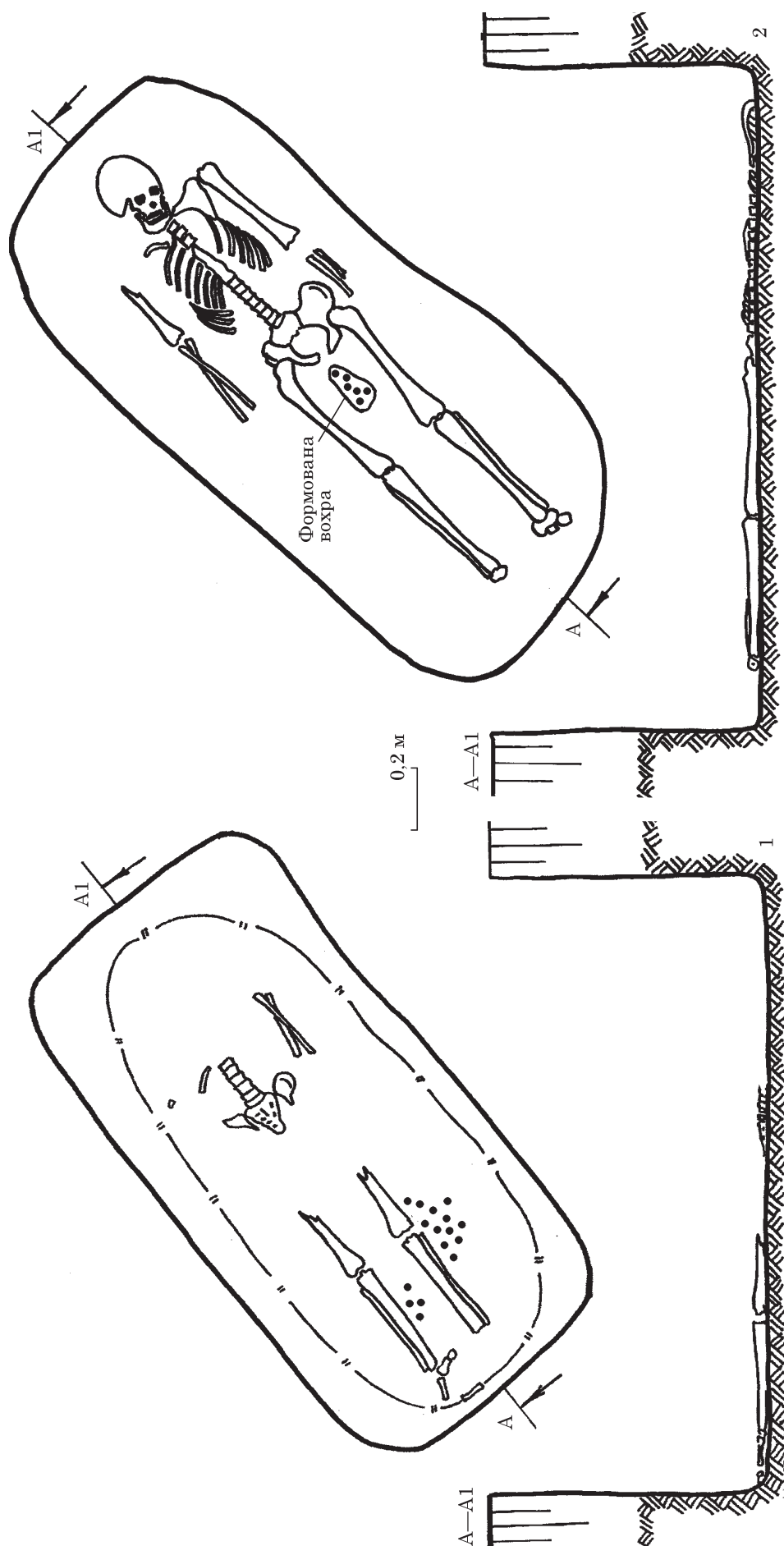
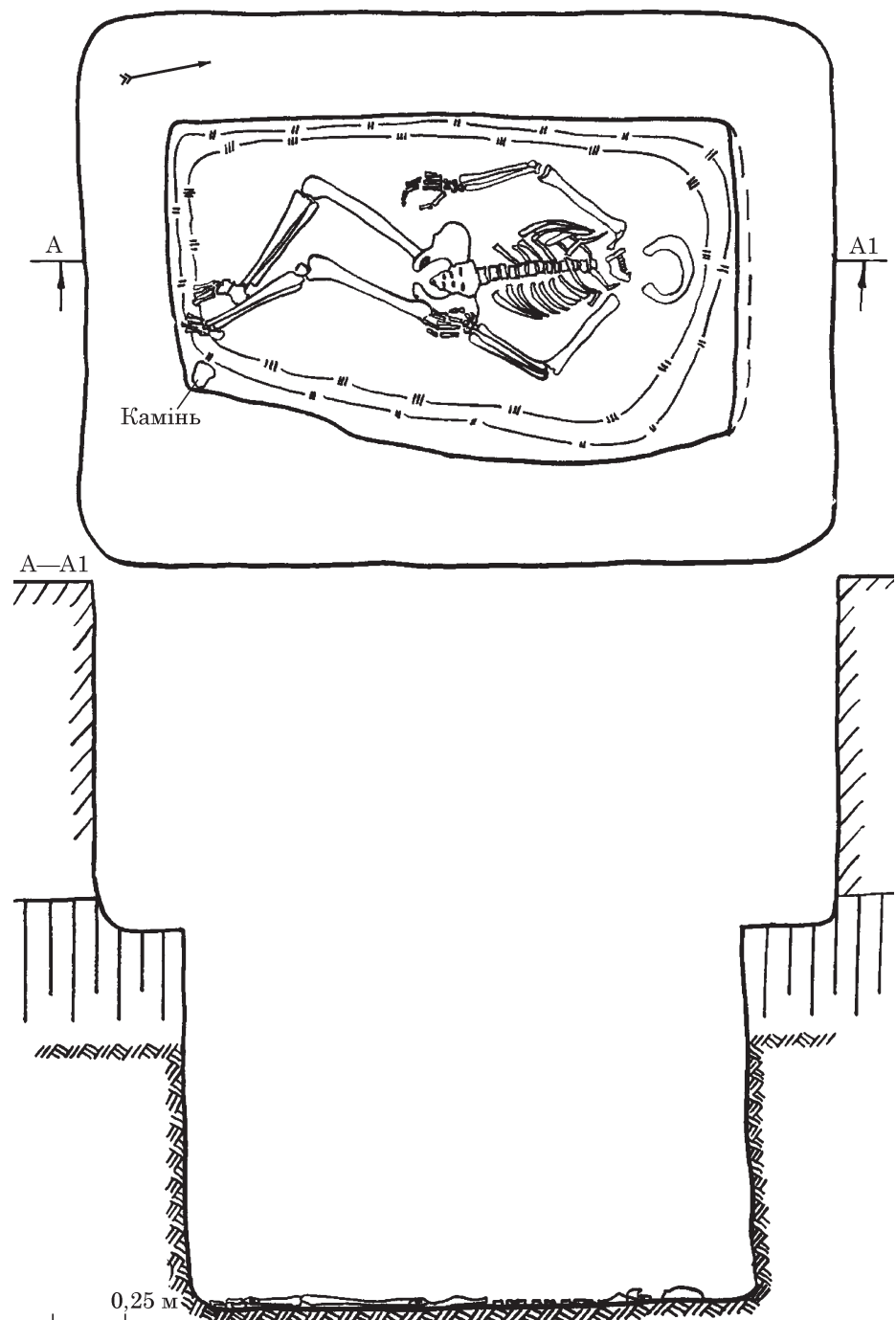

Рис. 4. Соколове, курган 1: 1 — поховання 6, план та розріз; 2 — поховання 13, план та розріз
 Fig. 4. Sokolove, barrow 1: 1 — grave 6, the plan and cross-section; 2 — grave 13, the plan and cross-section

Рис. 5. Соколове, курган 1: поховання 7, план та розріз

Fig. 5. Sokolove, barrow 1: grave 7, the plan and cross-section

Кістяк дорослої людини лежав на підстилці, від якої залишилися два шари тліну білого та коричневого кольору, скорчено на спині, черепом на північ — північний схід. Кістки рук зігнуті у ліктьових суглобах і відведені убік. Кисть лівої руки лежала на крилі таза. Ноги небіжчика були слабо зігнуті та укладені колінами праворуч. Стопи зберегли положення «на підшві».

У південно-східному куті ями знайдений невеличкий камінь без слідів обробки (рис. 5).

Поховання 8 (ямне, впускне) розміщувалося на відстані 6 м на північний захід (азимут 330°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,5 м від R).

Вхідна яма прямокутної в плані форми розміром $2,2 \times 1,9$ м орієнтована уздовж осі схід — північний схід — захід — південний захід. На глибині 1,4 м від рівня виявлення розміщувався уступ-заплічка, нижче якого розмір ями зменшився до $1,15 \times 0,95$ м. Глибина ями від рівня уступу складала 1 м, загальна глибина від рівня виявлення — 2,4 м. Поздовжні стіни ями обвалилися, торцеві розширилися до дна. Розмір ями по дну — $1,35 \times 0,95$ м.

Кістяк підлітка лежав на підстилці, від якої залишилися два шари тліну білого та коричневого кольору, скорчено на правому боці, черепом на схід — північний схід. Кістки лівої руки зігнуті у ліктьовому суглобі, передпліччя

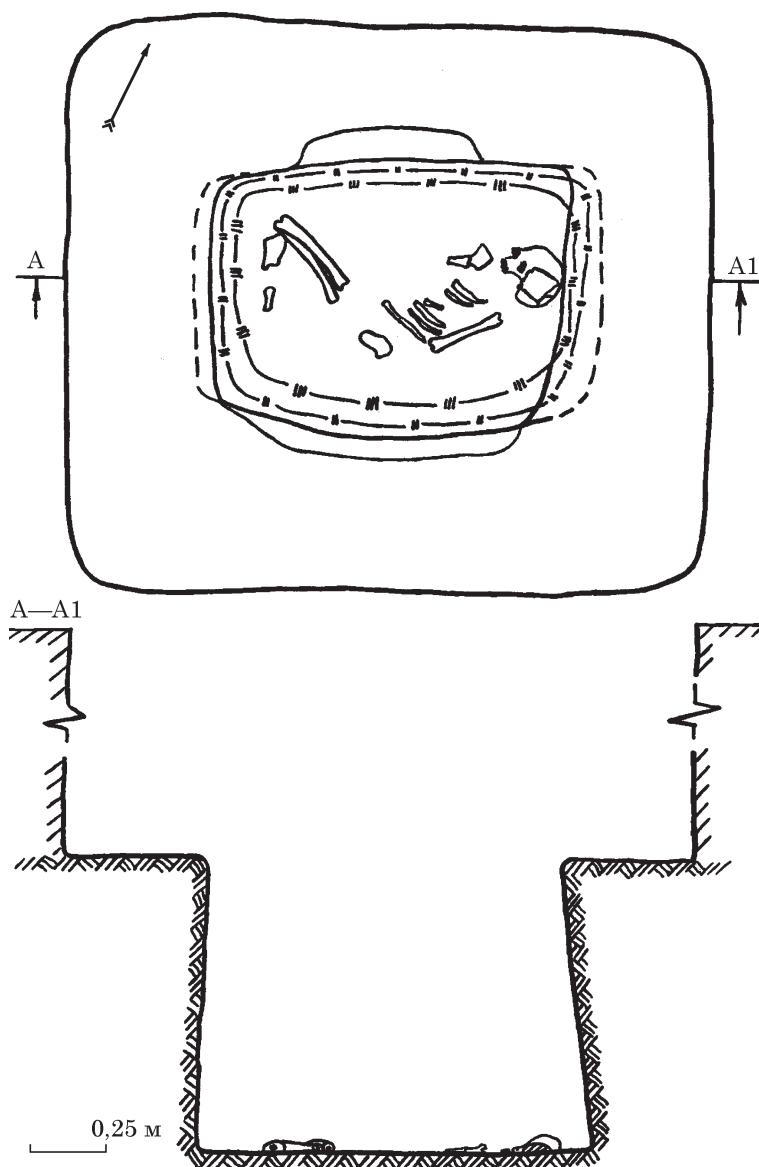

Рис. 6. Соколове, курган 1: поховання 8, план та розріз
Fig. 6. Sokolove, barrow 1: grave 8, the plan and cross-section

лежало на тазових кістках. Кістки ніг зігнуті під прямим кутом у тазостегнових суглобах та під гострим — у колінних (рис. 6).

Поховання 9 (ямне, впускне) розміщувалося на відстані 9 м на схід — північний схід (азимут 70°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,6 м від R). Впуск поховання зафіксований у профілі 2.

Вхідна яма квадратної в плані форми розміром $1,65 \times 1,6$ м, орієнтована уздовж осі північний захід — південний схід. На глибині 1,2 м від рівня виявлення розміщувався уступ-заплічка, нижче якого яма мала трапецієподібну форму. Довжина поздовжніх стін 0,9 м, поперечних — 0,7 та 0,8 м. Глибина ями від рівня уступу складала 0,4 м, загальна глибина від рівня виявлення — 1,6 м.

Кістяк дитини лежав скорчено на правому боці, у південно-східній орієнтації. Череп відкотився на грудний відділ кістяка. Кістки лівої

руки зігнуті у ліктьовому суглобі, передпліччя лежало на тазових кістках (рис. 7: 1).

Попід південно-західною стінкою ями, за тазом небіжчика устям на схід лежала ліпна глиняна посудина з короткими відігнутими назовні вінцями та округлим дном. Край вінець заокруглений, максимальне розширення корпусу на $1/5$ висоти. По плічках горщик прикрашений низкою коротких навскісних відтинків, нанесених відбитками зубчастого штамп. Корпус декорований горизонтальними розчосами. Діаметр корпусу 15,3 см, вінець — 13,8 см, висота посудини 13,7 см (рис. 7: 2).

Поховання 10 (ямне, впускне) розташовувалося на відстані 4,4 м на південний схід (азимут 134°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,4 м від R). Впуск поховання зафіксований у профілі 3.

Вхідна яма прямокутної в плані форми розміром вздовж верхнього краю $2,5 \times 1,8$ м, орієнтована уздовж осі північ — північний схід — південь — південний захід. Вона заповнена чорноземом, перемішаним з материковим суглинком, стінки розширялися до дна. На глибині 1 м від рівня виявлення, що відповідає ДГ, розміщувався уступ-заплічка, розмір вхідної ями збільшився до $2,8 \times 2,1$ м. Нижче уступу яма набула видовжено прямокутної форми із заокругленими кутами, її розмір зменшився до $1,7 \times 0,95$ м. Глибина ями від рівня уступу складала 1 м, загальна глибина від рівня виявлення — 2 м. Дно було укрите багатощаровою рослинною підстилкою.

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на спині, черепом на північ. Череп повернутий праворуч, лежав на правій скроневій кістці. Кістки рук зігнуті у ліктьових суглобах, кисті лежали на ключицях. Ноги небіжчика були сильно зігнуті та укладені колінами праворуч, стопи — на боці (рис. 8: 1).

Біля лівого плечового суглоба лежав шматочок формованої вохри, поруч із правим ліктьовим суглобом знайдений невиразний уламок крем'яної пластини. Попід східною стінкою ями біля тазових кісток кістяка устям на північний захід лежав ліпний глиняний горщик з невисокими, трохи відігнутими назовні вінцями, яйцеподібним тулубом та округлим дном. Максимальне розширення корпусу на s висоти. Посудина декорована навскісними насічками по зрізу вінець та по плічках, нанесеними зубчастим штампом. Поверхня горщика укри-

та безсистемними розчосами. Діаметр тулуба 14,8 см, вінець — 11,8 см. Висота посудини 15,7 см (рис. 8: 2).

Поховання 11 (катакомбне, впускне) розташовувалося на відстані 8,7 м на північ (азимут 359°) від Р. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,8 м від Р). Впуск поховання зафіксований у профілі 4.

Вхідна шахта круглої в плані форми діаметром 1,15 м мала вертикальні стінки та глибину 1 м від рівня виявлення. Камера долучалася до шахти з півдня. Розмір та форма входу не зафіксовані через обвал склепіння. Вочевидь, заклад складався з двох гранітних брил, що просіли у камеру.

Поховальна камера «квасолеподібної» у плані форми, розміром 1,95 × 1,4 м орієнтована за лінією схід—захід. Різниця у рівнях дна шахти та камери — 0,65 м.

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на правому боці, черепом на схід — північний схід. Кістки правої руки випростані по всій довжині у напрямку колінних суглобів, кістки лівої зігнуті у ліктьовому суглобі, передпліччя лежить поперек передпліччя правої руки. Кістки ніг зігнуті під прямим кутом у тазостегнових суглобах та під гострим — у колінних.

Праворуч від кістяка біля правої плечової кістки знайдено стулку *Unio* (рис. 9).

Поховання 12 (катакомбне, впускне) розташовувалося на відстані 9,6 м на північний захід (азимут 345°) від Р. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,8 м від Р).

Вхідна шахта круглої в плані форми діаметром 1,15 м мала вертикальні стінки та глибину 1,6 м від рівня виявлення. Камера долучалася до шахти з півдня. До неї вів короткий дромос завдовжки 0,1 м, завширшки 0,7 м та заввишки 0,5 м.

Поховальна камера «квасолеподібної» у плані форми розміром 2,05 × 1,45 м орієнтована за лінією схід — північний схід — захід — південний захід. Різниця у рівнях дна шахти та камери — 0,7 м.

Кістяк дорослої людини лежав на рослинній підстилці, від якої залишився тлін білого кольору, скорчено на правому боці черепом на північний схід. Кістки рук випростані по всій довжині у напрямку колінних суглобів. Кістки ніг слабо зігнуті у тазостегнових суглобах та під прямим кутом — у колінних. Праворуч від кістяка, біля правої плечової кістки на дні зафіксована пляма вохри розміром 0,3 × 0,2 м (рис. 10).

Поховання 13 (енеолітичне, основне) розташовувалося на відстані 4 м на південь (азимут 186°) від Р. Впущене з рівня ДГ — 1,4 м від поверхні (1,4 м від Р).

Яма прямокутної в плані форми із заокругленими кутами розміром 2,2 × 1 м орієнтована уздовж осі північний схід — південний захід. Дно зафіксовано на глибині 0,9 м від рівня ви-

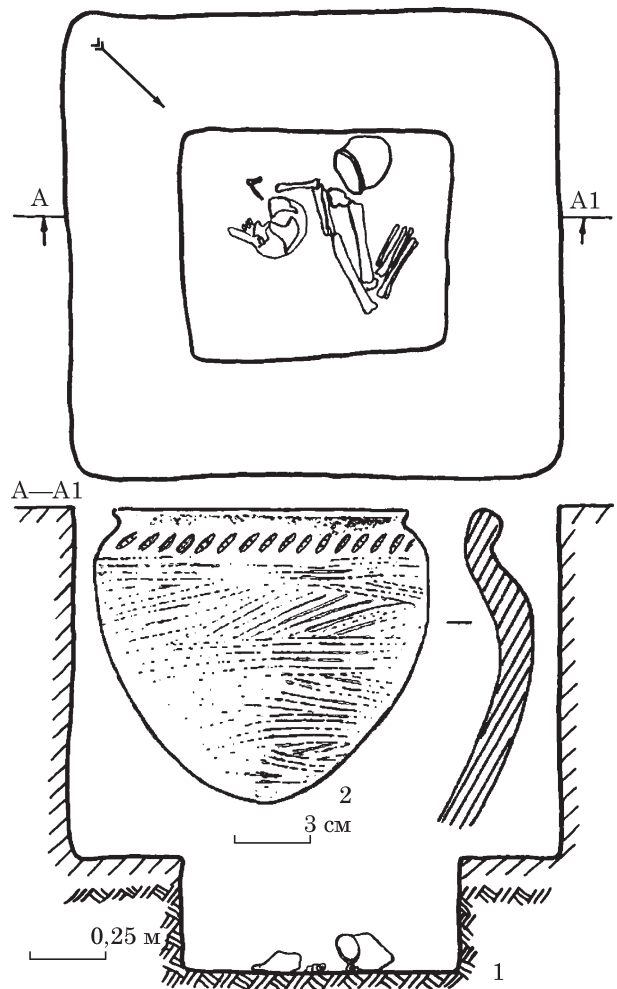

Рис. 7. Соколове, курган 1: 1 — поховання 9, план та розріз; 2 — посудина з поховання 9

Fig. 7. Sokolove, barrow 1: 1 — grave 9, the plan and cross-section; 2 — vessel from grave 9

явлення, на ньому простежений тлін білого кольору від рослинної підстилки.

Кістяк дорослої людини лежав випростано на спині, черепом на північний схід. Кістки рук випростані по усій довжині. На дні ями між стегновими кістками знайдений видовжений предмет, сформований з червоної вохри (рис. 4: 2).

Поховання 14 (ямне, впускне) розташовувалося на відстані 10,5 м на південь (азимут 186°) від Р. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (1,3 м від Р). Впуск поховання зафіксований у профілі 5.

Яма прямокутної форми із заокругленими кутами, розміром 1,5 × 0,95 м, заповнена чорноземом, перемішаним з материковим суглинком, орієнтована широтно. Стінки ями вертикальні, глибина — 1,4 м. Дно було укрите рослинною підстилкою, від якої залишився тлін білого кольору.

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на правому боці, черепом на схід. Череп повернутий праворуч, лежав на правій скроневій кістці. Кістки рук випростані по всій довжині. Права кисть лежить паралельно стегновій кістці,

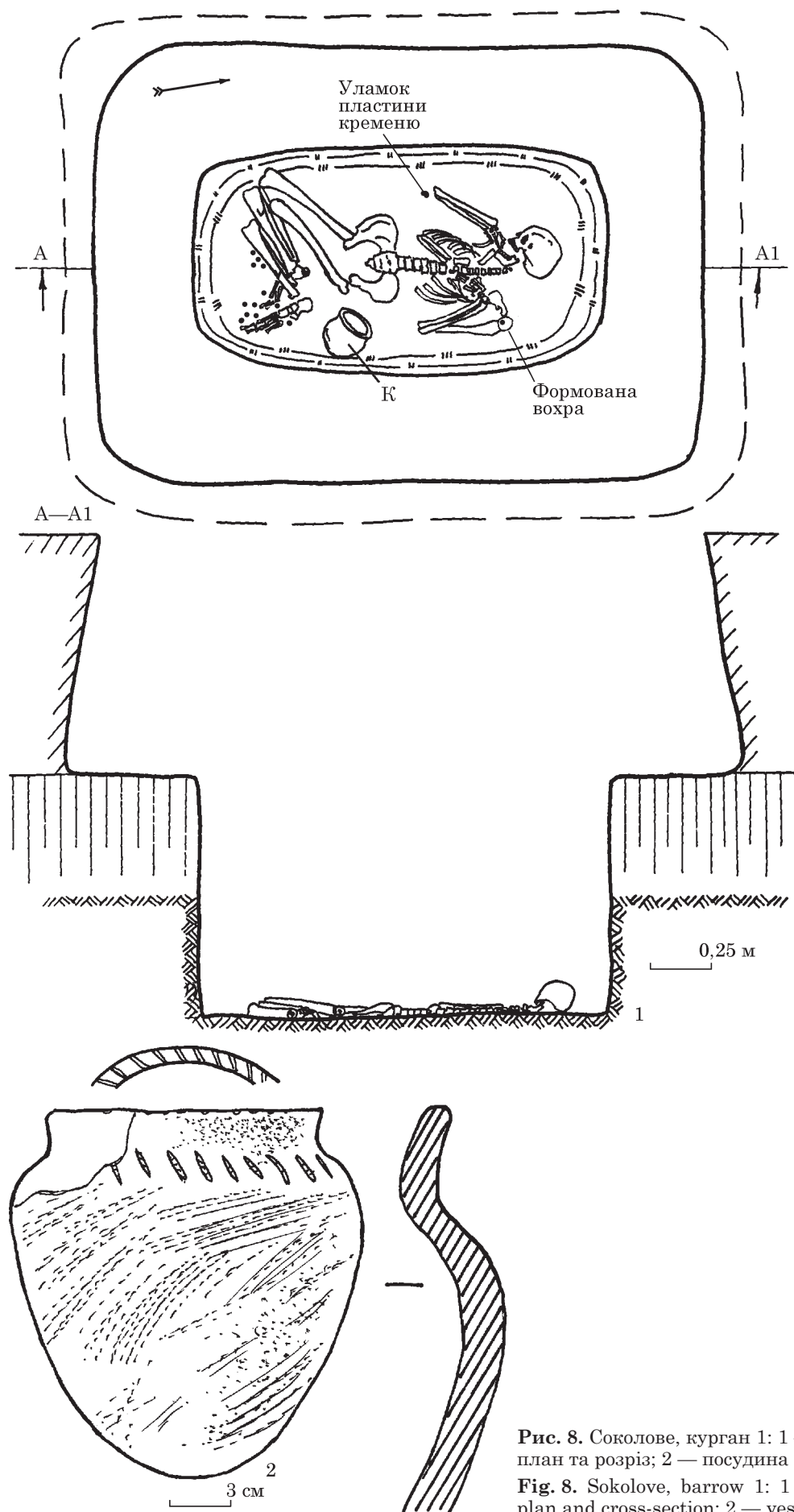

Рис. 8. Соколове, курган 1: 1 — поховання 10, план та розріз; 2 — посудина з поховання 10
 Fig. 8. Sokolove, barrow 1: 1 — grave 10, the plan and cross-section; 2 — vessel from grave 10

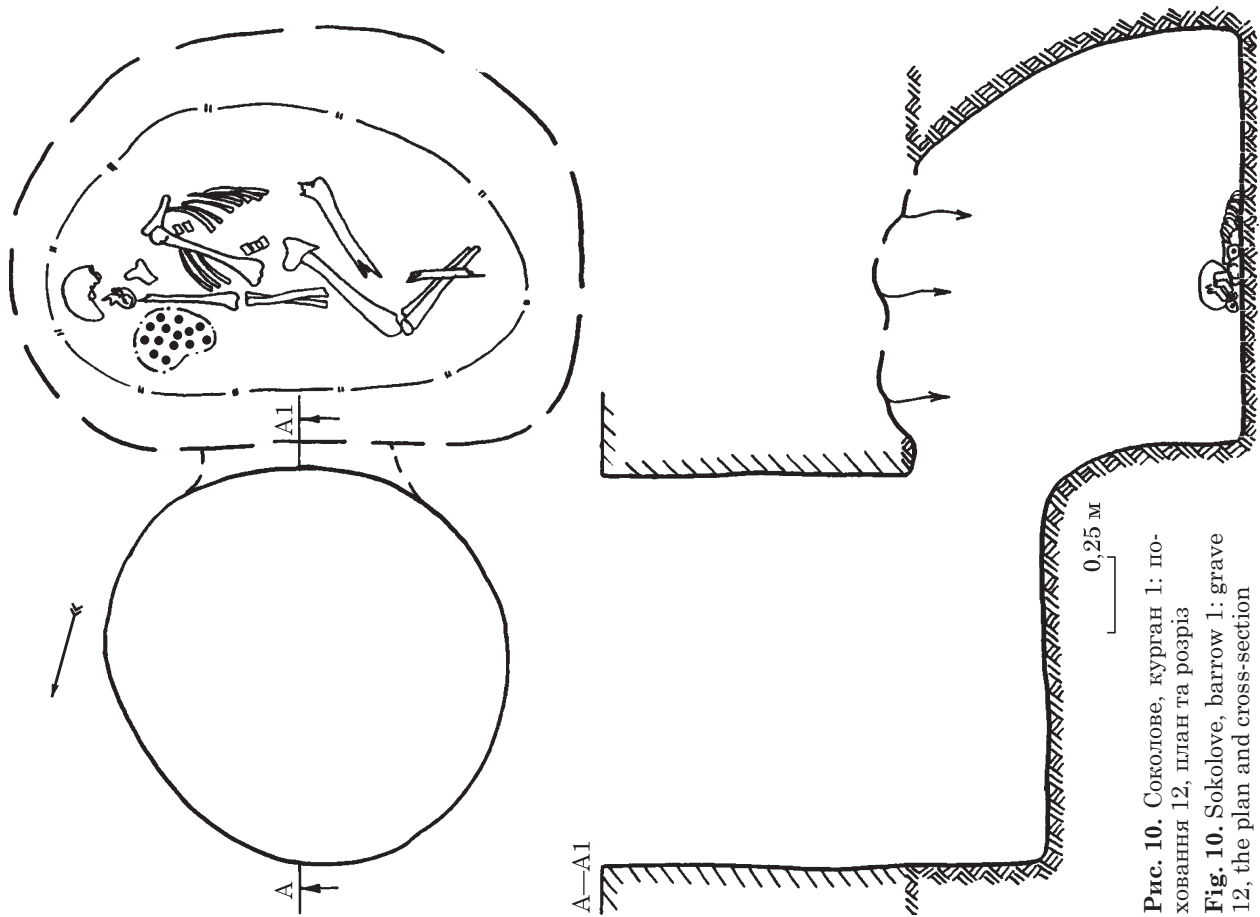

Рис. 10. Соколове, курган 12: поховання 12, план та розріз

Fig. 10. Sokolove, barrow 12: grave 12, the plan and cross-section

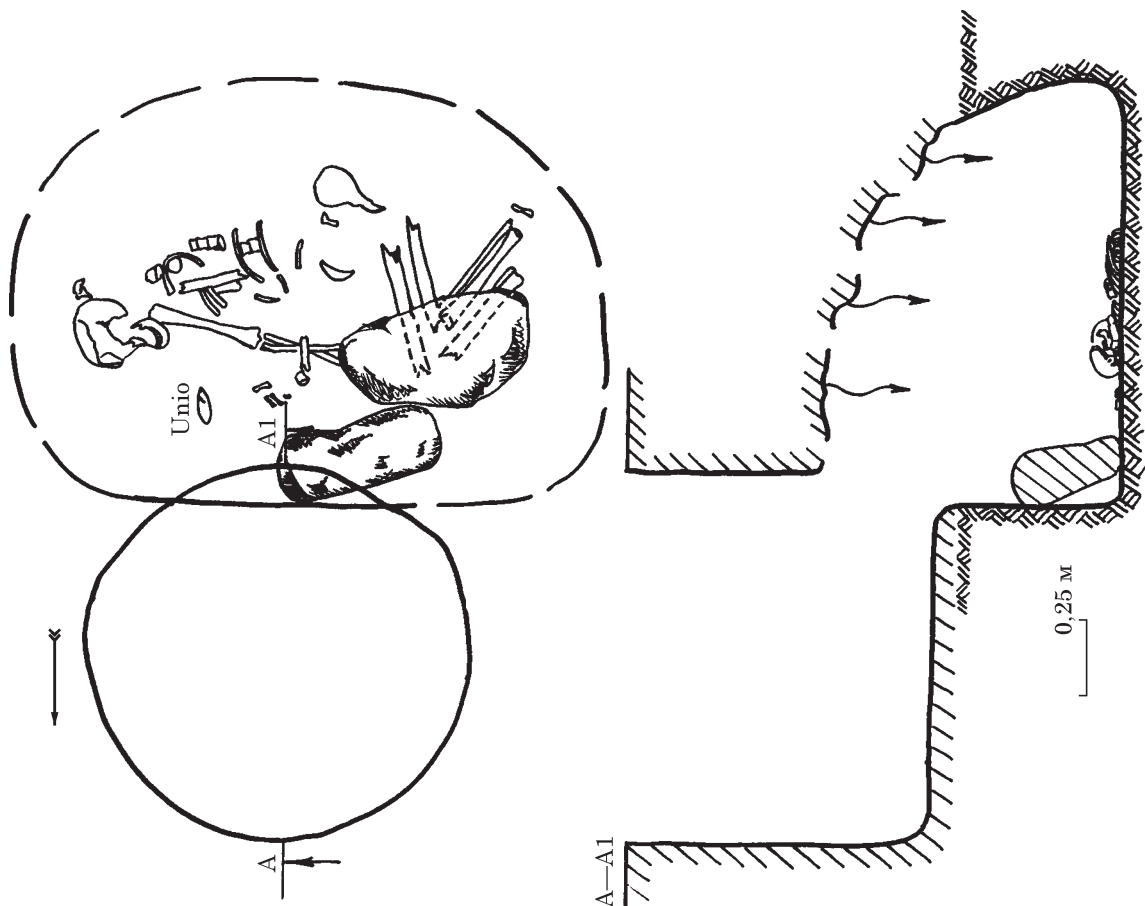

Рис. 9. Соколове, курган 1: поховання 11, план та розріз

Fig. 9. Sokolove, barrow 1: grave 11, the plan and cross-section

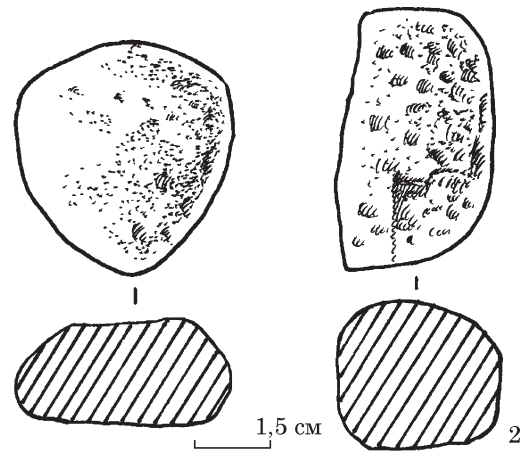
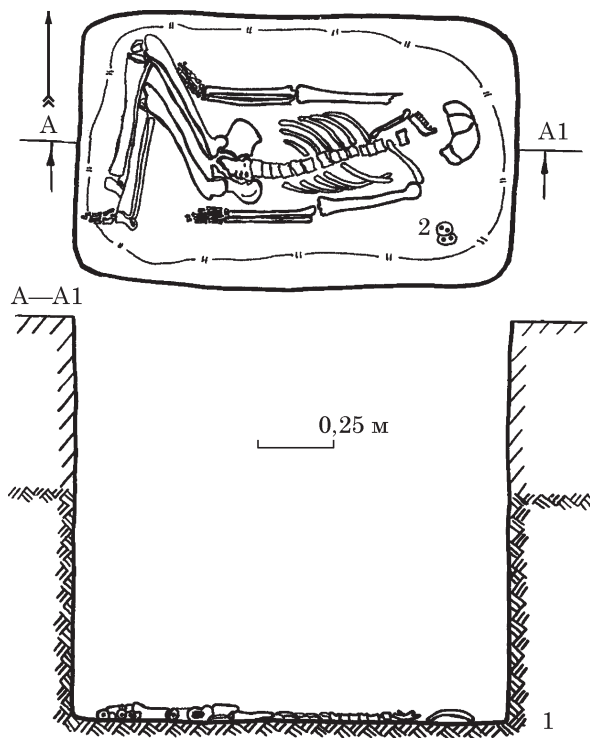

Рис. 11. Соколове, курган 1: 1 — поховання 14, план та розріз; 2 — формована вохра з поховання 14

Fig. 11. Village of Sokolove, barrow 1: 1 — grave 14, the plan and cross-section; 2 — other objects from grave 14

ліва — біля тазу. Кістки ніг слабо зігнуті у тазостегнових суглобах та під гострим кутом — у колінних, стопи — на боці (рис. 11: 1).

Біля лівого плечового суглобу у південно-східному куті могили на дні лежали два шматочки формованої вохри (рис. 11: 2).

Курган 2 «вісімкоподібної» в плані форми висотою над рівнем поля 1,1 м, діаметром уздовж довгої осі 56 м, уздовж коротких — 31 та 28 м, належить до т. зв. довгих. На момент розкопок поверхня кургану була задернована, проте до останнього часу систематично заорювалася.

Розкопки провадилися методом паралельних траншей, орієнтованих уздовж довгої вісі кургану — північний захід — південний схід, для стратиграфічних спостережень було залишено центральну та чотири проміжні бровки (рис. 12). Товщина шару оранки сягала 0,3 м. Рівень давнього горизонту, зафіксований на глибині 1 м від R, материкового суглинка — 1,5 м. Дані стратиграфії дозволяють реконструювати таку послідовність будівництва кургану.

За доби енеоліту було споруджено два кургани. Північно-західний курган зведений над основними енеолітичними похованнями 5 та 12. Вони розташовані на захід від центру підкурбанного майданчика, який мав круглу в плані форму та діаметр 13 м. У центральній частині зафіксовано сегментоподібну в плані конструкцію, складену з материкового суглинка, розміром 8,4 × 4,5 м. Висота цього валу не зафіксована через руйнацію оранкою верхньої частини кургану. Північно-західна частина першого зрізана під час влаштування впускних

ямних поховань 19 та 22. Обсяг використаного суглинка значно перевищує об'єм викидів з основних поховань, тож можна припустити, що під час зведення центральної частини енеолітичного кургану було використано й суглинок з кільцевого рівчака, внутрішнім діаметром 13,5 м, який оточував підкурбанний майданчик. Ширина рівчака вздовж верхнього краю 0,5—0,7 м, біля дна — 0,3—0,4 м. Глибина 1 м від рівня ДГ. Зміщення основних поховань щодо центру підкурбанного майданчика дозволяє припускати, що влаштування поховальних ям, риття рівчака та активність будівничих у центрі споруди співпадали у часі. На завершення курган був добудований однорідним дрібноструктурним ґрунтом сірого кольору. Його діаметр відповідав діаметру підкурбанного майданчика, висота не вставлена через руйнацію оранкою верхньої частини.

Надалі у центрі північно-західного кургану було влаштовано ямне поховання 22, з яким пов'язана добудова, що збільшила діаметр кургану до 19,5 м.

Початок спорудження південно-східного кургану пов'язаний з влаштуванням основного енеолітичного поховання 13 у західному секторі круглого у плані підкурбанного майданчика діаметром 16,5 м. Підкурбанний майданчик оточений кільцевим рівчаком, внутрішнім діаметром 17 м, глибиною 1 м від рівня ДГ, шириною на рівні материка 0,5—0,8 м та 0,3—0,5 м по дну. Так само, як і у випадку з північно-східним курганом материковий суглинок з рівчака та викид з поховання були укладені у центрі майданчика, утворивши сегментоподібний вал розміром 9,5 × 5 м. Ця конструкція також була

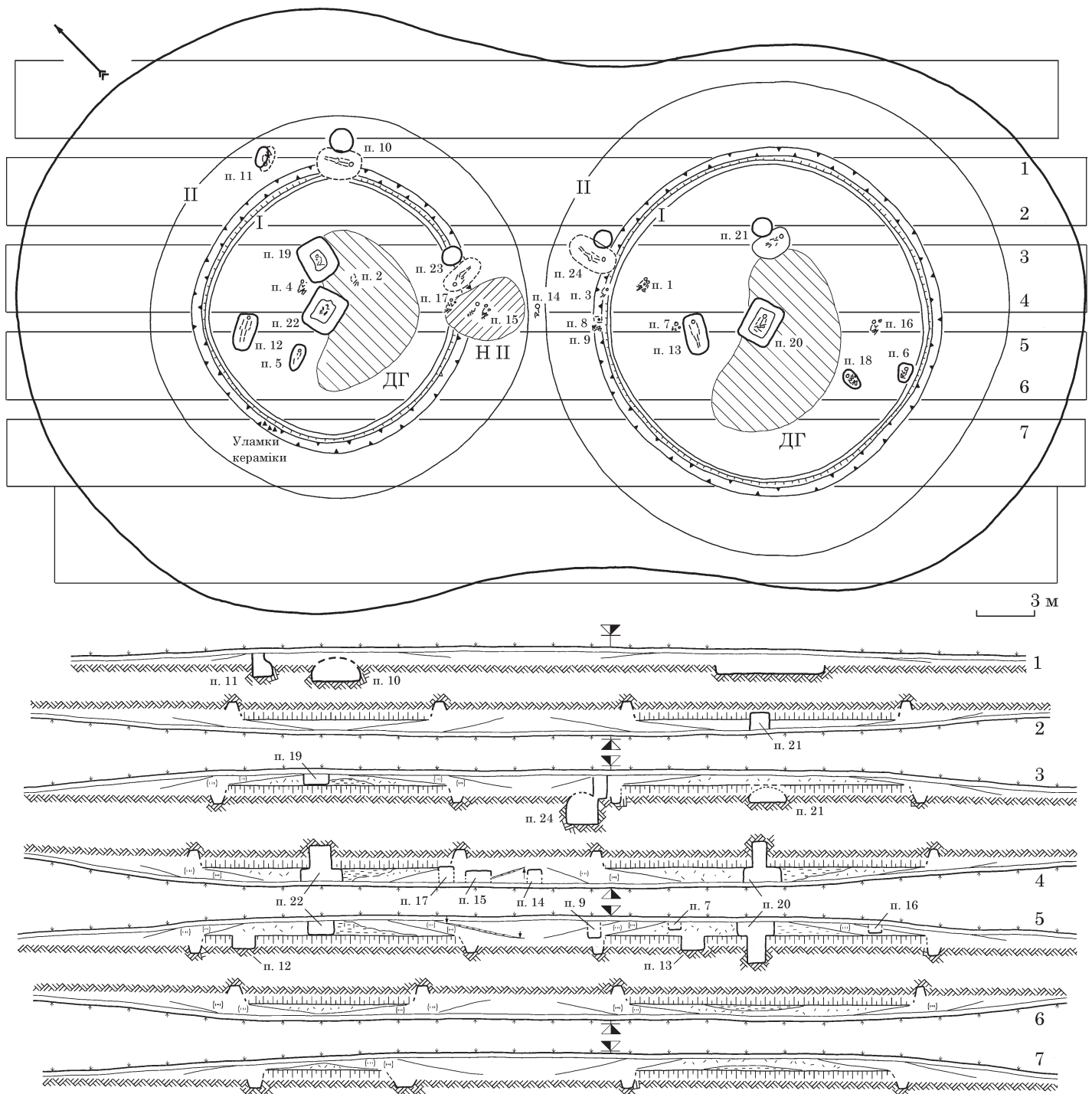

Рис. 12. Соколове, курган 2: загальний план і стратиграфічні розрізи

Fig. 12. Sokolove, barrow 2: general plan and profiles

добудована дрібноструктурним гумусованим ґрунтом сірого кольору. Висота первинного кургану не встановлена через руйнацію оранкою його верхнього відділу, діаметр дорівнює діаметру підкурганного майданчика.

У центрі південно-східного кургану було влаштовано ямне поховання 20, перекрите добудовою, що збільшила діаметр першого до 23,5 м.

Як наслідок, утворилися два подібні за розмірами кургани, відстань між схилами яких не перевищувала 1 м. До північно-західного

кургану без конструктивних змін було введено ямне поховання 19 та катакомбне поховання 10, тоді як у південно-східний курган — катакомбне поховання 21.

Обидва кургани були поєднані в один т. зв. «довгий» добудовою, що, напевне, пов'язана із влаштуванням на їх схилах катакомбних поховань 23 та 24. Їх камери спрямовані на точку між двома існуючими курганами. Викид із поховання 23 укладений на південь від нього, зафіксований у профілях центральної бровки

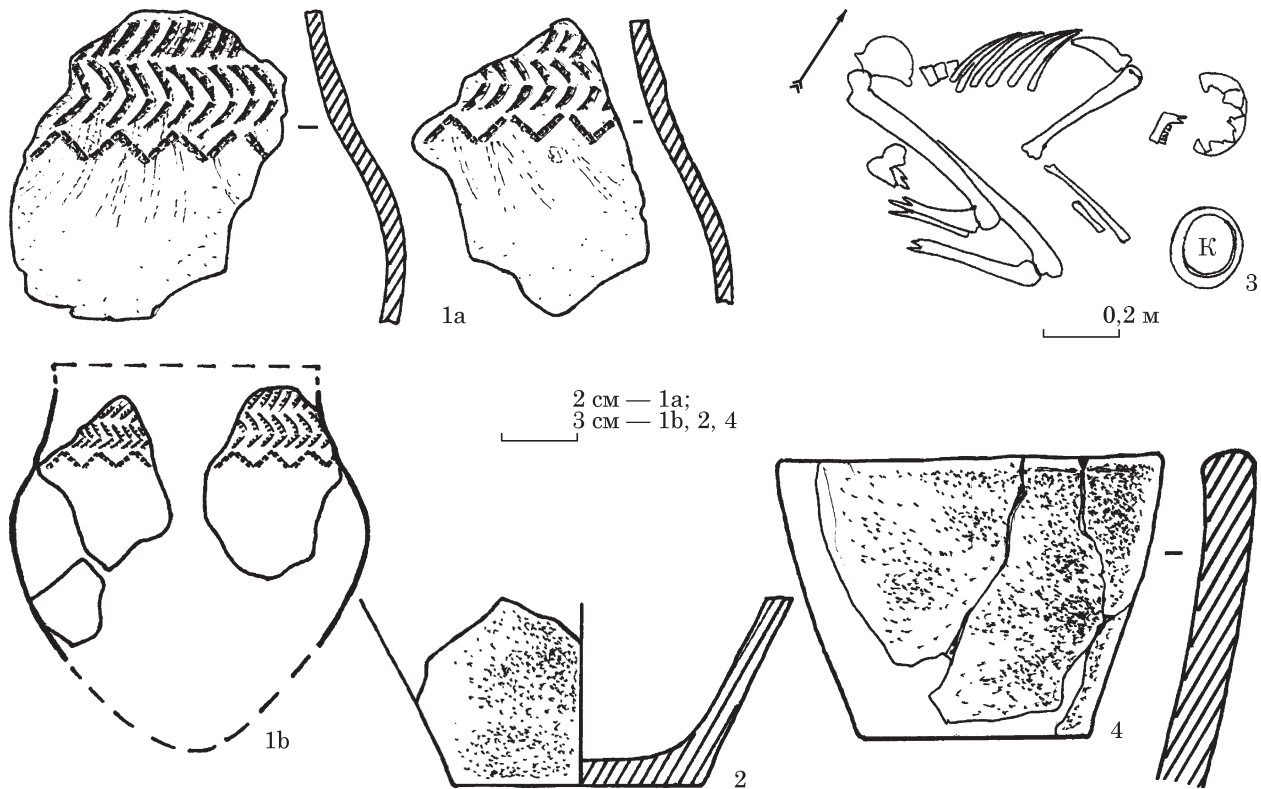

Рис. 13. Соколове, курган 2: 1 — посудина з рівчака 1; 2 — посудина з поховання 3; 3 — поховання 4, план; 4 — посудина з поховання 4

Fig. 13. Sokolove, barrow 2: 1 — vessel from the ditch 1; 2 — vessel from grave 3; 3 — grave 4, the plan; 4 — vessel from grave 4

на поверхні Н II північно-західного кургану. Ця добування надала кургану сучасний, з урахованням подальшої деградації, вигляд.

Інші поховання кургану влаштовані без його конструктивних змін. Загалом у кургані досліджено 24 поховання, з яких три — енеолітичні постмаріупольської / квітнянської культури (5, 12, 13), три ямні (19, 20, 22), чотири катакомбні (10, 21, 23, 24), одне бабинське (11) та 13 зрубних (1—4, 6—9, 14—18). На поверхні підкурганних майданчиків та у заповненні рівчаків знайдено у великій кількості дрібні уламки кісток тварин та ліпних посудин з домішкою товченої черепашки у тісті.

У заповненні західного сектора рівчака північно-західного кургану виявлено неповний розвал ліпного горщика з високою циліндричною шийкою, відокремленою від тулуба слабко виділеним жолобком, округлобким корпусом та, імовірно, гострим дном. Шийка прикрашена смугами відбитків зубчастого штампуга, що утворюють «ялинку». Попід жолобком на плічках тим самим знаряддям нанесений зигзаг. Формувальна маса містить подрібнені черепашки та рослинні домішки. Поверхні світло-коричневого кольору, ретельно заглажені. Деінде на них простежено сліди розцосів та порожнинки, що утворилися під час вигорання рослинних домішок. Розміри посудини реконструйовані графічно. Діаметр корпусу 15 см, висота — 16—16,5 см (рис. 13: 1).

Опис поховань.

Поховання 1 (зрубне, впускне) розміщувалося на відстані 2 м на схід від R (азимут 94°). Виявлене безпосередньо під шаром оранки на глибині 0,3 м від поверхні та репера.

Поховання парне, дорослого та підлітка.

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на лівому боці з розворотом на груди черепом на схід. Кістки рук зігнуті у ліктьових суглобах, лівої — під прямим кутом, правої — під гострим. Права кисть розміщувалася біля лицьового відділу черепа. Кістки ніг зігнуті у тазостегнових суглобах під прямим кутом, у колінних — під гострим.

Кістяк підлітка лежав праворуч від кістяка дорослого скорчено на правому боці черепом на схід — північний схід. Кістки правої руки зігнуті у ліктьовому суглобі, кисть розміщувалася біля правого плечового епіфізу. Ліва рука була випростана по усій довжині до колін зігнутих праворуч ніг. Кістки ніг зігнуті у тазостегнових суглобах під прямим кутом, у колінних — під гострим.

Поховання 2 (зрубне, впускне) розташовувалося на відстані 13,6 м на північний захід (азимут 320°) від R. Виявлене в шарі оранки на глибині 0,3 м від поверхні, 0,4 м від R.

Кістяк дорослої людини частково зруйнований, лежав скорчено на лівому боці у північно-східній орієнтації. Плечова кістка правої руки розміщувалася біля колінних суглобів. Кістки ніг зігнуті у суглобах під гострим кутом.

Поховання 3 (зрубне, впускне) розташовувалося на відстані 0,7 м на північ — північний схід (азимут 16°) від R. Виявлене на глибині 0,4 м від поверхні та репера.

Кістяк дорослої людини частково зруйнований. Зважаючи на залишки кісток рук та ніг, він лежав скорчено на лівому боці у північно-східній орієнтації.

Біля плечових кісток знайдені уламки ліпної глиняної посудини з плоским дном без закраїни. Зовнішня поверхня заглажена, вохристо-сірого кольору. Розміри та форма посудини повністю не відновлюються. Діаметр дна 9,8 см, висота збереженої частини 7,5 см (рис. 13: 2).

Поховання 4 (зрубне, впускне) розташовувалося на відстані 16,3 м на північний захід (азимут 326°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,5 м від R).

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на лівому боці черепом на північний схід. Кістки рук зігнуті в ліктьових суглобах під прямим кутом. Кістки ніг зігнуті під гострим кутом у тазостегнових та колінних суглобах (рис. 13: 3).

Перед лицьовим відділом черепа стояла ліпна глиняна конічна банка. Вінця по краю заокруглені, дно плоске без закраїн. Зовнішня поверхня заглажена, вохристого-червоного кольору з темними плямами подвійного випалу. Діаметр дна 9 см, вінець — 15,1 см, висота 10,8 см (рис. 13: 4).

Поховання 5 (енеолітичне, основне) розташовувалося на відстані 16,9 м на північний захід (азимут 310°) від R. Впущене з рівня ДГ — 0,6 м від поверхні (1 м від R).

Яма овальної в плані форми розміром 1,3 × 0,7 м, орієнтована уздовж осі північний схід — південний захід. Дно зафіксовано на глибині 0,6 м від рівня виявлення, сліди підстилки не фіксувалися.

Кістяк дитини зберігся частково. Судячи з розташування кісток рук та ніг, він лежав випростано на спині черепом на схід — північний схід (рис. 14: 1).

Поховання 6 (зрубне, впускне) розміщувалося на відстані 15,5 м на південний схід (азимут 140°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,6 м від R).

Яма трапецієподібної в плані форми із заокругленими кутами, завдовжки 1,3 м та завширшки 0,8 та 0,65 м, мала глибину 1 м від рівня виявлення, орієнтована уздовж осі північний схід — південний захід.

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на правому боці черепом на північний схід. Череп схилений праворуч. Кістки рук зігнуті в ліктьових суглобах, кисті перед лицьовим відділом черепа. Ліве передпліччя лежало на правому ліктьовому суглобі. Кістки правої ноги зігнуті у тазостегновому суглобі під гострим кутом, лівої — під прямим. У колінних суглобах — під гострим (рис. 15: 1).

Поховання 7 (зрубне, впускне) розташовувалося на відстані 3,1 м на південний схід (ази-

мут 145°) від R. Виявлене на глибині 0,55 м від поверхні та репера.

Кістяк дорослої людини частково зруйнований, лежав скорчено на лівому боці черепом на схід (рис. 15: 2).

Перед лицьовим відділом черепа стояв ліпний глиняний горщик з трохи відігнутими назовні та сплюсненими по краю вінцями, максимальним розширенням корпусу на 8 висоти та плоским дном без закраїни. Зовнішня поверхня горбиста, погано заглажена, вохристого-жовтого кольору. Діаметр дна 10,2 см, корпусу — 17 см, вінець — 15,8 см. Висота посудини 16 см (рис. 15: 3).

Поховання 8 (зрубне, впускне) розташовувалося на відстані 0,8 м на захід — північний захід (азимут 288°) від R. Виявлене на глибині 0,8 м від поверхні та репера.

Кістки дорослої людини лежали поза анатомічним порядком у вигляді прямокутного «пакунка», орієнтованого вздовж осі північний захід — південний схід. Північно-західний бік «пакунка» складали дві стегнові та велика гомілкорова кістка. З південного сходу розміщувалися велика та мала гомілкові кістки. На місці п'яточної кістки виявлено нижню щелепу. Усередині «пакунка», у його південно-західному куті виявлено череп, що лежав на лівій скроні лицьовим відділом на південний захід (рис. 15: 4).

Поховання 9 (зрубне, впускне) розташовувалося на відстані 1,1 м на захід — північний захід (азимут 285°) від R. Виявлене на глибині 1,1 м від поверхні (1,1 м від R).

Поховання частково зруйноване, імовірно, воно було влаштоване у дерев'яній скрині, від якої збереглася поздовжня плаха.

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на лівому боці у східній орієнтації. Череп відсутній. Кістки рук зігнуті в ліктьових суглобах під гострим кутом. Кістки правої ноги зігнуті у тазостегновому та колінному суглобі під гострим кутом. Від лівої ноги збереглися гомілкові кістки, зміщені убік від кістяка. Стопи зберегли положення «на боці» (рис. 15: 5).

Поховання 10 (катакомбне, впускне) розташовувалося на відстані 16,5 м на північний захід (азимут 347°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (1 м від R).

Вхідна шахта круглої в плані форми, діаметром 1,2 м, мала вертикальні стінки та глибину 0,7 м від рівня виявлення. Камера долучалася до шахти з півдня. Ширина входу в камеру становила 0,6 м, його форма та висота не зафіксовані через зсув склепіння камери.

Поховальна камера «квасолеподібної» у плані форми розміром 2,05 × 1,6 м орієнтована за лінією північ — північний захід — південь — південний схід. Різниця у рівнях дна шахти та камери — 0,7 м.

Кістяк дорослої людини лежав на рослинній підстильці, від якої зберігся тлін білого кольору, випростано на спині черепом на південь — пів-

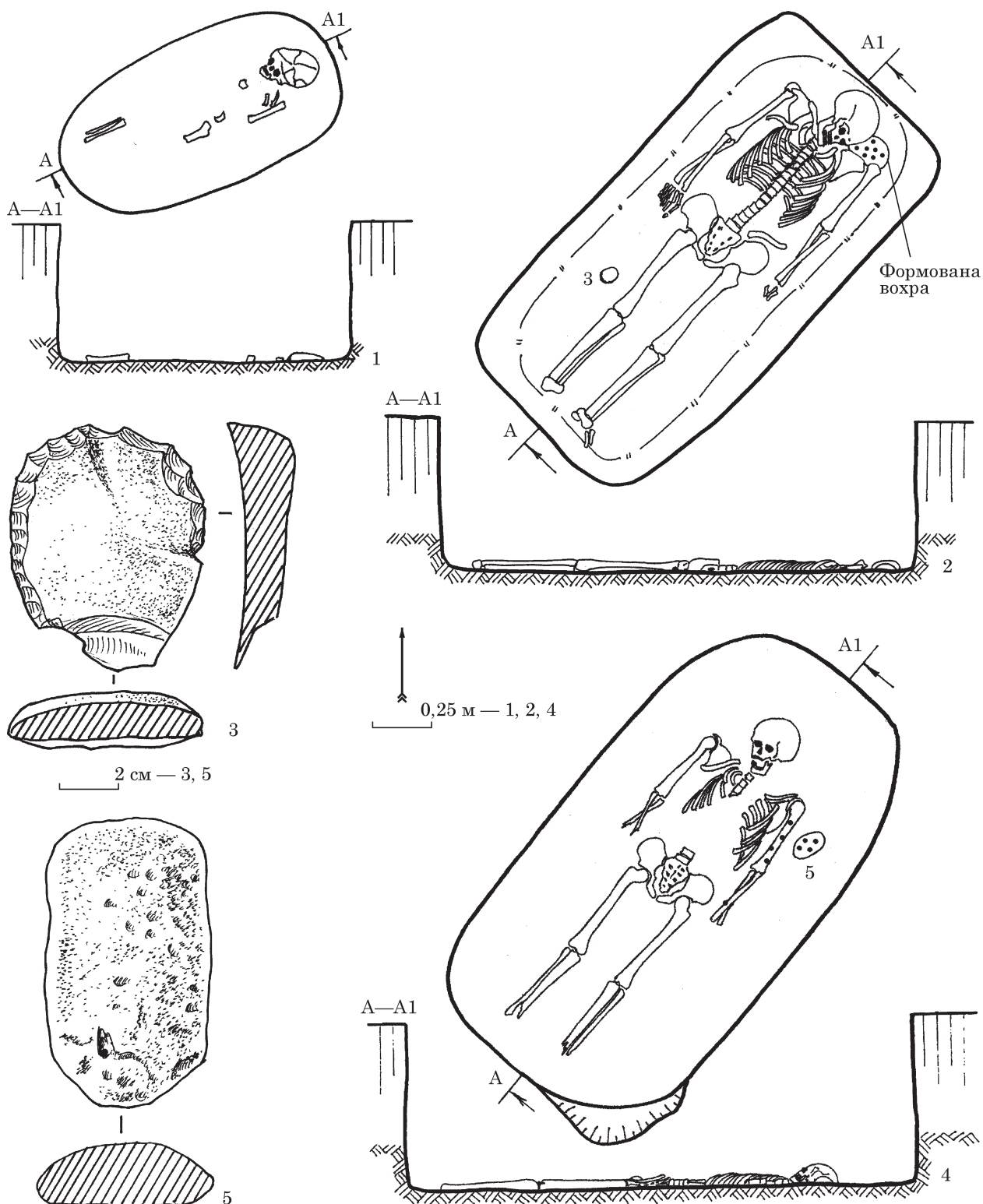

Рис. 14. Соколове, курган 2: 1 — поховання 5, план та розріз; 2 — поховання 12, план та розріз; 3 — крем'яна скребачка з поховання 12; 4 — поховання 13, план та розріз; 5 — формована вохра з поховання 13

Fig. 14. Sokolove, barrow 2: 1 — grave 5, the plan and cross-section; 2 — grave 12, the plan and cross-section; 3 — flint tool from grave 12; 4 — grave 13, the plan and cross-section; 5 — ocher object from grave 13

денний схід. Руки померлого були випростані по всій довжині, кисть правої лежала «на долоні», ліва була затиснута в кулак, лише мізинець був відставлений убік. Кістки ніг випростані по усій довжині, стопи «назовні» (рис. 16: 1).

Праворуч від кістяка біля правої плечової кістки знайдений масивний плоский абразивний камінь, овальний у перетині, виготовлений із жовтого пісковика. Розмір виробу 15 × 12 × 2,4 см (рис. 16: 2).

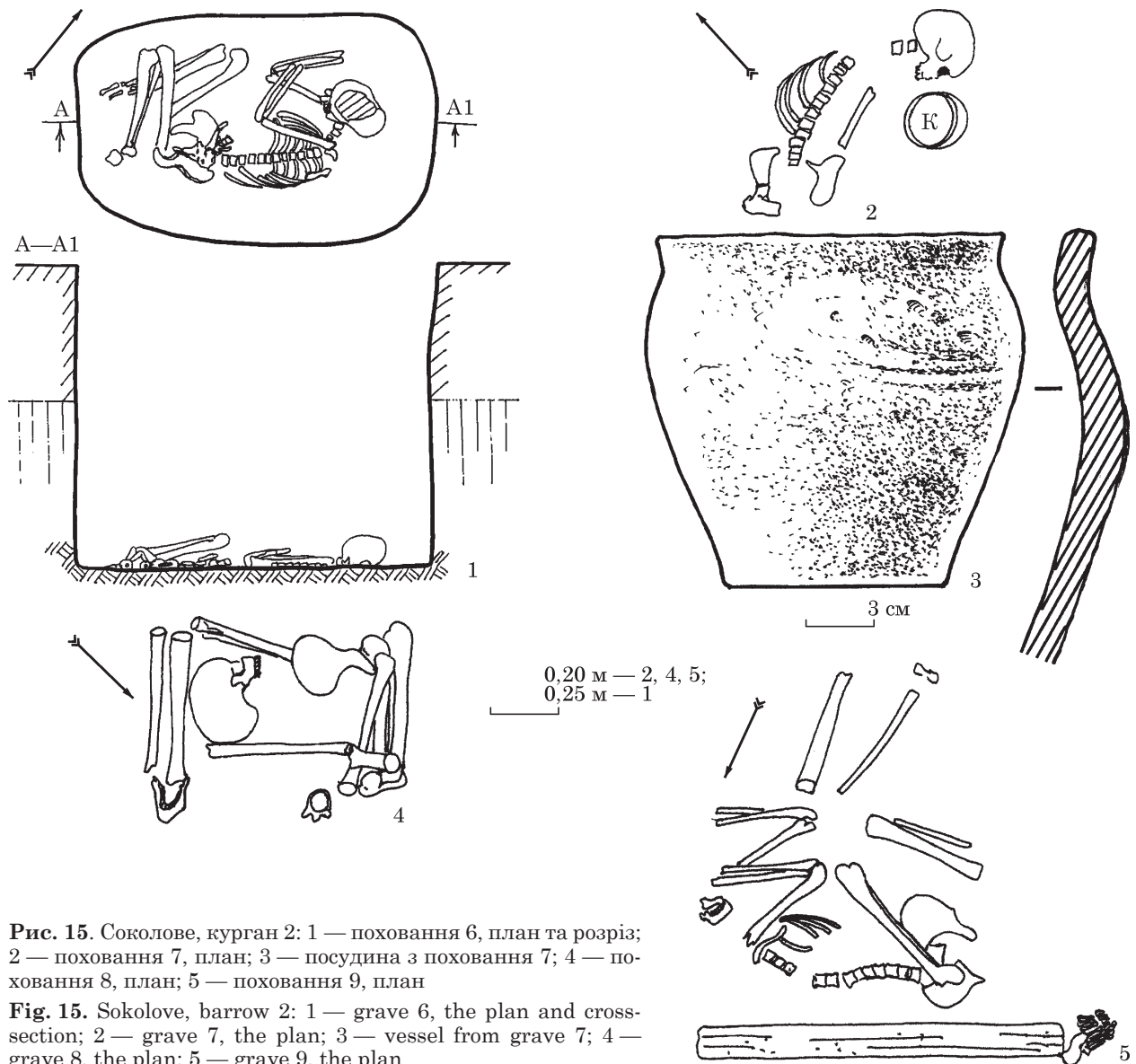

Рис. 15. Соколове, курган 2: 1 — поховання 6, план та розріз; 2 — поховання 7, план; 3 — посудина з поховання 7; 4 — поховання 8, план; 5 — поховання 9, план

Fig. 15. Sokolove, barrow 2: 1 — grave 6, the plan and cross-section; 2 — grave 7, the plan; 3 — vessel from grave 7; 4 — grave 8, the plan; 5 — grave 9, the plan

На відстані 0,25 м від лівого передпліччя лежав бронзовий (?) черешковий ніж листо-подібної в плані форми. Лезо у перетині плоско овальне, черешок прямокутний у перетині, на кінці сплюснений. Загальна довжина ножа 15,2 см, довжина леза — 11,1 см, максимальна ширина останнього 3,5 см, довжина черешка 4,1 см, ширина — 0,5—0,6 см (рис. 16: 3).

Поховання 11 (бабинське, впускне) розташовувалося на відстані 19,7 м на північний захід (азимут 337°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (1,1 м від R). Впуск зафіксований у профілі 1.

Яма овальної в плані форми розміром 1,2 × 0,6 м довгою віссю орієнтована з північного сходу на південний захід. Попід південно-східною стінкою влаштований підбій. Біля дна яма набула «квасолеподібної» форми, її розмір збільшився до 1,3 × 0,9 м. Глибина ями 1,1 м від рівня виявлення (2,2 м від R).

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на правому боці черепом на південь — південний

захід. Кістки рук зігнуті у ліктьових суглобах під гострим кутом. Кістки ніг зігнуті у тазостегнових суглобах під прямим кутом, у колінних — під гострим. Стопи «на боці». Ліве крило таза виявлене за черепом (рис. 17: 1).

Поховання 12 (енеолітичне, основне) розташовувалося на відстані 19 м на північний захід (азимут 311°) від R. Впущене з рівня ДГ — 0,6 м від поверхні (1 м від R).

Яма прямокутної в плані форми із заокругленими кутами, розміром 2 × 1 м, орієнтована уздовж осі північний схід — південний захід. Дно зафіксовано на глибині 0,65 м від рівня виявлення, на ньому простежений тлін білого та коричневого кольорів від рослинної підстилки.

Кістяк дорослої людини лежав випростано на спині черепом на північний схід. Череп схилений ліворуч. Кістки рук випростані по усій довжині, пальці померлого були напівзігнуті. Кістки ніг випростані, стопи «назовні».

Попід лівими лопаткою та плечовим суглобом розміщувався шматок формованої вохри

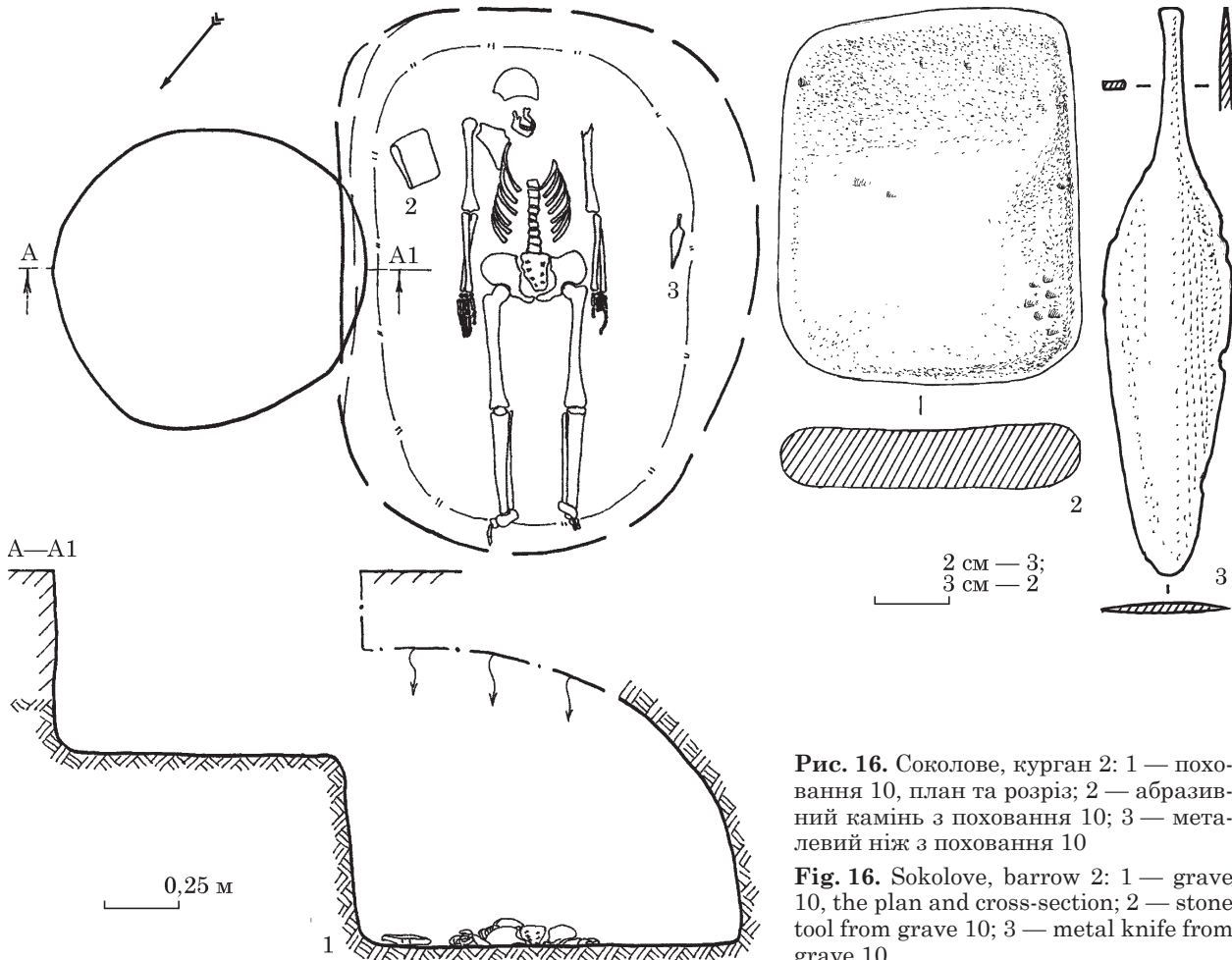

Рис. 16. Соколове, курган 2: 1 — поховання 10, план та розріз; 2 — абразивний камінь з поховання 10; 3 — металевий ніж з поховання 10

Fig. 16. Sokolove, barrow 2: 1 — grave 10, the plan and cross-section; 2 — stone tool from grave 10; 3 — metal knife from grave 10

яскраво-червоного кольору, що повністю розпався. Під ним простежений шар продуктів горіння (рис. 14: 2).

Біля правого колінного суглоба на дні лежала крем'яна скребачка майже круглої в плані форми, з грубою крутою ретушшю. З одного боку на знарядді залишилася крейдяна кірка. Розміри знаряддя $8,3 \times 6,4 \times 1,9$ см (рис. 14: 3).

Поховання 13 (енеолітичне, основне) розташовувалося на відстані 4,6 м на південний схід (азимут 151°) від R. Впущене з рівня ДГ — 1 м від поверхні (1 м від R).

Яма прямокутної в плані форми із заокругленими кутами частково зруйнована землеріями. Вона мала розмір $2,1 \times 1,15$ м, орієнтована уздовж осі північний схід — південний захід. Дно зафіксовано на глибині 0,7 м від рівня виявлення.

Кістяк дорослої людини лежав випростано на спині черепом на північний схід. Кістки рук випростані по усій довжині. Кістки лівої руки пофарбовані вохрою темно-червоного кольору (рис. 14: 4).

Поруч з лівою плечовою кісткою знайдений виріб, сформований з вохри кадмієво-рожевого кольору розміром $6,4 \times 5,1 \times 1,5$ см (рис. 14: 5).

Поховання 14 (зрубне, впускне) розташовувалося на відстані 4 м на північний захід (ази-

мут 316°) від R. Виявлене на глибині 0,9 м від поверхні (0,9 м від R).

Кістяк підлітка украї поганої збереженості лежав скорчено на правому боці черепом на північний схід. Кістки ніг зігнуті під гострим кутом у колінних суглобах.

Поховання 15 (зрубне, впускне) розташовувалося на відстані 6,8 м на північний захід (азимут 315°) від R. Виявлене на глибині 0,8 м від поверхні (0,9 м від R).

У похованні знайдено три частково зруйновані кістяки.

Від першого збереглися уламки черепа, кілька хребців, уламок плечової кістки та частково кістки ніг та таза. Судячи з їх розташування, небіжчик лежав у сильно скорченому стані на правому боці з розворотом на груди черепом на північний схід.

Другого померлого поклали за спиною першого скорчено на лівому боці з розворотом на груди головою на схід. Кістки його рук зігнуті у ліктьових суглобах, кістки передпліччя паралельні стегновим кісткам. Кістки ніг зігнуті у тазостегнових суглобах під прямим кутом, у колінних — під гострим.

Від третього, дитячого кістяка залишилися уламок плечової кістки та кістки ніг, що лежали біля колінних суглобів другого. Імовірно,

Рис. 17. Соколове, курган 2: 1 — поховання 11, план та розріз; 2 — поховання 15, план; 3 — посудина 1 з поховання 15; 4 — посудина 2 з поховання 15; 5 — поховання 16, план; 6 — посудина з поховання 16; 7 — поховання 17, план; 8 — посудина з поховання 17; 9 — поховання 18, план та розріз; 10 — посудина з поховання 18; 11 — крем'яний відщеп із заповнення могили поховання 18

Fig. 17. Sokolove, barrow 2: 1 — grave 11, the plan and cross-section; 2 — grave 15, the plan; 3 — vessel 1 from grave 15; 4 — vessel 2 from grave 15; 5 — grave 16, the plan; 6 — vessel from grave 16; 7 — grave 17, the plan; 8 — vessel from grave 17; 9 — grave 18, the plan and cross-section; 10 — vessel from grave 18; 11 — flint tool from pit filling of the grave 18

померлу дитину поховали скорчено на лівому боці черепом на схід (рис. 17: 2).

На місці стоп першого кістяка знайдено розвал ліпного глиняного горщика зі сплосченими по краю, трохи відігнутими назовні вінцями. Попід вінцями розміщувався пружок, розсічений глибокими відбитками пальця. На поверхні простежено сліди загладжування. Випал посудини нерівномірний, поверхня вохристо-жовтого кольору із плямами нагару. Розмір горщика реконструйований графічно. Діаметр дна 10 см, тулуба — 22 см, вінець — 20,2 см, висота 20 см (рис. 17: 3).

Уламки ще однієї посудини знайдено біля третього кістяка поруч із кістками передпліч другого померлого. Ліпна глиняна банка зі стягнутим устям мала навскісно сплосчені назовні краї вінець, прикрашені по зрізу зигзагом, нанесеним відбитками плаского штампу. Дно посудини пласке із закраїною. Зовнішня поверхня вохристого кольору має сліди безсистемних розчосів. Розміри посудини реконструйовані графічно. Діаметр дна 9,8 см, корпусу — 15,3 см, вінець — 14,7 см, висота 13,8 см (рис. 17: 4).

Поховання 16 (зрубне, впускне) розташовувалося на відстані 13,5 м на південний схід (азимут 137°) від R. Виявлене на глибині 0,6 м від поверхні (0,7 м від R). Впуск поховання зафіксований у профілі 5.

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на лівому боці черепом на схід. Кістки рук зігнуті у ліктьових суглобах, кисті — біля лицьового відділу черепа (рис. 17: 5).

Біля колінних суглобів стояла ліпна глиняна миска з відігнутими назовні вінцями, край яких заокруглений. Ребристе плече розташоване на 2/3 висоти тулуба. По вінцях посудина прикрашена навскісними короткими відбитками зубчастого штампа, по ребру прокреслена горизонтальна смуга, вище якої зубчастим штампом нанесений зигзаг. Випал рівномірний, поверхня посудини вохристо-сірого кольору. Нижня частина добре загладжена, верхня укрита дрібними безсистемними розчосами. Діаметр дна 8 см, корпусу — 15,5 см, вінець — 13,6 см, висота 11 см (рис. 17: 6).

Поховання 17 (зрубне, впускне) розташовувалося на відстані 8,5 м на північний захід (азимут 316°) від R. Виявлене на глибині 1,1 м від поверхні (1,2 м від R).

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на лівому боці з розворотом на груди черепом на північний схід. Кістки рук зігнуті у ліктьових суглобах, кістки правого передпліччя лежали уперек кісток лівої руки. Ліва кисть розміщувалася біля нижньої щелепи. Кістки ніг зігнуті у тазостегнових суглобах під прямим кутом, у колінних — під гострим (рис. 17: 7).

Перед лицьовим відділом черепа знайдено уламки придонної частини ліпної глиняної посудини. Діаметр дна 10,2 см. Висота збереженої частини 7,7 см (рис. 17: 8).

Поховання 18 (зрубне, впускне) розташовувалося на відстані 12,9 м на південний схід (азимут 147°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,5 м від R).

Яма овальної в плані форми розміром 1,1 × 0,6 м орієнтована уздовж осі північ—південь. Коритоподібне дно — на глибині 1,2 м від рівня виявлення.

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на лівому боці черепом на північ. Кістки рук зігнуті у ліктьових суглобах, кисті розміщувалися біля лицьового відділу черепа. Кістки ніг зігнуті у тазостегнових суглобах під прямим кутом, у колінних — під гострим. На черепі зафіксовані сліди червоної вохри (рис. 17: 9).

Попід східною стінкою ями, біля передпліч небижчика було поставлено слабкопрофільований ліпний глиняний горщик із ледь відігнутими назовні вінцями, сплосченими вздовж краю. Максимальне розширення тулуба на 2/3 висоти. Дно посудини пласке із закраїною. Випал посудини нерівномірний, низької якості, верхній шар на зовнішній поверхні деінде полущився. Колір горщика від темно-сірого до вохристо-коричневого. Діаметр дна 8,7 см, тулуба — 12,8 см, вінець — 11,8 см, висота 10 см (рис. 17: 10).

Біля посудини на дні лежали три таранні кістки великої рогатої худоби. У заповненні ями, заввишки 0,25 м від дна, знайдено крем'яний відщеп розміром 3,8 × 2,3 × 0,7 см, один з боків якого укритий крейдяною кіркою (рис. 17: 11).

Поховання 19 (ямне, впускне) розміщувалося на відстані 15,9 м на північний захід (азимут 325°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,5 м від R). Впуск поховання зафіксований у профілі 3.

Вхідна яма прямокутної в плані форми із заокругленими кутами розміром 2,15 × 1,8 м, орієнтована уздовж осі північний схід — південний захід. На глибині 0,5 м від рівня виявлення, що відповідає ДГ, розміщувався уступ-заплічка, нижче якого яма мала неправильно прямокутну форму. Її розміри зменшилися до 1,15 × 0,75 м. Глибина ями від рівня уступу складала 0,8 м, загальна глибина від рівня виявлення — 1,3 м (1,5 м від R).

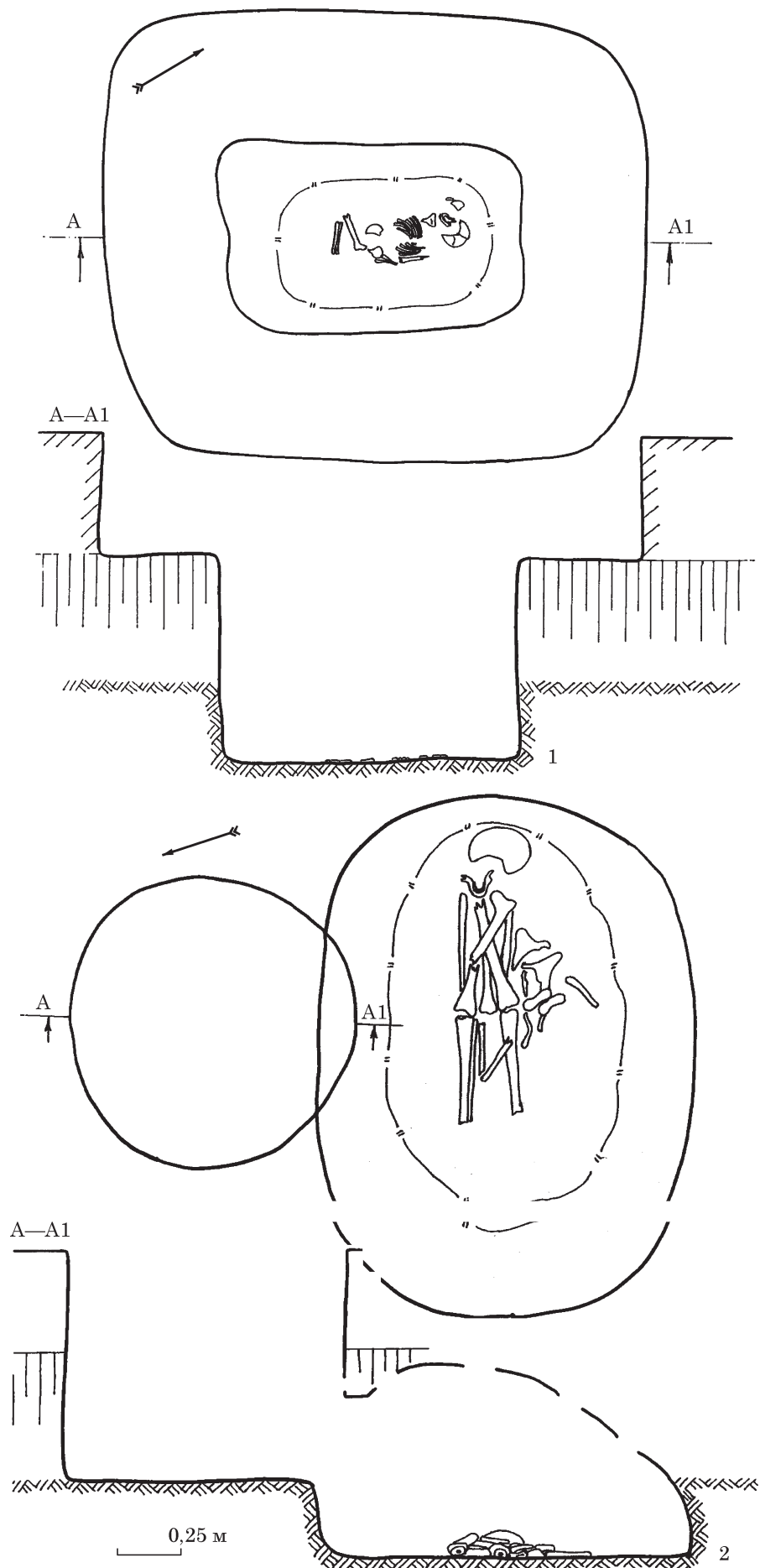
Кістяк дитини лежав на залишках рослинної підстилки, скорчено на правому боці, черепом на північний схід. Кістки лівої руки незначною мірою зігнуті у ліктьовому суглобі, кисть лежала на тазових кістках. Кістки ніг зігнуті у тазостегнових суглобах під тупим кутом, у колінних — під гострим (рис. 18: 1).

Поховання 20 (ямне, впускне) розташовувалося на відстані 7,7 м на південний схід (азимут 140°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,4 м від R). Впуск поховання зафіксований в обох профілях 4, 5 центральної бровки.

Вхідна яма прямокутної в плані форми розміром 2,3 × 1,8 м орієнтована уздовж осі північний схід — південний захід. На глибині

Рис. 18. Соколове, курган 2: 1 — поховання 19, план та розріз; 2 — поховання 21, план та розріз

Fig. 18. Sokolove, barrow 2: 1 — grave 19, the plan and cross-section; 2 — grave 21, the plan and cross-section

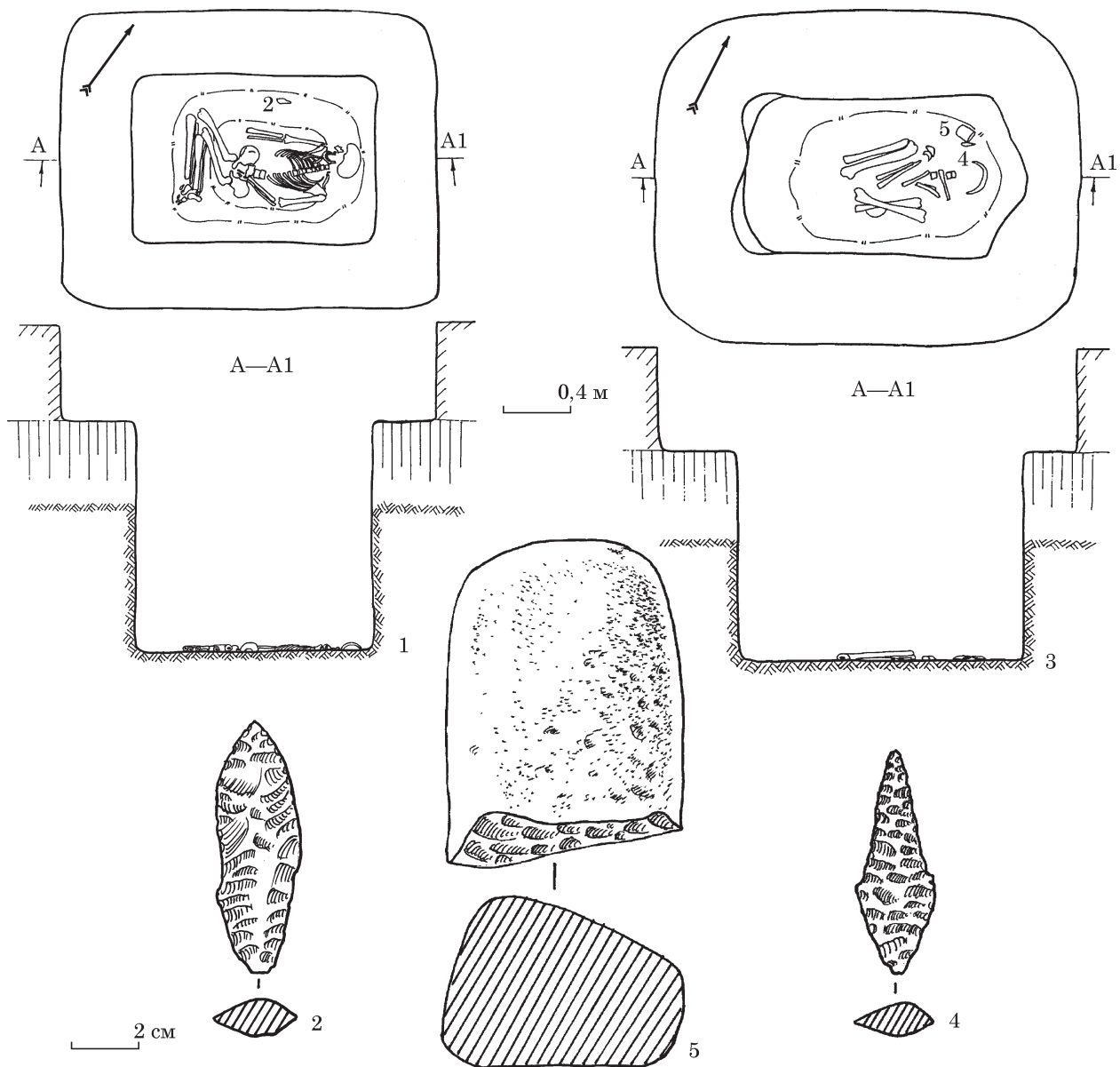

Рис. 19. Соколове, курган 2: 1 — поховання 20, план та розріз; 2 — крем'яне вістря з поховання 20; 3 — поховання 22, план та розріз; 4 — крем'яне вістря з поховання 22; 5 — уламок кам'яного знаряддя з поховання 22
Fig. 19. Sokolove, barrow 2: 1 — grave 20, the plan and cross-section; 2 — flint tool from grave 20; 3 — grave 22, the plan and cross-section; 4 — flint tool from grave 22; 5 — stone tool from grave 22

0,6 м від рівня виявлення, що відповідає ДГ, розміщувався уступ-заплічка. Нижче уступу розмірами зменшився до $1,45 \times 1$ м. Глибина ями від рівня уступу складала 1,4 м, загальна глибина від рівня виявлення — 2,3 м (2,4 м від R). Дно було укрите двошаровою рослинною підстилкою, від якої залишився тлін білого та коричневого кольору.

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на правому боці черепом на північний схід. Череп повернутий праворуч, лежав на правій скроневій кістці. Кістки лівої руки зігнуті у ліктьовому суглобі, кисть лежала на кістках таза. Кістки правої руки випростані по усій довжині. Кістки ніг зігнуті у тазостегнових суглобах під тупим кутом, у колінних — під гострим, стопи — на боці (рис. 19: 1).

Біля правого ліктьового суглоба ближче до північно-західної стіни лежало крем'яне вістря дротика (?) неправильно листоподібної в плані форми, лінзоподібне у перетині. Виготовлене у техніці двобічної пласкої ретуші. Виріб завдовжки 7,4 см, завширшки 2,3 см, завтовшки 1,1 см (рис. 19: 2).

Поховання 21 (катакомбне, впускне) розташовувалося на відстані 8,8 м на південний схід (азимут 108°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,6 м від R). Впуск поховання зафіксований у профілі 2.

Вхідна шахта круглої в плані форми діаметром 1,1 м мала вертикальні стінки та глибину 0,9 м від рівня виявлення. Камера безпосередньо долучалася до шахти з півдня-південного заходу. Ширина входу в камеру становила

0,7 м, його форма та висота не зафіксовані через зсув склепіння камери.

Поховальна камера «квасолеподібної» у плані форми розміром $1,95 \times 1,45$ м орієнтована за лінією захід — північний захід — схід — південний схід. Різниця у рівнях дна шахти та камери — 0,3 м. Дно зі слідами рослинної підстилки знаходилося на глибині 1,2 м від рівня виявлення, 1,5 м від поверхні (1,8 м від R).

Кістки дорослої людини лежали поза анатомічним порядком, у вигляді «пакунка», орієнтованого уздовж довгих стін камери. Череп та нижня щелепа лежали попід східною стінкою камери, стегнові та гомілкові кістки — на кістках рук. Ліворуч від них лежали лопатки, ключиці та ребра небіжчика (рис. 18: 2).

Поховання 22 (ямне, впускне) розташовувалося на відстані 14,8 м на північний захід (азимут 316°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,4 м від R). Впуск поховання зафіксовано в обох профілях 4, 5 центральної бровки.

Вхідна яма прямокутної в плані форми із заокругленими кутами розміром $2,4 \times 1,9$ м, орієнтована уздовж осі схід — північний схід — захід — південний захід. На глибині 0,6 м від рівня виявлення, що відповідає ДГ, розміщувався уступ-заплічка. Нижче уступу яма набула неправильно прямокутної форми, її розмір зменшився до $1,35 \times 0,9$ м. Східна стінка вигнута. Глибина ями від рівня уступу складала 1,2 м, загальна глибина від рівня виявлення — 2,1 м (2,2 м від R). Дно було укрите двошаровою рослинною підстилкою, від якої залишився тлін білого та коричневого кольору.

Кістяк дорослої людини лежав поза анатомічним порядком, кісткам намагалися надати скорчене на спині положення. Череп укладений з північно-східного боку від кісток (рис. 19: 3).

Біля черепа ближче до північного кута ями лежало крем'яне вістря дротика (?) ромбічної в плані форми, лінзоподібне у перетині. Виготовлене у техніці двобічної пласкої ретуші. Виріб завдовжки 6,7 см, завширшки 2,3 см, завтовшки 1 см (рис. 19: 4).

Поруч з вістрям знайдено уламок кам'яного знаряддя прямокутної в плані форми, трапецієподібного у перетині, виготовленого з сірого граніту, розміром $9,8 \times 7 \times 5,1$ см (рис. 19: 5).

Поховання 23 (катакомбне, впускне) розташовувалося на відстані 9,2 м на північний захід (азимут 333°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,4 м від R). Викид з поховання простежений на поверхні Н II північно-західного кургану, у профілях 4, 5 центральної бровки.

Вхідна шахта круглої в плані форми діаметром 0,8 м мала вертикальні стінки та глибину 1,4 м від рівня виявлення. Камера долучалася до шахти з півдня. До неї вів короткий дромос завдовжки 0,1 м та завширшки 0,45 м. Його форма та висота не зафіксовані через зсув склепіння камери.

Поховальна камера овальної в плані форми розміром $2,05 \times 1,1$ м орієнтована за лінією схід—захід. Висота склепіння становила близько 0,95 м. Різниця у рівнях дна шахти та камери — 0,7 м. Дно без слідів підстилки розміщувалося на глибині 2,1 м від рівня виявлення, 2,4 м від поверхні (2,5 м від R).

Кістяк дорослої людини лежав випростано на спині черепом на захід. Кістки ніг випростані по усій довжині, ноги, імовірно, були зв'язані у колінах. Кістки верхньої частини кістяка зрушені з місць, розміщувалися поза анатомічним порядком. Череп зсунутий до західної стінки камери, лежав на правій скроні, лицьовим відділом на схід (рис. 20: 1).

Ближче до південної стінки камери поруч із кістяком, на відстані 0,15 м від лицьового відділу черепа лежала кам'яна булава із дерев'яним руків'ям, що зотліло по всій довжині, залишивши характерний відбиток на дні камери. Навершя булави кругле в плані, грушеподібне у перетині, виготовлене з каменю темно-сірого, практично чорного кольору. Діаметр навершя 7,1 см, висота 5,8 см. Діаметр провухини: верхній — 1,8 см, нижній — 1,7 см. Дерев'яне руків'я було розклинено згори булави бронзовими (?) заклепками-пластинами, що були уламками чи обрізками якогось виробу з невисоким бортиком вздовж краю. Розміри пластин від $0,5 \times 0,3 \times 0,1$ см до $1,1 \times 0,5 \times 0,1$ см (рис. 20: 2).

Поховання 24 (катакомбне, впускне) розташовувалося на відстані 3,8 м на північний схід (азимут 35°) від R. Виявлене на глибині 0,4 м від поверхні (0,6 м від R). Впущене, імовірно, з рівня Н II південно-східного кургану. Впуск зафіксований у профілі 3.

Вхідна шахта круглої в плані форми, діаметром 0,9 м, мала вертикальні стінки та глибину 1,3 м від рівня виявлення. Камера безпосередньо долучалася до шахти з південного заходу. Вхід до камери завширшки 0,45 м. Його форма та висота не зафіксовані через частковий зсув склепіння камери.

Поховальна камера «квасолеподібної» в плані форми розміром $2,6 \times 1,65$ м орієнтована за лінією південний схід — північний захід. Різниця у рівнях дна шахти та камери — 1,45 м. Дно камери розміщувалося на глибині 2,75 м від рівня виявлення, 3,15 м від поверхні (3,35 м від R).

Кістяк дорослої людини лежав випростано на спині з незначним розворотом верхньої частини праворуч черепом на південний схід. Кістки ніг випростані. Кістки правої руки випростані по усій довжині, лівої — зігнуті у ліктьовому суглобі. Обидві кисті лежали поруч, дотично одна до одної, у положенні «на долонях».

Дно попід черепом, грудним відділом та плечовими кістками пофарбовано вохрою яскраво-червоного кольору. Сліди темно-червоної вохри простежені на передпліччях, частині ребер,

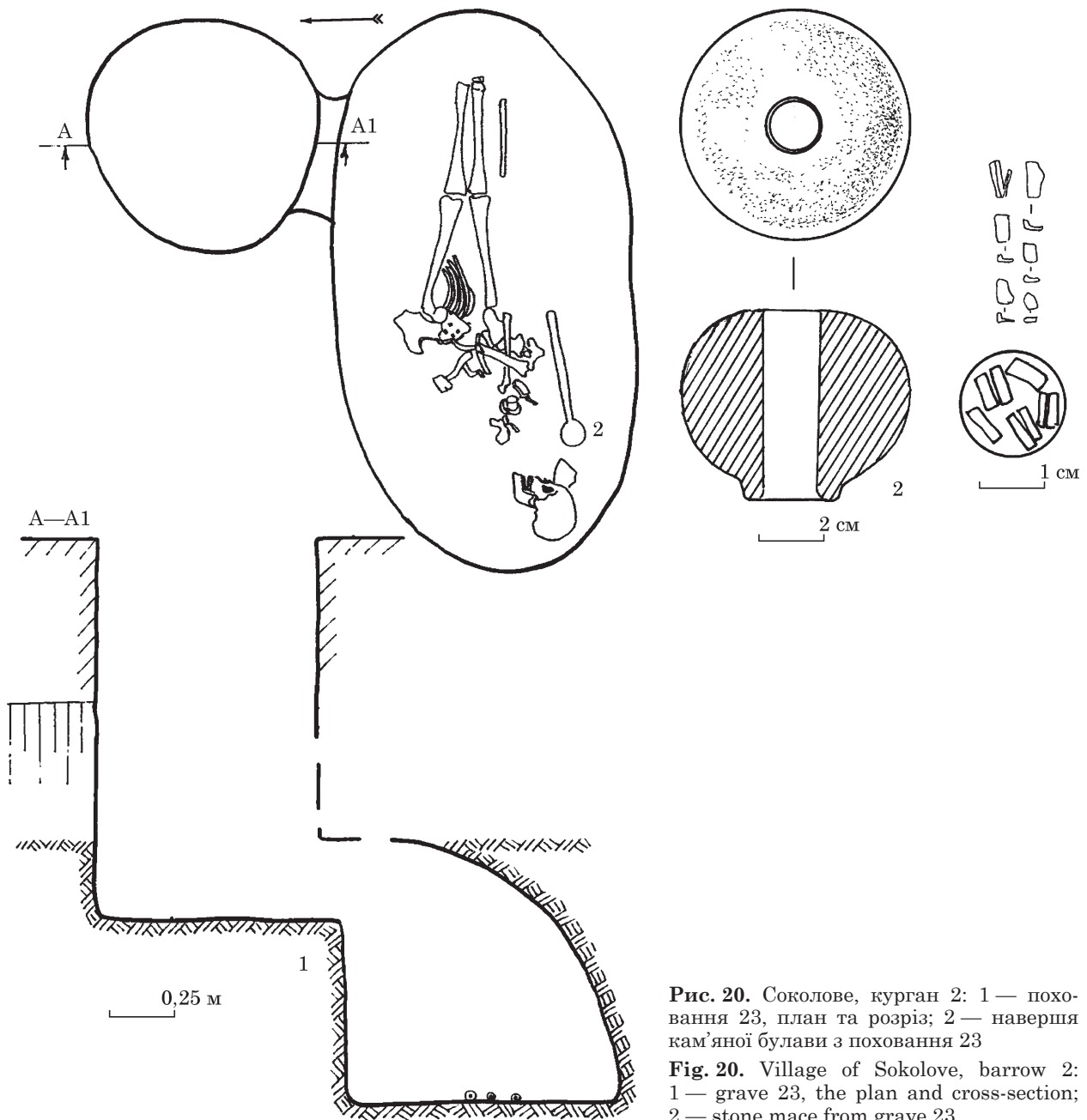

Рис. 20. Соколове, курган 2: 1 — поховання 23, план та розріз; 2 — наверхня кам'яної булави з поховання 23

Fig. 20. Village of Sokolove, barrow 2: 1 — grave 23, the plan and cross-section; 2 — stone mace from grave 23

кистях та кістках таза (рис. 21: 1). Біля тім'яної кістки черепа знайдені грудка формованої вохри яскраво-червоного кольору та грудка речовини жовтого кольору (рис. 21: 2).

Перед лицевим відділом черепа, навпроти правої плечової кістки на плямці тліну коричневого кольору (вочевидь, рештках футляра чи чохла) лежали бронзові (?) ніж та шило. Ніж листоподібної в плані форми з виділенням перехватом та плоским широким черешком, заокругленим вздовж краю. На поверхні знаряддя візуально спостерігаються сліди кування. Довжина ножа 8,9 см, ширина леза 2,7 см, ширина перехвату 2,4 см, довжина черешка 3,8 см, ширина черешка 1,3 см (рис. 21: 3).

Шило чотиригранне, ромбічне у перетині з плоским насадом, завдовжки 9 см та шириною робочої грані 0,4 см (рис. 21: 4).

Поруч було знайдено стулку черепашки *Unio* та крем'яну бокову скребачку, овальної в плані форми, лінзоподібна у перетині розміром $3,8 \times 2,4 \times 1,1$ см. З одного боку на знарядді залишилася крейдяна кірка (рис. 21: 5).

Результати та їх обговорення. Поховання доби енеоліту. Початок будівництва обох курганів пов'язаний із влаштуванням поховань постмаріупольської (за І. Ф. Ковальновою) або квітнянської (згідно з Ю. Я. Рассемакіним) культури, визначальною рисою поховального обряду яких є випростана на спині поза небіжчиків. Оскільки під двома назвами культури розуміється один і той самий концепт, я використовуватиму обидва терміни, як і інші автори (напр.: Дергачев 2024).

Два основних поховання (6, 13) досліджено у кургані 1, також два основних (5, 12) виявлено у північно-західному кургані кургану 2, ще

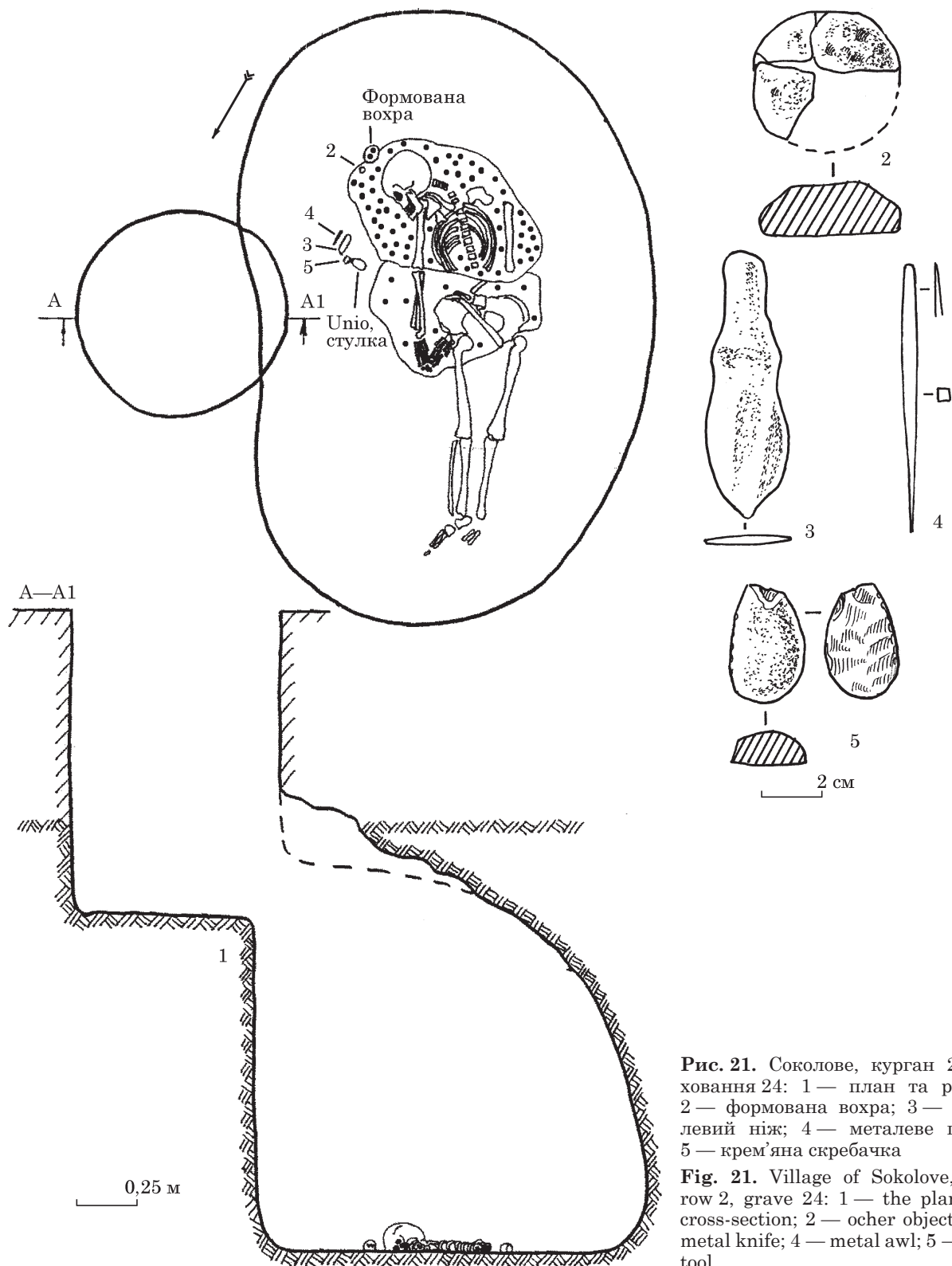

Рис. 21. Соколове, курган 2, поховання 24: 1 — план та розріз; 2 — формована вохра; 3 — металевий ніж; 4 — металеве шило; 5 — крем'яна скребачка

Fig. 21. Village of Sokolove, barrow 2, grave 24: 1 — the plan and cross-section; 2 — other object; 3 — metal knife; 4 — metal awl; 5 — flint tool

одне поховання (13) було основним для південно-східного кургану попід курганом 2.

Вони влаштовані у ямах овальної (к. 2, п. 5, 13) або прямокутної із заокругленими кутами форми (к. 1, п. 6, 13, к. 2 п. 12), кістяки мають випростані по усій довжині кінцівки та північно-східну орієнтацію. У чотирьох випадках поховані дорослі індивіди, лише поховання 5 кургану 2 — дитяче.

Вохра використовувалася в обряді у типовий для випростаних поховань спосіб — у вигляді формованих предметів, т. зв. хлібців, які було знайдено у трьох похованнях. У похованні 13 кургану 1 видовжений виріб з вохри кадмієвого-рожевого кольору лежав поміж стегнових кісток кістяка, у похованні 13 кургану 2 — біля лівої плечової кістки. Формований предмет з яскраво-червоної

вохри, що, на жаль, розпався, лежав на прошарку золи попід лівою лопаткою та плечовим суглобом кістяка у похованні 12 кургану 2. Також сліди рожевої вохри зафіксовано на дні ями біля гомілкових кісток кістяка у похованні 6 кургану 1.

Біля правого колінного суглоба кістяка у похованні 12 кургану 2 було також знайдено крем'яну скребачку. Технологія її виготовлення є типовою для постмаріупольських поховань, а загалом скребачки є другою за численністю категорією крем'яних знарядь, знайдених у випростаних енеолітичних похованнях Поорілля та Присамар'я (Ковальова 1984, с. 28, 30).

У західному секторі рівчака, що оточував північно-західний енеолітичний курган кургану 2, було виявлено неповний розвал горщика. Форма посудини, особливості формувальної маси з домішкою товченої черепашки, характер нанесення декору з використанням зубчастого штампку, наближають її до широкого на сьогодні кола кераміки квітнянського типу, що походить із тризн постмаріупольських/квітнянських курганів. Відзначимо, що, найімовірніше, ця посудина була розбита поза межами кургану, і до рівчака потрапила разом із попелом та деревними вугликами з багаття, розведеного десь поруч. Продукти горіння фіксувалися не лише у похованнях та рівчаку, але й на поверхні підкурганних майданчиків й товщі первинних споруд разом із дрібними уламками енеолітичної кераміки.

Спорудження енеолітичних курганів теж цілком укладаються в уявлення про курганне будівництво доби енеоліту. У кургані 1 «ядро» споруди складалося з дернових блоків, перекритих вальцями чорнозему та передматерикового суглинку. Воно було укрите тонким шаром мулистого ґрунту. Надалі відбулася добудова дрібноструктурним гумусованим ґрунтом сірого кольору, що й оформила енеолітичний курган.

Первинні кургани кургану 2 були оточені рівчаками, — конструктивний елемент у цілому притаманний курганному будівництву носіїв постмаріупольської / квітнянської культури. Якщо у кургані 1 обидва основні поховання були розташовані паралельно одне одному, та викиди з них розміщувалися півколами обабіч довгих північно-західних стін могил, то у кургані 2 основні поховання зміщені відносно центрів підкурганних майданчиків до північного заходу. У центрі обмеженої рівчаками площі укладався суглинок із могил та рівчаків, утворюючи своєрідне «ядро» первинних курганів. Ураховуючи, що чітка межа між ґрунтом з могил та рівчаків не простежувалася, доцільно припустити, що їх риття відбувалося одночасно. Північно-західні межі складених із суглинку центральних конструкцій обох енеолітичних «насипів» кургану 2 фіксувалися погано, адже були прорізані впускними ямними похованнями, влаштованими з верхівки енеолітичних курганів. Центральні суглинкові споруди обох енеолітичних курганів перекривалися шаром однорідного дрібноструктурного ґрунту

сірого кольору. Ним же, унаслідок природної деградації, поступово заповнювалися й рівчаки.

Практику використання материкової глини з рівчаків під час будівництва центральної частини кургану носіями постмаріупольської / квітнянської культури вперше занотувала І. Ф. Ковальова. Зокрема, розглядаючи матеріали курганної групи III кургану 1 біля с. Богданівка у Середньому Присамар'ї, вона зазначала, що *«рівчак було вирито після відсіпки основного ядра насипу з гумусованого матеріалу, узятого з поверхні поля, про що свідчить розташування материкового суглинку з рівчака на його схилах»* (Ковалева 1985, с. 43). У кургані 1 групи V біля с. Вербки, там же у середній течії Самари, на схили «ядра» насипу укладався материковий суглинок з нижньої частини рівчака, що дозволило дослідниці говорити про синхронність влаштування рівчака та будівництва насипу (Ковалева 1985, с. 47).

Основне поховання 1 кургану 23 курганної групи 1 біля с. Богуслав у Середньому Присамар'ї належить до групи постмаріупольських / квітнянських поховань, що відрізняються незначною зігнутістю кісток кінцівок. Попри формальне зарахування їх до групи ПС, згідно з класифікацією Ю. Я. Рассамакіна (Rassamakin 2004, I, S. 45—49, Abb. 39), сам він їх розглядає у межах першої поховальної традиції, тобто долучає до квітнянської культури (Rassamakin 2004, I, S. 141, Abb. 111; Рассамакін 2013, с. 18, 25). Підкурганний майданчик був оточений кільцевим рівчаком, над похованням 1 було споруджено зрізано-конічну конструкцію, для якої був використаний чорнозем з рівчака. Вона була обкладена по колу суглинком, зокрема тим, що походив з рівчака. Потужність обкладки становила 1,4 м біля підніжжя, до верхівки вона ставала дещо тонше. Завершилося зведення первинного кургану добудовою чорноземним ґрунтом (Андросов, Марина, Завгородний 1991, с. 4—9).

У кургані 1 біля с. Березноватівка на Правобережжі Дніпра одночасно з облаштуванням основного поховання 3 ґрунтом із рову будували навколо могили споруду у вигляді валу, перекриту на завершення разом із похованням суглинком з нижньої частини рову. Шар глини завтовшки 0,9—1 м був настільки потужним, що під час влаштування впускних ямних поховань його, вочевидь, приймали за материкову глину, розміщуючи там поховання (Ковальова, Шалобудов, Тесленко 1998, с. 13—14).

У кургані біля с. Піщанка насип ІА, споруджений над низкою основних поховань 6, 7, 14 доби енеоліту, складався з гумусованого ґрунту сірого кольору. Після влаштування ще двох енеолітичних поховань, будівництво первинного кургану було завершено чорноземом, перемішаним із суглинком, узятим із кільцевого рівчака (Тесленко, Кайзер, Шалобудов 2023, с. 146—147).

Ще у двох курганах Присамар'я, досліджених у 2006 р. (Новотроїцьке, к. 1; Миколаївка,

к. 1), зафіксовано випадки, коли «ядро» енеолітичного кургану складалося з чорнозему, перемішаного з материковим суглинком, узятим із кільцевого рівчака, і перекривалося дрібноструктурним гумусованим ґрунтом сірого кольору (Тесленко 2007; Феценко 2007).

Таким чином, для курганного будівництва постмаріупольської/квітнянської культури спостерігається використання різних за пластичністю ґрунтових матеріалів, особливо для спорудження «ядра» конструкції. Це співвідноситься із загальними будівельними прийомами, характерними для курганного будівництва доби середнього—пізнього енеоліту надчорноморських степів (Rassamakin 2011, р. 299). Залучення глини з рівчаків, імовірно, мало «посилити» споруду у технологічному плані, запобігаючи її деструкції. При цьому не можна не погодитися з І. Ф. Ковальновою, що рівчаки навколо курганів навряд чи мали утилітарне значення, через невеликий обсяг суглинку, що походив з них, з огляду на загальну матеріаломісткість споруди (Ковалева 1984, с. 11). Завершення будівництва кургану перекриттям «ядра» чорноземом чи глиною з рівчака, можливо, мало також запобігти руйнації останнього, виконуючи роль захисного фінішного шару. Хоча й не можна не згадати про дотепну ідею С. І. Берестнева щодо «запечаткування» таким чином кургану (Берестнев 2005, с. 113).

Поховання ямної культури. До кургану 1 були впущені п'ять поховань ямної культури (7—10, 14), влаштовані у ямах з уступами. Згідно з даними стратиграфії, першим впускним до енеолітичного кургану було поховання 7. Послідовність впуску інших поховань не встановлюється. Проте за планіграфією в кургані та обрядовими характеристиками їх можна поділити на дві групи. До першої можна віднести поховання 7 та 10, влаштовані у центральній частині насипу паралельно одне одному. Кістяки у них лежать скорчено на спині, черепами на північ. Проте кістяк у похованні 10 має більшу ступінь скорченості кісток ніж й нетипове для ямної культури положення кісток рук, — сильно скорчені у ліктьових суглобах, кисті на плечових суглобах. У двох інших похованнях (8, 9) — підлітка та дитини, відповідно, — кістяки покладено скорчено на правому боці. Різниця в орієнтації кістяків (східна та південно-східна) залежить, напевне, від їх розташування півколом за стрілкою годинника. Вочевидь, найпізнішим ямним було у кургані поховання 14, влаштоване скорчено на правому боці черепом на схід. У двох похованнях (9, 10) знайдено ліпні глиняні горщики з невисокими вінцями, прикрашені по плечу відбитками зубчастого штамп. У похованнях 10 та 14 знайдено невеличкі вироби з формованої вохри.

У кургані 2 виявлено три ямні поховання: два (20, 22) — це перші впускні до енеолітичних курганів, і поховання 19 впущене згодом до північно-західного кургану. Усі вони влаштовані у ямах з уступом. У похованнях 19, 20 кістяки лежали

скорчено на правому боці, у похованні 22 кістки розміщувалися поза анатомічним порядком, хоча простежується спроба надати їм скорченої пози (на спині?). Усі три поховання мають північно-східну орієнтацію. Інвентар, виявлений у перших впускних похованнях (20, 22), представлений крем'яними вістрями дротиків. У похованні 22 знайдено також і уламок кам'яного знаряддя.

За сукупністю головних обрядових ознак скорчені на спині поховання у північній орієнтації (поховання 7, 10 кургану 1) можуть бути зараховані до другого—третього стратиграфічних горизонтів. Тоді як усі інші — скорчені на боці «з нестійкою орієнтацією», — представляють найпізніший горизонт ямної культури Присамар'я (Ковальова 1984, с. 73—77). Сказаному не протирічить поховальний інвентар. Округлодонні посудини з короткими вінцями, прикрашені по плічках відбитками зубчастого штамп, трапляються винятково у похованнях третього стратиграфічного горизонту, так само як і однотипні підромбічні вістря дротиків, виготовлені у техніці двобічної пласкої ретуші (Ковалева 1984, с. 86—90).

Привертає увагу послідовність влаштування ямних поховань з огляду на вік небіжчика. В обох курганах першими впускними ямними були поховання дорослих індивідів. Згодом у північних секторах курганів влаштовували поховання дітей та підлітків. Датування ямних поховань з курганів 1 і 2 біля с. Соколове, зважаючи на особливості поховального обряду й інвентарю та існуючі ¹⁴С дати (Тесленко, Кайзер, Шалобудов 2023, с. 172—174), пропонується у межах другої чверті — середини III тис. до н. е.

Поховання катакомбної культури виявлені в обох курганах. Два — у кургані 1, чотири — у кургані 2. Усі шість влаштовані у катакомбах з круглими в плані вхідними шахтами та овальними («квасолеподібними») камерами, що вважається досить пізньою ознакою.

У кургані 1 обидва поховання розташовувалися у північному секторі; кістяки у них лежали скорчено на правому боці. Відсутність інвентарю утруднює культурну належність цих поховань. Згідно з І. Ф. Ковальновою, подібні поховання належать до третьої обрядової групи й репрезентують найпізніший стратиграфічний горизонт катакомбних старожитностей Орільсько-Самарського межиріччя (Ковалева 1983, с. 22). У Пооріллі у подібних похованнях знаходили импортні посудини з ареалу східно-маницької катакомбної культури (Ковалева 1983, с. 37—39). Пізніше такі комплекси було відкрито й у Середньому Присамар'ї (Марина, Феценко 1989).

Два поховання (10, 21) у кургані 2 було влаштовано у північно-східних секторах раніших курганів, ще два (23, 24) планіграфічно тяжіють до міжкурганного простору. З огляду на випростану позу кістяків, поховання 10, 23, 24 можна віднести до інгульської катакомбної культури, чому не протирічить і поховальний інвентар. У похованні 21 кістки небіжчика роз-

міщувалися поза анатомічним порядком, але за конструкцією могильної споруди воно не відрізняється від інших катакомб кургану.

Булава з поховання 23 кургану 2 належить до типу грушоподібних сплюснених і є провідним типом булав, знайдених у катакомбних похованнях Орільсько-Самарського межиріччя (Ковалева 1983, с. 42). Подібні булави знаходять у похованнях донецької та інгульської катакомбних культур (Клочко 1996, с. 75, 79—80; Klochko 2001, р. 104, 116). Найближчою аналогією булави з Соколово є знахідка з інгульського поховання 11 кургану 9 групи III біля с. Богданівка у Середньому Присамар'ї (Марина, Ромашко, Северин 1995, с. 46—48, рис. 4: 4). Зафіксований спосіб кріплення руків'я має аналогії у Пооріллі. У інгульському похованні 1 кургану 4 біля с. Колпаківка поруч із правою плечовою кісткою лежала грушоподібна булава, руків'я якою було обрізано по верхньому краю та «...мало у торцевій частині бронзову прикрасу у вигляді прямокутних скобок, вбитих у дерево» (Марина, Ковалева, Ромашко 1982, с. 10, рис. 2: 21).

Нещодавно ще одну подібну булаву з ідентичним кріпленням руків'я було знайдено на Вінничині у похованні 4 кургану 1 біля с. Придністрянське (Klochko et al. 2015, р. 186—189, fig. 9—10). Автори розглядають знахідку як свідчення контактів місцевого «катакомбного» населення з носіями інгульської та донецької катакомбних культур (Klochko et al. 2015, р. 237).

У похованнях 10 та 24 кургану 2 знайдено вироби з металу. У першому — листоподібний черешковий ніж з вузьким лезом, у другому — по суті, залишки ножа з виділеним «перехватом» леза та широким черешком. Зазвичай подібні ножі мають значну довжину та складну будову леза. Останнє знаряддя, вочевидь, спрацьоване під час тривалої експлуатації й не раз доводилося, на користь чого свідчать сліди кування на робочих поверхнях. Ніж з поховання 10 належить до 4 групи ножів, за С. М. Кореневським, знаряддя з поховання 24 — до 2 групи «суто катакомбних» ножів (Кореневский 1978, с. 36—44). Серед катакомбних старожитностей Орільсько-Самарського межиріччя єдиний випадок знахідки ножа 2 групи пов'язаний із похованням 3 кургану 4 біля с. Вербки у Середньому Присамар'ї (Фещенко 1992, с. 86—88, рис. 1: 3). Причому, як зазначає Є. Л. Фещенко, клинок має ребро, що наближає виріб до ножів з бахмутської та східно-маницької культур (1992, с. 88). Час побутування ножів 2 та 4 груп визначається досить широко. Він охоплює увесь період катакомбної культури й навіть посткатакомбний час (Кореневский 1978, с. 46).

Схожих висновків дійшла Л. А. Черних. Ніж із поховання 10 залучений нею до групи III. 2, а — листоподібних із заокругленими плічками та максимальною шириною леза у нижній половині клинка (Черных 2011, с. 33). Зібрані авторкою аналогії цьому виробу походять із пізньокатакомбних поховань маницького кола та інгульської

культури (Черных 2011, с. 37). Відповідно, ніж із поховання 24 належить до групи IX.3 — з коротким клинком широких пропорцій з короткою передлезовою частиною клинка (Черных 2011, с. 61). Він також має аналогії у пізньокатакомбних пам'ятках бахмутського типу та інгульських похованнях, й є, на думку дослідниці, привезеним зі сходу (Черных 2011, с. 61, 68).

Цікавим є спостереження Є. І. Гака щодо регресу катакомбних традицій металообробки під час розпаду блоку катакомбних культур, коли зникають чи деградує катакомбні типи ножів, а провідною формою стає листоподібна (Гак 2016, с. 78).

Таким чином, катакомбні поховання курганів 1 і 2 біля с. Соколово можуть бути зараховані до пізнього етапу культур катакомбного блоку. У відносній хронології східно-маницькі та інгульські комплекси розглядаються як явища одного порядку (Kaiser 2019, S. 61, Tab. 3). Абсолютна хронологія визначається другою половиною — кінцем III тис. до н. е. (Кайзер 2011 та ін.). Катакомбні поховання кургану 2 супроводжувалися знахідками престижних категорій інвентарю. Принаймні до наших розкопок в Орільсько-Самарському межиріччі на кілька сотень катакомбних поховань було відомо лише три знахідки бронзових ножів та сім — булав. На парадоксальність цієї ситуації уже звертав увагу Є. Л. Фещенко (1992, с. 86). Ще однією неординарною рисою катакомбного поховального обряду є спорудження кургану або добудов до існуючих курганів. Саме з похованнями 23, 24 пов'язане поєднання у кургані 2 двох більш ранніх курганів в єдиний, т. зв. «довгий». Схожий випадок уже фіксували І. Ф. Ковальова та З. П. Маріна у кургані 2 курганної групи VI біля с. Соколово на протилежному березі р. Татарки у 1979 р. Два кургани доби енеоліту та доби ранньої бронзи були об'єднані в єдиний курган, щоправда, звичайною, круглою в плані форми, добудовою, пов'язаною з влаштуванням катакомбного поховання 1, камера якого була спрямована у центр міжкурганного простору (Ковалева, Марина 1980, с. 10, рис. 5: 11).

Єдине безінвентарне **поховання бабинської культури** влаштоване у ямі з підбоям скорчено на правому боці у південно-західній орієнтації.

Поховання зрубної культури в обох курганах демонструють подібність поховального обряду та супровідного інвентарю. Вони влаштовані у простих ґрунтових ямах у товщі кургану в скорченій на правому або лівому боці позі з орієнтацією на схід — північний схід. У кургані 2 зрубні поховання утворюють ряд уздовж довгої вісі кургану. В інвентарі представлені посудини трьох типів: реберчасті миски, горщики та банки. Сталість поховального обряду та близькість кераміки дозволяють припускати, що померлі належали до однієї групи населення. Найявніші на кераміці декору у вигляді розсічених пружків попід вінцями посудин, разом з іншими ознака-

ми поховального обряду дозволяють зарахувати зрубні поховання до другого етапу Бережнівсько-Маївської зрубної культури.

До проблеми появи «довгих» могил доби бронзи. Історія дослідження проблеми «довгих» могил бронзової доби Північного Причорномор'я та Надазов'я охоплює майже півстоліття, починаючи від першої невеликої роботи В. В. Отроценка (1976). Історіографію питання детально розглянув Р. О. Литвиненко у спеціальній статті (2010), що дозволяє уникнути зайвих повторів в аналізі джерел та літератури.

Початково В. В. Отроченко в основу виділення поклав принцип «поліцентричності». Кургани видовжені в один бік від вершини (з порушеною «концентричністю») він виділив у першу групу, їх пропорції наближалися до 1 : 1,5. Кургани з двома та більше верхівками («поліцентричні») було об'єднано у другій групі. Третю групу представляли кургани з початковими видовженими пропорціями (Отроченко 1976, с. 17).

Під «довгими могилами» І. Ф. Ковальова запропонувала розуміти кургани, співвідношення ширини до довжини яких становить 1 : 3 (Ковалева 1988, с. 20). Пізніше В. В. Циміданов висловив думку, що для «довгих» курганів з однією верхівкою це співвідношення має складати 1 : 2 та більше (тип А). Пропорції для курганів з кількома вершинами він не оговорював (Циміданов 2000, с. 21).

Р. О. Литвиненко поставив за мету визначити особливості «початкового етапу створення довгих могил, як суто нового явища в курганному будівництві доби бронзи, пов'язаного з носіями традицій культурного кола *Бабине*» (Литвиненко 2010, с. 31). Слідом за І. Ф. Ковальовою (Ковалева 1988, с. 21), що виділила два варіанти спорудження довгих курганів КБК, великий за обсягом масив джерел був розподілений дослідником на кургани з подовжуючими та з'єднуючими «досипками» (Литвиненко 2010, с. 32). Автор дійшов аргументованих висновків щодо хронологічного пріоритету носіїв Дніпро-Донської бабинської культури (далі — ДДБК) в інноваціях будівництва «довгих могил», підкреслюючи, що ДДБК є також і «найдавнішим утворенням бабинських регіональних груп». Зазначається, «що найбільша активність у справі курганного будівництва припадає на початкову фазу культурогенези ДДБК» (Литвиненко 2010, с. 45). Р. О. Литвиненко наголосив на спадкоємності у курганному будівництві між ДДБК та Бережнівсько-Маївською зрубною культурою (далі — БЗМК). Ще одне цікаве припущення стосується щільного розташування первинних насипів «бабинцями» як передумови подальшого їх поєднання у «довгі могили» (Литвиненко 2010, с. 47). Висновки, яких дійшов Р. О. Литвиненко на значній кількості опрацьованого матеріалу, частково підтвердили спостереження І. Ф. Ковальової. Причини появи «довгих могил» вона закликала шукати в ідеологічних уявленнях давнього населення, зокрема у формуванні етнічної

самосвідомості, що змушувала шукати зв'язок із поколіннями пращурів (Ковалева 1988, с. 32—33). Р. О. Литвиненко також подібні зрушення у курганному будівництві пов'язує «з релігійно-ідеологічними трансформаціями..., які матеріалізувалися через нові форми й архітектурні рішення» (Литвиненко 2010, с. 48).

Публікуючи власну статтю, Р. О. Литвиненко передбачав якщо не початок імовірної дискусії на окреслену тему, то принаймні порівняння результатів досліджень (Литвиненко 2010, с. 30), з огляду на появу ще однієї роботи, присвяченої «довгим могилам» бабинської спільноти (Макаревич 2009). Проте дискусії не вийшло через різні «вагові категорії» дослідників, що проявилось як у кількості залучених джерел та літератури, розуміння матеріалу і назагал в обсягах статей.

Пізніше, А. В. Макаревич почав пошуки подібних конструкцій у матеріалах IV—III тис. до н. е. (Макаревич 2010). Узявши за основу три групи «довгих могил», виділених В. В. Отроченком (1976), дослідник на прикладі 12 курганів спробував знайти витоки цього феномену в енеоліті — бронзовому віці.

Наведені у публікації плани курганів без стратиграфічних розрізів недостатньо ілюструють думки автора. Найдавніший курган А у кургані «Соколовський» біля м. Пологи, дійсно, за свідченням З. Х. Попандопуло, «читався у плані як видовжений овал», й ямне поховання 9 було влаштоване «у просторі між двома курганами», споруджена над ним досипка III перекрыла обидва кургани А та Б (Попандопуло 1991, с. 66, рис. 1: 1). Проте про «поліцентричну споруду», що утворилася унаслідок останньої (Макаревич 2010, с. 59), немає жодної згадки у тексті автора розкопок. Не простежується вона й у профілях бровок. Так само ніякої «поліцентричної споруди» не утворював насип IV, зведений над похованням 23 кургану 29 (А. В. Макаревич помилився з номером кургану) біля с. Шевченко (Шахтар). Як у першій, так і наступній публікації, автор розкопок Л. А. Черних пише про круглий у плані насип з пласкою верхівкою, що поглинув енеолітичні кургани (Полін та ін. 2004, с. 260; Черних, Дараган 2014, с. 83—84, рис. 85—88, 122). Ці кургани, разом зі згаданими А. В. Макаревичем курганами біля м. Оріхів (Govedarica et al. 2006) та біля с. Боровковки (Ковалева, Шалобудов 1992), репрезентують практику будівництва «ямним» населенням над влаштованим у міжкурганному просторі похованням звичайної для них архітектурної споруди, що перекрывала обидва попередні кургани. Перелік таких випадків можна подовжити, наприклад, за рахунок розкопаного І. Ф. Ковальовою у 2002 р. кургану біля с. Спаське (Ковальова 2007).

Ще одна модель побудови курганів доби ранньої бронзи інтерпретується А. В. Макаревичем як «зародження традиції зведення видовжених курганних споруд I типу» (Макаревич 2010, с. 62). Проте у кургані 3 групи I біля с. Миколаївка, влаштоване біля схилу енеолітичного кургану

поховання 7 та пов'язана з ним добудова не змінила круглої в плані форми насипу. Їй подальші поховання ямної культури супроводжувалися цілком круглими в плані добудовами (Маріна, Ромашко 1999, с. 38—39, рис. 1: 6). У кургані 4 «Гола могила» групи II біля с. Кисличувата діаметр первинного кургану становив 16—16,5 м, що аж ніяк *«не тяжіє у плані до овального»* (Макаревич 2010, с. 64). І навіть добудова до нього, пов'язана з похованням 3, що збільшила висоту кургану до 2,9 м і діаметри до 26 × 22 м (Ковальова, Шалобудов, Тесленко 1999, с. 15—16), ніяким чином не наблизила його пропорції до «довгих могил». Подібні добудови, інколи не раз, що зазвичай «нарошують» курган від центру, не змінюючи при цьому круглої в плані форми споруди, у цілому властиві для курганного будівництва ямної культури (Пропашне, к. 1, Червонокам'яне, к. 1, Зелений Гай, к. 3; Ковалева, Шалобудов, Тесленко 1998; Ковалева *и др.* 2003, с. 33).

Нарешті, ще три кургани з розкопок О. Г. Шапошникової потрапили до зведення А. В. Макаревича, вочевидь, через дещо видовжені форми, що мали на момент розкопок. Курган 1 біля с. Новошмидтівка мав висоту 4,5 м та трохи видовжену форму 60 × 50 м. Проте первинний курган, зведений над ямним похованням 19, мав цілком звичні розміри — висоту 3,5 м і діаметр 38—40 м. Єдина добудова була пов'язана з влаштуванням поховання 2 (Шапошникова *и др.* 1974, с. 102—103, табл. 55—56). Трохи видовжені пропорції, що знов-таки не відповідають параметрам «довгих могил», курган міг набути під впливом природних та антропогенних факторів. Те саме стосується й кургану 11 біля с. Яблуня, що мав на момент розкопок діаметри: схід—захід 44 м, північ—південь 34 м. У звіті лише зазначено, що первинний курган, споруджений над ямним похованням 8, мав діаметр північ—південь 18 м, а наступна добудова — 26 м по тій же осі (Шапошникова *и др.* 1974, с. 306). Оскільки малюнків плану та перетину цього кургану в альбомі ілюстрацій немає, геть не зрозуміло з чого робиться висновок про повторення архітекτονіки (Макаревич 2010, с. 65). У випадку з курганом 10 групи II біля м. Нова Одеса ситуація трохи складніша. Зокрема, від 4 кургану цієї групи у тексті звіту йде прив'язка до с. Новогригорівка, хоча в альбомі ілюстрацій продовжується позначення Нова Одеса. Курган на момент розкопок мав висоту 3 м та діаметр 40 × 50 м. Розміри первинного кургану, спорудженого над ямним похованням 5, не наводяться, лише зазначається, що він *«має у плані видовжену форму уздовж лінії північний схід — південний захід»*. Для добудови (Н II) над першим впускним ямним похованням 4 наводиться лише діаметр — 22 м (Шапошникова *и др.* 1974, с. 92—95). Малюнків плану та перетину кургану в альбомі ілюстрацій, на жаль, немає. Відносити ці кургани до III групи «довгих могил» навряд чи правомірно.

Попри критику реалізації, ідея пошуку архітектурних витоків «довгих могил» в енеоліті —

ранньому бронзовому віці є цікавою. Прикладом найдавнішого «довгого кургану» III групи може бути первинна споруда кургану 3 групи V Кам'янського курганного поля. Складена з сутлинка, вона була оточена кромлехом з дрібного вапняку видовженої форми розміром 12 × 6,5 м. Основним було поховання 5, частково зруйноване пізнішим ямним похованням. У першому було знайдено уламки руків'я ножа усаївського типу (Андросов, Яременко, Мартюшенко 1990, с. 4—5, рис. 1: 1). Пропорції ширини до довжини первинного кургану наближені до 1 : 2. Ю. Я. Рассамакін наводить його як приклад схожої на «довгу могилу» («long Barrow») поховальної споруди (Rassamakin 2011, p. 299, fig. 10).

Цілком слушно А. В. Макаревич залучав до дослідження курган 16 біля с. Кам'янки та курган «Довга могила» групи Чортомлика. У першому в основі розм'яшувалися два кургани, — північно-східний та південно-західний, споруджені, відповідно, над дитячими ямними похованнями 3 та 13 (Шапошникова *и др.* 1979, с. 48—54, табл. XXVIII—XXIX; XXX: 6; XXXII: 5). Північно-східний курган після впуску ямного поховання 5 добудували. Надалі на північному схилі влаштовували ямне поховання 9. Південно-західний курган добудовували два рази. Обидві споруди пов'язані з ямними похованнями 27 та 17, відповідно. Без конструктивних змін у південно-східному секторі цього кургану влаштовано ямне поховання 12. Після зазначених добудов первинних курганів відстань між ними становила 9 м (Шапошникова *и др.* 1979, с. 49—50). «З'єднувальна досипка», шириною 19 м, пов'язана з похованнями 10 та 16, влаштованими у міжкурганному просторі ближче до південно-західного кургану, тоді як добудова починалася від північно-східного кургану (Шапошникова *и др.* 1979, с. 50—51). З поверхні валу було влаштовано ямне поховання 26.

Через руйнацію оранкою верхнього відділу кургану зрозуміти, чи були обидва кургани вищими за з'єднувальну добудову неможливо. Проте, згідно з планом, курган набув поліцентричного вигляду (Шапошникова *и др.* 1979, табл. XXVIII—XXIX). Низка згаданих вище поховань у звіті належала до т. зв. «кемі-обінського» типу, проте від інших ямних вони відрізняються лише кам'яним перекриттям, що не може бути культуроутворюючою ознакою. Автори звіту при кількісній характеристиці поховань не відокремлювали ямні та кемі-обінські (Шапошникова *и др.* 1979, с. 51).

Ще однією важливою пам'яткою, з огляду на задекларовану тему, є курган «Довга могила» групи Чортомлика (Мозолевський, Пустовалов 1999). Від початку існували три окремих кургани. Перший, південно-західний, з основним енеолітичним похованням 12, мав початкову висоту 0,5 м та діаметр 10,5 × 12,3 м. З ямним похованням 9, що частково зруйнувало основ-

не, пов'язана добудова, яка збільшила розміри споруди до 1,6 м заввишки та $13,5 \times 14$ м у діаметрі. Н III, споруджений над ямним похованням 15, подовжив конструкцію на схід. Тоді як добудова над ямним похованням 14 довела розміри «насипу» до 29,5—33 м у діаметрі та до висоти 4,5 м (Мозолевський, Пустовалов 1999, с. 119).

Початок спорудження північно-східного кургану відбувався одночасно з улаштуванням основного ямного поховання 11, у результаті останнє було перекрито спорудою 2,85 м заввишки з діаметрі 17—19 м. Одночасно із влаштуванням кам'яної скрині поховання 6 біля її східного схилу споруджувалася добудова до первинного кургану, що мала овальні у плані обриси, діаметром 34—45 м, й типову для ямної архітектури зрізано-конічну конструкцію висотою 4,5 м та діаметром верхнього майданчика 6—6,5 м (Мозолевський, Пустовалов 1999, с. 119—121, мал. 1—3).

Імовірно, існував ще один невеличкий курган поміж цими двома, вочевидь, збудований над ямним похованням 8. Проте його існування погано відображено у наведених у публікації стратиграфічних розрізах. Він був або зруйнований, або просто перекритий «з'єднувальною досипкою», пов'язаною з влаштуванням ямного поховання 10 у південно-західній частині північно-східного кургану. Одночасно з роботами з облаштування цього поховання, почалося нарошування «назустріч» обох великих курганів, унаслідок чого відстань між ними зменшилася до 7 м. На завершення поховального ритуалу був оформлений з'єднувальний вал висотою 5,5 м (Мозолевський, Пустовалов 1999, с. 121). Важко сказати, який вигляд набула збудована конструкція, адже з'єднувальний вал, згідно з текстом, був вищим за обидва кургани. На плані курган має чітку овальну форму, у профілях видно пониження валу над похованням 10, тоді як верхівки обох попередніх курганів зрізані (Мозолевський, Пустовалов 1999, мал. 1—2). Щоправда, зазначається, що улоговина з'єднувального валу була закрита після влаштування поховання 3 — кенотафу бабинської культури (Мозолевський, Пустовалов 1999, с. 121).

Висновки. Таким чином, ми маємо поки ледь не єдиний випадок початкового зведення «довгого кургану» за часів енеоліту (Кам'янка, V, к. 3). А також поодинокі випадки спорудження «з'єднувальної досипки» з утворення «довгої могили» у ямний, точніше «пізньоямний» час (Кам'янка, к. 16; «Довга могила» групи Чортomla, та на пізньому етапі катакомбної культури (Соколове, к. 2).

Монументальність культових споруд як продукт колективних зусиль з перетворення оточуючого ландшафту, найімовірніше, мала на меті візуально підкреслювати дихотомію «ми—вони», протягом існування усіх «курганних»

культур. В енеоліті це втілювалося у будівництві курганів з використанням різних матеріалів та технік. У ямний час з певною уніфікацією будівельних технологій й агресивним збільшенням обсягів курганного будівництва ця дихотомія утілювалася в широке розповсюдження практики влаштування власних поховань у центрі енеолітичних курганів, попри руйнацію попередніх могил. На місці енеолітичних курганів зводилися «ямні» споруди. Інколи поглинаючи одразу два більш ранніх кургани. Протиставлення «ми—вони» не обов'язково мало на меті підкреслити перевагу над попередниками чи продемонструвати власну силу сусідам, чи більше, ворогам. Монументальність, як наслідок колективних дій, напевне приводила до трансформації цієї дихотомії на внутрішньому рівні: «еліта — не еліта». Що яскравішим було монументальне архітектурне рішення, то потужніше у ньому грали усіма барвами ці протиставлення. Тому я схильний пов'язувати виникнення нових архітектурних рішень у курганному будівництві з насамперед соціальними факторами, й лише потім, ідеологічними.

Виникнення «довгих могил» як архітектурного феномену, напевне, могло бути можливим лише у ямному середовищі, на «верхівці» розвитку різноманіття практик їх курганного будівництва за доби ранньої бронзи. Проте ця форма з якихось причин не набула розповсюдження у «ямний» час.

Але саме цю рідкісну архітектурну форму обрало «бабинське» населення ДДБК — найдавніше утворення цього культурного кола, на своїх ранніх етапах розвитку задля екстраполяції власних послань. Й тут немає проблеми з трансфером архітектурної ідеї через століття. Бабинські поховання дослідженні в усіх, поки трьох, «довгих могилах» ямного і катакомбного часу. Залучений до вибірки Р. О. Литвиненком курган 2 групи III біля с. Соколове, що мав подовжуючу досипку над бабинським похованням 12 (Литвиненко 2010, с. 33—34), розташовувався на відстані прямого візуального контакту з «довгим курганом» Соколове 2, розглянутим вище.

У завершеному архітектурному виразі «довга могила» як феномен монументальної культової архітектури має яскраві морфологічні та естетичні особливості, за збереження у цілому своєї основної функції — «поховальної споруди». Вони мали бути вписаними і чітко виділятися в навколишньому ландшафті «концентричних» насипів.

Можливо, й будівництво скіфами царських курганів біля «довгих могил» (наприклад: Полин, Алексеев 2018, с. 28) пояснюється тим самим прагненням демонстрації візуальної відмінності перших від монументальних культових споруд усіх попередніх часів.

Подяки. Автор дякує Андрію Андросову за допомогу у підготовці ілюстрацій та Олександрі Симоненку за редагування англійського резюме.

ЛІТЕРАТУРА

- Андросов, А. В., Яременко, И. И., Мартюшенко, Д. В. 1990. Курганы эпохи энеолита — бронзового века Каменского поля. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Исследование по археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, 1991, с. 4-22.
- Андросов, А. В., Марина, З. П., Завгородний, Д. И. Энеолитический курган у села Богуслав в Присамарье. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, 1991, с. 4-19.
- Берестнев, С. И. 2005. К проблеме курганов и курганной стратиграфии. *Древности*, 6, с. 97-115.
- Гак, Е. И. 2016. Этапы трансформаций в металлопроизводстве среднего бронзового века на территории Степного Предкавказья и юго-востока Русской равнины. В: Алексин, В. А. (ред.). *Внешние и внутренние связи степных (скотоводческих) культур в энеолите и бронзовом веке (V—II тыс. до н. э.). Круглый стол, посвященный 80-летию со дня рождения С. Н. Братченко (Санкт-Петербург, 14—15 ноября 2016 г.)*. Санкт-Петербург, с. 74-79.
- Дергачев, В. А. 2024. *Памятники постмариупольской (квитянской) культуры Карпато-Подунавья*. Кишинэу.
- Кайзер, Э. 2011. Проблемы абсолютного датирования катакомбной культуры Северного Причерноморья. *Краткие сообщения института археологии РАН*, 225, с. 15-27.
- Клочко, В. І. 1996. *Озброєння та військова справа давнього населення України (5000—900 рр. до Р. Х.)*. Київ: АртЕк.
- Ковалева, И. Ф. 1978. Погребения животилевского типа в Присамарье. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.* Днепропетровск: ДГУ, с. 46-54.
- Ковалева, И. Ф. 1979. Вытянутые погребения Днепровского ареала Волго-Днепровской культурно-исторической общности эпохи энеолита. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.* Днепропетровск: ДГУ, с. 61-79.
- Ковалева, И. Ф. 1983. *Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов (по материалам культур бронзового века Левобережной Украины)*. Днепропетровск: ДГУ.
- Ковалева, И. Ф. 1984. *Север Степного Поднепровья в энеолите — бронзовом веке*. Днепропетровск: ДГУ.
- Ковалева, И. Ф. 1985. Курган у с. Вербки и другие энеолитические памятники Присамарья. *Проблемы археологии Поднепровья*, 2, с. 40-54.
- Ковалева, И. Ф. 1988. Культурные комплексы так называемых длинных курганов эпохи бронзы. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы*. Днепропетровск: ДГУ, с. 20-33.
- Ковальова, І. Ф. 2007. Розкопки курганної групи біля с. Спаське. *Вісник Дніпропетровського університету*, 15: Історія та археологія, 6, с. 175-185.
- Ковалева, И. Ф., Марина, З. П. 1980. Раскопки курганов эпохи бронзы в Нижнем Присамарье. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Курганы Степного Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с. 4-17.
- Ковалева, И. Ф., Шалобудов, В. Н. 1992. Курган эпохи бронзы у с. Боровковка. *Древности Степного Причерноморья и Крыма*, III, с. 105-114.
- Ковалева, И. Ф., Шалобудов, В. Н., Тесленко, Д. Л. 1998. Исследование курганов в Степном Правобережье Днепра. В: Ковальова, І. Ф. (ред.). *Проблеми археології Подніпров'я*. Дніпропетровськ: ДДУ, с. 4-18.
- Ковалева, И. Ф., Шалобудов, В. Н., Тесленко, Д. Л. 1999. Дослідження курганів доби поблизу с. Кисличувата. У: Ковальова, І. Ф. (ред.). *Проблеми археології Подніпров'я*. Дніпропетровськ: ДДУ, с. 4-35.
- Ковалева, И. Ф., Марина, З. П., Ромашко, В. А., Тесленко, Д. Л., Шалобудов, В. Н., Векленко, В. А. 2003. *Курганы энеолита-бронзы в Криворожском течении Ингульца*. Днепропетровск: ДНУ.
- Кореневский, С. Н. 1978. О металлических ножах ямной, полтавкинской и катакомбной культур. *Советская археология*, 2, с. 33-48.
- Литвиненко, Р. О. 2010. До витоків архітектури довгих могил Надчорномор'я. *Донецький археологічний збірник. 2009—2010*, 13/14, с. 30-66.
- Макаревич, А. В. 2009. Довгі могили бабинської спільноти. *Матеріал*, 36: Археологічні студії, с. 27-33.
- Макаревич, А. В. 2010. До питання про походження довгих могил (III—IV тис. до н. е.). *Археологія*, 3, с. 57-68.
- Марина, З. П. 1978. Периодизация и хронология погребений ямной культуры в междуречье Орели и Самары. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.* Днепропетровск: ДГУ, с. 55-69.
- Марина, З. П., Ковалева, И. Ф., Ромашко, В. А. 1982. Курганы эпохи бронзы у с. Колпаковка-Бузовка. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.* Днепропетровск: ДГУ, с. 4-18.
- Марина, З. П., Фещенко, Е. Л. 1989. Новые погребения маньчжского типа в Днепровском Левобережье. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с. 50-61.
- Марина, З. П., Ромашко, В. А., Северин А. Б. 1995. Курган эпохи бронзы у с. Богдановка в Присамарье. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с. 35-63.
- Марина, З. П., Ромашко, В. А. 1999. Курганы доби бронзи біля с. Миколаївка на р. Самарі. В: Ковальова, І. Ф. (ред.). *Проблеми археології Подніпров'я*. Дніпропетровськ: ДДУ, с. 35-51.
- Мозолевський, Б. М., Пустовалов, С. Ж. 1999. Курган «Довга могила» з групи Чортомлика. *Культурологічні студії*, 2, с. 116-140.
- Отрошенко, В. В. 1976. Конструктивные особенности длинных курганов Нижнего Поднепровья. *Открытия молодых археологов Украины*, 1, с. 16-18.
- Полин, С. В., Черных, Л. А., Куприй, С. А., Дараган, М. А. 2004. Курганы эпохи энеолита—бронзы у г. Орджоникидзе. *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр.*, с. 257-263.
- Полин, С. В., Алексеев, А. Ю. 2018. *Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье*. Курганы Украины, 6. Киев; Берлин: О. Філюк.
- Попандопуло, З. Х. 1991. Курган «Соколовский» у города Пологи. *Древности Степного Причерноморья и Крыма*, II, с. 66-76.
- Рассамакин, Ю. Я. 2013. Похоронения квитянской культуры в контексте абсолютной хронологии. *Археологія*, 4, с. 17-41.
- Тесленко, Д. Л. 2007. Курган эпохи бронзы у с. Новотроицкое в Среднем Присамарье. *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, с. 364-371.
- Тесленко, Д. Л., Кайзер, Е., Шалобудов, В. Н. 2023. Курганы Присамар'я: досвід міждисциплінарних досліджень. *Археологія і давня історія України*, 1 (46), с. 146-177.
- Фещенко, Е. Л. 1992. Изделия из металла в катакомбных погребениях Днепровского Предстепья. В:

Ковалева, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с.84-101.

Фещенко, Е. Л. Исследование кургана эпохи бронзы у с. Николаевка в Присамарье *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, с. 401-405.

Цимиданов, В. В. 2000. Длинные курганы Донецчины. В: Усачук, А. Н. (ред.). *Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий*. Донецк: Східний видавничий дім, с. 20-21.

Черных, Л. А. 2011. Бронзовые ножи из памятников катакомбной КИО Украины (классификация по выборке предметов — предварительные итоги). В: *Проблеми гірничої археології (матеріали VIII-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару)*. (с. Новозаваніка Попаснянського району Луганської області, 15—16 липня 2009 р.). Алчевськ: ДонДТУ, с. 23-79

Черных, Л. А., Дараган, М. Н. 2014. *Курганы эпохи энеолита-бронзы междуречья Базавлука, Солонной, Чертомлыка*. Курганы Украины, 6. Киев; Берлин: О. Філюк.

Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Бочкарев, В. С., Балущин, А. М., Гребенников, Ю. С., Ключинцев, В. Н., Ребедайло, Г. П., Рычков, Н. А. 1974. *Отчет о работе Ингульской экспедиции в 1974 г.* НА ИА НАН України, ф. 64, 1974/12.

Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Гребенников, Ю. С., Балущин, Довженко, Н. Д., Елисеев, В. Ф., А. М., Ключинцев, В. Н., Ребедайло, Г. П. 1979. *Отчет о работе Ингульской археологической экспедиции за 1978 г.* НА ИА НАН України, ф. 64, 1978/11.

Govedarica, B., Kaiser, E., Rassamakin, Ju. Ja., Samar, V. A. 2006. Der Grabhügel «Tarasova Mogila» bei der Stadt Orechov. *Eurasia Antiqua*, 12, S. 63-112.

Kaiser, E. 2019. *Das dritte Jahrtausend im osteuropäischen Steppenraum*. Berlin Studies of the Ancient World, 37. Berlin.

Klochko, V. I. 2001. *Weaponry of Societies of the Northern Pontic Culture Circle: 5000—700 BC*. Baltic Pontic Studies, 10. Poznan.

Klochko, V. I., Kosko, A., Potupchik, M. V., Wlodarczak, P., Zurkiewicz, D., Ivanova, S. V. 2015. Tripolye (Gordinesti Group), Yamnaya and Catacomb Culture Cemeteries, Prydnistrianske, Site 1, Yampil Region, Vinnitsa Oblast: An Archaeometric and Chronometric Descriptions and a Taxonomic and Topogenetic Discussion. *Baltic-Pontic Studies*, 20, p. 177-249.

Rassamakin, Ju. Ja. 2004. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit*. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz: Philipp von Zabern.

Rassamakin, Y. Y. 2011. Eneolithic Burial Mounds in the Black Sea Steppe: From the First Burial Symbols to Monumental Ritual Architecture. In: Muller-Celka, S. (ed.): *Ancestral Landscapes*. TMO 61, Maison de l'Orient et la Mediterranee. Lyon, p. 293-306.

REFERENCES

Androsov, A. V., Yaremenko, I. I., Martyushchenko, D. V. 1990. Kurgany epokhi eneolita — bronzovogo veka Kamen'skogo polya. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Issledovanie po arkheologii Podneprov'ya*. Dnepropetrovsk: DGU, 1991, s. 4-22.

Androsov, A. V., Marina, Z. P., Zavgorodniy, D. I. 1991. Eneoliticheskiy kurgan u sela Boguslav v Prissamar'ye. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Problemy arkheologii Podneprov'ya*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 4-19.

Berestnev, S. I. 2005. K probleme kurganov i kurgannoy stratigrafii. *Drevnosti*, 6, s. 97-115.

Gak, E. I. 2016. Etapy transformatsiy v metalloproduktstve srednego bronzovogo veka na territorii Stepnogo Predkavkaz'ya i yugo-vostoka Russkoy ravniny. In: Alekshin,

V. A. (ed.). *Vneshnie i vnutrennie svyazi stepnykh (skotovodcheskikh) kul'tur v eneolite i bronzovom veke (V—II tys. do n. e.)*. *Kruglyy stol, posvyashchenny 80-letiyu so dnya rozhdeniya S. N. Bratchenko (Sankt-Peterburg, 14—15 noyabrya 2016 g.)*. Sankt-Peterburg, s. 74-79.

Dergachev, V. A. 2024. *Pamyatniki postmariupol'skoy (kvi-tyanskoy) kul'tury Karpat-Podunav'ya*. Kishineu.

Kaiser, E. 2011. Problemy absolyutnogo datirovaniya katalombnoy kul'tury Severnogo Prichernomor'ya. *Kratkiye soobshcheniya Instituta archeologii RAN*, 225, s. 15-27.

Klochko, V. I. 1996. *Ozbroiennia ta viiskova sprava davn'oho naselennia Ukrainy (5000—900 rr. do R. Kh.)*. Kyiv: ArtEk.

Kovaleva, I. F. 1978. Pogrebeniya zhivotilovskogo tipa v Prissamar'ye. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Kurgannye drevnosti Stepnogo Podneprov'ya III—I tys. do n. e.* Dnepropetrovsk: DGU, s. 46-54.

Kovaleva, I. F. 1979. Vytynutye pogrebeniya Dneprovskogo areala Volgo-Dneprovskoy kul'turno-istoricheskoy obshchnosti epokhi eneolita. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Kurgannye drevnosti Stepnogo Podneprov'ya III—I tys. do n. e.* Dnepropetrovsk: DGU, s. 61-79.

Kovaleva, I. F. 1983. *Pogrebal'nyy obryad i ideologiya rannikh skotovodov (po materialam kul'tur bronzovogo veka Levoberezhnoi Ukrainy)*. Dnepropetrovsk: DGU.

Kovaleva, I. F. 1984. *Sever Stepnogo Podneprov'ya v eneolite — bronzovom veke*. Dnepropetrovsk: DGU.

Kovaleva, I. F. 1985. Kurgan u s. Verbki i drugie eneoliticheskie pamyatniki Prissamar'ya. *Problemy arkheologii Podneprov'ya*, 2, s. 40-54.

Kovaleva, I. F. 1988. Kul'turnye kompleksy tak nazyvaemykh dlinnykh kurganov epokhi bronzy. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Arkheologicheskie pamyatniki Podneprov'ya v sisteme drevnostey Vostochnoy Evropy*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 20-33.

Koval'ova, I. F. 2007. Rozkopky kurgannoy grupy bilya s. Spas'ke. *Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu*, 15: Istoriiya ta arheolohiya, 6, s. 175-185.

Kovaleva, I. F., Marina, Z. P. 1980. Raskopki kurganov epokhi bronzy v Nizhnem Prissamar'ye. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Kurgany Stepnogo Podneprov'ya*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 4-17.

Kovaleva, I. F., Shalobudov, V. N. 1992. Kurgan epokhi bronzy u s. Borovkovka. *Drevnosti Stepnogo Prichernomor'ya i Kryma*, III, s. 105-114.

Kovaleva, I. F., Shalobudov, V. N., Teslenko, D. L. 1998. Issledovanie kurganov v Stepnom Pravoberezh'e Dnepra. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Problemy arkheologii Podneprov'ya*. Dnepropetrovsk: DDU, s. 4-18.

Kovaleva, I. F., Shalobudov, V. N., Teslenko, D. L. 1999. Doslidzhennia kurhaniv doby poblyzu s. Kyslychuvata. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Problemy arkheologii Podneprov'ya*. Dnepropetrovsk: DDU, s. 4-35.

Kovaleva, I. F., Marina, Z. P., Romashko, V. A., Teslenko, D. L., Shalobudov, V. N., Veklenko, V. A. 2003. *Kurgany eneolita-bronzy v Krivorozhskom techenii Ingultsa*. Dnepropetrovsk: DNU.

Korenevskiy, S. N. 1978. O metallicheskih nozhakh yamnoy, poltavkinskoy i katalombnoy kultur. *Sovetskaya arkheologiya*, 2, s. 33-48.

Litvinenko, R. O. 2010. Do vitokiv arkhitektury dovhykh mohyl Nadchornomor'ya. *Donetskyi arkheolohichniy zbirnyk 2009—2010*, 13—14, s. 30-66.

Makarevych, A. V. 2009. Dovhi mohyly babynskoyi spil'noty. *Maristerium*, 36: Arkheolohichni studiyyi, s. 27-33.

Makarevych, A. V. 2010. Do pytannya pro pokhodzhennya dovhykh mohyl (III—IV tys. do n. e.). *Arkheolohiya*, 3, s. 57-68.

Marina, Z. P. 1978. Periodizatsiya i khronologiya pogrebeniy yamnoy kultury v mezhdurech'ye Orel i Samary. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Kurgannye drevnosti Stepnogo Podneprov'ya III—I tys. do n. e.* Dnepropetrovsk: DGU, s. 55-69.

Marina, Z. P., Kovaleva, I. F., Romashko, V. A. 1982. Kurgany epokhi bronzy u s. Kolpakovka-Buzovka. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Drevnosti Stepnogo Podneprov'ya III—I tys. do n. e.* Dnepropetrovsk: DGU, s. 4-18.

Marina, Z. P., Feshchenko, E. L. 1989. Novye pogrebeniya manychskogo tipa v Dneprovskom Levoberezh'ye. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Problemy arkheologii Podneprov'ya*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 50-61.

Marina, Z. P., Romashko, V. A., Severin, A. B. 1995. Kurgan epokhi bronzы u s. Bogdanovka v Prissamar'ye. In: Kovalova, I. F. (ed.). *Problemy arkheologii Podneprov'ya*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 35-63.

Marina, Z. P., Romashko, V. A. 1999. Kurgany doby bronzы bilia s. Mykolaivka na r. Samari. In: Kovalova, I. F. (ed.). *Problemy arkheologii Podnipro'ya*. Dnipropetrovsk: DDU, s. 35-51.

Mozolevskiy, B. M., Pustovalov, S. Zh. 1999. Kurgan «Dovha mohyla» z hrupy Chortomlyka. *Kulturolohichni studiyi*, 2, s. 116-140.

Otroshchenko, V. V. 1976. Konstruktivnye osobennosti dlinnykh kurganov Nizhnego Podneprov'ya. *Otkrytiya molydykh arkheologov Ukrainy*, 1, s. 16-18.

Polin, S. V., Chernykh, L. A., Kupriy, S. A., Darahan, M. A. 2004. Kurgany epokhi eneolita—bronzы u g. Ordzhonikidze. *Arkheolohichni vidkryttya v Ukraini 2002—2003 rr.*, s. 257-263.

Polin, S. V., Alekseev, A. Yu. 2018. *Skifskiy tsarskiy Aleksandropol'skiy kurgan IV v. do n. e. v Nizhnem Podneprov'ye*. Kurgany Ukrainy, 6. Kyiv; Berlin: O. Filiuk.

Popandopulo, Z. Kh. 1991. Kurgan «Sokolovskiy» u goroda Pologi. *Drevnosti Stepnogo Prichernomor'ya i Kryma*, II, s. 66-76.

Rassamakin, Yu. Ya. 2013. Pokhovannya kvityanskoyi kultury v konteksti absolyutnoyi khronolohiyi. *Arkheolohiya*, 4, s. 17-41.

Teslenko, D. L. 2007. Kurgan epokhi bronzы u s. Novotroits'ke v Seredn'omu Prissamar'yi. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukraini 2005—2007 rr.*, s. 364-371.

Teslenko, D. L., Kayzer, E., Shalobudov, V. N. 2023. Kurgany Prissamar'ya: dosvid mizhdystsyplinarnykh doslidzhenn'. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrainy*, 1 (46), s. 146-177.

Feshchenko, E. L. 1992. Izdeliya iz metalla v katakombnykh pogrebeniyakh Dneprovskogo Predstep'ya. In: Kovalova, I. F. (ed.). *Problemy arkheologii Podneprov'ya*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 84-101.

Feshchenko, E. L. 2005. Issledovanie kurgana epokhi bronzы u s. Nikolaevka v Prissamar'ye. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukraini 2005—2007 rr.*, s. 401-405.

Tsimidanov, V. V. 2000. Dlinniye kurgany Donechchiny. In: Usachuk, A. N. (ed.). *Arkheologiya i drevnyaya arkhitektura Levoberezhnoy Ukrainy i smezhnykh territoriy*. Donetsk: Skhidnyi vydavnychiy dim, s. 20-21.

Chernykh, L. A. 2011. Bronzovye nozhi iz pamyatnikov katakombnoy KIO Ukrainy (klassifikatsiya po vyborke predmetov — predvaritel'nye itogi). In: *Problemy hirnychoyi arkheolohiyi (materialy VIII-ho mizhnarodnoho Kartamys'koho pol'ovoho arkheolohichnoho seminaru)* (s. Novozvanivka Popasnyans'koho rayonu Luhans'koyi oblasti, 15—16 lypnya 2009 r.). Alchevsk: DonDTU, s. 23-79.

Chernykh, L. A., Darahan, M. N. 2014. *Kurgany epokhi eneolita-bronzы mezhdurech'ya Bazavluka, Solenoy, Chertomlyka*. Kurgany Ukrainy, 6. Kyiv; Berlin: O. Filiuk.

Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Bochkarev, V. S., Balushkin, A. M., Grebennikov, Yu. S., Klyushintsev, V. N., Rebedaylo, G. P., Rychkov, N. A. 1974. *Otchet o rabote Ingul'skoy ekspeditsii v 1974 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1974/12.

Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Grebennikov, Yu. S., Balushkin, Dovzhenko, N. D., Eliseev, V. F., A. M., Klyushintsev, V. N., Rebedaylo, G. P. 1979. *Otchet o rabote Ingul'skoy arkheologicheskoy ekspeditsii za 1978 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1978/11.

Govedarica, B., Kaiser, E., Rassamakin, Ju. Ja., Samar, V. A. 2006. Der Grabhügel «Tarasova Mogila» bei der Stadt Orechov. *Eurasia Antiqua*, 12, S. 63-112.

Kaiser, E. 2019. *Das dritte Jahrtausend im osteuropäischen Steppenraum*. Berlin Studies of the Ancient World, 37. Berlin.

Klochko, V. I. 2001. *Weaponry of Societies of the Northern Pontic Culture Circle: 5000—700 BC*. Baltic-Pontic Studies, 10. Poznan.

Klochko, V. I., Kosko, A., Potupchik, M. V., Wlodarczak, P., Zurkiewicz, D., Ivanova, S. V. 2015. Tripolye (Gordinesti Group), Yamnaya and Catacomb Culture Cemeteries, Prydnistrianske, Site 1, Yampil Region, Vinnitsa Oblast: An Archaeometric and Chronometric Descriptions and a Taxonomic and Topogenetic Discussion. *Baltic-Pontic Studies*, 20, p. 177-249.

Rassamakin, Ju. Ja. 2004. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit*. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz: Philipp von Zabern.

Rassamakin, Y. Y. 2011. Eneolithic Burial Mounds in the Black Sea Steppe: From the First Burial Symbols to Monumental Ritual Architecture. In: Muller-Celka, S. (ed.): *Ancestral Landscapes*. TMO 61, Maison de l'Orient et la Méditerranée. Lyon, p. 293-306.

D. Teslenko

BARROWS NEAR SOKOLOVE VILLAGE IN THE LOWER SAMARA REGION: THE ISSUE OF THE EMERGENCE OF «LONG BARROWS» IN THE BRONZE AGE

Two barrows near Sokolove village of Dnipropetrovsk region in the lower reaches of the Samara River were excavated in 2008. In the Barrow 1 fourteen burials were discovered. Two of them, graves 6 and 13, belonged to the Copper Age. The initial mound was constructed over these burials. The next grave 7 of the Yamna culture was inserted into the mound after which it was enlarged. The final phase of mound construction may be associated with graves 8—10, and 14 of the Yamna culture or with graves 11 and 12 of the Catacomb culture.

In the Barrow 2 twenty four graves were discovered. Initially, two separate mounds were erected: one over graves 5 and 12 dated to the Copper Age and another over grave 13 from the same period. Both mounds were encircled by ditches, and the spoil clay was used as building material for their construction. Graves 20 and 22 of the Yamna culture were inserted in both mounds, after which they were expanded. Subsequently, grave 19 of the Yamna culture and grave 10 of the Catacomb culture were inserted into the first mound, while grave 21 of the Catacomb culture was added to the second mound. Eventually both mounds were combined into a single long barrow after the making of two secondary graves 23 and 24 of the Catacomb culture.

The Copper Age burials are associated with the Post-Mariupol/Kvityana culture. The Yamna culture burials can be attributed to the late phase and are estimated to date to the mid-3rd millennium BCE. The Catacomb culture burials also belong to a later stage of the culture and can be dated to the second half of the 3rd millennium BCE.

A particularly unusual aspect of this barrow is the erection of a long mound over Catacomb culture burials. Previously, only two similar cases associated with the Yamna culture have been recorded. The construction of long mounds is more characteristic of the Babyno culture, which is dated to a later chronological period. It is suggested that the people of the Babyno culture adopted this rare funeral tradition and made it a defining feature of their own funerary practices.

Keywords: Eneolithic, Yamna culture, catacomb culture, Babyno culture, «long Barrows».

Одержано 16.02.2025

ТЕСЛЕНКО Дмитро, кандидат історичних наук, незалежний дослідник, Грац, Австрія.

Dmytro TESLENKO, PhD, independent researcher, Graz, Austria.

ORCID: 0000-0001-6543-1547,

e-mail: Dmytro.L.Teslenko@gmail.com.

М. Товкайло

ГАРД НА БУЗІ — ВУЗОЛ ШЛЯХІВ ТА КОМУНІКАЦІЙ

На матеріалах багатошарового поселення і могильника Гард та інших поселень гардівської групи розглядається роль регіону Гранітно-Степового Побужжя як контактної зони в процесах обміну та торгівлі сіллю й іншими товарами в доісторичному та історичному минулому України.

Ключові слова: Гард, Гранітно-Степове Побужжя, контактна зона, обмін і торгівля, сіль.

Вступ. Багатошарове поселення та могильник Гард розташовані на правому березі Південного Бугу за 2,5 км на південь від с. Богданівка Вознесенського р-ну Миколаївської обл., у нижній частині клинуватого схилу, обмеженого двома байрачними балками зі струмками, на краю терасоподібного уступу правого берега ріки, що відповідає рівню першої надзаплавної тераси висотою 4—14 м над літнім рівнем води.

Відкриття та перші дослідження Гарду здійснила у 1930—1931 рр. Бозька експедиція Народного комісаріату освіти (Козубовський 1933). У 1949 р. розвідки на поселенні провів В. Даниленко (1969). Роботи розвідкового характеру провела у 1980 та 1985 рр. Миколаївська експедиція (Товкайло 2005). У 2006 р. Миколаївська експедиція Інституту археології НАН України відновила стаціонарні розкопки цього поселення. Протягом 2006—2011, 2013, 2015—2019 та 2023 рр. вона дослідила 550 м² площі поселення. Близько 76 м² було розкопано попередниками. Отже, загальна досліджена площа Гарду становить приблизно 626 м². У результаті проведених робіт отримано масові археологічні матеріали доби раннього (ранній період буго-дністровської культури) і пізнього неоліту (пізній період буго-дністровської культури та Прекукутені 3 — Трипілля А), енеоліту — ранньої бронзи (Трипілля

етапів В2, С1 та С2, середньостогівська, нижньомихайлівська, усатівська культури), доби бронзи (катакомбна, бабинська та сабатинівська культури), античності, середньовіччя та нового часу. Крім того, досліджено різночасові могильники мариупольського, усатівського типів та XVIII ст., розташовані на території поселення (Товкайло 2009; 2010; 2014; 2019; Товкайло, Фоменко 2013; 2015), з них усатівський могильник повністю не досліджений.

Для низки з представлених на поселенні Гард культур (буго-дністровської, середньо-стогівської, всіх етапів трипільської, усатівської) Гранітно-Степове Побужжя було крайньою провінцією їхнього розселення чи поширення впливів. Більше того, цей регіон відірваний від основної території, заселеної цими культурами, десятками і навіть сотнею кілометрів. Іншою особливістю багатошарового поселення Гард, як і багатьох інших поселень Гранітно-Степового Побужжя, є їхнє розташування винятково у долині Південного Бугу і його лівих приток біля діючих здавна бродів та перевозів, до яких вели стародавні магістральні шляхи. Найбільше різночасових і багатошарових пам'яток зосереджено навколо Гардового урочища.

Лише про культурний шар ранньої доби неоліту поселення Гард можна говорити як про типові поселення буго-дністровської культури. Культурні нашарування інших періодів характеризуються послідовним відкладенням в ґрунті кераміки, кременю, кісток тварин тощо. У цих нашаруваннях відсутні житла, вогнища чи інші об'єкти поселенської інфраструктури. Зокрема, для трипільської культури всіх етапів відмінною є топографія пам'яток та відсутність глиняних площадок. Все це вказує на тимчасові, можливо, сезонні, а не постійні поселен-

© М. ТОВКАЙЛО, 2025

ня, місця стоянок, ночівель торгових караванів на переправах чи обміну-торгівлі товарами. В кожному разі — це не типові поселення названих культур; їхні мешканці не займалися традиційним господарством, а виконували якісь особливі функції.

Чим же приваблював людей різних культур і різних часів цей особливий регіон? На нашу думку, його близьким сусідством з лиманами та озерами Північного та Північно-Західного Причорномор'я — потенційними джерелами самосадної солі та стратегічним розташуванням на перетині давніх транзитних та торгових шляхів.

Матеріали. Загальновідомо, що певна кількість солі необхідна для здоров'я людей і тварин. Вважається, що люди зазвичай отримують необхідну для здоров'я сіль зі свого раціону, за умови, що вони є м'ясоїдами. Перехід на харчування зерновими, бобовими та горіхами значно ускладнює виживання. Тому сіль відігравала важливу роль протягом всієї історії людства, й археологічні дослідження кількох останніх десятиліть свідчать про її інтенсивне використання в доісторичній Європі починаючи з неоліту. На сьогодні існує безліч археологічних доказів видобутку первісної солі в Австрії, різних частинах Франції та Німеччини, у Британії, Румунії, Польщі та Україні (Harding 2013; 2014; Harding, Kavruk 2013). Хоча від самого продукту нічого не залишилося, археологічні реалії видобутку солі було встановлено на місцях за допомогою різних типів свідчень, які інформують не тільки про використання технології (водозбірники, глиняний посуд або скупчення деревного вугілля і попелу, розкопані конструкції, а у випадку видобутку кам'яної солі — кам'яні інструменти), але й більш опосередковано про їхній вплив на навколишнє середовище, територіальну організацію або циркуляцію товарів (Weller 2015, р. 186). Дефіцит видобувних природних ресурсів означав, що в певні періоди історії сіль відігравала важливу економічну та соціальну роль, перш ніж її почали використовувати для численних повсякденних потреб, про які ми тепер добре знаємо (консервант, допоміжна речовина в молочній промисловості, засіб для засмаги, металургія дорогоцінних металів, фіксатор барвників (Weller 2015, р. 186).

Завдяки цим дослідженням маємо широке уявлення про різні методи збору, видобутку та переробки солі в далекому минулому, що дозволяють порушувати питання про її обмін, торгівлю та поширення на території, де покладів цього мінералу немає взагалі чи спостерігається його нестача.

У давнину сіль добували кількома різними способами, з них найпоширенішими були: збір солі, що за певних погодних умов сама собою відкладається на дні природних соляних озер; виварювання солі з природних розсолів чи виливання розсолу на вогнища і збирання кристалів та добування кам'яної солі шахтним чи

відкритим способом. За відсутності доступу до цих джерел, сіль могли вимивати з попелу спалених рослин, особливо з рослин, що ростуть на берегах озер і річок чи з ґрунту з подальшим виварюванням отриманих таким чином розсолів. У Ботсвані на півдні Африки існував навіть екзотичний, як на теперішній час, спосіб видобування солі з козячого гною (Matshetshe 2001, р. 77). Ще один метод добування солі за допомогою дерев'яних корит зафіксовано на території Східної Європи, зокрема біля м. Солотвино у Закарпатті, але він стосується уже доби бронзи, і, можливо, використовувався в залізному віці або навіть пізніше (Harding, Kavruk 2013, р. 194—198; Harding 2014, р. 593—594).

В Україні маємо поклади солі на крайньому заході — у Закарпатті та Прикарпатті та великі поклади кам'яної солі й соляні озера на р. Казенний Торець біля сучасного м. Словянськ і соляні джерела на р. Бахмутці (обидві — праві притоки Сіверського Дінця) на сході, але величезні території між ними не мають жодних джерел цього мінералу. Отже людність, яка заселяла цю величезну територію постійно відчувала нестачу солі. Ситуацію пом'якшували запаси самосадної солі в лиманах та озерах на узбережжі Чорного моря й мешканці «безсолевих територій» в різних часах сповна користувалися цими практично невичерпними запасами. Про важливу справу добування солі українцями, «соляників», «торяників»¹, що «велику працю подимають», «коломиїцов, що гуски виробляють», та про різну сіль, як то «запорозка», «кримка» і «ледянка» йдеться у вірші поета кінця XVII — початку XVIII ст. Климента Зіновієва «Ω соляниках, торяниках, бурлаках...» (Зіновієв 1971, с. 162—163).

В Україні видобувати кам'яну сіль, через велику глибину її залягання, розпочали тільки наприкінці XIX ст. Хоча кам'яна сіль є найпоширенішим видом солі в гірських породах, але її потрібно було подрібнювати, перш ніж вживати в їжу, і лише чистий її вид був придатний для споживання людиною (Harding 2014, р. 592). Тим часом, найлегшим і найпростішим способом, що використовувався з давніх-давен і до XX ст., був збір самосадної солі. Він не потребував складних технологій і великих трудових затрат. Оскільки чорноморські прибережні лимани і заплавні озера мають постійний зв'язок з морем, а отже солону воду, і є відносно закритими басейнами, під впливом вітру і сонця вода у них швидко випаровується, а її солоність збільшується. Фактично це є невичерпний ресурс солі, що періодично поновлюється. Однак простежити збір самосадної солі археологічно є справою непростого, адже цей мінерал легко розчиняється у воді й не залишає після себе матеріальних слідів. «У воді росте, кохається, вкинь у воду — злякається», — каже

1. «Торяники» виварювали сіль на торських озерах, «коломиїці» видобували стовпці («гуски») кам'яної солі у Коломиї та в інших місцях Прикарпаття.

прислів'я-загадка з українського фольклору. Метафоричність, стислість і чіткість вислову просто вражають.

Походження лиманів і прибережних озер все ще обговорюється, оскільки вони пов'язані з формуванням шельфу та доісторичним рівнем Чорного моря. Залишаються відкритими питання і щодо характеристик води в лиманах доісторичного періоду (прісної, солонуватої або солоної) і динаміки їхніх змін у часі. За даними П. Ф. Гожики (1984), сучасних розмірів лимани Причорномор'я досягли близько 7 тис. р. т., але рівень моря в цей час (витязівський) був на 10–12 м нижчий від теперішнього. Подальше швидке підняття рівня моря в каламітський час (близько 5 тис. років тому) призвело до перевищення сучасного рівня на 2–3 м. Його максимум припав на період 4,5–4,4 тис. р. т. Близько 3,0–2,9 тис. р. т. почалося чергове пониження рівня Чорного моря (фанагорійська регресія, максимум припав на період 2,4–2,2 тис. р. т.), що тривало до II–III ст. н. е. Після цього почався повільний підйом води в морі, що триває до теперішнього часу, коли лимани набули сучасних обрисів (Гожик 1984, с. 79).

За даними Євгена Конікова (2007), чорноморська берегова лінія мігрувала від ≈ 90 м (близько 18 тис. р. т.) до ≈ 30 м (близько 12 тис. р. т.), а потім до ≈ 20 м (9,5–9,2 тис. р. т.), коли відбулося перше проникнення середземноморської води та її біоти. Під час цього вторгнення утворилася велика Дніпровська палеолагуна, а також більшість чорноморських лиманів, зокрема Дністровський, Хаджибейський, Куяльницький, Тилігульський, Березанський та ін.). Протягом голоцену на тлі загального підйому рівня моря відбувалися неодноразові трансгресивно-регресивні коливання різної тривалості та величини й амплітуда цих коливань оцінюється в 5–15 м (Konikov 2007, р. 405–406, 426–428). За останні 7500 років солоність води в лагунах і лиманах значно зросла (з 15 до 26 ‰). Збільшення солоності Є. Коніков пов'язував з голоценовими регресіями — зниження рівня води та тимчасова ізоляція лагун і лиманів призводили до підвищення солоності води, що змінювало її склад (Konikov 2007, р. 423).

Валентина Янко-Гомбач розглядає зміни рівня й солоності Чорного моря та його колонізацію середземноморськими іммігрантами в період з часів останнього льодовикового максимуму. Вона вважає, що підвищення рівня Чорного моря відбувалося коливально, починаючи з найнижчої точки близько 100 м під час льодовика (27–18 тис. р. т.) до 20 м приблизно за 10 тис. років до н. е. Після цієї дати він більше ніколи не спускався нижче ізобати 40 м, а максимальна амплітуда коливань не перевищувала 20 м. На думку В. Янко-Гомбач, середземноморська трансгресія, яка перетворила напівпрісне пізньонеозойське озеро на напівморське Чорне море, почалася близько 9,5 тис. р. т., коли рівень моря

сягав близько ≈ 42 м, а солоність — 7 ‰. У середньому рівень моря поступово, але з коливаннями, підвищувався до сучасного рівня, а можливо, і трохи вище теперішнього рівня, в середньому на 3 см за 100 років. Повторна колонізація Чорного моря середземноморськими іммігрантами почалася в 9,5 тис. р. т., а до 7,2 тис. р. т. шельф був ними повністю заселений (Yanko-Hombach 2007, р. 154, 172, 179).

Ще одна гіпотеза, викладена Ж. Леріколе та ін., стверджує, що в ранньому голоцені рівень озера піднявся на шельфі щонайменше до ізобати від ≈ 40 до ≈ 30 м і в цей час чорноморський басейн ще залишався прісноводним озером з прісноводною біотою на шельфі і можливим відтоком води в Середземне море, але вже в середині голоцену (7150 р. т.) у Чорному морі чітко простежується настання умов солоної води, яка надходила із Середземного моря (Lericolais et al. 2007, р. 449).

Як бачимо, при розбіжності в поглядах на зміни рівня та солоності Чорного моря, автори єдині в тому, що остаточне осолонення Чорного моря настало в середньому голоцені близько 7500–7150 р. т. Отже, з цього часу й настають умови для збирання солі у причорноморських лиманах та озерах.

На узбережжі Чорного моря поміж Дністром та Південним Бугом є з десяток солоних водойм, які поділяються на лимани й заплавні озера, відокремлені від моря цілком або почасти піскуватими косами або пересипами. Лимани, що живляться великими ріками (Дністер, Південний Буг, Дніпро), зберігають прямий зв'язок з морем. Ті лимани, які живляться невеликими степовими річками, що пересихають, або тільки весняними водами повністю відокремлені від моря. Заплавні озера — це морські затоки, які піскувато-черепашковими пересипами були відокремлені від моря. За браком достатнього живлення весняними водами, вони з часом перетворювалися на самосадні озера (Бурксер 1928, с. 52–54). Сіль сама собою осідала на дні цих озер. Однак осідання солі цілковито залежало від температури та кількості атмосферних опадів улітку, що зумовлювали значні коливання видобутку. За описами А. О. Скальковського Бессарабського соляного промислу XIX ст., сіль у чорноморських лиманах починала осідати на дно в червні, а збирали її в серпні (Скальковский 1853, с. 495).

За даними першої половини XIX ст., осідання солі зафіксовано майже на усіх лиманах між Дністром і Південним Бугом: Аджигольському, Березанському, Тузлівському, Карабашському, Сичавському та Великому Аджилікському, однак сіль тут була гірка і непридатна для споживання. Тим часом, самосадна сіль з Куяльницького та Хаджибейського лиманів, на відміну від перерахованих, була придатною до вживання (Дробний 2021, с. 75). Тут треба зауважити, що поява гіркої солі, її вивітрювання та пересихання озер бувають спричинені надмірною спекою (Кадеєв 1961,

с. 91). Тим не менше, є свідчення того, що навіть осаджену в жарке літо гірку сіль кримські татари вивозили і вживали (Паллас 1881, с. 86). Наприкінці XIX — на початку XX ст. найбільш розповсюдженим різновидом солі в Російській імперії була самосадна сіль (Забудкова 2014).

Певна річ, збір самосадної солі на лиманах Північного Причорномор'я має давню історію. Найдавніша писемна згадка про самосадну сіль у Північному Причорномор'ї належить до V ст. до н. е. Грецький історик Геродот Галікарнаський (~485—425 рр. до н. е.), описуючи найбільшу ріку Скіфії — Бористен — зауважує, що в її гирлі відкладається багато солі (Геродот 1993, IV, 53). Очевидно, тут і в інших лиманах, зокрема в Аджигольському, ольвіополіти добували самосадну сіль і торгували нею зі Скіфією, свідченням чого є напрямки торгового шляху, що йшов від Ольвії до Аджиголу (Островерхов 1981, с. 89). На думку скіфолога Ю. Болтрика, саме звідти — від узбережжя Чорного моря (місць збирання самосадної солі) брав початок шлях, що декількома розгалуженнями йшов у північному напрямку (Болтрик 2011, с. 402). Одна з відног цього шляху йшла від чорноморського узбережжя вздовж правого берега Аджигольської балки на північ, археологічним доказом чого є «алея» курганів середини V ст. до н. е. біля сучасного с. Матросівка (Болтрик 2011, с. 402—403, рис. 5). Інші два густі ланцюжки курганів, розташовані між Березанським та Тузлинським лиманами й орієнтовані на о. Березань, колишню гавань бористенитів, показують напрямок ще однієї відноги цього шляху, що вела від соляних водойм, якими були названі лимани (Болтрик 2011, с. 402, рис. 4). Ці другорядні дороги понад верхів'ями рік, що живлять названі лимани, вливалися в єдину магістраль (Кучманський шлях), що вела в напрямку теперішнього м. Балти, чи на броди і перевози через Південний Буг, найголовнішим з яких був ґардовий перевіз.

Про заболочення Дніпро-Бузького лиману, а отже, про створення природних передумов відкладання солі повідомляє й Діон Хрисостом (помер у 120 р. н. е.) у своїй Бористенівській промові (XXXVI, 2). У 95 р. н. е. він відвідав Ольвію й описав місто, його мешканців і, зокрема, берег Гіпанісу: *«Весь навколишній берег болотистий і поріс густим очеретом і деревами... Тут знаходиться безліч солеварень, де закуповують сіль більшість варварів, а також греки й скіфи, що живуть у Херсонесі Таврійському»* (цит. за: Скаржинська 1994, с. 136). На початку нашої ери відомості про затоку, лиман і розташовану на ньому соляну розробку поблизу стін Херсонесу подає історик і географ Страбон (53 р. до н. е. — 23 р. н. е.) (Страбон 1964, VII, 4.7; Кадеєв 1961, с. 90, прим. 8). У цей час сіль була одним із основних предметів експорту Херсонеса (Кадеєв 1970).

Не припинявся видобуток солі в Дніпро-Бузькому лимані й у візантійський період, про що свідчить Костянтин Багрянородний (905—

959 рр.): *«Від ріки Дніпра до Херсону 300 миль, а в проміжку — болота і бухти, у яких херсоніти добувають сіль»* (Багрянородний 1991, с. 42). Наступна цитата з Вільгельма де Рубрука (помер 1270 р.), який описує соляні промисли північніше від Перекопу та комерційну вигоду їхніх власників станом на 1253 р.: *«На півночі цієї області знаходиться багато великих озер, на берегах яких є соляні джерела, тільки-но їхня вода потрапляє в озеро, утворюється сіль, тверда, як лід; з цих солончаків Батий і Сартак отримують великі доходи, оскільки з усієї Русі їздять туди за сіллю, і з усяких навантажених возів дають два шматки бавовняного паперу, що коштують пів-іперпера (valentes dimidiam Ipperperam). Морем також приходять за цією сіллю багато човнів, котрі платять мито за свої вантажі»* (Рубрук 1957, I). Ймовірно, тут йдеться про бердянські та генічеські соляні озера на узбережжі Азовського моря, куди вздовж р. Молочної вів з центру Русі суходільний «Соляний шлях» (Брун 1879, с. 127). До речі, Ф. К. Брун вважав, що згаданий в оповіді В. Рубрука морський шлях також вів до центру Русі — морем і річками Кальміус та його притокою Солоною, далі волоком до річки з такою ж назвою (притокою Вовчої), далі Вовчою і Самарою, що впадає в Дніпро вище порогів (Брун 1879, с. 127).

Як показують матеріали розкопок ґарду, в Русі використовувався ще один суходільний, не зафіксований у писемних джерелах шлях, яким могли постачати самосадну сіль з чорноморських лиманів та озер, що розміщуються між Дністром та Південним Бугом. У цьому випадку йдеться про Чорний шлях з його відногами.

Існують і інші писемні дані, що стосуються соляного виробництва в Криму, але нас, в першу чергу, цікавлять факти про видобування солі на чорноморських лиманах, розташованих на південь від Гранітно-Степового Побужжя. Одним з них є договір польського короля Сигізмунда з татарським ханом 1540 р., що закріплював право «польським та литовським торговцям» (чумакам) вільно брати сіль в околицях Хаджибея, Перекопі й Кафі (Феодосії), заплативши мито кримському хану (Рудченко 1874, с. 12). У 1657 р. турецький мандрівник Евлія Челебі, перебуваючи у фортеці Хаджибай (Хаджибей), зазначив, що: *«В цих місцях з Чорного моря добувають сіль і жалування гарнізону виплачується сіллю»* (Челебі 1961, с. 108). У кінці XVIII ст. самосадну сіль на Хаджибеї збирали козаки для потреб козачого війська (Скальковский 1853, с. 489).

Добування самосадної солі було вигідною справою, через те у XVIII ст. кримські хани намагалися не тільки усувати перешкоди на шляху як найбільшого вивозу солі за межі Криму, а й завчасно повідомляли козаків-запорожців про урожай солі на озерах, оскільки вважали їх головними посередниками в торгівлі з чумаками. Зокрема, про це йдеться в листі за 1764 р. пристава перекопського соляного промислу до Ко-

шового: «... цього року... сіль утворилася ясно проти минулого року, як зазвичай, сіла добре. І при тому води і трави в Криму, також і шляхах скрізь густо, так що дуже спокійно нині для чумаків, а для худоби кормів досить» (Рудченко 1874, с. 12—13). Вигідно це було й запорожцям, які отримували великі доходи до скарбниці за переправи через річки, що протікають у Запорізьській Січі та супроводження чумацьких валок у небезпечних місцях (Рудченко 1874, с. 13).

Результати та їх обговорення. Видобувати і використовувати сіль на європейському континенті розпочали ще у ранньому неоліті на теренах Південно-Східної Європи громади культури Старчево-Кьорьош-Кріш (кінець VII — кінець VI тис. до н. е.). Вважається, що ще на початку неоліту виникла потреба у вільній солі для харчування людей і тварин (Tasic 2000, р. 36). Провівши сумісне картографування стоянок та відомих на сьогодні соляних родовищ, джерел, солонців, боліт, а також спираючись на дослідження топоніміки, Н. Тасіч прийшов до висновку про тісний взаємозв'язок між ранньонеолітичними поселеннями та солончаками (Tasic 2000, р. 36; 2012, р. 213). Найдавніший прямий доказ видобування солі через виварювання в неоліті Південно-Східної Європи отримано в румунській Молдові на поселенні Пояна Слатіней-Лунка в долині Сірету, де ранньонеолітична кераміка культури Старчево-Кріш чітко пов'язана з соляним джерелом, яке використовується і в наші дні (Dumitroaia 1987, р. 253—258; Alexianu et al. 2012, S. 157). У нижньому шарі поселення було виявлено нагромадження попелу, деревного вугілля та перепаленого ґрунту товщиною понад 2 м, що складалося з сотень неолітичних вогнищ. Серія з дев'яти каліброваних дат зараховує цей комплекс до 6050—5500 рр. до н. е. (Weller, Dumitroaia 2005; Alexianu et al. 2012, S. 157; Dumitroaia 2015, р. 52). Виварювання солі з води солоних джерел тут продовжувалося і пізніше — наприкінці фази А культури Кукутені, але особливо інтенсивно воно відбувалося під час Кукутені В (Alexianu et al. 2012, S. 157). Інший приклад видобування солі через випарювання зафіксований в околицях родовища кам'яної солі в Тузлі на північному сході Боснії і віднесений до культури Вінча, що процвітала впродовж другої половини 6 тис. до н. е. (Benac 1978; Saile 2012, р. 229).

Ближче до західного узбережжя Чорного моря видобуток солі розпочався близько 5500 р. до н. е. в Провадія-Солніцата, що на північному сході Болгарії, і був пов'язаний з неолітичною культурою Караново III—IV (Nikolov 2012, р. 14). На початку тут сіль кристалізували кип'ятінням, а пізніше — в енеоліті — брикетуванням (Nikolov 2012, р. 14—22).

Після завершення старчево-крішської культури соляні джерела в румунській Молдові продовжували експлуатувати, збираючи ропу та кристалізуючи сіль шляхом кип'ятіння в керамічних горщиках. Сліди видобутку солі епо-

хи енеоліту (приблизно 4450—3500 рр. до н. е.) були досліджені на шести місцях і представлені у вигляді масивних відкладень, що складаються з послідовних глиняних лінз, деревного вугілля та попелу разом з керамікою, характерною для культури Кукутені (етапи А2, АВ і В) та сотнями фрагментів невеликих конусоподібних посудин (брикетажу²), що використовувалися для отримання соляних брикетів. Також у цих відкладеннях була виявлена у високій пропорції (до 40 %) т. зв. кераміка типу Кукутені С, виготовлена з домішками подрібнених мушель (Cavruc 2015, р. 29), яку зараховують до степових популяцій Північного Причорномор'я (Monah 2012, р. 139, fig. 10: 1—7). Знахідки брикетажу на кукутенському поселенні, розташованому далеко від соляних джерел, дозволили В. Кавруку припустити, що сіллю «торгували» разом із брикетажем (Cavruc 2015, р. 29—30). Разом із тим, знахідки брикетажу на деяких кукутенських поселеннях можуть слугувати аргументом на користь того, що ці спільноти знали і контролювали певні ресурси солі і, більше того, ці поселення могли бути центрами перерозподілу ресурсів (Dumitroaia et al. 2015, р. 57).

Велика кількість свідчень контактів на далекій відстані розкриває образ первісної людини як дуже мобільної особистості, яка постійно розширювала свої горизонти (Takorova 2012, р. 123). В. Каврук та Е. Гардінг переконані, що в Карпатсько-Дунайсько-Чорноморському регіоні протягом неоліту — залізного віку відбувався широкомасштабний обмін сіллю, і що він мав значні культурні наслідки та значення, прикладом чого були найбільш розвинені культури Прекукутені-Кукутені та Варненська, які охоплювали території, багаті на сіль, і в той же час вони були тісно пов'язані з територіями без солі та бідними на сіль (Cavruc, Harding 2012, р. 173). Тобто, ще в доісторичні часи сіль як речовина стала товаром, який потрібно було переміщати, зокрема й на далекі відстані. З іншого боку, потреба в солі окремих людей і громад означала, що ті, хто її не мав, мусили шукати її запаси (Harding 2013, р. 91—92, 110).

Культурний комплекс Прекукутені-Кукутені виник у багатому на соляні джерела Східному Прикарпатті. Оскільки в процесі розвитку він поширився на захід до Верхнього Олта і на схід до Дніпра, то охоплював як бідні на сіль, так і безсолі території. З огляду на це, допускають, що комплекс Прекукутені-Аріушд-Кукутені-Трипілля забезпечувався сіллю зі східного Прикарпаття (Cavruc, Harding 2012, р. 173; Monah 2012). Висловлювалися також думки про забезпечення

2. Брикетаж — це специфічний керамічний посуд, у всіх випадках численний і чітко відмінний від домашнього гончарного посуду, має ті самі загальні ознаки, відкриту форму, грубе ліплення та сліди плетіння на денці; його краї та зовнішні стінки не оброблені, а внутрішня поверхня акуратно заглажена (Weller 2015, р. 188).

сіллю кукутенсько-трипільського населення з соляних джерел Східного Прикарпаття та соляних озер Північного Причорномор'я (Mircea, Alexianu 2007, p. 215; Monah 2012, p. 137).

Знахідки в румунській Молдові кераміки культур тшинецько-комарівської та Ноуа у відкладеннях, сформованих з послідовних лінз попелу та обпаленої глини, також можуть свідчити про забезпечення сіллю населення України доби бронзи з прикарпатських родовищ (Cavrus 2015, p. 30).

Тему добування і використання солі в Північному Причорномор'ї та Криму порушила в кількох статтях С. В. Іванова, в яких дала огляд писемних та археологічних джерел, присвячених цьому питанню, та висловила свій погляд на солевидобування в регіоні в доісторичні часи (Іванова 2010; 2014). На її думку, початок використання солі в обмінних операціях у Північному Причорномор'ї належить, найімовірніше, до мідного віку, однак масштабний видобуток солі з лиманів Північно-Західного Причорномор'я пов'язаний уже з населенням усаївської культури: *«Видобуток солі став тією основою, на якій побудували свій добробут усаївські, а згодом і ямні племена цього регіону (Північно-Західного Причорномор'я — М. Т.) у ранньому бронзовому віці. В обмін на сіль усаївське населення діставало не лише високоякісні бронзові вироби, парадну трипільську кераміку й екзотичні середземноморські прикраси, але й, що є важливішим, технології і сам метал; врешті-решт склався особливий усаївський осередок металообробки»* (Іванова 2010, с. 50).

На думку С. В. Іванової, усаївці добували самосадну сіль з лиманів Північно-Західного Причорномор'я (Іванова 2010, с. 50, 69, 86)³. Це найпростіший і найлегший спосіб, який не потребує великих зусиль і складних технологій, однак простежити його за матеріальними рештками є проблематичним. І тут на допомогу досліднику приходять непрямі докази. Такими доказами для усаївської культури служать розташування пам'яток поблизу Хаджибейського, Дністровського, Будацького та Сухого лиманів, деякі форми посуду, що могли використовуватися під час добування і транспортування солі, знахідки імпортного парадного посуду, металевих виробів та престижних речей, отриманих завдяки контактам з населенням Балкано-Карпатського регіону і, головне, зі своїми північними сусідами — пізньотрипільськими племенами (Іванова 2010, с. 91—93). Тому сіль усаївці постачали саме для трипільського населення, яке потребувало цього про-

дукту, при цьому використовувалися торгові шляхи вздовж Дністра (Іванова 2010, с. 92).

Також, на думку С. В. Іванової, з прийомом добування солі у великих масштабах могли бути знайомі й племена буджацької культури ямної КЮ, непрямым свідченням чого служить наявність великої кількості металевих виробів, які були отримані в результаті обміну (Іванова 2014, с. 13).

Ареал усаївських пам'яток обмежують прибережними районами Північно-Західного Причорномор'я від Прута і пониззя Дунаю на заході до Тілігульського лиману на сході (Петренко 1989; 2012; Дергачев, Манзура 1991). Однак економічні інтереси усаївського суспільства простягалися набагато далі. Зокрема вони сягали регіону Гранітно-Степового Побужжя, віддаленого від основного масиву усаївських пам'яток на понад 100 км. Тут усаївські матеріали були досліджені на низці поселень, розташованих навколо уроч. Ґард чи поблизу нього (Ґард, Ґард 3, Ґард 4, Пугач 1, Пугач 2, Ташлик 2 та ін.), а також на скелі Кременчук та на Грушівському острові (Лагодовська 1953). А наявність на Ґарді усаївського могильника та святилища може свідчити про існування тут на зламі енеоліту—ранньої бронзи, якщо так можна висловитися, усаївської «факторії» — центру для обміну товарами (мабуть сезонного). Формування потужного культурного шару поселення цього періоду та розростання могильника показують, що такий центр міг існувати протягом тривалого часу. Численні знахідки усаївського посуду на поселеннях ґардівської групи та їхня концентрація навколо Ґардового урочища (місця перевозу через Південний Буг) лише підтверджує цю думку.

Виглядає так, що чільне місце в цьому обміні повинна була посідати сіль як продукт, якого конче потребували мешканці фактично безсолевих територій між Бугом і Дніпром. Певна річ, в регіоні Гранітно-Степового Побужжя могли існувати й інші пункти обміну товарів, на що вказують знахідки усаївської кераміки на скелі Кременчук та на Грушівському острові. Перший з них розміщений біля Кременчуцького броду, другий — біля Мигійського перевозу. Але з усіх переправ через Буг, найголовнішою завше була Ґардова.

Опираючись на сучасні археологічні та етнографічні дослідження в різних частинах світу (Harding 2013), можна припустити, що доставка солі в Ґард відбувалася завдяки довготривалим експедиціям, споряджених самими усаївцями. З іншого боку їхні «торгові» партнери (пізньотрипільські племена) так само споряджали далекі експедиції до місця обміну. Сам же обмін відбувався за існуючими для тих часів правилами та звичаями. Разом з тим, переважаючи більшість на Ґарді та поселеннях ґардівської групи кераміки томашівського, косенівського та городського типів показує, що трипільці були тут зовсім не гостями, і, можливо, саме вони контролювали об-

3. Версія С. В. Іванової про можливе використання для виварювання солі т. зв. «коридорів» (вирубаних у вапняку прямокутних заглиблень) на поселенні Усатове, розташованому на краю високого плато (166 м над рівнем моря) та на значній віддалі від Хаджибейського лиману (Патоківа 1979), нічим не підтверджується і не може бути прийнятою.

мінні процеси в регіоні. І так само могли брати участь у збиранні і транспортуванні солі, прикладом чого може служити практика кукутенських громад в районі соляних джерел Східного Прикарпаття (Monah 2012, р. 14). Д. Такорова допускає два можливих сценарії торгівлі в Південно-Східній Європі: мандрівними купцями та ремісниками-торговцями або періодично організованими ярмарками у заздалегідь визначеному місці та часі (Takorova 2012, р. 125).

Судячи з матеріалів гардівського поселення та усатівського могильника, сіль могли обмінювати на креміль, трипільську престижну кераміку та бронзові вироби. Ймовірно, обміну підлягали й товари, які залишають мало або зовсім не залишають археологічних слідів, наприклад, тварини, зернові чи продукти харчування тощо. Приклади тогочасних подібних довготривалих експедицій простежено на матеріалах кукутенських пам'яток у Східному Прикарпатті в румунській Молдові. Не інакше, як організацією експедицій в райони степового трипільського населення пояснюють зосередження великої кількості т. зв. «степової кераміки» типу Кукутені С біля соляних джерел і водночас її малий відсоток на звичайних кукутенських поселеннях. Вважається, що ці експедиції здійснювали як представники кукутенських громад, які контролювали джерела, так і представники степових громад (Monah 2012, р. 140). Отже, матеріали Гарду підтверджують раніше висловлювану думку археологів про забезпечення сіллю населення Кукутені-Трипілья з озер Північного Причорномор'я і соляних джерел Молдови (Charman, Gaydarska 2003, р. 206; Mircea, Alexianu 2007; Monah 2012, р. 137). Іншим прикладом може бути давній центр з добування солі Провадія-Солниціята в Болгарії. У середньому та пізньому енеоліті він перетворився на промислове виробництво солі, яке могло функціонувати завдяки успішній торгівлі цим продуктом на далекій відстані (Nikolov 2015, р. 46).

Про видобування, перерозподіл, транспортування та обмін сіллю в первісних суспільствах дають уявлення етнографічні матеріали, отримані з різних куточків земної кулі, зокрема від аборигенів Нової Гвінеї. Їхній раціон харчування загалом базувався на споживанні бульб, тому, за винятком кількох громад, які мали багаті ресурси м'яса або риби, більшість мешканців відчували високий дефіцит натрію. На узбережжях сіль добували з морської води і часто обмінювалися нею з племенами внутрішніх районів. Однак гірський рельєф місцевості, відстані та стан війни між племенами не дозволяли морській солі проникати вглиб материка. Тому цим племенам доводилося добувати сіль іншими способами — виварювати власну сіль з солоних джерел чи з попелу рослин (Godelier 1969).

М. Гodelьє описав видобуток, розподіл, транспортування та обмін сіллю Баруйя — племені, що мешкає в селах, розташованих на висоті

від 600 до 2000 м у високих долинах гірського хребта Кратке, яке до 1951 р. було ізольоване від зовнішнього світу. Основним видом їхньої економічної діяльності є сільське господарство, що доповнюється екстенсивним свиначством та значним виробництвом солі. Серед продуктів харчування головною культурою є батат. Полювання і збиральництво відігравали мінімальну роль у харчуванні, але мали велике обрядове значення (Godelier 1969, р. 8—10).

З історичного та археологічного погляду Баруйя є прикладом неолітичних суспільств, яким доводилося імпортувати сировину для забезпечення своїх потреб. Оскільки у Баруйя не було родовищ твердого і якісного каменю, необхідного для виготовлення виробничих знарядь і зброї, їм доводилося його імпортувати. Крім того, Баруйя живуть високо в горах, де не ростуть сорти дерев, які використовуються для виготовлення накидок, а ліси бідні видами птахів, чиє мерехтливе пір'я служить церемоніальними прикрасами. Тому сіль вони обмінювали на кам'яні сокири, зброю, прикраси з пір'я, деякі мушлі, чорні «перли» та одяг (Godelier 1969, р. 10, 23).

Сіль Баруйя вимивали з попелу рослини *Coix gigantea* Künig ex Rob, яку вони висаджували на значних площах, а здобутий таким чином солоний розчин виварювали в спеціальних печах й отримували сіль у брикетах заданих розмірів та правильної форми. Процес заготівлі дров і сировини, спалювання і зберігання попелу був тривалим у часі й вимагав праці багатьох людей, що ґрунтувалася на взаємодопомозі між родичами або сусідами та друзями. Виварюванням солі займалися спеціалісти (Godelier 1969, р. 10—11).

Близько третини чи двох третин соляних брикетів власник перерозподіляв між партнерами (шуринами, зяті), двоюрідними братами, іноді друзями. Ті, що залишилися, були призначені для потреб родини або на обмін. Останній передбачав обмін на послуги, обмін на продукти та обмін з іноземцями. Для зберігання і транспортування брикети вивареної солі загортали в сухе бананове листя і ретельно зшиті разом довгі смужки кори, що забезпечувало ефективний захист від вологи і дозволяло легко транспортувати їх без ризику поломки. Брикети робили різного розміру: надаючи їм різний обмінний курс. З 15 брикетів 4 або 5 могли бути маленькими, 5 або 4 середніми і 6 великими. Якщо у власника виникала потреба, він сам ішов до сусіднього племені, щоб обміняти сіль на те, що йому потрібно (наприклад, сокиру), або доручав зробити це своєму другові, який за цю роботу отримував компенсацію у вигляді бруска солі. Більшість обмінів відбувалася в радіусі трьох днів пішого переходу (відстань 50 км по прямій в умовах гір) (Godelier 1969, р. 11, 16—17).

Виходячи з того, що сіль формували у вигляді великих або дрібних брикетів і цим створювали зручну одиницю вимірювання для операцій

обміну, їх ретельно пакували й таким чином створювали умови для тривалого зберігання і легкого транспортування, коли сіль можна було обміняти на пир'я райських птахів, кам'яні сокири та навіть послуги чаклуна. М. Гodel'є вважає сіль Баруїя примітивною формою валюти (Godelier 1969, p. 26).

Широкомасштабну експлуатацію солі і численні свідчення торгівлі нею задокументовано в Африці. Для прикладу, бушмени (аборигени Південної та Південно-Східної Африки, напівкочові мисливці і збирачі), які мешкали в районі Ната, що розташований на сході Ботсвани, видобували сіль з озера Сова-Пан і торгували нею з банту (землеробами і скотарями) з північного регіону Бокалака в обмін на сорго. Але цією торгівлею вони займалися як запобіжником проти нестачі їжі у випадках, коли навколишнє середовище не давало достатньої кількості продуктів для задоволення їхніх потреб у харчуванні. Відстань від Ната до Бокалака сягала більше 80 км, тому подорожі займали кілька днів (Matshetshe 2001, p. 77, 86). Однак, як стверджує Е. Гардінг, найбільше свідчень широкого використання солі в торгівлі зафіксовано в новий час у країнах Північної Африки (Малі, Нігер, Мавританія, Судан та Ефіопія) (Harding 2013, p. 93—94).

Кухонна сіль завжди була стратегічним ресурсом першорядної важливості в доіспанській Мезоамериці, оскільки місцевий раціон, що складався переважно з таких рослин, як кукурудза, боби, перець чилі, кабачки тощо, містив мало хлориду і натрію. Так само тут не було великих домашніх тварин, яких можна було б використовувати в їжу. Асортимент тварин, яких одомашнювали давні мезоамериканці, був доволі бідним і обмежувався собаками, індиками та кроликами. З іншого боку, велике екологічне та географічне розмаїття Мезоамерики робило обмін між регіонами необхідністю з давніх часів, оскільки жодна окрема територія не виробляла всіх ресурсів, необхідних для існування. Уже в період формування ольмекської торгівлі активно займалися видобутком солі та торгівлею нею вздовж узбережжя Мексиканської затоки, а до 1200 р. до н. е. з Мексиканської затоки вони проникли у високогір'я та тихоокеанське узбережжя Гватемали, Оахаки та центральної Мексики у пошуках солі та інших стратегічних ресурсів, таких як обсидіан, нефрит, серпантин, залізні руди, базальт, какао, морські мушлі, шкури звірів та екзотичне пташине пир'я (Williams 2010, p. 175—176; 2016, p. 26—28; Grove 1997, p. 85). Через відсутність у доіспанській Мезоамериці в'ючних тварин і колісних транспортних засобів, всілякі товари, зокрема й сіль, переносили на собі люди. Існує велика варіація вантажів, що їх могли переносити люди, та відстаней, які могли змінюватися залежно від місцевості (гори, каньйони, джунглі, ліси, пустеля тощо), погодних умов та

інших факторів. Вважається, що протягом періоду формування та класичного періоду при вантажі 20—30 кг і комфортному темпі ходьби рівною місцевістю, носій міг подолати за день 36 км, і це були багатоденні подорожі (Williams 2010, p. 186; Drennan 1984).

Наразі бракує археологічних даних про різноманітні та складні маршрути, якими подорожував цей важливий товар, а також про способи його транспортування. Значний внесок у розвиток нашого розуміння давніх шляхів і маршрутів торгівлі сіллю вносять етноісторичні дослідження — торговельні маршрути можна виявити через розташування археологічних об'єктів і знахідок уздовж водних чи відомих історичних або етнографічних торгових шляхів. Зокрема, рух солі можна простежити через розподіл керамічного посуду, який використовували не лише для випаровування, але й для перевезення солі (Alexianu, Weller 2009; Harding 2013; Williams 2016).

Показовими в цьому відношенні є комплексні історико-етнографічні та археологічні дослідження стародавнього караванного соляного шляху в Ефіопії, у яких кераміку було використано для датування маршруту і визначення стоянок та перевалочних пунктів, а етнографічні дані послужили для оцінки тривалості часу, проведеного на шляху та витрат на транспортування. Цей шлях, довжиною близько 160 км, веде з низинних ефіопських пустель до північно-ефіопського та еритрейського нагір'я. Він почав використовуватися ще в доаксумітський період, щонайменше за 2000 рр. до н. е., продовжував функціонувати в Аксумітській державі (400 р. до н. е. — 900 р. н. е.) та середньовіччі й наразі залишається одним із найбільш активно відвідуваних караванних маршрутів у світі (Woldekiros 2019).

Як стверджується в дослідженні, доаксумітські поселення у північно-ефіопському високогір'ї почали виникати щонайменше 3000 рр. до н. е., і вже з того часу сіль стала важливим товаром не лише як доповнення до рослинної дієти, але й як засіб для лизання худобою. Стародавня Аксумітська держава нагір'я Північної Ефіопії та Еритреї була наймогутнішою державою в Африці на південь від Сахари. Аксуміти займалися екстенсивним землеробством та розведення великої рогатої худоби, але свого багатства та могутності досягли завдяки участі у стародавній світовій торгівлі (Woldekiros 2019, p. 98, 99, 104).

Археологічні розкопки на двох стародавніх стоянках караванів Меда Блеат (Meda Ble'at) і Она Аді Абобай (Ona Adi Abobay) показали, що стародавні місця для караванів були розташовані поблизу джерел води, таких як річки та колодязі, а поверхня цих місць була вкрита виробами з обсидіану та керамікою доаксумського, аксумського та середньовічного періодів, що залягали на глибині до 0,3—0,4 м від сучасної поверхні (Woldekiros 2019, p. 105—108).

Енеолітична доба відображена на Гарді матеріалами середньостогівської культури дошнурового (за Д. Я. Телегіним) періоду, з яких добре діагностується кераміка, уламками двох трипільських столових посудин етапу В1-В2 та невеликою кількістю кераміки типу Нижньої Михайлівки. Кераміку цих культур досліджено й на інших поселеннях гардівської групи. Наявність на Гарді кераміки типу Нижньої Михайлівки пояснюється просто — це зона проживання племен нижньомихайлівської культури. Тоді як трипільці, щоб досягти переправи в Гарді, мусили споряджати далекі експедиції. Гадаємо, інтерес трипільського населення міг полягати в пошуках природних ресурсів, насамперед солі, нестачу якої вони відчували постійно. Теж саме можемо сказати й про середньостогівське населення, яке мешкало на Правобережній Україні. Але, щоб це довести, сьогодні бракує доказів. В той самий час Гард міг бути проміжним пунктом для середньостогівських загонів на їхньому шляху в Подністров'я та Подунав'я. Певна річ, середньостогівські громади Лівобережжя Дніпра могли послуговуватися соляними озерами на р. Казенний Торець біля сучасного м. Словянськ чи соляними джерелами на р. Бахмутка (праві притоки Сіверського Дінця). Достовірна інформація про використання цих джерел солі в доісторичні часи відсутня, але перші письмові згадки про виварювання солі з ропи Торських соляних озер датуються кінцем XVI — початком XVII ст. (Пірко 2004). Теоретично, середньостогівці могли також збирати самосадну сіль в лиманах Азовського моря. Цілком можливо, що саме на обміні цим ресурсом і трималися довготривалі й тісні взаємини між середньостогівськими і трипільськими громадами.

Неолітичні матеріали Гарду та інших поселень гардівської групи (Пугач 1, Пугач 2, Гард 3, Гард 4, Лідина Балка) дозволяють порушити питання про можливість використання самосадної солі з лиманів та озер Північного та Північно-Західного Причорномор'я неолітичним населенням і, так само, про його участь в обміні сіллю зі своїми сусідами. У цьому зв'язку насамперед звернемо увагу на матеріали доби пізнього неоліту цих поселень. Всі вони належать до пізнього (савранського) періоду буго-дністровської культури, однак від синхронних пам'яток Середнього Побужжя та Дністра відрізняються кількома ознаками: 1) спільним заляганням в одному шарі з матеріалами культури Прекутуні 3 — Трипільля А; 2) наявністю синкретичної кераміки, що засвідчує співіснування та тісну взаємодію обох культур; 3) поширенням на цих поселеннях особливої групи кераміки — т. зв. кардіумної кераміки, виготовленої з домішками черепашкових рачків *Ostracoda* й орнаментованої відбитками краю морської черепашки *Cardium*. Ця кераміка була виготовлена за межами Гранітно-Сте-

пового Побужжя, найімовірніше, десть понад лиманами чи узбережжям Чорного моря і саме вона може бути непрямим доказом використання солі пізньонеолітичним буго-дністровським населенням Гарду та її обміну з населенням інших регіонами. Адже на Гард ця кераміка могла потрапляти разом із сіллю.

На жаль, у Північному Причорномор'ї досі не знайдено жодної пам'ятки з подібною керамікою, можливо, через недостатнє археологічне вивчення краю. Також, імовірно, що пам'ятки, які 6,4 тис. р. т. розташовувалися на морському узбережжі чи на берегах лиманів були затоплені під час подальшого підйому води в Чорному морі до сучасного рівня.

Хто ж міг доставляти цю сіль — групи населення **поки що невідомої нам культури**, що мешкало понад лиманами та / чи узбережжям Чорного моря, виготовляло кераміку з остракодами, збирало в лиманах та озерах самосадну сіль і торгувало нею? Чи — пізньонеолітичні мешканці Гарду для забезпечення власних потреб і для обміну на інші товари? Питання складні й потребують розгорнутого розгляду.

Питання взаємин буго-дністровської та ранньотрипільської культур М. Товкайло розглянув у низці публікацій (2004; 2005 та ін.). Генезу кардіумної кераміки в Україні було досліджено в окремій статті (Товкайло 2012). Тут розглянемо її деякі положення, які стосуються нашої теми. Отже, йдеться про кераміку (група 2), яка за складом формувальних мас кардинально відрізняється від решти неолітичного посуду та в орнаментатії якої, поряд з іншими штампами, використано відбитки морської черепашки *Cardium*. Вона виготовлена з глиняної маси, перенасиченої членистоногими молюсками, — черепашковими рачками *Ostracoda* та їхніми уламками — дрібними молюсками розміром близько 1,0 мм, які помітні лише під бінокляром. Серед них зрідка трапляються черевоні молюски родини *Hidrobiidae acuta*. Серед інших домішок спостерігається незначна кількість дрібного піску та рослинність. Маса пориста. Поверхня з обох боків заглажена, зовні інколи підлощена, від бурого до червоного кольорів. У окремих випадках зсередини простежуються горизонтальні розчеси. Товщина стінок 0,5—1,0 см, вінця часто потовщені до 1,0—1,7 см, денця — до 2,0 см.

Реконструйовано великі плоскодонні горщики (заввишки 26—30 см, діаметром вінець 20—31 см, донець — 10—13 см) з відігнутими чи трохи звуженими вінцями (рисунок: 12) та менші банкоподібні посудини (відповідно: 12—16 см, 10—16 см та 7,0—8,5 см; рисунок: 7). Серед останніх трапляються вироби з комірцевим потовщенням вінець (рисунок: 1, 7). Орнаментатія заглиблена, нанесена на сирі глину, складалася з відбитків черепашки кардіум (рисунок: 1—4, 8, 10, 11, 13, 14) та інших молюсків, проглажених ліній, т. зв. гребінцевого та ін-

ших накольчастих штампів, при цьому практикували поєднання різних елементів орнаменту (рисунки: 5—7, 9, 10, 12). За зразком кераміки з остракодами у 2008 р. в Київській радіовуглецевій лабораторії було отримано дату: (Ки-14793) 6400 ± 90 BP / 1σ 5480—5300 BC та 2σ 5650—5050 BC.

Така кераміка залягала в культурних шарах разом із основною масою кераміки БДК савранського типу, виготовленої з традиційними домішками піску, жорстви, рослинності та графіту (групи I а, б, в), керамікою культури Прекукутені 3-Трипілля А та азowo-дніпровської культури (3 група). 3-поміж загалу уламків пізньонеолітичної кераміки поселення Гард така кераміка складає 11,1 %; на інших поселеннях гардівської групи (Пугач 1, Пугач 2, Гард 3 та Гард 4) — від 4,4 до 11,5 % (Товкайло 2005, табл. 4, 8). Такий посуд знайдений і на поселенні Лідина Балка. Поза межами Степового Побужжя по одному фрагменту кераміки з домішкою остракод виявлено на пізньонеолітичних поселеннях БДК Саврань та Новорозанівка 1. Ще один фрагмент виявив М. Товкайло серед матеріалів азowo-дніпровської культури з Кам'яної Могили (розкопки Д. Я. Телегіна 1987 р.).

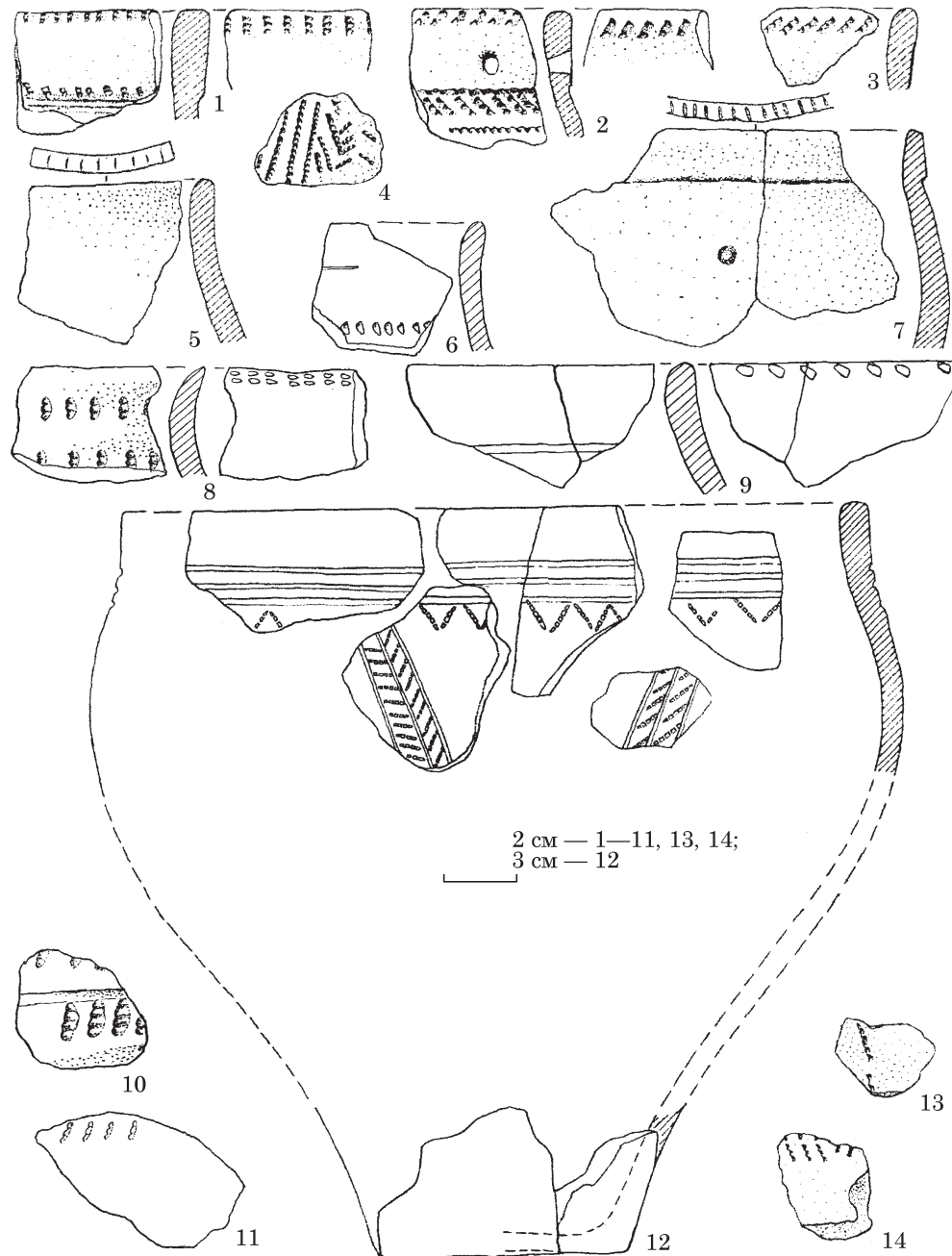
Зіставлення цієї кераміки з основною пізньонеолітичною групою, демонструє їхню подібність за формами посуду, використанням однакових штампів, способами оздоблення та орнаментальними мотивами (Товкайло 2005, рис. 46, 7, 8; 47, 2, 4, 6, 11, 15; 54, 2, 10, 12, 15 та ін.; 2012, рис. 1—4). Розбіжності полягають лише в тому, що відбитки морських мушель кардіум простежені тільки на кераміці, виготовленій з домішкою черепашкових рачків остракода, а її лінійний орнамент дещо бідніший, ніж на посуді основної групи. На подібності обох груп кераміки та даних стратиграфії ґрунтується і наш висновок про пізньонеолітичний вік досліджуваної кераміки з домішкою остракод і гідробіідів.

Виявлені в кераміці поселень Степового Побужжя остракоди та гідробііди в найбільшій кількості живуть у напівсолоних водоймах і за життя утворюють масові скупчення, а у викопному стані — остракодові вапняки та мергелі. Певна річ, що виготовляти таку кераміку могла людність, яка, з одного боку, мала доступ до відповідної сировини (покладів остракод і морських черепашок *Cardium*), а з іншого, була носієм культурної традиції імпресо. Але неолітичні мешканці гардівських поселень не володіли ні першим, ні другим. Також ця людність повинна була мати досить тісні зв'язки з пізньонеолітичними мешканцями Степового Побужжя та певною мірою перебувати під їхнім впливом. Отже, вона мала мешкати по сусідству, понад морським узбережжям і лиманами Північного Причорномор'я, себто на території, прилеглій до Степового Побужжя з півдня.

Тому цілком імовірно, що саме ця людність збирала самосадну сіль і доставляла її до Гарду для обміну на інші товари, як це, наприклад, робили неолітичні та енеолітичні мешканці Східного Прикарпаття в Румунії чи Провадії в Болгарії. Однак зробити такий однозначний висновок ми не можемо, бо досі жодного неолітичного поселення з кардіумною керамікою понад лиманами чи на узбережжі в Північному Причорномор'ї не виявлено. Можливо, в майбутньому такі поселення будуть знайдені, інакше доведеться визнати, що кераміку з домішками остракод виготовляли самі мешканці Гарду до чи під час заготівлі солі і для потреб її заготівлі та транспортування.

Чи могли займатися видобуванням солі та її доставкою неолітичні мешканці Гарду? Теоретично так — завдяки організації довготривалих експедицій. Непрямим доказом такої можливості є стоянки, розташовані вздовж давнього торгового шляху, який в античні часи вів з Добруджі на переправи через Дунай та Дністер і далі північніше Хаджибейського і Тилігульського лиманів виходив до Бугу, відтак через верхів'я Інгула й Інгульця простував до Дніпра (Островерхов 1981, с. 88—89). Насамперед це Гіржове (Станко 1965; 1966; 1967), пізньонеолітичний кремій та кераміка якої засвідчують прямий зв'язок саме з пізньонеолітичними поселеннями гардівської групи, а також Карпове (Красковский 1976; 1978; Киосак 2013, с. 286—287), Катаржине 1 та 2 (Піструїл 2011, с. 175, 177; 2013, с. 155) та інші, недавні відкриті пункти, відомі за зборами на поверхні мікролітичного кременю та невиразної кераміки архаїчного виду (Киосак 2011; 2013). Всі ці пам'ятки розташовані в Одеській обл. у міжріччі Кучургану (лівої притоки Дністра) та Малого Куяльника. На відміну від буго-дністровських поселень Південного Бугу і Дністра, вони розташовувалися на високих терасах, далеко від русел рік. Вочевидь, це тимчасові стоянки буго-дністровської культури на пізньому, савранському етапі її розвитку (Товкайло 2014, с. 226), які постали внаслідок багаторазового відвідування групами буго-дністровців на їхньому шляху до Куяльницького та Хаджибейського лиманів.

Ще одним проміжним пунктом могло бути поселення Майнова Балка, що лежить на давньому Кучманському шляху, у верхів'ях Тилігулу, поблизу сучасного міста Ананьєва (Петренко, Дворянинов 1991; Петренко, Сапожников 1993; Петренко, Полишук, Сапожников 1993, с. 106, рис. 2: 1, 5; Ларина, Петренко, Сапожников 1999). Це поселення зараховують до культури лінійно-стрічкової кераміки, однак на ньому виявлено й пізньонеолітичну буго-дністровську кераміку (Ларина 1999, с. 86—87, рис. 95: 13). Тут постає логічне питання: чи не пошуки солі спонукали громади КЛСК просуватися на південь у напрямку лиманів?

Гард. Кардіумна кераміка з домішками черепашкових рачків *Ostracoda*
Location Gard. Cardium pottery with admixture of *Ostracoda* shrimps shell

Певна річ, якась частина солі, доставленої в Гард, призначалася для власних потреб, інша — йшла на обмін з посланцями культур Трипілля А та азово-дніпровської, який відбувався тут же. Їхнє перебування в Гарду засвідчують численні знахідки крем'яних виробів та кераміки. При цьому, кількісно ранньотрипільська кераміка мало поступається основній першій групі буго-дністровської пізньонеолітичної кераміки. Втім, роль етнічного ранньотрипільського населення у процесах заготівлі і транспортуванні солі могла бути й іншою. Цілком можливо, що могли створюватися й експедиції, що формувалися в складі різнокультурного населення, яке спільно мешкало в Гарду.

Стосовно ранньонеолітичних мешканців Гарду також можна допустити, що свої потреби в солі вони могли задовольняти з чорноморських лиманів, проте переконливих доказів цього немає. Серед аргументів на підтримку цієї версії можемо назвати хіба що три: 1) просування ранньонеолітичного буго-дністровського населення в степову зону, тобто поближче до покладів солі; 2) знахідки великих відкритих конусоподібних посудин, адже схожий посуд конусоподібних форм використовували в різний час і в різних куточках світу для випаровування солі (Tencariu et al. 2022) і можливого її транспортування; 3) ранньонеолітичні мешканці Гарду підтримували активні контак-

ти з населенням ранньонеолітичної сурської культури, що підтверджується знахідками на поселенні сурського кам'яного та керамічного посуду, тож, імовірність обміну цих предметів на сіль також не можна скасовувати.

Висновки. Отже, відірваність Гарду і групи поселень Гранітно-Степового Побужжя доби пізнього неоліту, енеоліту, ранньої бронзи, античності та середньовіччя від основної групи пам'яток, їхнє розташування винятково в долині Південного Бугу і його лівих допливів біля діючих здавна бродів та перевозів, на які виводили стародавні транзитні шляхи, сезонний характер, нетиповість господарських занять їхніх мешканців спонукали нас поглянути на Гардове урочище як на вузол шляхів і комунікацій, головну переправу, центр обміну і торгівлі. Переконані, що провідне місце в цих обмінних і торгових операціях посідала самосадна сіль, яку добували в чорноморських лиманах між Дністром і Бугом. Наша спроба розглянути можливість видобування, споживання і перерозподілу солі неолітичним населенням є першою в українському неолітознавстві. На нашу думку, вона демонструє перспективність цього напрямку досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

- Багрянородный, К. 1991. *Об управлении империи*. Москва.
- Болтрик, Ю. 2011. Траси торговельних шляхів Понтійсько-Балтійського межимор'я, як напрями маршрутів експансії скіфів. In: Ignaczak, M., Koško A., Szmyt, M. (eds.). *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV—Itys. przed Chr. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie*, с. 397-405.
- Брун, Ф. К. 1879. *Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России*. I. Одесса: Типография Г. Ульриха.
- Бурксер, Є. 1928. *Солоні озера та лимани України (гідрохімічний нарис)*. Київ: ВУАН.
- Геродот. 1993. *Історія в дев'яти книгах*. Київ: Наукова думка.
- Гожик, П. Ф. 1984. *История развития лиманов. Геология шельфа УССР. Лиманы*. Киев: Наукова думка, с. 76-80.
- Даниленко, В. Н. 1969. *Неолит Украины: главы древней истории Юго-Восточной Европы*. Киев: Наукова думка.
- Дергачев, В. А., Манзура И. В. 1991. *Погребальные комплексы позднего Триполья*. Кишинев: Штиинца.
- Дробний, В. 2021. Соляні промисли Одеського повіту Херсонської губернії XIX — початку XX ст. *Етінак*, 4 (36), с. 72-85.
- Забудкова, О. А. 2014. Проблема монополізації соляної промисловості південно-східної України та Криму наприкінці XIX — на початку XX ст. *Історичні і політологічні дослідження*, 3—4, с. 53-61.
- Зіновієв, К. 1971. *Віруші. Приповісті посполиті*. Київ: Наукова думка.
- Иванова, С. В. 2010. Природные ресурсы и экономика древних обществ. *Stratum plus*, 2, с. 49-99.
- Иванова, С. В. 2014. Добыча соли в Северном Причерноморье и Крыму (по археологическим данным). *Археологія і давня історія України*, 2 (13), с. 7-17.
- Кадеев, В. И. 1961. Соляний промисел в пізньоантичному Херсонесі (I—IV ст. н. е. *Археологія*, XIII, с. 89-94.
- Кадеев, В. И. 1970. *Очерки истории экономики Херсонеса в I—II веках н. э.* Харьков: ХГУ.
- Киосак, Д. В. 2011. Новые материалы каменного века из долины р. Кучурган. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 12, с. 252-277.
- Киосак, Д. В. 2013. Предварительные итоги археологических разведок памятников каменного века на Раздельнянской равнине и проблема «степного неолита» Северо-Западного Причерноморья. *Stratum plus*, 2, с. 283-296.
- Козубовський, Ф. А. 1933. *Археологічні дослідження на території Богесу 1930—1932 рр.* Київ: ВУАН.
- Красковский, В. И. 1976. Карпово — новый памятник каменного века в долине р. Свинной. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 8, с. 157-161.
- Красковский, В. И. 1978. *Памятники палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.
- Лагодовська, О. Ф. 1953. Пам'ятки усатівського типу. *Археологія*, VIII, с. 95-108.
- Ларина, О. В. 1999. Культура линейно-ленточной керамики Пруто-Днестровского междуречья. *Stratum plus*, 2, с. 10-140.
- Ларина, О. В., Петренко, В. В., Сапожников, И. В. 1999. Культура линейно-ленточной керамики в Днестро-Бугском междуречье (по материалам поселения Майнова Балка). *Старожитності Північного Причорномор'я і Криму*, VII, с. 10-21.
- Островерхов, А. С. 1981. Ольвия и торговые пути Скифии. В: Мезенцева Г. Г. (ред.). *Древности Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 84-94.
- Паллас, П. С. 1881. Путешествие по Крыму в 1793 и 1794 годах. *Записки Одесского общества истории и древностей*, XII, с. 62-208.
- Патокова, Э. Ф. 1979. *Усатовское поселение и могильники*. Киев: Наукова думка.
- Петренко, В. Г. 1989. Усатовская локальная группа. В: Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю. *Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье*. Киев: Наукова думка, с. 81-124.
- Петренко, В. Г., Дворянинов, С. А. 1991. Новые данные о неолитическом поселении Майнова Балка. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Материалы международной конференции (Кишинёв, 1990 г.) «Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V век н. э.)»*. Киев, с. 14-15.
- Петренко, В. Г., Полищук, Л. Ю., Сапожников, И. В. 1993. Новые археологические памятники в северных районах Одесской области (эпоха камня и медный век). В: Ванчугов, В. П. (ред.). *Древности Причерноморских степей*. Киев: Наукова думка, с. 103-114.
- Петренко, В. Г., Сапожников, И. В. 1993. Дослідження поселення Майнова Балка. *Археологічні дослідження в Україні 1991 р.*, с. 92-93.
- Пірко, В. О. 2004. *Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI—XVIII ст.* Донецьк: Східний видавничий дім.
- Піструїл, І. В. 2011. Дослідження стоянок кам'яного віку Катаржино 1 та Катаржино 2 на Одещині. *Кам'яна доба України*, 14, с. 172-181.
- Піструїл, І. В. 2013. Некоторые проблемы изучения мезолита Северо-Западного Причерноморья.

- В: Тощев, Г. М., Михайлов, Я. Б., Заматаєва, О. В., Пенцова, О. В. (ред.). В: *Матеріали міжнародної наукової конференції «Північне Приазов'я в епоху кам'яного віку — енеоліту». До 100-річчя від дня народження В. М. Даниленка*. Мелітополь, смт Мирне, с. 154-158.
- Рубрук, де В. 1957. *Путешествие в восточные страны Вильгельма де Рубрука*. Москва: Географиз.
- Рудченко, И. Я. 1874. *Чумацкие народные песни*. Киев: Типография М. П. Фрица.
- Скальковский, А. А. 1853. *Опыт статистического описания Новороссийского края*. 2. Одесса.
- Скаржинська, М. В. 1994. Ольвія в давньогрецьких і латинських писемних джерелах. *Археологія*, 2, с. 130-140.
- Станко, В. Н. 1965. Гиржево — новая тарденуазская стоянка на Одессине. *Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея 1965 года*. Одесса, с. 3-8.
- Станко, В. Н. 1966. Мезолитическая стоянка Гиржево в Одесской области. *Советская археология*, 2, с. 96-103.
- Станко, В. Н. 1967. Некоторые вопросы позднего мезолита Северо-Западного Причерноморья по материалам стоянки Гиржево. *Записки Одесского археологического общества*, II (35), с. 155-168.
- Страбон. 1964. *География*. Москва.
- Товкайло, М. Т. 2004. До проблеми взаємин бугодністровської та ранньотрипільської культур. *Археологія*, 1, с. 30-42.
- Товкайло, М. 2005. *Неоліт Степового Побужжя*. Кам'яна доба України, 6. Київ: Шлях.
- Товкайло, М. 2009. Нові дослідження в околицях запорозького Гарду. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 18, с. 5-9.
- Товкайло, М. Т. 2010. Ранньонеолітичний горизонт поселення Гард і проблема неолітизації Північно-Західного Надчорномор'я та Побужжя. *Кам'яна доба України*, 13, с. 208-228.
- Товкайло, М. Т. 2012. Неолітична кераміка з домішкою черепашкових рачків Ostrakoda (до проблеми походження кардіумної кераміки в Україні). *Археологія*, 3, с. 27-36.
- Товкайло, М. Т. 2014. Неолітизація Юго-Западної України в світ нових досліджень поселення Гард. *Stratum plus*, 2, с. 183-245.
- Товкайло, М. 2019. Нові дослідження усаївського могильника Гард. *Матеріали з археології Північного Причорномор'я*, 14, с. 141-148.
- Товкайло, М. Т., Фоменко, В. М. 2013. Грунтовий могильник усаївського типу на Гарді. В: Тощев, Г. М., Михайлов, Я. Б., Заматаєва, О. В., Пенцова, О. В. (ред.). *Матеріали міжнародної наукової конференції «Північне Приазов'я в епоху кам'яного віку — енеоліту». До 100-річчя від дня народження В. М. Даниленка*. Мелітополь, с. 185-194.
- Товкайло, М. Т., Фоменко, В. М. 2015. Гард — могильник маріупольського типу на Південному Бузі. *Археологія*, 2, с. 18-33.
- Челеби, Э. 1961. *Книга путешествия (извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века)*. 1: Земли Молдавии и Украины. Москва: Восточная литература.
- Alexianu, M., Weller, O. 2009. The Ethnosol Project. Ethnoarchaeological investigation at the Moldavian salt springs. *Antiquity*, 83 (321), режим доступу: <http://antiquity.ac.uk/projgall/weller321>.
- Alexianu, M., Weller, O., Brigand, R., Curcă, R.-G. 2012. Ethnoarchäologische Forschungen zu den Salzwasserquellen der moldauischen Vorkarpaten, Rumdnien. In: Nikolov, V., Bacvarov, K. (eds.). *Salz und Gold: die Rolle des Salzes im prähistorischen Europa*. Provardia; Veliko Tarnovo, S. 155-172.
- Benac, A. 1978. Neke karakteristike neolitskih naselja u Bosni i Hercegovini. *Naseljavanje i naselja u praistoriji*, 10: Kongresu arheologa Jugoslavije, Prilep 1976 (Materijali, 14), s. 15-26.
- Cavruc, V. 2015. The archaeological evidence for salt production in Romania. In: Caliniuc, Ș., Asrndulesei, M., Curcr, R.-G., Alexianu, M.-T. (eds.). *First International Congress on the Anthropology of Salt 20—24 August 2015 «Al. I. Cuza» University of Iași. Iași, Romania Book of Abstracts*. Iași: Universității «Al. I. Cuza», p. 28-34.
- Cavruc, V., Harding, A. 2012. Prehistoric production and exchange of salt in the Carpathian-Danube Region. In: Nikolov, V., Bacvarov, K. (eds.). *Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe*. Provardia; Veliko Tarnovo, p. 173-200.
- Chapman, J., Gaydarska, B. 2003. The provision of salt to Tripolye mega-sites. In: Korvin-Piotrovsky, A. Kruts, V., Rizhov, S. (eds.). *Трипільські поселення-гіганти: матеріали міжнародної конференції*. Київ: Корвін прес, p. 203-211.
- Drennan, R. D. 1984. Long-Distance Transport Costs in Pre-Hispanic Mesoamerica. *American Anthropologist*, 86, 1, p. 105-112.
- Dumitroaia, G. 1987. La station archéologique de Lunca-Poiana Slatinei. In: Petrescu-Dîmbovița, M., Ursulescu, N., Monah, D., Chirica, V. (eds.). *La Civilisation de Cucuteni en contexte européen*. Iași, p. 253-258.
- Dumitroaia, G. 2015. Archaeological research in the salt springs area of Lunca and Oglinzi. In: Caliniuc, Ș., Asrndulesei, M., Curcr, R.-G., Alexianu, M.-T. (eds.). *First International Congress on the Anthropology of Salt. Book of Abstracts*. Iași: Universității «Al. I. Cuza», p. 49-53.
- Dumitroaia, G., Diaconu, V., Nicola, C.-D. 2015. Briquetage in Cucuteni settlements from Moldavia (Romania). In: Caliniuc, Ș., Asrndulesei, M., Curcr, R.-G., Alexianu, M.-T. (eds.). *First International Congress on the Anthropology of Salt. Book of Abstracts*. Iași: Universității «Al. I. Cuza», p. 56-57.
- Godelier, M. 1969. La «monnaie de sel» des Baruya de Nouvelle-Guinée. *L'Homme*, 9, 2, p. 5-37.
- Grove, D. C. 1997. Olmec Archaeology: A Half Century of Research and Its Accomplishments. *Journal of World Prehistory*, 11, 1, p. 51-101.
- Harding, A. F. 2013. *Salt in Prehistoric Europe*. Leiden: Sidestone.
- Harding, A. 2014. The prehistoric exploitation of salt in Europe. *Geological Quarterly*, 58, 3, p. 591-596.
- Harding, A., Kavruc, V. 2013. *Explorations in Salt Archaeology in the Carpathian Zone*. Budapest: Archaeolingua.
- Konikov, E. G. 2007. Sea-level fluctuations and coastline migration in the northwestern Black Sea area over the last 18 ky based on high-resolution lithological-genetic analysis of sediment architecture. In: Yanko-Hombach, V., Gilbert, A. S., Panin, N., Dolukhanov P. M. (eds.). *The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate, and Human Settlement*. Springer, p. 405-435.
- Lericolais G., Popescu I., Guichard F., Popescu S.-M., Manolakis L. 2007. Water-level fluctuations in the Black Sea since the Last Glacial Maximum. In: Yanko-Hombach, V., Gilbert, A. S., Panin, N., Dolukhanov P. M. (eds.). *The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate, and Human Settlement*. Springer, p. 437-452.

Matshetshe, K. 2001. Salt production and salt trade in the Makgadikgadi pans. *Pula, Botswana Journal of African Studies*, 15, 1, p. 75-90.

Mircea, M., Alexianu, M. 2007. A re-evaluation of salt resources for the Cucuteni-Tripolye area. In: Monah, D., Dumitroaia, G., Weller, O., Chapman, J. (eds.). *L'exploitation du sel a travers le temps*. Piatra Neamț, p. 199-220.

Monah, D. 2012. L'approvisionnement en sel des tribus chalcolithiques sédentaires et des tribus des steppes du Nord de la Mer Noire. In: Nikolov, V., Bacvarov, K. (eds.). *Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe*. Provardia; Veliko Tarnovo, p. 127-141.

Nikolov, V. 2012. Salt, early complex society, urbanization: Provardia-Solnitsata (5500—4200 BC). In: Nikolov, V., Bacvarov, K. (eds.). *Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe*. Provardia; Veliko Tarnovo, p. 11-65.

Nikolov, V. 2015. Formation of the prehistoric urban centre Provardia-Solnitsata. In: Caliniuc, Ș., Asrndulesei, M., Curcer, R.-G., Alexianu, M.-T. (eds.). *First International Congress on the Anthropology of Salt. Book of Abstracts*. Iași: Universității «Al. I. Cuza», p. 45-48.

Saile, T. 2012. Salt in the Neolithic of Central Europe: production and distribution. In: Nikolov, V., Bacvarov, K. (eds.). *Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe*. Provardia; Veliko Tarnovo, p. 225-238.

Takorova, D. 2012. Long distance contacts in later prehistory: ecological, economical and social implications. In: Nikolov, V., Bacvarov, K. (eds.). *Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe*. Provardia; Veliko Tarnovo, p. 123-126.

Tasic, N. 2000. Salt use in the Early and Middle Neolithic of the Balkan Peninsula. In: Nikolova, L. (eds.). *Technology, style and society*. British Archaeological Reports, International Series, 854. Oxford, p. 35-41.

Tasic, N. 2012. New evidence on salt use in the Neolithic of Southeast Europe. In: Nikolov, V., Bacvarov, K. (eds.). *Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe*. Provardia; Veliko Tarnovo, p. 213-218.

Tencariu, F.-A., Mircea, M., Alexianu, M.-T. 2022. Adaptive convergence in the shape and manufacture of the pottery used for salt-making (briquetages). In: Montero, A. P. (eds.). *Seven Millennia of Saltmaking. 3rd International Congress on the Anthropology of Salt*. Añana, p. 720-721.

Weller, O., Dumitroaia, G. 2005. The earliest salt production in the world: an early Neolithic exploitation in Poiana Slatinei-Lunca, Romania. *Antiquity*, 79 (306), режим доступу: <http://antiquity.ac.uk/projgall/weller>.

Weller, O. 2015. First salt making in Europe: an overview from Neolithic times. *Documenta Praehistorica*, XLII, p. 185-196.

Williams, E. 2010. Salt Production and Trade in Ancient Mesoamerica. In: Staller, J. E., Carrasco, M. D. (eds.). *Pre-Columbian Foodways: Interdisciplinary Approaches to Food, Culture, and Markets in Ancient Mesoamerica*. Springer, p. 175-190.

Williams, E. 2016. *La Sal de la Tierra. Etnoarqueología de la producción salinera en el Occidente de México*. Sekunda Edición. El Colegio de Michoacán.

Woldekiros, H.S. 2019. The route most traveled: The Ffar salt trail, north Ethiopia. *Chungara Revista de Antropología Chilena*, 51, 1, p. 95-110.

Yanko-Hombach V. 2007. Controversy over Noah's Flood in the Black Sea: geological and foraminiferal evidence from the shelf. In: Yanko-Hombach, V., Gilbert, A. S., Panin, N., Dolukhanov, P. M. (eds.). *The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate, and Human Settlement*. Springer, p. 149-203.

REFERENCES

Bagrianorodnyi, K. 1991. *Ob upravlenii imperiei*. Moskva. Boltryk, Yu. 2011. Trasy torhivelnikh shliakhiv Pontiisko-Baltiiskoho mezhymor'ia, yak napriamy marshrutiv ekspansii skifiv. In: Ignaczak, M., Koško A., Szmyt, M. (eds.). *Miedzy Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV—I tys. przed Chr.* Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, s. 397-405.

Brun, F. K. 1879. *Chernomore. Sbornik issledovanii po istoricheskoi geografii Iuzhnoi Rossii*. I. Odessa: Tipografia G. Ulrikha.

Burkser, Ye. 1928. *Soloni ozera ta lymany Ukrainy (hid-rokhimichnyi narys)*. Kyiv: DVUAN.

Herodot. 1993. *Istoriia v dev'iaty knykhakh*. Kyiv: Naukova dumka.

Gozhik, P. F. 1984. *Istoriia razvitiia limanov. Geologiiia shelfa USSR. Limany*. Kiev: Naukova dumka, s. 76-80.

Danilenko, V. N. 1969. *Neolit Ukrainy: glavny drevnei istorii Iugo-Vostochnoi Evropy*. Kiev: Naukova dumka.

Dergachev, V. A., Manzura I. V. 1991. *Pogrebalnye kompleksy pozdnego Tripolia*. Kishinev: Shtiintsa.

Drobnii, V. 2021. *Soliani promysly Odeskoho povitu Khersonskoi hubernii XIX — pochatku XX st.* Eminak, 4 (36), s. 72-85.

Zabudkova, O. A. 2014. *Problema monopolizatsii soliano promyslovosti pvidenno-skhidnoi Ukrainy ta Krymu naprykintsi XIX — na pochatku XX st.* *Istoriychni i politolohichni doslidzhennia*, 3—4, s. 5361.

Zinoviiv, K. 1971. *Virshi. Prypovisti pospolyti*. Kyiv: Naukova dumka.

Ivanova, S. V. 2010. Prirodnye resursy i ekonomika drevnikh obshchestv. *Stratum plus*, 2, s. 49-99.

Ivanova, S. V. 2014. Dobycha soli v Severnom Prichenomorie i Krymu (po arkheologicheskim danym). *Arkheologiiia i davnii istoriia Ukraini*, 2 (13), s. 7—17.

Kadieiev, V. I. 1961. Soliani promysly v piznoantychnomu Khersonesi (I—IV st. n. e. *Arkheolohiia*, XIII, s. 89-94.

Kadeev, V. I. 1970. *Ocherki istorii ekonomiki Khersonesa v I—II vekakh n. e.* Kharkov: KhGU.

Kiosak, D. V. 2011. Novye materialy kamennogo veka iz doliny r. Kuchurgan. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 12, s. 252-277.

Kiosak, D. V. 2013. Predvaritelnye itogi arkheologicheskikh razvedok pamiatnikov kamennogo veka na Razdelnianskoi ravnine i problema «stepnogo neolita» Severo-Zapadnogo Prichernomoria. *Stratum plus*, 2, s. 283-296.

Kozubovskiy, F. A. 1933. *Arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Bohesu 1930—1932 rr.* Kyiv: VUAN.

Kraskovskii, V. I. 1976. Karpovo — novyi pam'iatnik kamennogo veka v doline r. Svinnoi. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 8, s. 157-161.

Kraskovskii, V. I. 1978. *Pamiatniki paleolita i mezolita Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.

Lahodovska, O. F. 1953. Pam'iatky usativskoho typu. *Arkheolohiia*, VIII, s. 95-108.

Larina, O. V. 1999. Kultura lineino-lentochnoi keramiki Pruto-Dnestrovskogo mezhdurechia. *Stratum plus*, 2, s. 10-140.

Larina, O. V., Petrenko, V. V., Sapozhnikov, I. V. 1999. Kultura lineino-lentochnoi keramiki v Dnestro-Bugskom mezhdureche (po materialam poseleniia Mainova Balka). *Starozhitnosti Pivnichnogo Prichornomoria i Krymu*, VII, s. 10-21.

Ostoverkhov, A. S. 1981. Olviia i torgovye puti Skifii. In: Mezenceva G. G. (eds.). *Drevnosti Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 84-94.

Pallas, P. S. 1881. Puteshestvie po Krymu v 1793 i 1794 godakh. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, XII, s. 62-208.

Patokova, E. F. 1979. *Usatovskoe poselenie i mogilniki*. Kiev: Naukova dumka.

Petrenko, V. G. 1989. Usatovskaia lokalnaia grupa. In: Patokova E. F., Petrenko V. G., Burdo N. B., Polishchuk L. Iu. *Pamiatniki tripolskoi kultury v Severo-Zapadnom Prichernomorie*. Kiev: Naukova dumka, s. 81-124.

Petrenko, V. G., Dvorianinov, S. A. 1991. Novye dannye o neoliticheskom poselenii Mainova Balka. In: Yarovoi, E. V. (eds.). *Materialy mezhdunarodnoi konferentsii* (Kishinev,

- 1990 g.) «Drevneishie obshchnosti zemledeltsev i skotovodov Severnogo Prichernomoria (V tys. do n. e.—V vek n. e.)». Kiev, s. 14-15.
- Petrenko, V. G., Polishchuk, L. Iu., Sapozhnikov, I. V. 1993. Novye arheologicheskie pamiatniki v severnykh raionakh Odesskoi oblasti (epokha kamnia i mednyi vek). In: Vanchugov, V. P. (ed.). *Drevnosti Prichernomorskikh stepei*. Kiev: Naukova dumka, s. 103-114.
- Petrenko, V. H., Sapozhnikov, I. V. 1993. Doslidzhennia poselennia Mainova Balka. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1991 r.*, s. 92-93.
- Pirko, V. O. 2004. *Zaselennia i hospodarske osvoiennia Stepovoi Ukrainy v XVI—XVIII st.* Donetsk: Skhidnyi vydavnychy dim.
- Pistruil, I. V. 2011. Doslidzhennia stoianok kam'ianoho viku Katarzhyno 1 ta Katarzhyno 2 na Odeshchyni. *Kam'iana doba Ukrainy*, 14, s. 172-181.
- Pistruil, I. V. 2013. Nekotorye problemy izuchenii mezolita Severo-Zapadnogo Prichernomoria. In: *Materiali mizhnarodnoi naukovoi konferentsii «Pivnichne Priazov'ia v epokhu kam'ianoho viku — eneolit». Do 100-richchia vid dnia narodzhennia V. M. Danylenka*. Melitopol, smt Myrne, s. 154-158.
- Rubruk, de V. 1957. *Puteshestvie v vostochnye strany Vilgelma de Rubruka*. Moskva: Geografiz.
- Rudchenko, Y. Ya. 1874. *Chumatskie narodnye pesni*. Kiev: Typohrafiia M. P. Frytsa.
- Skalkovskii, A. A. 1853. *Opyt statisticheskogo opisaniia Novorossiiskogo kraia*. 2. Odessa.
- Skarzhynska, M. V. 1994. Olviia v davnohrets'kykh i latyns'kykh pysemnykh dzherelakh. *Arkheolohiia*, 2, s. 130-140.
- Stanko, V. N. 1965. Girzhevo — novaia tardenuazskaia stoianka na Odeschine. *Kratkie soobshcheniia Odesskogo gosudarstvennogo arheologicheskogo muzeia 1965 goda*. Odessa, s. 3-8.
- Stanko, V. N. 1966. Mezoliticheskaia stoianka Girzhevo v Odesskoi oblasti. *Sovetskaia arheolohiia*, 2, s. 96-103.
- Stanko, V. N. 1967. Nekotorye voprosy pozdnego mezolita Severo-Zapadnogo Prichernomoria po materialam stoianki Girzhevo. *Zapiski Odesskogo arheologicheskogo obshchestva*, II (35), s. 155-168.
- Strabon. 1964. *Heohrafiia*. Moskva.
- Tovkailo, M. T. 2004. Do problemy vziemyn buho-dnistrovskoi ta rannotrypils'koi kultur. *Arkheolohiia*, 1, s. 30-42.
- Tovkailo, M. 2005. *Neolit Stepovoho Pobuzhzhia*. Kam'iana doba Ukrainy, 6. Kyiv: Shliakh.
- Tovkailo, M. 2009. Novi doslidzhennia v okolytsiakh zaporozkoho Gardu. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 18, s. 5-9.
- Tovkailo, M. T. 2010. Rannoneolitychnyi horyzont poselennia Gard i problema neolityzatsii Pivichno-Zakhidnogo Nadchornomoria ta Pobuzhzhia. *Kam'iana doba Ukrainy*, 13, s. 208-228.
- Tovkailo, M. T. 2012. Neolitychna keramika z domishkoiu cherepashkovykh rachviv Ostrakoda (do problemy pokhodzhennia kardiumnoi keramiky v Ukraini). *Arkheolohiia*, 3, s. 27-36.
- Tovkailo, M. T. 2014. Neolityzatsiia Iugo-Zapadnoi Ukrainy v svete novikh issledovani poselennia Gard. *Stratum plus*, 2, s. 183-245.
- Tovkailo, M. 2019. Novi doslidzhennia usativskoho mohyl'nyka Hard. *Materialy z arheolohii Pivnichnoho Prychornomoria*, 14, s. 141-148.
- Tovkailo, M. T., Fomenko, V. M. 2013. Hruntovyi mohyl'nyk usativskoho typu na Gardi. In: Toshchev H. M., Mykhaylov I. B., Zamatava, O. V., Peninova, O. B. (eds.). *Zbirnyk naukovykh prats Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii «Pivnichne Priazov'ia v epokhu kam'ianoho viku — eneolit»*. Melitopol, s. 185-194.
- Tovkailo, M. T., Fomenko, V. M. 2015. Gard — mohyl'nyk mariupolskoho typu na Pivdennomu Buzi. *Arkheolohiia*, 2, s. 18-33.
- Chelebi, E. 1961. *Kniga puteshestviia (izvlecheniia iz sochineniia turetskogo puteshestvenika XVII veka)*. 1: Zemli Moldavii i Ukrainy. Moskva: Vostochnaia literatura.
- Alexianu, M., Weller, O. 2009. The Ethnosol Project. Ethnoarchaeological investigation at the Moldavian salt springs. *Antiquity*, 83 (321), rezhim dostupu: <http://antiquity.ac.uk/projgall/weller321>.
- Alexianu, M., Weller, O., Brigand, R., Curcă, R.-G. 2012. Ethnoarchaeologische Forschungen zu den Salzwasserquellen der moldauischen Vorkarpaten, Rumänien. In: Nikolov, V., Bacvarov, K. (eds.). *Salz und Gold: die Rolle des Salzes im prähistorischen Europa*. Provardia; Veliko Tarnovo, S. 155-172.
- Benac, A. 1978. Neke karakteristike neolitskih naselja u Bosni i Hercegovini. *Naseljavanje i naselja u praistoriji*, 10: Kongresu arheologa Jugoslavije, Prilep 1976 (Materijali, 14), s. 15-26.
- Cavruc, V. 2015. The archaeological evidence for salt production in Romania. In: Caliniuc, Ș., Asrndulesei, M., Curcr, R.-G., Alexianu, M.-T. (eds.). *First International Congress on the Anthropology of Salt 20—24 August 2015 «Al. I. Cuza» University of Iași. Iași, Romania Book of Abstracts*. Iași: Universității «Al. I. Cuza», p. 28-34.
- Cavruc, V., Harding, A. 2012. Prehistoric production and exchange of salt in the Carpathian-Danube Region. In: Nikolov, V., Bacvarov, K. (eds.). *Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe*. Provardia; Veliko Tarnovo, p. 173-200.
- Chapman, J., Gaydarska, B. 2003. The provision of salt to Tripolye mega-sites. In: Korvin-Piotrovsky, A. Kruts, V., Rizhov, S. (eds.). *Trypils'ki poselennia-hianty: materialy mizhnarodnoi konferentsii*. Kyiv: Korvin press, p. 203-211.
- Drennan, R. D. 1984. Long-Distance Transport Costs in Pre-Hispanic Mesoamerica. *American Anthropologist*, 86, 1, p. 105-112.
- Dumitroaia, G. 1987. La station archéologique de Lunca-Poiana Slatinei. In: Petrescu-Dimbovița, M., Ursulescu, N., Monah, D., Chirica, V. (eds.). *La Civilisation de Cucuteni en contexte européen*. Iași, p. 253-258.
- Dumitroaia, G. 2015. Archaeological research in the salt springs area of Lunca and Oglintza. In: Caliniuc, Ș., Asrndulesei, M., Curcr, R.-G., Alexianu, M.-T. (eds.). *First International Congress on the Anthropology of Salt. Book of Abstracts*. Iași: Universității «Al. I. Cuza», p. 49-53.
- Dumitroaia, G., Diaconu, V., Nicola, C.-D. 2015. Briquetage in Cucuteni settlements from Moldavia (Romania). In: Caliniuc, Ș., Asrndulesei, M., Curcr, R.-G., Alexianu, M.-T. (eds.). *First International Congress on the Anthropology of Salt. Book of Abstracts*. Iași: Universității «Al. I. Cuza», p. 56-57.
- Godelier, M. 1969. La «monnaie de sel» des Baruya de Nouvelle-Guinée. *L'Homme*, 9, 2, p. 5-37.
- Grove, D. C. 1997. Olmec Archaeology: A Half Century of Research and Its Accomplishments. *Journal of World Prehistory*, 11, 1, p. 51-101.
- Harding, A. F. 2013. *Salt in Prehistoric Europe*. Leiden: Sidestone.
- Harding, A. 2014. The prehistoric exploitation of salt in Europe. *Geological Quarterly*, 58, 3, p. 591-596.
- Harding, A., Kavruk, V. 2013. *Explorations in Salt Archaeology in the Carpathian Zone*. Budapest: Archaeolingua.
- Konikov, E. G. 2007. Sea-level fluctuations and coastline migration in the northwestern Black Sea area over the last 18 ky based on high-resolution lithological-genetic analysis of sediment architecture. In: Yanko-Hombach, V., Gilbert, A. S., Panin, N., Dolukhanov P. M. (eds.). *The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate, and Human Settlement*. Springer, p. 405-435.
- Lericolais G., Popescu I., Guichard F., Popescu S.-M., Manolakis L. 2007. Water-level fluctuations in the Black Sea since the Last Glacial Maximum. In: Yanko-Hombach, V., Gilbert, A. S., Panin, N., Dolukhanov P. M. (eds.). *The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate, and Human Settlement*. Springer, p. 437-452.
- Matshetshe, K. 2001. Salt production and salt trade in the Makgadikgadi pans. *Pula, Botswana Journal of African Studies*, 15, 1, p. 75-90.
- Mircea, M., Alexianu, M. 2007. A re-evaluation of salt resources for the Cucuteni-Tripolye area. In: Monah, D., Dumitroaia, G., Weller, O., Chapman, J. (eds.). *L'exploitation du sel a travers le temps*. Piatra Neamț, p. 199-220.
- Monah, D. 2012. L'approvisionnement en sel des tribus chalcolithiques sédentaires et des tribus des steppes du Nord de la Mer Noire. In: Nikolov, V., Bacvarov, K. (eds.). *Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe*. Provardia; Veliko Tarnovo, p. 127-141.

Nikolov, V. 2012. Salt, early complex society, urbanization: Provadia-Solnitsata (5500—4200 BC). In: Nikolov, V., Bacvarov, K. (eds.). *Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe*. Provadia; Veliko Tarnovo, p. 11-65.

Nikolov, V. 2015. Formation of the prehistoric urban centre Provadia-Solnitsata. In: Caliniuc, Ș., Asrndulesei, M., Curer, R.-G., Alexianu, M.-T. (eds.). *First International Congress on the Anthropology of Salt. Book of Abstracts*. Iași: Universității «Al. I. Cuza», p. 45-48.

Saile, T. 2012. Salt in the Neolithic of Central Europe: production and distribution. In: Nikolov, V., Bacvarov, K. (eds.). *Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe*. Provadia; Veliko Tarnovo, p. 225-238.

Takorova, D. 2012. Long distance contacts in later prehistory: ecological, economical and social implications. In: Nikolov, V., Bacvarov, K. (eds.). *Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe*. Provadia; Veliko Tarnovo, p. 123-126.

Tasic, N. 2000. Salt use in the Early and Middle Neolithic of the Balkan Peninsula. In: Nikolova, L. (eds.). *Technology, style and society*. British Archaeological Reports, International Series, 854. Oxford, p. 35-41.

Tasic, N. 2012. New evidence on salt use in the Neolithic of Southeast Europe. In: Nikolov, V., Bacvarov, K. (eds.). *Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe*. Provadia; Veliko Tarnovo, p. 213-218.

Tencariu, F.-A., Mircea, M., Alexianu, M.-T. 2022. Adaptive convergence in the shape and manufacture of the pottery used for salt-making (briquetages). In: Montero, A. P. (eds.). *Seven Millennia of Saltmaking. 3rd International Congress on the Anthropology of Salt*. Añana, p. 720-721.

Weller, O., Dumitroaia G. 2005. The earliest salt production in the world: an early Neolithic exploitation in Poiana Slatinei-Lunca, Romania. *Antiquity*, 79 (306), rezhyim dostupu: <http://antiquity.ac.uk/projgall/weller>.

Weller, O. 2015. First salt making in Europe: an overview from Neolithic times. *Documenta Praehistorica*, XLII, p. 185-196.

Williams, E. 2010. Salt Production and Trade in Ancient Mesoamerica. In: Staller, J. E., Carrasco, M. D. (eds.). *Pre-Columbian Foodways: Interdisciplinary Approaches to Food, Culture, and Markets in Ancient Mesoamerica*. Springer, p. 175-190.

Williams, E. 2016. *La Sal de la Tierra. Etnoarqueología de la producción salinera en el Occidente de México*. Sekunda Edición. El Colegio de Michoacán.

Woldekiros, H.S. 2019. The route most traveled: The Ffar salt trail, north Ethiopia. *Chungara Revista de Antropología Chilena*, 51, 1, p. 95-110.

Yanko-Hombach V. 2007. Controversy over Noah's Flood in the Black Sea: geological and foraminiferal evidence from the shelf. In: Yanko-Hombach, V., Gilbert, A. S., Panin, N., Dolukhanov, P. M. (eds.). *The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate, and Human Settlement*. Springer, p. 149-203.

M. Tovkailo

GARG ON BUH — A JUNCTION OF ROADS AND COMMUNICATIONS

The multi-layered settlement and burial ground of Gard are located on the right bank of the Southern Bug at a distance of 2.5 km south of the Bohdanivka Village, Voznesensky district, Mykolaiv region. The site is placed in the lower part of a wedge-shaped slope, bounded by two bayrach ravines with a streams, on the edge of a terrace-like ledge of the bank which corresponds to the level of the first terrace above flood-plain, 4—14 m higher of the summer water level.

For a number of the cultures represented at the Gard settlement (Bug-Dniester, Seredni Stoh, all stages of Trypillia, Usatove, Antique, Kyivan Rus), the Granite-Steppe Southern Bug area was the marginal prov-

ince of their settlement or spread of influences. This region is separated from the main territory inhabited by the people of those cultures by many tens and even hundreds of kilometers. Their cultural layers are characterized only by deposits of ceramics, flint, animal bones, etc. These sites do not have dwellings or other objects of settlement infrastructure which indicates them as the temporary, possibly seasonal, and not permanent settlements, sits, overnight stays of trade caravans at crossings or the centers of exchange and trade of goods, and their inhabitants did not engage in traditional farming, and performed some special functions.

In our opinion, Granit-Steppe Southern Bug area attracted people of different cultures and different times due to its close proximity to the estuaries and lakes of the Northern and North-Western Black Sea region — potential sources of self-growing salt and strategic location at the intersection of ancient trade routes.

Written sources describe the gathering of salt and its trade by Olviopolitans from the 5th century. BC, in the Byzantine period, by the Ukrainian population in the times of Rus-Ukraine, Zaporizhzhya Sich and the 18th—19th centuries. Finds of artifacts from this time in Gard record the directions of trade routes.

The presence of Usatove culture settlement, a burial ground, and a sanctuary in Gard may indicate the existence during the turn of the Eneolithic and Early Bronze Age some «factory» here, a place for the exchange of goods (perhaps seasonal). It seems that a main place in this exchange should have been occupied by salt as a product that the inhabitants of the practically salt-free territories between the Bug and the Dniester really needed.

It is likely that the Late Neolithic population of a culture unknown to us (no Neolithic sites have yet been found there) that lived somewhere in the neighborhood with the estuaries or the coast of the Black Sea was engaged in the production and transportation of self-grown salt. Arguments in favor of this version can be served by the numerous finds in Gard of a special group of pottery — the so-called Cardium ceramics, made with impurities of Ostracoda crustaceans and ornamented with imprints of the edge of the Cardium sea shell (figure), which could have come to Gard together with salt.

In the same way, the Neolithic inhabitants of Gard could be engaged in the output and delivery of salt by the organization of long-term expeditions. Indirect evidence of this possibility is a number of Bug-Dniester culture sites Girzhov, Karpove, Katarzhine 1 and 2, Mainova Balka, etc., located along the ancient trade route, which in the ancient times led from Dobrudja to crossings across the Danube and Dniester and than north of Khadzhibey and Tyligul estuaries went out to the Bug, and further, through the headwaters of the Inhul and Inhulets rivers, it forwarded to Dniipro. Apparently, these temporary sits arose as a result of repeated visits by groups of Bug-Dniester culture people on their way to the Kuyalnytsky and Khadzhibey estuaries.

Keywords: Gard, Granite-Steppe Country, contact zone, exchange and trade, salt.

Одержано 15.01.2025

ТОВКАЙЛО Микола, кандидат історичних наук, незалежний дослідник, Переяслав, Україна.

Mykola TOVKAILO, PhD, independent Researcher, Pereiaslav, Ukraine.

E-mail: mukolatovkaylo@ukr.net.

Г. Станиціна

ПРО ОХОРОНУ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст. ЗА ДОКУМЕНТАМИ НАУКОВОГО АРХІВУ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

Стаття залучає до науково обігу архівні матеріали Наукового архіву Інституту археології НАН України, багато з яких були невідомі, а інші розкидані по різних публікаціях. Узагальнено й надано інформацію про зусилля науковців щодо збереження культурної спадщини українського народу протягом 1920-х рр.

Ключові слова: Всеукраїнська академія наук, Всеукраїнський археологічний комітет, науковці, архівні документи, культурні цінності, пам'ятки мистецтва та історії.

Вступ. Про збереження культурної спадщини було вже немало написано: цій темі приділено значну увагу. Стаття, заснована на результатах вивчення архівних документів продовжує цю тему, залучаючи до наукового обігу документи давно забуті, а тому нині маловідомі, а то й зовсім неznані. Наприклад, вже ніхто не пам'ятає, що 1921 р. тривали розкопки поховання Богдана Хмельницького в Суботові. Як відомо, в наш час поховання Богдана Хмельницького не виявлено, і науковці продовжують його пошуки, висуваючи різні версії, але не мають інформації про розкопки, проведені Гнатом Яковичем Стеллецьким понад сто років тому.

Методи і матеріали. Для написання цієї статті використані першоджерела — архівні документи Наукового архіву Інституту археології НАН України. В процесі роботи архівні документи ретельно переглянуто в пошуках потрібної інформації, яка б відповідала назві публікації.

Нині, у першій чверті ХХІ ст. ситуація склалася так, що пам'ятки культури знову гинуть, як і сто років тому — на початку ХХ століття. Читаючи старі архівні документи, часто натрапляєш на повідомлення, написані ніби сьо-

годні. Так, у доповіді Подільського товариства охорони культурно-історичних пам'яток за 1919 р. читаємо:

«Нині Україна сповнилася хмарами диму. Горять замки, двори і хати селянські; в попіл обертаються скарби матеріальні та скарби культурні; те, що складала віками любовна рука: пам'ятки родинні, старі архіви і книжниці, дорожочінності розуму і серця людського з минулих століть — все це тепер пропадає, руйнується, навіки зчезає...» (НА ІА НАН України, ф. 9, спр. 236, арк. 44).

Такою була ситуація на початку ХХ ст. Особливо критичні обставини для культурної спадщини України склалися після жовтневого перевороту — сотні панських будинків зруйновано, а з ними знищено і розграбовано старовинні бібліотеки, картинні галереї, збірки старовини тощо. Окрім злої волі, яка нищила історичні скарби, гинули культурні цінності і через малограмотність одних і вільну чи невільну бездіяльність інших. Архівні документи розповідають про події тих буремних років.

Після революційних потрясінь почалась відбудова зруйнованих місцевостей, також і там, де zostалися ще руїни старих панських палаців, які могли бути використані як будівельні матеріали. В одному з архівних документів читаємо про небезпеку, яка загрожувала архітектурним руїнам, а також і народним мистецким виробам:

«Під час війни їх вже почали розбирати просто на цеглу, як наприклад, замок Любарта в Луцьку, Зіньківський замок, фундаменти церкви Зарубського монастиря і т. д., а тепер можливо їх цілком заберуть на нові будівлі. В зв'язку з війною і з грабуванням панських маєтків з-за кордону понаїздили анти-

© Г. СТАНИЦІНА, 2025

Григорій Сава, Григорій Іван, Саранчук Федосій, Саранчук Іван, Поляк Андрій, Романівський Тимофій, Кошар Михайло, Матвій Шереметьєв, [Мельник Іван, Талан Сидір]. Іван Ступюк, Максим Ступюк, Петро Соколов, Юрій Торичин, Ілля Точарник, Василь Кучмен

Ми нижче підписані, що мешканці м. Озаринець, що маємо садиби й живемо біля старовинної кріпості Озаринецької ручимось, що не тільки не будемо руйнувати її, брати з неї камінь, або якимось чином руйнувати її, але будемо надалі стежити, аби ніхто з мешканців м. Озаринець, або інших місцевостей не розтягав з неї каміння й не руйнував її, в чому й даємо цю підписку

Розписка про захист фортеці

Receipt for the protection of the fortress

кварі, які широко організували систематичну скупівлю річей. Зараз, наприклад, тут, у Києві, велика збірка українських килимів, тканин, шиття, взагалі цілий музей народного українського мистецтва, зібраний закордонними збірачами, жде тільки першого вільного потягу, щоб бути перевезеним за кордон.» (Там само, ф. 9, спр. 236, арк. 14, 14 зв.).

Стурбовані тим, що коїться в країні, науковці звертались до Народного міністра освіти із пропозиціями, що треба зробити, щоб уберегти українські культурні цінності:

«Щоб запобігти цьому всьому, треба зараз почати інтенсивну працю по обслідуванні наших скарбів мистецтва, наших пам'яток старовини. Відділ охорони провадив до цього часу більш пасивну роботу — спасав те, чому загрожувала небезпека. Життя вимагає і активної праці — опису і обслідування усього, що залишилось від нашого минулого.

Для такої активної роботи, поведеної в широкому розмірі, необхідно, згідно з постановою наради Голів Відділів Департаменту Мистецтв, від 28 березня, закласти при Відділі охорони пам'яток старовини і мистецтва окрему секцію — «художньо-наукових експедицій по Україні», яка б виробляла плани таких експедицій і керувала їх організацією і діяльністю.» (Там само, ф. 9, спр. 236, арк. 14 зв.).

Розуміючи цінність культурної спадщини українського народу, намагаючись зберегти її, на-

укові вдавались до різних доступних засобів. Один із епізодів, що стосується збереження залишків архітектурних споруд, зрозумілий із чернетки розписки, що зберігається в особовому фонді Данила Щербаківського. На аркуші в лінійку, очевидно зі шкільного зошита, записано 16 прізвищ з іменами, а нижче подано текст розписки:

«Ми нижче підписані мешканці м. Озаринець, що маємо садиби й живемо біля старовинної кріпості озаринецької ручимось, що не тільки не будемо руйнувати її, брати з неї камінь, або якимось чином руйнувати її, але будемо надалі стежити, аби ніхто з мешканців м. Озаринець, або інших місцевостей не розтягав з неї каміння й не руйнував її, в чому й даємо цю підписку» (Там само, ф. 9, спр. 236, арк. 20).

Величезну роботу зі збереження культурних цінностей провела Археологічна комісія, згодом — Археологічний комітет при Всеукраїнській академії наук, який здолав складний шлях, зважаючи на ситуацію в країні. Знадобилось немало часу, щоб Археологічний комітет почав дієво працювати. Про створення Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) та про його діяльність уже немало написано (Нестуля 1997а; 1997б).

У Науковому архіві Інституту археології НАН України зберігається «Проект Декрету Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів УСРР про облік, охорону й дослідження пам'яток культури й природи», де записано: «Визнаючи охо-

рону культурних цінностей справою, що має державне значіння і потребує постійної уваги Центральних і Місцевих органів Влади, є ВУЦВК (або Раднарком УСРР), в розвиток і доповнення ст. 676 Кодексу законів про Народню Освіту УСРР, Декрета Совнаркома від 11/ІІІ — 1921 р. про купівлю для державних Музеїв музейних цінностей (Зб. Узак. 1921 р. ч. 4, ст. 25), Постанови СНК від 26/ХІІ-1922 р. про позамузейні цінності (Зб. Узак. 1922 р. ч. 55, ст. 795), Декрета СНК про відділення церкви від держави від 22/ХІ-1919 р. (ч. 14) — обов'язує Округові і Губерніальні Виконавчі Комітети вжити рішучих і дійсних заходів до обліку й охорони пам'яток культури і природи в межах УСРР...» (Там само, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 1).

Особлива небезпека для культурних і мистецьких пам'яток виникла на початку 1922 р. Як відомо, літо 1921 р. було дуже посушливим, урожай на значних територіях загинув, люди голодували. Більше відомо про голод на Поволжі, але посуха не минула і Україну, про що свідчать не тільки документи, а навіть приватні листи, як наприклад лист П. П. Курінного від 21 серпня 1921 р. з Умані в Київ до Д. М. Щербаківського: «Дорогий Данило Михайлович! Щиро вітаю Вас з Умані. Живу так, аби дотягти до вечора, та вже часом почую на собі передумови недалекої «голодухи». Городи, хліба — вигоріли, а решта йде на голодуючих Сходу» (Там само, ф. 9, спр. 168/К-468, лист П. П. Курінного).

Про події того часу, про вилучення церковних цінностей та про повернення їх частини в Україну свідчать архівні документи та публікації (Нестуля 1994; 1995).

Археологічний комітет продовжував дбати про повернення в Україну її культурних цінностей. Так, на засіданні установи від 16 грудня 1924 р. заслухали заяву Сергія Вельміна, який працював на розкопках Десятинної церкви в Києві разом із Дмитром Мілеєвим про те, що «всі щоденники розкопок і чорнові замітки Мілеєва було передано до Археологічної Комісії в Петроград. Так само було передано і цінні знахідки (скарб золотих речей князівської доби, знайдений у 1911 р.)».

Археологічний Комітет ухвалив: «Клопотатися перед РАІМК, щоб Археологічному К(оміте)ту було передано матеріали (звіти, чернетки, замітки Мілеєва) з розкопок коло Десятинної церкви, а також прохати повернути цінні речі, що їх було знайдено під час цих розкопок» (Там само, ф. ВУАК, спр. 20, арк. 20).

У вересні 1926 р. ВУАК звернувся до музеїв України з таким листом: «Відповідно до постанови ВУЦВК про доцільне використання та розподіл між республіками Союзу речей музейного та культурно-історичного значення НАРКОМОС¹ приступає до збирання потрібних матеріалів.

ВУАК при УАН просить вас надіслати до 1/І-1927 р. такі відомості:

1. Які речі культурно-історичного та музейного значення вивезено з району діяльності Музея за час війни та революції.

2. Що відомо Музеєві взагалі про перебування речей українського походження за межами УСРР.

Чи немає відомостей про будь-який вивіз пам'яток української старовини, мистецтва й побуту за час до війни рр. 1914—1917 (продаж або передача колекцій чи окремих речей інституції Союзу, вивіз речей, здобутих під час розкопів, комплектування колекцій збирачів-українців з походження, як наприклад Харитоненко, Терещенко та інші, або українських землевласників та капіталістів, що знаходилися за межами УСРР і т. п.) Всеукраїнський археологічний комітет просить поставитися до знятого питання з усією уважністю і вчасно подати потрібні відомості.

Цілком зрозуміло, що скласти повні реєстри вивезених з УРСР речей іст[орико]-культ[урного] та мистецького значіння відразу, очевидно, не пощастить.

ВУАК просить подати в першу чергу ті матеріали, що до знятого питання, які має Музей нині, а тоді надсилати додаткові відомості в міру збирання їх Музеєм.

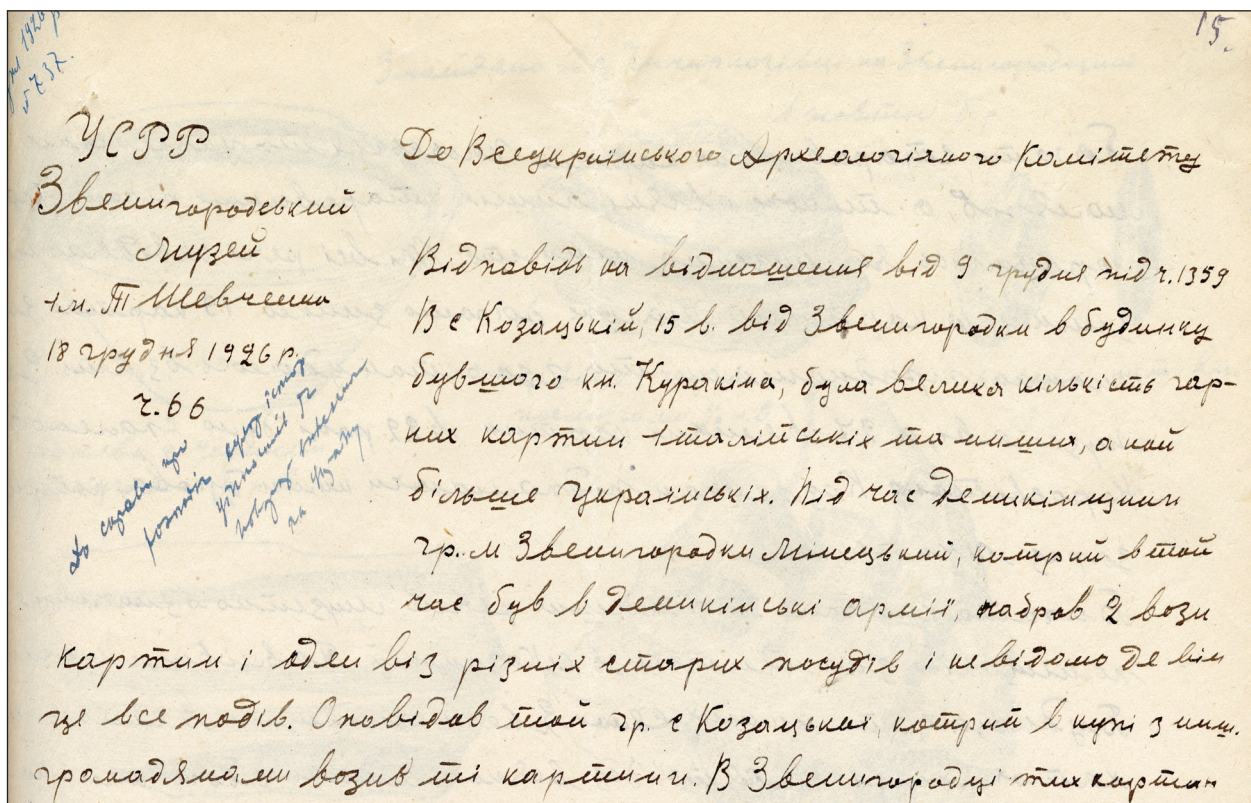
Вчений секретар ВУАКу М. Рудинський
Управправами ВУАК (А. Антонович)» (Там само, ф. ВУАК, спр. 95, арк. 8).

З музеїв почали надходити відповіді, які оприявинили наслідки Першої світової війни, більшовицького перевороту й революційних подій. Так, Звенигородський музей ім. Т. Г. Шевченка в листі за № 66, за підписом завідувачки Софії Терещенко прислав таку відповідь: «В с[елі] Козацькій 15 в[ерст] від Звенигорода в будинку бувш[ого] кн[язя] Куракіна була велика кількість гарних картин італійських та інших, а найбільше українських. Під час денікініщини гр[омадянин] м. Звенигородки Мінецький, котрий в той час був в денікінській армії, набрав два вози картин і один віз різних старих посудів і невідомо, де він це все подів.

В тім же місті Рижанівці від бувшого поміщика Тишковського до народу [тобто до народного дому — Г. С.] взято багато картин польських та українських малярів, а також всяких інших старовинних речей, котрі хоронились, як музейна цінність, то всі речі невідомо куди зникли, а картин також багато зникло. 19 картин з великими труднощами та з арештом удалось взяти Звенигородському музейові, а 27 великих картин в [19]22 році було спалено зав. Наросвітою Козленком, підпалюючи ними дрова, котрий зараз учителює.

Багато картин та інших речей музейного значіння від поміщиків знаходяться в селах Козацькій, Павлівці, Будищах та інших селах

1. Народний комісаріат освіти УСРР.

Лист Звенигородського музею
Letter from the Zvenyhorod Museum

Звенигородщини в селянських хатах, котрі висять без всякої пошани, або ж ними накривають сипанки, тощо. До музею бояться віддати, щоб не відповідало як за крадіжку речі. Наприклад, Звенигородським музеєм було взято в с. Козацькі картину, якою було накрито в лбоху капусту» (Там само, ф. ВУАК, спр. 95, арк. 15, 15 зв.).

Шепетівський округовий краєзнавчий музей прислав таку відповідь, в листі, датованому 15 грудня 1926 р.: «1) В 1915 р. з маєтку кн. Сангушко (в м. Славути) перед загрозою німецької окупації, було вивезено три вагони річей особливо високого культурно-історичного значіння, як от: гобелени, найбільш цінні речі з Музею Сангушки (табакерки, медальйони, зброя, т. п.) хрусталь старовинний, найбільш цінні картини. Всі ці речі було вивезено в м. Нижній Новгород і зложено в підвальному помешканні домовласника Ремізова. ...В кінці 1917 р. всі ці речі підпали під догляд Польського Комітету, що в той час існував в Н-Новгороді. В Славути були відомості, що всі ці речі знаходились в цілковитій сохрannості.

2) В 1920 р. під час окупації міста Славути поляками, останніми було вивезено бібліотеку в 22 тис. томів (тисячі особливо цінних екземплярів, архів та багато універсалів Хмельницького й інших укр[аїнських] діячів, документи про повстання Гонти, Залізняка та цілі вози інших високо-цінних історичних документів (неопубліковані листи Курбського

т. п.). Перед окупацією Славути поляками я приймав участь в упорядкуванні зазначених документів і дивувався можливості скупчення такої кількості документів в усіукраїнсько-го значіння в приватних руках.

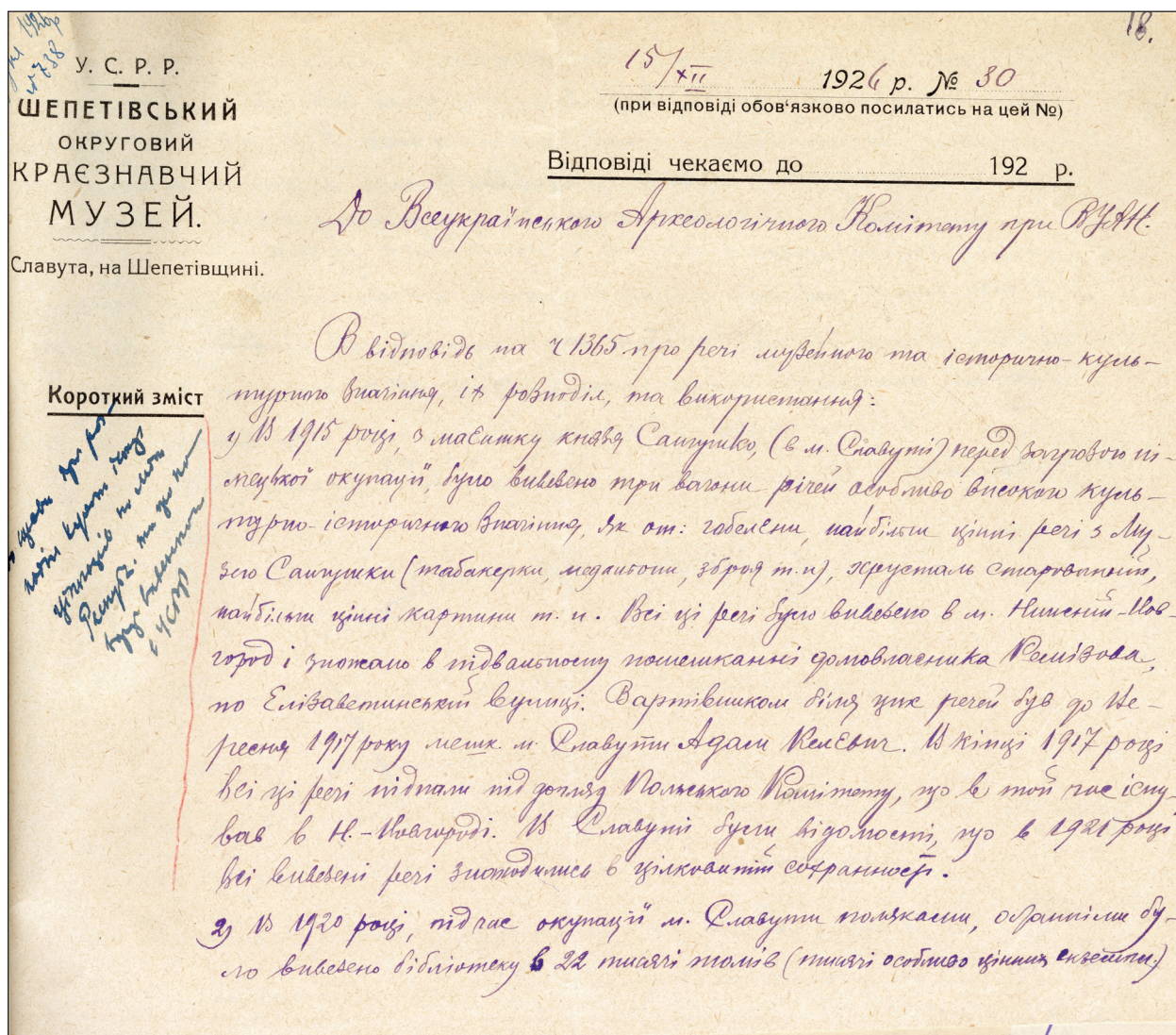
3) З маєтку графа Потоцького в с. Антонінах була вивезена велика збірка картин та скульптури, бібліотека та архів. Останній, порівнюючи був не старіше: кін. XVIII, початок XIX ст.

Надалі Музей збиратиме відомості про вивезені речі, окрім зазначених, з Шепетівщини й своєчасно повідомлятиме ВУАК.

Зав. Округовим Музеєм» (Підпис В. І. Кочубея) (Там само, ф. ВУАК, спр. 95, арк. 18, 18а).

Сумський музей повідомив, що: «...з маєтку Хрущова (хутір Лихвин), де перебував Шевченко у 1859 р., якимсь військовим комісаром (прізвище невідомо) вивезено декілька картин і начебто 2 олійних портрета Шевченка. На одному, як кажуть селяни, Шевченко був у "чумацькій сорочці". Ним же забрано автограф "Садок вишневий коло хати" (музей має лише фотогографію, зняту під час виставки в Лебедині в 1918 році. Там же було багато листів Шевченка і невідомо куди вони ділись» (Там само, ф. ВУАК, спр. 95, арк. 28).

Сосницький районний історично-археологічний та етнографічний музей, повідомив: «...що в с. Стільному кол[ишнього] Сосницького пов[іту] в палаці графа Володимира Олексієвича, Мусін-Пушкіна, що вважався збудованим

Лист Шепетівського округового краєзнавчого музею
Letter from the Shepetivka District Museum of Local Lore

по проекту архітектора] Гваренги в XVIII ст. і належав колись відомій родині Безбородьків, були до війни 1914—1917 років численні колекції речей культурно-історичного та музейного значіння, які вміщувались в багатьох кімнатах і складались: 1) із галереї картин родинних — фамільних з роду Безбородьків і інших, 2) із різного порцелянового посуду і прикрас з порцеляни й мармуру, 3) із стародавніх стильних меблів, 4) із родинного срібла старовинного і т. п. Все це збиралось з давніх часів ще за Безбородьків, і, як кажуть, були там, між іншим, роботи Боровиковського і Левитського.

Музей довідався, що частину свого добра власники ніби-то вивезли в рр. 1917—1918 до Ленінграду в буд[унок] гр[омадянки] Мусін-Пушкіної — матері гр. В. О. Мусін-Пушкіна — на Літейному пр... (Там само, ф. ВУАК, спр. 95, арк. 21, 21 зв.).

Культурні цінності на початку ХХ ст. грабували, вивозили, продавали, а часто несвідомо просто знищували, як чуже ненависне. Напри-

клад, той самий Сосницький районний історично-археологічний та етнографічний музей, крім того, куди що вивезли, повідомляє і таке: «...а найбільшу частину: меблі, картини, килими, тощо спалено селянами разом з палацем в 1919 році» (Там само, ф. ВУАК, спр. 95, арк. 21 зв.).

Намагались науковці також перевезти до Києва архівні документи, музей та інше майно так званого Константинопольського археологічного Інституту. Зокрема, у звіті про діяльність ВУАК за 1929 р. вказано: «пункт 3. Питання про майно і Музей колишнього Константинопольського археологічного Інституту.

ВУАК з доручення Упрнауки склав спеціальну доповідну записку з приводу визначення потреби і прав УСРР на зазначене майно, як майно, що належало кол[ишній] Царській державі і яке має надзвичайне значення для українських студій, переважно перед такими РСФСР, що мало віддалена відношенням до безпосередніх зв'язків з Царгородом, НКО було командировано навіть представника до Царгороду для приймання май-

Х. С. Р. Р.
Художньо-Історичний музей
ВІДДІЛ НАРОДНОЇ ОСВІТИ
в Сумах та Харківщині

29 червня 92 р.
460

До Всеукраїнського Археологічного
Комітету при У. А. Н.
на лист від 9/ХІІ-чІ383

Сумський музей повідомляє, що за час вій-
ни та революції з району діяльності музе-
вивезено багато речей музейного значіння,
але сказати, куди вивезено й де зараз пе-
ребувають-неможливо.

✓ По перше- під час горожанської війни з
маєтку князя Щербатова в селі Тернах/був
цілий музей/вивезено групою яких-сь-то
студентів-анархистів/так називали себе/
багато старовинної зброї й інших речей.
Куди саме вивезено-цього ніхто тепер не
знає.

✓ По друге- з маєтку Хрущова /хутір Лихвин/
де перебував Т. Г. Шевченко в 1859 році,
якимсь військовим комиссаром/прізвище не-
відомо/ вивезено де-кілька картин і наче-
о то 2 олійних портрета Шевченка.

На одному, як кажуть селяни, Шевченко був
у "чумацькій сорочці". Ним же забрано
автограф "Садок вишневий коло хати"/музе-
має лише фотографію, зняту під час вистав-
ки в Лебедині у 1918 році/

Там же було багато листів Шевченка і невідомо куди вони
ділись.

Щож до музейних речей Харитоненка, то частина їх перебува-
в Сумському музеї/небагато/ а найкоштовніші-в Наталівці
годуховської Округи. Маєтків Терещенка в Сумській Окрузі
було.

Звичайно, Комітет знає, що багато історичних речей Україно-
го походження перебуває в архивах та музеях Москви й Ле-
граду.

Частковий список цих речей музей при цьому прикладає.

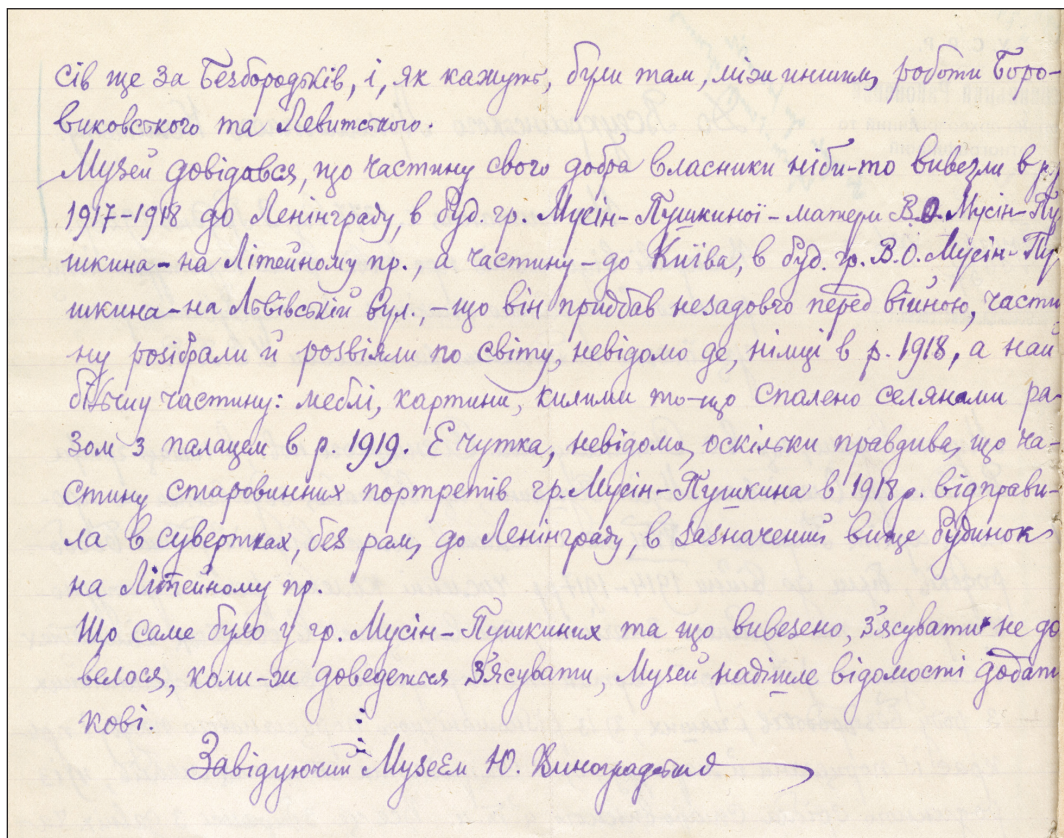
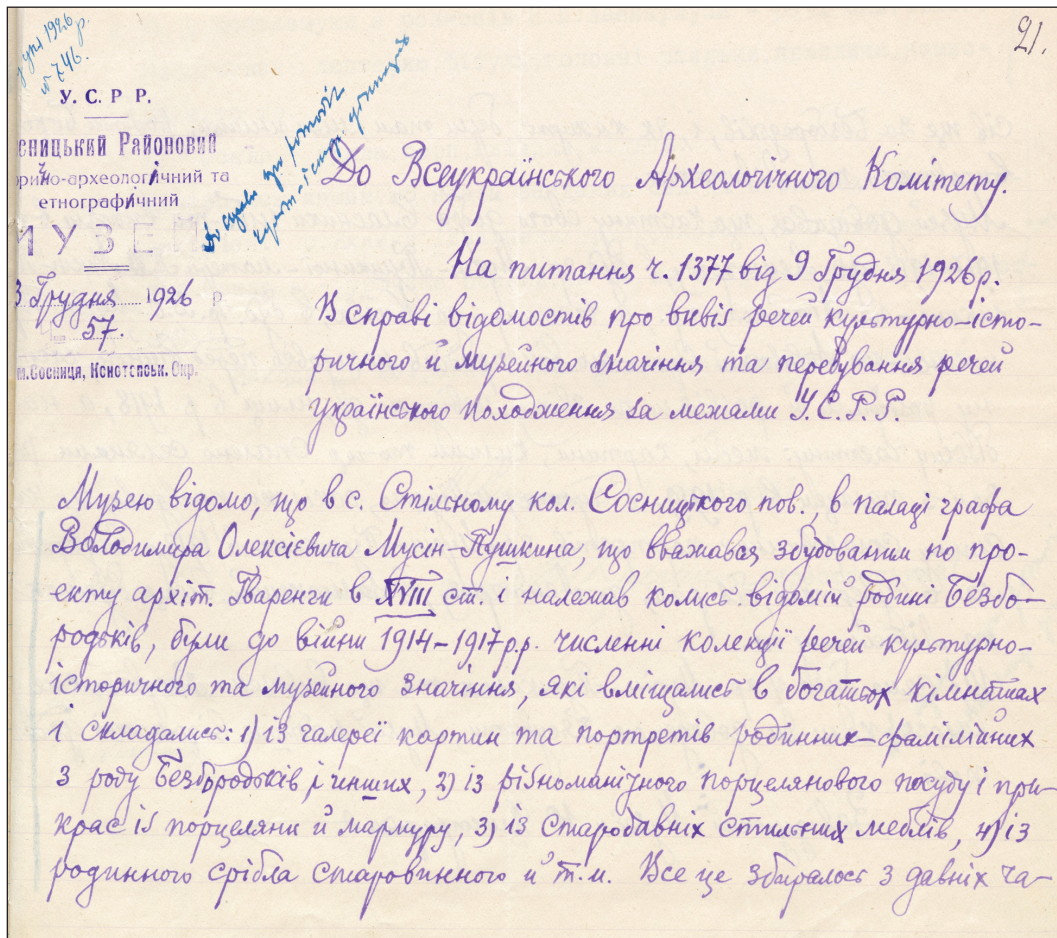
Разом з цим музей нагадує, що перед війною з Охтирського
бору було вивезено до Ермітажу картини-ікони Мурільо.

Відомості про різні цінності музею буде збирати й склада-
ти списки.

Завідуючий музеєм
Діловод-

А. Новачівський

Лист Сумського художньо-історичного музею
Letter from the Sumy Museum of Art and History

Лист Сосницького районного історично-археологічного та етнографічного музею
Letter from the Sosnytsia District Historical, Archaeological, and Ethnographic Museum

ДІЯЛЬНІСТЬ

Всеукраїнського Археологічного Комітету ВУАН за 1929 рік

/ з 1.1-1929 р.-1.1-1930 р./.

Праця Всеукраїнського Археологічного Комітету хоч і продовжувала працю за перший квартал 1928-29 року, але значно відрізняється від нього значним поширенням і поглибленням основних статутарних праць ВУАКу, пошуків їх в зв'язку з підготовкою до ювілею і підняттям цієї роботи асигнуваннями ВУАН, та постановою реконструкції підвільної роботи ВУАКу в напрямку методологічному, плановому та організації сил.

Діяльність ВУАКу складається власне з трьох процесів: 1/ планової, 2/ понадпланової /за окремими спеціальними дорученнями НКО, Президії ВУАН, виклику ВРК та Музей/, 3/ індивідуальних студій окремих членів ВУАКу за персональним дорученням ім різних установ та 4/ нарешті, індивідуальні студії їх на питання з кола роботи ВУАКу.

Тому то ВУАН і досі не має належного нормального бюджету, що дав би йому змогу фінансувати індивідуальні студії дослідників, а найголовніше забезпечити їх належним струментарієм, лабораторними аналізами і відповідними командированнями для виконання викінчення студій ВУАН примушений рахувати свою роботу лише планову та понадпланову і ту з індивідуальних студій, що автори погоджують з ВУАКом і ВУАН приділяє їм увагу в своєму плані.

Понадчергові роботи ВУАКу.

Всесоюзний Археологічний 3^й і з д. З доручення Упрнауки ВУАН склав Київський Підготовчий Комітет до підготовки Всесоюзного Археологічного 3го і з д. Всесоюзна підготовча нарада до 3го і з д. мала відбутися в Москві 16/П-1929 року. ВУАН виділив від себе на нараду С.С.Гамченка і Ф.Л.Ернста. Телеграфним розпорядженням НКО посилка делегатів на цю нараду була відкладена, а незабаром і самий 3^й і з д. відкладено. Отже кількіснн-ячну підготовку ВУАКу до 3го і з д. довелося припинити на невідомий час.

Питання про майно і Музей кол. Константинопольського Археологічного Інституту ВУАН з доручення Упрнауки склав спеціальну доповідну записку з приводу визначення потреби і прав УСРР на зазначене майно, як майно, що належало кол. царській державі і яке має надзвичайне значення для українських студій, переважно перед такими РСФСР, що мало віддалена відношенням до безпосередніх зв'язків з Царгородом. НКО УСРР було командировано навіть представника до Царгороду для приймання майна Інституту, але за постановою Центральних Союзних Органів воно передано до Ленінграду. З дорученням Президії ВУАН Вчений Секретар ВУАКу П.П.Курінний взяв участь в шефській делегації над Сталінщиною перевів на митинг в копальнях /Петрівка, Сталіна/ звіт за діяльність ВУАН та ВУАКу, обслідував стан музейної справи на терені Сталінщини.

Питання про майно і Музей колишнього Константинопольського археологічного інституту

The question of the property and the Museum of the former Constantinople Archaeological Institute

на Інституту, але за постановою Центральних Союзних Органів воно передано до Ленінграду» (Там само, ф. ВУАК, спр. 309, арк. 4).

Немало шкоди збереженню культурних цінностей заподіяли так звані шукачі скарбів, які хотіли швидко розбагатіти, і одним із джерел скарбів вважали стародавні могили. Академія наук докладала зусиль для збереження цих пам'яток археології. У Науковому архіві зберігається лист до Всеукраїнської Академії Наук від Президії Київського Губерніального Виконавчого Комітету Рад Роб[ітничих], Селян[ських]

та Червон[их] Депутатів від 24/П-1925 р. за № 1/1093: «На Ваше запитання за 18/П-Ч 978 з приводу видання обов'язкової постанови про заперечування розкопування могил, городищ й т[ак]е[р] ини[е], та знищення пам'яток старовини, Губвиконком повідомляє, що в сучасний [мо]мент існує обов'язкова постанова Ч. 38 «Про розкопування могил», яку надруковано в Збірнику Об[ов'язкових] Пост[анов] за 1924/25 рік на сторінці 70 такого змісту:

1) через те, що останніми часами збільшилася випадки свавільного розкопування могил,

а це позбавляє Наркомосвіту можливості вжити заходів до охорони історичних цінностей, які мають культурне значіння, Губвиконком постановляє: 1) заборонити приватним особам та організаціям розкопувати могили без дозволу від відповідних відділів Управління Окрвиконкомів та Місцевих органів Наркомосвіти;

2) за порушення цієї обов'язкової постанови винні підлягають в адміністративному порядку: штрафу до 300 карб. золотом, арешту або примусовій праці до 3-х місяців;

3) нагляд за виконанням цієї обов'язкової постанови покладається на місцеві органи Міліції. (підпис).

Якщо ця постанова по змісту своєму не відповідає Вашим вимогам, то Вам належить скласти проект нової обов'язкової постанови, та, по завізуванні її Губпрокуратурою, надіслати до Губвиконкому на затвердження.

Член Президії Секретар Губвиконкому (підпис) Салтиков

Керуючий справами (підпис) Осадчий» (Там само, ф. ВУАК, спр. 48, арк. 6).

На лист Президії Київського Губерніального Виконавчого Комітету Рад Робітничих, Селянських та Червоних Депутатів Всеукраїнський Археологічний Комітет відповів так: «До Президії Губвиконкому Київщини. На ч. 1/098 від 24/II-1925 р.

Додаючи до цього проект обов'язкової Постанови Київського Губвиконкому про заборону розкопів могил та інших пам'яток археологічних, Всеукраїнський Археологічний Комітет при ВУАН ласкаво просить опублікувати її, по можливості, в ближчому часі.

Неодмінний Секретар ВУАН, академік (А. Кримський)

Голова ВУАК, академік (О. Новицький)

Учений Секретар ВУАК» (Там само, ф. ВУАК, спр. 48, арк. 8).

Поза тим Археологічний комітет також назначав своїх представників у різні області України, де вони працювали, і звідки надсилали свої звіти до Києва. Багато цікавого про проведену на місцях роботу можна прочитати в цих звітах. Так, у «Звіті за працю уповноваженого Всеукраїнського Археологічного Комітету при Академії Наук по Черкащині О. М. Олександрова за 1926 рік» в одному з розділів у пункті «М» записано: «Про повернення, згідно клопотання селян Суботово, Стелецьким Г. Я. забраної ним в Суботовської Ільїнської церкви дошки з написом про поховання Богдана Хмельницького, а також про з'ясування справи проведених ним у 1921 році розкопок біля церкви й у самої церкви з знахідкою ніби то кісток самого Богдана Хмельницького, які у нього залишились на руках» (Там само, ф. ВУАК, спр. 134, арк. 25 зв., арк. 26).

Як відомо, в теперішній час поховання Богдана Хмельницького в Суботові не вияв-

лено, є різні версії, чому саме, але про розкопки Г. Я. Стеллецького 1921 р. вже ніхто не пам'ятає, змінились покоління.

Хто такий Гнат Якович Стеллецький і чим він займався в Україні, свідчать архівні документи, що зберігаються у фонді ВУАК. У своєму проханні про відрядження в Європу, Г. Я. Стеллецький вказує всі свої регалії: «Дійсного члена, члена-кореспондента Археологічної Комісії, завідуючого Лубенським історичним музеєм, вченого археолога-проф[есора] Гната Яковлевича Стелецького» (Там само, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 155).

Про те, що саме Г. Я. Стеллецький встиг зробити, свідчить документ, на якому у лівому верхньому куті є штамп установи, що його видала: «Українське товариство охорони й дослідженню пам'яток старовини й мистецтва на Лубнях», датований 23 липня 1921 р. та з вихідним номером № 272. У документі, адресованому Українській академії наук, Гнат Стеллецький сповіщав про свої досягнення: «Вважаючи на командировку, одержану мною од Академії Наук у 1919 р. за для досліду й охорони старовини на Полтавщині, мушу довести до відома Академії, що за цей термін мною засновано і відчинено на Лубенищині (у Лубнях): 1) українського історичного музею, відчинена досі «Лубенська Галерея мистецтва», 2) чотири філії музею, 3) центральний архів Лубенищини, 4) наукову бібліотеку, 5) Укр[аїнське] Т[овариств]о охорони пам'яток старовини Лубенищини, 6) Археологічно-мистецький гурток і, вкупі з М. М. Павловим-Сільванським, 7) Комітет Науки та Культури на Лубнях і 8) Філію Наукового Т[овариств]а у Києві, що зараз при Академії Наук, три секції — істор[ико]-філ[ологічна], соц[іально]-економ[ічна] і природнича — заклали собою перший семестр Лубенського госуніверситету, Іст[орико]-археол[огічні] курси» (Там само, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 154а).

Ніякої інформації про розкопки Г. Я. Стеллецького в Суботові в архівних документах в Науковому архіві Інституту археології НАН України не виявлено. Є згадки, що він розкопував кістяки мамонтів в селі Андрусівці та проводив, як сказано, «розкопки в інших місцях».

Дозвіл на розкопки був виданий Г. Я. Стеллецькому Академією наук України ще до заснування Археологічного комітету, як про це свідчить «Протокол Пленуму Археологічної Комісії при Всеукраїнській Академії Наук від 26 жовтня 1921 року», де в пункті 4 є підпункти:

«а) Констатувати, що Мандат № 2123 від 28 липня б[іжучого] р[оку] виданий Академією Наук т. Стелецькому Г. Я. та Титаренкові О. А. був виданий ще до заснування Археологічної Комісії в новому її реформованому вигляді;

б) Анулювати цей відкритий лист на розкопки, про що повідомити Наросвіту м. Кременчука;

ЗАСОБІВ ОХОРОНИ .

- В згаданному напрямку охорони пам'яток було переведено
 слідує : а/ Клопотання- про обов'язкову постанову Черкась-
 кого ОВК про заборону розкопування могил . Надруковано у Збір -
 нику обов'язкових постанов Черкаського ОВК за 1926 /27р.№16
 б/ Про заборону погребати небіжчиків на старому Черкаському
 Замковищі у самому м. Черкасах .
 в/ . Заходи з приводу крадіжки прийнятих на облік старовин
 них речей у кол. Чигиринському жіночому монастирю , зараз Діт-
 колонії / Олов'яна чаша 1701 р. й верги игуменії Надежди / .
 Справа у прокурора . Примітка . Євангелія Дорошенко знайдено
 - зараз у Окрахіїв .
 г/. Про заборону розбирати старовинні мурованні монументи
 на місцях старих церков у Мошнах й в Мокрої Калигорці
 з приводу піднятого клопотання про заборону руйнації са-
 мими місцевими громадами .
 д/. Про заборону знищення культурних покладів й руїн на Ч
 Чигиринської Замкової горі - в зв'язку з піднятим Чигирин-
 ською Сельрадою клопотання про остаточний розроб пісков-
 ця , якій бар'єром оточує й підтримує історичну частину
 гори .
 е/. Про охорону й предбання для музею Таганчського скарбу
 Бутурлиних , випадково , знайденого в колишньому помешканні
 Бутурлиних , зараз Таганчська Дітколонія .
 ж/. Про предбання для музею старовинних портретів Гревсів
 й інших містечких речей від тов. Григорова й Дирди в с. Ста
 видлах .
 з/. Про охорону й предбання для музею скарбу старовинних
 монет , вагом коло 2-х фунтів , які випадково було знай-
 дено у с. Лука Таганчського району .
 к/. Про прийняття засобів охорони й слідства з приводу зло-
 чинства з грабіжкою й попаленням трун в склепі кол. Та-
 ганчського косячу .
 л/. Про заборону пролому ниши в залі Корсунського замку
 в зв'язку з ремонтом палацу , будованого за часи короля
 Польського Станіслава Понятовського , щоб не пошкодити ліп-
 них виробів на стінах суміжної кімнати .
 м/. Про повернення , згідно клопотання селян Суботова , Сте-
 лецьким Г.М. забраної ним в Суботівській Ільїнській церкві

Клопотання селян Суботова

A petition from the villagers of Subotovo

26.

дошки з написом про поховання Богдана Хмельницького, а також про з'ясування справи проведених ним у 1921 році розкопок біля церкви й у самій церкві з нахідкою ніби то кісток са-мого Богдана Хмельницького, які у нього залишились на руках .н/. Про прийняття засобів проти масового руху "копачества" в Шполянському районі з провадженням різних розкопок в степу й по ярах .

о/. Листування про порядок охорони окремих речевих пам'ятників старовини, як наприкл., так званих чудотв. ікон й інше .

ІНФОРМАЦІЯ Й ПОРАДИ В ЗВ'ЯЗКУ З ОХОРОНОЮ ПАМ'ЯТНИКІВ .

а/. На запитання Черкаського РВК про історичне - археологічне значіння острова "Бакай" на Тясмині, де були випадки знахідок різних речей археологічного значіння, дано відповідь з вказівками досліджень й висновок про цей острів О.О.Горинського й з'ясовано значіння випадкових знахідок на цьому острові речей готської культури. Докладну інформацію РВК надіслало на місця для ознайомлення з нею місцевого населення .

б/. На запитання Гельмязівської Сільсько-господарчої комуні "Зірка" з домоганням дозволу розкопок раскопок старовинних склепів в Гельмязеві в маєтку кол. Еданович, дана інформація про наукове значіння наукового провадження розкопок й досліджень усього роду поховань .

в/. По пропозиції Окріно зроблено письмений доклад, як теоретичний проект, про те, яка повинна бути постановка роботи в Черкаському Округовому музею, порядок й форма проведення н ньому ~~робот~~ інвентаризації експонатів .

г/. В зв'язку з відкриттям у с. Маслово Златопільського району могильника типу "полей поховання" зроблено письменні інформації на місцях й перед округовими установами, а також ОВК, про наукове значіння відкритого могильника, з прийняттям рішучих засобів до його охорони й співучастя до до відшукування засобів наукового його дослідження й інше .

ПРОВАДЖЕННЯ ТЕХНІЧНОЇ РОБОТИ .

а/. Згідно пропозиції підвідділа культів админвдділу Черкаського ОВК, власноручно зроблені фотографічні знімки, обміри й опи си старої церкви у с. Свідірку, в зв'язку з клопотанням місцевої громади про дозвіл використовувати будинок церкви під помешкання школи .

Про повернення дошки з написом про поховання Богдана Хмельницького
On the return of a plaque with an inscription about the burial of Bohdan Khmelnytsky

в) Надалі просити Академію Наук не видавати нікому мандатів, що торкаються компетенції Археологічної Комісії, інакше, як тільки за поданням та згодою відповідних акцій Археологічної Комісії» (Там само, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 55 зв.).

А сам дозвіл на розкопки анулювали на день раніше, на Спільному засіданні Секцій Археологічної та Мистецтва Української Археологічної Комісії ВУАН, що записано в «Протоколі Спільного засідання Секції Археологічної та Мистецтва Української Археологічної Комісії ВУАН від 25 жовтня 1921 р.»:

«Д. М. Щербаківський підняв питання про Мандат (копія з нього була показана на зборах), що був виданий У. А. Н. т. т. Титаренкові й Стелецькому на право розкопок кістяка мамута коло Кременчука. Мандат цей був виданий без згоди з Археологічною секцією й Археологічною Комісією. Такий вчинок Української Академії Наук треба визнати неправильним й опротестувати його. Після обговорення цього питання вирішено: а) в'яснити остаточно справу з мандатом і б) звернути увагу Української Академії Наук на неможливість подібного поступання. Надалі необхідно, щоб, що до розкопок, реставрації, переховування пам'яток старовини й мистецтва, звертатися за дозволом відповідних Секцій Української Археологічної Комісії» (Там само, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 59).

Незабаром Г. Я. Стеллецький виїхав до Москви, покинувши напризволяще створений ним Лубенський музей, який і нині носить його ім'я як засновника. Про справи Лубенського музею того часу відомо з «Протоколу спільного засідання Секції УАН Археологічної та Мистецтва 7 листопада 1921 р.»: «Проф. О. С. Грушевський сповістив про Лубенський музей, про який після од'їзду Стелецького нема кому дбати» (Там само, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 76 зв.).

Якщо Г. Я. Стеллецький дійсно розкопав поховання Богдана Хмельницького і забрав звідти останки гетьмана, а виїжджаючи до Москви не забрав їх із собою, то вони мають зберігатись у музеї в Лубнах, де поряд із кістками мамонта.

Крім всього іншого, архівні документи свідчать, що і в ті часи були ділки, які старались нажитись на культурних цінностях. Так, у фонді ВУАК зберігається копія заяви до карного розшуку. Документ датований 23 червня 1923 р. за № 0827, в ньому йдеться про таке: «В карний розшук. В Київ приїхав дехто Зелененький, який називає себе Зеленко, пред'явивши мандат, виданий йому ніби відділом в справах музеїв Наркомпросвіти РРФСР за підписом Н. Троцької. На основі цього мандату вказаний Зелененький збирає всякого роду предмети історико-художнього значення ніби то для державних музеїв, а на справді, для продажу їх, чим приносить велику шкоду союзним республікам і компрометує радянську владу.

Мандат, який він має, виявляється підробленим, що впливає з відношення Відділу в

справах музеїв Наркомпросвіти РРФСР від 16/V за № 2289, одержаного Київською Губполітпросвітою. На основі всього вище викладеного, Губполітпросвіта просить прийняти міри для розшуку Зелененького і до відібрання в нього підробленого мандата з притягненням його до суду. Про подальше просимо повідомити» (Там само, ф. ВУАК, спр. 7, арк. 25).

Оригінал заяви підписали: «Завгубполітпросвітою» та Секретар, а на копії було вказано тільки прізвища тих, хто підписував документ, підписи відсутні.

У Науковому архіві зберігається також копія іншого документа, на якому в лівому верхньому кутку переписано зі штампа: «Народний Комісаріат по Освіті Відділу в справах музеїв та охороні пам'яток мистецтва і старовини. Травня 6 дня 1923 р. № 2289».

Вгорі аркуша червоним чорнилом вказано: «Арх[еологічний] К[оміте]-т ВУАН. Вх[ідне] ч. 42, 7/X 1924 р.» Текст документу повідомляє: «В Комітет Охорони Пам'яток мистецтва та Старовини м. Києва.

Відділ в справах Музеїв Наркомосвіти нинішнім повідомляє, що ні мандату, ні дозволу на ім'я тов. Зелененький (sic), який називає себе Зелененко на право збирання предметів історико-художнього значення, для передачі таких в Музей Відділом видано не було, а значить підпис Завідуючої Відділом в справах Музеїв Н. І. Троцької являється підробленим.

Завідуюча Відділом в справах Музеїв (підпис) Н. Троцька

Вчений Секретар (підпис)».

Нижче рукою А. В. Винницького зроблена примітка: «В карний розшук з проханням розшукати і притягти до суду Зелененко (Підпис) 18/VI-23» (Там само, ф. ВУАК, спр. 7, арк. 26).

Висновки. Архівні документи свідчать про значні зусилля науковців та державних установ України в першій третині XX ст., спрямовані на збереження культурної спадщини в умовах революційних потрясінь і війн. Діяльність Археологічного комітету, створеного при Всеукраїнській академії наук, була спрямована на захист пам'яток історії, археології та мистецтва, що перебували під загрозою знищення або розграбування. Розкопки Гната Стеллецького у Суботіві 1921 р. є маловідомими, проте можуть мати ключове значення для сучасних пошуків поховання Богдана Хмельницького. Архівні матеріали підтверджують масштабність втрат культурних цінностей під час революційних подій і громадянської війни, зокрема через незаконний вивіз за кордон та знищення пам'яток. Науковці і громадські діячі того часу намагалися врятувати культурну спадщину, використовуючи різні методи. Документи свідчать про складність боротьби з незаконними розкопками та розграбуванням пам'яток, що залишається актуальною проблемою і сьогодні. Архівні джерела, які вперше вводяться до наукового обігу, відкривають нові можливості для

дослідження історії України та її культурного надбання. Стаття показує важливість продовження досліджень у цій галузі, оскільки багато документів залишаються неопублікованими та потребують подальшого вивчення.

Додаток

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ

- Ф. ВУАК — фонд Всеукраїнського Археологічного Комітету ВУАН.
 Ф. ВУАК, спр. 3.
 Ф. ВУАК, спр. 4.
 Ф. ВУАК, спр. 7.
 Ф. ВУАК, спр. 20.
 Ф. ВУАК, спр. 48.
 Ф. ВУАК, спр. 95.
 Ф. ВУАК, спр. 134.
 Ф. ВУАК, спр. 309.
 Ф. ВУАК, спр. 481.
 Ф. 9 — Особовий фонд Щербаківського Д. М.
 Ф. 9, спр. 168/К-468.
 Ф. 9, спр. 236.

ЛІТЕРАТУРА

- Нестуля, О. 1994. *Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні*. Київ; Полтава: Інститут історії України НАНУ.
 Нестуля, О. 1995. *Доля церковної старовини в Україні 1917—1941 рр.* 1: 1917 — середина 20-х років. Київ: Інститут історії України НАНУ.
 Нестуля, С. 1997а. *Археологічний комітет Всеукраїнської Академії наук: етапи становлення*. Полтава: Археологія.
 Нестуля, С. 1997б. *Становлення Всеукраїнського Археологічного комітету ВУАН (середина 1920-х років)*. Полтава: Археологія.

REFERENCES

- Nestulia, O. 1994. *Bilia vytokiv derzhavnoi systemy okhorony pam'iatok kultury v Ukraini*. Kyiv; Poltava: Instytut istoriyi Ukrayiny NANU.
 Nestulia, O. 1995. *Dolia tserkovnoi starovyny v Ukraini 1917—1941 rr.* 1: 1917 — seredyna 20-kh rokiv. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NANU.
 Nestulia, S. 1997a. *Arkheolohichniy komitet Vseukrainskoi Akademii nauk: etapy stanovlennia*. Poltava: Arkheolohiya.
 Nestulia, S. 1997b. *Stanovlennia Vseukrainskoho Arkheolohichnoho komitetu VUAN (seredyna 1920-kh rokiv)*. Poltava: Arkheolohiya.

H. Stanytsina

ON THE PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY ACCORDING TO THE DOCUMENTS OF THE SCIENTIFIC ARCHIVES OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY NAS OF UKRAINE

The archival documents that highlight the efforts of scientists and state institutions of Ukraine in the first third of the twentieth century to preserve cultural her-

itage in the context of revolutionary upheavals, wars and social changes are researched in the paper. Based on the materials of the Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, the key events and initiatives aimed at protecting historical, archaeological, and artistic monuments are discussed. Among them are the activities of the Archaeological Committee and attempts to return cultural property taken from Ukraine.

Being worried about events in the country, scholars of the early twentieth century made efforts to save Ukrainian cultural values. The old libraries, art galleries, antiquities, folk art and architectural monuments turned up to danger. The Archaeological Commission, later the Archaeological Committee at the Ukrainian Academy of Sciences, did a great job saving the cultural values which was a difficult task considering the situation in the country. Documents concerning the fight against illegal excavations and looting of the sites are also analyzed.

The paper is also focused on the documents received from Ukrainian museums with information on the fate of cultural heritage from the areas of museums' activity. The author examines the reports of Ukrainian museums on the cultural property lost during the revolutionary events. For example, the Taras Shevchenko Museum in Zvenyhorod reported the destruction of paintings and other valuables during the Civil War, the Shepetivka District Museum of Local Lore mentioned the export of unique documents and artefacts abroad, and the Sumy Museum reported the loss of letters and two portraits of Taras Shevchenko. This information emphasises the scale of the losses and the difficulty of finding the lost values.

Particular attention is paid to the excavations of Hnat Stallecki, especially his activities in Subotiv, where, according to archival documents, in 1921 the grave of Bohdan Khmelnytskyi was excavated. These excavations, which remained a little-known, may shed new light on the current search for the location of the hetman's remains. Documents indicate that Stallecki, who was a well-known archaeologist and founder of the Lubny Museum, conducted the excavations in Subotiv but the details of these studies remain unknown due to the lack of information in the archive. This emphasises the importance of further study of the materials in other archives.

The paper focuses on the role of archival sources in the restoration of historical memory and emphasises the importance of preserving cultural heritage as the basis of national identity. The documents, which are being introduced to scientific circulation for the first time, demonstrate how scholars and public figures tried to save those that formed the cultural heritage of the Ukrainian people. This paper is an important contribution to the study of the history of the preservation of Ukraine's cultural heritage and highlights the need for further research in this area. It also reminds us that the preservation of cultural heritage is not only a task of the past, but also an urgent challenge for modern society.

Keywords: All-Ukrainian Academy of Sciences, All-Ukrainian Archaeological Committee, scholars, archival documents, cultural values, monuments of art and history.

Одержано 12.02.2025

СТАНИЦІНА Галина, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Halyna STANYTSINA, Institute of Archeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. ORCID: 0000-0002-1700-7220, e-mail: galina.stanitsin@gmail.com.

О. Білинський, Ю. Ходукіна, А. Деміна, Д. Клочко

КОНФЕРЕНЦІЯ «АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ — 2025»

Вже двадцять п'ять років поспіль у кінці січня — на початку лютого в Національному університеті «Киево-Могилянська академія» відбувається археологічна конференція. Від початку створення вона була місцем, де студенти могли виступити на одному майданчику із досвідченими вченими, отримати відгук на свої роботи та подекуди знайти майбутнього наукового керівника. Проте основою конференції завжди були доповіді провідних вчених, які представляли тут свої дослідження та обмінювалися думками. Цьогорічна конференція не відрізнялася за настроєм. Вона відбулася 6—7 лютого 2025 р. у приміщенні Музею НаУКМА із можливістю дистанційної участі по відеозв'язку. Захід був відкритим, тому до роботи долучилися не лише учасники, але й десятки студентів та інших зацікавлених осіб.

Мета конференції полягала в тому, аби зустрітися із колегами та поділитися останніми відкриттями та ідеями. З огляду на це, теми доповідей охоплювали широкий спектр проблем. Конференція була поділена на два дні: першого пройшло три сесії, другого — чотири. Завдяки цьому вдалося організувати шість окремих секцій за хронологічним принципом (доба каменю, доба палеометалів, скіфо-антична археологія, доба середньовіччя) та тематичним (біо-археологія, теорія археології та менеджмент культурної спадщини). Принцип синхронних сесій, які працювали по півтори години кожна дозволив учасникам відвідувати доповіді різних секцій. Окрім цього, доповіді записувалися і після обробки та погодження із авторами оприлюднені на youtube-каналі кафедри археології НаУКМА.

© О. БІЛИНСЬКИЙ, Ю. ХОДУКІНА,
А. ДЕМІНА, Д. КЛОЧКО, 2025

Другий рік поспіль конференція «Археологічні Студії» є найбільшою археологічною конференцією в Україні. Цьогоріч наживо та дистанційно, у ній взяло участь біля сотні слухачів та доповідачів. Серед останніх: шість докторів наук і понад 30 кандидатів та докторів філософії. Було виголошено 68 доповідей. Учасниками конференції стали представники більш ніж 20 наукових, освітніх та культурних установ України. Також у ролі доповідачів та гостей на конференції були присутні колеги з Польщі, Литви та Мексики. Доповіді охоплювали широкий спектр тем. Поруч зі звичними презентаціями результатів польових робіт, теоретичними розробками та атрибуціями комплексів, колеги ділилися досвідом менеджменту культурної спадщини, моніторингу пошкоджень пам'яток спричинених війною, ідеями у галузі теорії археології та ін.

До відкриття конференції було підготовлено виставку знахідок Археологічної експедиції Києво-Могилянської академії 2024 р. Різні загони експедиції працювали в Сумській та Черкаській обл. На Сумщині вивчалися два городища скіфського часу. На одному з них, біля с. Малий Вистороп, проводилися стаціонарні розкопки. Найцікавішими знахідками звідси є оплавки бронзи та бронзовий дріт, які, ймовірно, свідчать про функціонування майстерні. На Черкащині досліджувалися різночасові об'єкти. Розкопки поселення Студенець-Бучацька та городища Черниші дали виразний матеріал скіфського часу: ліпний посуд, амфори та ін. Також на виставці було представлено одне з поховань з давньоруського могильника Бучак, який досліджувала АЕ КМА спільно із фахівцями Інституту археології НАН України. Крім того, до конференції влаштовано благодійний

Відкриття конференції

Фото учасників конференції в перший день

Англомовна дискусія «Why archaeology matters? Ukrainian perspective»

розпродаж, з метою збору коштів для студентів кафедри археології, які наразі служать у війську. Тут можна було придбати репліки артефактів, виготовлені сумським майстром-ювеліром Данілом Сорочиним, та різноманітну поліграфію з айдентикою кафедри археології: календарі, листівки тощо.

Перший день конференції закінчився англомовною подією, яку організувала кафедра археології НаУКМА — «Why archaeology matters? Ukrainian perspective». Її учасниками стали Павло Шидловський (Київський університет імені Тараса Шевченка), Оксана Ліфантій (Скарбниця Національного музею історії України), Денис Гречко (Центральне управління цивільно-військового співробітництва ГШ ЗСУ) Аліса Деміна (Національний університет «Києво-Могилянська академія»), а модерувала дискусію Олександра Іванова (Національний університет «Києво-Могилянська академія»). Основною метою було поговорити із західною аудиторією про виклики, з якими зараз стикаються українські археологи, проблеми охорони культурної спадщини та ін. Дистанційно до неї долучилися колеги зі США, Великої Британії, Данії, Норвегії, Польщі та інших країн.

У другий день, під час закриття конференції, було підписано меморандум про співпрацю між Національним університетом «Києво-Могилянська академія» в особі президента Сергія Квіта та Інститутом археології НАН України в особі директора Віктора Чабая. Цей документ

юридично закріпив тісну співпрацю між інституціями, яка поширюється на проведення спільних експедицій, доступ до ресурсів сторін та реалізацію спільних освітніх та наукових проектів.

Одержано 5.03.2025

БІЛИНСЬКИЙ Олег, кандидат історичних наук, доцент, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна.

Oleh BILYNSKYI, candidate of historical sciences, associate professor, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-5821-5114,
e-mail: o.bilynskyi@ukma.edu.ua.

ДЕМІНА Аліса, PhD в галузі археології, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна.

Alisa DEMINA, PhD in Archaeology, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-6954-4802,
e-mail: alisa.demina@ukma.edu.ua.

КЛОЧКО Данило, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна.

Danylo KLOCHKO, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-2154-5611,
e-mail: d.klochko@ukma.edu.ua.

ХОДУКІНА Юлія, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна.

Yuliia KHODUKINA, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-3925-7420,
e-mail: yu.khodukina@ukma.edu.ua.

Л. Кулаковська

КОРОЛЕВО: 50 РОКІВ ПО ТОМУ

У вересні 1974 р. Закарпатська палеолітична експедиція Інституту зоології АН УРСР під керівництвом В. Гладиліна відкрила першу у Карпатському регіоні багатопарову палеолітичну стоянку Королево. Це стало принципово новим кроком у вивченні найдавнішого минулого Європейського континенту, і значно задавило час заселення України первісною людиною.

Широкомасштабні міждисциплінарні дослідження пам'ятки колектив продовжував з 1974 до 1991 р. за участю кандидатів історичних наук Л. Кулаковської, В. Ситливого, В. Ткаченка, В. Усика, Ю. Демиденка, Ю. Кухарчука.

До робіт був залучений колектив археологів, фахівців природничонаукового профілю. У роботах брали участь О. Адаменко, Г. Гродецька, Г. Пашкевич, В. Шелкопляс, Н. Герасименко, Г. Левковська, Г. Поспелова, П. Езартс. У Королеві відбувались наукові польові семінари (1978, 1990). Загалом стоянку відвідали майже всі провідні українські, радянські та зарубіжні палеолітознавці.

Стоянка розташована на двох вершинах (100 та 120 м) Копанської тераси лівого берега р. Тиси: Гострий Верх та Бейвар. У дванадцятиметровій товщі четвертинних відкладів було зафіксовано дев'ять археологічних шарів — від нижнього до початкової пори верхнього палеоліту.

2024 року в рамках угоди між Інститутом археології НАН України та Інститутом ядерної фізики Чеської академії наук до матеріалів стоянки уперше був застосований метод датування космогенних нуклідів, а також математичного моделювання, завдяки чому було з'ясовано, що артефакти нижнього шару Королево мають вік 1,4 млн

Фрагмент виставки

рр. Тобто доведено факт найбільш ранньої появи саме на цій стоянці перших людей на території нашої країни, а також у Європі загалом.

Результати досліджень були опубліковані в журналі *Nature* і викликали широкий резонанс наукової спільноти.

Відкриття стоянки Королево стало однією з найзнаковіших подій у палеолітознавстві та власне і всій археологічній науці минулого століття, принципово новим кроком у з'ясуванні питання первісного заселення Європи, дослідженні найдавнішого минулого європейського континенту. Пам'ятка, розташована на самому сході Центральної Європи, є також найзахіднішою провінцією України.

Владислав Гладилін на фоні Королівської стоянки

Саме тут акумулювалось більшість палеолітичних традицій Європи і, очевидно, саме тут варто шукати ключ до вирішення багатьох проблем палеолітознавства Східної Європи.

У Археологічному музеї Інституту археології НАН України організована виставка з нагоди 50-річчя відкриття стоянки «Королево. 50 років по тому. 1974—2024». Виставка складається з кількох блоків.

- Історія дослідження пам'ятки. Окрім численних фотографій, які розповідають про розкопки і роботу різнопрофільних фахівців, тут представлено зразки польової документації: щоденники, креслення, звіти, інвентарні описи.

- Оригінальні артефакти палеолітичних шарів, супроводжені анотаціями, малюнками розрізів та планів, фотографіями досліджених ділянок.

- Інсталяція з експедиційним обладнанням.

- Фотовиставка, яка розповідає про різні аспекти експедиційного життя, колектив, курйози напівпохідного життя.

Виставку доповнює галерея картин відомого українського художника Рафаеля Багаутдінова (1931—2017). 1981 року він був учасником Закарпатської палеолітичної експедиції. І, вражений пам'яткою та експедиційним життям, створив цикл картин і портретів під назвою «Археологи в Закарпатті». На виставці експонуються вісім робіт циклу, присвячені робочим та побутовим моментам.

Цікавим експонатом є постер французького художника Еріка Ле Брюна (Eric Le Brun),

який спеціалізується на науково-популярних ілюстраціях, присвячених, зокрема, найдавнішому минулому людства. Його малюнки регулярно з'являються у виданнях, медіа, інтернеті, документальних фільмах і представлені на виставках, археологічних пам'ятках та у музеях. Прочитавши статтю про дослідження стоянки Королево в журналі *Nature*, художник з власної ініціативи створив цей плакат.

3 січня 2025 р. з нагоди ювілейної дати стоянки у Археологічному музеї відбулось засідання вченої ради Інституту археології, на якому було заслухано доповіді Лариси Кулаковської «Королево. Загальна характеристика пам'ятки» та Віталія Усика «Королево. Час первісного заселення території України».

Виставка організована колективом відділу Археологічний музей: ідея Лариси Кулаковської, виконавці: Оксана Вотякова, Олеся Кононенко, Ірина Розенберг, Віталій Усик, Вячеслав Крижанівський, Дмитро Гаскевич, художнє оформлення виконали Антон Панікарський і Олеся Кононенко.

Одержано 28.02.2025

КУЛАКОВСЬКА Лариса, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Larissa KOULAKOVSKA, PhD, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-8704-8642,
e-mail: larissa.kulakovska@gmail.com.